

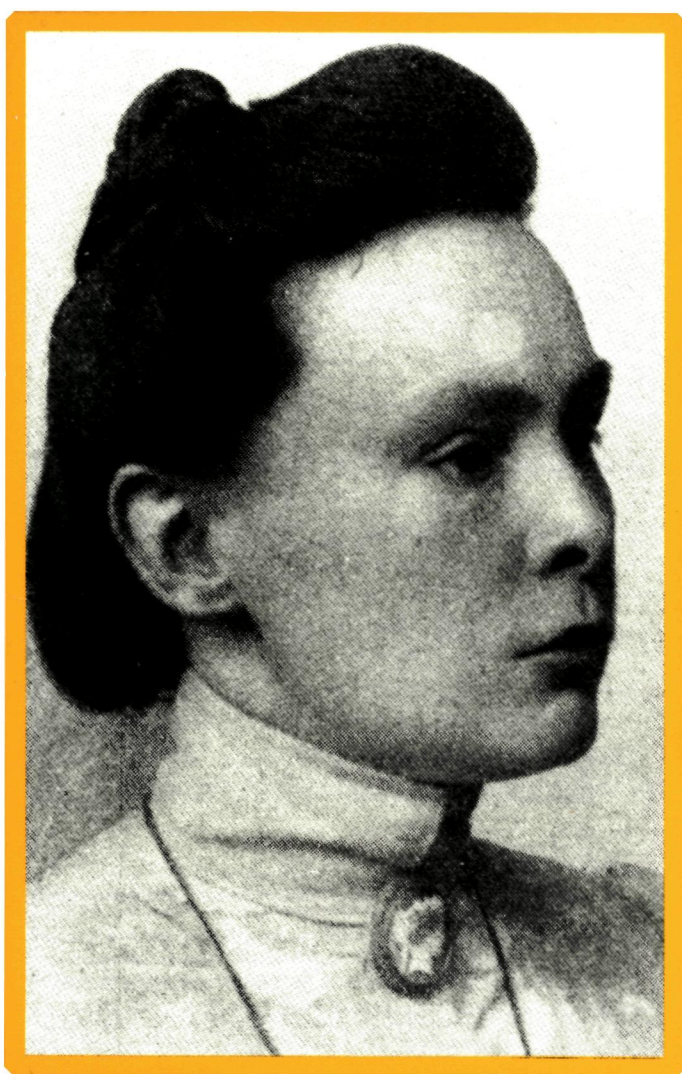
PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/145873>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-07 and may be subject to change.

Strijd tegen de stilte
Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis

Strijd tegen de stilte

Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis

Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de Katholieke
Universiteit Nijmegen, volgens besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen op vrijdag 14 oktober 1994
des namiddags te 1.30 uur precies

door

MARIA CHRISTINA ROSALIA GREVER
geboren te 's-Hertogenbosch

Hilversum
Verloren
1994

Promotores:
prof.dr. W.H.M. Jansen
prof.dr. P.M.M. Klep
prof.dr. P.J.A.N. Rietbergen

'... for the growing good of the world is partly dependent on unhistoric acts; and that things are not so ill with you and me as they might have been, is half owing to the number who lived faithfully a hidden life, and rest in unvisited tombs.'

George Eliot, *Middlemarch* (1871-1872)

'Maar zijn niet na ieder heroën-tijdperk, in mythen en legenden, de verdiensten en daden van meerderen toegedicht aan ééne enkelen?'

Uit een brief van Johanna Naber aan het IAV-bestuur (1937)

Leden van de manuscriptcommissie:
Prof.dr. P.B.M. Blaas (Erasmusuniversiteit Rotterdam)
prof.dr. R. Braidotti (Rijksuniversiteit Utrecht)
dr. B. Rang (Rijksuniversiteit Utrecht)

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt dank zij financiële steun van de J.E. Jurriaanse Stichting, de Stichting Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, de M.A.O.C. gravin van Bylandt Stichting, het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en Het Rosa Manusfonds

Foto op de omslag Johanna Naber omstreeks 1898.
Afbeelding op p. 2: Johanna W.A. Naber zeventig jaar.
Tekening voor *De Groene Amsterdammer* door Annie Spier in 1929.

Van dit proefschrift is tevens een handelseditie verschenen.
Het ISBN van de handelseditie is 90-6550-395-1

© Maria Grever / Uitgeverij Verloren, Larenseweg 123, 1221 CL Hilversum
tel. 035-859856 fax 035-836557

typografie: Rombus, Hilversum
drukwerk: Wilco, Amersfoort
brochage: Meeuwis, Amsterdam

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Afkortingen	10
Dankwoord	11
1 Een ontvreemde geschiedenis	13
1.1 Onderwerp en onderzoeksvragen	14
1.2 Historiografie en historicae	20
1.3 Sekse als historische categorie	23
1.4 Sociale beweging en geschiedschrijving	25
1.5 Feminisme en feministische geschiedschrijving	27
1.6 Bronnen en opzet van deze studie	34
2 'Men krijgt mij toch niet klein'. Levensloop van Johanna Naber	37
2.1 Geloof, rede, vrijheid en fatsoen	39
2.2 Een universiteit in huis: kindertijd en jeugd	47
2.3 Onzekere jaren	51
2.4 In de openbaarheid	58
<i>Eerste schreden met naald en pen</i>	58
<i>Door het feminisme gegrepen: de Nationale Tentoonstelling van 1898</i>	60
<i>Ageren voor vrouwenkiesrecht</i>	64
<i>Politica in de Vrouwenraad en de Vrijheidsbond</i>	73
2.5 Liberaal en christelijk geïnspireerd feminisme	82
2.6 Strijdbaar tot het einde	88
3 'Het vrouwelijk verstand is van nature partijdig'. Sekse, feminisme en de professionalisering van de Nederlandse geschiedbeoefening	94
3.1 Inleiding	94
3.2 De invloed van de historische roman op geschiedschrijfsters	97
3.3 Seksesegregatie in de emancipatie van de geschiedbeoefening	104
<i>Het primaat van de burger in de vaderlandse geschiedenis</i>	105
<i>De 'status aparte' van vrouwen in genootschappen</i>	107
<i>Professionals bewaken het nationale erfgoed</i>	110
3.4 Erosie van de onpartijdigheidsleer: vrouwen krijgen toegang	113
<i>Geschiedenis, een vak voor vrouwen?</i>	115
<i>Het overschrijden van de genootschapsdrempel</i>	119
<i>Promoties en carrièreverloop van historicae</i>	123

3.5	Een collectief erfgoed van vrouwen: herinnering en historiografie tijdens de eerste feministische golf	132
	<i>Het monarchale geheugen van de vrouwenbeweging</i>	136
	<i>Deskundigen versterken het vrouwengeluid</i>	140
	<i>Herinneringen en biografieën van pioniers</i>	143
	<i>Pogingen tot doorbraak: wetenschappelijk onderzoek en archiefvorming</i>	146
3.6	Conclusies	151
4	Historica en feministe: geschiedschrijfster tussen wetenschap en vrouwenbeweging	153
4.1	Inleiding	153
4.2	Ontstaan en ontwikkeling van Nabers geschiedschrijving: drie historische thema's	154
4.2.1	Religieuze vrouwen als prelude op de hervorming	155
	<i>Het epos van Port-Royal</i>	157
	<i>Protestants-feministische inlijving</i>	164
4.2.2	Een orangiste over vorstenhuis en vaderland	167
	<i>Het verbond van orangisme en oudliberaal-feminisme</i>	169
	<i>Nabers voorstelling van het Dillenburgse oergezin</i>	172
	<i>Pruisische daadkracht</i>	174
4.2.3	Geschiedenis van feminisme en vrouwencultuur	179
	<i>De beweging herdacht en herzien</i>	179
	<i>Levensverhalen van wegbereidsters</i>	187
	<i>Behoud van het feministisch erfgoed</i>	193
4.3	Waardering	197
4.3.1	Erkend door de mannen van het vak	197
4.3.2	'Bescheidenheit ist eine Zier'	200
4.4	Conclusies	206
5	Spiegel historicael van heldinnen	225
5.1	Inleiding	225
5.2	De metafoor van de non	228
	<i>Verlangen naar een protestants nonnenklooster</i>	230
	<i>Inwendige strijd</i>	237
5.3	Lady-in-chief: drang naar macht en martialiteit	241
	<i>Oorlog en vrede</i>	243
	<i>Frisse en gestaalde vrouwen</i>	248
5.4	Oudtantes en geestelijk moeders	252
	<i>Het huwelijk als hinderpaal</i>	258
	<i>Tantes met hart en ziel: Wolff en Deken</i>	265
5.5	De feministische heldin	270
5.6	Conclusies	280

6	Denken over geschiedenis: historie en vrouwenleven	283
6.1	Inleiding	283
6.2	Triomf van het realisme	285
	<i>Feministische bekering</i>	288
	<i>'Voor mijne lezeressen': positionele geschiedschrijving</i>	292
	<i>Feit en fictie: de lokroep van het archief</i>	294
6.3	Vooruitgang: 'voor zwartgalligheid is geen plaats'	301
	<i>Streven naar vervolmaking</i>	303
	<i>Het verleden is dood</i>	307
6.4	Continuïteit: de fakkels brandende houden	312
	<i>Een transhistorische vrouwelijke identiteit</i>	314
	<i>Matrilineaire continuïteit</i>	317
6.5	Conclusies	320
7	Slotbeschouwing	323
7.1	Johanna Naber en andere historicae: historiografie en sekse	325
	<i>Relatieve afwezigheid van geschiedschrijfsters</i>	325
	<i>Relatieve aanwezigheid van historicae, in het bijzonder van Naber</i>	328
	<i>Een onmiskenbaar eigen geluid</i>	330
7.2	Johanna Naber en de feministische geschiedschrijving van de eerste golf: een mislukte doorbraak?	331
	Bijlagen	
I	Bibliografie van Johanna W.A. Naber	337
II	Nederlandse vrouwen met historische proefschriften (1904-1948)	364
III	Promoti en promotae van Nederlandse historici	372
IV	Nederlandse leerstoelhouders in de geschiedwetenschap per universiteit	374
	Bronnen en literatuur	377
	Herkomst van illustraties	408
	Summary	409
	Personenregister	416
	Over de auteur	428

Afkortingen

(zie ook bronnen en literatuur)

AHA	American Historical Association	L&W	Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte
AHR	<i>American Historical Review</i>	MNL	Maatschappij der Nederlandse Letterkunde
ANVO	Algemeene Nederlandsche Vrouwenorganisatie	MO	Middelbaar Onderwijs
ARA	Algemeen Rijksarchief	NCGW	Nederlands Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen
ARP	Anti-Revolutionaire Partij	NCVB	Nederlandsche Christen-VrouwenBond
BMHG	<i>Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap</i>	NEHA	Nederlandsch Economisch-Historisch Archief
BMGN	<i>Bijdragen en Mededeelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden</i>	NRC	<i>Nieuwe Rotterdamsche Courant</i>
BvVK	Nederlandschen Bond voor Vrouwenkiesrecht	NTV	Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898
BVGO	Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde	NVR	Nationale Vrouwenraad van Nederland
BVL	Bond van Vrije Liberalen	NVVGS	Nederlandsche Vereeniging van Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburger-schap
BWN	<i>Biografisch Woordenboek van Nederland</i>	NVVZB	Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het zedelijk Bewustzijn
BTS	Bibliotheek Teylers Stichting	PUG	Provinciaal Utrechtsch Genootschap
CHU	Christelijk Historische Unie	RA	Rijksarchief
EHI	<i>Economisch-Historisch Jaarboek</i>	RU	Rijksuniversiteit
GA	Gemeentearchief	SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
HG	Historisch Genootschap	TDV	Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'
HT	<i>Historisch Tijdschrift</i>	TG	<i>Theoretische Geschiedenis</i>
IAB	Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging	TGLV	<i>Tijdschrift voor Geschiedenis-, Land- en Volkenkunde</i>
IIAB	Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging	TvSG	<i>Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis</i>
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis	TTG	Teylers Tweede Genootschap
IVR	Internationale Vrouwenraad	TVG	<i>Tijdschrift voor Geschiedenis</i>
JVV	<i>Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis</i>	TVV	<i>Tijdschrift voor Vrouwenstudies</i>
JNA	Archief Johanna Naber	UB	Universiteitsbibliotheek
KAW	Koninklijke Akademie van Wetenschappen	UM	Universiteitsmuseum
KB	Koninklijke Bibliotheek	VAN	Vereeniging van Archivarissen in Nederland
KB	Koninklijk Besluit	VDB	Vrijzinnig-Democratische Bond
KDC	Katholiek Documentatiecentrum	VVAO	Vereeniging van Vrouwen met Academische Opleiding
KHA	Koninklijk Huisarchief	VvVK	Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht
KUN	Katholieke Universiteit Nijmegen	VVV	Vrije Vrouwenvereeniging
LM	Letterkundig Museum		
LO	Lager Onderwijs		
LU	Liberalen Unie		

Dankwoord

Het plan voor deze dissertatie werd in 1988 ingediend. De geschiedenis ervan is ouder. Toevallig – of misschien wel niet – stuurde mijn oudste broer in de herfst van 1984 de *American Historical Review* van dat jaar op. Daarin stond een artikel van Bonnie G. Smith over de bijdragen van vrouwelijke historici aan de geschiedschrijving sinds de vroeg-moderne tijd. Mijn nieuwsgierigheid was gewekt.

Vele mensen hebben mij bij dit onderzoek in de loop der tijd geholpen. Collegae en onbekende geïnteresseerden verschaften mij soms ongevraagd interessante suggesties voor bronnen en literatuur. De ervaring deel uit te maken van een netwerk van archief liefhebbers, enthousiaste historici en specialisten in vrouwenstudies was een van de aangenaamste kanten van dit werk. Graag wil ik de volgende mensen op deze plaats bedanken.

Dat zijn allereerst mijn promotoren, prof.dr. Willy Jansen (Centrum voor Vrouwenstudies), prof.dr. Paul Klep en prof.dr. Peter Rietbergen (Vakgroep Geschiedenis). Zij hebben met veel aandacht, geduld en enthousiasme mijn onderzoek gevolgd en becommentarieerd. De combinatie van een vrouwenstudies-antropologe en twee historici heb ik als uiterst vruchtbaar ervaren. Daarnaast dank ik prof.dr. Christien Brinkgreve (RU-Utrecht) voor haar begeleiding in de beginfase en prof. dr. Bonnie G. Smith (Rutgers University USA) voor haar inspiratie en adviezen.

Grote erkentelijkheid ben ik verschuldigd aan de erfgenamen van Johanna Naber voor het vertrouwen dat zij in mij hebben gesteld: wijlen Samuel A. L'Honoré Naber en zijn echtgenote. Dankzij mevrouw W.M. L'Honoré Naber-Kakebeeke kon ik in de zijvleugel van hun huis het persoonlijk archief van Johanna Naber doornemen, dikwijls onder het genot van een kop thee en een boterham. Het is jammer dat de heer L'Honoré Naber de publikatie van mijn dissertatie niet meer mee kan maken. Hij stierf op 21 januari dit jaar, net nadat ik mijn manuscript had voltooid. Mevrouw Isa Van der Wagt-van der Zee te Amsterdam gaf mij inzage in enkele documenten en foto's van haar grootmoeder, Ida Naber, en haar oudtante Johanna Naber.

Verschillende archieven en instellingen zijn mij zeer behulpzaam geweest. Ik dank vooral de archiefmedewerksters van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging en het personeel van de Universiteitsbibliotheek KU-Nijmegen, speciaal dr. Otto Lankhorst. Dr. Peter Romijn van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie kan ik niet genoeg bedanken dat hij mij kopieën verstrekke uit het verloren gewaande archief van het IAV te Moskou.

Vanaf augustus 1984, toen ik als onderwijsdocent werd aangesteld bij de vakgroep geschiedenis aan de KU-Nijmegen, lieten vele collegae mij ruimhartig delen

in hun kennis en ervaring. In januari 1990 kreeg ik 0.3 onderzoektijd en kon ik het onderzoekprogramma van het Nijmeegse Centrum voor Vrouwenstudies mede uitvoeren. Maar al eerder vormde het Centrum voor mijn werk een vertrouwde achtergrond. Ruim acht jaar participeer ik daar met veel genoegen in het stafoverleg. Ik dank al mijn collegae voor het geleerde en de gezelligheid, in het bijzonder dr. Grietje Dresen, dr. Veronica Vasterling en dr. Jolande Withuis. Onze discussies hebben diepe sporen nagelaten in mijn denken over vrouwenstudies.

Drs. Margreet van der Burg dank ik voor haar niet aflatende steun en betrokkenheid. Zij nam bovendien twee jaar een deel van mijn onderwijs waar, zodat ik me wat meer ongestoord aan mijn dissertatie kon wijden. Met drs. Marjet Derks, drs. José Eijt en drs. Marit Monteiro kon ik in de werkgroep 'Religie en sekse' over enkele aspecten van mijn onderzoek praten. Ik dank dr. Lout Bots, dr. Harry Jansen, dr. Toon Janssen, dr. Leny van Lieshout en dr. Paul Luykx voor hun kritische en stimulerende commentaar op onderdelen van mijn manuscript. Speciaal met Harry heb ik vele leerzame gesprekken gevoerd over 'het vak', zelfs tijdens het hardlopen. Dr. Angélique Janssens corrigeerde met veel zorg mijn summary. De studenten van het seminar 'Een vrouwenstem in het historisch kapittel' in 1993 en 1994 dank ik voor hun creatieve suggesties en de discussies die wij voerden. Lizzy Jongma en drs. Dorothée Bindels hebben mij loyaal gesteund bij de uitvoering van de laatste fase van het onderzoek; Liesbeth Kortbeek gaf mij op de valreep kopieën van enkele waardevolle brieven van Johanna Naber.

Dr. Annemarie Korte (KTU-Utrecht) verdiepte zich op onnavolgbare wijze in mijn 'promotie-zoektocht'. In enkele gesprekken wist zij mij aan te vuren om de vraagstelling scherper te formuleren. Drs. Anneke Ribberink (VU-Amsterdam) en drs. Berteke Waaldijk (RU-Utrecht) dank ik voor hun betrokkenheid en geregelde hulp in de vorm van belangrijke literatuurverwijzingen. Drs. Inge de Wilde (RU-Groningen) las nauwgezet hoofdstuk drie en gaf diverse suggesties. Voorts ontving ik wijze raadgevingen van dr. Jo Tollebeek (RU-Groningen), die tevens een groot deel van de eerste versie las en mij vaak moed insprak. Dr. Leen Dorsman (RU-Utrecht), drs. Anton van der Lem (Amsterdam), prof.dr. Piet Blaas en drs. Lou Maas (EU-Rotterdam) en prof.dr. Leo Noordegraaf (UvA-Amsterdam) verschaften mij de namen van de promoti en promotae van de historici Kernkamp, Huizinga, Kalff, Brugmans en Posthumus. Hun vanzelfsprekende hulp zal ik niet licht vergeten.

Tenslotte dank ik drs. Hans Schraven voor de gesprekken die wij over allerlei onderwerpen hebben gevoerd, 'o.a. of ons de aarde beviel en de hemel, of we ingenomen waren met de natuurwetten en de menselijke samenleving'.¹ Zijn morele, inhoudelijke en technische ondersteuning, zijn humor én zorg, waren (en zijn) onmisbaar.

1 A. Tjecho, 'Spoken of zwijgen. Een sprookje', *Verzamelde Werken* 5, 626-627.

Een ontvreemde geschiedenis

Vanaf 1929 bezocht Johanna Naber zeven jaar lang bijna dagelijks het Koninklijk Huisarchief om daar te werken aan de bronnenuitgave *Correspondentie van de stadhouderlijke familie, 1770-1820*.¹ Via de dienstingang trok ze zich dan aan de leuning van de achtertrap omhoog naar haar werkkamer op de tweede verdieping. Het was iedere keer een toer want de inmiddels bejaarde historica liep zeer moeilijk. De stapels brieven van de stadhouder, prinses Wilhelmina en hun kinderen oefenden echter grote aantrekkingskracht uit. Zij was in die tijd een van de trouwe bezoekers van het Huisarchief en het personeel kon haar typemachine regelmatig horen ratelen.²

In deze tijd leek het archief een soort toevluchtsoord voor Naber die in een zeker isolement verkeerde. De turbulente jaren van een actief politiek-feministisch leven lagen reeds lang achter haar. Ze moest haar ernstig zieke broer verzorgen, die tot haar grote verdriet in 1936 stierf, en zelf had ze last van oorontstekingen en doofheid. Toch illustreert de hardnekkigheid, waarmee zij ondanks deze zorgen dit archiefonderzoek verrichtte, ook de betekenis die het verleden voor haar moet hebben gehad. Zij genoot intens van de studie van documenten. Tegelijkertijd wilde ze haar lezers en lezeressen laten delen in haar historische voorstelling waartoe de rijke bronnen over abdisen, prinsessen, schrijfsters en feministische pioniersters aanleiding hadden gegeven. Tot het einde van haar leven bleef ze gedreven over 'Vaderlandse Heldinnen' en andere vrouwen publiceren.

De term vrouwenstem in de titel van dit boek heeft met betrekking tot deze historica een dubbele betekenis: zij liet haar eigen stem horen in historisch-wetenschappelijke kring en de vrouwenbeweging, maar gaf ook een stem aan vrouwen in de geschiedenis. Door de inzet van deze dubbele vrouwenstem stelde Naber de relatieve 'Geschiedtslosigheid' (historische onzichtbaarheid) van vrouwen aan de orde, een problematiek die in dit hoofdstuk gaandeweg belicht zal worden. Als feministisch politica streed zij voor vergroting van de economische, politieke en culturele (ook wetenschappelijke) macht van vrouwen, waardoor zij letterlijk meer 'geschiedenis' konden 'maken'. Als historica streefde ze achteraf naar de maatschappelijke erkenning van vrouwen door hen consequent in haar geschiedver-

1 Cf. de bibliografie van Johanna Naber in bijlage I. Alle aangehaalde werken worden met de achternaam van de auteur en een verkorte titel vermeld; bij Nabers werken volgt bovendien het jaar van verschijnen.

2 Ze had een speciaal voor haar ingerichte kamer op het Koninklijk Huisarchief. Daar stond ook haar typemachine. KHA, corr. Naber (7-12-1929/14-12-1936); Japikse, *Jaarverslag KHA* (1929). Met dank aan de heer A.J. Ubels, indertijd werkzaam op het KHA, voor zijn informatie over Johanna Naber.

halen op de voorgrond te plaatsen. Haar strijd om de macht over de beeldvorming richtte zich zowel voorwaarts als achterwaarts. Dit ambitieuze project is zo intrigerend omdat het ons informeert over dominante opvattingen binnen de toenmalige geschiedwetenschap ten aanzien van vrouwen als voorwerp van studie (object), als lezeres (interpret) en als historica (subject). Leven en werk van Johanna Naber bieden met andere woorden aanknopingspunten om sekseverschillen in de geschiedbeoefening op het spoor te komen.

Onderzoek vanuit deze invalshoek sluit aan bij huidige discussies in het vak vrouwengeschiedenis over de waarde van het begrip sekse (ook geslacht of gender genoemd) voor de praktijk van de geschiedbeoefening, en meer specifiek over de relatie tussen sekse en historische kennis. De aandacht is daarbij gericht op processen van betekenisgeving in een bepaalde historische context en de mate waarin deze seksebepaald is.³ Onder geschiedbeoefening versta ik hier kortweg elke omgang met het verleden in welke vorm dan ook: geschiedschrijving, historische exposities en manifestaties, herdenkingsdagen en herinneringsplaatsen. Bij mijn zoektocht naar de achtergronden van de relatieve 'Geschiedslosigkeit' van vrouwen, hoop ik echter ook aan te tonen dat een *gender*benadering voor de historiografie, de geschiedenis van de geschiedbeoefening, tot nieuwe inzichten kan leiden.

1.1 Onderwerp en onderzoeksvragen

In een artikel uit 1990 vraagt Pomata zich af wat het voor vele generaties meisjes en vrouwen betekend heeft om geschiedenisboeken te lezen waarin mannen steeds als dragers van verandering en vrouwen als passieve wezens worden voorgesteld. Op grond van klachten van diverse schrijfsters – zoals van Jane Austen, die *The History of England from the reign of Henry the 4th to the death of Charles the 1st* (1791) schreef als parodie op de geschiedenisboeken in haar tijd – vermoedt Pomata dat de kennismaking met geschiedenis voor hen dikwijls een ontmoedigende en vervreemdende ervaring moet zijn geweest.⁴ Zij doelt hier niet op de 'vreemdheid' van de geschiedverhalen. Meisjes kunnen ook geboeid worden door een farao uit het oude Egypte. Als geschiedenis betrekking heeft op het onbekende kan ze juist door het contrast de eigen plaatsbepaling of identiteit verduidelijken. Aan de orde is de vervreemdende werking van deze geschiedenisboeken:

3 Cf o.a. Scott, 'Deconstructing', Bock, 'Women's History', Offen, Roach Pierson and Rendall (eds.), *Writing*; Beheft 'History and Feminist Theory', *History and Theory* (1992) In Nederland Blok and Van Tilburg (eds.), *Gender*; Schwegman, 'Vrouwengeschiedenis', bijdragen in De Baar e.a. (red.), *In de ban*, de dissertaties van Schwegman, *Feminisme*, Kloek, *Wie hij zij*, Jansz, *Denken*, Withuis, *Opoffering*; Blok, *Amazones*, De Haan, *Sekse*, Bosch, *Het geslacht*, Van Eijl, *Het werkzame verschil*

4 Pomata, 'Partikulargeschichte', 8 Het woord 'vervreemding' ontleent Pomata aan Fetterly, *The resisting Met The History of England*, ondertekend 'by a partial, prejudiced, and ignorant Historian', hekelde de Engelse auteur Jane Austen de saaie historiografie over oorlogen en koningen in haar tijd, waarin vrouwen slechts marginaal aanwezig zijn Cf Austen, *Catharine*, 134-144

actieve vrouwenfiguren zijn uitzonderingen en praktisch nooit wordt een beroep op lezeressen gedaan. De geschiedverhalen zelf lijken indifferent ten opzichte van meisjes en vrouwen te staan.

Door hun marginale positie als onderwerp én als 'aanspreking' (lezeres) in verhalen of voorstellingen over een ver of meer nabij verleden spelen vrouwen ook in collectieve herinneringen nauwelijks een rol van betekenis. Herinneringen van een gemeenschap of groep steunen namelijk op de rituele herhaling van verhalen waarin historische personen en gebeurtenissen op een bepaalde tijd of plek herdacht worden, en door 'lieux de mémoire' die het verleden 'musealiseren', zoals standbeelden, straatnamen, munten of studieboeken.⁵ De manier waarop aan de collectieve herinnering uitdrukking wordt gegeven, bevestigt de identiteit van de betrokken gemeenschap of groep. De relatieve ontoegankelijkheid van de rituelen van herinnering voor vrouwen reproduceert bijgevolg hun marginaliteit in contemporaine en historische zin. Al in haar Leidse diesrede van 1951, *Man en vrouw. Uit de geschiedenis van een menselijke verhouding*, wees Annie Romein-Verschoor op deze seksspecifieke beeldvorming. Het gangbare beeld van de geschiedenis, 'd.i. door mannen opgesteld historisch materiaal' zou leiden tot een 'dubbel eenzijdige voorstelling: (...) de door mannen bepaalde voorstelling van een door mannen bepaalde man-vrouw-verhouding'. Er diende volgens haar een correctie aangebracht te worden in 'dat kasboek der menselijke beschaving, dat geschiedenis heet. Want ook dat kent, evenals andere slordig bijgehouden kasboeken vele posten: gevonden, verloren en diversen, waar de bijdragen van verdrukte minderheden anoniem zijn ondergebracht'.⁶

De consequenties van een 'unterdrückte' of 'abgeschlossene Vergangenheit' worden door Angehrn besproken in zijn boek *Geschichte und Identität* (1985). Met name in zijn betoog over historisch besef en identiteit – waarin de relatie tot het verleden centraal staat – beklemtoont hij onder meer dat individuen en groepen historische bezinning nodig hebben voor hun welzijn en stabiliteit:

'Erst die bewusste Erinnerung befreit vom Verhaftetsein in der Vergangenheit, und erst das "Durcharbeiten", nicht schon die einfache Präsentation stellt mir das Vergangene gewissermaßen zur Verfügung, ermöglicht mir ein bewusstes und freies Verhältnis zu ihm. Erst dadurch aber wird das Vergangene zur Geschichte, erst dann bin ich auch in der Lage, "Vergangenes als wirklich Vergangenes zu erleben".'⁷

Met andere woorden, de eigenheid en vreemdheid van het verleden kunnen pas goed tot hun recht komen als dat verleden diepgaand onderzocht en verwerkt wordt. Gebeurt dat niet, dan wordt het verleden gedachteloos gereproduceerd. 'Geschichtslosigkeit' en 'Geschichtsverdrängung' zouden dan kunnen leiden tot 'Wiederholungszwang'.

In deze redenering ziet het er niet vrolijk uit voor vrouwen. Ze lijken geen wortels in het verleden te hebben en/of worden op stereotiepe manieren gerepresen-

5 Nora, *Les lieux I*, XVII-XLII; Van Sas, 'De Vaderlandse Herinnering'; Lübke, *Die Aufdringlichkeit*, 13-29.

6 Romein-Verschoor, *Man*, 2 en 16.

7 Angehrn, *Geschichte*, 67, 361-362. Cf. ook Rüsen, *Historische Sinnbildung*.

teerd. De kans is groot dat zij oude gedragspatronen, eigenlijk: *oppervlakkig herinnende* gedragspatronen, gedachteloos herhalen. Historische clichés, mythen en legenden zorgen er voor dat vrouwen geen zelfstandige, authentieke en gedifferentieerde geschiedenis hebben. Meestal vormen zij als moeders, echtgenoten en heiligen een stilzwijgend decor van het historisch toneel. Omdat herinneringen het besef van de identiteit van een persoon of groep mede beïnvloeden (geen geschiedenis: geen identiteit), biedt het voorgestelde verleden voor hen weinig houvast om tot een andere positiebepaling te komen. In historische representaties worden mannen dikwijls geïdentificeerd met het andere, het verschillende, het handelende, het culturele; vrouwen daarentegen met het zelfde, het identieke, het statische, het natuurlijke.

Toch klopt dit sombere beeld niet helemaal. Vrouwen zijn niet altijd als moeders en echtgenotes voorgesteld, juist omdat zij zelf ook geschiedenis hebben verteld. Zo is hun rol via de orale traditie waarschijnlijk groot geweest. Als opvoedsters zullen zij de overleveringen van hun familie of gemeenschap aan volgende generaties hebben doorgegeven. Bekend is voorts dat in diverse perioden mannen én vrouwen wel degelijk geschiedverhalen geschreven hebben, waarin vrouwen als handelende en/of gezaghebbende personen voorkomen. Veel teksten zijn echter om allerlei redenen vergeten, verdrongen of verdwenen. In invloedrijke boeken zijn vanzelfsprekend vooral geschiedverhalen *over* en meestal *van* mannen opgenomen met ideaalbeelden van mannelijkheid die door stereotiepe metaforen van vrouwelijkheid geprofileerd worden. Deze canonisatie is overigens geen lineair proces geweest. Collectieve ervaringen worden in overleveringen bewaard, vergeten, aangevuld, vervormd en geherinterpreteerd.⁸ Geschiedverhalen kunnen in de ene periode opkomen om in een andere te verdwijnen, door bepaalde generaties gewaardeerd worden en later weer niet. Maar onderzoek van onder andere Davis (1980), Smith (1984), Scott (1988), Grever (1989), Nelson (1990), Goggin (1992) naar geschiedschrijfsters van de vroege middeleeuwen tot de moderne tijd toont wel aan dat hun werk zich systematisch in de marge van de canon bevindt: geschiedenisboeken en andere historische teksten van vrouwen hebben geen rol gespeeld bij de formele kennisoverdracht in het onderwijs, bovendien heeft dit werk nauwelijks als referentiepunt voor andere historici gediend.⁹

De marginalisering van vrouwen als vertolksters van het verleden en als geschiedschrijfsters kan ook te maken hebben met de manieren waarop zij het verleden verwerken. Meyerhoff heeft in haar onderzoek naar Yiddische immigranten uit Oost-Europa in de Verenigde Staten ontdekt dat de ouderen een passie hebben voor 'self-documentation'. Terwijl hun kinderen geassimileerde Amerikanen zijn geworden en de samenleving zich van hen af lijkt te keren, is de transmissie van tradities in hun handen.¹⁰ De etnische identiteit vormt een baken in de verwarring

⁸ Driessen, 'Historisch bewustzijn', 620

⁹ Voor een discussie over het begrip canon cf. Bel, *Nederlandse literatuur*, 11

¹⁰ Meyerhoff, 'Rites', 317, cf. voor de overdracht van taal en tradities door Italiaanse immigrates, Michielsens, *Italia mia*

van de nieuwe cultuur die ongevoelig is voor de geschiedenis van deze groep. Greep houden op eigen herinneringen door 'self-documentation' lijkt een vorm van zelfbehoud. Misschien is deze geschiedschrijving van oudere migranten vergelijkbaar met de betekenis van autobiografieën en dagboeken voor vrouwen. Enkele historicae leggen dan ook een verband tussen 'gender' en genre. Ze veronderstellen dat de voorkeur van vrouwen voor bepaalde, niet erkende genres – waarin zij specifieke historische ervaringen en interesses tot uitdrukking brengen – hun historische onzichtbaarheid bevordert heeft.¹¹ Deze onzichtbaarheid wordt mijns inziens versterkt door de perceptie van de geschiedbeoefening in de loop der tijd, de historiografie. In handboeken is weinig oog voor de mogelijkheid dat verschillende historiografische circuits naast elkaar kunnen bestaan. Dit gebrek aan pluriform denken blijkt onder meer uit de opvallende afwezigheid van vrouwen als 'geschiedenis-schrijvend subject', waarover straks meer. De marginale representatie van vrouwen in de historiografische canon beweegt zich dus op enkele niveaus: als 'object' in geschiedverhalen enerzijds; als lezeres en vertolkster van geschiedverhalen anderzijds.

Met deze studie wil ik aantonen dat het sekse-onderscheid een regulerende factor is geweest bij de inhoudelijke en institutionele vormgeving van de geschiedwetenschap. Met name de professionalisering of verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening heeft de relatieve 'Geschichtslosigkeit' van vrouwen versterkt.

Het onderzoek concentreert zich op Nederland in de periode van circa 1860 tot 1948, toen cruciale wijzigingen plaatsvonden in de organisatie van de geschiedbeoefening en de sekseverhoudingen. Met de komst van Robert Fruin op de leerstoel Vaderlandse Geschiedenis in 1860 zette de emancipatie van de geschiedbeoefening tot een empirische wetenschap zich gestadig voort, een proces dat in 1921 in hoofdzaak werd voltooid met de erkenning van geschiedenis als afzonderlijke universitaire studie. In dezelfde tijd groeide de vrouwenbeweging uit tot een brede maatschappelijke beweging (tegenwoordig ook wel eerste feministische golf genoemd), die in 1922 de emancipatie van vrouwen tot staatsburgers in formele zin mede bewerkstelligde. Deze beweging ageerde met succes tegen de discriminatie van vrouwen in de wetenschap. Hoewel het professionaliseringsproces in de geschiedbeoefening zich grotendeels voltrokken had buiten het aandeel van geschiedschrijfsters om, konden in de eerste helft van de twintigste eeuw niettemin *ruim tachtig vrouwen* dankzij deze feministische strijd op een historisch proefschrift promoveren. Dat dit 'feit' tot aan de publikatie van deze studie geheel onbekend was, demonstreert op zich al de marginale representatie van vrouwen in de historiografie. Sommige van deze promotae verdiepten zich ook in de geschiedenis van de vrouwenbeweging en ondersteunden feministische acties. Het eindjaar 1948 vormt de historiografische afsluiting van de eerste feministische golf in verband met de organisatie van een historische expositie en de publikatie van enkele denkboeken.

11 O.a. Davis, 'Genre'; Smith, 'The Contribution'.

Het primaire materiaal waarop deze studie steunt is driedelig: allereerst heb ik mij verdiept in het leven en werk van Johanna Naber, daarnaast zijn zowel de historische produkten van de eerste feministische golf (1883-1948) als de historische dissertaties van vrouwen (1904-1948) onderzocht. Met behulp van dit materiaal zal ik twee clusters van vragen beantwoorden.

Ten eerste wordt bestudeerd in hoeverre de verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening mede geconstitueerd werd door de discursieve uitsluiting van de vrouwelijke sekse en wat de oorzaken daarvan waren. Om deze vraag te kunnen beantwoorden, zal ik uiteenzetten: 1. op welke momenten vrouwen van de zich vormende beroepsgroep van *historici* werden buitengesloten; 2. wanneer en hoeveel vrouwen konden toetreden tot deze beroepsgroep; 3. welke institutionele posities zij als *historicae* konden verwerven; 4. in welke historische thema's zij zich verdiepten. Vanuit de toenmalige context van intellectuele stromingen en politieke bewegingen wordt Johanna Naber als *historica* in dit proces nader gesitueerd. Haar institutionele positie en de inhoudelijke ontwikkeling van haar werk worden gevolgd en geanalyseerd in relatie tot de geschiedwetenschap. Dit alles onder de voorwaarde dat haar levensgeschiedenis uitvoerig uiteen wordt gezet.

Ten tweede onderzoek ik of de vrouwenbeweging een 'eigen' stem binnen en/of buiten de wetenschappelijke geschiedbeoefening heeft voortgebracht. Beoordeeld wordt: 1. of Nabers oeuvre te zamen met andere feministisch-historische publikaties begrepen kan worden als een specifiek commentaar op dominante historische beelden of, vergaander, als een zelfstandige feministische geschiedbeoefening (met name geschiedschrijving) die de geschiedwetenschap op haar uitgangspunten bekritiseerde; 2. hoe de geschiedwetenschap de historische produktie van de eerste feministische golf waardeerde.

Onderzoek naar de uitsluiting van vrouwen die tot hun '*afwezigheid*' in het historisch bedrijf leidde, lijkt betrekkelijk eenvoudig. Regels en praktijken van onderwijsinstellingen en academische genootschappen kunnen daarover informatie bieden. Problematisch is echter het duiden van de '*aanwezigheid*' van vrouwen zowel vóór als ná hun toegang tot de geschiedwetenschap. Op welke wijzen kunnen we de geschiedschrijving van 'amateuristische' en 'professionele' *historicae* interpreteren en waarderen? Enerzijds mogen toenmalige *historicae* niet beoordeeld worden met hedendaagse wetenschappelijke maatstaven, anderzijds is het ook niet de bedoeling om ze vanzelfsprekend alsnog in de galerij 'Grote Historici' te plaatsen.

Het complexe is bovendien dat *sommige* *historicae* een stem hadden in het dominante vertoog, maar daarnaast ook geschiedenissen schreven die daarbuiten vielen. In het literatuurtheoretische model van Showalter vormen vrouwelijke schrijvers een 'muted group' (dat wil zeggen tot zwijgen gebracht qua taal en macht), die gedeeltelijk samenvalt met de 'dominant male group'. De tweestemmigheid die van deze dubbelpositie het gevolg is, zou kenmerkend zijn voor teksten, in mijn geval geschiedschrijving, van vrouwen.¹² Meijer heeft dit model be-

12 Showalter, 'Feministische literatuurkritiek'. Zij nam dit model over van de antropologe E. Ardener.

kritiseerd en uitgebreid door de introductie van het literaire polysysteem. Zij onderscheidt vele, elkaar deels overlappende literaire circuits met eigen teksten, eigen lezers en een eigen canon: joodse literatuur, friese literatuur, kinderliteratuur, vrouwenliteratuur enzovoorts.¹³ In navolging daarvan ben ik van de mogelijkheid uitgegaan dat in de periode 1860-1948 verschillende, elkaar *overlappende* vormen van geschiedschrijving hebben bestaan met eigen teksten, eigen lezers en een eigen canon: vaderlandse geschiedenis, arbeidersgeschiedenis, vrouwengeschiedenis enzovoorts. De vraag is daarbij of historicae een specifieke historiografie hebben voortgebracht. Hebben zij andere geschiedenis in andere genres geschreven, alleen omdat zij *vrouwen* zijn? En met welke geschiedschrijving viel deze 'vrouwengeschiedenis' of 'feministische geschiedenis' deels samen? Het wetenschapstheoretisch probleem van deze vragen is allereerst of de categorieën vrouw, geschiedschrijfster en historica wel 'eigen' inhouden en gezichtspunten kunnen opleveren.¹⁴ Daarnaast bestaat het risico dat door het gebruik van deze categorieën het anders-zijn van vrouwen en hun marginaliteit worden gereproduceerd. Een geschiedenis van deze historicae zou hun geschiedenis van stereotyping en diskwalificering wel eens kunnen voortzetten.¹⁵

Op deze plaats geef ik een voorlopige verantwoording van mijn benadering van deze kwesties. Tijdens mijn onderzoek naar historicae heb ik gelet op de spanning tussen hun gemeenschappelijkheid en hun originaliteit en diversiteit. (Zo kon het bezit van een doctorstitel tot onderlinge belangenverschillen leiden.) Daarnaast zal de feministisch-historische produktie van de eerste golf in deze studie beoordeeld worden als een relatief op zichzelf staande intellectuele prestatie.¹⁶ Volgens Kloek zouden we ons juist los moeten maken van deze oudere historiografische traditie. Het is haar stellige overtuiging dat 'vrouwengeschiedenis meer last dan profijt heeft gehad van deze traditie, met haar slecht afgebakende en daarom nauwelijks werkbare onderzoeksvragen'.¹⁷ Omdat Kloek de huidige geschiedwetenschap als norm stelt, dreigt ze de pluriformiteit aan opvattingen en praktijken in de geschiedenis van de geschiedbeoefening – ook die over 'vrouwengeschiedenis' – uit het oog te verliezen. Al getuigt haar oordeel van weinig historisch besef wie weet heeft zij wel gelijk dat het huidige vak vrouwengeschiedenis 'belast' is door de feministisch-historische produktie van de eerste golf. Om te kunnen bepalen óf dit het geval is, dient deze geschiedschrijving eerst grondig bestudeerd te worden in de context van haar tijd. Het doel van deze studie is overigens niet het 'opeisen' van welke traditie dan ook. Ik onderzoek onder meer wat de feministisch-historische produktie in kwantitatief en kwalitatief opzicht *toenmaals* voorstelde, om

Cf ook Gilbert and Gubar, *The madwoman*

13 Meijer, *De lust*, m n 334-343 Cf ook Waaldijk, 'Reading'

14 Deze kwestie is fundamenteel besproken o a door Aerts, 'Gewoon' en Braidotti, 'De politiek' Voor reflecties in diverse disciplines cf Riley, 'Am I that name?', Korte, 'Theologische vrouwen tradities', 14, Brugmann, *Verstilde verhalen* en Van Boven, *Een hoofdstuk*, 283-293

15 Scott, 'The evidence' en Bosch, *Het geslacht*, 47

16 Cf ook Van Berkel, 'De historisering', 531

17 Kloek, *Wie hij zij*, 15

dieper in te kunnen gaan op de achtergronden van de marginale representatie van vrouwen in de historiografische canon.

Mijn keus voor één persoon tenslotte is een strategische. Enkele historici hebben laten zien dat de geschiedenis van één persoon, dorp of gebeurtenis verschijnselen zichtbaar maakt die bij grootschaliger onderzoek verborgen zouden blijven.¹⁸ Ik meen dat Johanna Naber een uitstekende casus voor deze studie vormt. Zij leefde in de tijd van bovengenoemde transformatie, vervulde centrale posities in de vrouwenbeweging én behoorde tot de eerste vrouwen die toegang kregen tot academische genootschappen. Omdat zij zich zowel binnen als buiten de geschiedwetenschap bewoog, bieden haar leven en werk zicht op de grenzen die destijds tussen 'echte' en 'onechte' historici werden getrokken, of deze grenzen seksspecifiek waren en of deze in de loop van haar lange leven werden verlegd. Voorts gold haar interesse met name historische vrouwenfiguren, onder wie feministische pioniersters. Onderwerpskeuze, benadering en omvang van haar werk, in combinatie met haar rol in het feminisme, zijn van dien aard geweest, dat ik via Naber heb kunnen nagaan in hoeverre er sprake was van een specifiek feministische geschiedbeoefening.

1.2 Historiografie en historicae

Een analyse van Nabers leven en werk in relatie tot andere historicae en historici behoort tot een vorm van intellectuele geschiedenis, tot wat zich de laatste decennia als een specialisme heeft ontwikkeld: de historiografie.

Het woord historiografie kent drie betekenissen. Ten eerste wordt er eenvoudigweg iedere vorm van geschiedschrijving mee bedoeld, zoals 'stadshistoriografie' of 'liberale historiografie'. Daarnaast betekent historiografie in de onderzoekspraktijk het gericht raadplegen van de geschiedkundige produktie betreffende een historisch onderwerp, vaak vóórdat de bronnen worden bestudeerd in het archief. Kennisneming van geschiedschrijving in deze betekenis kan van grote invloed zijn op de probleemstelling en de gang van het onderzoek. Tenslotte verwijst het woord ook naar reflectie op de geschiedbeoefening zelf, met name op het verschuivende perspectief. Jan Romein omschreef dit fenomeen als het wentelend aspect van het onvoltooid verleden, omdat steeds een ander heden het verleden belicht.¹⁹ In deze studie staat de derde betekenis van historiografie centraal: de reflectie op geschiedbeoefening, in het bijzonder geschiedschrijving. Voor de omschrijving van dit begrip heb ik gebruik gemaakt van een definitie van Janssen. Volgens hem is historiografie 'een zich wetenschappelijk rekenschap geven van de wijzen waarop men in een ver of nabij verleden met name in de vorm van geschiedschrijving heeft willen of moeten omgaan met het verleden'.²⁰ Hij verstaat

18 Cf. o.a. Le Roy Ladurie, *Montaillou* en Davis, *De terugkeer*.

19 Romein, *Het onvoltooid verleden*, 7.

20 Janssen, 'Over aard', 40.

onder geschiedbeoefening alles wat bijdraagt aan de beeldvorming over het verleden, op academisch en populair niveau, zowel schriftelijk als audio-visueel; de *geschiedschrijving* maakt in de academische geschiedbeoefening echter het belangrijkste deel uit. Behalve veranderingen in beeldvorming wordt in de historiografie ook onderzocht langs welke wisselende wegen men het verleden benaderde en welke doelen men daarmee wenste te bereiken.²¹

Dit onderzoek is overwegend kennissociologisch georiënteerd. De ontwikkeling van Nabers geschiedkundige produktie wordt in verband gebracht met de politieke en sociale context die haar denk- en beleavingswereld mede bepaalden. Bestudeerd wordt welke posities zij had in het historisch bedrijf en de feministische beweging, en in welke mate deze dubbele verbondenheid van invloed was op haar werk (zie hoofdstuk twee en vier). Vanuit deze invalshoek kan verduidelijkt worden waarom ze zich voor bepaalde thema's interesseerde en door welke historici en tradities zij zich liet inspireren. Het is een analyse van het eigentijdse karakter van Nabers preoccupatie met het verleden. In deze zin is historiografie een kennisbron van vele 'verledens', eigenlijk een cultuurgeschiedenis tot de tweede macht.²²

De kennissociologische richting wordt volgens Blaas op bepaalde punten verijnd door de bibliometrie en het narrativisme.²³ In de bibliometrische benadering wordt de produktie kwantitatief in beeld gebracht, producenten worden gedetermineerd en institutionele kaders van de academische geschiedbeoefening in kaart gebracht.²⁴ In het narrativisme wordt een onderscheid gemaakt tussen de beoogde evocatie van een periode of persoon (manifeste historische tekst) en de stijl- of expressiemiddelen van de geschiedschrijving (subtekst) die ons indirect informeren over de geschiedconceptie.²⁵ Beide richtingen hebben ook de onderhavige studie beïnvloed. Zo heb ik onder meer onderzocht wanneer en hoeveel vrouwen participeerden in redacties van tijdschriften en in genootschappen; ook vergelijk ik het aantal promoties van mannen en vrouwen in de geschiedwetenschap tot 1948 (zie hoofdstuk drie). Om dieper op Nabers geschiedschrijving in te gaan heb ik haar 'vertelstrategieën' bestudeerd (bijvoorbeeld welke metaforen en topoi zij gebruikte in haar geschiedverhalen) en de 'tekstnetwerken' waarvan zij deel uitmaakte (zie hoofdstuk vijf en zes).

Voor haar geschiedschrijving hoefde Naber niet alleen het werk van mannelijke historici te bestuderen. Ze kon ook (geschied)schrijfsters uit de achttiende en negentiende eeuw raadplegen, zoals Lucretia van Merken, Trui Bosboom-Toussaint en Adèle Opzoomer, en vanaf het begin van de twintigste eeuw ook professionele historicae als Leonie van Nierop, Charlotte van Manen of Sophie Drossaers. Ook

21 Haitsma Mulier en Janssen (red.), *Willem van Oranje*, 7-8

22 Manning, 'Ten geleide', 7

23 Blaas, *Anachronisme*, VIII

24 Cf. o.a. De Boer, *Geschiedenis*

25 Cf. o.a. White, *Metahistory, History and Theory* Beiheft 26, Ankersmit, *De navel* Voor reflecties en toepassing in vrouwenstudies, cf. o.a. Bosch, 'Egodocumenten' en Dresen, *Onschuldphantaseen*

buiten Nederland waren vrouwen in het verleden actief in de geschiedbeoefening geweest, zoals in de achttiende eeuw Catharine Macaulay in Engeland en Germaine de Stael-Necker in Frankrijk, of in de eerste helft van de twintigste eeuw Hedwig Hintze-Guggenheimer in Duitsland en Mary Rutter Beard in de Verenigde Staten. Onderzoek naar de geschiedenis van historicae vormt inmiddels een apart onderzoeksthema in de huidige beoefening van vrouwengeschiedenis.²⁶

Als we echter lexica van historici opslaan, dan lijken er zowel vóór als ná de professionalisering van de geschiedbeoefening nauwelijks historicae geweest te zijn. Een uitzondering vormt het boek van Charles-Oliver Carbonell, *Histoire et Historiens, une mutation idéologique des historiens français 1865-1885* (1976), waarin enkele pagina's aan 'femmes historiens' zijn gewijd.²⁷ Opvallend is dat in recente historiografische monografieën zoals van Smits (1988), Boia (1989), De Schryver (1990), Tollebeek (1990), Vom Bruch/Muller (1991) historicae praktisch afwezig zijn. Een geschiedenis van de geschiedbeoefening illustreert dat óók historici – die beter zouden moeten weten – slachtoffer zijn van academisch geheugenverlies.²⁸ Zo beschrijft het *Historikerlexikon. Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert* (1991) 530 historici, van wie welgeteld twee van het vrouwelijk geslacht. Deze situatie is volgens de redactie een weerspiegeling van het mannelijk overwicht in deze beroepsgroep.²⁹ De bundel *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw* (1991) 'scoort' wat beter. Achterin staat een lijst van 350 historici onder wie 22 vrouwen. Uitgezonderd Henriette Roland Holst en Annie Romein-Verschoor schitteren hier echter Nederlandse historicae door afwezigheid.³⁰ Wel is Busken Huet opgenomen maar niet Bosboom-Toussaint; en waarom historicae als Johanna Naber, Johanna Oudendijk of Isabella van Eeghen ontbreken, is een raadsel.

Niet veel anders is het gesteld met de historische produktie van de eerste feministische golf. Gordon ontdekte deze werken pas rond 1970 en verbaasde zich over de omvang:

'If this first wave was forgotten, it was not because it was modest. Elizabeth Cady Stanton reinterpreted the Bible Alice Clark began to rewrite the rise of capitalism (...) I respond with a cold sweat when I remember how completely this first wave of history was suppressed.'³¹

Volgens Gordon was de invloed van deze werken op de geschiedwetenschap

26 Cf o.a. Kish Sklar, 'American Female Historians', Davis, 'History's Two Bodies', Nelson, 'Gender', Goggin, 'Challenging', Berg, 'The first women', en mijn artikelen sinds 1986. De 'Berkshire Conference on the History of Women' in 1990 organiseerde een sessie over 'Women's Historiography and Feminism The United States, Great Britain, and Holland'. *Gender & History* en het JVV publiceren sinds enkele jaren een artikelensectie over historicae uit het verleden.

27 Carbonell, *Histoire*, 177-182.

28 Op dit moment verricht Jörn Rüsen met een internationaal team van wetenschappers in Bielefeld echter onderzoek naar historisch besef en zingeving, waarbij in alle thema's aandacht wordt besteed aan gender. Cf Küttler, Rüsen en Schulz (herausg.), *Geschichtsdiskurs*.

29 Von Bruch und Muller, *Historikerlexikon*, VIII-IX. De historicae, Barbara Hammond en Hedwig Hintze, worden vooral besproken in relatie tot hun echtgenoten John Hammond en Otto Hintze. Boia a.o. (eds.), *Great Historians* bespreekt één historica.

30 Belien en Van Setten (red.), *Geschiedschrijving*, 365-438.

31 Gordon, 'What's new', 21.

toenmaals gering. Dat is misschien de reden waarom ook de feministisch-historische produktie dikwijls in bovengenoemde recente overzichten ontbreekt. Niettemin worden in de *Bibliografie der Geschiedenis van Nederland* (De Buck 1968) onder het kopje 'Bijzonderheden' bij Economische en Sociale Geschiedenis elf historische werken genoemd onder de noemer 'Vrouwenbeweging'.³² Enkele andere uitzonderingen zijn Luykx (1987) en *The Blackwell Dictionary of Historians* (1988).³³

De historische onzichtbaarheid van vrouwen blijkt dus gelaagd te zijn: de waardering voor historicae en voor de geschiedschrijving over vrouwen, speciaal uit de vrouwenbeweging, was gering.³⁴ Voor de periode 1860-1948 zullen we ons moeten verdiepen in de omstandigheden waaronder Nederlandse vrouwen zich wijdden aan de geschiedbeoefening. Er zal ook uitgezocht moeten worden in hoe verre definities van vrouwelijkheid en mannelijkheid de identiteit van academische geschiedbeoefenaren en de normatieve regels voor de totstandkoming van gezaghebbende historische kennis bepaalden. Inhoud en validering van kennis zijn in het algemeen nauw verbonden met de organisatiestructuur en de sociale praktijken van een wetenschap. Bourdieu spreekt in dit verband van het monopolie over de wetenschappelijk competentie, dat wil zeggen het sociaal erkende vermogen van actoren om gezaghebbend te kunnen handelen in de wetenschap. In het wetenschappelijk 'veld' spelen machtsfactoren, de strijd tussen de heersende groepen en de nieuwkomers, een grote rol. Het begrip veld heeft betrekking op een relatief zelfstandig sociaal universum met een uitwendige en dwangmatige structuur van relaties tussen posities van actoren. Een sleutelbegrip bij Bourdieu is de 'habitus' van actoren, dat vrij vertaald duidt op het geheel van onbewuste waarnemings-, waarderings- en handelingsschema's.³⁵ De nieuwkomers in deze studie zijn historicae. De vraag is op welke voorwaarden zij toegang kregen tot de geschiedwetenschap. Mogelijk was er sprake van een 'seksespecifieke habitus' als generator van minder zichtbare sekseverschillen in het historisch-wetenschappelijk veld.

1.3 Sekse als historische categorie

Een cruciaal begrip in deze studie is sekse of *gender*. De term verwijst naar sociaal-culturele betekenissen van mannelijkheid en vrouwelijkheid die samenhangen met en gelegitimeerd worden door zichtbare fysieke verschillen tussen de sekse.³⁶ Sinds circa 1990 geven veel onderzoekers in de Nederlandse vrouwenstudies om enkele redenen de voorkeur aan de term sekse. Ten eerste is het engelse woord *gender* verwarrend voor buitenstaanders. Daarnaast worden vraagtekens

32 De Buck, *Bibliografie*, met bij de auteur tussen haakjes de vermelding: 'm.m.v. mej. drs. E.M. Smit'.

33 Luykx, 'De beoefening', 44 en 47-48; Rendall, 'Feminist historiography'.

34 Cf. ook Allen, 'Evidence', 177.

35 Bourdieu, 'Het wetenschappelijk veld'; Delhay, 'Discussiedossier'.

36 Jansen, 'De vele gezichten'.

gezet bij het onderscheid tussen *gender* als cultureel construct en sekse als fysieke werkelijkheid. Fysieke en sociaal culturele 'feiten' zijn nauw met elkaar verbonden. Het lichaam is geen a-historisch 'feit', maar eveneens onderhevig aan sociaal-culturele krachten.³⁷ Enerzijds veranderen de mogelijkheden en prioriteiten van onder meer de geneeskunde. Anderzijds betekende bijvoorbeeld een lichamelijke handicap voor een vrouw in de negentiende eeuw iets anders dan tegenwoordig.

De regulerende werking van sekse ligt op het individuele niveau (bijvoorbeeld hoe meisjes gevormd worden tot 'vrouw'), in sociale verhoudingen (zoals arbeidsdeling) en in symbolische structuren (zoals taal, rituelen en wetenschap) waarin tevens vaak machtsverschillen tot uitdrukking komen.³⁸ Het begrip als zodanig dient gehistoriseerd te worden, want sekse heeft verschillende betekenissen in het verleden gehad in verband met economische, culturele, of politieke factoren.

De wijze waarop de geschiedtheoreticus Lorenz de relatie tussen geschiedenis en identiteit bespreekt, biedt een mogelijkheid om de geschiedbeoefening vanuit een sekseperspectief te onderzoeken. Hij maakt namelijk een onderscheid tussen identiteitsdimensies die bij geschiedschrijving tegelijkertijd in het spel zijn, zoals natie, religie, klasse, ras én sekse. Individuen, groepen en bewegingen wenden zich volgens hem tot het verleden om uit te zoeken wie zij zijn en stellen hun identiteit mede via geschiedenis vast.³⁹ Afhankelijk van de context worden bij elke identiteitsconstructie verschillende identificatiekenmerken, al of niet in samenhang met elkaar, benadrukt. Welke van deze kenmerken worden aangesproken is afhankelijk van een tijd- en cultuurafhankelijk krachtenveld, waarbij steeds keuzes worden gemaakt. Al bij het onderzoek naar historische gebeurtenissen beschikken historici over selectiecriteria waarmee ze 'relevante' van 'irrelevante' feiten scheiden en voor bepaalde hoofdrolspelers kiezen. Vaak blijkt de identiteitspresentatie samen te vallen met de groep(en) waarmee historici zichzelf identificeren. Zo zullen katholieken bij een biografie nadruk leggen op religie en socialisten op arbeid. Het gaat om accenten, want geen enkele biograaf zal een hoofdpersoon alleen maar willen beschrijven als katholiek of als arbeider. Meestal overlappen identiteitspresentaties elkaar.⁴⁰

Ervan uitgaande dat sekse een identiteitsdimensie is, zijn visies op het verleden mede gerelateerd aan seksspecifieke subjectposities. Mannen en vrouwen hebben als sociale groepen een verschillende verhouding tot het verleden. Voor hun geschiedschrijving kiezen vrouwen hoofdrolspelers en historiografische middelen waarmee zij zich kunnen identificeren. Virginia Woolf beweerde al dat vrouwen juist wat betreft hun thematiek anders schrijven dan mannen door een opvallend verschil in levenservaring: 'het wezenlijke verschil schuilt niet in het feit dat man-

37 Bock, 'Women's history', Duden, 'Geschlecht', Brown, 'Brave New Worlds' In Nederland o.a. Jansz, 'Van vrouwenstudies', 431

38 Harding, *The Science Question*, 30-57

39 Lorenz, *De constructie*, 255-262 Lorenz volgt hierin Lubbe, *Geschiedsbegriff*

40 Lorenz, *De constructie*, 255

nen gevechten beschrijven en vrouwen de geboorte van kinderen, maar dat elke sekse zich zelf beschrijft'.⁴¹ Als vrouwen in de periode 1860-1948 toegang hebben gekregen tot de wetenschappelijke geschiedbeoefening, zal moeten blijken dat er sindsdien meer en/of andere geschiedenis over vrouwen werd geschreven.

Maar zo simpel ligt het niet. Volgens Lorenz is het praktische belang dat mensen bij hun identiteitspresentatie hebben in het kennisprodukt zelf, in dit geval de geschiedwetenschap, opgegaan. De 'nieuwkomers' werden tot professionele historicae opgeleid door professoren uit de bestaande geschiedwetenschap. Het is aannemelijk dat zij zich de gezaghebbende geschiedschrijving eigen hebben gemaakt en gecontinueerd hebben.⁴² Interessant is dan in hoeverre historicae zich bewust waren van hun seksepositie en of dat enige weerslag had op hun geschiedbeoefening na hun opleiding.

Daarnaast gaat het benadrukken van een nieuwe identiteitsdimensie (zoals klasse of sekse) altijd ten koste van andere dimensies (zoals natie of religie).⁴³ Vandaar dat bij de historische beeldvorming van een gemeenschap sprake is van een al of niet openlijke concurrentiestrijd tussen identiteitspresentaties en daarvan afgeleide benaderingen. Bepaalde vormen van geschiedbeoefening worden bijvoorbeeld tegenwoordig financieel gesteund door de overheid, maar andere niet. Al is het historisch onderzoek van een individu of minoriteit nog zo vernieuwend en betrouwbaar, datgene wat in wetenschap voor relevant en waar wordt gehouden is eveneens afhankelijk van invloed en macht. Kenmerkend voor de geschiedbeoefening van dominante groepen is dat zij alternatieve vormen bestrijden of, als het enigszins kan, gewoon negeren. Een in sociaal-cultureel opzicht laag gewaardeerde groep brengt bovendien geen of met veel moeite een gezaghebbende geschiedschrijving voort. De historiografische canon weerspiegelt en reproduceert dus maatschappelijke verhoudingen.

Hoe meer vrouwen zich echter bewust worden van hun positie en hoe meer zij zich beschouwen als een sociaal te onderscheiden groep, des te krachtiger wordt hun identiteitspresentatie. Als zich een vrouwenbeweging ontwikkelt, is er een *potentieel* subject voor een relatief autonome geschiedbeoefening.

1.4 Sociale beweging en geschiedschrijving

In sociologische literatuur over sociale bewegingen en politieke stromingen is voor zover mij bekend geen systematische aandacht besteed aan de rol die geschiedschrijving kan spelen bij de ontwikkeling van een beweging of partij.⁴⁴ Dit is opmerkelijk want de bezinning op het verleden blijkt voor de identiteit van col-

41 Barret, (samenst en inl.), *Virginia Woolf*, 33

42 Lorenz, *De constructie*, 288, cf ook Scott, 'American Women'

43 Lorenz, *De constructie*, 257

44 Banks, *The sociology*, Schreuder, *Sociale bewegingen*, Hendriks, *Emancipatie*; Van der Putten, *Politieke stromingen* Uitzonderingen zijn Stuurman, 'De politieke wetenschap' en Driessen, 'Historisch bewustzijn'

lectieven cruciaal te zijn. Zo noteerde de Nijmeegse hoogleraar Gerard Brom in 1926 over de band van Nederlandse katholieken met hun 'eigen' verleden: 'De bezieling van hun teruggewonnen geschiedenis hielp ze verder een nieuwe toekomst veroveren.'⁴⁵ De katholieke beweging trok zich in het emancipatieproces als het ware op aan de geschiedenis.

Historici hebben zich meer verdiept in de relatie tussen sociale (en politieke) bewegingen en, met name oudere, geschiedschrijving. Luykx stelt dat confessionelen, socialisten en feministen al in een vroeg stadium een omvangrijke historiografie geproduceerd hebben. Zij streefden volgens hem revisie en aanvulling van de bestaande geschiedschrijving na. Over de revisie van overgeleverde beelden verschilden de stromingen ten zeerste. De aanvulling bestond uit nieuwe contemporaine-historische kennis over de eigen politiek-maatschappelijke richting: een geschiedenis van de beweging, de organisatie, de leiders, de ideeën en de achterban, die in genres als gedenkboeken en biografieën beschreven werd.⁴⁶

Vaak wordt deze geschiedschrijving 'emancipatie-historiografie' genoemd. Luykx argumenteert dat deze omschrijving de partijdigheid van andere geschiedschrijving, zoals van de liberalen in de negentiende eeuw, te weinig erkent en legt liever de nadruk op 'de gebondenheid van die geschiedschrijving aan een bepaalde richting of groep'.⁴⁷ Ook Lorenz vindt dat het de zogenaamde neutrale geschiedbeoefening in Nederland en daarbuiten nooit aan engagement ontbroken heeft. De bewering dat geschiedbeoefening 'geëngageerd' is, functioneert volgens hem in het academisch circuit vaak als argument om het werk in kwestie als onwetenschappelijk buiten te sluiten.⁴⁸ De liberale historiografie bleek immers aan het einde van de negentiende eeuw ook partijdig te zijn.⁴⁹ Een belangrijk verschil lijkt mij echter wel dat de positie van zich emanciperende groepen als socialisten en feministen meestal een duidelijk stempel drukt op stijl en toon van hun geschiedschrijving, juist omdat zij zich willen (of moeten) bewijzen. De kans op wetenschappelijke erkenning van de inhoud en de verspreiding van deze kennis zijn immers veel problematischer dan bij de geschiedschrijving van gevestigde groepen.

Omdat de geschiedschrijving van zich emanciperende groepen – in tegenstelling tot die van gevestigden – een openlijk politiek of maatschappelijk engagement uitdraagt, is de stijl in eerste instantie apologetisch en de inhoud nogal normerend. Het publiek moet *overtuigd* worden van bepaalde beginselen waardoor het werk soms een stichtelijk karakter krijgt. Geschiedverhalen worden ook gebruikt om het moreel van de eigen groep op peil te houden en enthousiasme op te wekken voor de emancipatiestrijd, zoals volgens Bosscher bij de protestanten vroeger het geval was.⁵⁰ Geschiedschrijving maakt in de ogen van deze historicus deel uit van de strijdcultuur van een emancipatiebeweging. Ramakers en Righart onderscheiden

45 Brom, *Romantiek II*, 309.

46 Luykx, 'De beoefening', 44 en Janssen, 'Geschiedkundig credo'.

47 Luykx, 'De beoefening', 42 en 54.

48 Lorenz, 'Geschiedenis', 17-18.

49 Tollebeek, *De toga*. Cf. de hoofdstukken over R. Fruin en P.J. Blok.

50 Bosscher, 'Het protestantisme', 65-67.

naar aanleiding van de geschiedschrijving door katholieken behalve een verklarende functie voor het verleden en een plaatsbepalende voor het heden, ook een stimulerende en een legitimerende functie voor het emancipatieproces van de beweging zelf. Interessant is hun bewering dat de historicus de rol kan toevallen het emancipatieproces voor beëindigd te verklaren en een periode van evaluatie en herinterpretatie in te luiden.⁵¹ We zullen zien dat Johanna Naber zich in 1923 deze rol toebedeelde.

Geschiedschrijving is dus op diverse manieren verbonden met sociale bewegingen en politieke stromingen. Behalve voor de identificatie en legitimatie van de beweging, en de behoefte aan historische analyse, kan geschiedschrijving ook een steun zijn voor het ontwikkelen van een conceptueel kader waarmee men verleden en heden wil verklaren. Dit gebeurde volgens Luykx bij de socialisten die in de jaren twintig ook een 'eigen geschiedenis' hebben voortgebracht: 'Anders dan het confessionalisme of het feminisme beschikte het socialisme immers over een eigen theorie van de geschiedenis, het historisch materialisme'.⁵² Omdat een conceptueel kader de geschiedschrijving van de betrokken beweging meer profileert, wordt de strijd over de geldigheid van de vertoogsoorten scherper gevoerd. Maar eerst moet een beweging überhaupt over een alternatieve geschiedschrijving beschikken om zich kenbaar te maken, ervaren onrecht te articuleren én erkenning te vinden voor de gebruikte invalshoeken en categorieën.⁵³

Hoe meer de beweging haar doelen nadert, hoe kritischer zij staat tegenover haar verleden en haar geschiedschrijving.⁵⁴ Als het heftige en morele karakter van de beweging verdwenen is en de relatie tussen geschiedschrijving en beweging vager wordt, komt dat de geschiedschrijving meestal ten goede. Er is dan ruimte voor een kritische en toch begrijpende bestudering van het verleden. Onderzoek van binnenuit betekent niet meer identificatie met, in dit geval, feminisme. In plaats van deze pioniersters langs de feministische meetlat te leggen zijn in principe alle ideeën over feminisme de moeite van het bestuderen waard.

1.5 Feminisme en feministische geschiedschrijving

Vanuit sociologisch perspectief is het feminisme (de verschillen met de term vrouwenbeweging komen nog ter sprake) zowel een sociale beweging als een politieke stroming. Deze classificaties worden vaak door elkaar gebruikt; men spreekt ook wel van 'politieke beweging'. In deze studie interpreteer ik het feminisme als een sociaal-politieke *beweging* met een bepaalde *ideologie* of *wereldbeschouwing*. Dat wil dus zeggen dat een grote groep van personen op grond van collectief ervaren onbehagen in georganiseerd verband in actie komt voor sociale en politieke verande-

51 Ramakers en Righart, 'Het catholicisme', 99.

52 Luykx, 'De beoefening', 47.

53 Kunneman, 'De betekenis'.

54 Voor deze ontwikkeling bij katholieken cf. Janssen, 'Geschiedkundig credo'.

ringen; dit onbehagen wordt uitgedrukt in relatief identificeerbare opvattingen en idealen. Enkele andere uiterlijke kenmerken zijn: groepsbewustzijn, (beoogde) solidariteit tussen de groepsleden, het scheppen van communicatiekanalen ter verbreiding van de politieke en sociaal-culturele denkbeelden onder de leden en een zekere institutionalisering van de beweging zelf.⁵⁵

De vrouwenbeweging van de eerste en tweede golf vormt in diverse sociologische overzichtswerken een aandachtspunt, maar wordt soms als randverschijnsel geïnterpreteerd.⁵⁶ Dit gebeurt bijvoorbeeld in het boek van Van der Putten, *Politieke stromingen* (1985). Hij verstaat onder het begrip *politieke stroming* een categorie mensen die zich verenigd weet rond bepaalde politieke ideeën. Als deze mensen zich enigermate georganiseerd hebben, kan al spoedig van een *politieke beweging* worden gesproken.⁵⁷ In deze ruime definitie lijkt de eerste feministische golf probleemloos te passen.

De eerste golf ontstond in de tweede helft van de negentiende eeuw. Vrouwen gingen zich geleidelijk organiseren om veranderingen in hun maatschappelijke positie te bewerkstelligen. Zij hielden voor het eerst lezingen in het openbaar en organiseerden zich in afzonderlijke vrouwenverenigingen. De kwesties waarover dames uit aristocratische kringen en de burgerij schreven en spraken, waarvoor zij soms hun reputatie op het spel zetten, betroffen min of meer in chronologische volgorde: toegang van vrouwen tot filantropie, opleiding en beroepen, de verandering van wetgeving en de dubbele moraal ten aanzien van seksualiteit, en de invloed op de politiek door de eis van vrouwenkiesrecht. Rond de eeuwwisseling werd de beweging *breder* door de deelname van arbeidsters en confessionele vrouwen, en *internationaler* doordat leidsters over de hele wereld reisden om hun organisaties te vergroten. Dat het niet om kleine groepen ging, blijkt uit de vrouwenkiesrechtbeweging die in Nederland in 1916 ruim 30.000 leden telde en groter was dan een politieke partij als de SDAP.⁵⁸ De beweging werd ook *intenser*: vrouwen veroverden de straat en demonstreerden maandenlang; in de Verenigde Staten en Engeland gingen vrouwen in hongerstaking, ketenden zich vast aan hekken en gooiden ruiten in. Een enkeling offerde zelfs haar leven op voor 'the cause', zoals Emily Wilding Davis.⁵⁹

Het merkwaardige bij Van der Putten is dat hij aan het eind van zijn boek het

55 Bij deze omschrijving liet ik mij inspireren door Schreuder, *Sociale bewegingen*, 35, 105 en 120

56 Schreuder, *Sociale bewegingen*, 170-171, behandelt het feminisme als sociale beweging tamelijk uitgebreid. Het feminisme krijgt als stroming ook volop aandacht in Stuurman, *Verzuiling* en Reinalda en Verhaaren, *Vrouwenbeweging*

57 Van der Putten, *Politieke stromingen*, 14.

58 Posthumus-van der Goot (red.), *Van moeder op dochter*, 264. Gebruik is gemaakt van de 2e verb. druk. De Vereniging voor Vrouwenkiesrecht telde in 1916 22 000, de Bond voor Vrouwenkiesrecht 8000 en de SDAP in 1913 17 000 leden

59 Zij was een suffragette die zich in 1913 gehuld in de kiesrechtvlag voor het paard van de Engelse koning wierp tijdens de Derby-rennen. Het was haar laatste suicidale poging om aandacht voor het vrouwenkiesrecht te vragen. Na heuse pijnen overleed ze vier dagen later. Haar begrafenis werd bijgewoond door een grote menigte, behalve feministische organisaties waren ook verschillende vakbondsorganisaties vertegenwoordigd

feminisme niet als een politieke stroming beschouwt. Redenen: er zou geen feministische politieke partij zijn geweest, er bestond geen coherente ideologie en de verscheidenheid aan doelen was te groot; feministen gaven er de voorkeur aan om in de bestaande politieke partijen hun idealen te verwezenlijken.⁶⁰ Hij deelt in dit opzicht de mening van Verwey-Jonker, die in een slordige schets van de belangrijkste emancipatiebewegingen in Nederland beweert dat politieke partijvorming in de vrouwenbeweging onmogelijk was omdat vrouwen van begin af aan sterk gebonden waren aan de diverse stromingen 'die in de mannenwereld bestonden'.⁶¹

Outshoorn en Ribberink hebben inmiddels het betoog van Van der Putten bekritiseerd.⁶² Zij argumenteren dat als partijvorming een criterium is, er dan geen politieke stromingen zouden hebben bestaan vóór de tweede helft van de negentiende eeuw want politieke partijen ontstonden pas daarna. Voorts achten zij partijvorming een te eng criterium om een groepering al of niet als politieke stroming te betitelen. Niet alle politieke verandering loopt via een partij. Politieke vrouwenpartijen zijn er bovendien wel degelijk geweest, zowel in de eerste als tweede feministische golf.⁶³ Outshoorn waarschuwt er echter ook voor om het feminisme gelijk te schakelen met andere sociale bewegingen, omdat daardoor de 'eigenheid' en heterogeniteit van deze beweging verloren dreigen te gaan.⁶⁴ Reinalda en Verhaaren hebben het feminisme wel als een politiek-sociale beweging geïnterpreteerd.⁶⁵ Braun presenteert mijns inziens terecht de eerste feministische golf als vierde politieke stroming in Nederland rond de eeuwwisseling, naast de liberale, de confessionele en de sociaal-democratische stroming. Het feminisme kende volgens haar een eigen dynamiek, met eigen diagnoses en therapieën, en op maatschappijverandering gerichte politieke activiteiten.⁶⁶

Ik heb wat langer bij deze discussie over betekenis en etikettering van de vrouwenbeweging stil gestaan, omdat het zo'n saillant voorbeeld is van de manieren waarop historische onzichtbaarheid via het medium van de taal in etappes gecreëerd kan worden. De classificatiestrijd begint bij de vorming van een sociaal-politieke beweging. Al in de negentiende eeuw poogden tijdgenoten de vrouwenbeweging betekenisloos te maken. Zo stelden enkele Republikeinen in de Verenigde Staten in 1869 dat de beweging voor vrouwenrechten geen politieke beweging was en gebruikten dat vervolgens als argument om in de kiesrechtstrijd alleen het stemrecht van mannelijke zwarten en niet van vrouwen te bepleiten.⁶⁷ Naarmate een beweging erin geslaagd is politieke of economische macht te verwerven,

60 Van der Putten, *Politieke stromingen*, 402

61 Verwey-Jonker, 'De emancipatiebewegingen', 114 en 116

62 Outshoorn en Ribberink, 'De grote verdwyntruc'

63 De Algemeene Nederlandsche Vrouwenorganisatie deed in 1919 mee met de Tweede Kamerverkiezingen. De ANVO haalde niet de kiesdrempel. Cf. *Overzicht LAV*, 138

64 Outshoorn, 'De vrouwenbeweging', 62-65

65 Reinalda en Verhaaren, *Vrouwenbeweging*, 5

66 Braun, *De prijs*, 3-4

67 Barry, *Susan B. Anthony*, 192

wordt de kans op historische zichtbaarheid nadien groter. De geschiedschrijving wordt namelijk gestuurd door invloedrijke groepen die bepaalde opvattingen hebben over periodisering en relevante thema's. Vandaar dat traditioneel gegroeide praktijken in de geschiedbeoefening van een land of gemeenschap de 'Geschiedtslosigheid' van minoriteiten dikwijls blijven reproduceren.

Nog een enkele opmerking over het criterium van de coherente ideologie. Het feminisme heeft net zo min als het socialisme of het liberalisme een vaststaande wereldbeschouwing of ideologie gehad. Inhoud en karakter van een ideologie veranderen onder invloed van groep(en) die deze beweging leiden en het publiek waarop men zich richt. Ook het feminisme heeft diverse levensbeschouwelijke en elkaar bestrijdende groepen gekend. Zij die spreken over 'dé' feministen of 'dé' beweging, maken een karikatuur van de sociale realiteit. Liberale, socialistische, protestantse, katholieke, witte en zwarte feministen hebben op eigen wijze vorm gegeven aan de drang tot zelfverwezenlijking van vrouwen en hun pogingen de machtsbalans tussen de seksen te veranderen. Bovendien zal elke ideologie stap voor stap bestudeerd moeten worden in relatie tot de sociaal historische context en de interactie van actoren in de beweging.⁶⁸ De opvattingen van een liberaal, een socialist en een feminist over respectievelijk vrijheid van ondernemen, de produktieverhoudingen en de sekseverhoudingen hadden in 1920 een andere betekenis dan in 1980.

Johanna Naber feministisch noemen is dus weinig informatief. Haar opvattingen over het feminisme verschilden aanzienlijk van die van Emmeline Pankhurst, Simone de Beauvoir of Joke Smit. Het ingewikkelde is dat de herkenbaarheid van een begrip als feminisme bestaat omdat de latergekommenen hun problemen hebben geanalyseerd met behulp van een *overgeleverde* terminologie.⁶⁹ Het conceptueel en retorisch vocabulaire van het feminisme is uitermate gelaagd en dient steeds onderzocht te worden vanuit de historische context. In het hiernavolgende leg ik enkele etymologische aspecten van de termen emancipatie en feminisme kort uit. Daarna zal ik vanuit de literatuur een *inhoudelijke* werkdefinitie van feminisme en vrouwenbeweging presenteren, zodat Nabers ideeën en haar geschiedschrijving gesitueerd kunnen worden.

In Nederland werd het woord vrouwenemancipatie omstreeks 1860 voor het eerst gebruikt na de publikaties van enkele pleitbezorgsters voor uitbreiding van opleidings- en beroepsmogelijkheden van vrouwen. Met name de artikelen van A.M.M. (Mienette) Storm-van der Chijs in 1860 en 1863 lokten een openbaar debat uit over de verbetering van de positie van vrouwen.⁷⁰ In deze debatten kreeg de term 'Emancipatie' spoedig echter een negatieve klank. De reden hiervoor is onduidelijk. Men beschouwde vrouwenemancipatie als synoniem voor de beweging

⁶⁸ Banks, *The sociology*, 40.

⁶⁹ Stuurman, 'De politieke wetenschap', 640.

⁷⁰ De Haan, *Sekse*, 34 en 276.

van vrouwen die *gelijk* wilden worden aan de 'heren der schepping'.⁷¹ In de brochure van Marie Delsey, *Onderwijs, opvoeding en emancipatie der vrouwen* (1870) betekent emancipatie weliswaar 'gelijkstelling in rechten der beide geslachten',⁷² maar in haar pleidooi voor co-educatie staan felle beschuldigingen aan het adres van mannen. Misschien dat zij en andere voorstandsters van vrouwenemancipatie zich voor tijdgenoten te radicaal uitlieten. Soms werden 'emancipisten' ook geassocieerd met socialisten. In het toenmalige en huidige verbintenisrecht houdt emancipatie echter niets anders dan *gelijkberechtiging* in: vrouwen moeten als zelfstandige personen dezelfde handelingen kunnen verrichten als mannen. 'Emancipatio' is afgeleid van het latijnse woord 'manus' en verwijst naar de bevelende en beschermende hand van de huisvader in de Romeinse Oudheid. Hij had formele macht over zijn gade wanneer zij tot zijn huishouding behoorde. 'Emancipatio' betekent letterlijk ontslagen worden uit de 'patria potestas', het gezag van de vader (echtgenoot).

De oorsprong van het woord feminisme is tamelijk duister. Volgens Rendall zou de utopisch socialist Charles Fourier het woord verzonnen hebben; Cott meent daarentegen dat de Franse kiesrechtstrijdster Hubertine Auclert omstreeks 1880 de eer toe komt.⁷³ Hoe dan ook, de Franse schrijver Alexandre Dumas fils gebruikte het woord al in zijn boek, *L'Homme-femme. Réponse à M. Henri d'Ideville*, dat hij in 1872 schreef naar aanleiding van de vraag of een overspelige vrouw wel of niet gedood moest worden. In zijn ogen streefden feministen naar gelijkheid met mannen:

'Les féministes, passez-moi ce néologisme, disent, à très-bonne intention d'ailleurs: Tout le mal vient de ce qu'on ne veut pas reconnaître que la femme est l'égal de l'homme' ⁷⁴

De Nederlandse pionierster Mina Kruseman, die lange tijd in Parijs had gewoond, reageerde onmiddellijk met een open brief aan Dumas.⁷⁵ Vermoedelijk in de laatste tien jaar van de negentiende eeuw kreeg het woord feminisme vaste voet aan de grond. Het werd in de *Oxford English Dictionary Supplement* van 1894 een lemma en vanaf die tijd circuleerden ook in Nederland de termen 'feminist' en 'feminisme'.⁷⁶ In die tijd was de Belgische jurist Louis Frank al onder de indruk geraakt van de uitgebreide 'bibliothèque féministe' van Carel Victor Gerritsen, de echtgenoot van Aletta Jacobs.⁷⁷ Ook tijdens de debatten bij de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 werd het woord feminisme gebezigd zonder dat dit speciaal opzien baarde.⁷⁸

71 Van Calcar, 'Holland', Reeser, *De huwelijksjaren*, 404-405, Van der Burg, 'Dames', 12-19 Cf ook hfst 23 en 44

72 Delsey, *Onderwijs*, cf voorwoord Marie Delsey was het pseudoniem van Hennette van der Sleyden

73 Rendall, *The origins*, 1, Cott, *The grounding*, 14

74 Dumas, *L'Homme-femme*, 91 Cursivenng MG

75 Kruseman, *Lettre à M. Alex Dumas Fils*

76 Rendall, *The origins*, 1 De term vond in de Verenigde Staten pas rond 1913 algemeen ingang, cf Cott, *The grounding*, 14 Jansz wijst op twee vroege artikelen in Nederland waarna de term feminisme gebruikt wordt 'De stroomingen in de Vrouwenbeweging', *Evolutie* 2 (1894/95), 289-290 en 'Feminist', *Evolutie* 4 (1896/97), 33-36, cf Jansz, *Denken*, 31

77 De Wilde, 'De bibliotheek'

78 Naber, 'Driedaagsche samenkomst', *Vrouwenarbeid* (1898), 99

Hoewel feminisme verwijst naar het Latijn voor vrouw (femina) en vrouwelijk (feminus) zou ook dit woord slechts bij een kleine groep populair blijven. Van links tot rechts riep het feminisme als beweging en wereldbeschouwing agressie en spotzucht op. Feministen waren 'manwijven', 'seksloze wezens', 'mannenhaatsters', 'militante vrouwen', 'elite vrouwtjes', ze waren 'komisch', 'zielig' en wilden 'vrije liefde' en 'snelle echtscheidingsprocedures'.⁷⁹ In de eerste decennia van de twintigste eeuw streden de woorden feminisme en emancipatie om de voorrang. Pas na de Tweede Wereldoorlog werd vrouwenemancipatie de meest geaccepteerde term voor alles wat betrekking heeft op de vergroting van ontplooiingskansen van vrouwen. Het woord feminisme verdween toen korte tijd naar de achtergrond.

De benaming eerste feministische golf, die later is gemaakt, suggereert dat er daarvoor geen vrouwenbeweging zou zijn geweest. Dit is slechts ten dele waar. Bijvoorbeeld aan het einde van de achttiende eeuw eisten vrouwen in de Verenigde Staten en Frankrijk tijdens de revolutionaire omwentelingen ook politieke rechten.⁸⁰ Zij organiseerden zich echter pas in de loop van de negentiende eeuw als sociale groep op basis van hun *seks*. Toen ontstond een internationale en massale vrouwenbeweging. De eerste golf verspreidde zich vanuit de Verenigde Staten vanaf 1848 naar andere Westerse landen en eindigde met de Tweede Wereldoorlog; het hoogtepunt van de beweging lag tussen 1890 en 1920, rond de strijd voor het vrouwenkiesrecht.⁸¹

De reikwijdte van de term feminisme is in vergelijking met 'vrouwenemancipatie' en 'vrouwenbeweging' breder én beperkter: breder omdat het gaat om een 'isme', een wereldbeschouwing, die in principe ook door mannen gedeeld kan worden; beperkter omdat het aantal personen dat zich feministisch noemt kleiner is dan het aantal in de vrouwenbeweging. Historisch gezien is de vondst van de term feminisme belangrijk, omdat daarmee de mogelijkheid werd geschapen om uit biologische categorieën te ontsnappen. Niet alle vrouwen zijn feministe en mannen kunnen ook feminist zijn.⁸²

Verschillende historici hebben getracht het 'isme' uit te leggen. In 1980 definieert Lerner feminisme enerzijds als een politieke rechtenbeweging, anderzijds – en daaraan geeft zij de voorkeur – als het geheel van activiteiten van personen en groepen dat erop gericht is de ontplooiingskansen van vrouwen te verruimen.⁸³ Cott geeft in 1987 een meer specifieke werkdefinitie. Zij onderscheidt drie kenmerken van feminisme: verzet tegen een seksenhierarchie, de overtuiging dat de positie van vrouwen sociaal-historisch is gegroeid en de idee dat vrouwen niet beschouwd dienen te worden als een biologische categorie maar als een sociale

79 Werker-Beaujon, 'Het hedendaagse vrouwenvraagstuk', 52, Cott, *The grounding*, 13, voor de afkeer van communistische vrouwen van feministen, cf. Withuis, *Opoffering*, 12.

80 Rendall, *The origins*, 37-38 en 67, Reinalda en Verhaaren, *Vrouwenbeweging*, 9 e v

81 Cf. ook Rubberink, *Feminisme*

82 Gordon, 'What's New', 30

83 G. Lerner aangehaald in Rendall, *The origins*, 1

groep.⁸⁴ Feminisme verder begrenzen brengt volgens haar het risico met zich mee dat bepaalde gebeurtenissen niet waargenomen worden; maar aan de andere kant maakt het verlangen om alles wat vrouwen deden, feministisch te interpreteren, de omschrijving betekenisloos.

Ik sluit mij bij Cotts werkdefinitie aan, maar wil nog nader ingaan op het eerste kenmerk, verzet tegen seksenhierarchie.⁸⁵ Het ter discussie stellen van ongelijke sekseverhoudingen is in mijn opvatting van feminisme cruciaal. Met deze benadering ontken ik niet dat vrouwen in totalitaire bewegingen, zoals in Nazi-Duitsland, gedreven konden worden door feministische aspiraties.⁸⁶ Voor historisch onderzoek is het van belang om de aantrekkingskracht van deze organisaties voor vrouwen te begrijpen. Nazi-vrouwenorganisaties vallen echter volgens mijn definitie buiten het feminisme, omdat de seksenhierarchie in de Nazi-staat ideologisch en in de praktijk gehandhaafd moest blijven. Zoals nationaal-socialisten in de geschiedschrijving meestal niet tot de socialistische beweging gerekend worden, geldt dat ook voor 'Nazi-feministen' met betrekking tot de feministische beweging.

Wanneer kunnen we nu spreken van een specifiek feministische geschiedschrijving? Met feministische geschiedschrijving bedoel ik historisch werk over de beweging zelf én feministische interpretaties van historische onderwerpen (inclusief de vrouwenbeweging), zoals een biografie van Jeanne D'Arc vanuit een feministisch perspectief of een studie van de begijnen als proto-feministische vrouwenbeweging.

Daarnaast leg ik externe en interne criteria aan die voor de periode 1860-1948 van toepassing kunnen zijn om te bepalen of er sprake was van een specifieke geschiedschrijving. Externe criteria hebben betrekking op het bestaan van een groep beoefenaren en hun publikaties in een zekere geïnstitutionaliseerde communicatie (zoals speciale verenigingen, periodieken of archieven), die te zamen het historische specialisme een gezicht geven; interne criteria duiden op het gebruik van specifieke begrippen en uitdrukkingen (een kenmerkend 'betekenissysteem'), en het uitoefenen van wetenschapskritiek. Net als bij andere groepsgebonden geschiedschrijving zal een feministische geschiedschrijving voorts een herkenbare rol moeten vervullen in het eerder besproken proces van identificatie en legitimatie voor de vrouwenbeweging. Een conceptueel kader ten behoeve van een historische analyse, waaraan slechts enkele specialisten uit de beweging zich wagen, is een ander belangrijk criterium. Concepten en coherente visies bevorderen namelijk de vorming van een specifieke geschiedschrijving. Voorts gaat het niet om het werk van één toevallige historica. Een kenmerk van een zelfstandige geschiedschrijving is het voeren van debatten over de interpretatie van het verleden. Deze debatten kunnen gevoerd worden tussen gevestigden en nieuwkomers. De vestiging van een nieuwe richting in een wetenschap wordt echter nog krachtiger gearticuleerd als het gaat om de-

⁸⁴ Cott, *The Grounding*, 4-5

⁸⁵ Volgens Mossink is de aanwezigheid van enige notie van seksenstrijd bepalend of er sprake is van feminisme. Cf. Mossink, 'Mannen', 126

⁸⁶ Gordon, 'Review essay', 102

batten tussen de exponenten van de geschiedschrijving zelf. Hoe meer het spectrum aan opvattingen zich uitbreidt over wat de inhoud moet zijn van deze geschiedschrijving, hoe meer deze zich uitkristalliseert en duurzamer wordt.

Kunnen we voor de periode 1860-1948 wel spreken van een feministische geschiedschrijving als de term feminisme pas rond 1890 ingang in Nederland vond, en, wat als de beoefenaren geen specifieke benadering beoogd hebben? Ten eerste is het grootste deel van de publikaties geschreven in de tijd dat het woord feminisme in Nederland reeds gemeengoed was. De eerste historische overzichten van de vrouwenbeweging verschenen namelijk vanaf 1883. Ten tweede houdt deze studie zich zowel bezig met de *intenties van de actoren*, in het bijzonder van Johanna Naber, als met de door de actoren *onbedoelde gevolgen* ervan. Jansen stelt dat handelingen van collectieven (zoals sociaal-politieke bewegingen) een finaliteit bezitten die individuele actoren in hun eigen tijd niet altijd kunnen overzien of begrijpen.⁸⁷ Kennis van de finaliteit van 'de collectieve actor', in dit geval de vrouwenbeweging, verdiept ons inzicht in de motieven en de uitkomst van een bepaald proces, in dit geval de feministisch-historische produktie. Ook al werd een gedenkboek van een vrouwenorganisatie niet speciaal gepubliceerd met het oogmerk om bij te dragen aan een feministische geschiedschrijving, toch kan het een onbedoeld gevolg van alle historiografische inspanningen tijdens de eerste golf zijn geweest dat zich een 'eigen' feministische geschiedschrijving ontwikkelde. De afstand die wij bezitten tot de eerste feministische golf maakt het ons mogelijk om omvang en effecten van de historiografische produktie beter in te schatten dan de betrokkenen indertijd zelf.

1.6 Bronnen en opzet van deze studie

Voor dit onderzoek zijn uiteenlopende archieven geraadpleegd. Biografische gegevens zijn onder meer ontleend aan het archief van Johanna Naber dat tot voor kort bij de Stichting Familiegenootschap Naber te Bilthoven beruiste,⁸⁸ diverse gemeentearchieven, testamenten uit de notariële bewaarplaatsen te Amsterdam en Rijswijk, en de memories van successie van Samuel Naber in 1913 en Johanna Naber in 1941. Om haar activiteiten in het feminisme te traceren bood het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV) te Amsterdam veel materiaal. Het in 1935 mede door Johanna Naber opgerichte Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) vormt een onderdeel van deze instelling. Onlangs zijn de archieven van het IAV, die in de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers werden meegenomen, in Moskou teruggevonden. Enkele brieven en lezingen van Naber en andere feministes uit het Moskous archief zijn in deze studie verwerkt. Het is bijzonder verheugend dat dit archief onlangs op microfilm is gezet en sinds augustus 1994 op het IIAV te raadplegen is.

⁸⁷ Jansen, *De constructie*, 68-71.

⁸⁸ Dit archief wordt binnenkort overgedragen aan het IIAV.

Bij Nabers particuliere archief sta ik even stil. Het materiaal dat de familie mij aanreikte, verschaft alleen informatie over haar leven ná haar veertigste jaar. In het laatste stadium van mijn onderzoek kreeg ik inzage in de documenten van haar grootouders en ouders die wat meer licht werpen op haar meisjestijd. Interessant was daarnaast dat een groot deel van de particuliere correspondentie van Johanna Naber historiografisch geordend was, dat wil zeggen veel brieven waren opgeborgen in de boeken die ze zelf had gepubliceerd. Dikwijls betrof het reacties naar aanleiding van haar publikaties. Daarnaast viel het me op dat zich in het archief bijna geen negatieve recensies over haar werk bevonden, terwijl ik die wel ontdekte tijdens mijn receptie-onderzoek. Ook de correspondentie bestond voornamelijk uit lovende 'fanmail'. In openbare archieven ontdekte ik echter brieven *van, aan en over* Naber, waaruit bleek dat zij soms onderwerp van conflicten was. Dit alles onderstreept het feit dat haar archief, hoe boeiend ook, toch beperkt is. Hoe meer ik mij dit realiseerde des te noodzakelijker werd het mijn speurtocht naar andere bronnen over haar leven te intensiveren.

Bronnen over haar positie als historica in het historisch bedrijf en haar geschiedopvattingen bevinden zich onder meer in het Koninklijk Huisarchief te Den Haag (zoals een briefwisseling met de directeur in verband met haar onderzoek naar de Oranjes), het archief van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden (gegevens over haar bestuursactiviteiten), het archief van Teylers Tweede Genootschap in het Teylers Museum te Haarlem (stukken in verband met twee door haar gewonnen prijsvragen). Met behulp van deze archieven, alsmede promotieboeken, universitaire jaarboeken en andere documenten van universiteiten, kon ik tevens de activiteiten van andere historicae achterhalen.⁸⁹ Om de ontwikkeling van Nabers geschiedschrijving in de praktijk te volgen is haar hele oeuvre bestudeerd, dus ook haar politieke brochures en artikelen. Enkele grote historische thema's uit haar werk zijn vergeleken met de wijze waarop deze door andere historici en historicae werden behandeld.

De opbouw van dit boek is als volgt. Het hiernavolgende, tweede hoofdstuk biedt een uitgebreide levensloop van Johanna Naber: haar protestants liberale milieu – de achtergronden van haar ouders, broers en zuster – en haar activiteiten in de feministische beweging. In hoofdstuk drie wordt de professionalisering van de Nederlandse geschiedbeoefening vanuit een sekseperspectief geanalyseerd. Daarbij komt ook de invloed van het feminisme aan bod, enerzijds op de bijdragen van vrouwen aan de wetenschappelijke geschiedbeoefening en anderzijds op de historische produkten van de eerste feministische golf. Dan volgt een nadere analyse van Nabers werk in drie aparte hoofdstukken. Hoofdstuk vier richt zich op de effecten van haar dubbele binding met de geschiedwetenschap en de vrouwenbeweging in haar geschiedschrijving en de receptie daarvan. Hoofdstuk vijf onderzoekt haar retorische strategieën bij de betekenisgeving van historische vrouwenfiguren: nonnen, martiale vrouwen, oudtantes, nichtjes en feministische hel-

89 Voor meer details over geraadpleegde archieven zie de lijst van archivalia achterin dit boek.

dinnen. Het zesde hoofdstuk bestaat uit een analyse van haar 'historisch handwerk' om haar opvattingen aangaande de geschiedbeoefening en het historisch proces te achterhalen. De slotbeschouwing geeft een synthese van de bevindingen.

'Men krijgt mij toch niet klein'

Levensloop van Johanna Naber

Blaise Pascal 'Een der zekerste en vruchtbaarste liefdeblijken jegens de dooden is de dingen te doen, die zij ons bevelen zouden, als zij nog in leven waren en de heilige ons door hen gegeven raadgevingen te volgen.' (motto bij Johanna Naber, *Kracht in zwakheid* II, 1892)

Acht maal stond Johanna Naber bij de notaris op de stoep om haar laatste wil te laten opmaken: de eerste keer in 1913 en de laatste keer vlak voor haar dood in 1941. De wilsbeschikking van 3 juni 1937 was een geheim testament, slechts de testatrice kende de inhoud. Hierin legateerde ze een bedrag van f 200,- en haar 'geschriften, boeken (...) met de diverse kritieken, correspondentie enz. in die boeken' aan het IAV. Dit materiaal moest echter wel beschikbaar kunnen zijn voor degene die haar levensbericht voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde zou schrijven, zo dacht ze met vooruitziende blik geregeld te hebben. Op haar verzoek had mevrouw van Hille-Gaerthé zich in beginsel daartoe bereid verklaard.¹

Maar het liep allemaal anders. Toen de kinderboekenschrijfster To van Hille-Gaerthé na de Tweede Wereldoorlog in Zuid-Afrika ging wonen, openbaarde zich bij haar een ongeneeslijke ziekte. In haar laatste jaren publiceerde zij wel enig werk, maar geen woord over Johanna Naber.² De keus van de overledene voor deze schrijfster kon trouwens maar ten dele opgehelderd worden. To van Hille-Gaerthé redigeerde *Droom en Daad*, een maandblad voor jonge meisjes, waarin Naber wel eens had gepubliceerd. Gillis van Hille, echtgenoot van To, was een oud-student van haar vader en had in 1914 diens levensbericht voor de Maatschappij geschreven.³ Verder wijst niets op een speciaal contact.

In 1957 verscheen van de hand van Angenita (Nita) Klooster wel een afzonderlijk uitgegeven biografische schets. Meer dan eens had Naber aan deze vriendin gevraagd om door haar biografisch 'vereeuwigd' te worden.⁴ Maar ook die wens werd met een zestien pagina's tellende brochure nauwelijks vervuld. Bovendien krijgt een dergelijke publikatie niet zo'n grote verspreiding als de 'Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde', die een geïnstitutionaliseerde ingang vormen voor biografisch onderzoek.

1 ARA, Centraal Testamentenregister. De data van de testamenten zijn 24-10-1913, 12-10-1915, 27-7-1920, 18-6-1936, 26-2-1937, 3-6-1937 (geheim testament), 23-7-1940 en 20-5-1941. Isa van der Wagt-van der Zee, kleindochter van Ida Poutsma-Naber (zuster van Johanna Naber), gaf mij toestemming om de testamenten in te zien. Ik dank notaris mr. Guus Rieter voor zijn bemiddelende rol.

2 Salomons, 'Catharina Magdalena van Hille-Gaerthé'.

3 Van Hille, 'Levensbericht'. To van Hille-Gaerthé en haar man waren in 1929 aanwezig bij de huldiging van Johanna Naber toen ze zevenig werd. JNA-III, Receptieboek Huize Voorhout, handtekeningen.

4 Klooster, *Korte levensschets*, voorwoord. Er is weinig van Klooster bekend. Zij was onderwijsinspecteur. In het IIAV bevinden zich kopieën van 18 brieven van Naber aan Klooster, van 18-11-1920 tot 10-9-1940.

Nabers 'testamentendwang' en de behoefte aan een biografie van zichzelf illustreren een preoccupatie met het nageslacht. Ze zorgde er angstvallig voor dat haar gedachtengoed niet vergeten werd. Het is haar gelukt om haar opvattingen vast te leggen in een toegankelijk oeuvre, waarvoor sinds de tweede feministische golf een groeiende interesse bestaat.⁵ Biografisch is zij echter tot nu toe weinig diepgaand onderzocht,⁶ een situatie die sterk contrasteert met haar eigen inspanningen om vrouwen een stem in de geschiedenis te geven. De biografische traditie is in Nederland nu eenmaal niet zo sterk.⁷ Curieus is wel dat zelfs geen levensbericht voor de Maatschappij van Nederlandse Letterkunde geschreven werd, hoewel Naber als eerste vrouw zitting had in het bestuur van de Maatschappij. Deze historische onzichtbaarheid is misschien veroorzaakt door haar overlijden in de oorlog.

Toen de Duitse Sicherheitsdienst het IAV op 12 juli 1940 verzegelde en kort daarna de archieven en boeken in beslag nam, veranderde Naber prompt haar testament.⁸ Ze liet nu al haar materiaal na aan haar neef Samuel A. L'Honoré Naber die eerder een verzegeld pakket documenten en brieven 'in secretaire' gelegateerd had gekregen.⁹ Op deze wijze werd dit feministisch erfgoed weliswaar uit handen van de bezetter gehouden, maar kwam het niet in het IAV terecht zoals zij dat oorspronkelijk had gewild. In het particuliere archief trof ik circa 800 brieven en kaarten aan, gericht aan Johanna Naber, en enkele afschriften van brieven van haarzelf. Het verzegeld pakket ontbrak.¹⁰ Helaas bleek ook haar eigen bibliotheek spoorloos.¹¹

5 Twee artikelen zijn herdrukt 'De fout' (1926) in: Fritschy (samenst.), *Fragmenten* en 'Eerste Proeve' (1937) in: Reys e a. (red.), *De eerste feministische golf*. Het JVV stelde in 1989 de Johanna W.A. Naberprijs in voor de beste scriptie op het gebied van vrouwengeschiedenis.

6 Sinds de tweede feministische golf zijn enkele wetenschappelijke artikelen gepubliceerd. Cf. Posthumus-van der Goot, 'Johanna W.A. Naber', Cohen, 'Het feminisme', Grever 1988, 1989, 1990 en 1993.

7 Hiern probeert men de laatste jaren verandering te brengen. *De Gids* (1988) en het *TvSG* (1989) brachten themanummers over de biografie uit. In 1990 is de 'Werkgroep Biografie' opgericht met het blad *Biografie Bulletin*. Het Prins Bernhardfonds financiert sinds kort biografisch onderzoek naar bekende Nederlanders. Cf. ook Toussaint en Van der Velde, *Aspecten*.

8 JNA-IV, zakelijke brief van Jane de Jongh over de inbeslagname waarin zij die op 12-7-1940 dateert. Andere bronnen spreken over 15, 16 of 18 juli als datum van inbeslagname. Cf. o.a. Humink, *De papieren*, 130. Op 23-7-1940, elf dagen na de inbeslagname van het IAV, herroeping geheim testament. Genoemd legaat aan Samuel A. L'Honoré Naber, de zoon van haar broer Henn Adnen, cf. testament van 3-6-1937. In 1951 bracht hij de archieven van zijn tante, ooms en (voor)ouders onder in een stichting. Cf. IIAV, IAV-archief, bestuursstukken 1952. Kopie brief notaris K.H. Bosman aan de notarissen A.G. Lubbers, C.G. Pouw en R.E.J. Heyer over Nabers testamenten, 28-11-1952.

10 In haar laatste testament van 20-5-1941 verzocht zij haar broer Charles om haar 'Nagelaten herinneringen aan S.P. L'Honoré Naber' (haar broer Piet) uit te geven. Als Charles dit verzoek niet wilde of kon uitvoeren, hoopte ze dat Wouter Nijhoff (de uitgever) dit zou doen. Vlak voor het ter perse gaan van dit boek vond ik de drukproeven van dit manuscript in het familie-archief met correcties van Johanna Naber in bibberig handschrift. Uit de memore van successie bleek dat de Duitsers in de oorlog het zetsel van drukkerij Van de Garde te Zaltbommel in beslag hadden genomen, waardoor het boek nooit is uitgegeven. Na haar overlijden is aan de drukkerij f. 1450,- betaald. Rijswijk, Memore van successie Johanna Naber 30-5-1941, nr. 3/5384.

11 L'Honoré Naber trof na de dood van Johanna Naber in 1941 weinig boeken aan. Hij opperde dat zijn tante bij de verhuizing naar haar kleine flat in de Van Alkemadelaan in 1936 of later bij de tweede verhuizing in 1940 haar boeken had geschonken aan het IAV, de UB-Amsterdam en de KB. Een exemplaar van het IAV-jaarboek uit 1937 met enkele brieven van Naber heb ik onlangs in de KB ontdekt.

Onderzoek in openbare archieven leverde circa 150 brieven ván haarzelf op. Bijna alle ontdekte correspondentie is geschreven na 1898, toen ze bijna veertig jaar was. Over haar leven daarvóór worden we geïnformeerd via de familiepapieren, autobiografische opmerkingen in haar werk, interviews, huldigingsartikelen en de door haar uitgegeven familiecorrespondenties. Vooral met deze laatste uitgaven had ze de regie over de constructie van haar leven in handen. In dit hoofdstuk stel ik daar mijn beeld tegenover.

2.1 Geloof, rede, vrijheid en fatsoen

Midden op de Grote Markt in Haarlem staat het standbeeld van de boekdrukker Laurens Janszoon Coster. De blik van Coster is gericht op het stadhuis waarlangs de Zijlstraat begint. In die straat woonden sinds hun huwelijk op 4 juli 1855 de ouders van Johanna Naber: Samuel Adrianus Naber en Anna Elizabeth L'Honoré.¹² De hoofdstad van Noord-Holland telde in het midden van de negentiende eeuw ruim 26.000 inwoners en was omringd door groene wandeldreven waarvan een weldadige rust uitging, maar het bleek 'de rust van een kerkhof, de morbide stilte van een uitgeleefde stad'.¹³ Haarlem verkeerde in een diepe economische recessie. Bijna de helft van de inwoners leefde geheel of gedeeltelijk van de bedeling en de zuigelingensterfte was hoog.

In deze stad werd op 25 maart 1859 om zes uur in de ochtend Johanna Wilhelmina Antoinette Naber geboren. Haar geboortehuis in de Zijlstraat nummer 59 staat er nog steeds. Het pand heeft drie verdiepingen en is bekroond met een klokgevel. Johanna was het derde kind. Het eerste kind, Elisabeth Rebecca, overleed reeds twee maanden na haar geboorte in 1857; het tweede, Jean Charles, was in 1858 geboren.¹⁴ De gezondheid van 'Jojoetje' liet van meet af aan te wensen over. Johanna was bij haar geboorte zeer klein. Ook als volwassene viel ze op door haar korte gestalte. Ze liep bovendien door een handicap sinds haar kindertijd moeilijk en later zelfs waarschijnlijk mank.¹⁵

12 GAH, Bevolkingsregister wijk IV 1849 1-285 en wijk V 1849 265-516 S A Naber kwam op 24-7-1851 van Den Haag naar Haarlem. Hij ging wonen in de Houtstraat 77 (sinds de hernummering in 1877 nr 104). Op 4-7-1855 huwde hij Anna L'Honoré, die ook uit Den Haag kwam. Na korte tijd in de Houtstraat gewoond te hebben, verhuisde het paar naar de Zijlstraat 485 (sinds 1877 nr 59).

13 Messing, *Werken*, 2-28.

14 GAH, Akten van geboorte en overlijden, Elisabeth Rebecca, geboren 3-12-1856 en gestorven 19-2-1857, Jean Charles Naber, geboren 11-3-1858. De ouders waren zeer bedroefd over het verlies van hun eerste kind. Cf. *Familie-correspondentie van Johan Willem Anton Naber* (1936) (hierna afgekort *Fam corr Johan Naber*), VII en 107-109.

15 Het is onbekend of er sprake was van een aangeboren afwijking. Samuel Naber berichtte zijn ouders in 1859 dat Johanna vergeleken bij Charles 'bitter klein' leek, cf. *Fam corr Johan Naber*, 121. De ouders schreven vaak over 'de kleine Johanna'. Uit foto's blijkt hoe klein ze was. In enkele brieven en artikelen staan meewarige opmerkingen over haar 'musmaaktheid'. Klooster stelt dat Naber door haar lichamelijk gebrek moeilijk liep, cf. *Korte levensschets*, 4. Misschien had Naber een heupdysplasie, een aangeboren handicap die toen niet hersteld kon worden. Door de groei van het lichaam verergerden dan geleidelijk

Twee dagen na de geboorte deed de dertigjarige vader aangifte in het bijzijn van de arts Lucas Egeling en een winkelbediende.¹⁶ Evenals haar zus en broer werd ze enige tijd later door Conrad Busken Huet in het hervormde geloof gedoopt. De plechtigheid vond op 1 mei 1859 in alle vroegte plaats in de kleine Waalse kerk. De moeder was bezorgd over deze 'ochtenddooperij'. Ze was bang dat haar baby kou zou vatten. 'Ik houd veel van Huet', schreef ze haar ouders, 'maar ik zou liever het kind in de Hollandsche middagkerk laten doopen dan die akelige ochtendstrubbelingen weer door te staan.'¹⁷

Busken Huet was in april 1851 als predikant bij de Waalse gemeente te Haarlem beroepen. Hij was een oud-klasgenoot en vriend van Samuel Naber en woonde enige jaren later in een huis vlakbij de Nabers in dezelfde straat.¹⁸ Huet had ook het huwelijk van Samuel Naber en Anna L'Honoré in de Waalse kerk van Den Haag ingezegend. Zelf trouwde hij in 1859 met Anna van der Tholl die een jaar later *Adam Bede* zou vertalen, de roman van George Eliot waarover Johanna als volwassene enthousiast zou raken.¹⁹ Johanna's grootvader, Samuel Pierre L'Honoré, betreurde deze vriendschap van zijn schoonzoon vanwege Huets radicale opvattingen inzake bijbelkritiek.²⁰ Deze hield er vrijzinnige opvattingen op na. Hij kwam in conflict met de kerkeraad en legde eind 1861 zijn ambt als predikant neer.²¹

Het gezin Naber-L'Honoré behoorde tot de 'Eglise Wallonne', die al sinds 1578 een autonome kerkelijke organisatie kende binnen het Nederduits gereformeerde kerkverband. In de zeventiende eeuw waren veel nieuwe Waalse gemeenten gesticht om de gevluchte hugenoten op te vangen. In de loop van de tijd assimileerden deze van oorsprong Franse families. Men vernederlandste, maar bezocht zo lang mogelijk de Franstalige kerken. Langzamerhand groeide een intellectueel verschil tussen de Waals en de Nederlands Hervormden. Leden van de Waalse gemeenten moesten de Franse taal beheersen en geïnteresseerd zijn in de Franse cultuur om de preken van de predikanten, die vaak afkomstig waren uit Frankrijk of Zwitserland, te kunnen volgen. In 1816 werd een Algemeen Reglement opgesteld voor de Hervormde Kerk, waarvan de Waalse Kerk met circa 3000 leden deel uitmaakte. In de negentiende eeuw behoorden veel Waals hervormden tot de plaatselijke elite.²²

de problemen met lopen Met dank aan Toine Lagro-Janssen voor deze suggestie

16 GAH, Akten van geb 27-3-1859 Dr L J Egeling, een vriend van Samuel Naber, werd later geneeskundig inspecteur van Zuid-Holland Cf S A Naber, *Vier tijdgenooten*, 116-117

17 Waalse Kerk Haarlem, doopboeken 1780-1860 dl III Busken Huet doopte Elisabeth Rebecca op 11-1-1857, en Jean Charles op 6-6-1858 Cf ook *Fam corr Johan Naber*, 121

18 GAH, Bevolkingsregister Huet woonde sinds zijn huwelijk in de Zijlstraat nr 63 (wijk V 487 vóór de hernummering) Hij had met Samuel Naber op de Franse school in Den Haag gezeten en ondanks het leeftijdsverschil ook even in dezelfde klas Cf S A Naber, *Vier tijdgenooten*, 3-58

19 *Fam corr Johan Naber*, 151 Haar vader vond de roman ook mooi Cf ook Praamstra, *Gezond verstand*, 195-196

20 *Fam corr Johan Naber*, 122, brief van Samuel P L'Honoré aan Johan W A Naber op 26-4-1859

21 S A Naber, *Vier tijdgenooten*, 30 Op 1-2-1862 trad Huet in dienst van de *Oprechte Haarlemsche Courant*

22 Poujol, *Histoire*, V, Charensol, 'Le français, Bots e a', *Vlucht*, 43-46, Daams, *Quatrième*, Van Lieshout, 'Beleden'

Anna L'Honoré kwam evenals Huet uit een familie van refugiés. Zij stamde rechtstreeks af van de hugenoot Pierre Chartres L'Honoré die in 1679 zijn positie als kapitein bij de lijfwacht van koning Lodewijk XIV prijs gaf en het land uit vluchtte.²³ Zijn zoon, François L'Honoré, had zich omstreeks 1704 te Amsterdam gevestigd als uitgever en boekverkoper.²⁴ De familie ging geleidelijk tot de hogere burgerij behoren: haar overgrootvader was predikant bij de Waalse gemeente in Den Haag, haar grootvader advocaat bij het Hof van Holland en haar vader, Samuel Pierre L'Honoré, referendaris bij het Kabinet des Konings. Deze L'Honoré huwde als eerste van zijn geslacht een Nederlandse vrouw, Elizabeth Rebecca Oorthuys, en voedde zijn kinderen in de Nederlandse taal op.²⁵

De Nabers waren oorspronkelijk Luthers georiënteerd. De stamvader, Johan Anton Naber, was een vermogend predikant in het Duitse Lingen. Zijn zoon Willem Hendrik Naber verhuisde naar Den Haag. In de nadagen van de Republiek liet deze zijn zoon Johan Anton bij zijn dood in 1792 onbemiddeld achter. Deze tweede Johan Anton Naber, de overgrootvader van Johanna, werkte zich in zijn korte leven weer enigszins op. Ook in cultureel opzicht kreeg hij een respectabele positie, gezien het feit dat hij als voorzitter acht jaar het 'Leesgezelschap tot Nut en Vermaak' leidde. Hij huwde Maria van Diesbach. Uit dit huwelijk werd Johan Willem Anton Naber geboren, die in 1803 op zeer jonge leeftijd zijn ouders verloor; er was net genoeg geld om de begrafeniskosten te betalen. Het kind werd door zijn tantes opgevoed. Door hard werken en sparen wist Johanna's grootvader opnieuw een kapitaaltje te vergaren. Hij klom op tot referendaris bij het Departement van Oorlog.²⁶

Ondanks deze Lutherse achtergrond legde de zoon, Samuel Naber, in 1845 zijn geloofsbelijdenis af in de Waalse gemeente te Den Haag bij Isaac Secrétan, een door het Réveil geïnspireerde dominee. Vermoedelijk was deze keuze het gevolg van de invloed van zijn stiefmoeder Carolina Naber-Verwoert (de tweede vrouw van Johan Willem Anton Naber), die via haar Amsterdamse vrienden in aanraking was gekomen met het Réveil. De invloed van het Réveil op de familie moet echter niet overdreven worden.²⁷ Johanna's vader onderging ook sterk de invloed van het rationalistisch en optimistisch Verlichtingsdenken waartegen het Réveil zich sterk had afgezet.

23 In het familie-archief berust de aanstellingsakte van Pierre Chartres L'Honoré als kapitein bij de lijfwacht van koning Lodewijk XIV Cf ook *Fam corr Johan Naber*, XXIV

24 Bots, *Vlucht*, 81 Op de gravure uit Ricard, *Les lois et coutumes du change en principales places de l'Europe* (1735) zijn twee boekwinkels voor de Amsterdamse Beurs van resp de hugenoten François L'Honoré en Jacques Desbordes afgebeeld François L'Honoré publiceerde de eerste continentale uitgave van *Robinson Crusoe* onder de titel, *La Vie et les Aventures surprenantes de Robinson Crusoe, traduit de l'Anglois* (1720) Cf Van Eeghen, *De Amsterdamse Boekhandel*, 208

25 *Fam corr Johan Naber*, XXV en 85

26 *Fam corr Johan Naber*, X-XII, XVII en 42-43

27 Dat het geschiedbeeld van Johanna Naber over de Nederlandse vrouwenbeweging bepaald zou zijn 'door een zekere vooringenomenheid van de zelf in een Réveilmilieu opgegroeide Naber', is te sterk uitgedrukt, cf Jansz, *Denken*, 25

Na het gymnasium²⁸ in Den Haag wilde Samuel Naber eerst wis- en natuurkunde studeren. Het had niet veel gescheeld 'of er was een physicus of astronoom uit mij gegroeid', zo zei hij later.²⁹ Wegens de ongunstige vooruitzichten in dit vak zag hij daarvan af en koos in 1845 voor de studie klassieke letteren te Leiden. Hij bezocht er de colleges van de filologen Petrus Hofman Peerlkamp en Carel Cobet, en volgde met aandacht de colleges van Johan Thorbecke. Ook maakte hij kennis met Robert Fruin, die toen nog leraar was. Na zijn doctoraal-examen in mei 1850 werd hij leraar in de klassieke talen te Rijswijk. In december van dat jaar rondde hij zijn studie af met de dissertatie *De fide Andocidis orationis de mysteriis*, waarin hij op tekstkritische gronden een aan Andocides toegeschreven rede als niet authentiek afwees.³⁰

In navolging van de door hem bewonderde Cobet had Samuel Naber zich toegelegd op de kritische bewerking van klassieke teksten.³¹ Zijn promotor John Bake had hem daarbij gewezen op het belang van de historische context.³² Een neiging tot historisch onderzoek zou zijn filologische werk altijd blijven kenmerken en later bracht hij zijn historische interesse over op zijn kinderen. Sommige teksten verwierp hij echter ten onrechte als niet authentiek en ook zijn literair-esthetische oordelen bleken wel eens te negatief.³³ Met zijn latere vriend Allard Pierson zou hij een kritische lezing van de Paulinische brieven, de *Verisimilia* (1886), publiceren. Om de originele teksten van Paulus te bevrijden van volgens hen later toegevoegde fragmenten, werden de brieven van de apostel als het ware aan een chemisch onderzoek onderworpen. Tot verrassing van beide geleerden veroorzaakte de publikatie een storm van kritiek. Vooral Samuel Naber stoorde zich aan de toon van de bestrijders, alsof hij Paulus niet ernstig zou nemen.³⁴ Voor hem waren geloof en rede in zoverre van elkaar verwijderd, dat de fundamenten van dat geloof op hun betrouwbaarheid onderzocht moesten kunnen worden met hulp van de rede. De classicus wilde met zijn onderzoek geenszins het geloof zelf ter discussie te stellen.

In 1851 werd Johanna's vader conrector aan het Haarlems gymnasium met een tractement van f 1200,- per jaar.³⁵ In die tijd richtte hij met twee vakgenoten een

28 Een Latijnse school met een tweede afdeling – waar Nederlands, de moderne talen en wiskunde werd gegeven – heette 'gymnasium' Cf Bosch, *Het geslacht*, 466

29 Kuiper, 'Samuel Adrianus Naber', 80

30 Cf de bibliografie bij Van Hille, 'Levensbericht', 43-58 De Griekse staatsman Andocides leefde ± 440 v Chr

31 S A Naber, 'Carel Gabriel Cobet (1813-1889)', in idem, *Vier tijdgenooten*, 161-357

32 S A Naber, *Vier tijdgenooten*, 161-166

33 Zo moest hij vele jaren later de these van zijn dissertatie, dat bedoelde redevoering niet van Andocides was, herzien Kuiper, 'Samuel Adrianus Naber', 82-83 Over Nabers grote kennis van de oude talen cf Vurtheim, 'S A Naber'

34 Voor enkele kritieken cf Van Manen, 'Een brief' en Kuiper, 'Samuel Adrianus Naber', 100-101 De uit de Réveilkringen afkomstige Allard Pierson beëindigde in 1865 zijn loopbaan als predikant en werd agnost Cf S A Naber, 'Allard Pierson', 2-3, idem, *Vier tijdgenooten*, 30, Boersema, *Allard Pierson*, 200, Barnard, 'Allard Pierson', 252

35 Van Hille, 'Levensbericht', 9.

driemaandelijks tijdschrift voor klassieke literatuur op: *Mnemosyne* (letterlijk: Herinnering), waarin de tekstkritische richting van Cobet tot uiting kwam. Later zou ook zijn oudste zoon in dit tijdschrift publiceren.³⁶ Voorts trok hij veel op met zijn vrienden Busken Huët, de advocaat Willem Bergsma en Johan Buys, de latere hoogleraar staatsrecht. Op voorstel van Buys richtte deze groep in 1853 de Haarlemse *Debating Society* (1853-1899) op. In dit intellectuele gezelschap – waartoe ook de vader van Frederik van Eeden korte tijd behoorde – wilde men zich oefenen 'in onderlingen redetwist, op parlementaire wijze', door het bespreken van kunst, wetenschap en politiek. De denkbeelden van Thorbecke en de inrichting van de staat vormden veelbesproken thema's. De vier oprichters schuwden een scherp debat niet en oefenden van meet af aan meedogenloze kritiek op de meestal zwakkere medeleden uit. De club stond vijf jaar onder voorzitterschap van Samuel Naber.³⁷

Ondanks zijn capaciteiten verliep de loopbaan van de classicus voorlopig moeizaam.³⁸ Tot zijn teleurstelling liet zijn benoeming als rector zeven jaar op zich wachten. Ook de omstandigheden waaronder hij werkte waren niet florissant. In een brief aan Fruin klaagde hij: 'Wanhopende om in de gegeven omstandigheden het Gymnasium te maken wat ik wenschte, ben ik gisteren in de Hoofdstad des Rijks geweest en ga zelfs solliciteren naar het Conrectoraat aldaar.'³⁹ In Amsterdam werd hij niet aangenomen. Uiteindelijk werd hij in 1858 in Haarlem rector. Kennelijk beviel ook deze positie niet. Hij solliciteerde naar de eervolle functie van 'Rector-Directeur' van het in Batavia op te richten gymnasium Willem III. In de Commissie van Advies voor de vacature zat zijn leermeester Cobet. Na een lange procedure werd hij in februari 1860 benoemd. Twee maanden later vertrokken de ouders, hun twee kinderen en een kindermisje met de boot vanuit Rotterdam. Johanna was amper een jaar oud. Na een reis van 84 dagen kwam het gezin op 23 juni 1860 in Batavia aan. Tijdens de reis had Johanna last van dysenterie gekregen; ze werd zo ziek dat haar ouders bang waren dat ze zou sterven. In Batavia lag ze lang bewegingloos op de canapé. Langzaam werd ze beter en begon ze 'een paar pasjes tegen den muur' te zetten.⁴⁰

Samuel Naber ondervond bij de organisatie van het gymnasium meteen grote problemen. Op 15 september werd de school geopend met tachtig voornamelijk interne leerlingen en slechts drie docenten. In november kwamen er drie docenten

36 Van Oven, 'Herdenking', 5 Door toedoen van Samuel Naber schreef men in het Latijn Charles Naber publiceerde vanaf 1880 in *Mnemosyne* totdat in 1930 de band naar aanleiding van een conflict verbroken werd

37 S A Naber, *Vier tijdgenooten*, 117, Krelage, *De Haarlemsche Debating Society*, 4, 11 en 62 Samuel Naber was van 1855 tot 1860 voorzitter Volgens Krelage bedankten velen na een paar bijeenkomsten vanwege de scherpe debatten Frnts van Eeden was in 1853 drie maanden lid, cf Fontijn, *Tweespalt*, 36 Contacten tussen zijn zoon Frederik – ook in Haarlem geboren – en Johanna heb ik niet gevonden

38 *Fam corr Johan Naber*, 83-84 Op 16-2-1855 schreef Samuel Naber aan zijn verloofde dat hij allang verwacht had rector te zijn

39 UBL, BPL 1828, brief S A Naber aan R J Fruin op 27-11-1857 Deze brief is niet opgenomen in Smit en Wieringa, *Correspondentie*

40 *Fam corr Johan Naber*, 152

bij die hem echter binnen de kortste tijd het leven zuur maakten, zo blijkt uit zijn berichten aan Nederland. De docenten schenen te zeuren over de surveillance en over hun woningen die niet gereed waren. Ze verschenen niet op docentenvergaderingen en gedroegen zich onbeschoft. De wantrouwige curatoren bemoeiden zich met van alles en nog wat, maar hielden de rector buiten hun beraad.

Het jaar 1861 begon nog met een lichtpuntje door de benoeming van Samuel Naber als lid van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.⁴¹ Maar de situatie op het gymnasium werd onhoudbaar. In mei kreeg hij last van koorts en mocht hij op veertiendaags verlof. Bij zijn terugkomst vond hij echter een schrijven van de curatoren met het verzoek om zijn ontslag in te dienen omdat hij niet voor zijn betrekking zou deugen.⁴² Tot in het diepst van zijn ziel gegriefd, weigerde hij en zond aan de Commissie van Advies in Nederland een uitgebreid rapport ter verdediging. Het ontslag werd spoedig daarop als een kleine rel in de Nederlandse kranten besproken. Met scherp inzicht verklaarde zijn vrouw de netelige situatie waarin haar man verkeerde in haar brieven aan de familie als volgt:

'Ik geloof, dat de grondoorzaak van al de moeilijkheden met de docenten daár ligt, dat Naber misschien met al te veel ambitie de zaken op touw heeft gezet en daardoor telkens slaags moest raken met hun onverschilligheid en gemakzucht.'⁴³

Hoewel Naber (evenals zijn opvolger)⁴⁴ vermoedelijk opzettelijk werd tegengewerkt, voelden leerlingen en docenten zich inderdaad wel eens opgejaagd door zijn voortvarendheid. Al in Haarlem hadden ouders zich beklaagd over het ongeduld van de rector.⁴⁵ Dikwijls kwam Anna haar man dan bij zijn moeilijkheden te hulp. Zij kon zijn rigoureuze vasthoudendheid temperen, want van transigeren wist hij niet. Ook de oud-student Van Hille kon zich zijn leermeester moeilijk voorstellen 'aan 't hoofd van een internaat met nachtcontrole over vroegrijpe jongens van een ander ras, in een omgeving, welke hem zijn studiezijn kwalijk nam of er den spot mee dreef.'⁴⁶ Op 30 augustus 1861 kreeg de 'Rector-Directeur' eervol ontslag. Hij ontving een jaargeld van f 2400,-, totdat hij een betrekking zou hebben gevonden, en een vrije overtocht van f 3000,-. Al na een jaar was het Indische avontuur mislukt. Later wilde hij met geen woord meer over deze 'lijdensgeschiedenis van Salemba' spreken, ook niet tegenover vertrouwde vrienden.⁴⁷

41 Ibidem, 168 Hij werd ook buitenlands lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde Ibidem, 143 Cf ook UBL, MNL-791

42 *Fam corr Johan Naber*, 190 en 193

43 Ibidem, 195 Spelfouten en verouderde uitdrukkingen in citaten zijn in deze studie letterlijk overgenomen

44 Zijn opvolger, kolonel van Swieten, kreeg al in 1863 moeilijkheden met ontevreden docenten, het slechte gebouw e.d. In 1867 zou hij ontslag aangevraagd hebben Ibidem, 225 en 255

45 In 1859 klaagden de ouders van de Haarlemse Latijnse school over het toelatingsexamen van hun kinderen Rector Naber was te ongeduldig geweest, waardoor de kinderen van streek waren geraakt GAH, Notulen curatoren Latijnse School, inv 1-7, f 119 (1859)

46 Van Hille, 'Levensbericht', 11-13

47 Kuiper, 'Samuel Naber', 86 Salemba was de voorstad van Batavia waar de school was gevestigd In de school prijkte later zijn portret Cf *Samuel Pierre L'Honoré Naber Schout bij Nacht t t naar de correspon-*

Eind december kwamen de Nabers terug in Nederland en vestigden zich per 1 februari 1862 in Leiden. Daar werd in oktober Alida (Ida) geboren, Johanna's enige zus.⁴⁸ Op aanraden van Cobet ging Samuel Naber eerst studeren en publiceren. Nadat hij een enkele keer een zieke leraar had vervangen, maakte hij in 1863 een studiereis naar Italië. Vervolgens publiceerde hij in *De Gids* twee pedagogische artikelen over gymasiaal onderwijs. De pedagogiek zou een belangrijk aandachtspunt blijven.⁴⁹ Ook deze interesse nam Johanna van hem over.

Samuel Naber werkte hard om zijn reputatie te herstellen. En dat lukte. Op 8 februari 1864 werd hij conrector aan de Latijnse school van Zwolle. Dat hij ondanks de Indische onderneming een goede naam had, bleek uit het oordeel van de curatoren. Bij de gemeenteraad drongen zij aan op zijn aanstelling want 'eenen man, die in der tijd door zijne bekwaamheden zich eenen grooten roem heeft verworven, zal volgens ons oordeel, aanmerkelijk tot den bloei der school kunnen medewerken.'⁵⁰ Zij verlangden dat hij klassieke talen, geschiedenis en Duits zou doceren. De classicus weigerde om geschiedenis op zich nemen, omdat hij vermoedelijk tijd wilde hebben voor zijn studie. Zijn ambities reikten namelijk verder dan de Latijnse school. De curatoren reageerden:

'maar hoe' dat onderwijs zou niet gegeven kunnen worden door een man als Dr. Naber, aan leerlingen der Latijnsche school? Geloof ons, weled. zeer Gel. Heer! toen wij boven aangehaalde woorden lazen, kwam ons het woord voor den geest: "bedwingt uwen lach, vrienden" Hoe dit zij; – Oude –, Middel en Nieuwe Geschiedenis moet door Rector en Prorector beide kunnen gegeven worden en later naar de les-uren verdeeld Dat staat bij ons vast.'⁵¹

De sollicitant kon niet anders dan accoord gaan. Hij ontving een jaarlijks tractement van f 1800,- plus het *minerval*, een bedrag van f 25,- per leerling.

Net als in Haarlem bevond de Latijnse school in Zwolle zich in een ontredderde toestand. Sommige docenten functioneerden slecht en er waren weinig leerlingen. Dankzij Samuel Naber groeide het aantal van dertien leerlingen in 1866 naar 25 in 1871. De curatoren waren tevreden.⁵² Zij benoemden hem in 1869 tot rector, een functie die hij anderhalf jaar zou vervullen. Intussen bracht hij publikaties op zijn naam die de aandacht trokken, zoals de tekstuitgave *Photii Patriarchae Lexicon* (1865). Kort daarop werd hij onderscheiden met het lidmaatschap van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Later werd hij vice- voorzitter van de 'Afdee-

dentie met zijn Ouders (1939) (hierna afgekort *Samuel Pierre Naber*), 186 Samuel Naber kreeg dus een flinke schadevergoeding Als conrector in Haarlem had hij f 1200,- per jaar verdiend Uit de familiepapieren blijkt dat dit wachtgeld tot 14 oktober 1877 uitgekeerd werd, cf brief aan Samuel Naber van het Min van Kolonien 3-1-1878

48 GAL, geb akte Alida Naber, 14-10-1862, no 1146 Op 16-11-1862 werd zij in de Waalse kerk gedoopt GAL, Archives de l'Eglise Wallonne de Leyde, no 39

49 Kuiper, 'Samuel Naber', 91-93

50 GAZ SA 001, College van Curatoren van de Latijnse school 1851, 1860, 1864-1878 Brief van de curatoren 'Aan den Raad der Gemeente Zwolle', 20-1-1864

51 GAZ SA 001, College van Curatoren Briefwisseling met Samuel A Naber, 6-1-1864 en 16-1-1864 Over Samuel Nabers ambitie om hoogleraar te worden cf Van Hille, 'Levensbericht', 15

52 *Fam corr Johan Naber*, 237, GAZ, Verslagen 'van de toestand der gemeente Zwolle' (1866), 58 en (1867), 67

ling voor de Taal-, Letter-, Geschiedkundige en Wijsgeerige Wetenschappen'.⁵³ De schipbreukeling van Salemba was gered.

Terwijl Samuel Naber weer op de maatschappelijke ladder steeg, overkwam zijn vriend Busken Huet precies het omgekeerde. In 1867 kreeg deze een baan aangeboden bij de *Java-Bode*. Om zijn overtocht te kunnen betalen, aanvaardde hij een geheime opdracht van de minister van koloniën uit het conservatieve kabinet Van Zuylen-Heemskerk.⁵⁴ Hij zou de gouverneur-generaal adviseren hoe de andere, hoofdzakelijk *liberale* bladen in Nederlands-Indië in toom gehouden konden worden. Toen het kabinet Van Zuylen-Heemskerk viel, lekte de opdracht uit en ontstond er een flink schandaal. Huet werd een verrader en een zetbaas van de conservatieve partij in Nederland genoemd.

Deze affaire veroorzaakte ook een breuk met Samuel Naber.⁵⁵ Het moet een bijzonder pijnlijke situatie zijn geweest, omdat hij Huet altijd had bewonderd. Politiek gezien was Busken Huet in deze jaren echter dichter bij de conservatieven gekomen, terwijl zijn vriend de liberale beginselen trouw bleef. Samuel Naber hechtte aan tolerantie en een kritische geest. Vrijheid van meningsuiting was een groot goed in zijn ogen, mits 'beschaafd' gebracht. Voorts koesterde hij een grote liefde voor Oranje. Nationale eendracht stond bij hem voorop. De wijze waarop Huet de koningin had bespot, kon hem weinig bekoren,⁵⁶ maar dat zijn vriend had meegewerkt aan een vorm van censuur over de liberale pers, dát zal hij hem als rechtgeaarde liberaal kwalijk hebben genomen. Later zou hij zich aansluiten bij de Oud- of Vrij-Liberalen. Busken Huet zocht de Nabers na achttien jaar weer op in de huiselijke kring. Daar werd kort voor zijn dood de vriendschap hersteld.⁵⁷

Inmiddels was Samuel Naber in september 1870 voorgedragen als hoogleraar klassieke talen aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre. Hij aarzelde. In de gemeenteraad waren stemmen opgegaan om het Athenaeum op te heffen, het salaris was niet hoog en de hoogleraarstaak nogal omvangrijk.⁵⁸ Maar de benoeming was een eer en tenslotte aanvaardde hij de post. Drie maanden later sprak hij zijn oratie in het latijn uit: *Oratio inauguralis de studiis propaedeuticis*. Na de omzetting van het Athenaeum in een Gemeentelijke Universiteit in 1876 werd zijn leeropdracht over drie professoraten verdeeld en kon hij zich richten op zijn eigenlijke specialisme, het Grieks. In 1898 zou de toen zeventigjarige professor na een grootse huldiging met emeritaat gaan. Ook daarna zette hij zijn wetenschappelijke activiteiten voort. Voordat hij in 1913 stierf ontving hij nog verschillende onderscheidingen.⁵⁹

53 De koninklijke benoeming tot vice-voorzitter van deze afdeling viel hem op 23-4-1880 ten deel, cf Van Hille, 'Levensbericht', 35

54 Praamstra, *Gezond verstand*, 245-247 Cf ook Taal, *Liberalen*, 6

55 S A Naber, *Vier tijdgenooten*, 40-41, 56

56 S A Naber, *Vier tijdgenooten*, 53, *Fam corr Johan Naber*, 240-241, Praamstra, *Gezond verstand*, 167, 208-209

57 Via een fictief gesprek tussen koningin Sophie en haar hofdames had Huet de literaire almanak *Amora* bekritiseerd

58 Samuel Pierre Naber, 63 Huet stierf in 1886

59 *Fam corr Johan Naber*, 271-274, Kuiper, 'Samuel Naber', 94-95 Uit de familiepapieren blijkt dat zijn jaarwedde f 2000,- zou bedragen

59 In 1888 werd hij corresponderend lid van de Russische Akademie van Wetenschappen te Petersburg,

2.2 Een universiteit in huis: kindertijd en jeugd

Het intellectuele verkeer was in het Overijsselse misschien minder levendig dan in Haarlem, maar de brieven uit die tijd wekken de indruk van een gelukkig gezinsleven. In Zwolle werden de jongste zonen Samuel Pierre (Piet) en Henri Adrien geboren. Het gezin woonde net buiten de Sassenpoort in het huis de *Zeven Alléetjes*.⁶⁰ Beide ouders waren zeer begaan met hun kroost en bestierden het toenmaals tijdrovende huishouden precies. Vermoedelijk werd bij de geboorte van de kinderen een min ingeschakeld; daarnaast was er een dienstbode, vaak twee.⁶¹ Anna Naber-L'Honoré had tamelijk moderne opvattingen over de opvoeding en het huishouden. Zij baadde haar babies, wat toen ongebruikelijk was, en de was en de strijk werden toen de deur uit gedaan.⁶²

Johanna en Charles bezochten de 'School van het Departement Zwolle der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen'. Door haar zwakke gestel verzuimde 'Jop-pie' de lagere school vaak.⁶³ Indië had haar geen goed gedaan. Op de terugreis had ze weer dysenterie gekregen en in Leiden had ze zes maanden ziek gelegen. Haar gezondheid zou haar altijd parten blijven spelen. Later vertelde ze hoe vader haar dan bijwerkte, zodat ze in de klas niets nieuws meer leerde.⁶⁴

Samuel Naber hield streng toezicht op de leerprestaties van zijn kinderen. Het huiswerk werd gecontroleerd en gerepeteerd in zijn studeerkamer en als bestuurslid van het Nut wist hij exact wat er in de school omging. Hoezeer de ontwikkeling van zijn oudste dochter hem ter harte ging, blijkt uit een brief aan zijn ouders toen ze zes jaar werd: 'Johanna's manie om keukenmeid te worden staat haren wetenschappelijken vorderingen wel wat in den weg. Met koken en bakken in eigen potjes en pannetjes heeft zij op 25 Maart het volle genot van haar verjaardag gehad.'⁶⁵ De kinderen kregen een typisch calvinistische opvoeding die op een rationele inrichting van het morele leven gericht was. Zelfbeheersing, spaarzaamheid en discipline werden als de beste eigenschappen beschouwd. In het huisge-

in 1904 ontving hij een ere-lidmaatschap van de Belgische Akademie van Wetenschappen en in 1912 kreeg hij een ere-doctoraat van de Atheense universiteit Cf de familiepapieren, *Samuel Pierre Naber*, 176 en 288, en Van Hille, 'Levensbericht, 40

60 Van 1864 tot 1866 woonde het gezin in de Nieuwstraat GAZ, geb akte van Samuel Pierre (Piet) in 1865, no 56 en van Henri Adrien in 1867, no 489 Ook deze zonen werden in de Waalse kerk gedoopt Op 25-9-1880 kreeg Piet de geslachtsnaam L'Honoré toegevoegd (goedkeuring per KB), GAZ, Bevolkingsregister 1864-1870

61 Cf ook Messing, *Werken*, 19 Bij de geboorte van de eerste twee kinderen was er een min, misschien 1 vm de zwakte van de kraamvrouw *Fam corr Johan Naber*, 108, 113-116 De aanwezigheid van dienstboden blijkt uit het bevolkingsregister

62 Anna Naber-L'Honoré was beïnvloed door het boek van G A Allebé, *Het Kind in de eerste Levensjaren* (1853), uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van het Algemeen *Fam corr Johan Naber*, 92, 105, 108 en 118 Het Nut gaf tips voor de materiele verzorging van kinderen, cf Pouw, 'De "ware verlichting"

63 JNA-IV, getuigschrift J W A Naber, Zwolle 20-7-1867, GAZ VA 005, Nutsschool, namenlijst leerlingen, 1816-1882, p 1236 Johanna zat van september 1866 tot juli 1870 op deze school Cf ook Kruthof, 'De deugdame natie'

64 *Fam corr Johan Naber*, 212-215, Van Itallie-van Embden, 'Johanna W A Naber'

65 *Fam corr Johan Naber*, 242

zin gold bijvoorbeeld als strikte regel dat er elke ochtend op hetzelfde tijdstip na de bijbellezing gezamenlijk ontbeten moest worden.⁶⁶

Zorgzaamheid blijkt ook uit de notities van Anna Naber-L'Honoré over het gedrag en de vorderingen van haar kinderen. Overigens schuwde zij een ferme hand bij de opvoeding niet. In juli 1861 berichtte zij haar familie: 'Kleine Jo was van avond haast zonder eten naar bed moeten gaan zoo verschrikkelijk driftig en koppig als zij was'. De volgende dag moest ze toch zonder eten naar bed: 'Dat kind is nu altijd in uitersten, of engelachtig lief of de kwaadaardigheid in persoon. De Hemel geve, dat ik dat woelige gestelletje ten goede leere leiden. Charles was nooit zóó erg.' 'Jojoetje' en broertje Charles konden lastig zijn. Soms kwam 'beider opvliegend humeur wel voor den dag maar dergelijke stormen wijken toch spoedig'. In 1866 heet het:

'Johanna wordt thans ingewijd in de geheimen der *Tafel van Vermenigvuldiging* en zal van het najaar naar school gaan. Zij is heel vlug van begrip met handwerk en vandaag ga ik haar eerste festonneersel opzetten benevens een kousje.'

Enkele jaren later was ze volgens de moeder:

'in eens met den grootsten hartstocht aan het lezen gekomen (.). Daareven legde zij mij de diepzinnige vraag voor, hoe het toch kon, dat Robinson op zijn eiland alles zoo precies wist, daar hij, jong zijnde, niet had willen leeren?'

De kleine Johanna had dus een heftig temperament dat zich uitte in driftbuien, maar ook in de overgave waarmee zij een taak uitvoerde.⁶⁷

Ontroerend zijn de beschrijvingen van Sinterklaasavond, het nationale feest dat ook in protestantse kringen werd gevierd.⁶⁸ Samuel Naber doste zich dan uit in een witte rok met bont overkleed en een mijter. De Sint zat in een geheimzinnig schemerdonker bij de versierde tafel en de kinderen mochten hem van achteren bekijken. Anna Naber-L'Honoré schreef enthousiast aan haar ouders: 'Johanna en Ida waren vol plegtigen eerbied tot de Sint begon te stróoien en, na in het Grieksch afscheid te hebben genomen, verdween.'⁶⁹

Intussen was het gezin Naber verhuisd naar Amsterdam.⁷⁰ In 1873 bezocht Johanna de Amsterdamse Hogere Burgerschool voor meisjes met driejarige cursus aan de Keizersgracht, die een jaar daarvoor was opgericht. Waarschijnlijk had ze eerst een voorbereidend jaar gevolgd alvorens zij naar de meisjes-HBS ging. De leerlingen moesten in Amsterdam namelijk veertien jaar zijn om toegelaten te worden.⁷¹

66 Van Hille, 'Levensbericht', 20-21 Voor de burgerlijk calvinistische mentaliteit cf ook Jansen, 'Prometheische geesten'

67 Citaten uit *Fam corr Johan Naber*, 125, 193-196, 149-150 en 248-249

68 Dekker, 'Ausbreitung' Met dank aan Ton Dekker en Gerard Rooijackers voor deze informatie

69 *Fam corr Johan Naber*, 252-253

70 GAA, Bevolkingsregisters en Woningboeken Van november 1870 tot april 1873 woonde de Nabers op de Prinsengracht Z 466 (sinds 1875 nr 1093), van april 1873 tot april 1897 aan de Reguliersgracht X 503 (sinds 1875 nr 30), van 1897 tot oktober 1915 in de Van Eeghenstraat 5 De jaarlijkse huurprijs van het pand aan de Prinsengracht bedroeg f 900,-.

71 Thorbecke ontwierp de HBS in twee typen de driejarige en de vijfjarige HBS Waarschijnlijk had het

Opnieuw zien we de dominante aanwezigheid van de vader bij de schoolverrichtingen van zijn kinderen. Nu zat hij in de gemeentelijke commissie van toezicht op het middelbaar onderwijs. Bij de officiële opening van de meisjes-HBS voerde hij het woord.⁷²

Toen de eerste directrice in 1874 afscheid nam, prees een spreker de geest van de school als volgt: 'Men schijnt er zeer goed in te slagen om het onderwijs zoondanig in te richten dat van de meisjes geen savantes, geen blauwkousen worden gemaakt, maar dat het zooals het behoort, lieve, aardige, eenvoudige hollandsche meisjes blijven'.⁷³ Het 'hollandsche meisje' Johanna haalde goede rapportcijfers – voor geschiedenis kreeg ze de hoogste punten – en op haar gedrag waren geen aanmerkingen. De drie jaar jongere Ida gedroeg zich minder 'lief' op de meisjes-HBS. In haar rapport stond dat zij niet ijverig genoeg was.⁷⁴

Thuis werd regelmatig voorgelezen, zoals uit de *Ilias*. Er werd veel Frans gesproken en soms Latijn, dat Johanna een beetje van haar vader had geleerd. De opvoeding van de zoons en dochters geschiedde verder volgens de conventies van de gegoede burgerij. De kinderen ontvingen thuis dansles. Johanna en Ida kregen van jongsaf aan onderricht in het huishouden en werden zoals elk meisje destijds klaargemaakt voor de taak van huisvrouw. Zij leerden koken, inmaken, naaien, het reinigen van olielampen en het huis schoonmaken.⁷⁵ Na de geloofsbelijdenis op hun achttiende behoorden de kinderen tot de volwassenen. De dochters maakten dan als *Dame* in zwart zijden japonnen met papa en mama hun eerste visites volgens de toenmalige etiquette.⁷⁶

In de loop van de tijd werd de ouderlijke woning een brandpunt van wetenschappelijk verkeer. Collegae van Johanna's vader en andere intellectuelen debatteerden er in de huiselijke kring. Net als vroeger in Haarlem kwamen Buys en Egeling op bezoek, maar nu ook Allard Pierson, de theoloog Abraham Kuenen, de letterkundige Johannes Dyserinck, de historici Petrus Blok en Theodoor Jorissen, de filosoof Cornelis Bellaar Spruyt en de letterkundige Leendert Burgersdijk. Ook studenten

curriculum van de driejarige HBS een lager niveau dan dat van de vijfjarige. De eerste meisjes-HBS werd in 1867 opgericht. Er waren geen wettelijk voorgeschreven exameneisen voor de meisjes-HBS. Het niveau kan per plaats anders zijn geweest. Met dank aan Mineke van Essen voor deze gegevens. Cf. Boekholt en de Booy, *Geschiedenis*, 183-187, Van Essen, *Opvoeden*, 155-170, *Honderd jaar MMS*, 21.

72 GAA, arch. Gem. Meisjes-HBS 1872-1972, nr. 1, Notulen vergaderingen der leraren en leraressen 1872-1908, vergadering 19-8-1873.

73 GAA, arch. Gem. Meisjes-HBS 1872-1972, nr. 1, Notulen vergaderingen der leraren en leraressen, 4-7-1874. De spreker was de broer van Allard Pierson, Nicolaas G. Pierson. Deze econoom, bankier en later staatsman was toenmaals lid van de commissie van toezicht.

74 GAA, arch. Gem. Meisjes-HBS 1872-1972, nr. 12, Registers der leerlingen, 1872-1876, met rapportcijfers. De naam van de lerares geschiedenis kon niet achterhaald worden.

75 Samuel Pierre Naber over lectruur XXIII en 20, over het huishouden 77, 114, 180, 195, over dansles 127. Er zijn geen opmerkingen over de eventuele problemen voor Johanna met het dansen.

76 Samuel Pierre Naber, 15, cf. E.C. v.d. M., *Het wetboek*. In hfst. XXV, 'Onze belijdenis', staan gedragsregels rond de aanneming en het geven van een cadeau aan de predikant. De jonge dames moesten in het zwart gekleed zijn, want 'zwart is stemmig, ernstig en wij voelen ons ook ernstig gestemd'. E.C. v.d. M. is het pseudoniem voor de letterkundige Egbertina C. van der Mandele.

bezochten de woning, zoals Albert Poutsma, die later met Ida zou trouwen, en Marie Baale, die in 1900 als eerste vrouw in de klassieke letteren afstudeerde. Over haar bezoeken vertelde zij:

'In hun huis aan de Reguliersgracht vond ik de leden van het gezin om de theetafel vereenigd. Terwijl de gastheer en zijne echtgenoot een gesprek met het jonge studentje onderhielden, waaraan van tijd tot tijd ook de dochters des huizes deelnamen, waren deze laatste ijverig aan het handwerken.'⁷⁷

In september 1876 behaalde Johanna Naber haar diploma voor de meisjes-HBS.⁷⁸ Een maand later liet Aletta Jacobs – die kort daarvoor als eerste Nederlandse vrouw het doctoraal-examen in de medicijnen had afgelegd – zich inschrijven voor het artsexamen aan het Amsterdams Athenaeum.⁷⁹ Later herinnerde Johanna zich deze gebeurtenis nog goed:

'Nog zie ik mij zelf in zijn studeerkamer (van haar vader, MG) zitten dien avond, toen de toenmalige rector magnificus professor Jorissen kwam binnenlopen en, dadelijk met de deur in 't huis vallend, zeide "Vandaag is mij iets gebeurd. Stel je voor, Naber, ik heb een meisje ingeschreven." Haar vader zou in wanhoop geantwoord hebben: "Eer ik dát deed nam ik liever mijn emeritaat!"'⁸⁰

De reactie van haar vader was typerend voor de opvattingen over studerende vrouwen. Jacobs werd lang als de grote uitzondering beschouwd.⁸¹ Het gedrag van vrouwelijke studenten werd bovendien steeds nauwlettend in de gaten gehouden. Toen Samuel Naber in 1880 voor het eerst een vrouw in zijn colleges kreeg, noteerde Anna Naber-L'Honoré:

'Ll Maandag, is Mejjuffrouw Jeanne Buskes, de Damesstudente in de klassieke letteren komen theeslaan. Zij maakte een prettigen indruk en had niets van een baanbreekster voor emancipatie. Blijkbaar ontwikkelt zij bij haar omgang met de studenten een bijzonderen tact, zij riep er over, dat de studenten zoo aardig tegen haar waren.'⁸²

Terwijl hun broers het huis verlieten, bleven Johanna en Ida thuis. Zij mochten niet aan een universiteit studeren. Wilde Johanna in de universiteitsbibliotheek werken, dan moest ze gechaperonneerd worden. Zelfs het bijwonen van enkele colleges over Shakespeare van Allard Pierson in 1878 – het jaar waarin haar vader rector magnificus was – werd verboden.⁸³ Toch zochten toen al diverse toehoor-

77 JNA-III, Souvenirboek II, Marie J. Baale, 'Johanna W.A. Naber Bij haar vijf-en-zeventigsten verjaardag' (1934). Baale promoveerde in 1903 bij K. Kuiper, de opvolger van Samuel Naber. Cf. Diederichs, *Staat pal*.

78 JNA-IV, 'originele bescheiden Johanna Naber'.

79 Jacobs, *Herinneringen*, 44. Ze schreef zich op 2 oktober 1876 in.

80 H v M (wrs. Hélène van Meekren), 'Johanna W. Naber', interview in *De Amsterdamsche Dameskroniek* (2-4-1921).

81 In 1890 stonden 12 vrouwen en 2567 mannen als student aan de Nederlandse universiteiten ingeschreven. Cf. Van Effen, *Opvoeden*, 73-74 en De Wilde, 'De kentering'.

82 Samuel Pierre Naber, Anna Naber-L'Honoré aan Piet, 28-10-1880, 5.

83 Uit de familiepapieren blijkt dat Samuel Naber voor het studiejaar 1878/1879 benoemd werd als rector magnificus van de Amsterdamse universiteit, brief B&W van Amsterdam op 29-6-1878. Cf. verder H S S K (Henriette Kuiper), 'Vrouwenleven', *De Standaard* (20-9-1923), Van Itallie-Van Embden, 'Johanna W.A. Naber', 191-193.

sters, onder wie MO-kandidaten, de collegebanken op.⁸⁴ Echt vooruitstrevend in dit opzicht, zoals Johanna haar vader dikwijls karakteriseerde, was Samuel Naber dus niet. De drempel van de *alma mater* overschreed zijn dochter alleen onder geleide. Nergens zijn er sporen van protest tegen deze intellectuele clausuur in die tijd. Toen ze de zestig al gepasseerd was, merkte ze daarover op:

'Ik was een bevoorrechte, ik had om zoo te zeggen een universiteit in huis. Vader heeft zich aan mijn opvoeding . mijn opleiding, zoo gij wilt, veel gelegen laten liggen. Onder zijn toezicht ben ik, ook na het verlaten van de school, steeds blijven doorwerken.'⁸⁵

Als opgroeiend meisje genoot Johanna zeker een bijzondere opvoeding. Zij mocht op de meisjes-HBS, haar ouders stimuleerden haar om veel te lezen en thuis werd over uiteenlopende onderwerpen gedebatteerd, maar studeren buitenshuis mocht ze niet. Zij bleef onder de hoede van haar vader. Al vond zij dan een universiteit in huis, zoals ze zei, op haar rustte wel de verplichting van haar sekse om voor haar familie te zorgen. Had de toekomst voor haar niets anders in petto?

2.3 Onzekere jaren

In 1905 verzuchtte Samuel Naber in *Mnemosyne*, 'iamdudum est ex quo nullos ipse discipulos habeo' (het is lang geleden dat ik leerlingen had).⁸⁶ Toch bleef Johanna altijd een trouwe leerling. Zijn invloed op haar intellectuele vorming was groot. Zij op haar beurt vereerde haar vader als een leermeester en noemde zich zijn 'geestelijke dochter'.⁸⁷ Zelf zou ze 'multas discipulas' in feministische kringen krijgen. Het zou echter lang duren eer het zover was.

De carrière van de zoon Charles ontwikkelde zich daarentegen bliksemsnel.⁸⁸ In 1875 schreef hij zich in als student aan de Faculteit der Letteren van het Amsterdamse Athenaeum Illustre, waar hij voor het vak klassieke talen zijn vader als professor had. Ook hier controleerde de vader zijn studieprestaties. Hij beschouwde hem zelfs als zijn vanzelfsprekende opvolger op zijn leerstoel. Die druk was blijkbaar zo groot dat Charles uit verzet het jaar daarop rechten ging studeren. Hij verdiepte zich in het moderne privaatrecht en de rechtsgeschiedenis; ook interesseerde hij zich voor vaderlandse geschiedenis. In 1882 promoveerde hij cum laude op een historisch onderwerp, *De staatkunde van Johan de Witt*, en reeds op 27-jarige leeftijd, in 1885, werd hij benoemd tot gewoon hoogleraar in het Romeins Recht en zijn geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

Voor Charles gold echter de wet van de remmende voorsprong. Hoewel aanvankelijk alle vooruitzichten schitterend leken, verliep zijn loopbaan bepaald niet

⁸⁴ Tot en met 1878 hadden 230 vrouwen in Nederland een MO-akte gehaald tegenover 989 mannen Cf Bosch, *Het geslacht*, 105 en 470

⁸⁵ H v M, 'Johanna W Naber'

⁸⁶ S A Naber, 'Adnotationes', 69

⁸⁷ Van Itallie-Van Embden, 'Johanna W A Naber', 191 Uit alle bronnen, m n interviews en de familie-correspondenties blijkt dat zij dol was op haar vader en hem bewonderde Cf ook hfst 4.1

⁸⁸ Van Oven, 'Herdenking', Spruit, 'Jean Charles Naber'

naar wens, onder meer omdat hij de door hem begeerde leerstoel modern privaatrecht niet kreeg. Ook was zijn invloed op de studie van het Romeinse Recht minder dan die van buitenlandse collega's en men bleek zijn publikaties onvoldoende te waarderen.⁸⁹ Door dit alles voelde deze oudste zoon zich miskend en werd hij een excentrieke, verbitterde figuur die in een isolement terecht kwam. In een necrologie werd hij als een zéér groot geleerde getypeerd, wiens ongeluk het was 'dat hij zich niet kon indenken, hoe 't er uit ziet in het brein van een normaal intellect'.⁹⁰ De meest bizarre verhalen deden tijdens zijn leven over hem de ronde, verhalen die overigens ook wel aan andere hoogleraren werden toegeschreven. Zo schijnt Charles Naber eenmaal tijdens zijn colleges, die hij tot 1911 in het Latijn gaf, een student verzocht te hebben om het gordijn neer te laten, omdat de zon in zijn gezicht scheen. De studenten, menend dat deze Latijnse woorden tot de leerstof behoorden, schreven ze kalm in hun dictaat. Toen het verzoek werd herhaald, dachten zij dat het een belangrijke mededeling was en onderstreepten de zin. Er is ook een anekdote over vrouwelijke kandidaten die bij zijn examens in tranen uitbarstten. Bij die gelegenheid zou hij zijn stoel omgekeerd hebben, zeggend dat hij dit niet kon aanzien, om dan met zijn rug naar hen toe door te gaan.⁹¹ De verhalen over vrouwelijke studenten hadden zeker een grond van waarheid. Professor mr. J.C. Naber hield niet van 'meisjesstudie' en minachtte later de feministische activiteiten van zijn oudste zuster.

De lievelingszoon van Anna Naber-L'Honoré, Piet, was iets minder begaafd. Hij voltooide een opleiding tot zee-officier. In 1880 werd hij adelborst en in 1886 luitenant ter zee tweede klasse. Ook zijn loopbaan verliep met strubbelingen en conflicten. Na een baan bij de hydrografie in Indie en bij de Leidse sterrenwacht werd hij officier-instructeur in stuurmanskunst, sterrenkunde en meteorologie, en tevens commandant van het opleidingszeilschip *Urania* te Willemsoord. Voordat hij op 49-jarige leeftijd met vervroegd pensioen ging wegens hardhorendheid, werd hij bevorderd tot kapitein ter zee. Van zijn hand verschenen belangwekkende studies over maritieme geschiedenis. Een jaar voor zijn dood werd hij tot schout-bij-nacht titulair benoemd.⁹²

De jongste zoon, Henri, studeerde en promoveerde in de wis- en natuurkunde. Hij werd leraar en publiceerde historische studies over de natuurwetenschappen.⁹³ (Behalve de vader verdiepten dus ook alle broers van Johanna zich in de geschiedenis). Deze zoon was eveneens een eigengereide Naber. Langdurig maar tevergeefs trachtte hij te bewijzen dat Cornelis Drebbel al in de zeventiende eeuw een bedrijfsklare duikboot had gebouwd. Meer respons kreeg hij op zijn tot een mu-

⁸⁹ Van Oven, 'Herdenking', 7-8, Spruit, 'Jean Charles Naber', 144-145

⁹⁰ De necrologie was van J.C. van Oven, aangehaald in Spruit, 'Jean Charles Naber', 134. Fruin wees op zijn optreden in de KAW, cf. Smit en Wiennga, *Correspondentie*, 375-377

⁹¹ Van Oven, 'Herdenking', 4. Spruit stelt dat de anekdote over het gordijn aan een vorig geslacht al bekend was als afkomstig van ouderen. Spruit, 'De autobiografie', 149 en idem, 'Jean Charles Naber', 133

⁹² *Samuel Pierre Naber*, 278-298, Warnsinck, 'Samuel Pierre L'Honoré Naber'

⁹³ *Samuel Pierre Naber*, 158. Ik dank Klaas van Berkel voor de inzage van zijn ongepubliceerd artikel over Henri Adrien Naber voor het BWN IV

ziekinstrument omgebouwde sirene, waarvoor hij muziekkenners wist te bekeren. Zelfs een 'Sirene-comité' werd in het leven geroepen. Op de Tweede Nederlandse Jaarbeurs te Utrecht in 1918 trok Henri Naber aandacht met zijn 'tooverfluit'. Wegens geluidsoverlast gaf hij zijn 'proefconcerten' elders in de stad. Geen van zijn uitvindingen en ontdekkingen is door de wetenschap geaccepteerd. Mogelijk financierde zijn oudste zuster – die het met deze driftige broer soms flink aan de stok kreeg – een deel van zijn nagebouwde duikboten en modellen.⁹⁴

Terug naar de carrière van Johanna. Na de meisjes-HBS haalde ze in 1877 de acte voor hulponderwijzeres met een aantekening voor Frans, en een jaar later voor Engels. Dan volgt een periode van stilte. Tot 1885 vond ik geen bronnen over ander onderricht, hobbies of filantropische activiteiten. In de gedrukte correspondentie worden in deze zeven jaar slechts enkele visites of een schouwburgbezoek genoemd. Zo zag ze met haar ouders *Hamlet* in de vertaling van Burgersdijk; na afloop bleef ze met de vertaler en zijn vrouw napraten in *Krasnapolsky*.⁹⁵

Ondanks deze uitjes moeten de financiële afhankelijkheid en de beperkende omgangsvormen voor Johanna verstikkend zijn geweest, zo blijkt later uit interviews en autobiografische opmerkingen in haar werk.⁹⁶ Ze kon geen stap buiten de deur zetten zonder toestemming van haar ouders of broers. Een huissleutel bezat ze niet en ze mocht niet alleen op straat. Zoals veel vrouwen uit de burgerij werd ze met strenge gedragsregels geconfronteerd.⁹⁷ De uitgaansbeperkingen waren voor jonge vrouwen strikter dan voor oudere, voor ongehuwde strenger dan voor gehuwde. De restricties voor burgervrouwen markeerden het standsverschil ten opzichte van de groeiende volksklassen in de steden, waarbij de vrouwelijke eerbearheid centraal stond.

De gedragsregels betroffen allereerst het bewegen en spreken. Een 'beschaafde' vrouw moest zich gracieus uitdrukken. Deze lichaamstaal werd geoefend door lessen in réverences en danslessen, zoals bij de Nabers thuis was gebeurd. Etiquetteboeken gaven regels over de manier waarop burgerdochters zich ingetogen moesten opstellen. Op straat mochten zij niet openlijk naar voorbijgangers kijken. Zo schreef een etiquetteboek voor:

'De welvoeglijkheid heeft voor de schoone sekse veel strengere wetten vastgesteld dan voor den man. (...) Het gelaat der mannen is in staat om zonder eenige schaamte te laten blijken,

94 In drie testamenten worden vorderingen op haar broer Henri Adrien uitdrukkelijk kwijtgescholden (18-6-1936, 26-2-1937 en 3-6-1937) JNA-III, map 'Familie-Documenten', kleine correspondentie tussen Johanna's moeder en Henri (1887-1905) Henri maakte zijn oudste zus publiekelijk belachelijk om haar geloof. Hij scheen zich zo onbeheerst te gedragen dat hij alleen onder voorwaarden thuis mocht komen. In 1899 was hij Johanna aangevlogen terwijl zij bezig was met de schoonmaak. De ouders durfden haar niet met hem alleen te laten voor enkele dagen vakantie.

95 Het echtpaar logeerde bij de Nabers. *Samuel Pierre Naber*, 21.

96 Autobiografische verwijzingen in haar biografieën *Jeltje de Bosch Kemper* (1918), *Fredrika Bremer* (1921) en *Margaretha Wijnanda MacLaine Pont* (1929), opmerkingen over uitgaansbeperkingen in interviews met H.v.M. in *De Amsterdamsche Dameskroniek* (1921), Van Itallie-Van Embden (1929) en *De Ruyter-van de Feer* in *Utrechtsch Nieuwsblad* (1939).

97 De Swaan, *Uitgaansbeperking*, 7-11.

zekere daden te zien en onoplettendheden op te merken, die eene vrouw zonder te blozen niet zoude kunnen zien of hooren.’⁹⁸

Vrouwen werden dus bekeken en lieten zich bekijken, en mannen waren degenen die keken. Verder mocht het meisje niet geleerd schijnen – ‘men zou u spoedig voor een blauwkous houden’⁹⁹ – ze moest alleen haar gezonde verstand gebruiken.

Daarnaast vormde de kleding een bron van zorg en aandacht. Omdat het vrouwelijk ideaal zowel kuisheid inhield als aantrekkelijkheid, moesten de kleren het lichaam verhullen en toch de vrouwelijke vormen accentueren. Naber herinnerde zich later hoe vrouwen in haar tijd kilo’s zware rokkenvracht droegen met dik gevoerde mouwen en corsages.¹⁰⁰ De korsetten, nauwe schoenen, hoge hakken en dikke lagen kleding belemmerden vrouwen in hun bewegingen. Waren de korsetten in haar meisjestijd lang, rond 1890, toen ze dertig jaar was, werd haar taille ingesnoerd tot de ‘wespentaille’. Dit leidde tot problemen met ademen en vervormingen van de borstkas.¹⁰¹

Als twintigjarige bevond Johanna Naber zich dus letterlijk in een keurslijf. Ingesnoerd in een korset, gekleed in zware japonnen met een kraag tot hoog aan de hals, beperkt in haar bewegingsvrijheid, en in haar geval ook nog behept met een lichamelijk gebrek, bracht ze haar dagen met onbenulligheden door. Gezien haar temperament is het voorstelbaar dat onder dit vrouwelijk harnas een kleine vulkaan tot ontwikkeling kwam, die inderdaad in 1898 ‘tot uitbarsting’ zou komen. Volgens de populaire boeken *Hare roeping getrouwd* (1880) en *De schoonste gaven der Vrouw* (1889) was de periode vóór het huwelijk voor meisjes uit de betere stand een onbestemde tijd. Zij wachtten immers op een geschikte huwelijkskandidaat. De schrijfster beval een straffe dagindeling aan tegen dromerijen.¹⁰² Het meisje kon zich bezighouden met lichte sport, conversatie, studie en het helpen van moeder in de huishouding. Ze moest nuttige karweitjes verrichten zoals naaiwerk en kousen breien. Ook Johanna moest elke dag ‘dertig naadjes’ breien.¹⁰³

Vermoedelijk leefde zij in de jaren tachtig in grote onzekerheid over de toekomst. Er zijn geen bronnen over verlangens naar een huwelijkskandidaat of over een weigering van een aanzoek. Onduidelijk is ook of zij misschien helemaal niet wilde trouwen. Opmerkingen in haar werk suggereren dat er geen kandidaat was, maar dat zij dat ook niet betreurde. Pas op hoge leeftijd sprak ze zich openlijker uit:

‘Menige ongehuwd gebleven oude vrouw, die, ware er een aanzoek geweest, – wat er niet

98 *Lessen over de wellevendheid*, 108

99 Van der Mandele, *Het wetboek*, hfst II ‘Onze ontwikkeling’, 17

100 Naber, ‘Het conflict’ (1926), 126

101 In 1899 werd de ‘Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding’ opgericht, cf Schnitger en Goldhoorn, *Reformkleding*, 1-4 Cf ook Perrot, *Werken*

102 Van Woude, *Hare roeping*, 20-21- en 97, idem, *De schoonste gaven*, 50 Johanna van Woude, pseudoniem van Sophie M C van Wermeskerken-Junijs, publiceerde moraliserende romans en werken met voorschriften voor meisjes

103 H v M, ‘Johanna W Naber’, 5

was geweest, – (...) moet, – ik weet het uit eigen ervaring, – als zij rustig en eerlijk haar ten einde neigend leven overziet, na streng zelfonderzoek belijden. ik zoude niet voor den gehuwden staat hebben gedeugd, ik had er de roeping niet toe, ik heb betere dingen leeren kennen.¹⁰⁴

Johanna Naber trad dus niet in het huwelijk. Deze situatie bracht zoals gezegd vermoedelijk de nodige psychische spanning met zich mee. Later beschouwde ze de meisjestijd als tragisch, onevenwichtig en woelig, omdat alles werd overheerst door de benauwende onzekerheid of de levensweg al dan niet de weg van het huwelijk zou zijn. Het proces om deze doelloosheid te overwinnen omschreef ze als 'de inwendige strijd': 'Wij hebben ongelijk, (...) als wij van het meisje (...) willen vergen de bezonkenheid, de vastheid van wil, de bewustheid van doel, die toch alleen eigen kunnen zijn aan de na langen, fellen, inwendigen strijd tot rust gekomen vrouw.'¹⁰⁵ Dat er voor ongehuwde vrouwen in de negentiende eeuw sprake kon zijn van strijd, was niet overdreven gesteld. In *De schoonste gaven der vrouw* is een hoofdstuk aan deze groep gewijd met de troostrijke en veelzeggende titel: 'Ook de ongehuwde vrouw kan gelukkig zijn'.¹⁰⁶

Juridisch was de positie van ongehuwde meerderjarige vrouwen beter dan die van gehuwde vrouwen,¹⁰⁷ maar de beeldvorming over de eerste groep was in alle klassen uiterst negatief. Werden ongehuwde mannen uit de burgerij als vrijgezellen benijd, ongehuwde vrouwen uit dezelfde klasse werden, uitgezonderd 'jonge, aantrekkelijke en huwbare meisjes', behandeld als zielige onaantrekkelijke wezens. Veel gebezigde scheldwoorden waren 'blauwkousen', 'oude vrijsters' of 'gemankeerde' vrouwen.¹⁰⁸ Een vrouw werd pas volledig mens door zich aan een man te binden. Een weinig aanlokkelijke toekomst leek voor de rusteloze Johanna weggelegd. Zij was immers zowel mank als 'gemankeerd'.

Een groeiend aantal ongehuwde vrouwen verkeerde daarnaast in een moeilijke financiële positie. Omdat het in burgermilieus ongepast was om betaald werk te verrichten, drukten zij zwaar op het gezinsbudget en werden zij soms als halve paria's behandeld. Om die reden trachtten vrouwenverenigingen zoals Arbeid Adelt en Tesselschade rond 1870 te bemiddelen voor deze 'juffers' door de verkoop van hun naai- of borduurwerk, produkten van 'fatsoenlijke' arbeid. In die tijd werden er in kranten en tijdschriften ook discussies gevoerd over de uitbreiding van onderwijs- en beroepsmogelijkheden voor jonge dames.¹⁰⁹ Maar het duurde lang eer individuele vrouwen ertoe over durfden te gaan om hun economische en geestelijke onafhankelijkheid te veroveren.

104 Naber, *Wat heeft het Feminisme* (1934), 42. Cursivering MG

105 Naber, 'Het conflict' (1926), 127-128. Het topos van 'de inwendige strijd' komt in hfst 5.2 aan de orde

106 Van Woude, *De schoonste gaven*, hfst. XIX, 168-176

107 Gehuwde vrouwen waren handelingsonbekwaam en waren verplicht hun echtgenoot te volgen bij een verhuizing. Braun, *De prijs*, 27-34

108 De Haan en Stam, *Jonge dochters*, 166-178, Dorsman en Stavenuter, 'Vrijgezelle vrouwen'

109 IIAV, arch. Tesselschade-86, brochure *Algemeene Nederlandsche Vrouwen-Vereeniging "Tesselschade"* (1899 2e dr), 1-3. Cf. Jansz, *Denken*, 35-70

Heilbrun beschouwt deze fase van onzekerheid als 'het vrouwelijk moratorium'.¹¹⁰ De term moratorium duidt op een levensfase die direct voorafgaat aan de periode van geestelijke volwassenheid en rijpheid. Als doel en richting van het leven onduidelijk zijn, ontstaat een identiteitscrisis die de voorbode kan zijn van explosieve creativiteit en activiteit. In de negentiende eeuw ervoeren sommige vrouwen een hevige roeping zonder dat ze precies wisten waartoe ze opgeroepen werden. Speciaal bij begaafde *ongehuwde* vrouwen uit de rijke klassen, voor wie huwelijk en moederschap onbevredigende alternatieven waren en die daardoor in conflict dreigden te komen met hun omgeving, ging deze crisis gepaard met depressies, angsten en woede, gevoelens die in Nabers biografieën op vergelijkbare wijze zijn weergegeven. Volgens Heilbrun speelde dit moratorium zich bij vrouwen later af dan bij mannen. Waarom, legt ze niet uit. Een reden kan zijn dat ongehuwde vrouwen uit de burgerij onderworpen waren aan de verwachting dat zij thuis hun verwanten bleven verzorgen. Wanneer zij toch gehoor gaven aan een andere roeping, zetten zij hun goede naam en eer op het spel.

Hoewel Johanna als meisje gestimuleerd werd om zich intellectueel te ontwikkelen, mochten de grenzen van vrouwelijkheid in haar milieu nooit overschreden worden. Ternaauwernood ontkwam ze aan de verschrikking van die 'loodzware druk der verveling' en

'het doelloos doorworstelen van reeksen van ééntoonige dagen, van dat verlangen naar *werk*, dat door geen surrogaat van rusteloos *bezig* zijn was te bevredigen, van dat vegeteren meer dan leven (), dat voor vrouwen uit het derde kwart der vorige eeuw groeide tot een verschrikking, die is blijven natrillen in de herinnering der vrouwen van de daarop volgende, mijn, generatie' ¹¹¹

Ze had er minstens tien jaar voor nodig om een andere levensvervulling dan het huwelijk te vinden die voor haar klasse acceptabel was. De onzekere fase in haar leven kan betrekking hebben gehad op de onmacht om te reintegreren. Als ongehuwde vrouw had ze niet beantwoord aan de identiteit die van haar verwacht werd, het moederschap. Ze zocht nu naar een ander houvast. Voor ongehuwde *protestantse* vrouwen schiep deze zoektocht grote verwarring. In tegenstelling tot katholieke vrouwen hadden zij niet het alternatief om toe te treden tot een contemplatieve orde of een actieve congregatie. Zo kon de katholieke Catharina Alberdingk Thijm uit onvrede met haar doelloos leven in het klooster treden.¹¹² Protestanten kenden een dergelijk gerespecteerde religieuze identiteit voor ongehuwde vrouwen niet.

Heilbrun wijst er ook op dat in biografieën van vrouwen het model 'verliefd, verloofd, getrouwd' te vaak wordt gehanteerd. Biografen brengen intellectuele prestaties van schrijfsters dan in verband met gemiste huwelijkskansen en inter-

110 Heilbrun, *Writing*, 49-53 De term is ontleend aan Erikson, *Identiteit*, 172 Heilbrun bekritiseert Erikson, omdat hij bij zijn epigenese van de identiteit een mannelijk model gebruikt. Impliciet blijkt dat Heilbrun steeds vrouwen uit de rijke klasse bedoelt.

111 Naber, *Wat heeft het Feminisme* (1934), 9-10. Cursivering Naber.

112 Prick, 'Catharina Alberdingk Thijm', 184. Zij zat van 1869 tot 1878 in het klooster.

preteren hun ambities als substituut. Soms beseffen ze niet dat 'it is precisely not having been sexually attractive in youth that enables women to develop the ego-strength to be creative'.¹¹³ Vanuit deze optiek boden de fysieke predispositie en de ongehuwde staat van Johanna haar juist de gelegenheid om een andere vervulling dan huwelijk en moederschap te vinden.

Van de twee dochters trok echter eerst de jongere Ida de stoute schoenen aan om buiten de poorten van het ouderlijk huis te treden. In 1881 schreef haar moeder opgewonden aan haar zoon Piet:

'Wat zegt gij wel van Ida's besluit om de lessen aan de Teekenacademie te gaan volgen? Als men haar nu maar niet ook gaat rekenen onder de vrouwelijke studenten! Maar voor wie talent en ambitie heeft, zou het jammer zijn om van zulk een prachtgelegenheid om zich te ontwikkelen geen gebruik te maken. Wij zullen er echter de hand aan houden, dat zij niet te exclusief wordt en zorgen, dat in de dagverdeling een plaatsje open blijft voor lectuur, muziek en anderszins.'¹¹⁴

De boodschap is duidelijk. Ida mocht alleen naar de tekenacademie als haar vrouwelijkheid niet in gevaar kwam. De reactie van Anna Naber-L'Honoré demonstreert een zekere angst dat haar dochters zich als 'baanbrekers' voor emancipatie of vrouwenstudie zouden ontwikkelen. Toch scheen zij al in 1855 getroffen door de romans van Fredrika Bremer, de Zweedse voorvechtster van vrouwenrechten. Het werk van deze schrijfster had haar geïnspireerd om 'zich met geestdrift aan te sluiten bij het opkomende *Feminisme* en mij er toe op te wekken', zo schreef Johanna veel later over haar moeder.¹¹⁵ Ook grootvader Naber had interesse getoond voor het opkomende 'vrouwenvraagstuk'. Hij was in 1865 onder de indruk geraakt van Mienette Storm-van der Chijs die over haar verblijf in Amerika vertelde en over haar onderzoek om de werkkring van vrouwen meer uit te breiden om aan

'de ongehuwde juffers een zelfstandig bestaan te verschaffen. N.B. *Geen emancipatie*, zooals gij zoudt denken. Het was een zonderling gezigt, eene Dame keurig getoileteerd met eene heldere stem van achter de gewone lessenaar staande te hooren verhandelen.'¹¹⁶

Maar belangstelling koesteren voor iets betekent nog geen daadwerkelijke ondersteuning. Waar het de ontwikkeling van hun eigen dochters betrof, stelden de ouders zich lang terughoudend op. Terwijl Samuel Naber in 1881 de openstelling van jongensscholen voor meisjes bepleitte als er ter plaatse geen meisjes-HBS was,¹¹⁷ maakte de moeder zich in dat jaar zenuwachtig over Ida's lessen aan de tekenacademie. Toen Ida vier jaar later als 23-jarige in Utrecht ook nog een MO--

113 Heilbrun, *Writing*, 52

114 Samuel Pierre Naber, 18

115 Anna L'Honoré las de in 1839 verschenen roman *Hjemmet* (Het gezin) in een Duitse vertaling van G Fink. Bremers roman *Heitha* (1856) veroorzaakte een nationaal debat over de rechten van vrouwen. Volgens Johanna behielden beide boeken in de verzameling van haar moeder een ereplaats. Cf *Fam corr Johan Naber*, 77 en 92. In 1921 publiceerde Johanna een biografie van Fredrika Bremer

116 *Fam corr Johan Naber*, 241

117 Van Uildriks, 'De Nederlandsche vrouw', 135, Van Calcar, 'Holland', 170. Samuel Naber deed deze uitspraak op een vergadering van de vereniging van leraren van middelbare scholen in augustus 1881

akte Engels-A haalde, maakte Johanna pas haar eigen plannen.¹¹⁸ Voor haar brak toen die periode van explosieve creativiteit en activiteit aan.

2.4 In de openbaarheid

Eerste schreden met naald en pen

Waarom Johanna Naber in tegenstelling tot haar jongere zuster geen MO-akte haalde, is onbekend. Aan de Amsterdamse en Utrechtse universiteit stonden in deze jaren verschillende vrouwen aan de faculteit der Letteren en Wijsbegeerte ingeschreven.¹¹⁹ Stelden de ouders zich ten opzichte van Ida minder streng of bezorgd op? Misschien durfde Johanna zelf niet. In plaats daarvan bezocht ze vanaf september 1885 de Rijkschool voor Kunstnijverheid in het Amsterdamse Rijksmuseum. Ze volgde er een cursus kunstnaaldwerk die enkele jaren daarvoor was gestart op initiatief van onder meer jonkvrouw Jeltje de Bosch Kemper. De cursiste schreef echter heimelijk ook een handleiding voor klassikaal onderwijs in het kunstnaaldwerk als antwoord op een door de vrouwenvereniging Tesselschade ingestelde prijsvraag.¹²⁰ Vijftien maanden duurde de opleiding. Toen stuurde ze haar *Handleiding bij het Kunstnaaldwerk* op onder het pseudoniem Rechlinidis, de naam van een middeleeuwse abdis.

Tot verrassing van de schrijfster en haar ouders, die van niets wisten, werd haar *Handleiding* – de enige inzending – in februari 1887 bekroond.¹²¹ In het gewone lesuur werd de winnares door haar medeleerlingen gehuldigd en hield de directeur een speech waarvan Johanna volgens haar moeder, 'in haar doodelijke verlegenheid geen woord heeft verstaan en ook met geen enkel woord heeft weten te antwoorden.'¹²² Nog in datzelfde jaar werd deze pennevrucht, met tekeningen van Ida, gepubliceerd. Het boek werd opgedragen aan haar moeder. Koningin Sophie ontving als beschermvrouw van Tesselschade het eerste exemplaar.¹²³

Het schijnt dat haar ouders een lange discussie hebben gevoerd of hun dochter de prijs van f 200,- wel mocht aanvaarden, een grote som destijds voor een jonge

118 Ibidem, 54 Deze akte haalde Ida op 9 december 1885 Voor zover bekend heeft zij echter nooit les gegeven

119 In 1882/83 stonden bij Letteren & Wijsbegeerte in Amsterdam 21 studenten en 25 toehoorders onder wie in elk geval vier vrouwen ingeschreven, in 1887/88 waren dat 38 studenten onder wie drie vrouwen en negen toehoorders onder wie vijf vrouwen In Utrecht stonden bij L&W in 1882/83 tien studenten onder wie zes vrouwen ingeschreven, in 1885/86 waren dat 16 studenten onder wie acht vrouwen en 18 toehoorders onder wie twee vrouwen De gemiddelde leeftijd van vrouwen die colleges volgden lag hoger dan die van Johanna Naber Cf *Jaarboeken der universiteiten te Amsterdam en Utrecht*

120 Samuel Pierre Naber, 73 IIAV, arch Tesselschade-2, Notulen HB/AV 1881-1889 De prijsvraag was op 27-5-1885 tijdens de 14e Algemene Vergadering (AV) uitgeschreven

121 IIAV, arch Tesselschade-2, Notulen HB/AV 1881-1889, 45e verg HB, 10-1-1887, JNA, brief 25-1-1887 van Jeltje de Bosch Kemper (pres Tesselschade) en Louise F Wijnaendts (secre) met het bericht dat Johanna de prijsvraag gewonnen had

122 Samuel Pierre Naber, 73

123 Het boek kwam oktober 1887 van de drukker, cf Samuel Pierre Naber, 79-80 IIAV, arch Tesselschade-2, Notulen HB, 48e verg 9-1-1888 en *Maandblijde Tesselschade* (1-6-1888), 149

vrouw die nooit over eigen geld beschikt had. Met name haar moeder vroeg zich af of dit wel gepast was. Het gesprek vond plaats in bijzijn van Johanna, maar zij zou gezwezen hebben. Uiteindelijk mocht ze het geld 'toucheeren'.¹²⁴ Deze onderhandeling over de prijs tekent opnieuw de ambivalentie van haar moeder tegenover het streven van haar dochters naar autonomie, terwijl de winnares met haar boek juist 'die ingrijpende quaestie van den tegenwoordigen tijd, die van vrouwenarbeid' tot een oplossing wilde brengen. Hoezeer Johanna overigens een calculerende levenshouding was bijgebracht, blijkt uit het eerste, inleidende hoofdstuk. De werkster die volgens haar een scherp gezicht, vlugge vingers en gevoel voor het schone bezit, 'beschikt krachtens deze eigenschappen over een kapitaal, dat groote renten af kan werpen – maar niet zonder verstandig beheer'.¹²⁵

De handleiding, die algemeen gunstig besproken werd, was nog een schuchtere poging om te ontsnappen aan die 'loodzware druk der verveling'.¹²⁶ Na het succes zette ze zich – onder meer gesteund door haar vader – tot het schrijven van biografieën van invloedrijke vrouwen uit de vroeg-moderne tijd. In de jaren negentig verschenen twee studies over de nonnen van Port-Royal, de biografie *Renata van Frankrijk* en een boek over de prinsessen en vorstinnen van het Huis van Oranje-Nassau. Ze publiceerde ook in een historisch tijdschrift.¹²⁷

De cursus kunstnaaldwerk bracht Johanna in contact met de leidsters van de vrouwenbeweging en allengs raakte ze betrokken bij het streven naar de verbetering en uitbreiding van beroepsbeleid voor vrouwen.¹²⁸ Een eerste aanzet daartoe was haar benoeming in 1890 tot lid van de commissie die belast was met het afnemen van 'het examen ter verkrijging der akte van bekwaamheid voor huis- en schoolonderwijs in de fraaie handwerken voor meisjes', een door het ministerie van Binnenlandse Zaken goedgekeurde benoeming.¹²⁹ Verder ging haar contact met de vrouwenbeweging nog niet.

In augustus 1896 trad Ida, op wie Johanna erg gesteld was, met de classicus Albert Poutsma in het huwelijk.¹³⁰ Charles en Henri trouwden eveneens; Piet bleef ongehuwd en voer op zee. Johanna woonde nu alleen bij haar ouders. Waarschijn-

124 Annelèn (auteur onbekend), 'Johanna Naber' In dit interview in 1939 vertelde Naber dat haar vaders zienswijze in deze ruimer was dan die van haar moeder

125 Naber, *Reclindis*, 47-49

126 Gunstige recensies van J. van der Vliet, *De Nederlandsche Spectator* (26-11-1887), 397-398, Betsy van 't Hooft, *De Hollandsche Lelie* (1-2-1888), 265-269, O. (auteur onbekend), *Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid* XII (1888) en L. v. A. d. C. d. B. (auteur onbekend), *De Huisvrouw* (oktober 1887) J. A. Alberdingk Thijm besprak het boek kritisch in *De Gids* (1888), III, 531-535. Van *Reclindis* verschenen drie herziene en meerdere drukken in 1893, 1901 en 1911. Onbekend is of deze herdrukken royalties hebben opgeleverd

127 Twee artikelen over Eugénie de Coucy en madame Campan in *TGLV* (1895 en 1896)

128 Cf. ook Nabers opmerkingen in *Jeltje de Bosch Kemper*, XIII

129 Ze zou 19 jaar lid van deze commissie blijven. JNA-IV, 'originele bescheiden', afschrift min. van Binn. Zaken 14-2-1890 en onbekend krantenknipsel februari 1893. Vanaf 1890 was ze plaatsvervangend en vanaf 1893 gewoon lid van de commissie

130 *Samuel Pierre Naber*, 126-127. Poutsma studeerde klassieke letteren bij Samuel Naber en promoveerde cum laude in 1888. Hij werd leraar klassieke talen en in 1915 rector van het Barlaeus-gymnasium te Amsterdam. In Nabers archief berusten brieven van Ida waaruit veel sympathie en bezorgdheid voor haar zuster blijkt

lijk werd het isolement haar nu toch te veel. Ze zocht contact met de vereniging Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, die kort daarvoor in Amersfoort was opgericht. Op 3 april 1897 werd ze lid van de 'Rubriek-commissie Letterkunde' en liet ze het bestuur van de vereniging weten de vererende benoeming graag te aanvaarden. Tot blijdschap van haar moeder werd ze opgenomen in 'het corps der organisatrices'.¹³¹ Ze was toen 37 jaar.

Door het feminisme gegrepen: de Nationale Tentoonstelling van 1898

De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid vond gedurende drie maanden in Den Haag plaats. Aanleiding was de troonsbestijging van koningin Wilhelmina in dat jaar. Voor het eerst in de geschiedenis zou een Nederlandse vrouw aan het hoofd van de regering staan. Feministes redeneerden dat als een vorstin het land regeert, er geen reden meer is om vrouwen van 'mindere' functies uit te sluiten of haar geen politieke rechten te verlenen.¹³² Vandaar dat zij deze gebeurtenis aangrepen om een tentoonstelling te organiseren met congressen waar onder meer gedebatteerd kon worden over de toelating van vrouwen tot opleidingen en beroepen, de omstandigheden waaronder zij werkten en de dubbele seksuele moraal. Het vrouwenkiesrecht kwam slechts bescheiden aan bod.

Vermoedelijk op instigatie van haar moeder zond Johanna Naber haar publikaties naar de commissie Letteren van de tentoonstelling.¹³³ Deze rubriekcommissie, waarvan de naam later omgedoopt werd in 'Letteren en Wetenschap', wilde een leeszaal inrichten waar bezoekers in alle rust konden lezen en had vrouwen opgeroepen om titels van hun boeken en overdrukken van artikelen op te sturen. Men hoopte 'de beste werken van Hollandsche schrijfsters bijeen te brengen'.¹³⁴ Letteren en Wetenschap bracht tevens een blad uit voor bezoekers die niet altijd de congressen konden bijwonen onder de titel *Vrouwenarbeid. Orgaan van de Vereeniging Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid*.¹³⁵ Naber werd redactrice en voornaamste verslaggeefster. Van toen af aan nam haar journalistieke werk een aanvang.

Vrouwenarbeid kwam drie maal per week uit. In totaal verschenen er 36 num-

131 IIAV, NTV-inventaris, 'Inleiding', 2-4. Op 26-6-1896 werden in Amersfoort de statuten en het huishoudelijk reglement van de NTV-vereniging vastgesteld, NTV-44, brief Naber 3 april z.j. Uit een brief van Nabers moeder op 12-6-1897 aan Piet kan afgeleid worden dat deze brief uit 1897 is, cf. *Samuel Pierre Naber*, 135.

132 Jansz, *Denken*, 82; Braun, *De prijs*, 161-180.

133 GAA, kranteknijsels, portefeuille Johanna Naber, 'Onze Vrouwen Johanna W.A. Naber', 12-1-1920 (auteur onbekend). Naber had vijf boeken ingezonden: *Rechtindis, Kracht in zwakheid I en II, Renata van Frankrijk en Vorstinnen*. In de *Catalogus van boeken* (1898), 43, staat ten onrechte ook als titel *Letters en vignettes van Elisabeth Brandt*. *Letters en vignettes* zijn de illustraties in *Renata van Frankrijk*.

134 IIAV NTV-3, *Jaarverslag* (1896-1897), 15.

135 IIAV NTV-3 *Jaarverslag* (1896-1897) en NTV-4 *Jaarverslag* (1897-1898). Leden van *Letteren en Wetenschap*: Cecile Goekoop-de Jong van Beek en Donk (voorz.), Johanna Wolters (secr.), Johanna Naber, Elize Knuttel-Fabius, Lucie Brugman, Anna de Savornin Lohman, Virgine Loveling, Fgbertina de Wijs-van der Mandele, Jeanne Voorbeijtel. Wolters, Knuttel-Fabius en Loveling waren de eerste vrouwelijke leden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in 1893, cf. hfst. 3.4. Voorbeijtel had van 1884-1886 colleges in L&W gevolgd aan de UvA.

mers: het eerste op 9 juli en het laatste op 1 oktober 1898. De enthousiaste, maar onervaren journaliste maakte verslagen van lezingen en debatten, redigeerde en selecteerde de bijdragen van anderen en verrichtte het voorbereidende werk voor het drukken; als redactrice zorgde zij bovendien voor het openings- en het eindartikel van de hele serie. Al moesten de congressen beschreven worden naar inhoud en beeld zonder enige kritiek¹³⁶ en al was zij niet de enige auteur – vele dames uit andere commissies stuurden inzendingen –, door haar redactiewerk bepaalde ze de inhoud van het blad ingrijpend. Omdat *Vrouwenarbeid* door haarzelf en later door anderen dikwijls als bron in gedenkbundels werd aangehaald, beïnvloedde ze de beeldvorming van de eerste feministisch golf in Nederland op deze wijze ingrijpend.

In het openingsartikel bracht Naber het doel van de expositie onder woorden vanuit een utilitair concept:

'Al die verzamelingen zij zijn bijeengebracht met het doel, allereerst om na te gaan over welke krachten, over welk maatschappelijk kapitaal de Nederlandsche vrouw in moederland en kolonien reeds nu beschikt, en dan in de tweede plaats om te zien (...) hoe het meer rentegevend kan worden gemaakt'

De tentoonstelling zelf vergeleek ze met een 'levend groeiend organisme'. De afdeling Maatschappelijk werk wees volgens haar op het vele dat nog gedaan moest worden tegen 'ontucht' en 'op den strijd, die altijd nieuwe strijders en strijderessen in de gelederen vraagt'. Naar aanleiding van de weerstanden die de organisatie vooraf had ondervonden, besloot ze met een psalmwoord: 'die het zaad draagt, dat men zaaien zal, gaat al gaande en weenende. Mogen zij nu ook weder komen met gejuich, dragende hunnen schoven.'¹³⁷ Het gebruik van organische metaforen, strijdbare taal en bijbelse citaten zou Nabers hele oeuvre kenmerken. Van thuis uit gehecht aan de monarchie, kon ze in *Vrouwenarbeid* ook haar Oranje-gevoelens uitleven. Nummer 23 was geheel gewijd aan de inhuldiging van Wilhelmina. Bovendien plaatste de redactrice een geestdriftig verslag toen de jonge koningin en haar moeder de tentoonstelling met een bezoek vereerden.¹³⁸

Dag en nacht was Naber in touw. *Vrouwenarbeid* kostte haar zeer veel energie. De oplage van het blad steeg in een mum van tijd van 80 naar 2000 exemplaren. Later herinnerde Anna van Hogendorp zich

'het aardig gedecoreerde pers-bureautje waar de arme directrice opgesloten zat tusschen de vier muren en zich slechts nu en dan kon bewegen in dien gezelligen stroom die voortdurend de zalen en gangen vulde.'¹³⁹

In dit persbureau boog ze zich dag aan dag over de kopij. Daar stonden de type-

136 Naber, 'Ons laatste nummer', *Vrouwenarbeid*, 300 'Trouw aan het programma () bracht "Vrouwenarbeid" in de jongst verloopen weken in beeld, wat er werd getoond in de exposities en gaf het verslag van wat er werd gezegd en verhandeld in onze congreszaal Verslag en beeld – geen kritiek.'

137 Idem, 'Onze Tentoonstelling', *Vrouwenarbeid*, 3

138 Idem, 'Onze koninginnen', *Vrouwenarbeid*, 197

139 JNA-I, in Nabers boek *Na tien jaren*, brief Anna van Hogendorp aan Johanna Naber, 9-4-1908 In het vervolg wordt alleen de titel van Nabers boek en de afzender van de brief aan Naber vermeld

machines en een reproduceertoestel voor schrijfwerk, stenografie en tekeningen.¹⁴⁰ Naast deze journalistieke en redactionele arbeid was ze secretaris van de rubriek-commissie Textiele Kunst en had ze de leiding over de commissie Versierende Kunst. Ze werkte dus voor drie commissies. Tenslotte richtte ze ook nog de leeszaal in en samen met Cornelia van der Hart beoordeelde ze de beste inzending voor het tentoonstellingsaffiche.¹⁴¹ In Pension Salem, een tehuis voor onbemiddelde dames, kwam ze af en toe bij van alle vermoeienissen. Hoe zwaar en enerverend ze de tentoonstelling vond, blijkt uit haar artikelje in *Vrouwenarbeid*:

'Schrijfster dezes wil het hier gaarne uitspreken, dat zij reeds vele malen na eenen zwaren werkdag in "Salem" aan middagdisch en theetafel dat rustpunt gevonden heeft van hartelijken () omgang met beschaafde vrouwen, dat zoo onontbeerlijk is bij ingespannen geestesarbeid, dat zij, vermoeid, zoo niet verward door veelheid van indrukken en het aanhooren van verscheidenheid van meeningen, zich weder heeft opgericht aan den eenvoudigen, christelijken geest, die de stichting kenmerkt.'¹⁴²

Bij al dit werk moest ze ook nog laveren tussen de ruziende leidsters in de vrouwenbeweging. Zo kreeg ze te maken met Hélène Mercier, die zich evenals haar vriendin Jeltje de Bosch Kemper tegen de Tentoonstelling keerde.¹⁴³ Mercier, die zich ook om gezondheidsredenen uit de organisatie had teruggetrokken, wilde Naber niet ontvangen toen die haar bemiddeling vroeg bij het lenen van de boeken van Carel Victor Gernts en Aletta Jacobs. Vermoedelijk aan de voorzitter van Letteren en Wetenschap berichtte ze wanhopig:

'Ik ben nu ten einde raad en ook wel wat aan het einde van den tijd en van de werkkraft die ik voor onze Vereeniging beschikbaar heb. De redactie van ons Blad is heusch geene sinecure en voor de Afdeelingen Textiele en Versierende Kunst deed ik den laatste tijd haast al het werk alleen.'¹⁴⁴

Zelf was ze ook niet voor de poes. In 1897 beklagde haar moeder zich bij Piet: 'Uwe oudste zuster en ik kibbelen wel eens, want zij is ondernemend en dan bazig; maar binnen een zeker terrein, waar ik bazin ben, mag zij niet komen. Dan spant het wel eens.'¹⁴⁵ Ook de uitgever van *Vrouwenarbeid* had zich geergerd aan de 'toon en houding van Mej. Naber'. Ze regelde namelijk ook de verkoop van het blad – het batig saldo was f 1073,60 – en kreeg op de valreep met hem een

140 J. Voorbijtel, 'In 't pers-bureau', *Vrouwenarbeid* (22-9-1898), 265. Cf. ook De Haan, *Sekse*, 287.

141 IIAV, NTV-3 *Jaarverslag* (1896/1897) en NTV-4 *Jaarverslag* (1897/1898). Leden Textiele Kunst: mw. E. Reekers-Barge (pres.), Johanna Naber (secr.), mej. K. Cuypers (penn.), Elise M. Rogge, mw. van Emstede-Winkler, leden van Versierende Kunst: Johanna Naber, Anna Gildemeester en mev. S.H. Lely (secr.). NTV-170 circulaire *Vrouwenarbeid* z.j. In de jaarverslagen is bij 'Versierende Kunst' geen voorzitter genoemd. Uit andere bronnen blijkt dat Naber de drijvende kracht achter die commissie was, cf. JNA-II, groene knipselmap, Nabers herdenkingsrede van de NTV op 9-7-1923. Cornelia van der Hart zat ook in de regelingscommissie (een soort uitvoerend comité) en in de afdeling Oost-Indië.

142 Naber, 'Pension Salem', *Vrouwenarbeid*, 122.

143 Idem, *Jeltje de Bosch Kemper*, 198-202; De Wilde, 'De betekenis', 69.

144 IIAV, NTV-169, brief van Naber, 19-6-1898.

145 Samuel Pierre Naber, 135.

conflict.¹⁴⁶ Maar Nabers inzet werd zeer gewaardeerd. Voor haar redactiewerk ontving zij uit handen van het bestuur de grote gouden medaille, die door koningin Wilhelmina beschikbaar was gesteld. De kleine gouden medaille van de koningin-moeder kreeg de componiste van de openingscantate, mejuffrouw C. Oosterzee. Acht zilveren en zeven bronzen medailles werden aan andere nijvere werksters uitgereikt.¹⁴⁷

De Nationale Tentoonstelling betekende voor Johanna Naber één grote openbaring. Ze ontdekte ongekende krachten en talenten in zichzelf en hoorde over onderwerpen spreken waarvan ze niet eens het bestaan wist. Ze realiseerde zich dat ze vóór die tijd gedachteloos was geweest, 'willens en wetens als ziende blind en als hoorende doof' voor wat er om haar heen gebeurde.¹⁴⁸ Meer dan eens moest ze vooroordelen prijs geven. Zo had ze eens vanuit de commissie Versierende Kunst via een pedant briefje een kleine dienst geweigerd aan Wilhelmina Drucker die haar had verzocht om het ontwerp te keuren voor een omslag waarin zij het blad *Evolutie* wilde verzenden. Ze kende de als radicaal bekend staande feministe enkel van gerucht. Nooit had ze haar horen spreken of iets van haar gelezen. Meteen bij de eerste kennismaking vatte ze echter sympathie op voor deze originele en onafhankelijke vrouw. Later bood ze haar excuses aan voor haar gedrag.¹⁴⁹

Een ander staaltje van vooringenomenheid betrof het feit dat zij de redactie van *Vrouwenarbeid* opzettelijk naar zich toegetrokken had om het blad uit handen te houden van Anna van Hogendorp. Anna en haar zus Marianne spraken openlijk over seksuele kwesties, zaken waarover men behoorde te zwijgen. De dochter van professor Naber zou wel eens waken over het behoud van 'den goeden toon'. Zij was daartoe aangezet door een huisvriend van gravin Van Hogendorp, die in alle ernst gemeend had haar te moeten waarschuwen 'tegen de zedenbedervenden omgang met zulke gevaarlijke vrouwen als de dochters van deze het zijns inziens bleken te zijn'.¹⁵⁰ De 'Driedaagsche samenkomst tot bevordering der openbare zedelijkheid', waar de Van Hogendorpen een prominente rol speelden, maakte echter een onuitwisbare indruk op Naber. De besprekingen over de gereguleerde prostitutie, het verbod op het vaderschapsonderzoek en de vrouwenhandel brachten voor haar tot dan toe volstrekt onbekende feiten aan het licht. Dit alles was nieuw en overweldigend. Later vertelde ze dat de feministe Elise Haughton haar

146 JNA-IV, kwitantie afrekening *Vrouwenarbeid* ondertekend door M. van Dijk, IIAV, NTV-171, batig saldo en brief HJ. Poutsma aan de penningmeester, Mane van Dijk, 21-2-1899. Vermoedelijk werd het conflict door Van Dijk bijgelegd.

147 KHA, nr. 2424, brief C. Goekoop-de Jong van Beek en Donk en H.H. Scholten-Commelin namens de NTV aan koningin Emma. Zij vroegen de koningin-regentes als beschermvrouw voor de NTV. Emma weigerde en stelde voor om 'eene of meerdere medailles beschikbaar te willen stellen, als prijzen b/de te houden tentoonstelling van Vrouwen-Arbeid'. JNA-IV, brief namens het NTV-bestuur van Hendrina Scholten-Commelin (secr.) aan Naber, 20-9-1898. Cf. ook Naber, 'De sluiting', *Vrouwenarbeid*, 275-276.

148 Naber, *Na tien jaren*, 33.

149 JNA-II, groene knipselmap, 'Rede van Mevr. Joh. W.A. Naber uitgesproken in de van Dijkszaal te 's-Gravenhage ter herdenking van de Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, 9 juli 1898-9 juli 1923'.

150 Naber, *Wegherleidsters* (1928), 224.

tijdens de congressen telkens met een geamuseerde glimlach om de lippen voorbij liep, genietend van de zo verbijsterend groene verslaggeefster.¹⁵¹

Toch gaf ze 'het zeer levendige, bijna heftige debat' over het neo-malthusianisme in *Vrouwenarbeid* slechts kort weer 'om het pijnlijke der zaak'. Meer details moesten bezoekers maar in het stenografisch verslag lezen. Haar eigen congresverslag beëindigde ze met de opmerking dat de bijeenkomst afwisselend was voorgezeten door protestantse én katholieke vrouwen.¹⁵² Het ging om de protestante jonkvrouw Anna van Hogendorp, haar zus, de douairière Marianne Klerck-van Hogendorp, Antonia E. Gijsberti Hodenpijl-Wttewaall van Wickenburgh en de katholieke jonkvrouw Paulina W.C. Steenberghe-Bosch van Drakestein. Het leek alsof de betrokkenheid van deze aristocratische confessionele vrouwen de bespreking van dit gevoelige onderwerp moest legitimeren. Naber zou zich steeds bedekt uitlaten over het zedelijkheidsvraagstuk en er het liefst over zwijgen, tot ergernis van andere feministes. Nog in 1908 was Klerck-van Hogendorp hevig in haar teleurgesteld toen ze in een lezing de dubbele seksuele moraal niet wilde aansnijden. Zij had gehoopt dat Naber als 'fatsoenlijke vrouw' zou getuigen 'dat de bruidegom evenveel recht heeft op een rein kind, als de bruid op een reine bruidegom, dat reinheid een eisch is voor man en vrouw'.¹⁵³

Het jaar 1898 betekende een keerpunt in Nabers leven. De gevoelens van onbehagen die ze daarvoor ervaren had, vonden nu hun uitweg in het collectieve feministische streven naar de politieke en sociaal-economische ontvoogding van vrouwen. Het was een ideaal dat ze met grote inzet trachtte te bereiken. Sinds die tijd participeerde ze in vrouwenorganisaties, propageerde ze het vrouwenkiesrecht en schreef ze daarover in vrouwenbladen en in tijdschriften als *De Gids* en *De Amsterdammer*. Vanaf 1898 werd ze ook lid van genootschappen, zoals de Maatschappij van Nederlandse Letterkunde en het Historisch Genootschap, activiteiten die in hoofdstuk vier ter sprake zullen komen.

Ageren voor vrouwenkiesrecht

Na de tentoonstelling sloot Naber zich aan bij de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVK), die in 1894 op initiatief van Wilhelmina Drucker was opgericht. De VvVK werd in die eerste jaren met vaardige hand geleid door Annette Versluys-Poelman. Aletta Jacobs presideerde de vooraanstaande Amsterdamse afdeling van de VvVK. Zij volgde in 1903 Versluys-Poelman op en bleef zestien jaar lang het boegbeeld van de Vereeniging. Wanneer Naber toetrad, is onduidelijk.¹⁵⁴ Ze werd

151 Idem, 'Driedaagsche samenkomst Eerste dag', *Vrouwenarbeid*, 87-90, 97-100 en 104-108, JNA-III, Groene knipselmap, 'Rede van mevr Joh W A Naber' (1923), 17-18

152 Idem, 'Driedaagsche samenkomst', 104-108 Deze opmerking herhaalde ze in *Van onze oud-tantes* (1917), 286 en in *Wegbereidsters* (1928), 230

153 JNA-I, in *Na tien jaren* brief van Marianne Klerck-van Hogendorp, 30-4-1908 De lezing was in Groningen en ging waarschijnlijk over vrouwenkiesrecht

154 Het VvVK-archief in het IIAV is onvolledig Over de geschiedenis van de VvVK en de eerste voorzitters cf o a Everard, 'Het burgerlijk feminisme' en *Overzicht van de Archieven*, 60-61

in elk geval door haar werk in de Nationale Vrouwenraad (waarover dadelijk meer) voor de kiesrechtbeweging gewonnen. Daar kwam ze in contact met Jacobs, die ook in het bestuur van de raad zat en onvermoeibaar tijdens de *pauzes* betoogde – het kiesrecht mocht niet in de vergaderingen gepropageerd worden – hoe belangrijk directe invloed van vrouwen op de wetgeving was.¹⁵⁵ In 1904 werd Naber secretaris van de afdeling Amsterdam, het jaar waarin ze te Berlijn ook de oprichting van de Internationale Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht meemaakte.¹⁵⁶

De Wereldbond ontsproot uit de Internationale Vrouwenraad (IVR), die in 1888 op initiatief van Susan B. Anthony en Elizabeth Cady Stanton voor het eerst bijeenkwam. De IVR vormde een koepel van nationale vrouwenraden en was gevestigd op de idee van universeel zusterschap en internationale vrouwensolidariteit. Om zo veel mogelijk organisaties te verenigen, werd het unanimitésbeginsel aangenomen, dat later ook in Nederland gehanteerd werd. Men kon bijvoorbeeld over het toen nog veel betwiste vrouwenkiesrecht in 1888 geen eenstemmigheid bereiken.¹⁵⁷ Tijdens het derde congres van de IVR in 1899 te Londen, waar elf Nationale Vrouwenraden – waaronder die van Nederland – bijeen kwamen, groeide de gedachte om een aparte internationale organisatie in het leven te roepen voor het veroveren van het vrouwenkiesrecht.¹⁵⁸ Deze ideeën werden uitgewerkt onder leiding van Carrie Chapman Catt.

Voorafgaand aan het congres van de IVR te Berlijn werd op 3 en 4 juni 1904 de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht gesticht onder auspiciën van de hoogbejaarde Anthony. Alle bij de IVR aangesloten landen met een vrouwenkiesrechtvereniging waren uitgenodigd om zes vrouwen af te vaardigen. Tot de Wereldbond traden toe: Australië, Denemarken, Duitsland, Engeland, Nederland, Noorwegen, de Verenigde Staten en Zweden. De Nederlandse afvaardiging bestond uit mevrouw E. Hengeveld-Gerritsen, Aletta Jacobs, Martina Kramers – spoedig vervangen door Elizabeth (Lizzy) van Dorp –, mevrouw H.C. van Loenen-de Bordes, Johanna Naber en Marie Rutgers-Hoitsema.¹⁵⁹ Het eerste bestuur van de Wereldbond telde zeven vrouwen, onder wie Naber als enige Nederlandse. Ze werd tweede 'assistent-secretares'. Geen wonder dat ze eind juni opgetogen uit Berlijn thuiskwam. Ze had interessante vrouwen ontmoet en zelfs kennis gemaakt met de voorzitter van de Franse vrouwenraad, Sarah Monod, een achternicht van haar moeder.¹⁶⁰ Deze hield de zee-

155 Idem, *Wegbereiders* (1928), 271-272. De functies 'presidente en 'secretaresse' zijn in deze studie volgens gangbare begrippen consequent vertaald in 'voorzitter en secretaris', aangezien de vrouwelijke vorm voor de huidige lezer(es) een depreciatie betekent.

156 *Gedenkboek VvVK*, 9 en 27. In november 1904 werd Naber door de VvVK-afd. Leiden en Nijmegen als kandidaat voor het HB voorgedragen. De verkiezing van het nieuwe HB vond op 6 december plaats. Naber kwam net niet in het HB. Daarop werd ze secretaris van de afd. Amsterdam. Dit zou ze tot 1906 blijven. Cf. *Maandblad VvVK* (15-11-1904) en (15-12-1904).

157 Het vrouwenkiesrecht was toen nog voor mannen én vrouwen een groot twistpunt. In Nederland zou het vrouwenkiesrecht pas na 1908 als een geaccepteerde eis worden beschouwd.

158 Voor de geschiedenis van de Wereldbond en diverse versies van de oprichting, cf. Bosch and Kloosterman, *Politics*, 1-2 en 6-7. Naber noemt tien landen, cf. 'Het Pers-Comité' (1902).

159 Naber, 'De 4de vijf-jaarlijksche samenkomst' (1904), idem, 'Het Wereldverbond' (1904).

160 Samuel Pierre Naber, 207.

varende Piet intussen goed op de hoogte van de belevenissen van zijn zuster:

'Daar zij behoorde tot de Hoofdbestuursleden, is zij op tal van recepties (...) uitgenodigd onder anderen bij Mevrouw von Bulow en daar was ook de kanselier zelf aanwezig. De keizerin had de Dames-Presidenten der verschillende Vrouwenraden op een tuinpartij genoodigd; maar zóó hohen rang bekleedde Johanna nog niet.'

Ter 'geruststelling' voegde ze eraan toe: 'Zondagavond kwam uw zuster thuis; en Maandag maakte zij een achterstallige wasch op. Gij ziet dus, dat zij niet onvrouwelijk is geworden.' In dat jaar werd Anna Naber-L'Honoré zelf ook lid van de VvVK.¹⁶¹ Het enthousiasme van moeder en dochter voor vrouwenkiesrecht werd waarschijnlijk niet gedeeld door de vader en de zoons, die in oudliberale kringen verkeerden. Oudliberalen vonden de tijd nog niet rijp voor een grondwetsherziening, waarin een kiesrechtartikel ten gunste van vrouwen opgenomen kon worden.¹⁶² Toch werd Samuel Naber kort daarna gewonnen voor het vrouwenkiesrecht, zoals we zullen zien.

Het volgende congres van de Wereldbond in 1906 besloot tot de oprichting van een maandblad, *Jus Suffragi*. Het is duidelijk dat de Nederlandse vrouwen in Berlijn indruk hadden gemaakt, want de redactie kwam in handen van Martina Kramers. Zij volgde in dat jaar ook Naber op in het bestuur van de Wereldbond. *Jus Suffragi* hield de ontwikkelingen van de kiesrechtbeweging in de wereld bij en vormde een band tussen de landen onderling. Enkele malen besprak Naber een jaargang in *De Amsterdammer*.¹⁶³ Dergelijke propaganda werd door de VvVK in die tijd sterk opgevoerd in verband met de mogelijke grondwetsherziening. Mede daarom nodigde de Vereeniging de Wereldbond uit om het derde congres van 15 tot 20 juni 1908 in Amsterdam te houden in de hoop dat deze internationale aandacht de Nederlandse politici over de streep zou trekken om het vrouwenkiesrecht in te voeren.¹⁶⁴

Voor de organisatie van dat congres werd een Centraal Comité ingesteld met Jacobs als voorzitter en Naber als eerste secretaris. Het Comité vergaderde elke week. Intussen gingen de organisatrices ook op audientie bij ministers en onderhandelden met kamerleden. Zo meldde Nabers moeder op 27 februari 1908 dat zij 'een ongedachte en teedere omarming van Dr. Aletta Jacobs (ontving), opgewonden als deze was' omdat Johanna en zij bij twee ministers voor vrouwenkiesrecht hadden gepleit.¹⁶⁵ In haar *Herinneringen* noteerde Jacobs dat ze bij een bezoek aan

161 Ibidem, 179, 180 en 184

162 'Het oud-liberaal "advies"', *Het Vaderland* (20-2-1905) Willem Hendrik de Beaufort, minister van Buitenlandse Zaken in 1897-1901, verklaarde in 1905 dat hij bij een grondwetsherziening er geen bezwaar inzag om de belemmeringen tegen het vrouwenkiesrecht op te heffen. In 1909 was hij voorstander van beperkt vrouwenkiesrecht, maar wilde vooralsnog geen verkiesbaarheid van vrouwen. ARA, arch. De Beaufort-85, onbekend kranteknipstel (juni 1905) en *Nieuws van den Dag* (juni 1905). Cf. ook De Valk en Van Faassen (red.), *Dagboeken*, 470-471. Ik dank Marijke van Faassen voor haar informatie over De Beaufort. 163 Naber, 'Jus Suffragi' (1907 en 1909), *Na tien jaren* (1909), 117.

164 JNA-IV, circulaire Centraal Comité. De uitnodiging was in 1906 uitgegaan.

165 Samuel Pierre Naber, 210. Onduidelijk is om welke ministers het ging. JNA-I, in *Na tien jaren*, brief van Martina Kramers, 6-4-1908, waaruit blijkt dat Naber met 'Alet' (wrs. Aletta Jacobs) ook op bezoek ging bij jonkheer F.M.L. van Geen, particulier secretaris van de Koningin.

Christelijk-Historische kamerleden vergezeld werd door Naber, die hen ervan moest overtuigen dat de invoering van het vrouwenkiesrecht niet ten nadele van het gezin zou zijn.¹⁶⁶

Ten behoeve van het Wereldbondcongres werd het Concertgebouw voor een week gehuurd en er kwam een opvangbureau voor de buitenlandse delegaties. De Amerikaanse vrouwen reserveerden een hele verdieping in het Amstel-Hotel.¹⁶⁷ Het was de eerste keer dat Nederlandse feministen zich voor een internationale ontvangst opmaakten. Naast het inhoudelijk programma werden een boottocht, een avondreceptie en een galadiner georganiseerd. Bovendien zou de Amerikaanse kiesrechtstrijdster, dominee Ann Howard Shaw, een inleidende wijdingsdienst houden. Nederlands hervormden en Luthersen hadden geweigerd om hun kerkgebouw af te staan. Vermoedelijk omdat Nabers vader lid was van het 'Collège des Notables de l'Eglise Wallonne d'Amsterdam' stelde de Waalse kerk haar gebouw wel ter beschikking.¹⁶⁸

Het Centraal Comité ondervond bij al deze voorbereidingen grote tegenslagen. Allereerst voltrok zich in 1907 een scheuring in de vrouwenkiesrechtbeweging. Een groep vrouwen, aangevoerd door Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck¹⁶⁹ en Lizzy van Dorp, beschuldigde het hoofdbestuur van de VvVK van radicalisme en 'seksehaat', trad uit de VvVK en richtte de Bond voor Vrouwenkiesrecht op.¹⁷⁰ Als klap op de vuurpijl werd de grondwetswijziging uitgesteld, omdat de regering viel. Het congres dreigde een fiasco te worden. Desondanks boekte de organisatie ongekend publicitair succes en bleef een batig saldo over. Hoewel de zalen van het Concertgebouw niet altijd goed gevuld waren,¹⁷¹ maakten met name de lezingen van Ann Howard Shaw en Rosika Schwimmer en de debatten onder leiding van Carrie Chapman Catt op de bezoekers diepe indruk. Mede door de effectieve voorlichting kwam vrouwenkiesrecht nu eindelijk op de politieke agenda. Honderden leden traden toe tot de VvVK en vele nieuwe afdelingen werden opgericht. In 1909 telde de Vereeniging 7500 leden, een ruime verdubbeling ten opzichte van 1907.¹⁷²

In de meeste publikaties over de eerste feministische golf wordt dit Congres als 'the point of no return' voor het vrouwenkiesrecht gememoreerd. Dat de uitge-

166 Jacobs, *Herinneringen*, 260 Cf ook Jacobs en Naber, 'Ons bezoek' (1905)

167 Samuel Pierre Naber, 207

168 Ibidem, 219 en Naber, 'Om en bij het Internationaal Congres III'

169 Welmoet was de dochter van eerder genoemde Johannes Dyserinck, een levenslange vriend van Johanna's vader. Op de 80ste verjaardag van Samuel Naber, 16 juli 1908, was Dyserinck een van de gasten bij het diner. Cf Matthes, 'Levensbericht', 3 en Samuel Pierre Naber, 234

170 Van Dorp en Wijnaendts Francken-Dyserinck, *De knuppel*, 10. In de brochure staan vier artikelen van de twee vrouwen over de afsplitsing, waaronder een reactie van WF-Dyserinck op Nabers oproep niet uit de VvVK te treden. Cf verder hfst 4.2.3 van deze studie

171 Wijnaendts Francken-Dyserinck schreef misprijzend dat 'behoudens de feestelijke opening' de zaal 'met akelig leeg grinzende galenijen' meestal slechts voor één kwart gevuld was, cf 'Congresindruk', *De Amsterdammer* (21-6-1908). Ook Naber moest toegeven dat de opkomst soms tegen viel, cf 'Om en bij', *De Amsterdammer* (5-7-1908)

172 *Gedenkbboek VvVK*, 16-18. Rond 1918 telde de VvVK 25000 leden

breide en enthousiaste berichtgeving door de pers voornamelijk te danken was aan Nabers organisatietalent, is relatief onbekend. Heel tactisch had zij een overeenkomst gesloten met de vereniging 'De Amsterdamsche Pers' (AP), die over een eigen persbureau kon beschikken. Onder leiding van Jacques Rinse regelde dit bureau de berichtgeving.¹⁷³ Naber zelf publiceerde artikelen over de sprekers van het congres in *De Amsterdammer*.¹⁷⁴ Op deze wijze was de aandacht van de pers gegarandeerd. Dat zij als voorlichtster met overwicht optrad, blijkt uit het volgende incident. Twee verslaggevers, die niet tot de AP behoorden, kregen geen perskaart en beklagden zich daar zeer rumoerig over. Bij het lawaai van de heren bewaarde zij volgens Wilhelmina Drucker, die getuige was, een ijzige kalmte:

'Het was een waarlijk imposant, onvergeetbaar schouwspel daar tegenover elkander te zien staan deze man, dansend van woede, met naast zich zijn collega, een ietsje minder *en colère*, met tegenover hen de tengere Mevrouw Naber, kalm, onwrikbaar op haar stuk staande, geen duimbreed wijkende voor het kabaal der razende en tierende heeren, die eindelijk, gevoelende dat zij zich te berste stooten tegen granieten muur, als gewone bezoekers entréekaarten kochten.'¹⁷⁵

Zonder Nabers inzet was het congres nooit zo positief in de publiciteit gekomen. Toen zij dan ook tijdens de congreszitting 'Vrouwenkiesrecht van Christelijk Standpunt' het podium betrad om een rapport uit Zwitserland voor te lezen, werd zij onthaald met een langdurig en warm applaus.¹⁷⁶ Later liet ze zich ironisch uit over het zware congreswerk. Voor het Centraal Comité zouden alleen die vrouwen geselecteerd zijn:

'van wie kon worden verwacht, dat zij het althans in de laatste drie maanden van voorbereiding zouden kunnen doen zonder eten, zonder drinken en zonder slapen. Mij had men in die verwachting het secretariaat der Regelings-Commissie opgedragen en bovendien ook nog de behartiging der belangen van de Pers. Wij hebben er allen het leven afgebracht, – ik ook, – maar de erkenning als Staatsburgeres, als lid der Nederlandsche Volksgemeenschap verkregen wij niet, behalve dan voor den fiscus en voor den strafrechter ()'¹⁷⁷

Ook haar moeder droeg een steentje bij aan de organisatie. Ze vouwde circulaire, plakke postzegels en schreef adressen. Tijdens het galadiner in het Concertgebouw zat ze veilig tussen haar dochters in. Velen kwamen op haar af om haar te begroeten, maar Johanna en Ida verzochten hen dat niet te doen in verband met haar doofheid. Haar moeder kon zo naar hartelust rond kijken 'zonder angst van te worden aangesproken door wie zij niet kon verstaan, wat haar altijd zoo schuw maakte.'¹⁷⁸ Geïmponeerd door het succes propageerde nu ook haar vader het

173 Valenus, 'Uit de Amstelstad', *Oprechte Haarlemsche Courant* (9-6-1908), idem, 'Uit de Amstelstad', (22-6-1908) 'Alle eer en waardeering voor de organisatie van het congres en een stille hulde aan juffrouw Johanna Naber, steeds op den achtergrond blijvend, en aan wie voor het grootste deel de organisatie te danken was. Zij heeft alles voorbereid en het zware werk gedaan'

174 Naber, 'Om en bij het Internationaal Congres voor Vrouwenkiesrecht I-IV' (1908)

175 W Drucker, 'Na XXV jaren 1898-1923', *Evolutie* (15-8-1923), 73-75

176 Wijngaendts Francken-Dysernck, 'Congresindruk', *De Amsterdammer* (21-6-1908)

177 Samuel Pierre Naber, 207 Het Centraal Comité werd ook wel 'Regelings-Commissie' genoemd

178 Ibidem, 231-232 Anna Naber-L'Honoré stond op de lijst van mensen die een betuiging van instemming hadden gestuurd naar het Centraal Comité ter voorbereiding van het congres van de Wereldbond

vrouwenkiesrecht in *De Gids*. In zijn artikel komt een fictieve ooggetuige van het congres aan het woord, die vertelt hoe de voorzitter van de journalistenkring tijdens het galadiner verzekerd had dat 'het vrouwenkiesrecht in het vervolg de pers aan zijn zijde zoude vinden'.¹⁷⁹ Vermoedelijk berust deze anekdote op het verslag van zijn dochters.

Een ander succes van het congres was dat jongere vrouwen enthousiast raakten voor het feminisme, zoals Rosa Manus en Mia Boissevain die later veel werk zouden verzetten.¹⁸⁰ Op verzoek van de VvVK werd Rosa in die tijd persoonlijk assistente van Naber. In haar brieven later zou Rosa daar vaak op terugkomen, zoals in 1930: 'Steeds gedenk ik nog mijn heerlijk aanvangswerk onder Uw leiding in de Van Eeghenstraat, dat voor mij de basis van mijn feministischen loopbaan is geworden. Ik ben U zoo dankbaar voor hetgeen U mij gegeven hebt!'¹⁸¹

Anticiperend op het congres had Naber het gedenkboek *Na Tien jaren, 1898-1908* gepubliceerd. Hierin herdacht ze de tentoonstelling van 1898 en de behaalde resultaten. Een jaar later verscheen haar bundel *Wegbereidsters*. Beide boeken maakten haar als feministisch historica bekend.

In kiesrechtkringen werd haar inzet eveneens beloond. Op 12 december 1908 werd ze in het hoofdbestuur van de VvVK gekozen. Naber had zich onder enkele voorwaarden in oktober kandidaat gesteld: ze wenste niet in aanmerking te komen voor het presidium (uit angst betrokken te raken in het conflict tussen Jacobs en Wijnaendts Francken-Dyserinck?) en zou haar mandaat neerleggen als bij de komende verkiezingsactie bepaalde kandidaten (welke is onduidelijk) gesteund werden.¹⁸² Uit diverse publikaties blijkt dat Naber lang en intensief in het hoofdbestuur zou hebben gewerkt.¹⁸³ Dit is onjuist. Reeds op 18 april 1910 legde ze tot verbijstering van Jacobs cum suis haar lidmaatschap neer. Tussen Naber en de rest van het bestuur was een meningsverschil ontstaan over de neutraliteit van de VvVK, een kwestie die op de vorige jaarvergadering in Zwolle kort aan de orde was geweest en nu op 10 juli in Middelburg afgerond zou worden. Het bestuur wilde neutraal blijven ten opzichte van alle politieke, godsdienstige en maatschappelijke vraagstukken die buiten de strijd voor het vrouwenkiesrecht vielen. Naber bracht daar tegen in dat de VvVK nooit neutraal kon staan ten aanzien van het Nederlandse koninkrijk, omdat de Vereeniging immers haar doel langs *wettige* weg wilde bereiken. Zij had gemeend in de VvVK op constitutionele bodem te staan en beschermd te zijn tegen 'revolutionaire uitersten'. (Mogelijk vreesde ze dat de

179 S.A. Naber (ondertekend met ***), 'Tafelkout II', m n 228-232

180 Manus kwam door het congres in 1908 in de vrouwenbeweging. In brieven aan Naber memoreerde zij dit met dankbaarheid. Cf. JNA-IV, 21 brieven en kaarten van Manus aan Naber die van grote vriendschap en waardering blijk geven. Cf. ook Boissevain, *Een Amsterdamsche familie*, 54-55

181 JNA-IV, corr. Rosa Manus, 18-8-1930 en 25-3-1935

182 GALE, arch. VvVK-afd. Leeuwarden, Notulen van leden- en bestuursvergaderingen, 29-10-1908 en *Leeuwarder Courant* (14-12-1908), cf. ook *Maandblad VvVK* (15-1-1909)

183 Het *Gedenkboek VvVK* maakt al op de eerste bladzijde gewag van de lange periode dat Naber lid zou zijn geweest van het HB. Meijers, *Een moderne vrouw*, 20 en Bosch and Kloosterman, *Politics*, 14 stellen dat Naber secretaris was van het HB. Zij verwarren haar secretariaat van de afd. Amsterdam met het HB-lidmaatschap

monarchie te weinig geëerbiedigd zou worden.) Haar minderheidsstandpunt wilde ze vervolgens in het *Maandblad* van de VvVK plaatsen, maar dat zou haar geweigerd zijn. In het *Maandblad* van 15 april 1910 plaatste het bestuur een stuk over de neutraliteitskwestie dat als *beginselverklaring* moest dienen zonder Nabers naam erbij. Deze schreef daarop aan het bestuur dat zij bedankte voor de bestuursfunctie en stuurde de brief met het amendement naar alle VvVK-afdelingen. Het was een typerende strategie voor Naber. Men moest en zou haar mening kunnen horen.

Dit optreden zorgde voor beroering. De afdeling Rotterdam wilde handtekeningen verzamelen om Naber over te halen op haar besluit terug te komen. Er werd anoniem een brochure over de kwestie verspreid: *Waakt, tot dat licht is opgegaan! Mej. Johanna Naber en de Vereeniging voor vrouwenkiesrecht*. Men vreesde voor een nieuwe scheuring in de Vereeniging. Alle afdelingen bespraken het amendement en betreurden haar aftreden. Op de jaarvergadering te Middelburg vroeg de tierige voorzitter, Aletta Jacobs, aan 'Mej. Naber' om haar standpunt uit te leggen, maar deze was niet op komen dagen. Jacobs verweet haar een 'grootte fout' te hebben gemaakt. Dora Haver, een vriendin van Wilhelmina Drucker, vond deze uitspraak wat al te sterk. Na enige discussie over en weer, stemde de vergadering uiteindelijk in met de houding van het hoofdbestuur.¹⁸⁴ En dat was dat. Naber stond buiten spel en de zaak raakte spoedig in de vergetelheid.

Voor zover ik kon nagaan is Naber nooit uit de VvVK getreden. Zij bleef de Vereeniging trouw.¹⁸⁵ Wat er zich precies heeft voorgedaan blijft vooralsnog duister. Duidelijk is dat het hoofdbestuur niet tactisch en mogelijk zelfs ondemocratisch te werk ging. Misschien liep Naber stuk op de houding van de autoritaire Jacobs en verkoos ze op andere manieren haar doel te bereiken, bijvoorbeeld in de Nationale Vrouwenraad.

Het streven naar vrouwenkiesrecht vormde opnieuw de achtergrond van de Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' te Amsterdam, die naar aanleiding van het eeuwfeest van het Nederlandse koninkrijk op het landgoed Meerhuizen aan de Amsteldijk georganiseerd werd. Tot ergernis van de socialistische vrouwen stelde de organisatie het kiesrecht in tweede instantie minder centraal, uit angst dat de tentoonstelling in brede kring zou worden afgewezen.¹⁸⁶ Als het thema van de politieke ontvoogding teveel op de voorgrond stond, zou koningin Wilhelmina bovendien geen toestemming verlenen om stukken van het Koninklijk Huisarchief uit te lenen. Zij wenste als staatshoofd geen schijn van politieke betrokkenheid op zich te laden. Formeel werd toen besloten dat de tentoonstelling een vergelijkend

184 *Maandblad VvVK* (15-4-1910), (15-5-1910), (15-6-1910), (15-7-1910) en (15-8-1910), IIAV, arch WWF-Dysernck, map 125, brochure *Waakt, tot dat licht* (9 p.) Het amendement en een deel van Nabers brief staan in de brochure, die overigens door de Groningse uitgeefster Geertruida Romelinhg werd uitgegeven.

185 Volgens Wijnandts Francken-Dysernck trad Naber in 1909 uit de VvVK omdat zij het niet eens was met de steun aan bepaalde kandidaten, cf. *Gedenkboek BvVK*, 70 en 72. De wens lijkt hier de vader van de gedachte. In 1934 ondertekende Naber haar brochure *Wat heeft het Feminisme* trots als 'Oud-lid Hoofdbestuur Ver v Vrouwenkiesrecht'.

186 Wibaut-Berdenis van Berlekom, 'Nabeschouwing'.

beeld moest bieden van de positie van vrouwen in 1813 en 1913.¹⁸⁷ In de praktijk was echter ook een hele commissie gewijd aan vrouwenkiesrecht, de kiesrechtzaal kreeg een strategische plaats op het terrein en de vergadering van september 1913 besloot een eventueel batig saldo te verdelen tussen de VvVK, de Bond voor Vrouwenkiesrecht en de Mannenbond voor Vrouwenkiesrecht.¹⁸⁸

Naber participeerde in de historische commissie – ze adviseerde met name bij de inzendingen van het Koninklijk Huisarchief – en hield een grote lezing bij de tentoonstelling. Daarnaast was ze voorzitter van het perscomité. Haar propagandawerk was deze keer weer hard nodig gezien de krappe voorbereidingstijd. (Deze situatie werd nog verergerd doordat Anna Polak om die reden weigerde met haar Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid medewerking te verlenen aan de tentoonstelling). Ze trok deze keer professionele journalisten aan, zoals Nella Boissevain van het *Handelsblad* en Emmy Belinfante van de *Nieuwe Courant*.¹⁸⁹ Omdat haar vader ziek werd, moest ze echter in december 1912 het presidium van het perscomité neerleggen.

Eén speciale voorlichtingstaak voerde ze wel uit. Samen met barones Otteline M. van Verschuer-van Balveren was ze door het bestuur gevraagd om de koningin te informeren over de opzet van de tentoonstelling.¹⁹⁰ Namens het tentoonstellingsbestuur gaf Rosa Manus in een brief aan het hof een toelichting waarom juist de keuze op Naber was gevallen:

'Mej. Joh. Naber, wier godsdienstige beginselen geheel samengaan met die van Hare Majesteit en wier leven door hare historische studien feitelijk gewijd is aan den dienst van het Koninklijk Huis, mag ook beschouwd worden als de persoon, die een onpartijdig oordeel kan vellen over alle verhoudingen in de wereld der vrouwenvereeningden.'¹⁹¹

Koningin Wilhelmina ontving de twee voorlichtsters op gezette tijden in haar salon.¹⁹² Op 15 mei 1913 bezocht de vorstin in de ochtend Meerhuizen waar het tentoonstellingsbestuur door de barones en Naber aan haar werd voorgesteld. Tussen de middag reed het trio per auto naar het Paleis op de Dam voor een gezamenlijke lunch. 's Middags bezichtigde de koningin de historische afdeling waar haar

187 GAA, arch TDV-2, Notulen HB, 1-11-1912, protest van mej. van Eeghen tegen teveel nadruk op vrouwenkiesrecht Cf ook 28-2-1913 'Mej. Naber heeft H M medegedeeld, dat de opzet van de Tentoonstelling aanvankelijk wel is geweest propaganda te maken voor de ontvoogding der vrouw maar dat dit later op den achtergrond is geraakt'

188 GAA, TDV-1, Notulen ledenvergadering 29-9-1913 Volgens Toos Brondgeest was er een winst van f 35 000,-, cf Brondgeest, *Interviews* Cf De Haan, *Sekse*, 64 het batig saldo van f 30 000,- werd in zijn geheel teruggegeven naar degenen die een borgsom hadden gestort

189 GAA, TDV-1, Notulen HB, 27-8-1912 Ook Belinfante was door het congres enthousiast geraakt voor het feminisme, cf 'Huldiging mej. Emmy Belinfante', *Nieuwe Courant* (15-1-1928)

190 KHA, nr 21, brief Naber aan JFL Krämer, 22-2-1913 Otteline van Verschuer-van Balveren was auteur van 'Een doel voor oogen bij de opvoeding van het jonge meisje Voordracht gehouden bij gelegenheid van het 25-jang bestaan der Vereeniging ter Behartiging der Belangen van Jonge Meisjes', *De Vrouw en haar Huis* (september 1907) Haar dochter, mr Jacoba van Verschuer werd in 1917 hofdame honoraire van koningin Wilhelmina

191 GAA, TDV-16, officiële stukken, brief Manus aan Jhr. Van Geen, 20-1-1913 Naber werd pas op het allerlaatst als kandidaat genoemd Het idee kwam van Rosa Manus

192 Boissevain, *Een Amsterdamsche familie*, 61

ook een feestelijke ontvangst in historisch kostuum ten deel viel.¹⁹³ Op 16 augustus volgde een tweede niet-officieel bezoek. Toen kwamen de afdelingen over Indie en het Maatschappelijk Werk aan de beurt.¹⁹⁴ (De kiesrechtzaal bleef buiten het zicht van de vorstin.) Later bezochten ook de koningin-moeder, prins Hendrik en prinses Juliana de expositie.

Naber kweet zich kennelijk goed van haar taak. In juli werd ze op Het Loo ontboden en sprak zij ruim twee uur met koningin Wilhelmina. Volgens het verslag van dit bezoek dacht de koningin

'dag en nacht over de vrouwenbeweging na () H.M. had een door haar zelf getypt papier in de hand waarop zij een ontwerp gemaakt had hoe zij zich een plan had gedacht. Zij wilde een inlichtingendienst hebben zoodat men opeens van geheel Nederland kan nazien hoeveel inrichtingen op een zelfde gebied er zijn enz. enz.; zij sprak ook over een opleidingsbureau voor jonge meisjes. Mej. Naber deelde haar mede, dat wij reeds de school van Maatschappelijk werk hebben, 't geen H.M. niet wist'.¹⁹⁵

Koningin Wilhelmina besloot het contact met de vrouwenbeweging te continueren. Toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak en een Nationaal Steuncomité werd opgericht, zorgde zij ervoor dat de Nationale Vrouwenraad daarin zitting kreeg.¹⁹⁶

Na het eerste tentoonstellingsbezoek van de koningin werd Johanna Naber op 17 mei door haar persoonlijk benoemd tot 'Eeredame in de Huisorde van Oranje'. Het schijnt dat, toen zij de trappen naar hare majesteit moeizaam besteeg, koningin Wilhelmina haar zelf tegemoet liep om haar te ondersteunen. Op 26 augustus werd ze ook nog onderscheiden tot 'Ridder in de Orde van Oranje-Nassau'.¹⁹⁷ De ouders konden trots zijn op hun oudste dochter. Maar niet alleen daarom. Ze had inmiddels tien boeken en vele artikelen op haar naam staan. Voor twee historische studies was haar een prijs van Teylers Tweede Genootschap toegekend. Van hun kinderen was zij destijds de bekendste in culturele en politieke kringen.

De koninklijke onderscheidingen waren voor Johanna misschien een troost voor het persoonlijk verlies dat zij leed. Op 30 mei 1913 stierf haar vader. In datzelfde jaar ging haar broer Piet met pensioen en kwam hij weer in het ouderlijk huis wonen. Nog twee jaar verzorgde Johanna haar moeder. Toen zij in 1915 overleed, verhuisden broer en zus naar een kleiner huis.¹⁹⁸

193 KHA, Journaal Koningin Wilhelmina, 15-5-1913

194 GAA, TDV-16, telegram van jhr. Van Geen, 14-8-1913, KHA, Journaal Koningin Wilhelmina, 16-8-1913

195 GAA, TDV-3 Notulen HB, 30-7-1913

196 GAA, TDV-3, Notulen HB, 11-9-1913. De 'plannen van H.M.' waren met het NVR-bestuur besproken. Het Tentoonstellingsbestuur wilde op 'het idee der Koningin' voortbouwen maar kennelijk belemmerde het Bureau van Vrouwenarbeid de uitvoering. Het is onbekend wat bedoeld is. KHA, A 50 XVI-3, dossier Nationaal Steuncomité 1914, notitie Van Geen i.v.m. de oprichtingsvergadering op 10-8-1914 van het Steuncomité. Arbeid Adelt en Tesselschade zijn doorgestreep en vervangen door de NVR. Cf. Naber, 'De Tijdsomstandigheden' (1914) en *Na XXV Jaren* (1923), 113.

197 JNA-IV, originele bescheiden, benoeming tot 'Ere-Dame', GAA, TDV-16, map Naber, brief Manus aan Naber, 18-5-1913. De onderscheiding gebeurde op voordracht van minister Heemskerk, *Staatsalmanak* (1914), 21. De anekdote over Johanna vertelde S. L'Honoré Naber.

198 GAA, Woningboeken en Bevolkingsregister. Naber woonde met Piet in de Lomanstraat, huidige nr. 4, tot 28-9-1922.

Op diverse manieren had Naber voor het vrouwenkiesrecht geijverd. Naast haar pleidooien in boeken en artikelen (waarover meer in de volgende hoofdstukken) stuurde ze brieven naar politici, zoals naar de liberale politicus Willem Hendrik de Beaufort, om hun aandacht te vestigen op het vrouwenkiesrecht.¹⁹⁹ Ook hield ze propagandalezingen zoals in Apeldoorn, Leiden, Leeuwarden, Middelburg of Zwolle.²⁰⁰ Zo speelde ze op 12 december 1908 samen met de vurige Hongaarse kiesrechtstrijdster Rosika Schwimmer de hoofdrol tijdens een propaganda-feestavond voor vrouwenkiesrecht in Leeuwarden. Schwimmer – die al bij het congres van de Wereldbond in Amsterdam furore had gemaakt – moet bijzonder geestig zijn geweest en het publiek als het ware 'geëlectriseerd' hebben. Naber viel minder op.²⁰¹ Haar redevoeringen werden getypeerd als helder en voornaam. Het ontbrak haar aan charisma. Toch wist ze haar toehoorders te overtuigen met haar betogen, waarin ze de feministische beweging belichtte vanuit historische en christelijke achtergronden.²⁰² Op het podium leek zij wat gespannen. In moeilijke situaties bewaarde ze echter haar tegenwoordigheid van geest en kon ze ad rem reageren.²⁰³ Het schijnt dat ze soms ook manifesten uitdeelde en redevoeringen van politici verstoorde. Toen Troelstra oreerde, 'Waar is de vrouw, die kiesrecht begeert, ik zie haar niet!', liepen Naber en vier andere feministes met witte kiesrechtlinten om naar voren.²⁰⁴ Wie weet had ze vaker gedemonstreerd als zij beter ter been was geweest.

Politica in de Vrouwenraad en de Vrijheidsbond

Na de succesvolle tentoonstelling van 1898 bleek het gebrek aan samenwerking tussen Nederlandse vrouwenorganisaties. De voorzitter van de Amerikaanse Vrouwenraad, May Wright Sewall, had speciaal de tentoonstelling bezocht om Nederlandse organisaties op te roepen zich te verenigen in één raad. Een jaar eerder was Martina Kramers onder de indruk geraakt van de voorbereidende vergaderingen voor de Internationale Vrouwenraad (IVR) in Londen. Zij en Naber hadden in het blad *Vrouwenarbeid* gepleit voor de oprichting van een Nationale Vrouwenraad (NVR) naar Amerikaans model. Op 29 oktober 1898 vond de constituerende vergadering plaats: 25 vrouwenverenigingen besloten tot de stichting van een NVR en

199 ARA, arch De Beaufort-116, vier brieven van Naber en twee van Martina Kramers in 1905 In 1915 werd De Beaufort lid van de Bond van Vrouwenkiesrecht Cf De Valk en Van Faassen (red), *Dagboeken* 200 Samuel Pierre Naber, 210, 231, 257 en 264

201 GALE, arch VvVK-afdeling Leeuwarden, Notulen van leden- en bestuursvergaderingen en jaarverslagen Jaarverslag 1908, cf ook *Leeuwarder Courant* 10-12-1908 en 11-12-1908 De liberale en joodse feministe Rosika Schwimmer was in 1903 bevriend geraakt met Aletta Jacobs In 1915 kwam aan deze vriendschap abrupt een einde, cf Bosch and Kloosterman, *Politics*, 12

202 GAZ, 'Modern Féminisme van Chr Standpunt', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (26-11-1908), GAM, *Middelburgsche Courant* (12-2-1909)

203 JNA-III, knipsels in 'Receptieboek "Huize Voorhout" 1929: Emmy J B (Belinfante), 'Johanna W A Naber, Presidente van de Nat Vrouwenraad van Nederland', onbekende krant (2-12-1920), Elis M Rogge, 'Johanna W A Naber', onbekende krant (1929)

204 Aldus vertelde Naber in een interview in 1929, cf Rusman, 'Mey Johanna W A Naber' Het jaar van Troelstra's rede is onbekend

kozen de douairière Marianne Klerck-van Hogendorp als hun voorzitter.²⁰⁵

Tijdens de eerste algemene vergadering in 1900 werd Naber gekozen als afgevaardigde van Nederland voor het internationale 'Pers-Comité', een functie die ze tot 1910 zou vervullen.²⁰⁶ Dit comité bestond uit afgevaardigden van vijftien bij de IVR aangesloten landen. Zij moesten de voorzitter van het perscomité, de Amerikaanse Ida Husted Harper,²⁰⁷ informeren over de voortgang van de vrouwenbeweging in hun eigen land. Harper zou dan een samenvatting naar alle Vrouwenraden sturen om de samenstelling van de diverse persberichten te vergemakkelijken. Dit comité stelde op internationaal niveau niet veel voor. Naber bleek een van de weinige trouwe werksters. IJverig stuurde zij steeds een driemaandelijks kroniek over de Nederlandse situatie naar Amerika op. Toen zij van 1910 tot 1914 zelf het presidium van het internationale perscomité bekleedde (de journaliste Emmy Belinfante volgde haar als Nederlandse afgevaardigde op), kwam er meer leven in de brouwerij. Jaarverslagen en periodieken werden op Nabers aandrang vanuit de aangesloten landen naar elkaar opgestuurd, zodat voortaan informatieve persberichten opgesteld werden. Het archief van de NVR ontving nu veel materiaal van betekenis over de internationale vrouwenbeweging.²⁰⁸

Had Johanna Naber als historica vanaf 1890 naam gemaakt, vanaf de eeuwwisseling ontwikkelde ze zich ook tot een produktieve journaliste en voorlichtster van de Nederlandse vrouwenbeweging. Ze publiceerde voor een breed publiek over de vrouwenraden in binnen- en buitenlandse bladen. In haar artikelen legde ze uit wat een 'reuzentaak' het was om al die vrouwenorganisaties,

'wereldjes op zichzelf, gescheiden dikwijls door scherp geteekende grenzen van geloofsovertuiging, van staatkundige opvatting, van klasseverschil, te vereenigen in één groot geheel, om te bereiken beter inzicht van elkanders streven, dat wil zeggen te voorkomen versnippering van kracht door mees aan samenwerking en te verkrijgen vermeerdering van kracht door onderlingen steun' ²⁰⁹

Het streven naar eendracht, samenwerking, en harmonie, dus naar vreedzame coëxistentie, zou een centraal thema in Nabers denken blijven. Haar droom was één grote eensgezinde vrouwenraad.

Van 1910 tot 1914 maakte ze deel uit van het dagelijks bestuur van de NVR.

205 M. Kramers, 'Lezing van mevr. May Wright over Nationale en Internationale Vrouwenraden', *Vrouwenarbeid* (30-7-1898), 86; Naber, 'Ons Oranje Nummer' (1898), 190. Op 15 maart 1899 werden de statuten vastgesteld IIAV, arch. NVR, brochure *Nationale Vrouwenraad van Nederland. Ontstaan, Organisatie en Werkwijze* (Z. pl. 1937).

206 Het perscomité in de NVR bestond behalve Naber uit Theodora Schook-Haver, Ida Heyermans, Hennette van der Meij, Nellie van Kol en mw. Frederiks. *Nationale Vrouwenraad van Nederland* (NVR) *Eerste Algemeene Vergadering* (AV), 7, cf. ook Naber, *De Internationale Vrouwenraad op de Parijse Tentoonstelling* (1900).

207 De journaliste Ida Harper, een generatiegenoot van Naber, schreef *Life and work of Susan B. Anthony*, 3 dln. (1899 en 1908). Harper was ook een van de auteurs van dl. 4 t/m 6 van de *History of Woman Suffrage*.

208 Naber, 'Het Pers-Comité' (1903), idem, 'Jaarverslag' (1913), E. J. Belinfante, 'Verslag van het Lid van het Internationaal Perscomité', *NVR Veertiende AV* 1913, 60-61 en *NVR Vijftiende AV* 1914, 53-54. Een groot deel van het NVR-archief is in de WOII zoek geraakt.

209 Naber, 'Het Pers-Comité' (1902).

Toen de voorzitter, Hannah van Biema-Hijmans, een jaar op reis ging, bereidde zij in 1913 als 'Waarnemend Presidente' de ontvangst van de IVR voor, die haar vijfjaarlijks congres van 20 tot 27 mei in Den Haag zou houden. Ruim tweehonderd afgevaardigden uit dertig landen woonden de openbare vergaderingen over de vredesbeweging en de verplichte gemeenschapsdienst van vrouwen bij. Ze brachten een bezoek aan de Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' en kregen een boottocht door de Rotterdamse havens aangeboden.²¹⁰ Het jaarverslag van de NVR in dat jaar meldde dat 'Mej. Naber (...) een heel jaar lang als waarn. presidente met de grootst mogelijke toewijding, niettegenstaande bijzondere familieomstandigheden' (de ziekte van haar vader) het presidium had vervuld.²¹¹

Na drie jaar afwezigheid trad ze weer toe tot het bestuur, nu als voorzitter. Ze presideerde de Nationale Vrouwenraad van 1917 tot 1922. Bij de aanvaarding van deze functie twijfelde ze of ze zou kunnen voldoen aan de hoge eisen die aan een voorzitter gesteld mochten worden, aangezien de vrouwenraad steeds zwaardere maatschappelijke verantwoordelijkheden kreeg.²¹² Nabers presidium viel inderdaad in een enerverende periode. Zo waren in verband met de Eerste Wereldoorlog in veertig steden Urgentieraden van Vrouwen opgericht die voor betaalde en onbetaalde arbeidskrachten zorgden, centrale keukens organiseerden en andere bijdragen leverden aan de leniging van de ergste noden. De in 1917 opgerichte Vereeniging der Nederlandsche Urgentie-Raden had zich bij de NVR aangesloten en werd krachtig door de raad gesteund. En dan werd ook het actief vrouwenkiesrecht op 18 september 1919 ingevoerd. In datzelfde jaar woonde ze bovendien de eerste *informele* bijeenkomst van de Vrouwenraden uit de geallieerde en neutrale landen in Londen bij. Tenslotte bezocht ze van 8 tot 18 september 1920 het vijfjaarlijks congres van de IVR te Christiania (Oslo), waar de verbetering van de juridische en economische positie van vrouwen op de agenda stond. Als voorzitter van de NVR bracht ze (in het Frans) verslag uit over de situatie in Nederland en de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog.²¹³ De delegatie bezorgde haar echter heel wat meer trammelant dan het congres zelf. Ze had de leiding over twintig niet al te meegaande dames, onder wie Aletta Jacobs en Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck. Bovendien werd iedereen tijdens de boottocht doodziek als gevolg van het stormachtige weer. Emmy Belinfante, eveneens lid van de delegatie, beschreef later hoe de 'presidente' (Naber) het een plicht had gevonden allen op te zoeken 'niettegenstaande een zeker gevoel van bescheidenheid haar bijna deed terugdeinzen voor het binnentreden in de hut der zieken'.²¹⁴

In een brief aan een vriendin deed Jacobs verslag van de entrée van de delega-

210 JNA-IV, officieel schrijven van de NVR met het programma voor de vijfjaarlijkse bijeenkomst van de IVR in Nederland in mei 1913. Bij de ontvangst van de IVR was Van Biema-Hijmans zelf weer aanwezig.

211 NVR *Veertiende AV* 1913, 45.

212 Cohen Tervaert-Israëls, 'Uit de Hollandsche Beweging'.

213 Cf. de jaarverslagen van de NVR 1918-1921 en Naber, 'Rapport' (1920).

214 Emmy J B (Belinfante), 'Johanna W A Naber, Presidente van de Nat. Vrouwenraad van Nederland', *Nieuwe Courant* (2-12-1920), cf. ook Naber, 'Indrukken' (1920). Over de samenstelling van de delegatie cf. de congresmededelingen in *Orgaan van den NVR van Nederland* (1-9-1920).

tie. Johanna Naber scheen bij aankomst zo nerveus, dat zij aan handen en voeten trilde en het liefst niets zei. De dames hadden zo'n slechte reis gehad, dat zij van het begin tot het eind zeeziek waren geweest. Om tijdig op het congres te zijn, hadden zij de nachttrein van Bergen naar Xiana genomen. Wijnaendts Francken-Dyserinck had reeds twee maal ruzie gemaakt. Eerst omdat ze in haar envelop geen uitnodigingen (waarschijnlijk voor de officiële recepties) had ontvangen. Volgens kreeg ze bij de openingsreceptie een plaats achteraan. Toen wilde ze aan de perstafel gaan zitten, maar dat werd haar niet veroorloofd. Daarop zou zij een groot spektakel hebben gemaakt.²¹⁵

Jacobs zelf was tegen de zin van haar aartsvijandin herkozen als hoofd van het vrouwenkiesrecht-comité van de raad en in die functie in Christiania aanwezig. Volgens Wijnaendts zou Naber deze verkiezing later eveneens betreurd hebben. De 'Raadspresidente' scheen geen sympathie voor de betrokkene te koesteren. 'Dr. J.' was teveel 'partij'. Naber had tot verbazing van de raadsvergadering het boetkleed aangetrokken en van zichzelf gezegd dat zij 'zonder karakter' en 'bang' had gehandeld.²¹⁶ Ze zou zich dus hebben laten overdonderen. Of dit beeld helemaal klopt is de vraag. Buiten de VvVK steunde Naber het hoofdbestuur (en dus ook Jacobs) praktisch altijd, terwijl ze wel te keer bleef gaan tegen de scheurmaaksters van de VvVK (zie hoofdstuk vier), alle toenaderingspogingen van Wijnaendts ten spijt. Dat Naber door Jacobs geïntimideerd kon worden, is goed mogelijk. Het leek alsof ze een soort vreesachtige bewondering voor Nederlands eerste vrouwelijke doctor koesterde.

Hoe dit ook zij, Jacobs schetste een tamelijk denigrerend beeld van de Nederlandse delegatie, inclusief de voorzitter. Emmy Belinfante bewonderde Naber echter als een 'geboren presidente'. Volgens haar wist zij in de vrouwenraad te heersen. Kort en scherp klonk haar: 'Ik heb het woord', als anderen tussendoor praatten. Zij scheen onverbiddelijk op te treden tegen nodeloze gedachtenwisselingen of afdwalingen van het onderwerp.²¹⁷ Ook een onbekend journaliste in het *Algemeen Handelsblad* prees de wijze waarop zij een jaarvergadering met uiteenlopende krachtige persoonlijkheden leidde. Haar kalmte zou haar geen ogenblik hebben verlaten. Omdat ze haar gevoel voor humor behield, verliep de vergadering in een prettige stemming. Naber sprak niet met een grote, maar wel met een heldere, sympathieke stem en duidelijk gearticuleerd. Een stem waar men volgens de verslaggeefster uren en dagen naar zou kunnen luisteren. Ook andere stemmen in de vergadering kregen een beoordeling: mevrouw Drucker had een zware, krachtige, wel duidelijke, maar op den duur wat harde stem; mevrouw Wijnaendts Francken had een vérdragend geluid, een stem die niet mooi, noch bijzonder buigzaam is, maar waarnaar men ook zonder inspanning uren lang zou kunnen luisteren; Anna Polak had een zachte melodieuze stem.²¹⁸

215 De Wilde, *Brieven*, 35 Jacobs kwam vanuit Berlijn op eigen gelegenheid naar Christiania

216 IIAV, arch Ned Unie voor Vrouwenbelangen, brief van Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck aan het HB van de Unie, 17-8-1920 Met dank aan Hennette Lakmaker voor de kopie van deze brief

217 JNA-IV, onbekend krantenknipsel van Emmy J B (Belinfante), 1918

218 JNA-IV TG-B (auteur onbekend), *De Nationale vrouwenraad*, *Algemeen Handelsblad* (29-4-1919)

Tijdens Nabers voorzitterschap bracht de NVR veertig adviezen en besluiten uit, dat was ruim twee maal zo veel als in de termijnen van andere voorzitters.²¹⁹ De meeste uitspraken betroffen onderwijs en arbeid. Zo stuurde het bestuur in 1919 een adres naar de minister van Onderwijs tegen de samenstelling van de Onderwijsraad, omdat vrouwen daarin onvoldoende vertegenwoordigd waren. Ook de ongelijke salariering van vrouwelijke en mannelijke leerkrachten werd bekritiseerd.²²⁰ (Geen enkel advies betrof in haar periode de vrede of ontwapening!) Tenslotte werd onder verantwoordelijkheid van Nabers bestuur ook een blad in het leven geroepen om het contact met de verenigingen in de NVR te versterken.²²¹ Na vier jaar werd dit orgaan weer opgeheven.

Intussen kwam de voorzitter van de NVR in 1918 als eerste vrouw in het hoofdbestuur van de Bond van Vrije Liberalen (BVL).²²² Ze volgde dus ook in politiek opzicht het voetspoor van haar vader. Met Anna Polak en gravin Philippine van Heerdt tot Eversberg-Quarles van Ufford werd ze op de kieslijst van de BVL voor de Tweede Kamerverkiezingen geplaatst. Het was de eerste gelegenheid dat vrouwen van het passief kiesrecht gebruik konden maken. De dames van de conservatieve BVL stonden echter op een 'bijlijst', waardoor ze politiek kansloos waren. Ze fungeerden, in de schampere woorden van Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck, slechts als 'trekpaardjes' van de partij.²²³ Naber haalde in de kieskring Amsterdam 519 van de ruim 5800 stemmen.²²⁴

De kansen op verkiesbaarheid verbeterden toen op 16 april 1921 zes partijen fuseerden tot de Liberale Staatspartij De Vrijheidsbond.²²⁵ Al enkele maanden vóór deze fusie waren op initiatief van Wijnaendts Francken-Dyserinck vrouwelijke bestuursleden uit de zes 'bloedgroepen' bij elkaar gekomen in Nabers huis in de Lomanstraat. Zij richtten daar een voorlopig 'Comité tot Organisatie der Vrouwen in de Vrijheidsbond' op en schreven in een manifest een openbare vergadering uit op 19 maart 1921.²²⁶ De succesvolle samenwerking van deze liberale vrouwen kende

219 IIAV, arch NVR, *Besluiten en adressen NVR* De uitgave bevat een thematische en chronologische lijst

220 Naber ging als NVR-voorzitter in december 1918 op audientie bij de minister van Onderwijs om te pleiten voor de benoeming van vrouwen in de onderwijsraad IIAV, arch Mane Baale, brief Naber 18-12-1918

221 JNA-IV, *Orgaan van den Nationalen Vrouwenraad*, onder red van het Dagelijks Bestuur Proefnummer, december 1918

222 *Parlement en kiezer* (1919), 63

223 W Wijnaendts Francken-Dyserinck, 'Na vijf en twintig jaar', *De Wig* 1 (juli 1923), 13 WF-Dyserinck zat in 1917 in het hoofdbestuur van de Economische Bond van MWF Treub

224 Van Deekingham, 'De Vrouwelijke Candidaten en de Kiezers bij de Jongste Verkiezingen' *De Amsterdammer* (20-4-1918), M Kramers, ingezonden brief in *De Amsterdammer* (27-4-1918), *Parlement en Kiezer* (1920),

284 Philippine van Heerdt kreeg 386 en Anna Polak 52 stemmen Van de 23 vrouwen die aan de verkiezingen mee deden haalde Aletta Jacobs met 1919 voorkeurstemmen het hoogste aantal Suze Groeneweg kwam op de zesde plaats met 569 stemmen, Johanna Naber met 519 stemmen op de zevende plaats

225 ARA, arch VVD-96 *Regelingscommissie voor de Oprichtingsvergadering van den Vrijheidsbond* (Amsterdam 2-4-1920) De partijen waren Algemene Staatspartij, Bond van Vrije Liberalen, Economische Bond, Liberale Unie, Middenstandspartij en Neutrale Partij Cf ook Taal, *Liberale*, 530

226 L Kappeyne van de Coppello-Wygers, 'Bij den 75sten verjaardag van Johanna Naber', *De Amsterdamse Dameskroniek* (31-3-1934)

Hoe zullen onze vrouwelijke parlamentsleden er uit zien!

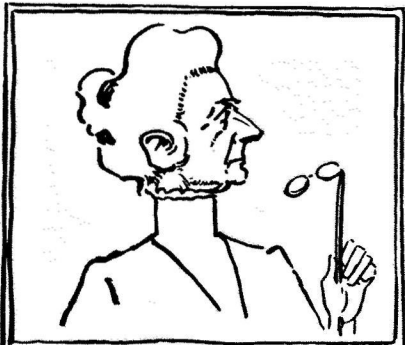
't Begint meenens te worden! Engeland zoowel als Amerika hebben thans hun vrouwenkiesrecht en de vraag hoe onze vrouwelijke kamerleden er uit zullen zien begint actueel te worden. Wij doen er hier 'n gooi naar:

1. De sociaal-democrate.

2. De anti-revolutionnaire.

3. De Christelijk-historische.

4. De Vrijzinsig-democrate.

5. De vrij-liberale.

6. De..... „Wilde.“

De eerste gelegenheid dat vrouwen van het passief kiesrecht gebruik konden maken, Tweede Kamerverkiezingen 1918. De 'vrij-liberale' vrouw in de stijl van Aagje Deken verbeeldt mogelijk de kandidatuur van Johanna Naber voor de Bond van Vrije Liberalen

Uitgebracht 1147 geldige stemmen

Uitgebracht 1147 geldige stemmen

Uitgebracht 944 geldige stemmen

Uitgebracht 944 geldige stemmen

1981

Uitgebracht 1033 geldige stemmen

1	1	1
2	2	2
3	3	3
4	4	4
5	5	5
6	6	6
7	7	7
8	8	8
9	9	9
10	10	10
11	11	11
12	12	12
13	13	13
14	14	14
15	15	15
16	16	16
17	17	17
18	18	18
19	19	19
20	20	20
21	21	21
22	22	22
23	23	23
24	24	24
25	25	25
26	26	26
27	27	27
28	28	28
29	29	29
30	30	30
31	31	31
32	32	32
33	33	33
34	34	34
35	35	35
36	36	36
37	37	37
38	38	38
39	39	39
40	40	40
41	41	41
42	42	42
43	43	43
44	44	44
45	45	45
46	46	46
47	47	47
48	48	48
49	49	49
50	50	50
51	51	51
52	52	52
53	53	53
54	54	54
55	55	55
56	56	56
57	57	57
58	58	58
59	59	59
60	60	60
61	61	61
62	62	62
63	63	63
64	64	64
65	65	65
66	66	66
67	67	67
68	68	68
69	69	69
70	70	70
71	71	71
72	72	72
73	73	73
74	74	74
75	75	75
76	76	76
77	77	77
78	78	78
79	79	79
80	80	80
81	81	81
82	82	82
83	83	83
84	84	84
85	85	85
86	86	86
87	87	87
88	88	88
89	89	89
90	90	90
91	91	91
92	92	92
93	93	93
94	94	94
95	95	95
96	96	96
97	97	97
98	98	98
99	99	99
100	100	100

De top-honderd van de Nederlandse vrouwenbeweging 'Uitslag van de verkiezingen voor een vrouwenparlement op 15 januari 1918', georganiseerd door De Amsterdammer

wel een voorgeschiedenis. De voortvarende Wijnaendts had drie jaar eerder een vrouwengroep in de Economische Bond georganiseerd. Toen de ideeën over een fusie met de liberale partijen ontstonden, overlegde zij met Naber om de BVL-dames te bewerken. Deze besprak in januari 1920 de plannen voor de fusie en een op te richten vrouwengroep met twaalf Vrij-Liberale vrouwen die zij kende van de Nationale Vrouwenraad.²²⁷ Het manifest van de liberale vrouwengroep werd ondertekend door acht vrouwen. Zij kregen het voor elkaar dat in het programma van de Vrijheidsbond de in zes punten uitgewerkte eis tot 'Volledige staatkundige, burgerrechtelijke en economische gelijkstelling van man en vrouw' als een aparte paragraaf werd opgenomen.²²⁸ De groep zorgde er ook voor dat de vrouwen uit de Vrijheidsbond voor de Amsterdamse gemeenteraadsverkiezingen van 27 april 1921 nu wel op verkiesbare plaatsen kwamen. Van alle vrouwelijke kandidaten in Amsterdam kreeg Naber de meeste stemmen. Op 8 juni werd ze geïnstalleerd als lid van de gemeenteraad. Er kwamen zes vrouwen in de raad, die 45 leden telde, van wie Naber en mevrouw A.M. Koek-Mulder uit de Vrijheidsbond.²²⁹

De verwachtingen voor Nabers raadslidmaatschap waren hoog gespannen en men zag haar al als wethouder van onderwijs. Wilhelmina Drucker beschouwde haar als de krachtigste figuur van de vrouwelijke kandidaten voor de Vrijheidsbond. Zij zou anderen dwingen haar mening te eerbiedigen door vasthoudendheid én de gloed van haar overtuiging: 'in wat haar goed lijkt, wijkt Joh. Naber noch voor- noch achterwaarts. Zij moge dwalen, wankelen doet zij nooit.' In de raad gekozen, zou zij zich met al haar energie – en die betekende volgens Drucker wel wat – in stadszaken die haar lief zijn inwerken en zich een goed oordeel vormen alvorens er over te praten.²³⁰ Nabers stem werd in openbare vergaderingen echter weinig gehoord. Uit de raadsverslagen ontstaat de indruk dat zij niet goed mee kon in het politieke spel.²³¹

Als lid van de onderwijscommissie stelde ze de onrechtvaardige behandeling van leraressen aan de openbare huishoudscholen, die zonder loon avondles had-

227 IIAV, arch WWF-Dysenck map 129, brieven van Naber 2-1-1920 en 6-2-1920

228 ARA, VVD-96, Manifest Vrouwengroep Vrijheidsbond (19-3-1921), *Algemeen Programma van den Vrijheidsbond* (z.j.) met als zesde paragraaf 'Volledige staatkundige, burgerlijke en economische gelijkstelling van man en vrouw', Propagandawerk Vrouwengroep Vrijheidsbond 'Omlijning eener Eerste Causene voor een intieme bijeenkomst door P v H-Q' (van Heerdt tot Eversberg-Quarles van Ufford) In dit laatste stuk staan de zes punten van de paragraaf over de seksegelijkheid, o.a. gelijk loon voor gelijke arbeid, vastlegging van vrouwenkiesrecht in de grondwet, geen aparte vrouwenbescherming. Cf. ook Wijnaendts Francken-Dyserinck, 'Uit de vrouwengroep' Posthumus-van der Goot, BWN I (1979), stelt Naber voor dit succes verantwoordelijk. Ik heb voor deze bewering geen enkel bewijs gevonden.

229 GAA, Gemeenteblad *Tweede Afdeling Verslag van de Vergaderingen van den Gemeenteraad*, 1099, ARA, VVD-96, pamflet Vrijheidsbond afd. Amsterdam, '1e Groote Openbare Vergadering, 11 april' z.j. (1921) met o.a. als spreker 'me J. W. A. Naber', M. J. Baale, 'Na de Gemeenteraadsverkiezing', *De Amsterdammer* (14-5-1921).

230 Drucker, 'De Amsterdamsche verkiezingen'.

231 'Van Y en Amstel', *Goor- en Eemlander* (20-8-1922), W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, 'Johanna W. A. Naber 1859-25 maart-1934', *NRC* (24-3-1934), Emmy J. B. (Belinfante), 'Johanna Naber 80 jaar', *NRC* (19-3-1939).

den gegeven, overtuigend aan de kaak.²³² Soortgelijke pogingen om de positie van handwerkonderwijzeressen te verbeteren, mislukten. Volgens Naber verlangden deze onderwijzeressen net als de gymnastiek- en tekenonderwijzers een volle dagtaak. Ze ondervond flinke tegenstand van SDAP-wethouder W.H. Vliegen, die geringschattend over de akte handwerken sprak. Frida Katz, lid van de Christelijk Historische Unie – die zich tot ergernis van Naber als 'niet-feministe' presenteerde in een debat –, kwam haar te hulp en vroeg waarom handenarbeid zoveel hoger gesalarieerd werd dan handwerken.²³³ De wethouder wist niets anders te antwoorden dan dat het een reeds lang bestaande toestand was. Dat de handwerkonderwijzeressen een volledige betrekking wensten, had hij niet eerder vernomen. Waarop Naber repliceerde dat dit werd veroorzaakt door hun lage organisatiegraad. Uiteindelijk werd haar motie over de gelijkwaardigheid van vakken én de gelijkstelling van gehuwde en ongehuwde onderwijzeressen verworpen.²³⁴

Reeds na anderhalf jaar stapte de inmiddels 63-jarige Naber uit de gemeenteraad. Ze verhuisde in september 1922 naar Utrecht. Volgens het *Algemeen Handelsblad* wilde ze haar broer Charles, die pas weduwnaar was geworden, verzorgen.²³⁵ Later werd gesuggereerd dat haar 'fysiek' niet toereikend zou zijn om de vermoeienissen te doorstaan van de bezoeken aan scholen en inspecties van gemeentelijke inrichtingen.²³⁶ Er waren echter heel wat andere, minder onbaatzuchtige redenen.

In maart van dat jaar was er in de Vrijheidsbond een fikse ruzie uitgebroken over de kandidatuur van Wijnaendts Francken-Dyserinck voor de Tweede Kamer. Door toedoen van Naber – die een brief had gestuurd naar het hoofdbestuur van de Vrijheidsbond – kwam deze op een kansloze plaats omdat een gescheiden vrouw geen goede volksvertegenwoordigster zou zijn.²³⁷ Wijnaendts was ziedend. In een brief aan een vriendin beklagde ze zich over het 'kleinzielig antifeminisme' dat 'ook in de vrouwen zelf (denk nu eens aan Naber) haar oorzaak vindt

232 GAA, Gemeentebld 2de Afd Amsterdam (13-7-1921), 1328-1329 Naber zat in de onderwijscommissie en de commissie voor verzoekschriften

233 De advocate mr Frida Katz werd in 1919 lid van de CHU, tevens eerste vrouw van het hoofdbestuur. In 1922 deed zij haar intrede in de Tweede kamer. In de Amsterdamse gemeenteraad was haar relatie met Naber gespannen. Katz distantieerde zich van het feminisme zowel in haar publikaties als in de raad. In *Na XXV Jaren*, 165, bekritiseerde Naber haar zonder een naam te noemen. In 1924 stemde Katz tegen het KB van minister Ruys de Beerenbrouck inzake het ontslag van vrouwelijke rijksambtenaren bij huwelijk. Ze keerde zich daarmee tegen de politiek van haar partij. Toen zij in 1932 voorzitter van de NVR werd, zwaaide Naber haar wrs om die reden in de jaarvergadering van 1933 lof toe. ARA, arch Katz-94, brochure F Katz, *De rechtspositie der Nederlandsche vrouw* (7 j.) en Katz-104 brief Naber aan Katz, 23-4-1933. Cf. hfst 2.6 en hfst 4.2.1

234 GAA, Gemeentebld 2de afd Amsterdam (14-11-1921 en 15-11-1921), 1997, 2005-2006, 2015-2016, 2024-2029

235 JNA-IV, klein anoniem bericht in *Algemeen Handelsblad* (15-8-1922)

236 Annalen, 'Johanna Naber' in 1939. Ook deze reden ging niet helemaal op. Voor haar onderzoek in het Koninklijk Huisarchief beklom Naber elke dag, zij het moeizaam, de hoge trap.

237 IIAV, arch WF-Dyserinck, map 130, brief Naber aan mw L. Kappeyne van de Coppello-Wygers (lid verkiezingsraad van de Vrijheidsbond) op 18-3-1922 met afschriften aan het hoofdbestuur, de vrouwengroep en de fractieleden in de Amsterdamse gemeenteraad.

(...).²³⁸ Veel later verklaarde ze deze houding uit 'de onderdrukte gevoelens van de oude jonge juffrouw' én uit 'naijver'.²³⁹ Mogelijk had jaloezie een rol gespeeld. Naber was namelijk *niet* op de lijst van de Tweede Kamer geplaatst. Haar actie deed daarom sterk denken aan persoonlijke teleurstelling en rancune. Zeker is dat ze als *christelijk* feministe werkelijk ervan overtuigd was dat een gescheiden vrouw niet 'kan worden geacht te hebben blijk gegeven van trouw aan eed en belofte, van levensernst, van hoog zedelijkheidsbewustzijn'. De behartiging van de hoogste belangen in vertegenwoordigende lichamen kon niet aan haar worden overgelaten. Vrouwen op hoge posten moesten in haar ogen moreel superieur zijn omdat zij een voorbeeld voor de natie behoorden te zijn. Zij zorgden voor het grote gezin en belichaamden 'het moederschap in grooten stijl', zo beweerde ze in haar boek *Na XXV Jaren* (1923).²⁴⁰

Vrouwelijke partijgenoten van Wijnaendts protesteerden tegen deze gang van zaken – te laat overigens om de schade ongedaan te maken – en na de publikatie van het gedenkboek kwamen ook andere feministes in het geweer tegen deze redenering. Later bood Naber haar excuses aan, en – dit moet tot Wijnaendts' eer gezegd – werd het conflict bijgelegd.²⁴¹

Naber scheen echter ook om andere, onbekende redenen in de leiding van de Vrijheidsbond diep teleurgesteld. In *De Telegraaf* luchtte ze haar hart. De vrouwen hadden zich volgens haar langs de hele linie, van uiterst links tot uiterst rechts, laten paaien met een bescheiden plaatsje. Ze lieten zich bepalen 'door de willekeur, door de dictatuur van de man'. Door een gebrek aan inzicht en een 'gemis van gevoel van eigenwaarde' hadden vrouwen geen eigen lijst uitgebracht waardoor de officiële kandidaatstelling was uitgelopen op een droevig fiasco.²⁴² De leiding droeg in haar ogen 'de mooie liberale begrippen van het programma' niet uit en ze bedankte zelfs enkele jaren voor het lidmaatschap van de partij.²⁴³

2.5 Liberaal en christelijk geïnspireerd feminisme

De regelmatig terugkerende spanning in de vrouwenbeweging tussen segregatie en integratie: organiseren vrouwen zich op basis van sekse-identiteit of andere identiteiten, herkennen we ook in de levensloop van Johanna Naber. Terugkijkend op haar actieve leven blijkt dat ze een meersporenbeleid voerde: ze participeerde in de brede vrouwenbeweging én in de gevestigde partijpolitiek. Omdat ze in bei-

238 ARA, arch VVD, corr Vrouwenbond, brief van WF-Dysernck op 30-4-1922

239 IIAV, arch WWF-Dysernck, map 50, brief aan mevrouw Binnerts, 18-12-1946

240 Naber, *Na XXV jaren*, 107-108 en 170 Sommige zinnen zijn letterlijk uit haar brief aan de Vrijheidsbond van 18-3-1922

241 IIAV, arch WWF-Dysernck, map 96, brief Naber aan Welmoet, 7-5-1922 Zie hfst 4 23 en 5 4

242 Naber, 'Het einde van het feminisme' (1922)

243 Cf H S S K, 'Vrouwenleven', (20-9-1923), JNA-IV, onbekend artikel 'Johanna Naber 25 maart 1859-25 maart 1939', (wrs) *De Vrijheid* Naber had erbij geschreven dat de opstelling van de Vrijheidsbond haar 'een grote teleurstelling' was geweest In de jaren dertig werd ze weer lid

de werelden een geziene figuur was, functioneerde ze als 'onpartijdig' bemiddelaarster, een rol die door de Nationale Vrouwenraad en de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht bijzonder op prijs werd gesteld.

De vrouwenraad was een heterogene organisatie, waarin de individuele verenigingsvrijheid van elke stroming gewaarborgd moest zijn. Voortdurend hamerde Naber erop dat éénstemmigheid bij elk besluit een vereiste was. Nooit mocht de raad een instrument zijn van het streven van een bepaalde stroming of partij. Steeds stond de neutraliteit in de betekenis van 'alzijdigheid' op de voorgrond; het 'onderscheid van ras, van klasseverschil, van sociaal, politiek en religieus inzicht' moest gerespecteerd worden.²⁴⁴ Besluiten van de raad kregen mede hierom een aureool van onpartijdigheid en eenheid, maar tegelijkertijd verlamde deze wijze van besluitvorming de actiemogelijkheden.

De kiesrechtbeweging daarentegen kon door haar doelgerichtheid een grotere daadkracht ontwikkelen, maar de beweging kon alleen resultaten boeken als een zo breed mogelijk front werd gevormd. Geslotenheid van de gelederen werd in de vrouwenkiesrechtbeweging steeds belangrijker. Vandaar dat de afsplitsing van de Bond voor Vrouwenkiesrecht als een grote nederlaag werd beschouwd. Conflicten werden zoveel mogelijk in de doofpot gestopt en gevoelige onderwerpen als het neo-malthusianisme vermeden.²⁴⁵ Voor een effectieve propaganda had de VvVK behoefte aan onpartijdige en onbesproken vrouwen van aanzien, wilde zij succes kunnen boeken bij het grote publiek en de conservatieve elite.

De liberale en protestantse Johanna Naber was in dat opzicht een uitstekende ambassadrice. Terwijl de vrouwenkiesrechtbeweging vaak met radicalisme en socialisme werd geassocieerd – het verwijt van de afgesplitste Bond –, wekte zij met haar 'ingeworteld conservatisme' (zoals ze het zelf noemde)²⁴⁶ vertrouwen bij gematigde groeperingen. Behalve gelovig protestante, was ze ook orangiste en nationaliste. Ze bepleitte een sterk leger en keerde zich tegen ontwapening.²⁴⁷ Naber 'bewees' dat religie, orangisme, nationalisme en feminisme geen wederzijds uitsluitende categorieën hoefden te zijn. Vandaar dat zij Aletta Jacobs in 1908 vergezelde bij het bezoek aan de Christelijk-Historische kamerleden en vandaar ook dat zij in 1913 door Rosa Manus als voorlichtster bij koningin Wilhelmina naar voren werd geschoven.

De inhoud van Nabers eigen feministisch program beoogde de opheffing van de staatkundige en economische bevoogding van vrouwen. Ze trachtte dit ideaal te verwezenlijken door te ageren voor wetswijzigingen en een evenredige vertegenwoordiging van mannen en vrouwen in organen die zorg dragen voor de uitvoering van wetten. Met hart en ziel vocht ze voor het vrouwenkiesrecht en daarmee behoorde ze tot de meest strijdbare figuren van het Nederlandse feminisme. Het

244 Naber, 'De Nationale Vrouwenraad' (1925), 131

245 Bosch and Kloosterman, *Politics*, 30-31. Ook de Amerikaanse kiesrechtbeweging benadrukte steeds meer 'unity' en kwam in reformistisch vaarwater, cf. Barry, *Susan B. Anthony*, 287

246 IIAV, arch. W.W.F.-Dyserinck map 129, brief van Naber 2-1-1920

247 Zo werd Naber in 1921 de eerste vrouw in het hoofdbestuur van de vereniging Volksweerbaarheid. Cf. hfst. 4.2.2 en 5.4

beeld dat wel eens werd opgeroepen dat ze geen militante feministe zou zijn,²⁴⁸ gold zeker niet voor haar rol in de kiesrechtbeweging. De door velen afgekeurde acties van de suffragettes kon zij in de Engelse context waarderen.²⁴⁹ In haar betogen deed ze een beroep zowel op de *rechtvaardigheid* van het kiesrecht met historische en bijbelse argumenten, als op het *nut* ervan voor het gezin en de staat.

Het doel van het vrouwenkiesrecht kon echter slechts bereikt worden door concentratie van krachten, dus door te strijden vanuit een beweging die zich organiseerde op basis van sekse-identiteit. Maar al in 1906 had ze in *De Amsterdammer* nuchter geconstateerd dat het vrouwenkiesrecht in Australië en Nieuw-Zeeland niet geleid had tot een merkbare omwenteling, dat 'verschil van sekse niets te maken heeft met verschil van politiek inzicht'.²⁵⁰ Nadat het algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht in 1922 in de grondwet was opgenomen, bestonden er volgens haar dan ook geen afzonderlijke vrouwenbelangen meer. Zij achtte verschillen tussen vrouwen op grond van klasse en burgerlijke staat zo diepgaand, dat ze mordicus tegen een vrouwenpartij was. Vrouwen moesten zich na het behalen van het kiesrecht verdelen over de bestaande partijen om samen met mannen de maatschappij verder te verbeteren, want 'vrouwen zijn noch denken homogeen'.²⁵¹ Dat het huwelijksrecht aan verandering toe was, ze wist het wel, maar het had haar interesse niet. Wel bleef ze waken voor de economische onafhankelijkheid van vrouwen.

Na 1922 was Naber dus minder geïnteresseerd in de seksestrijd. Er zijn enkele redenen voor deze houding. Op de eerste plaats had zij zich nauwelijks verdiept in de betekenis van het zogenaamd 'wezenlijk', fysiek en/of psychisch, verschil tussen de seksen. Hoewel in bijna al haar feministische betogen zowel gelijkheids- als verschilargumenten worden gebruikt met als uitgangspunt '*gelijkwaardigheid bij ongelijkheid*',²⁵² overheersen gelijkheidsargumenten. (Op het gebied van huwelijk en echtscheiding hanteerde ze evenwel een dubbele standaard). Vrouwen moesten zich volgens haar net als mannen in alle vrijheid en onafhankelijkheid ten volle kunnen ontwikkelen, opdat zij 'waarlijk mens' zouden worden. Daarom mocht er op het terrein van onderwijs en arbeid geen verschil tussen mannen en vrouwen worden gemaakt: meisjes en jongens moesten hetzelfde onderricht krijgen, want bedrijven kenden immers ook geen vrouwelijke of mannelijke vakken. De staat en de wetgeving dienden daarbij te zorgen dat 'elke hinderpaal' bij het streven naar 'ware zelfverwezenlijking' (lees: economische zelfstandigheid) uit de weg werd geruimd.²⁵³ Pas daarna 'kan de vrouw (...) voor vrouwenplichten worden voorbe-

248 PJ Blok in 1929 (hfst 4.5) en Annelën, 'Johanna Naber' in 1939

249 Mossink, 'Tweeërlei stroming', 119 Cf voor een negatief oordeel destijds Du Buy, 'Het optreden' Positieve opmerkingen door Naber in 'In memonam Emily Wilding Davison' (1913), *Na XXV Jaren* (1923), 74-75, *Wat heeft het Feminisme* (1934), 37

250 Naber, 'De positieve argumenten' (1906)

251 Reactie van Naber op een enquête over vrouwenkiesrecht en de oprichting van een vrouwenpartij in *De Vrouw in de XXste eeuw* 7 (1917), 129-130 In 1923 zou de Wereldbond zich ook tegen een aparte vrouwenpartij keren

252 Naber, *Wat heeft het Feminisme* (1934), 17 Cursivering Naber Ook Carrie Chapman Catt gebruikte beide argumenten in haar pleidooien voor vrouwenkiesrecht Cf Cott, *The grounding*, 30

253 Naber, 'Mrs Charlotte Perkins Gilman' (1905), idem, 'Vrijheid en zedelijkheid' (1912)

reid'. Grondig en doelbewust moest zij op de 'verheven roeping als moeder' voorbereid worden. Het werk van 'den volkomen mensch' kon pas werkelijk volbracht worden als 'man en vrouw over en weder' elkaar aanvullen.²⁵⁴ Het moederschap als verschilargument werd weer geminimaliseerd doordat Naber er niet vanuit ging dat de vrouwelijke sekse *vanzelfsprekend* moreel hoogstaander was dan de mannelijke sekse. De eventuele morele superioriteit van vrouwen – ook in het 'fysieke' moederschap – kon alleen door zelfbeheersing en zelfoverwinning, na jaren van training en 'inwendige strijd' met hulp van Gods genade veroverd worden.²⁵⁵

Een andere reden dat Naber na het behalen van het kiesrecht meer nadruk legde op verschillen tussen vrouwen, kan gevonden worden in haar politieke opvattingen. Oudliberalen behoorden tot de conservatieve notabelencultuur. In tegenstelling tot de vrijzinnig liberalen, waartoe Aletta Jacobs behoorde, neigden zij ertoe standsverschillen eerder te accentueren dan te overbruggen. Tot 1912 waren zij voorstanders van beperkt mannen- en vrouwenkiesrecht en tót de fusie in 1921 gingen zij officieel niet verder dan het bepleiten van geleidelijke invoering van het actieve vrouwenkiesrecht.²⁵⁶

Fel keerde Naber zich tegen *arbeidsbescherming* van vrouwen, die zij interpreteerde als *arbeidsbeperking* van gehuwde vrouwen. 'En geene staatkundige vrijheid en gelijkstelling met den man kan der vrouw baten, zoo lang zij economisch onvrij en gebonden blijft', waarschuwde ze.²⁵⁷ Ze eiste 'vrijheid van arbeid, ook voor de gehuwde vrouw' en verzette zich tegen gezinsloos. Nooit mocht de overheid loonarbeid van gehuwde vrouwen verbieden, de echtgenoten moesten dat zelf kunnen bepalen.²⁵⁸ Hoe ver zij kon gaan met deze opvattingen, zelfs voor liberalen, blijkt uit haar afwijzing van het weduwenpensioen. Wie het beginsel van weduwenpensioen aanvaardt, stelde ze in 1926, erkende het recht van overheid en werkgever om de vrouw 'binnen het huwelijk onverdeeld op te eischen voor den huisdienst, haar den loonarbeid tijdens het huwelijk te verbieden'.²⁵⁹ Het was zuiver liberaal geredeneerd, maar een dergelijke opvatting getuigde toch van weinig begrip voor de kwetsbare positie van vrouwen op de arbeidsmarkt.

Het is mogelijk dat haar eigen ervaringen de felle pleidooien voor economische zelfstandigheid van vrouwen gekleurd hebben. Als ongehuwde dochter had zij aan den lijve ondervonden wat afhankelijkheid betekent. Bovendien is het twijfelachtig of ze na het overlijden van haar ouders wel economisch zelfstandig was. Naber is nooit in loondienst geweest en een zelfstandig beroep heeft ze ook niet uitgeoefend. Behalve het geld dat zij won met de inzending van drie boeken voor een prijs-

254 Idem, 'De plaats van het Vak-Onderwijs (1912) Cursivering MG.

255 H S S K, 'Vrouwenleven' (20-9-1923)

256 Taal, *Liberalen*, 526-527, *Parlement en kiezer* (1920), 68 Cf voor de conservatieve cultuur van de BVL Te Velde, *Gemeenschapszin*, 186-195

257 Naber, *Na XXV Jaren* (1923), 137

258 Naber, *Wat heeft het Feminisme* (1934), 26-27 en 35-36 Deze eisen hadden ook in 1921 deel uitgemaakt van de zesde paragraaf in het beginselprogramma van de Vrijheidsbond over 'de gelijkstelling van man en vrouw' ARA, arch VVD-96, 'Omlijning eener Eerste Causerie'

259 Naber, 'Het conflict' (1926), 129

vraag, ontving zij soms royalties van haar uitgevers en vacatiegelden uit hoofde van bestuurs- en toezichtsfuncties (ze was bestuurder van de Amsterdamse werk- en leerschool voor meisjes, gecommitteerde bij handwerkexamens en gemeenteraadslid).²⁶⁰ Maar met deze inkomsten kon ze niet in haar levensonderhoud voorzien. Niet voor niets liet haar vader zijn oudste dochter extra financiële middelen na. Uit de memories van successie blijkt dat zij 12% meer uit het familievermogen kreeg dan haar broers en zuster, namelijk ruim f 22000,-.²⁶¹ Ze was toen 56 jaar. Dit bedrag was echter onvoldoende om op lange termijn van te leven.²⁶² De samenwoning met haar broer Piet – die ze heel graag mocht – leek dus noodzakelijk.

In 1934 kon Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck schrijven dat Johanna Naber persoonlijke aanvallen en direct tegen haar gerichte intriges bespaard waren gebleven.²⁶³ Zij had gelijk. Strijdlust wist Naber te combineren met helderheid en – uitzonderingen daargelaten – takt in optreden en schrijven. Ze onderhield met bekende feministes, zoals Rosa Manus en Elisabeth Baelde, langdurige vriendschappen en in de vrouwenbeweging werd zij van links tot rechts gewaardeerd. Niet alleen had ze goed contact met de socialistisch georiënteerde Wilhelmina Drucker,²⁶⁴ het lukte haar ook om katholieke en streng protestantse vrouwen te winnen voor het feminisme.²⁶⁵ De katholieke Albertine Steenhoff-Smulders onderschreef in 1911 enthousiast haar standpunt inzake kiesrecht:

'Johanna Naber () is mij in haar ijveren voor staatkundige rechten dáárom zoo sympathiek, omdat zij zoo duidelijk aantoon, dat het streven naar kiesrecht *niet* moet zijn een drijven van vrouwen, die den man willen verdringen en minachtend neerzien op eigen werkring, maar (.) dat zij alleen rechten eischt om hare plichten ten volle te kunnen vervullen.'²⁶⁶

Zij wist zelfs de priester Alphons Anens te overtuigen dat bij een boekententoon-

260 Van Tesselschade kreeg zij voor *Rechtlindis* in 1887 f 200,-. Zij won twee maal de gouden medaille van Teylers Tweede Genootschap in 1904 kreeg ze voor *Geschiedenis van Nederland* f 300,-, het bedrag voor de prijs van *Wolff en Deken* in 1912 is onbekend. Uit de verkoop van haar boek *Onbetreden paden* (1938) ontving zij in 1939 f 149,63 JNA-I, in *Onbetreden paden*, brief uitgever PN van Kampen & Zn. Er waren 665 exemplaren in één jaar verkocht. Er zijn aanwijzingen dat zij van andere boeken ook royalties ontving. Cf. ook hfst 4 en 5.

261 Haarlem, memorie van successie Samuel A. Naber, 30-5-1913, nr 7/2719. De broers en haar zus Ida waren kennelijk accoord gegaan met deze verdeling.

262 Ik kom tot deze conclusie op grond van de literatuur. Het bruto jaarloon van een arbeider in de metaalnijverheid was in 1920 f 2000,-, cf. *Tachtig jaren statistiek*, 183 en Van Zanden, *De industrialisatie*, 90. Van haar erfenis moest ze ook de huur van een woning betalen, de familie Naber had het huis in de Van Feghenstraat gehuurd. In 1913 was de huur van een drieluikwoning per jaar ± f 170,-, van een burgerwoning ± f 800,-, cf. Wagenaar, *Amsterdam*, 245.

263 W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, 'Johanna W.A. Naber 1859 – 25 maart – 1934', NRC (24-3-1934). Het is opmerkelijk dat juist Welmoet dit schreef. De relatie tussen de twee bleef – ondanks de vriendschap tussen hun vaders – conflictueus. Zij waren 'geen van beide strooppoppen', aldus Naber. Cf. IIAV, arch. WWF-Dyserinck map 129, brief van Naber 2-1-1920.

264 Boissevain, *Een Amsterdamsche familie*, 35-36. Zij bemerkte dat Naber en Drucker elkaar waardeerden terwijl ze zo totaal verschillend waren. In het archief van Naber bevinden zich brieven en kaartjes van Drucker waaruit wederzijds respect en genegenheid blijkt.

265 H.S.S.K., 'Aan een verre vriendin'.

266 Geciteerd door Derks, 'Dienende liefde', 194. Cf. ook opmerkingen van Steenhoff-Smulders in de *Katholieke Illustratie* (19-7-1919), 494.

stelling voor een bijeenkomst van katholieke vrouwen in 1912 (het beginpunt van de georganiseerde katholieke vrouwenbeweging) ook Nabers werken niet mochten ontbreken. Een verklaring voor deze waardering van confessionele zijde is dat Naber heel consistent voor het vrouwenkiesrecht pleitte met behulp van een bijbelse retoriek die gelovige vrouwen kon aanspreken. In 1906 redeneerde ze:

'De vrouw wil mensch zijn', (...) en als zoodanig worden erkend. Daartoe vraagt zij, eischt zij, vrijheid van ontwikkeling, vrijheid van arbeid, vrijheid in het staatkundige en openbare leven bovenal, want die vrijheid moet haar het middel worden om eens als de vrije, krachtige, moederlijke vrouw der toekomst met al de haar van God geschonken gaven te kunnen arbeiden aan het welzijn van het gezin, van de gemeente en van den staat.²⁶⁷

Het was haar overtuiging dat het feminisme niet op grond van uitspraken ontleend aan het evangelie veroordeeld kon worden. De uitspraak van Paulus dat 'uwe vrouwen in de gemeenten zwijgen' had men eenzijdig nagesproken en ze haalde Paulinische teksten aan waarin de vrijheid van vrouwen om mee te arbeiden aan de komst van het koninkrijk Gods wordt bevestigd: 'In Christus is noch man noch vrouw (Gal.3:28). Staat dan in de vrijheid, waarmede Christus u vrij gemaakt heeft (Gal.5:1)'.²⁶⁸ Beschuldigingen dat er excessen zijn geweest in de vrouwenbeweging, wees ze van de hand met een verwijzing naar de Exodus: 'Het is het Feminisme gelijk iedere nieuw opkomende vrijheidsbeweging echter vergaan als den Kinderen Israëls bij den uittocht uit Egypte, toen veel *gemengd volk mede optrok*'.²⁶⁹ Op deze wijze vertaalde ze de doelen en strategieën van het feminisme in een christelijk vocabulaire.

Deze retoriek was echter meer dan strategische stileren. Het milieu waarin Naber was opgegroeid, kenmerkte zich immers door christelijke en sociaal-bewogen opvattingen. Zij vond als streng-gelovig protestantse daadwerkelijk inspiratie in de bijbel. In 1891 schreef haar moeder aan haar broer Henri, naar aanleiding van een meningsverschil over de godsdienst, dat Johanna zich had geschaard bij de 'orthodoxen'.²⁷⁰ Haar drang om feministische denkbeelden uit te dragen, was dus ook een christelijk geïnspireerde gedrevenheid. Hierin verschilde zij van haar zus Ida, die sympathiek ten opzichte van het feminisme maar onverschilliger ten opzichte van het geloof stond. Zij trouwde bijvoorbeeld alleen voor de wet, tot groot verdriet van haar moeder.²⁷¹ Voor Naber bleef de praktische uitoefening van het geloof, het belijden én getuigen, een van de krachtbronnen voor haar persoonlijk leven en voor haar feministisch optreden in het openbaar. Wel was ze tegenstandster van een calvinistische politiek. Voor haar moesten kerk en staat gescheiden zijn. In tegenstelling tot de anti-revolutionairen beschouwde zij de Franse Revolutie als een grote stap voorwaarts in de geschiedenis, omdat toen de vrijheid van godsdienst werd vastgelegd en de opkomst van het feminisme mogelijk werd.²⁷² Vrijheid en verdraagzaamheid waren voor haar heilige principes.

267 Naber, 'Indrukken' (1906), 402.

268 Idem, *Het feminisme in zijnen modernen vorm* (1910), 2-3.

269 Idem, *Wat heeft het Feminisme* (1934), 32. Cursivering Naber.

270 JNA-III, map 'Familie-Documenten', brief Anna Naber-L'Honoré aan Henri, 7-2-1891.

271 Samuel Pierre Naber, 127.

272 H.S.S.K., 'Vrouwenleven', (20-9-1923). Cf. ook hfst. 4.2.3.

2.6 Strijdbaar tot het einde

In oktober 1922, toen Johanna in Utrecht ging wonen met Charles en Piet,²⁷³ had ze zich bijna helemaal uit het openbare leven teruggetrokken. Ze verkeerde in een crisis.²⁷⁴ Kwam het door haar mislukte politieke carrière? Of drukte de huishouding van haar veeleisende broers te zwaar? In december dat jaar schreef ze nog optimistisch aan haar vriendin Nita Klooster:

'Mijne broeders zijn erg goed voor mij, – N.B. ik geef hun ook in alles hun zin () Het huis is groot, de huishouding omslachtig, daar de wenschen en verlangens mijner broeders niet altijd parallel loopen () Het is werk, dat ik niet zonder genoeg doen, ik ben wel vatbaar voor de poëzie der huishouding en ik houd er van alles keurig te hebben, maar ik wil niet ondergaan als huispoes.²⁷⁵

Ze moest echter voet bij stuk houden om als gecommitteerde in verband met de eindexamens een periode van huis te kunnen zijn. De broers wilden deze werkzaamheden nauwelijks accepteren. Vooral de kibbelarijen met de oudste begonnen soms al aan het ontbijt. Spruit denkt dat de relatie van Charles Naber met zijn gemanicpeerde zuster zijn latere afkeer van meisjesstudie en vrouwelijke geleerdheid nog versterkt hebben.²⁷⁶ Ook het universitaire klimaat echter, waarin deze vertoefde, stimuleerde bepaald geen vrouwvriendelijk gedrag. In 1917 werd Charles assessor in de senaat van de Utrechtse universiteit, in het jaar dat P.H. Damsté in zijn rectorale rede het gering aantal promoties van vrouwelijke studenten weet aan hun zwakke lichamelijk gestel. Misschien was deze boutade geen toeval. In januari van datzelfde jaar was Johanna Westerdijk immers geïnstalleerd als eerste vrouwelijk (buitengewoon) hoogleraar in de ziektenkunde der planten.²⁷⁷

Charles Naber volgde op 19 januari 1923 de ziek geworden prof. dr. Niermeyer als rector magnificus op. Zodoende hield hij op 23 maart de diesrede. Hiermee haalde hij voor het eerst de landelijke pers, omdat de rede in het Latijn gesteld was en een rol speelde in de discussie over de plaats van de klassieke talen op het gymnasium. In een stampvolle Aula sprak hij zijn betoog 'Over recht en gewoonte' in glashelder Latijn uit. De aanhef zette meteen de toon. De met de universiteit verbonden toehoorders sprak hij op dubbelzinnige wijze aan als 'virī utriusque sexus' – mannen van beiderlei kunne. Volgens Spruit impliceerde deze typisch Naberaanse subtiliteit dat studeren een zijns inziens uitsluitend aan mannen voorbehouden aangelegenheid was. Het dubbelzinnige zat hem in het noemen van beide seksen. De zin kan ook geïnterpreteerd worden als het samenvallen van geleerdheid met mannelijkheid, geleerden van beide seksen zijn namelijk 'mannen'. Daarna drukte hij zijn 'respect' voor vrouwen in het algemeen uit door de aanhef

273 GAU, adresboeken en alf. reg. van vestiging. Van 18-10-1922 tot 12-4-1927 woonde het drieliet in de W. de Zwijgerstraat 8.

274 Dit leidt ik af uit haar brieven aan Nita Klooster.

275 IIAV, arch. Klooster, brief van Naber, 17-12-1922.

276 Spruit, 'Jean Charles Naber', 134 en informatie van Samuel L. Honoré Naber over 'oom Charles', december 1989.

277 Bosch, *Het geslacht*, 407. Bosch vermoedt dat Westerdijk als een ongewenste indringer werd gezien.

te vervolgen 'en u (...) liefvallige sieraden van het menselijk geslacht, lieve, aardige en beminnelijke toehoorders.'²⁷⁸ Zo ridiculiseerde hij publiekelijk ófwel de intellectuele activiteiten van zijn zuster ófwel haar sekse-identiteit.

Toen Johanna eind augustus weer eens van een examentocht thuis kwam, onrustig en onzeker over de ontvangst, kreeg ze tot haar verrassing bloemen van haar broers. Blij dat zij haar zin had doorgezet – hun reactie zou beslissend zijn voor de houdbaarheid van de samenwoning met de broers – bekende ze aan Nita Klooster: 'Op dit punt kon ik niet toegeven, het was mij onmogelijk, afstand te doen van alle vrijheid van beweging (...). Ten slotte krijgt men mij toch niet klein.'²⁷⁹ Desondanks hield Charles Naber niet op om vrouwelijke geleerdheid als een anomalie te bestempelen. In zijn rectoraatsoverdrachtrede enkele weken later leek hij de draad van Damsté weer op te vatten. Flauw inventariseerde hij de ingeschreven studenten aldus: in de geneeskunde 844 studenten waarvan 119 zonder baard, wis- en natuurkunde 517 waarvan 138 alten en sopranen, in de letteren en wijsbegeerte 230 waaronder 72 blouses.²⁸⁰ Aan haar vriendin berichtte Naber:

'Het was ditmaal werkelijk enkel bedoeld als een grap door iemand die maar niet kan begrijpen, hoe geesteloos, zouteloos en smakeloos zulke grappen zijn. Ik was bij die voordracht niet aanwezig, daar ik zulke uitlatingen natuurlijk niet wil dekken met de sanctie mijner tegenwoordigheid. Maar, verbeeldt u, toen heeft mijn broeder iets gedaan wat ik niet wist, en niet meende te kunnen verwachten, hij heeft toen aan het slot zijner rede mij met name als "aftredende Rectrix Magnifica" dank gebracht voor allerlei dat ik voor velen in het algemeen en voor hem in het bijzonder had gedaan. Het heeft mij diep getroffen. Men zegt mij, dat er toen is geapplaudisseerd als zelden nog in de Aula gebeurd is.'²⁸¹

Uiteindelijk bleek de samenwoning met deze eigennuttige broer toch niet vol te houden. Zonder afscheidsrede beëindigde Charles in 1927 zijn loopbaan aan de Utrechtse universiteit. Meteen daarop verhuisden Johanna en Piet naar Den Haag. De verhuizing betekende waarschijnlijk voor iedereen een grote opluchting.²⁸² Jean Charles Naber zou tot 1950 blijven leven en al die tijd voortaan door een betaalde huishoudster verzorgd worden.

Intussen kreeg Johanna last van oorontstekingen en ze werd hardhorend, een familie kwaal van moederskant.²⁸³ Hierdoor dreigde ze nog meer in een sociaal isole-

278 Spruit, 'Jean Charles Naber', 154. De aanhef luidde 'Nobilissimi amplissimi clarissimi doctissimi reverendissimi consultissimi ornatissimi utriusque sexus viri, vos denique, quotquot adessetis, humani generis deliciae auditrices venustae lepidae amabiles', cf. *Jaarboek der Rijks-Universiteit Utrecht 1922-1923*, 27-46.

279 IIAV, arch. Klooster, brief van Naber, 2-9-1923.

280 'Verslag van de lotgevallen der Rijks-Universiteit te Utrecht in het studiejaar 1922/3', door prof mr J Ch. Naber, *Jaarboek der Rijks-Universiteit Utrecht 1922-1923*, 49-66, 63.

281 IIAV, arch. Klooster, brief Naber aan Klooster, 23-9-1923. Deze zinsnede staat inderdaad in de rectorale overdrachtrede.

282 GAHa BS. Van 22-4-1927 tot 1933 woonden broer en zus in de Van Bleiswijkstraat 95, van 1933 tot 29-7-1936 in de Pieter Bothstraat 18.

283 JNA-I, in *Vrouwenleven in Prae-Reformatietijd*, brief van Ida Poutsma-Naber, 23-11-1927. Sinds die tijd staan in verschillende andere brieven opmerkingen van Naber dat zij sprekers bij festiviteiten of vergaderingen niet meer goed kon horen.

ment te komen. Tot haar vreugde kreeg ze toestemming om in het Koninklijk Huisarchief de brieven van de laatste stadhouderlijke familie te bestuderen voor een bronneneditie. Dit was een houvast.²⁸⁴ Opgewekt vertelde ze in een interview:

'Ik ga een groot werk beginnen in een archief. Om half tien 's morgens kan ik er al terecht Dat is goed. Anders zou ik het mij misschien wat gemakkelijker gaan maken, en wat later opstaan. (...) Ik zou niet graag als een pessimiste van de aarde verdwijnen willen! Afstand doen aan een nieuw geslacht. Dat is het algemeene menschenlot. Het stemt niet somber Ernstig wel. – En dan, daarna, aan je eigen leven een slot maken. Bij een bewust leven hóórt een slot, dat past. Zoo goed als aan een boek.'²⁸⁵

Naber werd weer vitaal. Merkwaardig is dat ze geen grijze haren kreeg, waardoor ze lang een jeugdig uiterlijk behield. Ongeveer na haar zeventigste scheen ze zich hiervoor te schamen en wenste ze het liefst met een hoed gefotografeerd te worden.²⁸⁶

Met grote aandacht volgde ze opnieuw de vrouwenbeweging. Het was vooral haar vriendin Rosa Manus die haar steunde en aanmoedigde. Onder meer naar aanleiding van het wetsvoorstel van minister H.P. Marchant, om huwende onderwijzeressen te ontslaan, had de Nederlandsche Vereeniging van Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap (NVVGS)²⁸⁷ aan de Nationale Vrouwenraad voorgesteld om een adres aan de regering te zenden, waarin de raad zei het *te betreuen* 'dat de werkende vrouw thans in vele opzichten wordt achtergesteld bij haar mannelijke collega en haar moeizaam verkregen recht op vrije beroepskeuze en betaalde arbeid daardoor wordt aangetast'. Naber vond deze formulering te slap. In overleg met haar vriendin stuurde ze een amendement om een krachtig *protest* te laten horen. Het was een staaltje van politiek inzicht, want een radicale formulering van de NVVGS zou de raad niet snel accepteren. In verband met de ziekte van haar broer kon ze zelf niet op de vergadering van april 1934 aanwezig zijn en las Manus het amendement voor. De boodschap van de 'vice-presidente ex officio' maakte indruk. Na een levendige discussie werd het voorstel van de NVVGS aangenomen. Het woord 'betreurt' verviel, maar 'protest' en 'protesteeren' vond men ook te radicaal. Deze woorden zouden vaak misbruikt zijn en klonken bovendien 'on-hollandsch'. De vergadering stemde in met 'komt evenwel op tegen het feit dat'.²⁸⁸

Manus betrok haar in die tijd ook bij de festiviteiten voor de vijfenzeventigste verjaardag van Carrie Chapman Catt. Er werd een grammfoonplaat voor Catt gemaakt met de gelukwensen van de kopstukken uit de Nederlandse vrouwenbe-

284 KB, corr nr 135 A 48, brief Naber aan Japikse, 8-4-1939

285 Itallie-van Embden, 'Johanna W A Naber' (1929), 197-198

286 Informatie van L'Honoré Naber over zijn tante Volgens Isa van der Wagt-van der Zee (achternicht van Johanna Naber) is niet grps worden een familietrekke

287 De NVVGS ontstond in 1930 als fusie van oudere vrouwenorganisaties zoals de VvVK en de BvVK.

288 Moskou, Speciaalarchief, arch IAV 1475-1-148, brief Naber aan Manus 13-12-1933 en 1475-1-137, brief Manus aan Naber 27-12-1933 JNA-III, brieven Manus aan Naber 4-4-1934 en 6-4-1934, Van Biema-Hijmans, 'Nationale Vrouwenraad', 53 Cf ook *Besluiten en adressen NVR*, 68 De toenmalige NVR-voorzitter Frida Katz stemde in de Tweede Kamer ditmaal wel voor het wetsvoorstel dat in november 1934 werd ingediend

weging.²⁸⁹ Naar aanleiding hiervan schreef Naber aan haar Amsterdamse vriendin: 'Eigenlijk ben ik u zoo dankbaar, dat u mij af en toe eens bij een arm in de dingen haalt.'²⁹⁰ Ook de oprichting van het IAV in 1935 kon op Nabers steun rekenen. Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis aan de Keizersgracht 264-266 had twee grote kamers ter beschikking gesteld, waardoor het IAV gehuisvest werd in het pand van de voormalige meisjes-HBS. Dáár had Johanna de school bezocht en eindexamen gedaan, nu keerde ze zestig jaar later in een heel andere hoedanigheid naar dit gebouw terug.²⁹¹

Boos over de aanvallen van de overheid op vrouwenarbeid in de jaren dertig, verdedigde ze de resultaten van het feminisme met haar pen. Zo kwam zij met inzet van haar hele persoonlijkheid in verzet tegen het wetsvoorstel van de katholieke minister C.P.M. Romme in 1937. Deze had verklaard dat de overheid zich openlijk behoorde te scharen aan de zijde van hen, die menen dat het gezin beschermd diende te worden tegen het verrichten van beroepswerkzaamheden van gehuwde vrouwen.²⁹² Een 'Comité tot Verdediging van de Vrijheid van Arbeid voor de Vrouw' werd in het leven geroepen, een 'Anti-Romme-Actie' werd gevoerd en het hagelde pamfletten en brochures. Naber publiceerde en verspreidde op eigen kosten het pittige vlugschriftje, *Wat dunkt u van den modernen jongen man?* Ze trok ten strijde tegen de minister met de spottende oproep aan de mannen zich niet zo gedwee door de wet tegen vrouwen te laten beschermen:

'Acht onze huidige Regeering den Man dan *niet* te zijn de Meerdere, het Hoofd der Vrouw, de *Spes Patriae*, de Hoop des Vaderlands, hij, de Heerlijkste van allen, het pronkjuweel der Scheping, de trotsche ceder, die op eigen wortel steunt, de fiere eik, waaraan het ranke klimop zich hechten kan, gelijk de dichters zingen, in onzen meisjestijd de jongeling onzer droomen, die voor ons, zwakke vrouwen, alle levensmoeilijkheden zoude laden op zijn sterke schouders?'²⁹³

Aan waardering ontbrak het Naber ook niet op hoge leeftijd. In 1929 en 1939 viel haar een grote verjaardagshuldiging ten deel. De NVVGS bood haar bovendien in 1934 het erelidmaatschap aan en de Vereeniging van Vrouwen met Academische Opleiding (VVAO) benoemde haar enkele jaren daarna als het eerste buitengewoon lid.²⁹⁴

Pas na de dood van Piet op 17 mei 1936 kon ze op zichzelf in een flat gaan wonen.²⁹⁵ Haar wetenschappelijke en politieke werk had vaak moeten wijken voor het

289 W Wijnaendts Francken-Dyserinck, 'Johanna WA Naber', *NRC* (24-3-1934) Het geluid van haar stem werd vastgelegd op een wasplaat voor de vervaardiging van de grammofoonplaat Naber was zeer enthousiast over deze techniek. Helaas kon deze plaat niet achterhaald worden

290 Moskou Speciaalarchief, arch. IAV 1475-1-137, brief Naber aan Manus 7-1-1934

291 Bijleveld en Stam, *Sporen*, 91 Cf. voor het IAV verder hfst. 3.5 en 4.2.3

292 Schoot Uiterkamp, 'Terug', Bosmans, *Romme*, 305-308 Naber en Romme hadden in 1921 beiden zitting in de Amsterdamse gemeenteraad

293 Naber, *Wat dunkt u* (1938), 3 Velen genoten van haar betoog, gezien de hoeveelheid fanmail die ze naar aanleiding van haar pamflet ontving

294 'Johanna Naber benoemd tot erelid', *Vrouw en Gemeenschap* (15-1-1935) en *Mededeelingen VVAO* 10 (maart 1939)

295 GAHa BS, op 29-7-1936 betrok zij een flatje in 'Flatgebouw Groenendaal', eerst aan de Van Alkemadeaan 544, op 17-9-1940 verhuisde ze naar nummer 484

beroep dat haar familie op haar had gedaan. En ze ging daar ver in, zo ver, dat zij zelfs nog op oudere leeftijd het huishouden deed van een broer die als anti-feminist bekend stond. Misschien wist Charles zijn zuster ook moreel onder druk te zetten om voor hem te zorgen op grond van haar ruimere aandeel in de erfenis dan de andere kinderen. Bitter klaagde ze eens over haar dubbelleven:

'De bezwaren van de dubbele roeping der vrouw, waar men voor de huismoeder zo breed van opgeeft, hebben mij, als ongehuwde vrouw, mijn hele leven gedrukt, drukken me nog. De bezwaren zijn heusch geen monopolie van de getrouwde vrouw. Ik heb altijd klaar te staan, heb nooit vacatie en mag zelfs niet laten bemerken, dat ik wel eens aan sociaal en litterair werk doe.'²⁹⁶

Slechts vijf jaar kon zij van een 'celibatair' bestaan genieten. Door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog voltrok haar levenseinde zich totaal anders dan zij maar enigszins kon bevroeden.

De neutrale opstelling van Nederland toen Duitsland aan Polen de oorlog verklaarde, betekende een slag voor haar nationalistische gevoelens. In haar ogen was er geen enkele reden meer om trots te zijn op het kleine land met zijn roemrijke verleden.²⁹⁷ In 1939 stuurde ze haar laatste pamflet de wereld in: *Aan het Comité, dat een Opnoep tot de Vrouwen van Nederland heeft gericht*, waarin zij zich afzette tegen een 'hersenschimmige neutraliteit' en de voortwoekerende rassehaat. Uit diverse brieven blijkt hoe onverteerbaar voor haar de houding van de Nederlandse overheid was. Ze begreep niet dat een minister zweeg 'over den menschonwaardigen Rassehaat over de concentratie-kampen, over den roof van geld en goed over de verraderlijke overvallen over trouwbreuk', en dat Nederland neutraal bleef terwijl 'reeds de zesde "bevriende" Mogendheid te gronde wordt gericht!'²⁹⁸

De Duitse inval in Nederland schokte haar opnieuw, niet in het minst omdat zij vele Joodse vriendinnen in de vrouwenbeweging had. Het daarop volgende onheil voelde ze goed aankomen. Op 10 september 1940 schreef zij aan Nita Klooster: 'wat staat ons nog te wachten en al het ontzettende, dat wij beleefden en nog beleven schijnt nog slechts een preludium van wat komen gaat en de windstilte welke aan den storm, welke over ons zal losbarsten voorafgaat.'²⁹⁹ Op haar verjaardag in 1941 kreeg ze nog een brief van Rosa Manus: 'Lieve vriendin, indien ik dezen zomer eens de moed vat om naar Den Haag te gaan kom ik U stellig opzoeken.'³⁰⁰ De vriendinnen zouden elkaar niet weerzien. In het voorjaar werd Manus door de Gestapo ondervraagd en later gearresteerd. Zij overleed in een concentratiekamp.³⁰¹ De tweentachtig-jarige Johanna Naber stierf op 30 mei 1941 in

296 Klooster, 'Korte levensschets', 12. Ook het driejarige ziekbed van haar lievelingsbroer Piet was een grote zorg geweest. Wel had zij toen hulp van een verpleegster JNA-I, in *Samuel Pierre Naber*, brieven

297 KB, corr nr 135 A 48, Naber aan dr Idenburg, 6-12-1939

298 KB, corr nr 135 A 48, Japikse aan Naber (kladbrief), 12-12-1939, Naber aan Japikse, 25-1-1940 en 10-3-1940

299 IIAV, arch. Klooster, Naber aan Klooster, 10-9-1940

300 JNA-III, brief Manus (in JNA haar laatste brief) 25-3-1941

301 Rosa Manus werd in het voorjaar van 1941 diverse malen door de Gestapo ondervraagd. Op 17-8-1941 werd ze gearresteerd. Ze stierf wrs in Ravensbruck op 28-4-1943, cf Bosch and Kloosterman, *Politics*, 264

het Rode Kruisziekenhuis te Den Haag.³⁰² Ondanks de oorlogsomstandigheden werd haar begrafenis druk bezocht. Dominee Eugène Michelin-Moreau leidde de rouwdienst in de Waalse kerk, waar de toepasselijke psalmen 'Gebed van een onschuldig vervolgd' en 'Veilig in Gods hoede' gezongen werden.³⁰³

Uit de testamenten bleek dat zij haar zus, Ida Poutsma-Naber, en haar broer, Henri Naber, tot erfgenamen had benoemd. Haar oudste broer kreeg alleen een legaat: de gouden medaille van de tentoonstelling in 1898 die door koningin Wilhelmina geschonken was. Voor de zekerheid stond erbij: 'Bij zijn vooroverlijden of weigering deze medaille te aanvaarden, vermaak ik deze aan mijn neef S.A. L'Honoré Naber.' Haar intuïtie was juist geweest: Jean Charles Naber weigerde.³⁰⁴

Zo werd Johanna Naber zelfs postuum niet door haar geleerde broer in intellectueel en politiek opzicht erkend. De verhouding tussen broer en zus representeert mijns inziens op microniveau de antagonistische relatie tussen 'de wetenschap' en 'de vrouw' in de eerste helft van de twintigste eeuw, dus lang nadat vrouwen formeel toegang hadden tot de academische wereld. In het hiernavolgende hoofdstuk zal ik op macroniveau ingaan op de achtergronden van deze relatie, maar dan specifiek voor de wording van de moderne *geschiedwetenschap*.

302 Naber overleed op 30 en niet op 25 mei. De foutieve datum staat in Klooster (1957), 16, de tekst van BWN (1979), 421, Vreede-de Stuers (1985), *Overzicht van de Archieven* (1991), 124. Cf. akte van overlijden Johanna Naber, nr. B 1449, GAHa BS. Voor de vermelding van het ziekenhuis cf. *Memorie van successie Johanna Naber*.

303 Het waren de psalmen 17 en 27. GAA, kranteknipsels, portefeuille Johanna Naber, *Algemeen Handelsblad* (3-6-1941) en andere ongedateerde berichten over haar begrafenis in de *Volkskrant*, *Het Vaderland*, *NRC* en de *Telegraaf*. Haar legaat aan dominee Georges Forget van de Waalse kerk te Den Haag hernep Naber in het laatste testament. Forget was in Frankrijk toen de oorlog uitbrak. Hij ging daar in het leger en werd in juni 1940 door de Duitsers gevangen genomen. Pas in oktober 1945 kon hij terug naar Den Haag. Cf. Daams, *Quatrième Centenaire*, 145-146.

304 Geheim testament Naber, 3-6-1937, gehandhaafd in haar testament van 20-5-1941. Rijswijk, *Memorie van successie Johanna Naber* 30-5-1941, nr. 3/5384. Weigering van het legaat door Jean Charles Naber.

'Het vrouwelijk verstand is van nature partijdig'

Sekse, feminisme en de professionalisering van de Nederlandse geschiedbeoefening

'mais écrire l'histoire, mais juger de haut les hommes et les choses' mais VOIR, – cette intuition virile (..) je ne l'admets pas pour les femmes Les bornes de leur organisation s'élèvent entre elles et l'Histoire comme une muraille de la Chine et leur crient Halte-là! De par leurs facultés mêmes, elles sont excommuniées de l'histoire' (Jules A. Barbey d'Aureville, *Les bas-bleus*, 1878)

3.1 Inleiding

Volgens Barbey d'Aureville bewezen vrouwen goede diensten aan de geschiedbeoefening als verzamelaars van feiten en voorwerpen, maar geschiedenis *schrijven*, vanuit afstand mensen en zaken beoordelen, dát konden ze bij gebrek aan mannelijke intuïtie niet: 'leur sensibilité, leur imagination et leurs nerfs (...) rendent les femmes parfaitement incapables de se mesurer avec les difficultés de l'histoire'.¹ Het provocerende boek *Les bas-bleus* van de Franse schrijver behoorde tot een stroom publikaties uit het laatste kwart van de negentiende eeuw waarin de geschiktheid van vrouwen voor de wetenschap in twijfel werd getrokken.² In deze debatten legitimeerden verschillende professoren de wetenschappelijke methode van hun discipline en de identiteit van hun beroepsgroep aan de hand van seksemarkeringen. Zo ook historici. In 1897 beweerde de Duitse hoogleraar Georg Busolt bijvoorbeeld dat geschiedbeoefening behalve rijpe levenservaring en mensenkennis, een methodisch geschoolde op het onderzoek van feiten gerichte blik vergde. Deze eigenschappen ontbraken vrouwen van nature, zodat volgens hem zelfs de begaafde vrouw 'niemals sich zum Historiker eignen wird.'³

Naar de achtergronden van de marginalisering van vrouwen in de wetenschap en de effecten daarvan voor de verwerving en validering van kennis, is veel onderzoek – voornamelijk binnen vrouwenstudies – verricht.⁴ Uit deze studies blijkt dat vrouwen tot voor kort richting en inhoud van de wetenschappen nauwelijks beïnvloed hebben. Prestaties van vrouwelijke geleerden werden niet gezien of pas later begrepen.⁵ Opvallend in de geschiedenis van geleerdheid en wetenschap was

1 Barbey d'Aureville, *Les bas-bleus*, 77 en 316

2 Voor Nederland bv Treub en Winkler, *De Vrouw en de Studie*

3 Kirchhoff (herausg.), *Die Akademische Frau*, 185

4 Harding, *The science question*, 9 en 17 Cf ook Schiebinger, 'The History', idem, *The Mind*, Hawkesworth, 'Knowers', Leys Stepan, 'Women', Van Loosbroek e a (red.), *Geleerde vrouwen*, Bosch, *Het geslacht*

5 Over de relatie sekse en de waardering van wetenschappelijk werk cf het onderzoek van Barbara McClintock op het terrein van de genetica in Fox Keller, *Een wereld*, 167-187

het gebruik van vrouwelijke zinnebeelden en seksespecifieke metaforen. Al in de oudheid symboliseerden muzen de kunsten en wetenschappen, zoals Clio de geschiedenis. Vanaf de vroeg-moderne tijd werd impliciet het object van onderzoek met vrouwelijkheid geassocieerd en de onderzoeker met mannelijkheid.⁶ Hoewel het kensubject in de Verlichting als autonoom en sekseneutraal werd voorgesteld, bleven vrouwen 'fysiek' uitgesloten van de wetenschap.

In de tweede helft van de negentiende eeuw werden ze geleidelijk tot de universiteiten toegelaten. In het ene land eerder dan in het andere, met soms veel en soms weinig ophef. Nog in 1901 werden vrouwelijke studenten luidruchtig geweerd van de universiteit van Berlijn. *De Amsterdammer* beschouwde deze actie als 'een schandelijke onrechtvaardigheid tegenover de vrouwen' en opperde de gedachte dat de mannelijke studenten hen misschien als concurrenten ervoeren.⁷ Ook in Nederland was men niet altijd zo tolerant, als wel eens wordt beweerd. We zagen dat Johanna Nabers vader in 1876 afwijzend had gereageerd toen Aletta Jacobs zich aan de Amsterdamse universiteit liet inschrijven. Zelfs 25 jaar later durfden vrouwelijke studenten op bepaalde uren niet langs het huis van het Leidse studentencorps in de Breestraat te lopen. De pesterijen van mannelijke studenten leidden in 1900 mede tot de oprichting van de Vereeniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden.⁸ In de loop der tijd werd het gewoner dat vrouwen studeerden, maar op discursief niveau handhaafde zich een geprivilegieerd 'mannelijk' kensubject: vrouwen kregen een subjectpositie op de impliciete voorwaarde van aanpassing in een door mannen gedomineerde wetenschap. Seksuele asymmetrie in een sociaal en symbolisch systeem laat zich niet zo maar wegvagen door individuen of groepen die een aandeel in de kennisproductie eisen.⁹ Dat gold zeker voor de geschiedwetenschap, die een eigen geschiedenis van 'het geslacht van de wetenschap' kent.

In de middeleeuwen en de vroeg-moderne tijd konden mannelijke geschiedschrijvers aan een Europese universiteit studeren en een politieke of diplomatieke carrière ontwikkelen waardoor zij veel kennis opdeden over politieke geschiedenis, rechts- en stadsgeschiedenis. Zij waren vrij om te reizen en vanuit hun posities verschaften zij zich toegang tot de bronnen.¹⁰ Vrouwelijke geschiedschrijvers daarentegen kregen informeel en onsystematisch onderricht, meestal via vaders, broers, echtgenoten of vrienden. Zij bekleedden hooguit posities aan het hof of hielden in later tijd salons. Nauwelijks ingewijd in historiografische genres, belemmerd in hun mobiliteit en geconfronteerd met vooroordelen over geletterde vrouwen, waren zij in veel gevallen beperkter in de keuze en presentatie van hun on-

6 Vasterling, 'De geschiedenis', Schiebinger, 'De vrouw', Fox Keller, *Een wereld*

7 B N (auteur onbekend), 'De vrouwen en de academische studie in Duitsland', *De Amsterdammer* (23-6-1901)

8 *Lustrumalmanak* VVSL, 197

9 Vasterling, 'De geschiedenis', 27-29

10 De Schryver noemt vele voorbeelden. Zo studeerde de humanistische geschiedschrijver Leonardo Bruni rechten en Grieks. Eerst werkte hij aan de pauselijke kanselarij, later trad hij in overheidssdienst in Florence. Cf De Schryver, *Historiografie*, 182

derwerpen dan mannen.¹¹ Geschiedschrijfsters schreven daarom meestal over de wereld waarin zij zelf verkeerden: over hun familie, hof en klooster, of over heilige en beroemde figuren uit hun omgeving.¹² In de voorredes van hun werk klaagden zij over hun minderwaardige positie en dikwijls wijdden zij minstens één traktaat of historisch geschrift aan een vrouw.¹³

Op welke wijze veroverden vrouwen een subjectpositie in de moderne geschiedwetenschap? Wat waren de gevolgen? Kwamen zij volledig in de greep van de dominante historiografie? Deze vragen vormen de leidraad voor dit hoofdstuk. Scott signaleert dat het krijgen van toegang op zichzelf de discriminatie niet beëindigt, omdat organisaties veelal hiërarchisch opgebouwde systemen zijn. Verschillen tussen gevestigden en buitenstaanders – zeker als die parallel lopen met zichtbare fysieke verschillen zoals geslacht of huidskleur – worden na de toetreding niet ineens uitgewist.¹⁴ Zij stelt voor om niet alleen te kijken naar degenen die de identiteit van een beroepsgroep bepalen, maar ook naar de manier waarop in een discipline zoals geschiedenis verschillen worden benaderd, welke belangrijk zijn en of die in de loop der tijd veranderen. Smith werkt deze benadering verder uit in haar onderzoek naar de definitie van de historicus in de negentiende eeuw.¹⁵ Zij bezint zich op de vraag in hoeverre de professionele identiteit beruiste op sekseverschillen. De geboorte van de moderne geschiedbeoefening werd volgens haar verbonden met het beeld van de enkelvoudige, mannelijk gedachte auteur. 'De vrouw' was in het professionaliseringsproces een buitenstaander, het negatief van de onpersoonlijke moderne historicus die naar waarheid streefde.

Gold dit proces niet ook voor Nederland? In 1894 werd Robert Fruin immers tot 'de vader' van de moderne 'historiographie' uitgeroepen.¹⁶ Mede door zijn inspanningen werd geschiedenis erkend als een autonome discipline en vormden historici voortaan een academische beroepsgroep. Beide elementen karakteriseren de professionalisering. Onder invloed van de vrouwenbeweging werd de beroepsgroep uitgebreid met *historicae*. Maar ook in ander historiografisch opzicht heeft de eerste feministisch golf haar sporen nagelaten.

11 Christine de Pisan, beroemd om haar gedichten en traktaten, schreef in opdracht van de hertog van Bourgondie *Livre des Fais et bonnes meurs de sage Roy Charles V*. Dit werk ademt eerder de geest van de middeleeuwse riddergeschiedenis in de stijl van de 13e eeuwse geschiedschrijver Jean Joinville dan van de eigentijdse historiografie. Mogelijk werd om die reden haar manuscript, uit haar andere geschriften, pas in 1743 gedrukt. Cf. Davis, 'Genre', 159.

12 Voor voorbeelden en details cf. Nelson, 'Gender', Davis, 'Gender', Pomata, 'Partikulargeschichte', Smith, 'The contribution'.

13 Kish Sklar, 'American Female Historians', 171, Davis, 'Gender', 174.

14 Scott, 'American Women Historians', 178, cf. ook Elias en Scotson, *De gevestigden en Bourdieu*, 'Het wetenschappelijk veld'.

15 Smith, 'Historiography'.

16 Muller, 'Robert Fruin', 359.

3.2 De invloed van de historische roman op geschiedschrijfters

Aan het einde van de achttiende eeuw ondervond de geschiedschrijving door vrouwen in West-Europa een belangrijke impuls door de toenemende behoefte aan vertaalde historische werken. Omdat veel geleterde vrouwen bedreven waren in het vertalen, lazen ze tevens meer over geschiedenis. Ze gingen experimenteren met geschiedschrijving in genres als reisjournalen, lokale geschiedenissen en biografieën. Daarnaast bood de romantiek nieuwe mogelijkheden voor geschiedschrijfters.¹⁷

De romantiek is in het algemeen van grote betekenis geweest voor de geschiedbeoefening, met name voor de ontwikkeling van het besef dat het verleden wezenlijk anders is dan het heden. Andere invloedrijke kenmerken van de romantiek waren: de opvatting dat de samenleving een organisch gegroeide eenheid is, de nadruk op het bijzondere van historische situaties, een voorkeur voor de geschiedenis van de eigen natie en een herwaardering van het gevoel – ook van het religieus gevoel – als 'intutief kenvermogen' naast de rede.¹⁸ Blaas waarschuwt echter voor overdrijving. De groeiende historische interesse in Nederland werd niet alleen door de romantiek veroorzaakt. Voorts valt nergens in Europa een herkenbare romantische geschiedschrijving te bespeuren. Wel werd de schematische Verlichtingsgeschiedschrijving door de romantiek uitgedaagd. Het verleden moest worden opgeroepen en meer tot leven worden gebracht door kleurrijke details en een beeldende verhaaltrant. Juist op deze punten lag de betekenis van Walter Scott.¹⁹ Onder zijn invloed kreeg de historische roman haar moderne karakter: voortaan werd in de historische roman na een grondige voorstudie van de beschreven periode, een verband gelegd tussen handelen en denken van de personages en de tijd waarin ze leefden.²⁰

Vrouwen konden in de historische roman relatief gemakkelijk hun historische interesse tot uitdrukking brengen.²¹ Dit werd onder meer veroorzaakt doordat de in de achttiende eeuw ontwikkelde moderne roman een geaccepteerd genre voor vrouwen begon te worden.²² In de ogen van Auguste Comte konden zij uitstekend romans schrijven omdat zij speciaal begiftigd waren met emotionele kracht: de schildering van een karakter zou een 'wezenlijk' vrouwelijk talent zijn.²³ Zowel in de contemporaine als de historische roman werden hoge eisen gesteld aan de artistieke verbeelding. Omdat de grenzen tussen beide genres niet altijd duidelijk

17 Smith, 'The Contribution', 710 en 712

18 Blaas, *Anachronisme*, 49-59, De Schryver, *Historiografie*, 299-300

19 Blaas, 'De prikkelbaarheid', 271-272, Philips, 'Macaulay' Walter Scott schreef meer dan veertig, bijna geheel in Schotland spelende romans. Zijn roman *Ivanhoe* (1819) fungeerde voor de navolgers doorgaans als model

20 Drop, *Verbeelding*, 8

21 Smith, 'The Contribution', 721 en Grever, 'The origins'

22 Showalter, 'Feministische literatuurkritiek', 42-43 Cf ook de dissertatie van Antonette Overman, *An investigation into the character of Fanny Burney* uit 1913, 36 en 216-217

23 Dodd, George Eliot, 274-277 Cf ook Romein-Verschoor, *Vrouwenspiegel*, 9-19 en Carbonell, *Histoire et Historiens*, 177

zijn, kon de overstap van het ene genre naar het andere geleidelijk verlopen. De nadruk op de geschiedenis van de eigen natie of regio bij de historische roman maakte het voor schrijfsters bovendien eenvoudiger om aan materiaal te komen. Reizen naar archieven of bibliotheken, waarvoor zij steeds gechaperonneerd moesten worden, werden er minder noodzakelijk door.

Het is niet uitgesloten dat vrouwen ook zélf een voorkeur hadden voor de roman als historiografisch genre. Tijdens de *querelle* tussen 'Roman' en 'Geschiedenis' in de zeventiende en achttiende eeuw beklagden schrijfsters zich volgens Pomata over de weinig verheffende geschiedenisboeken en waardeerden zij de ten onrechte onderschatte roman.²⁴ Historici zouden deprimerende geschiedenissen van tirannie en onderdrukking vertellen, droge en afstandelijke verhalen die een vrouwenpubliek niet aanspraken. De fictionele technieken stelden de geschiedschrijfster niet alleen in staat om ontbrekende gegevens aan te vullen, maar tevens konden daarmee sociaal-politieke gebeurtenissen en intriges uit de openbare sfeer en het dagelijks leven gemakkelijker in samenhang verteld worden, soms over verschillende generaties heen. Ervaringen van vrouwen konden op deze wijze beter tot hun recht komen.

In Nederland ontwikkelde zich vanaf de introductie van de moderne historische roman een min of meer traceerbare historiografische traditie van vrouwen. Vóór deze tijd zijn er incidenteel schrijfsters geweest die zich verdiepten in hun eigen leven of de geschiedenis van hun familie en klooster. Een vroeg voorbeeld was het *vita* van Salomé Sticken uit de vijftiende eeuw, opgetekend door een medezuster uit de *Moderne Devotie*, waarin zij ook over het ontstaan van het klooster van Salomé vertelde.²⁵ Bekend is dat Isabella Hoogentoren de Moerloose de geschiedenis van haar leven en omgeving uitvoerig te boek stelde in *Viedetractaet gegeven van de hemel door vrouwenzaet* (1695).²⁶ De geleerde dichteres Lucretia van Merken schreef historische treurspelen, zoals in 1774 *Het beleg der stad Leyden* en *Jacob Simonsz. de Rijk*. Behalve de werken van geschiedschrijvers bestudeerde ze daarvoor ook schriftelijke aantekeningen 'die onder enige oude en voorname Familien van Leidse Regenten' berustten.²⁷ Maar een vrouwelijke P.C. Hooft of een Nederlandse Catharine Macaulay²⁸ heeft bij mijn weten niet geleefd.

In 1827 deed David van Lennep in zijn *Verhandeling over het belangrijke van Hollands grond en oudheden voor gevoel en verbeelding* een oproep om in navolging van Scott onderhoudende en leerrijke romans te schrijven over de nationale historie.

24 Pomata, 'Partikulargeschichte' 6-7

25 Dresen, *Onschuldphantasieën*, 276

26 Dit boek werd gedrukt in Nijmegen en uitgegeven in Amsterdam. Ik dank Brita Rang voor deze informatie.

27 L. van Merken, 'Voorbericht' bij het historisch treurspel *Het beleg der stad Leyden*, 7. Naber besprak Lucretia van Merken in haar biografie *Wolff en Deken* (1912). Cf. Van Winter en van Merken, *Toneelpoezy*.

28 Catharine Sawbridge Macaulay verdiepte zich in de Griekse en Romeinse Oudheid en ontwikkelde een republikeinse ideologie. Ze publiceerde de acht-delige *The History of England*, waarvan het eerste deel in 1763 verscheen. Cf. Davis, 'Gender', 167-172.

Zijn nicht Margaretha de Neufville publiceerde in reactie hierop *De Schildknaap* (1829), de eerste, zij het gebrekkige, historische roman in moderne zin.²⁹ Een van de grootste auteurs van dit genre was echter A.L.G. (Trui) Bosboom-Toussaint. Temidden van de historische romans van Aernout Drost, Jacob van Lennep, Jan Frederik Oltmans en H.J. Schimmel, nam haar ontzagwekkende oeuvre een eigen plaats in: gedegen historische kennis wordt met het uitdragen van een meestal religieus geaard idee gecombineerd, innerlijke drijfveren van hoofdpersonen prevaleren boven uiterlijke gebeurtenissen.³⁰ De protestantse schrijfster bracht niet alleen vele historische romans en novellen op haar naam, maar inspireerde tevens andere (geschied)schrijfters.

Reeser stelt dat Trui Toussaint als meisje via haar vader de invloed van de romanticus Willem Bilderdijk onderging.³¹ En natuurlijk raakte zij onder de indruk van de romans van Scott. Na haar debuut in 1837 met het verhaal *Amalgo* en haar historische roman *De Graaf van Devonshire* (1838) werd zij aangemoedigd door de redactie van *De Gids*. De redacteuren leenden haar boeken en gaven historische adviezen. Vooral R.C. (Reinier) Bakhuizen van den Brink interesseerde zich voor de historische roman. Een schrijver van dit genre diende naar zijn idee wijsgerige beschouwing te verbinden met een grondige studie van vaderlandse geschiedenis, taal en zeden, dichterlijke verbeelding en 'bevallige voorstelling'; de romanvorm kon de historische aanschouwelijkheid verhogen.³² Hij zelf excelleerde meer als schrijver van historische studies en was gefascineerd door archiefonderzoek. Op voordracht van Thorbecke werd hij in 1851 eerst ambtenaar en kort daarna archivaris aan het Algemeen Rijksarchief.³³

De steun van de *Gids*-redactie ontlokte Busken Huët later de opmerking dat Trui Toussaint aanvankelijk 'pleegkind van *De Gids*' was.³⁴ De invloed van het tijdschrift werd verhevigd doordat zij zich in 1841 verloofde met Bakhuizen van den Brink. Door deze nauwe relatie werd blijkbaar de indruk gewekt alsof deze *Gids*-redacteur ook co-auteur was geweest van haar volgende werk: *Het Huis Lauernesse* (1840). Deze roman over het nationale verleden maakte haar op slag beroemd. Typerend was de verbazing van tijdgenoten over deze prestatie. Jacob van Lennep vond het bijvoorbeeld onbegrijpelijk

'hoe een meisjes van 24 á 25 jaar niet alleen in de geschiedenis enz. zoo te huis is, maar die daarenboven op zulk een wijsgeengen, kernvollen trant (.) kan behandelen, hoe zij de godsdiensttwisten der 16e eeuw zoo klaar en cierlijk voor oogen stellen kan (.) Daar moet intuïtie bij zijn'.³⁵

29 Jacoba de Waal bekritiseerde deze historische roman scherp in haar dissertatie uit 1918. De opzet van de roman zou kinderlijk zijn, de schildknaap en Willem II geen levende figuren. 'Zelden werd met meer recht een letterkundig werk vergeten'. De Waal, *Aernout Drost*, 104.

30 Prinsen, *De oude en de nieuwe historische roman*, 42; Colmjon, *Bakhuizen*, 34; Reeser, *De jeugdijaren*, 48; De Gier, 'Inleiding'.

31 Reeser, *De jeugdijaren*, 8-9.

32 Colmjon, *Bakhuizen*, 70-71.

33 Kernkamp, 'Bakhuizen van den Brink', in idem, *Van mensen*, 52; Colmjon, *Bakhuizen*, 84-85.

34 Reeser, *De jeugdijaren*, 123.

35 Ibidem.

Een eeuw later dreigde Toussaint zelfs niet langer als auteur van de roman beschouwd te worden. De verwondering over het auteurschap was namelijk bij Colmjon veranderd in lichte twijfel. Van de verloofden had volgens hem Bakhuizen 'de breedste blik, het fenomenale geheugen en een schat van boeken', maar 'het tere Truitje Toussaint' was hem vóór geweest met de keuze van het tijdvak: het begin van de Hervorming in de Nederlanden, de periode waarin Bakhuizen expert zou worden. Uit *Het Huis Lauernesse* zou de geestelijke verwantschap tussen beiden blijken. Veel wat erin staat had uit de pen van Bakhuizen *kunnen* vloeien.³⁶ Enkele jaren later minimaliseerde hij het auteurschap van Toussaint expliciet: hoofdstuk achttien had Bakhuizen geheel voor zijn rekening genomen. Reeser heeft later echter het schrijfproces stap voor stap gereconstrueerd en geoordeeld dat Trui Toussaint de enige en 'echte' auteur van de roman was.³⁷

Had de schrijfster in haar vroege werken vooral gestreefd naar psychologische diepgang van de karakters, later kwam de geschiedenis meer op de voorgrond te staan. *Gids*-redacteur E.J. Potgieter eiste van haar dat zij haar verbeelding moest wantrouwen.³⁸ Zij ging op zoek naar bronnen. Dit speurwerk werd haar overigens niet altijd gemakkelijk gemaakt. Van J.C. de Jonge kreeg ze geen toestemming om in het Algemeen Rijksarchief de documenten over Leicester in te zien, een weigering die een genrehierarchie illustreert. De rijksarchivaris, die het liefst alle bezoekers buiten de deur hield, streefde naar een nieuwe, op bronnen gebaseerde geschiedenis met causale verklaringen en aandacht voor de ontwikkeling van de regeringsvorm, zeden en gewoonten, handel en nijverheid. Met 'romanschrijverij' had hij niet veel op.³⁹ De Arnhemse archivaris I.A. Nijhoff verschaftte haar wel archiefstukken en ook bij de Koninklijke Bibliotheek kon ze terecht. Twee jaar lang bestudeerde ze de bronnen over Leicester die ze gebruikte voor een trilogie van 4.217 bladzijden, waarvan deel twee werd uitgebracht onder de titel *De vrouwen van het Leicestersche tijdvak* (1849/50).

Ofschoon de trilogie destijds een nieuwe visie op Oldenbarnevelt presenteerde en er een debat over Leicester ontstond, werden de romans volgens Toussaint door historici weinig op waarde geschat. Het kwetste haar als zij voor 'bas bleu' werd uitgemaakt, maar het griede haar evenzeer dat zij als *historica* niet serieus genomen werd.⁴⁰ Ze wenste wetenschappelijke erkenning. Toch verzekerde Fruin haar in 1859:

'Waarlijk Mevrouw, Gij vergist U, indien Gij meent dat Uwe hutorische studie door de beoefenaars onder geschiedenis niet op hoogen prijs gesteld wordt. Niemand zal het ondernemen over den tijd van Leicester te schrijven zonder eerst Uwe romans gelezen en overdacht te hebben (...) Zeker er zijn deftige critici die om den romantischen vorm den historischen inhoud versmaden. Maar verdient hun oordeel wel dat Gij er veel aan hecht? Ieder geschied-

36 Colmjon, *Bakhuizen*, 95 en 99

37 Colmjon, *De Nederlandse letteren*, 81. Hij baseerde zich op de mening van de zoon van Bakhuizen, Reeser, *De jeugdijaren*, 98 en 306-307

38 Reeser, *De jeugdijaren*, 95, De Gier, *Eene kroon*, VIII

39 Colmjon, *Bakhuizen*, 185, Blaas, 'De prikkelbaarheid', 273

40 Reeser, *De jeugdijaren*, 322, idem, *De huwelijksjaren*, 117-118

kundige die zich rekenschap geeft van zijn werk, moet erkennen dat ook bij hem de fantasie gedurig moet aanvullen wat zijn bescheiden hem onvolledig leveren. (...) Verdichting is van waarheid onafscheidelijk. (.) Uwe romans vertoonden reeds door den vorm van het verhaal dat de fantasie ze heeft helpen schrijven – toch hooren zij in de bibliotheek onder de historische werken te staan”⁴¹

Uit het bovenstaande blijkt Fruins waardering voor Toussaint. Maar de historicus overzag misschien op dat moment onvoldoende wat de gevolgen waren van de genrescheidingen die onder meer door hem in gang waren gezet. De geschiedschrijving emancipeerde zich niet alleen van de theologie en de politiek, maar ook van de literatuur. De wetenschap moest daarbij *vrij* zijn van elk ‘van buitenaf opgelegd juk’. Fruin had zich zelfs even aangesproken gevoeld door het positivisme van Comte en een zoektocht naar historische wetten beproefd. In de praktijk hechtte hij vooral waarde aan het nauwgezet bestuderen en vergelijken van bronnen, zodat optimale historische waarheid en zekerheid bereikt konden worden. Uiteindelijk betwijfelde hij dan ook of de waarheid wel in overeenstemming te brengen was met ‘de eischen der verdichting’. In een roman zouden vanuit esthetisch oogpunt eerder de literair aantrekkelijke, in plaats van de ‘werkelijk belangrijke’ historische gebeurtenissen worden verhaald. Later zou hij ‘romantische’ historici scherp bekritiseren.⁴² De historicus Paul Fredericq bracht deze genrescheiding heel hoffelijk onder woorden toen hij onder de geleerde deelnemers van het comité ter ere van Fruins 25-jarig ambtsjubileum in 1885 ook ‘Mme Bosboom-Toussaint’ ontwaarde, ‘dont les beaux romans historiques ont *presque une portée scientifique*’.⁴³

De historische roman behoorde niet tot de geschiedwetenschap, maar ook de literaire kritiek toonde zich weinig enthousiast. In 1863 veroordeelde Busken Huet dit genre tot ‘de orde der aesthetische ketterijen’. Deze romans leken volgens hem op een schotel tam wild, een potloodschets in olieverf, een foliant in zakformaat en een klephoorn met snaren. Een uitzondering was, alweer, *Het Huis Lauernesse*.⁴⁴

Historische romans zijn vermoedelijk wel in leeskringen van vrouwen een geliefd genre geweest. Betsy Groen van Prinsterer-van der Hoop, echtgenote van de historicus en staatsman Guillaume Groen van Prinsterer, richtte in 1833 een damesleesgezelschap op. Voor ‘het zoekende jonge meisje’ zorgde zij voor lectuur ‘van het nieuwste en het beste op ieder gebied van letteren, kunst en wetenschap’.⁴⁵ Aangezien Betsy Groen van Prinsterer goed bevriend was met Toussaint, zal zij de interesse voor het werk van haar vriendin zeker aangewakkerd hebben. Anna

41 Brief van Fruin aan Toussaint op 13-5-1859 in Smit en Wieringa, *Correspondentie*, 95. In een recensie van J.L. Motley's *The Rise of the Dutch Republic* (1856) in *De Gids* verweet Fruin de Amerikaanse historicus de Leicesterromans niet gelezen te hebben. Cf. Reeser, *De huwelijksjaren*, 377.

42 Tollebeek, *De toga*, 16-17 en 44-45.

43 Frédéricq, ‘De l'enseignement’, 86. Cursivering MG.

44 Busken Huet, ‘Letterkunde’, 113.

45 Naber, ‘Het levenswerk van Anna van Hogendorp’, in idem, *Van onze oudtantes* (1917), 263. Gewin, *In den Réveilkring*, 60-61.

van Hogendorp werd in 1857 lid van dit gezelschap. Enkele jaren later las ze *Het Huis Lauernesse*. De roman maakte een onuitwisbare indruk op haar:

'Zij las en las' (...) en eene nieuwe wereld, de wereld die zij zocht, ging voor haar open. (...) De tooverstaf der kunst had het der lezeres als geconcentreerd doen zien; maar de lessen der geschiedenis en de ervaringen van het dagelijksch leven rondom haar, getuigden, dat die wonderkracht geene verdrinking, maar levende heerlijke werkelijkheid was.'⁴⁶

Hoe teruggetrokken de produktieve schrijfster Trui Toussaint ook leefde, in haar eigen tijd fungeerde zij als rolmodel in een literair en historiografisch netwerk van vriendinnen en bewonderaars. Zo prees Elise van Calcar-Schiotling, enige tijd haar vriendin, in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1856 het derde deel van de Leicester-trilogie om het uitmuntende historisch onderzoek.⁴⁷ Zelf publiceerde ze twee historische romans en beïnvloedde op haar beurt Catharina van Rees, die zich eveneens op dit genre toelegde.⁴⁸ Toussaint kreeg in 1878 ook bezoek van Adèle Opzoomer en haar vader, de filosoof C.W. Opzoomer. Adèle had onder het pseudoniem A.S.C. Wallis drie historische treurspelen geschreven, waaronder *Johan de Witt* (1875). Naar aanleiding van dit drama verdedigde het jonge meisje in een brochure haar mening tegenover Fruin dat de prins niet vrijuit ging bij de gewelddadige dood van de gebroeders.⁴⁹ Twee jaar later verraste ze de literaire wereld met haar grote roman over de Hervorming, *In dagen van strijd* (1877), die zich grotendeels afspeelt in het Brussel van de landvoogdes Margaretha van Parma. De roman beleefde zes drukken en werd in het Engels en Duits vertaald.⁵⁰ Het schijnt dat Opzoomer zo trots was op zijn dochter, dat hij haar roman een proefschrift noemde.⁵¹ Toussaint bewonderde *In dagen van strijd* om de kennis van de menselijke psyche, maar in historisch opzicht vond ze er nogal wat aan mankeren. Beschouwde ze Adèle in eerste instantie als haar opvolgster, spoedig raakte zij teleurgesteld in de schrijfster. Tot een vriendschap kwam het tussen beiden niet.⁵² Toussaint vatte wel vriendschap op voor de sociaal bewogen Margaretha

46 Van Hogendorp, 'Mevrouw Bosboom-Toussaint', 1132-1133. Aan het ziekbed van een familielid, toen Anna in lange dagen en nachten moest waken, vermoedelijk rond 1866, 'viel haar oog' op *Het Huis Lauernesse*. Het leesgezelschap wordt in dit verband niet genoemd. Anna van Hogendorp werd een bewonderaarster en goede bekende van Toussaint.

47 Reeser, *De huwelijksjaren*, 90. E (pseudoniem van Elise van Calcar), 'recensie van Gideon Florensz'.

48 De historische romans van Elise van Calcar zijn *Eene slui in den nacht* (1853) en *De Eedgenooten Historische roman uit de 16e Eeuw* (1888). Cf. Wolters, 'Levensbericht', Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, Berns en Grever, 'Eliza Fleischacker'. Catharina F. van Rees publiceerde o.a. *De parel aan het hof van Gelre Historisch-romantisch verhaal* (1887) en *In vuur en vlam Historisch-romantisch verhaal* (1889). Cf. Evers en Geurts, 'De verbeelding', 124 en 136.

49 Wallis, *Prins Willem III*. De brochure was een reactie op een artikel van Fruin, 'De schuld van Willem III'.

50 Wallis, *In dagen van strijd*. Van haar hand verschenen totaal vijf historische romans. De andere romans zijn *Vorstengunst* (1883), *Een liefdedroom in 1795* (1906), *Zielestrijd* (1908), *De Koning van een Vreugderijk* (1913). Cf. Snellen, 'Levensbericht'.

51 Rameckers, *Wallis*, 101.

52 Reeser, *De huwelijksjaren*, 282-283, 293. Rameckers stelt dat Adèle een leerlinge van Toussaint is gebleven, cf. *Wallis*, 109.

Maclaine Pont, die tien historische romans op haar naam bracht.⁵³

Sommige schrijfsters beoefenden ook het biografisch genre. Betsy Hasebroek – een hartsvriendin van Toussaint – publiceerde bijvoorbeeld de levensschetsen *De Vrouwen der Hervorming* (1859), Elise van Calcar de kleine biografie *Sophia Frederika Mathilda Koningin der Nederlanden, als vorstin en moeder geschetst voor hare landgenooten* (1877), en Anna van Hogendorp drie grote biografische artikelen in *Geloofsgetuigen: galerij van Christelijke Vrouwen* (1878-1880).⁵⁴ Tien jaar later maakte Johanna Naber haar debuut als biografe.

Verschillende vrouwen in Nederland wijdde zich dus in de tijd van Fruin aan de geschiedbeoefening. De historische roman speelde daarbij een cruciale rol. Niet alleen bracht dit genre hen in kennis met de geschiedenis; van de 22 opgespoorde vrouwen, die in de negentiende eeuw geschiedverhalen schreven, kozen er veertien voor de romanvorm.⁵⁵ Van deze groep publiceerden Toussaint en Wallis de invloedrijkste romans.⁵⁶ Sommige geschiedschrijfsters documenteerden zich terdege: Toussaint, Van Rees en Maclaine Pont onderzochten primaire bronnen;⁵⁷ Van Calcar en Wallis baseerden zich voornamelijk op literatuur. Veel schrijfsters werden gedreven door opvoedkundige motieven en hadden een voorkeur voor de nationale geschiedenis waarin heldinnen ten tonele werden gevoerd.

De uitspraken van Blaas dat de romantiek als zodanig de groeiende historische interesse niet veroorzaakte noch tot een romantische geschiedschrijving leidde, verdienen dus vanuit het perspectief van vrouwen enige nuancering. De historische roman – het genre dat in de romantiek ontwikkeld werd – blijkt althans voor vrouwen als kenbron en als historiografisch medium uitermate belangrijk te zijn geweest. De waarschuwing van Fruin voor een literaire geschiedschrijving en zijn toenemende kritiek op 'romantische' historici golden echter ook voor 'romantische historicae'. De afgrenzing van geschiedenis ten opzichte van literatuur had zodoende tot gevolg dat het historisch werk van bijna alle schrijfsters in de negentiende eeuw als onwetenschappelijk en daarmee als minder relevant werd gecate-

53 Reeser, *De huwelijkjaren*, 294, 306-307, Naber, *Margaretha Wijnanda Maclaine Pont*, cf. ook Staal, *Maclaine Pont*, 13 en 54. De historische romans van Maclaine Pont zijn o.a. *De eer gewroken* (1894) over de 15e eeuw, *Het huis aan de haven* (1896) over de 16e eeuw, *Twee vrouwebeelden* (1897) over de 12e eeuw en *Een Alkmaarsche burgemeestersdochter* (1903) over de 18e eeuw.

54 Catharina van Rees schreef ook 'vie romanceés' van componisten als Haendel, Bach en Chopin.

55 Tot nu toe zijn de volgende schrijfsters opgespoord die historisch werk in de negentiende eeuw publiceerden: Margaretha de Neufville (r), Trui Bosboom-Toussaint (r), Barbara van Meerten-Schilperoort, mej. R. de Goeie (Agatha) (r), Anna van Hogendorp, Elise van Calcar-Schiotling (r), Betsy Hasebroek, Catharina F. van Rees (r), Louise Stratenus (r), Tiha van der Tuuk (r), Adèle Opzoomer (r), Margaretha Maclaine Pont (r), Johanna Naber, Louise de Neve, Nicolina Maria Sloot (r), Alida van der Flier (r), Marie Anderson (r), Elise Soer (r), Marie de Man, Maria van Tuyll van Serooskerken (r), Aleida Nijland, Hermine Moquette. De (r) duidt op de publikatie van historische romans.

56 Verscheidene romans van deze schrijfsters werden vertaald. Voor de grote invloed van de historische romans van Wallis op Clara Wichmann rond 1900, cf. Bosch, *Het geslacht*, 278-279.

57 Zie o.a. de noten in *De poorterszoen van Hoorn* van Maclaine Pont en de lijst van geraadpleegde werken in *In vuur en vlam* van Van Rees.

goriseerd. De negentiende-eeuwse genremarkering viel grotendeels samen met een seksemarkering. Deze dubbele markering werd ook op andere manieren aangescherpt.

3.3 Seksesegregatie in de emancipatie van de geschiedbeoefening

Vanaf de totstandkoming van het Koninkrijk in 1813 was de Nederlandse geschiedbeoefening gedurende de negentiende eeuw inhoudelijk een potentiële bron van conflicten. Allereerst vormden de historische verschillen tussen Noord en Zuid remmende factoren voor een onderzoek naar de wortels van het vaderland. Pas na de afscheiding van België in de jaren dertig werkte de Noordnederlandse natie aan de perceptie van een gemeenschappelijke geschiedenis. Nu kon ook de Gouden Eeuw van de Republiek, vóór 1830 een gevoelig onderwerp, als onderdeel van het glorieuze verleden onderzocht worden.⁵⁸

Daarnaast bemoeilijkte het bestaan van de recente monarchie het duiden van een republikeins verleden. De geschillen tussen Loevesteiners en Oranjegezinden konden door de geschiedschrijving weer snel opvlammen. Willem Bilderdijk had zich tegen de Loevesteinse interpretatie van de geschiedenis verzet en getuigde vanaf 1817 in zijn Leidse voordrachten van zijn geloof en Oranjeliefde.⁵⁹ Groen van Prinsterer overtuigde echter meer dan Bilderdijk. Hij corrigeerde het staatsgezinde beeld dat de Nederlandse geschiedschrijving zo lang had bepaald in de uitgave *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau* (1835-1861).⁶⁰ In het debat over de rol van Willem van Oranje tijdens de Opstand, mengde zich ook Bakhuizen. Hij onderschreef de mening van Groen dat de geschiedwetenschap recht had op volledige publikatie van bescheiden, ook als daar vertrouwelijke brieven tussen zaten, maar hij laakte de 'prinsgezinde ijver' van Groen.⁶¹

Tenslotte vroeg de toenemende verzuiling in de tweede helft van de negentiende eeuw om een onpartijdige en wetenschappelijk gelegitimeerde geschiedschrijving. Fruin nam daartoe het voortouw. Hij streefde ernaar de historische waarheid zodanig te presenteren dat de tegenstrijdige belangen van katholieken, protestanten en liberalen met elkaar verzoend konden worden. In zijn opvatting stond daarbij het Oranje-Huis boven de partijen. De creatie van een nationale identiteit en het aankweken van vaderlandsliefde vormden de doelstellingen van zijn liberaal-positivistische geschiedschrijving.⁶²

58 Blaas, 'De prikkelbaarheid', 272-275.

59 Kernkamp, *Van mensen*, 10; Janssen, 'Over Nederlandse patriotten', 8.

60 Kernkamp, *Van mensen*, 64-69. Cf. Van Essen, 'Groens uitgave'.

61 Kernkamp, *Van mensen*, 14-15; Janssen, 'Over Nederlandse patriotten', 9.

62 Blaas, 'De prikkelbaarheid', 278; Tollebeek, *De toga*, 71-127; De Schryver, *Historiografie*, 296.

Het primaat van de burger in de vaderlandse geschiedenis

De constructie van dit gemeenschappelijk 'vaderlands' verleden door erkende historici impliceerde in grote trekken de projectie én bevestiging van hun bestaan als *burgers*. Bakhuizen van den Brink adviseerde bijvoorbeeld Jacob van Lennep zich te verdiepen in de 'burgerlijke staatsman' van de Gouden Eeuw, in plaats van te dwepen met de ridderscultuur uit de middeleeuwen.⁶³ Fruin was door de staatkundige ontwikkelingen in 1848 tot de studie van de vaderlandse geschiedenis gebracht. Meer en meer legde deze woordvoerder van de gezeten burgerij in *historici* de nadruk op de politiek-institutionele geschiedenis.⁶⁴ In dit voetspoor verklaarde zijn leerling P.L. Muller in 1878 dat 'het gebied van den geschiedvorschcr vooral de staatsgeschiedenis is'.⁶⁵ Om aan te tonen dat katholieken 'er evenveel recht op hadden Nederlander te heten als niet-katholieken', concentreerde ook de katholieke historicus W.J.F. Nuyens zich op de staatkundige geschiedenis.⁶⁶

De actuele politiek had er dus toe geleid dat de politiek-staatkundige geschiedschrijving het primaat kreeg. Met de begrippen volk, verzet, vrijheid en vooruitgang wilden historici de geschiedenis van de (opkomende) burgerij in beeld brengen. De liberale en confessionele interpretaties van het verleden resulteerden in een pluriforme historiografie, maar dan wel vanuit het gezichtspunt van *mannelijke burgers*. Burgeressen bestonden niet: gehuwde vrouwen ressorteerden onder de maritale macht van de man; ongehuwde vrouwen waren weliswaar handelingsbekwaam (zij mochten een contract tekenen), maar zij bleven 'onvolkomen mensch'. De begrippen burger en mens waren al tijdens de Franse Revolutie synoniemen voor 'man'. De eis van Olympe de Gouges in haar *Verklaring van de rechten van de vrouw en burgeres* (1791), dat vrouwen opgenomen moesten worden in de Nationale Vergadering, werd door de revolutionairen genegeerd. Vrouwen hadden in alle Westerse landen gedurende de hele negentiende eeuw geen burgerrechten.⁶⁷ In Nederland werd deze discriminatie manifest naar aanleiding van het verzoek van Aletta Jacobs aan burgemeester en wethouders van Amsterdam om als belastingbetalend burgeres op de kiezerslijst te worden geplaatst. Zij streed tot de hoogste instantie. De Hoge Raad besliste in 1883 dat *de letter van de wet* vrouwen niet uitsloot, maar naar *de geest van de wet* kon 'de vrouw' niet als burger worden opgevat. Bij de grondwetsherziening in 1887 werd daarom vastgesteld dat kiesrecht alleen aan mannelijke Nederlanders en mannelijke ingezetenen kon worden toegekend.⁶⁸

63 Miltenburg, *Naar de gesteldheid*

64 Tollebeek, *De toga*, 20, 33-36 Volgens Muller Fz stelde Fruin ook belang in de geschiedenis van 'de maatschappij' Al in zijn *Tien jaren uit den Tachtigjarigen oorlog 1588-1598* (1857-58) zijn hoofdstukken gewijd aan de geschiedenis van de handel, de kerk en de letterkunde Cf Muller, 'Robert Fruin', 355

65 S Muller Fz, 'Levensbericht van P.L. Muller', 21

66 Het citaat is uit Janssen, 'Geschiedkundig credo', 120 Cf ook Tollebeek, *De toga*, 38, Bornewasser, 'De Nederlandse katholieken'

67 Schröder, *Olympe de Gouges*, 31-44, Rendall, *The origins* Over de uitsluiting van vrouwen van het begrip burger cf Blok, *Amazones*, 9

68 Jacobs, *Herinneringen*, 92-97, De Wilde, Aletta Jacobs, 77

Toch verdiepten historici zich soms wel in de geschiedenis van deze 'niet-burgers'. Zo publiceerde de Tilburgse predikant en historicus Gilles Schotel de boeiende studie *Anna Maria van Schurman* (1853).⁶⁹ Fruin wijdde aan vijf vrouwenfiguren een opstel: Maria van Reigersbergh, Louise Henriette d'Orange, Maria Stuart, Louise de Coligny en mevrouw Bilderdijk-Woesthoven. Maria van Reigersbergh beoordeelde hij voornamelijk vanuit haar positie als echtgenote van de beroemde staatsman Hugo de Groot:

'En hoezeer wij pogen het oog op haar gevestigd te houden, gedurig wordt het naar den grooten man afgetrokken, in wiens glans, zoo als het behoort, haar zwakker licht opgaat. (...) Maar wij kunnen de mening niet onderdrukken, dat zij als gouvèrante behandeld wordt, omdat zij te veel gegouverneerd en te weinig moederlijk lief gehad heeft.'⁷⁰

Later bekritiseerde hij juist de historicus Thomas Macaulay, omdat deze de gemalin van de stadhouder-koning Willem III te zeer in de schaduw van haar beroemde echtgenoot had gesteld.⁷¹ In de *Bibliotheek der geschiedenis* (1863-1865) van C.L. Görlitz⁷² – een 'bloemlezing uit de werken der voornaamste geschiedschrijvers van vroegeren en lateren tijd' over de 'wereldgeschiedenis' – werden ook enkele historische heldinnen opgenomen. Intrigerend is dat deze samensteller behalve uit werken van historici als Jules Michelet, ook fragmenten selecteerde uit de mémoires van drie Franse schrijfsters (onder wie madame Campan). In historiografische anthologieën uit de periode 1860-1948 komen historische teksten van schrijfsters zelden voor.

Professionele *historici*, met name de hoogleraren, richtten zich niet op historische vrouwen als object van studie en refereerden evenmin aan geschiedschrijfsters.⁷³ In de moderne geschiedwetenschap was inhoudelijk weinig plaats voor vrouwen, door het gewicht dat aan de politiek-staatskundige geschiedenis werd toegekend. Fruin en zijn leerlingen (historici die wel naar elkaar verwezen) interesseerden zich voor figuren die een doorslaggevende rol hadden gespeeld bij de staatsrechtelijke vormgeving van de Nederlanden. Getalsmatig vielen de vaderlandse heldinnen in het niet bij de graven, stadhouders, regenten, zeehelden en staatslieden. De geringe aandacht voor historische vrouwen kon daarbij ook leiden tot anachronistische vertekeningen, zoals de stereotiepe nadruk op de waarde van een bepaalde echtgenote of moeder.

Zoals gezegd voelden schrijfsters als Toussaint, Opzoomer en Maclaine Pont zich even goed betrokken bij het verleden van hun 'volk'. Ook zij verdiepten zich in graven, veldheren en staatsmannen. De betekenis van deze geschiedschrijfsters voor de opwekking van een 'vaderlands gevoel' in de negentiende eeuw zou in een ander kader uitgebreider onderzocht moeten worden. Bij het lezen van hun werk ontstaat echter de indruk dat zij systematischer aandacht besteedden aan

69 De Baar en Rang, 'Minerva', 20-22.

70 Fruin, 'Hugo de Groot', 296 en 468. Ik dank Janneke Donker voor de inzage van haar werkstuk 'Fruin en de vrouw' (1993). Zie voor de andere vaderlandse heldinnen de literatuurlijst.

71 Fruin, 'Maria', 196.

72 Görlitz had zijn kandidaatsexamen in de letteren en wijsbegeerte behaald.

73 Ik laat hier de *letterkundigen* buiten beschouwing. M.n. Dyserinck verdiepte zich in Wolff en Deken en Bosboom-Toussaint.

prinsessen, regentessen, geleerde vrouwen en andere vaderlandse heldinnen.⁷⁴ Daarnaast belichtten zij, vergemakkelijkt door de romanvorm, de informele en minder rationele invloeden op politiek en machtsvorming. Met name Toussaint heeft voor een psychologische toevoeging aan de geschiedschrijving gezorgd. Volgens Bouvy had de schrijfster zich gerealiseerd dat vrouwen weinig vertegenwoordigd zijn in geschiedkundige werken en met haar romans willen aantonen hoe 'de hartsgeschiedenissen' oorzaak kunnen zijn 'van wat er aan belangrijks in de politiek gebeurt'.⁷⁵ In een dergelijke benadering krijgen de achtergrondfiguren van het politieke toneel natuurlijk meer kansen op historische zichtbaarheid. Maar zoals gezegd, de historische roman stond buiten de geschiedwetenschap.

De marginalisering van vrouwen als historisch object in de negentiende-eeuwse geschiedbeoefening werd dus langs twee wegen bewerkstelligd. *Inhoudelijk* kreeg de politiek-staatkundige geschiedenis in de moderne (lees: wetenschappelijk erkende) geschiedschrijving het primaat. Hierin stond de opkomende mannelijke burger centraal. Geschiedschrijving waarin 'niet-burgers' (vrouwen) wel op de voorgrond konden treden, zoals de historische roman, werd vervolgens door de hierarchische *gemoescheiding* tussen literatuur en geschiedenis in de geschiedwetenschap in diskrediet gebracht. In het hiernavolgende zal blijken dat de historische onzichtbaarheid van vrouwen nog versterkt werd door hun institutionele uitsluiting als geschiedschrijfters.

De 'status aparte' van vrouwen in genootschappen

De grondslagen voor de geschiedbeoefening als een zelfstandige, wetenschappelijk erkende discipline werden in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw gelegd. In 1826 werd het opsporen en onderzoeken van bronnen gestimuleerd door een Koninklijk Besluit dat middelen daartoe in het vooruitzicht stelde. In datzelfde jaar schreef de overheid bovendien een prijsvraag uit voor een opzet van een algemene vaderlandse geschiedenis, gegrondvest op 'de meest echte bescheiden'.⁷⁶ Tevens werden in de jaren dertig de provinciale en stedelijke archieven ontsloten. Het Koninklijk Besluit in 1829 had bepaald dat archivariissen gemachtigd waren toegang te verlenen aan bij hen bekende en vertrouwde personen 'die in het algemeen belang geschiedkundige nasporingen wensen te doen'.⁷⁷ Landelijke richtlijnen waren er niet. Vandaar dat er grote verschillen in toegankelijkheid en beheer van de archieven bestonden. Zo kon het gebeuren dat personen, die de archivaris persoonlijk niet kenden, geen enkel document onder ogen kregen. Dat was Trui Toussaint overkomen bij het Algemeen Rijksarchief.

De toegang tot literatuur en studieboeken vormde voor vrouwen in die tijd een

⁷⁴ Opvallend is dat in Adèle Opzoomers roman, *In dagen van strijd* (1877), de hoofdfiguur Hélène Vredenburg haar tegenspeler Edward in verwarring brengt met haar grote kennis van geschiedenis en klassieke talen. Mogelijk wilde de schrijfster – mede na v. Aletta Jacobs – bewijzen dat vrouwen ook een universitaire studie konden volgen.

⁷⁵ Bouvy, *Idee*, 183.

⁷⁶ Kooijmans en De Valk, "Eene dienende onderneming", 205-206.

⁷⁷ Fagel, *Historische tijdschriften*, 347; Hubrecht, *De onderwijswetten*, 78-81.

structureel probleem. In 1871 had minister Thorbecke het heel duidelijk gesteld: 'De universiteiten zijn voor jonge mannen opgerigt'.⁷⁸ Alleen als een vader voor zijn dochter toestemming vroeg om te studeren, mocht hem dit verzoek niet geweigerd worden. De universiteitsbibliotheken waren bestemd voor 'vakontwikkeling zoekenden', een select publiek van mannelijke wetenschappers en studenten.⁷⁹ Ook leesmusea – bibliotheekinstellingen van en voor de gegoede burgerij – waren voor 'de schone sekse' verboden terrein. De poging van Aletta Jacobs om lid te worden van het Genootschap het Leesmuseum te Amsterdam veroorzaakte grote consternatie. Zij kreeg te verstaan dat het Genootschap een *heren*-Leesmuseum was. Haar verzoek werd na enig aandringen in 1879 toch gehonoreerd. Pas in 1902 werden vrouwen officieel toegelaten tot dit Leesmuseum.⁸⁰

Tot de vorming van een historisch-wetenschappelijke infrastructuur droegen ook de geleerde genootschappen hun bouwstenen bij. De oudere gezelschappen stelden aparte historische commissies in: de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde in 1841 en het Provinciaal Utrechtsch Genootschap in 1848. Daarnaast legden nieuwe genootschappen zich toe op de geschiedbeoefening: het Historisch Gezelschap te Utrecht in 1845 – in 1850 werd de naam gewijzigd in Historisch Genootschap (HG) – en het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam in 1858.⁸¹ Het HG beschouwde zich als een 'vereniging van wetenschappelijke beoefenaars der algemeene Nederlandsche Geschiedenis' en beoogde met name 'de bevordering van geleerde nasporingen en de studie der bronnen'.⁸²

Dergelijke geleerde genootschappen vormden in de negentiende eeuw een waar mannenbolwerk.⁸³ Vrouwen werden als 'beminnelijke kunne' en 'pronkstukken der schepping' alleen toegelaten tot enkele openbare vergaderingen en festiviteiten. Als werkend lid werden zij geweerd. Verstandige mannen verafschuwden een 'Savante', stelde een spreker in 1807. Haar aanwezigheid kon tot verzoeken leiden bij 'de broeders' van het genootschap waardoor hun werk als gevolg van 'menschelijke zwakheid' in gevaar dreigde te komen, suggereerde een ander in 1842.⁸⁴ Toch vroegen enkele heren tijdens de ledenvergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in 1861 zich af of het niet wenselijk ware

78 Antwoord van Thorbecke aan de Tweede Kamer 30-11-1871 n a v de toelating van Aletta Jacobs tot de universiteit, geciteerd in De Wilde, *Aletta Jacobs*, 23

79 Greve, *Openbare leesmusea*, 9; Van Gent, *Het aanschafbeleid*, 5 Universiteitsbibliotheken waren aan het begin van de 19e eeuw bijna alleen toegankelijk voor hoogleraren. Na ± 1850 konden ook studenten boeken lenen. Cf Wachelder, *Universiteit*, 228-229

80 In 1882 mochten vrouwen van het Rotterdams Leeskabinet lid worden. Om de studiemogelijkheden voor vrouwen te vergroten werden in Den Haag en Amsterdam leesmusea voor vrouwen opgericht. Prinse, *De collectie*, 4, 9-10, Helmers, 'Door lezen'. Cf over leesmusea voor vrouwen ook Naber, *Jeltje de Bosch Kemper* (1918), 125

81 Fagel, 'Historische hidschriften' 351

82 Roskes, *Inventaris*, 4

83 Van den Berg, 'Het literaire genootschapsleven', 18 Een uitzondering vormde het 'dames-physica' te Middelburg, waar vrouwen in de eerste helft van de 19e eeuw onderricht in de natuurkunde kregen van het 'heeren-physica'. Vondst van Mane de Man die deze informatie doorspeelde aan de Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'. Cf hfst 3.5 De preciese betekenis van dit damesgezelschap is mij onbekend

84 Aanhalingen gelicht uit de voorbeelden van Van den Berg, 'Het literaire genootschapsleven', 19-20

om mevrouw Bosboom-Toussaint als lid voor te dragen. De Maatschappij sloot het lidmaatschap van vrouwen in principe niet uit. De voorzitter, Fruin, oordeelde dat het ere-lidmaatschap mogelijk moest zijn. De schrijfster kwam echter om mij onbekende redenen niet op de kandidatenlijst. Negen jaar later werd zij het eerste vrouwelijk erelid van de Maatschappij. Voortaan luidde artikel twaalf: 'Ook vrouwen, die bijzondere verdiensten hebben jegens de Nederlandsche Taal- en Letter-, Geschied- en Oudheidkunde, kunnen tot Eereleden benoemd worden.'⁸⁵ Spoedig werden twee andere dames met het erelidmaatschap vereerd: Lina Schneider-Weller in 1872 en Adèle Opzoomer in 1880.⁸⁶

Lina Schneider-Weller kwam uit het buitenland. Deze Duitse (geschied)schrijfster, vertaalster en declamatrice stond destijds zeer in aanzien. Ze verbleef enkele malen langdurig in Nederland, wijdde zich aan de Nederlandse taal- en letterkunde en legde daarin met succes examen af (vermoedelijk een MO-akte), waardoor zij de bevoegdheid kreeg om aan een HBS les te geven. Ze vertaalde onder meer van W.J.A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* (1868-1872) in het Duits. Vertrouwd met de cultuurgeschiedenis van de Griekse oudheid verscheen van haar zelf *Frauengestalten der griechischen Dichtung* (1879). Vanwege haar geleerdheid werd ze in het levensbericht voor de Maatschappij 'professor zonder toga' genoemd.⁸⁷

Het Provinciaal Utrechtsch Genootschap (PUG) toonde zich minder enthousiast over vrouwelijke inmenging. In 1870 hield Nicolaas Beets voor de algemene vergadering zijn openingsrede, *Opmerkingen naar aanleiding van de denkbeelden van den dag in verband met de Emancipatie der Vrouwen*, waarin hij op termijn pleitte voor toelating van dames. Beets verdedigde de mening dat de vrouwelijke geest in het bezit is 'van alle die vatbaarheden en organen, die, op mannelijke wijze gevoed, geoefend en gekweekt, het vrouwelijk geslacht tot de hoogste ontwikkeling in wetenschap en kunst zouden in staat stellen'.⁸⁸ De grote verdienste van vrouwen bleef echter volgens hem

'dat zij, aan de zijde van een geleerde mannenwereld, aan de volheid des levens ontruikt, tot eenzijdige onderzoekingen afgezonderd, in bedwelmenden afgetrokkenheden verdiept, en in het zoeken der waarheid van alle kanten door drogredenen belaagd, steeds de verkwikkende, opwekkende, ontnuchterende en bezadigende *wedehelft*, het onmisbaar tegenwicht, en de vertegenwoordigsters van het gezond verstand geweest en gebleven zijn, en tegenover de boeken en hun stof altijd weder den mensch en het leven vertoonend en gehandhaafd hebben.'⁸⁹

85 UBL, MNL-9 Wet van 1872, art. 12, 5; MNL-30 *Handelingen der Jaarlijksche Algemeene Vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Leiden 1861), 81-82. Mr. C.H.B. Boot en prof.dr. M. de Vries pleitten voor gewoon lidmaatschap, Robert Fruin stelde Toussaint als erelid voor. MNL-100 brief Toussaint aanvaarding erelidmaatschap, 24-6-1870. Cf. ook Braat, 'De Maatschappij'.

86 UBL, MNL-790-791 ledenbestand. Tot 1893 waren zij de drie enige vrouwelijke erelieden in de Maatschappij.

87 De Beer, 'Lina Schneider'. Schneider-Weller bezocht in 1874 de meisjes-HBS van Naber en declameerde daar in het klaslokaal Goethe en Schiller. Cf. Naber, 'Nicolaas Beets' (1927), 522.

88 GAU, PUG-10, *Verslag van het verhandelde in de algemene vergadering van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van kunsten en wetenschappen, gehouden den 28 juni 1870* door Nicolaas Beets (Utrecht 1870), 5-18, 7.

89 Ibidem, 9. Cursiveringn Beets.

Beets vroeg zich af wat een geleerde zou ontberen als 'de vrouw, in plaats van u aan de deur van het studeervertrek *optewachten*, u derwaarts *volgde* om uw mede-arbeidster te zijn'. Zij verbond immers de wonden van zijn eenzame wetenschappelijke strijd en versterkte zijn krachten. Als dit zou veranderen, zo vervolgde hij, 'zou deze schade *voor u* niet een groote schade *voor de wetenschap* zijn?'⁹⁰ Beets' rede illustreert haarscherp de geseksueerde voorstelling van de wetenschap in die dagen. De moderne wetenschapsbeoefening – de heroïsche zoektocht naar waarheid – werd als een mannelijke activiteit beschouwd. Ook Allard Pierson repte in zijn rectoraatsoverdrachtsrede van 1884 over de nieuwe wetenschap als een taak die alleen '*door mannen van karakter*' vervuld kon worden. Deze wetenschap had nieuwe bronnen van kennis geopenbaard, het recht van vrij onderzoek tot een axioma verheven en de overlevering ontluisd. De eruditie van voorheen op het gebied van de filologie, mythologie, theologie en geschiedenis was 'beuzeltaal'. Huidige wetenschappers hadden volgens hem genoeg aan 'de wetenschappelijke methode', mits gehanteerd door een persoon met een 'vast zedelijk karakter' en een 'vaste zedelijke wil' die in elk duister wist door te dringen.⁹¹ Dergelijke opvattingen veronderstelden steeds dat de 'vrouw' als representante van de menselijke wereld de geleerde na zijn eenzame onderzoeken weer tot leven bracht. In zijn studie van de Leidse universiteit in de negentiende eeuw brengt Otterspeer deze taakverdeling ironisch onder woorden: 'De vrouw was in het huisgezin van de professor steun en stofdoek tegelijk.'⁹²

De angst voor het verlies van deze onmisbare vrouwelijke steun bleek bijzonder groot. Toen Trui Toussaint in 1876 werd voorgedragen, stemden op één na alle bestuursleden van het PUG tegen. De overweging dat zij 'niet genoegzaam bekend' zou zijn, wel eens als argument tegen anderen ingebracht, ging bij haar niet op. Hier gold volgens Singels 'de principiele uitspraak: "geen vrouwen"', die volgens hem 'op kortzichtige en uitsluitende wijze werd gegeven'.⁹³

Professionals bewaken het nationale erfgoed

Het universitaire *beroep* van de historicus ontwikkelde zich in de tweede helft van de negentiende eeuw, toen aan de universiteiten het Duitse model van eenheid van onderwijs en onderzoek geleidelijk werd overgenomen.⁹⁴ Het oude kennisideaal van geleerdheid, verbonden aan personen die zich beriepen op overgeleverde kennis, werd vervangen door de onpersoonlijker dynamiek van de wetenschap waarin het debat over uitgangspunten en onderzoeksresultaten centraal kwam te staan.

In 1850 werd Reinhart P.A. Dozy tot de eerste buitengewoon hoogleraar Middeleeuwse en Nieuwe Geschiedenis in Leiden benoemd. Tien jaar later vormde de

⁹⁰ Ibidem *Cursivering* Beets

⁹¹ 'Verslag van de lotgevallen der Universiteit, uitgebracht door den aftredende Rector Magnificus, op 16 September 1884', in *Jaarboek der Universiteit van Amsterdam* (1884-1885), 107-109, 108

⁹² Otterspeer, *De wieslag*, 396 Dat 'de wetenschap' in de 19e eeuw 'mannelijk' moest zijn, signaleert ook Schiebinger, *The Mind*, 273-274

⁹³ Singels, *Uit de geschiedenis*, 79-81, Naber, 'Nicolaas Beets' (1927)

⁹⁴ Wachelder, *Universiteit*, 12, 205, 215-217

gewone leerstoel Vaderlandse Geschiedenis in Leiden, door Fruin bekleed, de volgende stap. In 1890 waren er aan elke universiteit minstens twee leerstoelen gevestigd met een leeropdracht in de geschiedenis.⁹⁵ Thorbecke had het met de wet op het Middelbaar Onderwijs in 1863 mogelijk gemaakt om een MO-akte geschiedenis te halen waarmee men les kon geven aan een gymnasium of HBS, maar in de wet op het Hoger Onderwijs van 1876 bleef geschiedenis slechts onderdeel van de studies klassieke talen en Nederlandse letterkunde.⁹⁶ Pas door het Academisch Statuut in 1921 werd een afzonderlijke doctoraalstudie geschiedenis gerealiseerd met de hoofdvakken oude, middeleeuwse en nieuwe geschiedenis.

Inmiddels was er aan het einde van de negentiende eeuw een scheiding ontstaan tussen *historici* en *amateur-historici* die min of meer samenviel met het onderscheid tussen universitair geschoolden en niet-universitair geschoolden.⁹⁷ Historici hadden zich gevormd tot een beroepsgroep: zij hadden colleges gevolgd bij een hoogleraar in de geschiedwetenschap, zij waren in het bezit van een universitaire graad, zij werden leraar of wetenschapper en verenigden zich in genootschappen of beroepsverenigingen. De beroepsgroep kenmerkte zich door een interne rangorde en horizontaal werd een netwerk aan machtsrelaties opgezet.⁹⁸ Historici gingen met vakgenoten in debat tijdens jaarvergaderingen, fora en congressen, maar ook in tijdschriften. Toen geschiedenis in 1921 een doctoraalstudie werd, bestonden er vier landelijke historische periodieken: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* (sinds 1837), *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* (sinds 1877), *Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde* (sinds 1886) en het katholieke *Historisch Tijdschrift* (sinds 1921).⁹⁹

Van der Krogt stelt dat professionalisering meestal gestalte krijgt door de interactie tussen een beroepsgroep en de omgeving. Een effectieve professionaliseringsstrategie is dan de afscherming van het beroep. Deze zogenaamde 'closure' komt neer op het beheersen van de groepsgrootte en het bewaken van kwaliteit en status.¹⁰⁰ Anders gezegd: buitenstaanders geven de beroepsgroep inhoudelijk en institutioneel in belangrijke mate vorm.

Het 'closure-proces' in de geschiedbeoefening liep – zoals bij veel disciplines en beroepsgroepen – parallel aan het sekse-onderscheid. De buitenstaanders zijn hier geschiedschrijfsters, *schrijfsters* die veelal op een literaire en dus 'niet-wetenschappelijke' wijze het verleden verbeeldde. Zij waren niet geschoold in de zogeheten historisch-wetenschappelijke methode: 'een nauwkeurig ziften der overgeleverde

95 Totaal minstens acht leerstoelen. Cf. bijlage IV.

96 De MO-akten zijn in dit onderzoek slechts zijdelings betrokken.

97 Tollebeek, 'De uitbouw'; Janssen, 'Over de bewerktuiging'.

98 Kenmerken van een beroepsgroep zijn o.a.: het bestaan van speciale scholing en beroepen, beroepsverenigingen, communicatiekanalen en een interne rangorde. Cf. Van der Krogt, *Professionalisering*.

99 Cf. Blom, 'Een eeuwfeest?'; Van Hees, 'Van Nederlandsche Historiebladen'; Bornewasser, 'Periodieke historiografie'.

100 Van der Krogt, *Professionalisering*, 132 en 249. Cf. ook Elias, 'Een theoretisch essay', 16.

stof, een kritisch bewerken der bronnen, een zorgvuldig wikken en wegen'.¹⁰¹ Het voert mijns inziens te ver om de professionalisering van de geschiedbeoefening als een reactie op de komst van vrouwen in genootschappen en universiteiten te zien.¹⁰² De grondslagen van de professionalisering werden namelijk al eerder gelegd. Wel hebben geschiedschrijfsters het demarcatieproces van de geschiedbeoefening bevorderd, dat blijkt althans uit de reacties van de Maatschappij en het PUG die Toussaint in respectievelijk 1861 en 1876 als gewoon lid afwezen. Omdat vrouwen geen toegang hadden gekregen tot genootschappen en geen universitaire graad hadden behaald, waren zij in het laatste decennium per definitie 'amateur-historicae'. Leden van genootschappen en tijdschriftredacties bestonden van toen af aan uit 'professionals', zodat toelating van vrouwen tot deze gremia prestige-verlies van de groep zou betekenen.

De moderne professionele historicus stond zodoende gelijk aan een mannelijke historicus. Dat de geschiedbeoefening als activiteit en het beroep van de historicus dikwijls in termen van mannelijkheid werden uitgedrukt, onderstreepte op symbolische wijze de afgrendeling van de professie voor vrouwen.¹⁰³ Ook lang nadat zij zich konden bekwamen als historica, werd de 'closure' op dit niveau voortgezet. De historicus P.J. Blok werd na zijn dood door een vakgenoot herdacht als 'een der meesters in het gilde der Nederlandsche historici'. Blok zelf zag de 'vaderlandsche historicus (...) gesteld tot een bewaarder van de kostelijke nationale overlevering. Niet alles daarin was fraai – men had dit *manlijk* en eerlijk te aanvaarden'. Het liefst schreef hij biografieën van 'mannen van stavast', zoals van de zeeheld De Ruyter.¹⁰⁴ De jongere historicus G.W. Kernkamp bestempelde de handelsgeschiedenis in 1895 als 'de schoone slaapster in het bosch, die nog altijd wacht op den wekkende kus van den vorscher'.¹⁰⁵ Het historisch bedrijf bestond kortom uit de 'mannen van het vak'¹⁰⁶: zij bewaakten het nationale erfgoed, bepaalden de kwaliteit, zorgden ervoor dat relevant verleden gelijk stond aan de geschiedenis van mannen en mannelijke instituties en begeleidden deze geschiedschrijving met universele claims.

Terwijl de historische infrastructuur aan het einde van de negentiende eeuw vaste vormen had gekregen, had de geschiedbeoefening zich achter deze 'muraille de la Chine' zonder het aandeel van vrouwen ontwikkeld. Zij hadden echter wel *informeel* een aandeel in dit proces. Historici werkten volgens Smith tijdens en ook

101 J.J.P. Valetton, 'Israelitische Historiographie Redevoering, uitgesproken op den Jaardag der Universiteit, den 6den April 1883, door den Rector Magnificus', in *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Utrecht* (1882-1883), 65-86, 74

102 Deze situatie geldt misschien wel voor de wetenschap in de VS Bosch, *Het geslacht*, 78 Zij steunt op Rossiter, *Women scientists*

103 Smith, 'Historiography', 18, Goggin, 'Challenging' 780

104 Gosses, 'Levensbericht', 115, 122 en 130 Cursivering MG Cf ook H. Brugmans, 'Levensbericht'

105 Tollebeek, *De toga*, 38

106 Uitdrukking van de jury van Teylers Tweede Genootschap voor de bekroonde historische studie van Johanna Naber in 1904 Cf hfst 43

na de professionalisering in een onprofessionele context van verwanten. Familieleden – echtgenoten, dochters en zusters – kopieerden documenten, fungeerden als discussiepartners en *ghostwriters* en corrigeerden drukproeven.¹⁰⁷ Omdat de professionele normen een enkelvoudige, mannelijke auteur veronderstelden, was het in recensies gebruikelijk om alleen naar 'de' historicus te verwijzen en bleven hulpjes en assistenten onzichtbaar.

De meest voorkomende samenwerking tussen familieleden was die tussen echtgenoten, zoals in Frankrijk tussen Jules Michelet en zijn vrouw Athénaïs. Een soortgelijk voorbeeld in Nederland in die tijd was de kortstondige samenwerking tussen Trui Toussaint en haar verloofde Bakhuizen. Betsy Groen van Prinsterer fungeerde als secretaresse voor haar echtgenoot en kopieerde ten behoeve van zijn historisch onderzoek. Schrijven viel deze historicus kennelijk moeilijk. Zijn vrouw beschouwde zich als een instrument: 'ijveriger was geen hand, om de gedachten van dat hoofd en de overtuiging van dat hart uit te drukken'¹⁰⁸. In de twintigste eeuw vormden Jan en Annie Romein een beroemd duo. Ondanks de belasting van het huishouden en het intellectuele beroep dat Jan op haar deed, publiceerde Annie zelfstandig en wist zij haar naam als schrijfster, critica en historica te vestigen.

3.4 Erosie van de onpartijdigheidsleer: vrouwen krijgen toegang

De nationaal-staatkundige geschiedschrijving, die steunde op de positivistische methode, werd in Nederland rond de eeuwwisseling aangetast. Onder de indruk van de maatschappelijke ontwikkelingen had Blok reeds een sociale geschiedenis bepleit waarin naast politieke ook geestelijke en economische toestanden uit het verleden opgenomen moesten worden. Zijn ideeën trachtte hij in de praktijk te brengen met de publikatie van zijn acht-delige *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* (1892-1908). Er bleef bij deze actieve historicus echter een spanning bestaan tussen een interesse voor collectieve verschijnselen en een liberaal-individualistische opvatting. Kenmerkend was zijn gehechtheid aan nationale helden uit het verleden.¹⁰⁹ De acht delen vormden uiteindelijk een politieke geschiedenis waarin sociaal-culturele verschijnselen als een restcategorie behandeld werden. In het laatste deel wijdde Blok zelfs anderhalve pagina aan de door hem als belangrijk gekenschetste vrouwenbeweging. Het nationalistische motief voor deze bewondering wordt al gauw duidelijk. Het was hem gebleken dat Nederland een vooraanstaande rol in deze internationale beweging speelde. De Leidse hoogleraar behield bovendien reserves:

107 Smith, 'Historiography', 17, cf ook Schiebinger, *The Mind*, 260-264.

108 Gewin, *In den Réveilkring*, 61.

109 Tollebeek, *De toga*, 95.

'Overdrijving met wegcijfering van alle door de natuur zelve geboden verschil tusschen de seksen en verscherping der natuurlijke tegenstelling tot vijandschap toe, begeerte naar al te snelle verandering van de gansche maatschappelijke positie der vrouw bleef natuurlijk niet uit'.¹¹⁰

Toch is het opmerkelijk dat de Leidse historicus de vrouwenbeweging tot de sociale geschiedenis rekende. Misschien was deze welwillendheid een gevolg van zijn vriendschap met de vader van Johanna Naber.¹¹¹ Blok behoorde evenals Fruin tot de oud-liberalen die slechts schoorvoetend de politieke vernieuwingen accepteerden. Van een geschiedschrijving die de geschiedenis vanuit de klassenstrijd wilde verklaren, wilde hij niets weten. In zijn ogen bedreigden de socialisten met hun radicale en anti-orangistische houding het harmoniemodel in de geschiedschrijving.¹¹² Om zijn onpartijdigheid vol te houden eiste hij van de historicus dat deze zich bij de inschatting van het belang van voorbijgebeurtenissen niet mocht laten leiden door eigentijdse criteria, maar door wat tijdgenoten als belangrijk hadden ervaren. De Groningse hoogleraar C.H.Th. Bussemaker zag in deze oplossing weinig heil, omdat onduidelijk bleef welke tijdgenoten uitgekozen moesten worden voor het bepalen van historisch relevante gebeurtenissen: het 'volk', de politieke elite van het tijdvak in kwestie of de 'intellectuelen'?¹¹³

Bloks oproep tot verbreding van de historische thematiek had jongere historici – met wie Johanna Naber contact zou krijgen – wel aangesproken: G.W. Kernkamp, H.T. Colenbrander en Hajo Brugmans. Deze generatie was ontvankelijker voor nieuwe politieke stromingen, zoals het socialisme en het vernieuwde liberalisme. Mede daardoor zou de sociale en economische geschiedenis een duidelijker gezicht krijgen.¹¹⁴ Daarnaast bekritiseerden zij onder invloed van het individueel-esthetisme van de Beweging van Tachtig de verwetenschappelijking van het vak en benadrukten zij opnieuw de verwantschap met de literatuur. In de discussies mengde zich ook Margaretha Maclaine Pont. In de *Oprechte Haarlemsche Courant* van 1892 klaagde ze dat de geschiedschrijving een slaapverwekkend feitenrelaas was geworden. De professionele historicus was te voorzichtig bij het vaststellen van de feiten en vertelde de geschiedenis 'van ons volk' niet meer. Gespeend van elk inlevingsvermogen deed hij de beeldvorming geweld aan.¹¹⁵

Maclaine Pont behoorde tot de (geschied)schrijfsters die aan het eind van de negentiende eeuw erin slaagden om bressen in de muren rond de geschiedwetenschap te slaan. Zij stimuleerden de historische produktie van vrouwen langs twee lijnen: enerzijds trachtten zij zelf door te dringen tot de academische gemeen-

110 Blok, *Geschiedenis* VIII, 306-308

111 Samuel Pierre Naber, 194. Op 9-11-1905 schreef Johanna's moeder aan Piet dat zij een academie-diner thuis zouden hebben met professor Blok en de archivaris S. Muller Fz. In deze brief meldde ze dat zij zich nog steeds interesseerde voor vrouwenkiesrecht. Mogelijk werd er tijdens het diner over gesproken.

112 Tollebeek, *De toga*, 103

113 Ibidem, 107-109

114 Kernkamp, *Van Wagenaar*, 33; Dorsman, G.W. Kernkamp, 61

115 M.W. Maclaine Pont, 'Waarheid en werkelijkheid', *Oprechte Haarlemsche Courant* (25-1-1892), geciteerd in Staal, *Margaretha Maclaine Pont*, 39-40

schap, anderzijds bevorderden zij historisch onderzoek naar vrouwen en de vrouwenbeweging.

Geschiedenis, een vak voor vrouwen?

Op 8 maart 1879 behaalde Aletta Jacobs als eerste Nederlandse vrouw de doctors-titel te Groningen. Daarna volgden in 1887 Catharina van Tussenbroek te Utrecht en in 1890 Marie du Saar te Amsterdam. Deze vrouwen promoveerden alle drie in de medicijnen. Aleida Nijland was in 1896 te Leiden de vierde vrouwelijke doctor in Nederland.¹¹⁶ Zij, en twee jaar later Hermine Moquette te Groningen, promoveerden als eerste vrouwen in de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte. Beiden hadden zich verdiept in de letterkunde, publiceerden echter ook op historisch gebied en ondersteunden enkele vrouwentoonstellingen.¹¹⁷

Omdat geschiedenis pas in 1921 een doctoraalstudie werd, is het moeilijk te bepalen hoeveel vrouwen universitair onderricht in de geschiedenis volgden en wat hun ervaringen in die beginperiode waren.¹¹⁸ De 19-jarige Aleida Nijland bezocht in 1889 als een van de eerste studentes de colleges van Fruin. Deze eenzaamheid werd twee jaar later tot haar blijdschap opgeheven met de komst van Jo Proot, die voor een MO-akte geschiedenis studeerde. Zij volgden dezelfde colleges als Colenbrander.¹¹⁹ Overigens moeten we ons geen overdreven voorstelling maken van de aantallen studenten. In deze tijd werden de colleges van historici door groepjes van ongeveer drie tot twaalf studenten bezocht. Fredericq vertelde hoe Fruin in 1885 volgens oude traditie thuis aan negen studenten college gaf. Enkele minuten voordat de cursus begon, bleef de huisdeur open staan en begaven de studenten zich één voor één via de gang discreet naar het auditorium, een sobere kamer slechts ingericht met vier banken en een stoel, alles in lichtgeel geschilderd. Daar gaf Fruin tot 1894 zijn welverzorgde en ernstige colleges vaderlandse geschiedenis.¹²⁰

Het is onbekend hoe vrouwelijke studenten de omgang met deze hoogleraren in de geschiedwetenschap ervoeren. Dat hun aanwezigheid niet door elke mannelijke medestudent op prijs werd gesteld, bewijst een Leids studentenliedje over

116 Hulshoff Pol, 'De eerste vrouwelijke studenten', 11

117 De dissertaties waren A. Nijland, *Gedichten uit het Haagsche liederhandschrift, uitgegeven en toegelicht uit de middel Hoogduitsche lyrik* (Leiden 1896) en H. Moquette, *Over de romans van Wolff en Deken beschouwd in verband met de romantische scheppingen van Richardson* (Groningen 1898). Nijland kreeg cum laude

118 In de jaarboeken van de universiteiten staan wel de namen van ingeschreven studenten per faculteit. Het zou de moeite waard zijn om in de universiteitsarchieven de ingeschreven studenten bij de afzonderlijke colleges in de geschiedenis te onderzoeken.

119 Nijland begon op 7-11-1889 en Proot op 28-11-1891. *Jaarboeken RU-Leiden* (1889-1891). In 1892 volgde Proot ook één jaar colleges in Groningen. Jo Proot werd later de geschiedenislerares van Mia Boissevain op de meisjes-HBS te Amsterdam. Cf. *Jaarboeken RU-Groningen* (1892-1897), Nijland, 'Johanna Maria Sterck-Proot', Boissevain, *Een Amsterdamsche familie*, 31, De Valk, 'Eene geschiedenis', 412.

120 Fredericq, 'De l'enseignement', 93. In het laatste kwart van de 19e eeuw schommelde het aantal ingeschreven studenten aan de Faculteit L&W in Amsterdam, Leiden, Utrecht en Groningen rond de 30. Cf. de *Jaarboeken van de universiteiten*.

damesstudenten uit 1897 die vaderlandse geschiedenis studeerden:

'Bij professor Blok op 't college zag 'k er laatst toch een, Zoodat 't is uitgemaakt door professoren

Dat zij tot de orde der zoogdieren hooren.'¹²¹

Een jaar later voerden de gynaecoloog Hector Treub en de psychiater Cornelis Winkler de geruchtmakende discussie over de vraag of vrouwen voor een universitaire studie geschikt zijn. Treub (voorzitter van 'vrouwenstudie') dreef de spot met de uitspraken van geleerden 'die de vrouw telkens meer of minder geschikt voor de studie verklaren, maar waarbij elk zijn eigen vak voor de vrouw te geleerd vindt'.¹²² Toen de roman *Een meisje-studentje* van Annie Salomons in 1907 uitkwam, mengde ook Blok zich in het debat. Hij zag zich door dit boek bevestigd in zijn mening dat 'zuivere wetenschappelijke studie voor de vrouw veel minder dan voor den man is weggelegd'.¹²³ *Een meisje-studentje* was het verhaal van twee nichtjes die in Leiden studeerden. De ene trouwde na een jaar, de andere vervolgde na enige twijfel toch haar studie. Beiden richtten zich op het wel en wee van de mannelijke studenten. De boodschap was dan ook dat de meeste vrouwen alleen in die gerichtheid gelukkig konden worden.

Volgens Blok hadden meisjes soms een gunstige invloed op het studentenleven, maar hij waarschuwde voor overbelasting. Vandaar dat hij pleitte voor aparte 'vrouwen-akademien'. Vermakelijk is zijn betoog over sekseverschillen in geschiedkundige aanleg en prestaties:

'Het meisje op de banken mijner collegezaal munt ongetwijfeld uit in ijver en toewijding; haar geheugen laat in den regel weinig te wenschen over (.) Maar anders wordt het, zoodra er sprake is van historische kritiek of van samenhang der dingen, zoodra men van kennis (.) heeft op te klimmen tot de wetenschap *zelve*. Dan blijft het meisje (.) achter. Het zal in staat zijn om een levendig, goed gesteld verhaal van wat zij als kennis heeft opgezameld voor den dag te brengen (.) opgemaakt met zekeren kunstmaak, met zekere artistieke vormkracht (.) Maar de ware historiographie eischt (.) in de eerste plaats, dat het verhaal geheel *waar* zij (.) zij eischt de toepassing van historische kritiek, van scherp oordeel (.) om het *ware* (.) te scheiden van het *onware* (.) En daarin schiet naar mijne ondervinding het vrouwelijk verstand in den regel te kort: het mist de onbevangenheid, die bij het zoeken naar *wetenschappelijke waarheid* een vereischte is, het is van nature (.) *partijdig*, (.) minder geschikt voor wetenschappelijk onderzoek'.¹²⁴

De Leidse hoogleraar vond dat meisjes beter als 'onder-archivarissen' en 'onderbibliothecarissen' konden werken. Voor zelfstandig werk van 'hooger wetenschappelijken rang' waren zij onbekwaam.

Dergelijke opvattingen werden soms letterlijk in de praktijk gebracht, zoals blijkt uit de loopbanen van Rins Visscher en Hermine Moquette. Visscher, een

121 Aangehaald in Otterspeer, *De wiekslag*, 478

122 *De vrouw en de studie*, 10

123 PJB (Blok), recensie van *Een meisje-studentje*, *Onze Eeuw* 7 (1907), 289. Henriette Salomons studeerde te Leiden in 1901 Nederlandse letterkunde. In 1905 koos haar zus Annie dezelfde studie. Zij heeft waarschijnlijk de colleges van Blok gevolgd. Twee jaar later verhuisden beiden naar Utrecht. Cf. De Wilde, "'De kentering'", 153 e.v.

124 Blok, 'Vrouwelijke studenten', 453 en 459-460. Cursivering MG

goede kennis van Johanna Naber, werd in 1900 de eerste vrouwelijke gemeentearchivaris te Leeuwarden. Wegens slechte ervaringen met haar voorgangers had de gemeente de archivarisfunctie onder de gemeentesecretaris geplaatst. Op aanwijzing van de secretaris zou zij 'slechts werkzaamheden van administratieve aard' verrichten en zodoende behoorde ze niet tot de *wetenschappelijke* ambtenaren.¹²⁵ Dat was de formele reden dat de Vereeniging van Archivarissen in Nederland (VAN) haar het lidmaatschap onthield. In zijn jaarrede hekelde de voorzitter van de VAN, Samuel Muller Fz., de benoeming door de Leeuwarder gemeenteraad scherp. Het enige voordeel van deze benoeming was volgens hem dat de reputatie van droogheid en stoffigheid zou verdwijnen 'wanneer dames, aartsvijandinnen van stof, met ons komen samenwerken en door hare liefvalligheid het bezoek aan een archief maken tot ene uitspanning en een genot.'¹²⁶ Visscher bezat weliswaar geen universitaire graad, maar zij had wel aan de universiteiten van Genève en Parijs gestudeerd en twee jaar bij het antiquariaat Martinus Nijhoff in Den Haag gewerkt.¹²⁷ Negen jaar later werd de boycot tegen haar lidmaatschap opgeheven, nadat eerst haar publikaties op 'wetenschappelijke gronden' waren goedgekeurd.¹²⁸ In 1899 had Moquette wel toegang gekregen tot de VAN, maar deze Rotterdamse adjunct-archivaris was gezien haar doctorstitel onbetwist wetenschappelijk onderlegd. Zij werd echter nooit tot archivaris bevorderd. In 1929 ging ze in dezelfde functie met pensioen.¹²⁹

De uitspraken van Blok en Muller herinneren aan Barbey d'Aureville en Busolt, maar leken ook geïnspireerd door Otto Weiniger. In zijn boek *Geschlecht und Charakter* (1903) had deze Weense filosoof beweerd dat de vrouw niet logisch kan denken:

'Da W (Weib, MG) dieses Gedachtnis so wenig als Kontinuitat sonst irgend kennt, so gibt fur sie auch kein *Principium rationis sufficientis*. Es ist also richtig dass das Weib keine Logik besitzt.'¹³⁰

Volgens hem was de vrouw zich de 'Wert der Wahrheit an sich' niet bewust. Blok redeneerde op vergelijkbare wijze. Omdat vrouwen volgens hem de wetenschappelijke waarheid niet konden bevatten, betekende een professionele historica in feite een *contradictio in terminis*. Op een rustiger toon gaf Gerard Heymans met

125 Koolen, 'De vrouw', 96

126 De jaarrede was in 1900 Gemeenteraadslid A Duparc protesteerde tegen Mullers woorden. Deze reageerde dat hij niets persoonlijks tegen Visscher had. Waarop Duparc hem verweet dat hij toch niet voor niets de term 'boekverkopersbediende' had gebruikt. Koolen, 'De vrouw', 97

127 J.H. Rossing, 'Nieuwe betrekkingen voor vrouwen', *De Amsterdammer* (17-1-1909). Visscher haalde na de HBS LO-akten Frans, Duits en Engels, nadat zij in het buitenland had gestudeerd haalde zij ook de MO-akten A en B voor Frans. In Genève kreeg zij contact met de predikant Henri Maystre, een bibliofiel die haar in de boekenwereld inleidde

128 Toen Muller zelf in 1874 als gemeentearchivaris te Utrecht werd aangesteld, was hij volgens Kernkamp geheel onvoorbereid op de taak die hem wachtte. Van het eigenlijke werk van de archivaris, van paleografie en oorkondeleer, wist hij niets. Kernkamp, 'Sam Muller', in idem, *Van mensen*, 193

129 De Wilde, 249 *vrouwen*, 17-20

130 Weiniger, *Geschlecht*, 185 en 188. Over de grote invloed van Weiniger op Menno ter Braak, cf. Van Boven, *Een hoofdstuk*, 158 e.v.

zijn studie *Psychologie der Frauen* (1910) een uiteenzetting over de vrouwelijke psyche en het vrouwelijk verstand. Hij wilde zich niet laten leiden door vooroordelen over vrouwen, zoals hun vermeende wilszwakte of intellectuele inferioriteit. Bosch meent mijns inziens terecht dat Heymans er vermoedelijk niet op uit was om seksongelijkheid 'wetenschappelijk' te legitimeren. Het lijkt er volgens haar eerder op dat deze grondlegger van de psychologie in Nederland zijn onderzoek naar de vrouwelijke psyche gebruikte om zijn methoden te demonstreren.¹³¹ Niettemin, *Psychologie der Frauen* is een fraai staaltje van mannelijk superieur denken in de wetenschap destijds.

Heymans deelde mee dat voor de universitaire examens tussen 1903 en 1908 procentueel meer vrouwen dan mannen geslaagd waren. Ook had een iets groter percentage van de vrouwen een cum laude verkregen. Deze 'harde' cijfers overtuigden hem kennelijk niet, want hij vond het nodig om een enquête onder Nederlandse hoogleraren te houden. Heymans ging er daarbij vanuit dat zij niet als gewone mensen oordeelden, maar als 'wetenschappers'. Hij veronderstelde namelijk dat de autonome wetenschap een geëmancipeerde maatschappelijke praktijk was.¹³² Wetenschappers hadden in zijn optiek bijna iets bovenmenselijks, zij waren rationeel en zonder emoties. Ze leken op de eenzame geleerden over wie Beets in 1870 al had betoogd dat zij de steun van 'de vrouw' behoefden om weer tot leven gebracht te worden. Uit de enquête bleek dat de hoogleraren gezamenlijk hadden 'geconstateerd' dat het vrouwen ontbrak aan voldoende scherpzinnigheid, aan logisch redeneringsvermogen en aan scheppingskracht. Deze uitkomst nam Heymans nu wel over. Na een bespreking over het verstand en de verrichtingen van vrouwen in de wetenschap, gaf hij als verklaring voor de gemiddelde inferioriteit van 'de studerende vrouw' dat het mannelijk verstand zich meer leende voor de wetenschap en dat het vrouwelijk verstand meer geschikt was voor het dagelijkse handelen, zoals de omgang met mensen of de zorg voor zieken. Intuïtie en emotionaliteit waren in zijn ogen typische vrouwelijke eigenschappen. Enkele jaren later stelde hij dat vrouwen vooral intuïtief en mannen meer 'discursief' (redenerend) zouden denken.¹³³

Onder invloed van de opkomende psychologie kwamen academische vrouwen soms zelf dicht in de buurt van deze opvattingen, zoals blijkt uit de discussies in het *Maandblad voor Vrouwenstudie* (1913-1915) over de invloed van het geslacht op aanleg en studieprestaties. Volgens de redactie leidden biologische en psychische verschillen ertoe dat bepaalde wetenschappen meer of minder geschikt voor vrouwen zijn. Redactrice A. Bosman dacht dat *historische letterkunde* vrouwen meer aansprak dan *filologie*. (De kritisch-filologische methode vormde een belangrijk bestanddeel van de empirische geschiedbeoefening!) Zij argumenteerde, ongeveer als Comte ruim een eeuw eerder, dat de 'karakterisering van letterkundige persoonlijkheden' een 'speciaal vrouwelijk gebied van wetenschap' is, omdat

131 Bosch, *Het geslacht*, 230-236 Voor een recente bespreking van Heymans cf. A.H. Fischer, 'Het spanningsveld tussen intuïtie en verstand', *Psychologie en Maatschappij* 60 (1992), 312-314

132 Rang, 'De waanzin', 165-166

133 Heymans, 'De studie', 714

vrouwen zich beter dan mannen in een andere persoon kunnen inleven.¹³⁴ Clara Wichmann ging nog een stap verder. Zij onderscheidde een vrouwelijke wetenschappelijke methode waarin 'de factor van het met-de-*phantasie*-mee-doorvoelen meer of anders een rol (zal) spelen dan bij de mannen.'¹³⁵

Dergelijke ideeën bevestigden het verschijnsel dat buitenstaanders dikwijls de heersende ideologie van gevestigden overnamen, dat zij bestaande praktijken (in dit geval van de wetenschap) voortzetten, ook al wordt daarmee de eigen relatief machteloze positie bestendigd. In de uitspraken van Bosman en Wichmann klonk echter ook een echo door van de vertrouwde literair-historiografische praktijk van vrouwen uit de negentiende eeuw. Het traject dat toen werd afgelegd kan van invloed zijn geweest op de voorkeuren van geschiedschrijfsters voor thema's en genres later. Opvallend is dat de literaire geschiedschrijving voor veel vrouwen in de twintigste eeuw aantrekkelijk bleef, getuige de historische romans en documentenromans van Lite Engelberts, Marie van Zeggelen, Ina Boudier-Bakker, Jo van Ammers-Kuller, Sini Greup-Roldanus, Elizabeth Keesing, Hélène Nolthenius, Hella Haasse en Nelleke Noordervliet. Anderzijds blijkt uit promoties en andere publikaties van vrouwen dat zij zich wel degelijk interesseerden voor de 'harde' kant van de geschiedwetenschap: tekst- en bronnenkritiek, de integratie van 'feiten', de bewijslast en de daarbij behorende argumentatiedwang.¹³⁶ De schrijfsters Greup-Roldanus en Keesing waren bijvoorbeeld gepromoveerd op een historisch-economisch onderwerp.¹³⁷

Het overschrijden van de genootschapsdrempel

Op haar jaarlijkse vergadering in 1892 besloot de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde dat vrouwen gewoon lid mochten worden.¹³⁸ Op 15 juni 1893 werden de eerste 'jofferen' benoemd: Hélène Swarth, de Vlaamse Virginie Loveling (buitenlands lid), Sophie van Wermeskerken-Junius, Elise van Calcar-Schiotling, Maria N. (Marie) Sloot, Amy de Leeuw, Jacoba van Westrheene-van Heyningen, Johanna Wolters, Marie Constance A. Snijder van Wissekerken-Clant van der Mijll, Cornélie Huygens, Elize Knuttel-Fabius, Marie A. Gelderman-Boddaert en Louise de Neve. Van deze dertien schrijfsters hadden Elise van Calcar, Marie Sloot en Louise de Neve historisch werk gepubliceerd. De Maatschappij telde toen 517 leden.¹³⁹

134 Bosman, 'Over studeeren'

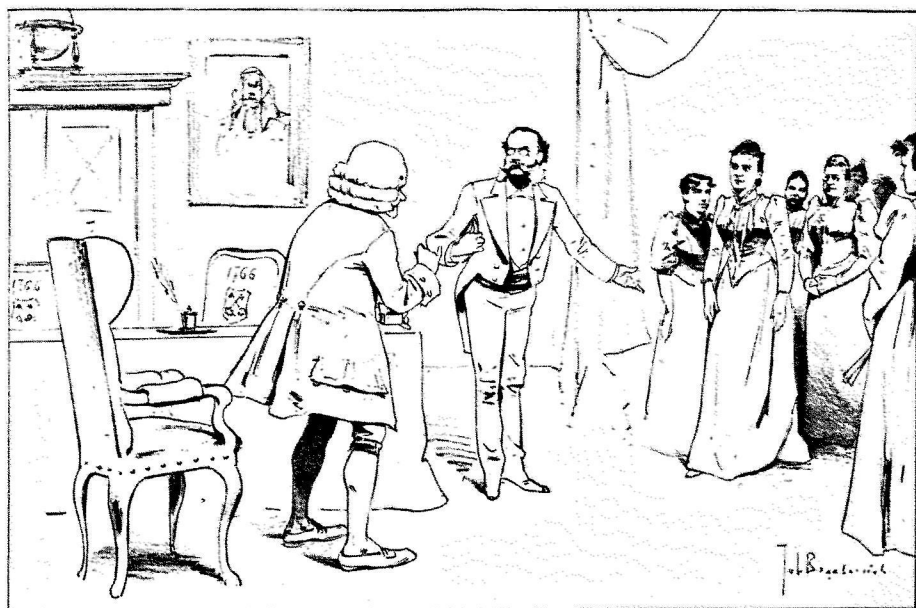
135 De Wilde, "'De kenteng'", 160 Cf ook Wichmann, 'Het vrouwenleven', 1017-108 vrouwen konden 'intuïtie en phantasie' aan de wetenschap toevoegen

136 Onderzoek naar de sekseverhouding onder geschiedenisstudenten kan uitwijzen of dit vak in de praktijk een 'mannenvak' bleef Aan de KUN studeerden vanaf de oprichting van de universiteit in 1923 tot 1948 49 geschiedenisstudenten af, van wie 9 vrouwen Cf 'Chronologische lijst'

137 Cf voor hun promoties in 1936 en 1939 de lijst achterin dit boek. De uitspraak van I J Brugmans dat historische romans in Nederland alleen geschreven zijn door letterkundigen is onjuist Cf Brugmans, 'Naar een nieuwe vorm', 9 en Grever, 'Historische reconstructie'

138 UBL, MNL-9, Exemplaren en concepten van wetten, 1807-1949 Bijna alle dames kwamen uit Den Haag

139 Cf ook de cartoon in *De Amsterdammer* (18-6-1893), 7 en bijvoegsel De voornamen van mw Snijder van Wissekerken zijn niet geheel zeker

Toetreding van de eerste vrouwelijke leden tot de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1893. Voorop staan Hélène Swarth, Sophie van Wermerkerken-Junius, Marie Sloot en Virginie Loveling

Ook het Provinciaal Utrechtsch Genootschap discussieerde opnieuw over een vrouwelijke kandidaatstelling. Was men in 1876 mordicus tegen elke vorm van vrouwelijk lidmaatschap geweest, in 1893 toonde het bestuur zich aarzelend voorstander: zes leden stemden voor, drie tegen en één onthield zich. Een jaar later nam de algemene vergadering het bestuursvoorstel over.¹⁴⁰ In de sectie natuur- en geneeskunde van het PUG werd Catharina van Tussenbroek voorgedragen door onder meer Treub én, ondanks zijn bezwaren tegen 'vrouwenstudie', ook door Winkler. Jeltje de Bosch Kemper en Hélène Mercier stonden op de kandidatenlijst van rechtsgeleerdheid en staatswetenschappen. Zij werden aanbevolen door onder andere Samuel Muller Fz.. Van Tussenbroek en De Bosch Kemper kregen in 1895 toegang tot het deftige PUG, maar de voordracht van Mercier haalde het niet. Ook Aleida Nijland werd in 1897 tevergeefs voorgedragen, onder meer door De Bosch Kemper. Het volgende jaar werd ze wel benoemd. Het PUG was vrouwvriendelijker geworden. Dat bleek ook toen dit genootschap in 1916 een kleine subsidie schonk aan de uitgave van Nabers biografie van het gestorven medelid Jeltje de Bosch Kemper.¹⁴¹ Andere provinciale en stedelijke genootschappen bleven niet ach-

¹⁴⁰ GAU, PUG 39/138, inv. 13: IB-3, lijsten der kandidaten voor het lidmaatschap, meegedeeld aan de A.V., 1894 met 'Praeadvies en voorstel betreffende het lidmaatschap van vrouwen'; IC-8 (13) Notulen der Directievergaderingen, 1876-1898, over de vrouwenkwestie: 15-5-1893, 5-6-1893, 18-12-1893, 13-1-1894.

¹⁴¹ Singels, 'Uit de geschiedenis', 200. In Nabers biografie is over deze subsidie geen enkele aanwijzing te vinden.

ter. In 1900 werden vrouwen tot het Arnheems Historisch Genootschap 'Prodesse Conamur' toegelaten, vanaf 1905 mochten ze lid worden. Johanna Naber en Aleida Nijland werden in 1910 lid van de vereniging Amstelodamum; in 1912 werd Rins Visscher secretaris van het bestuur van het Fries Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde; Marie de Man, werd in 1892 het eerste vrouwelijke lid van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde.

In het Historisch Genootschap traden in 1901 de eerste drie vrouwelijke leden toe: Marie de Man, Lucie Miedema en Johanna Naber.¹⁴² In het archief van het HG is geen enkele aanwijzing te vinden over weerstand tegen vrouwelijk lidmaatschap noch over pleidooien vóór toelating, zoals bij de Maatschappij en het PUG. Opvallend is dat geen van deze vrouwen een universitaire graad bezat, maar wel hun sporen in de geschiedbeoefening hadden verdiend. Marie de Man had een grote naam op het gebied van de Zeeuwse cultuurgeschiedenis en de numismatiek.¹⁴³ Lucie Miedema was al langer actief in het Historisch Genootschap. Ze werkte als *volontair* aan het Rijksarchief te Utrecht, verzorgde bronnenuitgaven en verrichtte administratieve werkzaamheden voor het bestuur soms tegen 'een kleine gratificatie'. Ze had vijf jaar in Groningen gestudeerd aan de Letterenfaculteit.¹⁴⁴

Het aantal academische vrouwen in het Historisch Genootschap nam langzaam toe. In 1910 telde het HG onder de 480 leden 21 vrouwen (4,4%), van wie zes gepromoveerden: Florence Baudet, Martha Hamaker, Johanna de Jongh, Christina Ligtentberg (niet te verwarren met haar zus Catharina die ook historica was), Hermine Moquette en Aleida Nijland. In de onderhavige onderzoeksperiode 1860-1948 was 1936 het jaar met het grootst aantal vrouwelijke leden: 70 van de 580 (12,1%), onder wie 32 doctores (van wie er 27 op een historisch proefschrift waren gepromoveerd).

Bij een vergelijking van de twee landelijke genootschappen blijkt dat de deelname van vrouwen tot 1948 in de Maatschappij absoluut en relatief hoger was dan in het Genootschap (uitgezonderd 1936). De Maatschappij telde in 1915 748 leden, van wie 56 vrouwen (7,4%); het HG 490 leden, van wie 30 vrouwen (6,1%). In 1930 daalde het aantal leden in de Maatschappij tot 653, van wie 77 vrouwen (11,8%); in het HG steeg daarentegen het aantal tot 722, van wie 58 vrouwen (8,0%).¹⁴⁵ In 1946 was het aantal leden van de Maatschappij gestegen tot 751, van wie 111 vrouwen (14,8%); het HG telde in 1948 670 leden, van wie 56 vrouwen (8,3%) (zie tabel 1 en 2)

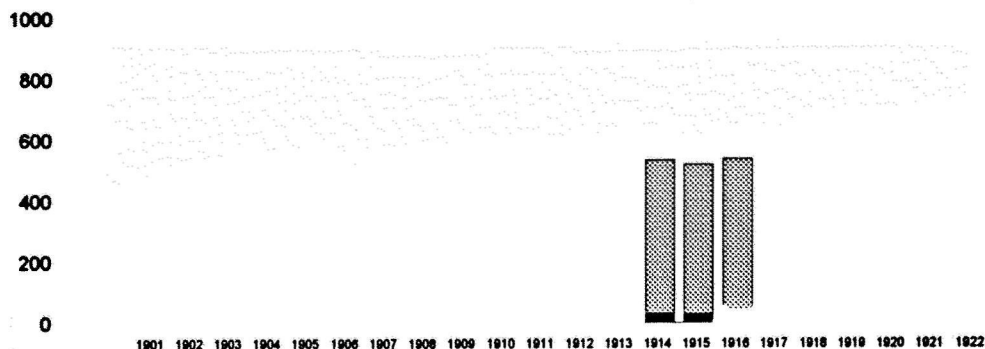
Ook bestuurlijk gezien was de Maatschappij toegankelijker dan het Genootschap. In 1918 opende Johanna Naber als eerste vrouwelijk bestuurslid van de Maatschappij de rij. Ze werd opgevolgd door de letterkundige en historica Corne-

142 GAU, HG inv 62 Alfabetisch ledenregister HG-181. Op wiens voorspraak de voordracht gebeurde, is bij gebrek aan documenten niet meer te achterhalen

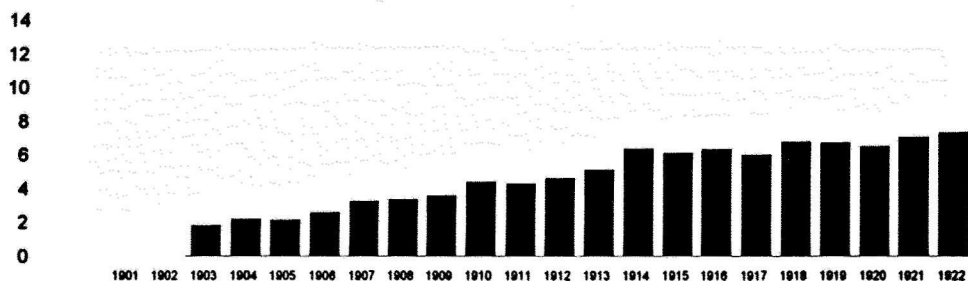
143 Meertens, 'Mana Goverdina Antonia de Man' Zij was van 1889 tot 1933 conservator van het numismatisch kabinet van het Zeeuwsch Genootschap

144 *Jaarboeken RU-Groningen (1891-1896)* Miedema studeerde niet af Het is onbekend of ze een MO-akte haalde Zij studeerde met Hermine Moquette en Johanna Noordewier die wel hun doctoraal haalden en promoveerden Cf voor het werk van Miedema o a BMGN 22 (1901), XVI

145 *Handelingen en levensberichten MNL (Leiden 1894-1931), Bijdragen en Mededeelingen HG (1902-1949)*

Mannelijke en vrouwelijke (gewone) leden van het Historisch Genootschap (1901-1948) in absolute cijfers. In 1947 verscheen in de Bijdragen van het HG één ledenlijst over de jaren 1943-1946; in de Bijdragen van 1948 ontbrak voor het jaar 1947 een specificatie naar sekse.

Vrouwelijke (gewone) leden van het Historisch Genootschap (1901-1948) in percentages

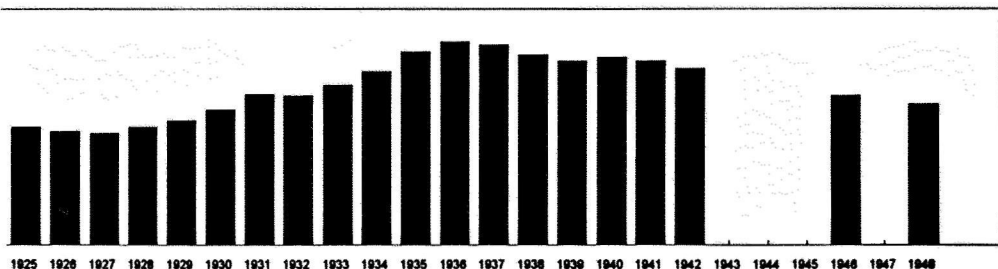
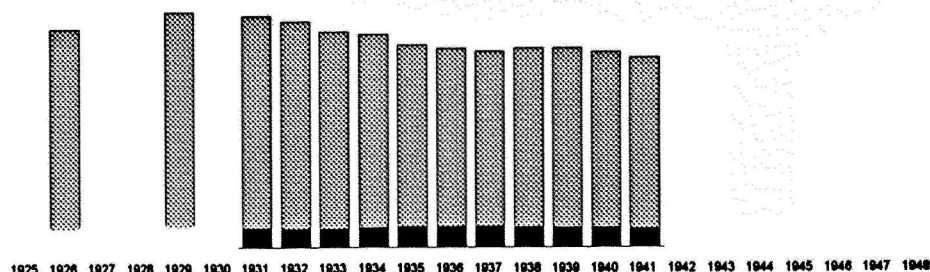
lia Serrurier, die in 1927 secretaris werd. Vrouwen waren actief in commissies van de Maatschappij, zoals in 'Schoone Letteren'. De commissie 'Geschied- en Oudheidkunde' bleef een herenclub. Dat gold ook voor het bestuur en de commissies van het Historisch Genootschap. Ruim een eeuw na de oprichting was Johanna Oudendijk het eerste vrouwelijk bestuurslid en tot op heden – dus in 150 jaar – is zij het enige gebleven: zij werd tweede bibliothecaris van 1948 tot 1957 en tweede secretaris van 1957 tot 1959.¹⁴⁶

Het bestuur van het Nederlands Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen (NCGW) bestond eveneens alleen uit mannen. Het NCGW vormde een onderdeel van het in 1926 opgerichte Internationaal Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen, dat met medewerking van de leden van de Koninklijke Academie van Wetenschappen (KAW) – Colenbrander en Huizinga – was opgericht.¹⁴⁷ De KAW zou overigens pas in 1955 vrouwelijke leden opnemen.

De academische gemeenschap bleef dus in haar geheel lang een mannencultuur.

¹⁴⁶ Roskes, *Inventaris*, 57.

¹⁴⁷ Ibidem, 10-11.

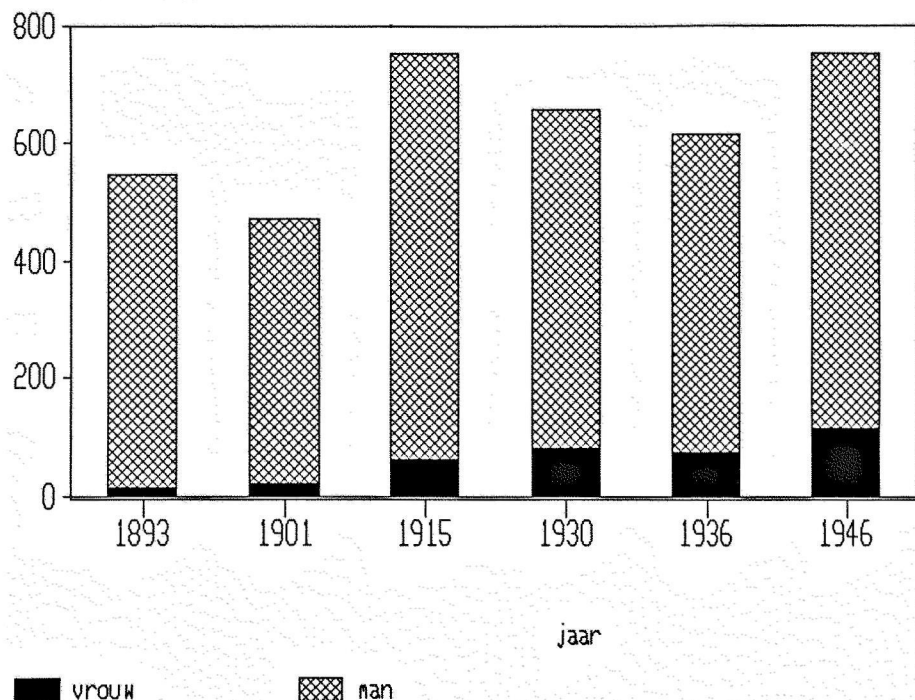

De historische discipline week van dat patroon niet af, maar was voor vrouwen wel ontoegankelijker dan andere Letterendisciplines. Aan het aantal historicae kan het niet gelegen hebben, want inmiddels waren in 1948 ruim tachtig vrouwen op een historisch onderwerp gepromoveerd.

Promoties en carrièreverloop van vrouwen in de geschiedwetenschap

Het achterhalen van proefschriften met een historisch onderwerp is een netelige kwestie. Want, wat is historisch? A-historisch is het in elk geval wanneer als enig criterium geldt dat het proefschrift onder de verantwoordelijkheid van een leerstoelhouder in de geschiedwetenschap werd verdedigd. Dat zou betekenen dat er vóór 1850 geen historische proefschriften geschreven werden. Die bewering gaat alleen voor vrouwen op.¹⁴⁸ De lijst van proefschriften achterin dit boek is dan ook op grond van de volgende criteria samengesteld.

¹⁴⁸ Register van academische dissertaties uit 1866 en het Supplement uit 1882. Deze overzichten gelden vanaf ± 1750.

Mannelijke en vrouwelijke (gewone) leden Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (1893, 1901, 1915, 1930, 1936 en 1948). Na 1946 werden geen ledenlijsten meer gepubliceerd.

	mannen	vrouwen	totaal	% vrouwen
1901	379	3	382	0.8
1915	460	30	490	6.1
1930	664	58	722	8.0
1936	510	70	580	12.1

Tabel 1: Gewone leden Historisch genootschap in 1901, 1915, 1930, 1936 en 1948.

	mannen	vrouwen	totaal	% vrouwen
1893	504	13	517	2.5
1915	658	54	712	7.6
1930	576	77	653	11.8

Tabel 2: Gewone leden Maatschappij der Nederlandse Letterkunde in 1893, 1901, 1915, 1930, 1936 en 1948.

Allereerst zijn de promoti van een groot aantal hoogleraren in de geschiedwetenschap, die in de onderzoeksperiode 1860-1948 actief waren, opgespoord en gesplitst naar sekse. De geïnventariseerde promotae zijn met de titel van het proefschrift, jaar en promotor opgenomen.¹⁴⁹ Daarnaast is algemener gezocht naar dissertaties met een historisch onderwerp. De vier Nederlandse vrouwen die in het buitenland promoveerden, Josephine van Anrooy, Charlotte van Manen, Cornelia Serrurier en Pauline Havelaar, zijn zodoende ook meegeteld. In de lijst staan voorts enkele historische proefschriften die begeleid werden door hoogleraren uit een ander vakgebied, zoals rechten, staatswetenschap, letterkunde, sociologie of theologie.

De afbakening van 'historisch' houdt in dat promoties waarin een taalkundig, letterkundig, kunsthistorisch, musicologisch of archeologisch probleem centraal staat, buiten beschouwing zijn gelaten. Niet opgenomen zijn bijvoorbeeld: Alberta Portengen, *De oudgermaansche dichtertaal in haar etnologisch verband* (1915) en Hélène Nolthenius, *De oudste melodie van Italië. Een studie over de muziek van Dugento* (1948). Na lang overwegen vielen ook de proefschriften af van Maria van Goor, *De Buddhistische non geschetst naar gegevens der Pali-literatuur* (1915) en Marie van der Zeyde, *Hadewych. Een studie over mens en de schrijfster* (1934), omdat de onderwerpen tot de inwendige letterkundige geschiedenis behoren. Een ander twijfelgeval was *De Nederlandsche romanschrijfster na 1880* (1935) van Annie Romein-Verschoor, een dissertatie op de grens van geschiedenis, sociologie en letterkunde. Vanwege de sterk cultuur-historische benadering is het opgenomen.

Natuurlijk is er veel voor te zeggen om al deze studies zonder meer als historisch aan te merken. De grenzen tussen letterkunde, taalkunde of geschiedenis zijn immers discutabel en in de praktijk flexibel. Om enigszins te kunnen bepalen in welke mate vrouwen wisten door te dringen tot de 'verengde' *geschiedwetenschap* – waarin zich na 1900 weer perspectiefverbredingen hebben voorgedaan – was het van belang om min of meer binnen het raam van dit uitdijende vakgebied te blijven. Uiteindelijk zijn 86 namen geselecteerd: 82 proefschriften van vrouwen zijn als 'historisch' aangemerkt; het proefschrift van Helena Poppers verscheen in 1926 postuum; drie vrouwen kregen een ere-doctoraat uitgereikt door een hoogleraar in de geschiedwetenschap. Om met deze laatsten te beginnen: in 1930 ontving prinses Juliana uit handen van Johan Huizinga een eredoctoraat; Henriëtte Roland Holst-van der Schalk en Helen Mary Allen-Allen werden in respectievelijk 1947 en 1948 door Jan Romein tot doctor benoemd onder meer vanwege hun verdiensten op historisch gebied.

In 1904 verdedigde Florence Baudet als eerste vrouw een historisch proefschrift aan de rijksuniversiteit te Utrecht – dus een kwart eeuw na de promotie van Alet-

¹⁴⁹ De produktie van historische proefschriften in Nederland, een belangrijke indicator voor de professionalisering, is voor zover ik weet nooit eerder geïnventariseerd per leerstoelhouder en ook niet na het supplement van Du Rieu in 1882. Mede dankzij de steun van de in het voorwoord genoemde historici en de hulp van Lizzy Jongma werden promoti en promotae van 55 hoogleraren in de geschiedwetenschap achterhaald.

ta Jacobs – over het onderwerp *De maaltijd en de keuken in de Middeleeuwen*. Haar promotor was de taal- en letterkundige J.H. Gallée. *De Amsterdammer* gaf haar een typerende pluim:

‘Waarlijk een aardig idee voor een meisje om een wetenschappelijke opleiding te besluiten met een dissertatie over de “keuken” en alzo in haar geleerdheid zich aangetrokken te gevoelen tot het huismoederlijk terrein.’¹⁵⁰

Jeanette (Nettie) Elias was in 1906 de eerste die in Utrecht bij een historicus promoveerde, namelijk Kernkamp. Het late tijdstip van deze promoties werd mede veroorzaakt doordat de professionalisering van de geschiedbeoefening vergeleken met andere disciplines (maar ook in vergelijking met het buitenland) traag op gang kwam. Fruin zelf was classicus en Blok neerlandicus. De produktie van historische proefschriften nam waarschijnlijk na circa 1880 gestaag toe door de vestiging van meer leerstoelen in de geschiedwetenschap.¹⁵¹ Van de 55 onderzochte historici bleek dat zij tussen 1860 en 1968 698 *promoti* begeleidden, van wie 80 *promotae* (11,5 %). De laatste zes professoren, van wie de leerstoelperiode in 1936 begon, leverden 92 *promoti* af, van wie zes *promotae* (6 %) (zie bijlage III).¹⁵²

Dankzij Brugmans (54 *promoti* en 13 *promotae*), Kernkamp (24 *promoti* en 11 *promotae*), Huizinga (20 *promoti* en 7 *promotae*, exclusief het eredoctoraat) en Wagenvoort (19 *promoti* en 7 *promotae*) promoveerden relatief veel vrouwen in het interbellum. Van de hele groep kregen veertien *promotae* een cum laude (17 %) ¹⁵³ Toen Blok in 1907 zijn oordeel velde over de meisjes in zijn colleges, waren er vijf vrouwen op een historisch onderwerp gepromoveerd: Florence Baudet en Nettie Elias in Utrecht, Leonie van Nierop in Amsterdam, Martha Hamaker in Leiden en Joséphina van Anrooy in Zurich. In 1915 promoveerde Arnoldina Kalshoven als eerste vrouw bij Blok op het onderwerp *De diplomatieke verhouding tussen Engeland en de Republiek (1747-1756)*.

Van alle *promotae* in de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte in Groningen, Amsterdam en Nijmegen – alleen deze universiteiten zijn tot nu toe op dit punt onderzocht – blijkt dat tót 1948 33 van de 139 *promotae* (24 %) een historisch onderwerp kozen. Andere dissertaties hadden vooral betrekking op taal- en letterkunde. Eén vierde van deze Letterenvrouwen schrok dus voor de ‘ware historiographie’ niet terug. Met name in de jaren dertig zien we een inhaalmanoeuvre in deze promoties. Van de 83 proefschriften in de periode 1904-1948 (inclusief het postume manuscript) verscheen bijna de helft, namelijk 37, in het decennium vóór

150 H R R (onbekend), bespreking van de dissertatie van Florence Baudet in *De Amsterdammer* (19-2-1905)

151 Deze uitspraak is gebaseerd op de inventarisatie van *promoti* van hoogleraren in de geschiedwetenschap t b v deze studie Voor meer zekerheid over de produktie is meer onderzoek nodig dan in dit kader mogelijk was

152 In bijlage III ontbreken leerstoelen waarvan geschiedenis een beperkt of afgeleid onderdeel van de leeropdracht is

153 Dit percentage wijkt nauwelijks af van de mannen Bijvoorbeeld bij Kernkamp promoveerden 4 van de 11 vrouwen en 5 van de 24 mannen cum laude, bij Huizinga promoveerden 4 van de 19 mannen cum laude, de vrouwen behaalden geen cum

de Tweede Wereldoorlog. Na 1945 treedt een sterke daling in. Een overeenkomstig beeld van promotie in de historische discipline zien we in het buitenland.¹⁵⁴ Deze trendbreuk – dus de toename van het aantal promoties van vrouwen vóór de oorlog en de daling daarna – gold ook voor het *totaal* aantal vrouwelijke gepromoveerden in Nederland.¹⁵⁵

Opvallend is de lage organisatiegraad in academische genootschappen en verenigingen. Van de 83 promotie in de periode 1904-1948 waren 56 vrouwen lid van het HG, 23 van de VVAO, 21 van de Maatschappij en 10 van het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief (NEHA). Het aantal vrouwelijke leden van het HG lijkt op zichzelf niet zo laag. Wordt echter het topjaar 1936 van het HG nader bekeken, dan blijkt dat van de 64 vrouwelijke gepromoveerden met een historisch proefschrift op dat moment, er 27 lid van het HG waren (42 %). De meeste vrouwen bleven maar een tot twee jaar lid. Binnen het NEHA was het aantal vrouwelijke leden nog lager. Bij de oprichting in 1914 telde het NEHA 196 leden, van wie 5 vrouwen (2,6 %). Dit percentage is in de onderzoeksperiode niet hoger gekomen dan 2,7 %: in 1933 waren er 526 leden, van wie 14 vrouwen (inclusief niet-gepromoveerden).¹⁵⁶

We zagen voorts dat vrouwen in de besturen van *historische* genootschappen en commissies géén zitting hadden. Een uitzondering vormden organisaties in de sociale en economische geschiedenis. De gepromoveerde historicae Jane de Jongh en Leonie van Nierop kwamen in het bestuur van het NEHA. Dankzij Posthumus kwam De Jongh vanaf 1935 ook in het bestuur van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG).¹⁵⁷ Het is interessant dat historicae in dit nieuwe specialisme wel bestuursfuncties vervulden. Overigens ook inhoudelijk hebben vrouwen in deze richting vroeg gepresteerd. Henriette Roland Holst-van der Schalk publiceerde reeds in 1902 haar studie *Kapitaal en Arbeid in Nederland*. Het was een van de eerste pogingen om vanuit het historisch-materialisme een geschiedenis van de arbeidende klasse te schrijven. Dit alles bevestigt het onderzoek van Berg voor Engeland. Volgens haar hadden vrouwen zoals Lilian Knowles en Eileen Power daar een vooraanstaande rol gespeeld in de organisatorische en inhoudelijke ontwikkeling van de economische geschiedenis.¹⁵⁸ De sociaal-economische geschiedenis bood dus in tegenstelling tot de politiek-staatkundige geschiedenis meer kansen op historische zichtbaarheid van vrouwen.

Van 33 promotie uit dit onderzoek kon hun loopbaan na de promotie achterhaald worden. Beroepsmatig bevonden zij zich allemaal onderaan de hiërarchie van het *historisch bedrijf*. De meerderheid werkte in het onderwijs, het archief of

154 Berg, 'The first women', Goggin, 'Challenging' en Puhle, 'Warum gibt es so wenige Historikinnen?'

155 De Wilde, 249 *Vrouwen*, Lucassen en Peeters, *Hora est*, Baranelli e a., *Geachte promovenda*

156 In 1936 was het hoogste percentage vrouwelijke leden in het HG (inclusief niet-gepromoveerde vrouwen en letterkundigen) 12,1 % Cf het werkstuk van M. Omtzigt, *Vrouwen in het Nederlands Economisch-Historisch Archief, 1914-1964*, seminar vrouwengeschiedenis KUN 1993

157 Van Dillen, 'In memoriam', Den Hartog, 'Waar mijn schrijftafel', 13-15

158 Berg, 'The first women economic historians', 308 Jane de Jongh stond ook in contact met Power, die in 1931 hoogleraar werd in de economische geschiedenis aan de London School of Economics

de bibliotheek. Ik geef enkele voorbeelden. Nettie Elias, Christina Ligtenberg, Tita Geest, Suzanna von Wolzogen Kühr, Christina Liedmeier, Sini Greup-Roldanus en Henriette Boas waren lerares. Elias gaf bovendien cursussen aan de School van Wijsbegeerte te Amersfoort en Boas bedreef ook de journalistiek. Felicia Szper, Sophie Drossaers en Johanna Sernée werkten aan het Algemeen Rijksarchief, de tweede als adjunct-commies en de anderen als volontair. Gerdina Kurtz was in Haarlem gemeentearchivaris; cynisch genoeg typeerde een krant haar als 'de vrouw op de achtergrond'.¹⁵⁹ Emilia Timmer werd in 1916 conservator van de afdeling Geschiedenis, Aardrijkskunde en Folklore bij de Koninklijke Bibliotheek. Ofschoon dit een behoorlijke functie was, verdiende zij in die tijd f 3000,-, terwijl het salaris van de bibliothecaris dr. W.C.G. Byvanck f 6500,- bedroeg. In 1953, toen zij met pensioen ging, had zij het tot wetenschappelijk hoofdbambenaar gebracht. Ena Roelfsema werkte als volontair in de Groningse universiteitsbibliotheek. Jane de Jongh werkte in de wetenschappelijke bibliotheek van het NEHA. Helena Winkel-Rauws heeft in 1939 een jaar als wetenschappelijk assistent in het Maritiem Museum Prins Hendrik te Rotterdam gewerkt.¹⁶⁰

Hoezeer de geschiedwetenschap gedomineerd werd door mannen blijkt als we kijken naar de universitaire functies. Het is opvallend dat vrouwen in de aangrenzende vakken archeologie, kunstgeschiedenis en letterkunde meer universitaire posten bezetten. Tót 1948 werkten slechts twee gepromoveerde vrouwen als *historica* aan een universiteit. Elisabeth Keesing verving in 1941 even professor I.J. Brugmans aan de universiteit van Batavia, waar ze Amerikaanse geschiedenis doceerde. Na de oorlog stond ze anderhalf jaar aan het hoofd van de Indische Afdeling van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Vervolgens werd zij lerares aan het Amsterdams Vossiusgymnasium, omdat deze baan beter te combineren was met de zorg voor haar dochter.¹⁶¹ Elizabeth Visser volgde de omgekeerde weg. Na eerst als lerares klassieke talen op een gymnasium te hebben gewerkt, werd zij van 1947 tot 1976 hoogleraar Oude Geschiedenis, en Griekse en Romeinse Oudheden te Groningen.¹⁶² Binnen de historische discipline was klassieke geschiedenis voor vrouwen kennelijk aantrekkelijk, misschien omdat ook hier de sociale en culturele kanten sterk benadrukt werden.¹⁶³

Later kregen nóg twee promotae uit de onderzoeksgroep een universitaire

159 IIAV, knipselarch Kurtz, onbekend kranteknipsel 'Het begrip archivaresse bestaat niet' (oktober 1954),

160 Deze informatie is o.a. gebaseerd op gegevens en werkstukken van studenten, cf. seminar vrouwen-geschiedenis KUN 1993. Cf. verder Temminck, 'Dr. Gerdina Hendrika Kurtz', Nijland-Verwey, 'Christina Ligtenberg', KB, dossier E.M.A. Timmer; Den Hartog, "'Waar mijn schrijftafel'", Lakmaker, 'Waarheid', informatie van mw. Winkel-Rauws en Inge de Wilde in november 1993.

161 In september 1941 werd Elisabeth Keesing assistent van Brugmans. Toen de mannen opgeroepen werden voor de dienst werd zij verzocht de hoogleraar te vervangen. Van 8 december 1941 tot maart 1942 werd zij aangesteld als plaatsvervangend docent. Zij doceerde aan circa 25 studenten. Cf. Keesing, *Op de muur*, 93-99.

162 Vermeulen, 'Interview'. Cf. ook het werkstuk van B. Swinkels en L. Lafeber, *Cornelia Elizabeth Visser Baanbrekend hoogleraar?*, seminar vrouwengeschiedenis KUN 1993.

163 Puhle constateert voor de Duitse situatie dezelfde voorkeuren. Cf. Puhle, 'Warum', 373.

functie in de geschiedwetenschap, en wel in Utrecht: Louise Thijssen-Schoute werd in 1960 korte tijd privatdocent in de ideeëngeschiedenis van de zeventiende eeuw; Johanna Oudendijk werkte vanaf 1955 als docent volkenrecht en van 1961 tot 1975 als lector Volkenrechtsgeschiedenis.¹⁶⁴

Sommige promotae maakten buiten de historische discipline carrière. Gesina van der Molen was in 1937 gepromoveerd op een rechtshistorisch onderwerp en werd in 1949 hoogleraar Volkenrecht en de Internationale Betrekkingen aan de Vrije Universiteit van Amsterdam, nadat zij eerst in de journalistiek werkzaam was geweest.¹⁶⁵

De burgerlijke staat kan van invloed zijn geweest op deze zwakke institutionele positie, zoals bleek uit de beslissing van Elizabeth Keesing om lerares te worden. Van 41 promotae kon de burgerlijk staat achterhaald worden: 22 vrouwen trouwden niet (onder wie twee religieuzen) en 19 traden in het huwelijk, meestal na de promotie. Zeven gehuwde vrouwen hadden tevens kinderen, van wie drie tijdens hun promotie. Toch treffen we bij de actieve historicae uit de hele groep promotae zowel ongehuwden aan (Leonie van Nierop, Jane de Iongh en Johanna Oudendijk) als gehuwden met kinderen (Jeanette van den Bergh van Eysinga-Elias, Christina Kroes-Ligtenberg, Mea Mees-Verwey en Maria Hartgerink-Koomans). Doorslaggevend lijkt de burgerlijke staat voor de carrière van deze vrouwen dus niet geweest te zijn. Maar dat niet iedereen enthousiast reageerde op de wetenschappelijke ambities van gehuwde vrouwen met kinderen, ervoer Hartgerink-Koomans. Zij had in 1927 bij de Groningse hoogleraar Izaak Gosses belet gevraagd, omdat zij haar afgebroken geschiedenisstudie alsnog wilde voltooien. De ontvangst was niet bemoedigend geweest. Een moeder van verscheidene kinderen 'die zonder economische noodzaak weer op de studenten-banken wilde gaan plaats nemen, paste niet in Gosses' voorstelling van een meisjesstudente, nog minder van een huismoeder', vertelde ze.¹⁶⁶

Toen Elizabeth Visser in 1947 als eerste vrouwelijke (gewone) hoogleraar in de geschiedwetenschap haar inaugurale rede hield, was het dertig jaar geleden dat Johanna Westerdijk als Nederlands eerste vrouwelijke (buitengewone) hoogleraar in een ander vakgebied werd aangesteld.¹⁶⁷ Bepaald sterk was de institutionele positie van vrouwen in de geschiedwetenschap dus niet. Een vergelijking met het historisch bedrijf in het buitenland levert zelfs een negatiever beeld op. In Ierland, het land waarmee Nederland veel overeenkomsten heeft als het gaat om de arbeidsmarktpositie van vrouwen, werd Mary Hayden reeds in 1911 benoemd tot

164 Bachrach, 'C.L. Thijssen-Schoute' en Roelofszen, 'In memoriam' Cf ook de werkstukken van C. van Strien, *Caroline Louise Thijssen Schoute Haar leven en haar carrière* en I. Deckers, *De historica dr. Johanna Katharina Oudendijk (1906-1987)*, seminar vrouwengeschiedenis KUN 1993. Voor de betrekkelijk lage status van het privaatschap en het lectoraat, cf. Bosch, *Het geslacht*, o.a. 436.

165 Van der Coelen, 'Strjdster'.

166 Hartgerink-Koomans, 'Izaak Hendrik Gosses', 25.

167 Visser, *Iamboulos*.

hoogleraar Ierse geschiedenis.¹⁶⁸ Het contrast met de Verenigde Staten is zo mogelijk nog groter. Tot 1948 participeerden verschillende historicae in de besturen en commissies van de American Historical Association (AHA). Nellie Neilson, in 1905 'full professor', werd na een langdurige lobby in 1943 de eerste vrouwelijke voorzitter van de AHA. Niettemin, ook in de Verenigde Staten werden historicae gediscrimineerd. De oprichting van de nog steeds bestaande 'Berkshire Conference of Women Historians' in 1930 was een rechtstreeks gevolg van de hardnekkige uitsluitingspraktijken van Amerikaanse historici.¹⁶⁹

De marginale institutionele positie van historicae stond garant voor een laag wetenschappelijk prestige. In de jaren twintig verdeelden Huizinga en Colenbrander auteurs van historische bijdragen voor *De Gids* in vier categorieën: 'dames, schoolmeesters, HBS-leerlingen en mensen die gewoon niet schrijven konden'. In hun brieven sneerden deze redacteurs volgens Huizinga's biograaf Van der Lem ook over 'studieuze juffers' als Leonie van Nierop. Toch lieten zij zich soms 'vermurwen' en plaatsten ze enkele artikelen van vrouwen.¹⁷⁰ In 1934 werd Blok met terugwerkende kracht door Frederik Gerretson in het gelijk gesteld, toen hij aan Pieter Geyl over diens opvolging van Kernkamp schreef:

'Overigens blijf ik bij mijn idee, dat je niet te veel prijs op Utrecht moet stellen er zijn bijna geen mannetjes meer onder K's leerlingen, en aan de wijfjes heb je toch niets Tenminste niet voor de geschiedenis. (.) Voor registers maken zijn ze prachtig. Werkelijk Blok had wel gelijk. Alleen je kunt het niet hard op zeggen Want ze doen vaak zoo haar best En het is altijd zeer moeilijk, duidelijk te maken waarom het niet goed is Ik heb er in den laatsten tijd nog al veel mee te maken gehad. maar je ziet dat zoo vaak, dat er verdenking bestaat van parti pris'¹⁷¹

Alleen al het feit dat Kernkamp relatief veel vrouwelijke studenten en promovendi had, betekende dat de Utrechtse leerstoel Algemene en Vaderlandse Geschiedenis in de ogen van deze historicus in aanzien was gedaald. Interessant aan dit citaat is overigens dat Gerretson zich kennelijk wel realiseerde beschuldigd te worden van vooroordelen ten aanzien van vrouwelijke studenten. Dat dit niet helemaal uit de lucht gegrepen was blijkt uit zijn beschrijving in dezelfde brief van een gesprek met een (vermoedelijk onbekende) 'meisjes-student historica' in de trein. Hij wilde van haar eens horen wat men in de faculteit over de opvolging dacht. Het 'wicht' had volgens hem met een onbeschrijflijk, 'Leidsch, pruimenmondje' haar waardering voor Kernkamp getoond.

Onderaan de hiërarchie van het historisch bedrijf waren vrouwen vaak afhanke-

168 Mac Curtain and O'Dowd, *Women*, 1 Zij geven nog meer voorbeelden Zo werd Constantia Maxwell in 1936 hoogleraar in de economische geschiedenis

169 Goggin, 'Challenging' In 1915 was Lucy Salmon de eerste vrouw in het AHA-bestuur Na WOII daalde de vertegenwoordiging van vrouwen in de AHA Vermoedelijk hing dit samen met de daling van het aantal vrouwelijke hoogleraren in geschiedenis In 1930 bekleedde 16 % van de historicae in de VS een leerstoel, in 1970 geen enkele

170 Van der Lem, "Onze grijze tempeltjes", 435

171 Briefwisseling Gerretson II, 337

lijk van de welwillendheid van historici. Posthumus heeft in dit opzicht zowel een stimulerende als een ontmoedigende rol gespeeld. Dankzij hem kreeg Annie Adama van Scheltema-Kleefstra in 1932 de leiding van de betrekkelijk kleine sociaal-historische afdeling van de Economisch-Historische Bibliotheek. Posthumus benoemde haar drie jaar later tot bibliothecaresse van het IISG. Hoewel zij de bibliotheek moest ontsluiten, toonde zij meer interesse voor acquisitie. Met grote inzet en energie wist zij een unieke verzameling materiaal uit de jaren dertig voor het instituut op te bouwen. Zij boezemde vertrouwen in bij voormalige revolutionairen en wist hen te overtuigen van het belang om hun collecties af te staan aan het IISG.¹⁷² Met haar succesvolle strooptochten naar collecties en archieven dwong zij respect af.

Het conflict dat Jane de Jongh met Posthumus kreeg, had voor deze historica verstrekende gevolgen. Hij eiste haar verwijdering uit het IISG-bestuur omdat zij in de oorlog het boek *Vrouwen van morgen* (1940) had gepubliceerd waaruit 'een geest van aanpassing en navolging van het Duitse systeem' sprak. De directeur van het IISG redeneerde:

'Geschiedschrijvers, die den eisch van onkreukbaarheid van het beroep niet getrouw zijn, en personen, die een tweeslachtige houding aannemen, zijn m.i. niet op hun plaats in Nederlandse wetenschappelijke of maatschappelijke instellingen'¹⁷³

De beschuldigingen van Posthumus waren gezocht, al doet het vreemd aan dat in het boek over de joodse feministe Aletta Jacobs met geen woord wordt gerept. Jane de Jongh had vanaf 1935 echter nauw samengewerkt met Rosa Manus en publikaties uitgebracht met diverse bijdragen van andere joodse feministen. *Vrouwen van morgen* is bovendien meer een historisch-antropologisch betoog over sekseverschillen dan een diepgaande historische studie over de vrouwenbeweging. De drijfveren van Posthumus voor deze uitval op zijn voormalig medewerkster schijnen persoonlijk van aard te zijn geweest.¹⁷⁴ Bij de andere bestuursleden kreeg hij geen steun voor zijn actie. Zo vond de historicus P.J. van Winter de beschuldigingen niet geheel gerechtvaardigd. *Vrouwen van morgen* kon ook anders uitgelegd worden. Door het in werking treden van de nieuwe statuten werd het bestuurslidmaatschap van De Jongh automatisch beëindigd en raakte de kwestie op de achtergrond. Maar zij was door de affaire aangeslagen.¹⁷⁵ Posthumus had haar morele integriteit als mens, maar ook als historica ten onrechte geschonden.

Betekende de vrouwenstem in het historisch bedrijf nu een ander geluid? Bij de

172 Annie C. Adama van Scheltema-Kleefstra had een MO-akte Duits gehaald. Cf. Hunink, *De papieren*, 12-13. Over Posthumus cf. Noordegraaf, 'Nicolaas Wilhelmus Posthumus'.

173 Wijlen Maria Hunink verschaftte mij in oktober 1987 telefonisch informatie en stuurde mij het gecopieerde dossier betreffende de kwestie Posthumus/De Jongh uit het IISG onged. verweerschrift Jane de Jongh, brieven en notulen vergadering AB IISG, 22-12-1945 en 9-10-1947.

174 Maria Hunink beweerde dat Posthumus een oogje op Jane de Jongh had gehad, maar door haar was afgewezen. Tussen Jane en Lil Posthumus-van der Goot ontstond in 1943 een conflict na v. een op te richten overkoepelende vrouwenorganisatie na de bevrijding.

175 Den Hartog, 'Waar mijn schrijftafel', 48-53.

dissertaties was de 'vaderlandse' geschiedenis stevig vertegenwoordigd met ruim zestig proefschriften onder meer over Philips de Goede, Amalia van Solms, Willem III, een Hollandse stad of de patriotten. Zeventien van de 83 historische proefschriften (20 %) betrof de geschiedenis van vrouwen: zoals een bepaalde vrouw, een familie, vrouwenarbeid of vrouwenliteratuur. In vergelijking met de negentiende eeuw was dat een flinke toename. Uit de dissertaties tot 1880 bleek namelijk weinig interesse voor het 'schone geslacht'.¹⁷⁶

In historische vaktijdschriften was het aandeel van historicae wisselend. In de *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* publiceerden tussen 1902 en 1948 op een totaal van ruim 200 bijdragen zes vrouwen ieder één artikel (3 %), waarin voornamelijk bronnen uit de vaderlandse geschiedenis werden verkend.¹⁷⁷ Ook in de *BVGO* kwamen weinig historicae aan het woord; wel werden enkele van hun proefschriften besproken. In de *Jaarboeken* van het NEHA van 1915 tot 1948 verschenen 15 bijdragen van zes vrouwen. Leonie van Nierop was het meest produktief en vernieuwend. Zij schreef al in 1919 een historisch-demografisch artikel. Het *Tijdschrift voor Geschiedenis*¹⁷⁸ bleek het meest toegankelijk voor vrouwen. Johanna Naber publiceerde in 1895 haar eerste artikelen in dit blad. Tien jaar later waren de historicae Jo Sterck-Proot en Johanna Sernée vaste medewerksters en werd de rubriek 'Historische Mededelingen' door Lucie Miedema en de classica Marie Baale bijgehouden. Aan de geschiedenis over vrouwen werd bovendien geregeld aandacht geschonken in artikelen, recensies en signalementen. Overigens werden in het TVG diverse historische proefschriften van vrouwen door historicae gerecenseerd. Titia Geest besprak in 1925 het proefschrift van Anna Douma, Cornelia Roldanus in 1938 dat van Johanna Oudendijk, Sini Regt-doorzee Greup-Roldanus in 1942 dat van Wietschy Schilstra.

Hadden de meeste vrouwen bij hun promotie het voetspoor van hun leermeesters gevolgd, sommigen sloegen daarna een andere weg in: zij verrichtten historisch onderzoek naar vrouwen en de vrouwenbeweging.

3.5 Een collectief erfgoed van vrouwen: herinnering en historiografie in de eerste feministische golf

'Het gaat de vrouwenbeweging gelijk de meeste maatschappelijke en geestelijke stroomingen: beginnen zij een verleden te krijgen, dan drijft belangstelling in dat verleden tot onderzoek der eigen geschiedenis',¹⁷⁹

aldus de literatuurhistoricus Gerrit Kalff in 1916. Beweging en geschiedenis gaan

176 Ik ben afgegaan op de titels Cf *Supplement op het Register* In het onderdeel 'geschiedenis van personen en geslachten' staan alleen dissertaties over pausen, geleerden, regeringsleiders en prinsen Een uitzondering is nr 465a G Six, *disser. praeside H C Cras, de magno Mariae privilegio* (Amsterdam 1779) over Maria van Bourgondie Van de 1600 titels handelen er \pm 7 over vrouwen, m n in relatie tot recht

177 Van de 695 bijdragen in de *AHR* tussen 1895 en 1940 waren er 21 afkomstig van vrouwen (3 %), cf Goggan, 'Challenging', 780-781

178 Tot 1920 onder de titel *Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde*

179 Kalff, 'Uit de geschiedenis', 189

inderdaad vaak hand in hand, en dat gold ook voor de vrouwenbeweging. Al in hun eerste spraakmakende optredens zochten pioniersters naar de historische fundamenteën voor een nationale integratie van vrouwen. Zo rechtvaardigde Mienette Storm-van der Chijs in 1867 de uitbreiding van de werkkring van vrouwen met een voorbeeld uit de nationale geschiedenis: prinses Louise Henriette, de dochter van Frederik Hendrik en Amalia van Solms. In haar rede presenteerde Storm deze prinses – echtgenote van de keurvorst van Brandenburg – als een baanbreker voor de zedelijke en maatschappelijke verheffing van het vrouwelijk geslacht. Louise had akkerbouwscholen opgericht, de aardappelteelt ingevoerd, Hollandse zuivelboerinnen naar Pruisen over laten komen en een weeshuis gesticht. Twee eeuwen later werd te Oranienburg een standbeeld ter ere van haar onthuld.¹⁸⁰

Ook in artikelen over nieuwe onderwijs- en arbeidsmogelijkheden voor vrouwen werd een beroep op het verleden gedaan. Vanaf 1870 verschenen dergelijke pleidooien in vrouwenbladen als *Ons Streven*, *Onze Roeping* en *De Huisvrouw*. Na verloop van tijd werden in deze en andere tijdschriften, zoals *Viagen des Tijds* en *De Amsterdammer*, ook de eerste overzichten geplaatst van de zich langzaam uitbreidende, georganiseerde vrouwenbeweging.

De verschillende vrouwenverenigingen en bonden kregen een eigen geschiedenis die in tradities en gebruiken werd gecultiveerd. De eerste vrouwenverenigingen Arbeid Adelt (1871) en Tesselschade (1872) – de naam verwijst naar de bekende schrijfster uit het nationale verleden –, stelden zich ten doel om onvermogen 'beschaafde dames' te helpen in hun onderhoud te voorzien.¹⁸¹ De respectievelijke leidsters Betsy Perk en Jeltje de Bosch Kemper wensten nog dat de namen van deze werksters anoniem bleven. Omdat de Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie geen vrouwen in haar gelederen toeliet, richtten de gezusters Marianne Klerck-van Hogendorp en Anna van Hogendorp de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn (1884) op om de dubbele seksuele moraal aan te klagen.¹⁸² De Bond eiste een bordeelverbod, beschermende maatregelen voor meisjes en een aanpak van de internationale vrouwenhandel. De Vrije Vrouwenvereeniging (VVV) (1889), opgezet door Wilhelmina Drucker, streefde naar politieke rechten voor vrouwen van *alle* klassen. Drucker nam ook het initiatief tot de oprichting van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (1894).¹⁸³

De evoluties in ideeën, strijdmethoden en overwinningen van deze organisaties werden op den duur geboekstaafd en de herinneringen aan de leidsters in necrologieën vastgelegd. Bij de woordvoersters manifesteerde zich bovendien een

180 Verslag van het 21ste Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres te Leeuwarden 21 (Breda 1867), bijlage 2, 197-205 Met dank aan Margreet van der Burg Uit de rede blijkt niet dat Storm door Fruins artikel in *De Gids* op het idee kwam om over de prinses te spreken De aanleiding was een ingezonden stuk in de *Landbouw-Courant* waarin een onbekende *Nederlandsche boerin* zich minachtend over Louise had uitgelaten

181 IAV, arch Tesselschade-Arbeid Adelt, Tess-86, brochure *Algemeene Nederlandsche Vrouwen-Vereeniging "Tesselschade", 1872-1897* (november 1899, 2de dr), 1-2

182 Holtzer, 'Anna van Hogendorp'

183 Dieteren, 'De geestelijke eenzaamheid'

drang tot de historische bevestiging van de vrouwenbeweging als collectieve identiteit. Zij eigenden zich voor hun organisaties op eigen wijze het (voornamelijk *nationale*) verleden toe. De historische constructies of 'invented traditions' (een term van Hobsbawm), die hiervan het gevolg waren, representeerden echter meteen de tegengestelde belangen en uitgangspunten in de beweging.

Internationaal gezien was de zesdelige *History of Women Suffrage* (1881-1922) over de Amerikaanse vrouwenbeweging een van de vroegste en uitgebreidste nationale studies van de vrouwenbeweging. De eerste drie delen werden door Elizabeth Cady Stanton, Susan Anthony en Matilda Joselyn Gage gepubliceerd.¹⁸⁴

De zoon van Cady Stanton, Theodore Stanton, stelde in die tijd een boek samen over de Europese vrouwenbeweging, *The woman question in Europe* (1884). Stanton verzocht diverse Europese auteurs om de situatie van vrouwen in hun land te beschrijven met een blik op de toekomst en een terugblik naar het verleden. Het hoofdstuk 'Holland' verscheen op naam van Elise van Calcar. Het is een wat merkwaardige bijdrage omdat de lange voetnoten met informatie van Elise Haighton, Frederica van Uildriks en Aletta Jacobs, ondertekend door T.S. (Th. Stanton), een soort subtekst vormen.¹⁸⁵ Kennelijk bestond er onenigheid over het auteurschap, zo bleek uit een overzichtsartikel van Van Uildriks over de vrouwenbeweging in *Viagen des Tijds* (1883). Zij beweerde dat Stanton háár had gevraagd een overzicht te schrijven. Hoe dan ook, de historische reflectie op de Nederlandse vrouwenbeweging werd dus door een buitenlands initiatief aangewakkerd.

Deze eerste chroniqueurs verschilden van mening over chronologie, oorzaken, invloeden en pioniersters van de beweging. De onderwijzeres Van Uildriks beschouwde de pedagogische discussies over de uitbreiding van meisjesonderwijs, waarin ook de vader van Johanna Naber een rol had gespeeld, als dé stimulans voor de bewustwording van Nederlandse vrouwen.¹⁸⁶ Ze memoreerde verder de toetreding van Aletta Jacobs tot de universiteit, klaagde over de misstanden in het huwelijksrecht, pleitte voor de uitbreiding van werk voor vrouwen en roemde de letterkundige successen van Toussaint, Wallis en Van Calcar. Vrouwen kwamen volgens haar echter pas écht in beweging door de lezingen van Mina Kruseman in 1872, haar 'komt de eer toe, het sein tot de *vrouwenbeweging* te hebben gegeven'.¹⁸⁷

Van Calcar ging eerst in op de weerstanden tegen de beweging van vrouwen-

184 Al direct na de Seneca Falls Convention in 1848 wilde Cady Stanton een geschiedenis van vrouwen schrijven. In 1881 werd een deel van deze wens met 900 pagina's verwezenlijkt. Cf. Barry, *Susan B. Anthony*, 272. E. Cady Stanton, S.B. Anthony and M.J. Gage, *History of Woman Suffrage* vol. 1 (New York 1881), vol. 2 (Rochester 1881), vol. 3 (Rochester 1886), S.B. Anthony and I. Harper, *History of Woman Suffrage*, vol. 4 (Rochester 1903), I.H. Harper (ed.), *History of woman suffrage* vols. 5 and 6 (New York 1922).

185 Van Calcar-Schiotling, 'Holland'. In oktober 1882 correspondeerde Stanton met Aletta Jacobs over het hoofdstuk 'Holland'. Cf. Bosch and Kloosterman, *Politics and friendship*, 43 en 292.

186 Van Uildriks, 'De Nederlandsche vrouw', 135. S.A. Naber werd met A.J. Vitranga genoemd en beiden werden ook in Stanton's boek opgenomen. Van Calcar, 'Holland', 170, een noot van F. van U.

187 Van Uildriks, 'De Nederlandsche vrouw' 134. Cursivering MG.

rechten in Nederland, die ze verklaarde vanuit de nationale geschiedenis. De Nederlandse vrouw kon trots zijn op haar afkomst: 'She remembers that she first saw light on a soil redeemed from tyranny by the blood of her forefathers'. Dan volgt uitdagend 'and, like a true child of the Reformation, looks with contempt upon her Catholic sisters, condemned to ignorance and bred up in narrow-mindedness and superstition in the convents.'¹⁸⁸ De roep om meer en beter onderwijs voor vrouwen werd ook hier als een versnellingsfactor in hun bewustwordingsproces beschouwd. Nadat Bertha von Marenholz in Nederland in 1856 het bewaarschoolonderwijs had geïntroduceerd en het morele moederschap had bepleit, viel 'de mantel van deze profetes' op de schouders van Elise van Calcar. Niet behept met enige schroom om zich op de voorgrond te plaatsen, vervolgt deze: 'I accepted the apostleship, and devoted myself to the educational work which she had initiated, I was therefore the first Dutch woman to mount the public platform.' Ze roemde het pionierswerk van Storm-van der Chijs, maar deze was 'neither the first nor the only person to describe to us the schools of New York'. Wel sprak zij het meest van alle pioniers tot het grote publiek.¹⁸⁹ Ook hier passeerden Toussaint, Wallis en Jacobs de revue. Kruseman ontbrak. De vrouwenemancipatie in Nederland stelde volgens Van Calcar al met al nog weinig voor. Zij vestigde haar hoop op de volgende generatie, 'the fresh troops who will carry on the old battle to victory.'¹⁹⁰

Van al deze pioniers was Toussaint al vroeg de figuur die de Nederlandse vrouwen samenbond. Hoewel ze zelf afkerig was geweest van alles wat in de tijd van Mina Krusemans optreden op emancipatie leek,¹⁹¹ sprak zij desondanks tot de verbeelding van vrouwen die zich wilden emanciperen. Zij was een van de eerste schrijfsters die van haar boeken kon leven. Bovendien trad zij als kostwinner op voor haar man, iets wat toen hoogst ongebruikelijk was. Op haar graf in Den Haag werd in 1887 een monument geplaatst met het opschrift: 'Hulde van de Nederlandse vrouwen aan A.L.G. Bosboom-Toussaint'. Dit monument was eigenlijk het eerste *lieu de mémoire* van de zich ontwikkelende vrouwenbeweging in Nederland.

Negen jaar later verscheen een overzicht over 'de vrouwenbeweging' van een andere pionierster, dit maal van de hand van Jeltje de Bosch Kemper in *Vragen van den dag* (1896).¹⁹² Dit artikel, dat voor een bundel geactualiseerd werd ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina, heeft later de historische reflectie van Johanna Naber en Frida Katz op de Nederlandse vrouwenbeweging beïnvloed.¹⁹³ De Bosch Kemper besprak ontstaan en betekenis van de beweging aan de hand van de geschriften van Mary Wollstonecraft, Elizabeth Fry, Bertha von Marenholz, Florence Nightingale en John Stuart Mill. In deze rij pioniers valt Wollstonecraft op. Haar boek *A Vindication of the rights of woman* (1792)

188 Van Calcar, 'Holland', 162.

189 Ibidem, 164-165.

190 Van Calcar gebruikte de term 'general emancipation of women'. Ibidem, 174.

191 Reeser, *De huwelijksjaren*, 279.

192 De Bosch Kemper, 'De vrouwenbeweging' (1896).

193 De Bosch Kemper, 'De Vrouwen-beweging' (1898). Verwijzingen in Naber, *Jeltje de Bosch Kemper* (1918), 151; idem, *Na XXV Jaren* (1923), 32; Katz, 'De vrouwenbeweging'.

had in Nederland minder invloed dan *The subjection of women* (1869) van Stuart Mill, dat hij samen met zijn vrouw Harriet Taylor schreef.¹⁹⁴

Het beginpunt van de Nederlandse vrouwenbeweging lag volgens De Bosch Kemper rond 1865, toen Storm-van der Chijs en Van Calcar beiden in het openbaar de uitbreiding van onderwijs en beroepen voor vrouwen bepleitten. Sommige van de 'eerste woordvoersters der Emancipatie' voelden zich echter een 'gelijke van den man' en zochten 'die gelijkheid in het doen als de mannen: rooken en revolvers hanteeren', vrouwen als 'de exentrieke, behaagzieke Mina Kruseman gaven het woord Emancipatie een slechten klank'.¹⁹⁵ Met de term feminisme had freule De Bosch Kemper minder moeite dan met emancipatie. 'Feministen' waren mannen en vrouwen, 'die opkomen voor de rechten van de vrouw' en van wie men nu ook in Nederland kon spreken.¹⁹⁶ Ook bij de bespreking van organisaties en personen stak zij haar politieke voorkeuren niet onder stoelen of banken. Het weekblad *Evolutie* van Wilhelmina Drucker wilde de maatschappij wekken 'soms zóó schrill en heftig, dat men bijna terugschrikt', terwijl het *Orgaan van de Nederlandsche Vrouwenbond tot verhooging van het zedelijk Bewustzijn* van de gezusters Van Hogendorp 'het solidariteitsgevoel bij vrouwen' trachtte te stimuleren.¹⁹⁷

Het monarchale geheugen van de vrouwenbeweging

Tot 1898 verschenen slechts incidenteel historische publikaties over de vrouwenbeweging. Deze bewegingsgeschiedenis breidde zich echter sterk uit onder invloed van drie manifestaties: de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898, de Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' en de Tentoonstelling 'De Nederlandse Vrouw 1898-1948', die door de organisatrices steeds in verband werden gebracht met de monarchie. In feite liep de geschiedschrijving over de vrouwenbeweging destijds parallel aan de jubileumjaren van koningin Wilhelmina, vanaf 1898 bij haar troonsbestijging tot en met haar abdicatie in 1948. Johanna Naber creëerde in haar gedenkboeken van de vrouwenbeweging in 1908 en 1923 een bezielend verband met de kroon (zie hoofdstuk 4). Maar ook in de officiële gedenkboeken van de koningin werd, naast de bijdragen over sociaal leven, evangelisatie, Indië en onderwijs, altijd één artikel gewijd aan de geschiedenis van de vrouwenbeweging: De Bosch Kemper begon daarmee bij de inhuldiging van Wilhelmina, Frida Katz en Anna Polak deden dat in 1923 in twee gedenkboeken bij het

194 Wollstonecrafts boek kwam in Nederland ± 1798 op de markt onder de titel *Verdediging van de Rechten van de Vrouw*, vertaald door de gematigde patriot prof. IJsbrand van Hamelsveld, een kennis van Wolff en Deken. Beje Wolff kocht *De Reizen van Mevrouw Wollstonecraft* in 1799, cf. Buijnsters, Wolff en Deken, 316-317. Stuart Mill, *De slavernij der vrouw*, was vertaald door R.C. Nieuwenhuys, met voorrede van A.J. Vitrina (1870). De redactie van *De Huisvrouw* schonk deze vertaling in 1878 aan haar lezeressen als premie, cf. Naber, *Jeltje de Bosch Kemper* (1918), 153. Zij noemde in haar biografieën meestal alleen Mill. Voor de invloed van Mill en Wollstonecraft cf. ook Sevenhuysen, *De orde*, 100 en Van Essen, *Opvoeden*, 25-26.

195 De Bosch Kemper, 'De vrouwenbeweging' (1896), 277.

196 Ibidem, 292. Het onderscheid tussen emancipatie en feminisme nam Naber letterlijk over, o.a. in *Wat heeft het Feminisme*, 15 en 23. Cf. hfdst. 4.2.3.

197 De Bosch Kemper, 'De vrouwenbeweging' (1896), 292.

zilveren regeringsjubileum, Marie Heinen in 1938 bij het veertig-jarig jubileum.¹⁹⁸ In 1938 zag bovendien een bijzonder gedenkboek het licht: Huldeblijk aan H.M. de Koningin van de Amsterdamsche Vrouwen.¹⁹⁹

Dat deze feministische bewegingsgeschiedenis een orangistisch karakter had, is op zichzelf niet zo vreemd. Sinds Wilhelmina in 1898 de troon besteege, en eigenlijk al toen Emma in 1890 koningin-regentes werd, stond voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis een vrouw aan het hoofd van de staat, terwijl in die tijd volgens het Burgerlijk Wetboek de man het hoofd was van de echtvereniging. Alleen al vanuit psychologisch oogpunt moet een vrouw op de troon voor velen in de vrouwenbeweging inspirerend zijn geweest.²⁰⁰ Zij vormde voor vrouwen een logische – zij het geseksueerde – toegang tot het nationale burgerschap. Het was dan ook niet toevallig dat koningin Wilhelmina in Amsterdam in 1924 werd vereeuwigd met een amazonestandbeeld op initiatief van het Contactorgaan van Vrouwenorganisaties.²⁰¹ De jubilea van de koningin vormden als het ware een symbolisch geheugensteun voor de vrouwenbeweging.

Vormde de inhuldiging van Wilhelmina de aanleiding van de Nationale Tentoonstelling in 1898, de organisatrices beoogden de uitbreiding en verbetering van vrouwenarbeid door de visualisering van het werk dat vrouwen in heden en verleden hadden verricht en de omstandigheden waaronder dat was gebeurd. De organisatie hoopte bij het publiek ook interesse te wekken voor meisjesonderwijs, maatschappelijk werk, de huwelijkswetgeving, prostitutie en vrouwenhandel.²⁰² De Tentoonstelling bleek een doorbraak voor de vrouwenbeweging. Ruim 90.000 mensen bezochten de congressen, voordrachten, discussies en exposities. Het batig saldo bedroeg f 20.000,-, kapitaal dat onder meer voor een Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid werd gebruikt.²⁰³ Zeker zo belangrijk was dat honderden vrouwen van diverse levensbeschouwelijke en geografische achtergrond en in betreffelijke harmonie hadden samengewerkt, afgezien van incidentele conflicten.²⁰⁴ In de collectieve herinnering van de vrouwenbeweging vormde het jaar 1898 dan ook een breuk. Naber refereerde in haar gedenkboeken *Na tien jaren* en *Na XXV Jaren* telkens aan deze gebeurtenis. De feestelijke herdenking van de opening van de

198 Katz, 'De vrouwenbeweging', Polak, 'De vrouwenbeweging', Heinen, 'De vrouwenbeweging'

199 *Huldeblijk* Het hoofdstuk over 'Vrouwen- en vredesbeweging' is o.a. geschreven door Jane de Jongh en Rosa Manus

200 Te Velde, 'Het roer', Braun, *De prijs*, 161-180

201 Bijleveld en Stam, *Sporen*, 25 Het nationalisme speelde dus in de vrouwenbeweging destijds een grote rol Cf mijn artikel 'Feminisme en het vaderland' als kniek op het essay van Schwegman en Withuis, 'Moederschap'

202 IIAV, inv NVT, 'Inleiding', 1-4, NVT-4, Circulaire *Vrouwenarbeid*, Jansz, *Denken*, 82-84 Cf ook hfst 24

203 IIAV, inv NVT, 4 Besluit van de Alg. Vergadering NVT, cf ook Van Eijl, *Het werkzame verschil*, 107 e v

204 IIAV, NTV 4, *Tweede Jaarverslag van de Vereniging NTV* In dit verslag staan afdelingen, commissies, correspondenten, donateurs, leden en contribuanten uit binnen- en buitenland genoemd Uit de lijst blijkt dat alle Nederlandse provincies en koloniën vertegenwoordigd waren In hfst 24 werd de onvrede van De Bosch Kemper al besproken Ook de meeste bij de SDAP aangesloten vrouwen werkten niet mee aan de tentoonstelling, uitgezonderd bijvoorbeeld Cornélie Huygens Cf Jansz, *Denken*, 223

Tentoonstelling op 9 juli 1923 illustreert dat 1898 als herinneringsteken functioneerde in de identiteitsbevestiging van de Nederlandse vrouwenbeweging.²⁰⁵

Van direct historiografisch belang was de 'Historische Afdeling' van de Tentoonstelling onder leiding van Cateau Worp-Roland Holst. Worp-Roland Holst werd bijgestaan door de numismate Marie de Man, de historica Jo Proot, de letterkundige Aleida Nijland, en drie dames van wie nadere gegevens ontbreken: I.P. Lijcklama á Nijeholt, A. de Stuers-van Limburg Stirum en Marie Klinkhamer. Deze afdeling beoogde de geschiedenis van Nederlandse vrouwen in de privésfeer en de openbare sfeer uit te beelden. Ook werden vrouwen opgewekt 'zich ter wille van het zoeken der historische waarheid, toe te leggen op archivistisch onderzoek'.²⁰⁶ Misschien voelde Lucie Miedema zich aangesproken. Zij had op aanraden van Blok gevraagd of zij haar bronnenpublicatie over de besluiten door de Utrechtse vroedschap genomen 'betreffende de hooge school aldaar' zou inzenden.²⁰⁷

Blok kraakte later de Tentoonstelling in *De Nederlandsche Spectator* af. De 'heeren en dames feministen' maakten in zijn ogen overdreven reclame voor 'opheffing der slavernij' en 'mensenrechten voor de vrouw'. Meisjes en vrouwen moesten wel middelen krijgen om 'financieel en zedelijk onafhankelijk' te zijn, maar deze opvattingen waren 'door den geest des tijds' en niet door 'een of andere specifiek mannelijke of vrouwelijke beweging' aan de orde gesteld. De hoogleraar stelde dat menig congres gedragen werd door 'de socialistische, de radicale tint' die velen van de zaak afkerig maakte. De historische afdeling was weinig anders 'dan eene uitdragerij, met smaak uitgesteld maar zonder behoorlijk plan bijeenverzameld'.²⁰⁸

Nijland, die de afdelingscatalogus had samengesteld, reageerde verontwaardigd.²⁰⁹ Zij had de historische afdeling juist 'in dienst der Wetenschap' willen stellen en het idee opgevat om een studie te maken 'over de Nederlandsche vrouw tot 1830, haar wezen, werken en streven'. Er was volgens haar wel degelijk een behoorlijk plan geweest, namelijk het uitbeelden van 'het Godsdienstig, Huiselijk en Maatschappelijk Leven der Nederlandsche Vrouw, waaronder ook de vrouw in beroep en bedrijf begrepen zou worden'.²¹⁰

205 Dat de tentoonstelling van 1898 als een mijlpaal werd gezien, blijkt uit *Encyclopaedisch Handboek* I, 57, Schilstra, *Vrouwenarbeid* (repr. van hist. proefschrift), 157, *Van moeder op dochter* (1948), 195-220. Cf. ook de foto 'Feestelijke herdenking 25-jarig jubileum van de opening van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in de Van Dyckzaal te 's-Gravenhage' in deze studie.

206 IIAV, NVT-220, Notulenboek Hist. Afd., 1897-1898 '(Voorlopig) Plan voor Catalogus', 14 juli 1897. Het definitieve plan was in oktober 1897 klaar, NTV-232, tekst betreffende bronnenstudie zonder datum, geplaatst in de Historische Afdeling.

207 IIAV, NVT-221, brief Lucie Miedema, 29-11-1896. De titel van de bronnenpublicatie luidde 'De resolutiën door de vroedschap van Utrecht betreffende de hooge school aldaar, 1693-1812'. Het is onbekend wat er met haar aanbod gebeurd is.

208 Blok, 'Te veel!'

209 Nijland, 'De Historische Afdeling'. Andere protesten kwamen van A. van Leeuwen-Francken, 'Te veel!', *De Nederlandsche Spectator* (24-9-1898), 303-304, A. W. L. Versluys Poelman, 'Onderwijs aan meisjes', idem, 304-305, C. A. Worp-Roland Holst, 'Waarde Spectator', idem, 305. Blok reageerde weer, 'Amice Spectator', in idem, (15-10-1898), 329.

210 Nijland, 'De Historische Afdeling', 318-319. Nijland werd bij haar werk geholpen door mevrouw De Stuers. Op aanraden van Marie de Man werden ook de vrouwelijke ambachten opgenomen.

De opzet paste in het kader van de nationale en conciliante geschiedschrijving. Bij 'Godsdienstig Leven' waren bijvoorbeeld middeleeuwse kloosters en de begijnhoven vertegenwoordigd en bekende geestelijke vrouwen, 'Katholieken en Protestanten', in beeltenis aanwezig. 'Maatschappelijk Leven' visualiseerde behalve gravinnen, landvoogdessen en Oranjevorstinnen ook historische heldinnen als Maria van Reigersbergh, Kenau Hasselaar, Kaat Mossel en Mienette Storm-van der Chijs. Handschriften, en werken van schrijfsters lagen uitgestald zoals van: Anna Bijns en Anna Maria van Schurman (ook in portretten), Betje Wolff en Aagje Deken (een inktkoker van hen was aanwezig), Margaretha de Neufville ('schrijfster van den eersten, hoewel nu vergeten, Nederlandschen historischen roman') en Trui Bosboom-Toussaint ('wier kostbaar laatste handschrift ons' werd afgestaan). Andere voorwerpen waren bewerkte knielkussens, kerkwaaiers, sieraden, achttiende-eeuwse brieven, doopgoed, gedenkpenningen van hofjes en weeshuizen, klederdrachten, spinnewielen, kinderkappen en meisjesspeelgoed.

Bloks woorden zullen Nijland gekrenkt hebben. Voor haar was een droom gerealiseerd. Zij had de historische heldinnen als landgenoten, met haar verwant naar geest en gemoed, liefgekegen: 'Nooit heeft de historie machtiger tot mij gesproken, dan waar ik haar in concreten vorm voor mij zag.' Ze erkende dat de afdeling ten dele mislukt was:

'ze heeft niet gesproken tot deskundigen, die in de eerste plaats en terecht vragen naar de gedachte als grondslag van het tentoongestelde, maar kan zij daarom onvoorwaardelijk "een uitdragerij" genoemd worden, en "zonder behoorlijk plan bijeenverzameld"?'²¹¹

Als verontschuldiging voerde zij de beperkte ruimte en een gebrek aan routine aan. De historische afdeling werd in wetenschappelijke tijdschriften inderdaad niet besproken. *Het Tijdschrift voor Geschiedenis* signaleerde slechts een uitgave van de Westindische rubriekcommissie, *De vrouw in Nederlandsch West-Indië* (1898).²¹²

De expositie die georganiseerd werd rond het eeuwfeest van het Nederlandse koninkrijk in 1913 kreeg meer aandacht. De 'Tentoonstelling "De Vrouw 1813-1913"' duurde vijf maanden en verliep ondanks de krappe voorbereidingstijd en hoogoplopende conflicten succesvol. Maar liefst circa 300.000 bezoekers togen naar deze tentoonstelling op het Amsterdamse landgoed Meerhuizen. De grondgedachte voor de opzet was dat Nederland na honderd jaar maatschappelijke vooruitgang er niet meer onder uit kon óók zijn vrouwelijke ingezetenen tot *burgeressen* te verheffen. Bij de honderdste geboortedag van Trui Bosboom-Toussaint in 1912 had Naber namens de Nationale Vrouwenraad er reeds de aandacht op gevestigd dat de gemeente Alkmaar de schrijfster in de negentiende eeuw tot ereburger had gemaakt, terwijl zij de gewone burgerrechten had moeten missen.²¹³ De verbetering van de rechtspositie van vrouwen behoorde nu vanzelfsprekend te zijn. De collectieve herinnering en het zelfbewustzijn van de vrou-

211 Ibidem, 321

212 L. van Panhuys, 'korte bespreking *De vrouw in Ned. West-Indië*', TVG 14 (1899)

213 NVR *Veertiende AV* 1913, 42-43. Op 16-9-1912 werd een borstbeeld van Toussaint in Alkmaar op plechtige wijze onthuld.

wenbeweging kregen met deze tentoonstelling een nieuwe impuls. In 1913 leefde 1898 voort.

Deskundigen versterken het vrouwengeluid

Het principiële historische karakter van de expositie in 1913 stimuleerde het onderzoek naar de geschiedenis van vrouwen. Centraal stond een vergelijking 'tussen het leven en de sociale positie van de vrouw in 1813 en 1913'.²¹⁴ De historische commissie vroeg zich daarbij af of 'enkele toestanden naast elkaar (moesten) worden weergegeven', zodat de vooruitgang direct zichtbaar zou zijn, óf dat 'al het oude in 1813 en al het nieuwe in 1913 (zou) worden tentoongesteld'. De voorkeur ging uit naar twee aparte afdelingen 'zoodat de historische opzet een volmaakt geheel vormt'. Het hoofdbestuur stemde met deze zienswijze in.²¹⁵ Zodoende werd het gevisualiseerde verleden niet als een retrospectief verlengstuk van het heden belicht.

Deze keer telde de historische commissie, geleid door mevrouw J. Overvoorde-Gordon, achttien leden onder wie de veteranen Johanna Naber, Wilhelmina Drucker en Jo Sterck-Proot.²¹⁶ De taak van de commissie was omvangrijk: het huis op het landgoed Meerhuizen moest ingericht worden als Huis 1813, een 'Maitressenschooltje' en winkeltjes moesten worden gebouwd, historische feesten georganiseerd, en kunstwerken van enkele schilderessen en geschriften van onder meer Maria Hulshoff en Johanna Wijtenbach-Gallien tentoongesteld. Huis 1813 werd zodoende een *nationaal* 'Vrouwenhuis'. Mevrouw Overvoorde-Gordon memoreerde na afloop dat voor het kleine 'troepje' nijvere historicae, die het geheel hadden opgebouwd, 'een historische droom' (alweer) vijf maanden werkelijkheid was geworden.²¹⁷

Het 'troepje' maakte deel uit van een deskundigennetwerk van vijftientwintig historicae, schrijfsters en vrouwelijke archivariessen die in alle uithoeken van het land materiaal verzamelden. Zij exerceerden literatuur en verrichtten bronnenonderzoek op basis van een plan bestaande uit vijf secties: I huishouden, hygiëne, onderwijs en ziekenverpleging; II kunst, wetenschap, spel en sport; III armenzorg en kerkelijk leven; IV wettelijke positie der vrouw, gevangeniswezen, prostitutie; V handel, landbouw en nijverheid. In deze opzet ontbreekt de politiek-staatkundige geschiedenis vrijwel helemaal, terwijl de nieuwe richtingen – de sociaal-economische geschiedenis en de cultuur- of beschavingsgeschiedenis – sterk vertegenwoordigd zijn.

De numismate Marie de Man diepte in Middelburg een onbekend document op over een *Dames Physica*, ofwel het *Natuurkundig Gezelschap voor Dames*. De adjunct-archivaris Hermine Moquette onderzocht in Rotterdam de cohieren der patenten, lopende van 1806 tot 1811, waarvan het aantal dat aan vrouwen werd uitgereikt haar verwachting overtrof. Ook archivaris Rins Visscher leverde een lijst van pa-

214 Brondgeest, *Interviews*.

215 GAA, TDV-89, Historische Commissie, nrs. 67-75 en Notulen HB, 22-5-1912 en 5-7-1912.

216 *Gedenkboek TDV*, 'Historische Afdeling', 18-20.

217 Overvoorde-Gordon, 'Historische Afdeling', 18.

tentschuldige vrouwen te Leeuwarden uit 1815. Marie Sloot, de katholieke schrijfster van historische romans, verzamelde materiaal over nonnenkloosters en pensioenen. De schrijfster Maria Vogel bestudeerde de *Haarlemmer Courant* van 1811 en noteerde in het Haarlems gemeentearchief gegevens over beroepen van vrouwen, huishoudens, weeshuizen en armenzorg. De historica Christina Ligtenberg onderzocht in Leiden hofjes, Godshuizen, bedeling en armenzorg. Naber droeg de verantwoordelijkheid voor de archivalia uit het Koninklijk Huisarchief.²¹⁸

Veel literatuur werd ontsloten en archiefmateriaal over de geschiedenis van vrouwen opgespoord.²¹⁹ In 1913 hielpen meer universitair opgeleide vrouwen mee dan in 1898; de meesten waren lid van een academisch genootschap. Nu werd niet de 'hele' geschiedenis van vrouwen in beeld gebracht maar een beperkte periode, waardoor meer diepgang in de presentatie werd bereikt. In tegenstelling tot 1898 vonden de resultaten in 1913 bovendien hun weg in enkele bundels.

Anna van Hogendorp, Jeltje de Bosch Kemper, Johanna Naber en anderen publiceerden *Van vrouwenleven, 1813-1913*.²²⁰ In dit deftige boek leverde Cor van der Meer van Kuffeler kritiek op de historici, die 'óf geen, óf een zeer onvolledig beeld van de vrouw en haar cultuur' boden. Omdat vrouwen zich slechts bij hoge uitzondering in het openbaar uitten over wat zij anders wensten, konden particuliere correspondenties en romans 'een kijkje geven op het leven, de ontwikkeling en de idealen der vrouw'.²²¹ Deze wetenschapskritiek was ongetwijfeld ingegeven door de ervaringen met de tentoonstelling van 1913. De Historische Commissie had immers een rijke en tot dan toe weinig bekende geschiedenis van vrouwen zichtbaar gemaakt.

Onder redactie van C.M. (Corrie) Werker-Beaujon, Clara Wichmann en W.H.M. Werker verscheen tevens het tweedelig 'Encyclopaedisch Handboek' *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk*. (Dit 'Handboek' kwam in afleveringen op de markt.) Auteurs uit verschillende wetenschappelijke disciplines hadden zich gebogen over de vragen wat 'het verschil der sexen uitmaakt' en hoe 'volle ontplooiing van ware vrouwelijkheid' verwezenlijkt kon worden.²²² Ook historici leverden een bijdrage: Hajo Brugmans bepleitte met historische voorbeelden de participatie van vrouwen in de politiek; Christina Ligtenberg verklaarde waarom voor zo weinig vrouwen de wetenschap een *levenstaak* was geweest; en Nettie Elias gaf een historisch overzicht van de prestaties van vrouwen in de filosofie.²²³

218 Andere betrokkenen bij dit onderzoek waren o.a. de historica Nettie Elias, de gepromoveerde letterkundige Annie Posthumus, mej. Kalff (wrs. Margaretha, een zus van Gerrit Kalff die zich voor vrouwenrechten inspande), en de archivaris van het expositiemateriaal Elise Rogge (zij was korte tijd ook voorzitter van de historische commissie)

219 De nalatenschap van de Historische Commissie berust, zoals het archief van de hele tentoonstelling, in het GAA

220 *Van vrouwenleven, 1813-1913*. Naber bundelde ook haar artikelen in *Om en bij de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'*

221 Van der Meer van Kuffeler, 'De veranderde maatschappelijke en politieke verhouding', 64.

222 Werker-Beaujon e.a. (red.), *Encyclopaedisch Handboek I*, 'Voorwoord', II-III

223 H. Brugmans, 'Plaats en taak', Kroes-Ligtenberg, 'De vrouw', Van den Bergh van Eysinga-Elias, 'De vrouw'.

Naar aanleiding van sommige bundels ontstond een discussie over de historische constructie van vrouwen als collectieve identiteit. Zo bekritiseerde Naber het beeld van de vrouwencultuur in 1813 van Elias en Wichmann in hun boekje *De vrouw in Nederland voor honderd jaar en thans*.²²⁴ De historica Elias interpreteerde 'de vrouwencultuur van 1813' als een afgeleefde cultuur. Het vrouwenleven in 1813 was in haar ogen de best denkbare historische rechtvaardiging voor de eisen van de moderne vrouw op economisch en staatsrechtelijk gebied.²²⁵ Ook de juriste Wichmann rekende het vrouwenleven in 1813 tot het 'voorhistorische' vrouwen-vraagstuk. De vrouwenbeweging in 1913 vormde volgens haar daarentegen 'één Geheel' en bracht theorieën voort over 'het ontstaan van de leer van den seksestrijd'.²²⁶ Om te kunnen beoordelen óf er in een bepaalde periode sprake was van een vrouwenbeweging, hanteerde zij als criterium de mate van theoretische reflectie of historisch bewustzijn. Dit nu had in 1813 ontbroken.

Met het geconstrueerde contrast tussen 1813 en 1913 hadden Elias en Wichmann een continuïteitsperspectief in de geschiedenis van vrouwen en de vrouwenbeweging afgezwakt. (Wichmann waarschuwde ook voor vooruitgangdenken, zie hoofdstuk 6.3). Maar door het overlijden van prominente pioniersters en de grote veranderingen in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw werd de afstand tot de negentiende eeuw als het tijdperk van afhankelijkheid en onmondigheid van vrouwen als vanzelf vergroot. Daardoor groeide de interesse voor de geschiedenis van individuele wegbereidsters. De herinnering aan hen moest *levend* blijven, zo redeneerden veel feministes, opdat de jongere vrouwen en meisjes de vrijheden zouden waarderen die hun grootmoeders en oudtantes bevochten hadden. Deze behoefte aan historische continuïteit kwam steeds minder tot uitdrukking in overzichten van 'de Vrouw' en 'de Vrouwenbeweging', maar in de evocatie van heldinnen.

Gerrit Kalff stimuleerde dergelijk historisch onderzoek naar vrouwen. Hij was enthousiast geraakt over de historische afdeling van de Tentoonstelling in 1913. In een artikel voor *Vragen des Tijds* drie jaar later constateerde hij met genoegen dat diverse historisch-letterkundige monografieën over vrouwen het licht zagen, een verschijnsel dat hij met de vrouwenbeweging in verband bracht. Met een steek naar de geschiedwetenschap vervolgde hij: 'Men ziet, dat het niet aan onze vrouwen en meisjes ligt, zoo wij niet achter hare geschiedenis komen.'²²⁷ Uitgebreid besprak hij het werk van Moquette, *De Vrouw. I Huiselijk Leven; II Maatschappelijk Leven* (1915), dat eveneens naar aanleiding van de Tentoonstelling geschreven was. Naast positieve opmerkingen ventileerde hij veel kritiek, zoals op de verklaring van Moquette voor de geringe wetenschappelijke produktie van de geleerde

224 Naber, *Van onze oudtantes* (1917), 1-5

225 Van den Bergh van Eysinga-Elias, 'De vrouw in Nederland', 4-5

226 Wichmann, 'Het vrouwenleven', 55-56. Zij liet zich in 1902-1903 inschrijven voor de colleges oude en nieuwe geschiedenis te Utrecht. De colleges werden wrs gegeven door resp. PH. Damsté en F.J.L. Kramer. Cf. de hooglerarenlijst.

227 Kalff, 'Uit de geschiedenis', 190

Anna Maria van Schurman.²²⁸ De hoogleraar wenste de vrouwenbeweging toe dat zij eenmaal in het bezit zou komen van 'een volledige geschiedenis der Nederlandsche vrouw', onbevangen en onpartijdig, waarin 'het slechte, lelijke en zwakke er zijn plaats krijgt naast het goede, mooie en sterke', waarvan het materiaal naar 'den eisch der wetenschap is geschild en gekeurd', dat 'rustige werksters moge opwekken en tandakkende voorvechtsters kalmeeren'.²²⁹

Herinneringen en biografieën van pioniersters

Tot de eerste portretten van Nederlandse wegbereidsters behoren het levensbericht van Anna van Hogendorp voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde en een artikel over Storm-van der Chijs in *De Hollandsche Huisvrouw*, beide in 1916 van de hand van Johanna Naber.²³⁰ Het 25-jarig bestaan van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht in 1919 vormde natuurlijk ook dé aanleiding om strijdsters in biografische artikelen en ruim honderd foto's te herdenken in een gedenkboek.²³¹ Op de feestdag zelf werden verzen en liederen over de geschiedenis van de VvVK voorgedragen. Zo schreven Rosa Manus en Kee Groot het lied 'De Kiesrechtvrouwen' met als eerste couplet:

'Wat ik hier zingen ga,
Dat moet je wel onthouden
't Is de geschiedenis van groote kiesrechtvrouwen
Ze zijn in Nederland
Beroemd in alle streken,
En haar geschiedenis mag in geen enkel boek ontbreken.'²³²

Enkele jaren later verschenen de kleine biografie over Mina Kruseman door Jo van Ammers-Kuller, het uitgebreide werk over Elise van Calcar door J.H. Sike-meier en een proefschrift over Mary Wollstonecraft door Jacob Bouten.²³³ Mede naar aanleiding van deze publikaties deden Johanna Naber en Gerrit Kalff in 1922 een programmatische oproep om meer biografieën van feministische pioniersters

228 Volgens Kalff was het voor een man mogelijk de wetenschap zo lief te hebben als een kunstenaar zijn kunst. De wetenschappelijke produktie kan hij als het voornaamste doel van zijn leven beschouwen. Voor een vrouw lag dat anders: 'de kunst kan haar misschien voldoen en bevredigen, doch niet licht zal de wetenschap haar dat kunnen geven, waar zij in het diepst van haar hart naar hongert en dorst'. Hij doelde hiermee op de behoefte van vrouwen aan liefde, in het geval bij Van Schurman m.b.t. Labadie. *Ibidem*, 199-201.

229 *Ibidem*, 221-222.

230 Cf. de biografie van Naber en hfst. 4.2.3.

231 In 1917 had ook de BvVK haar tienjarig bestaan in een klein gedenkboek herdacht.

232 Moskouw Speciaalarchief, arch. IAV 1475-1-107, 'De Kiesrechtvrouwen (wijze 'De Schutters')', in *Verzenbundel vervaardigd en opgedragen door Rosa Manus en Kee Groot, Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht 1894 Februari 1919*.

233 Van Ammers-Kuller, *Een pionierster*; Sike-meier, *Elise van Calcar*; Bouten, *Mary Wollstonecraft*. Promotor van dit proefschrift was prof. dr. A.E.H. Swaen. In 1930 verscheen ook de spannende historische roman van Jo van Ammers-Kuller, *Vrouwenkruistocht* over de strijd van de Engelse suffragettes van 1908 tot 1912. Deze roman is gebaseerd op literatuur en interviews met betrokkenen, zoals blijkt uit de verantwoording.

te schrijven.²³⁴ In de inleiding van haar *Herinneringen* (1924) bracht Aletta Jacobs deze behoefte aan (auto)biografieën treffend onder woorden. Omdat levensschetsen van vrouwen in Nederland zeldzaam zijn, zou het nageslacht misschien tot de gevolgtrekking kunnen komen dat 'in de nu afgelopen halve eeuw, welke gekenmerkt is door een zoo sterken ommekeer, de vrouwen aan al die hervormingen geen werkzaam aandeel hebben genomen.'²³⁵ De stem van vrouwen in de geschiedenis moest dus hoorbaar blijven. De herinnering aan Nederlands bekendste feministe werd kort voor haar dood in 1929 ook gevisualiseerd in een plaquette, aangebracht op haar huis in de Tesselschadestraat.²³⁶ Daar had zij van 1892 tot 1911 gewoond en tot 1904 haar praktijk uitgeoefend. De plaquette bestaat uit twee delen: een tekst gegraveerd in steen en een afbeelding van Jacobs 'en profil'. Aan Carrie Chapman Catt schreef zij dat deze steen in Nederland meer betekende dan in de Verenigde Staten, onder meer 'omdat huizen hier meestal gebouwd worden om eeuwenlang stand te houden'.²³⁷

In toenemende mate gingen feministes ook op zoek naar historische 'voorvrouwen' uit de middeleeuwen of de vroeg-moderne tijd als identificatiepunt voor hun activiteiten en als ankerplaats voor het feministische geheugen. Een belangrijke historische figuur in dit opzicht was Anna Maria van Schurman. In haar proefschrift, *Anna Maria van Schurman en de studie der vrouw* (1924), beschouwde Anna Douma deze zeventiende eeuwse vrouwelijke geleerde als een 'apostolin der vrouwenmancipatie'.²³⁸ De letterkundige en historica Hendrika Ghijsen noemde haar zelfs een 'Feministe en Humaniste' in een artikel voor *De Gids* (1926).²³⁹ En tijdens de vierde conferentie van de International Federation of University Women te Amsterdam in 1926, de organisatie waar de VVAO bij aangesloten was, werd een lied op Anna Maria van Schurman gezongen en uitgebeeld.²⁴⁰

Nog sterker kwam deze behoefte aan identificatie en continuïteit tot uiting in de opvoering van de *Spiegel Historiël van Vrouwen* op 28 februari 1931. Dit defilé van vrouwen uit alle tijden vormde de feestelijke afsluiting van een voorjaarsmarkt van vijf dagen om geld in te zamelen voor de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht en Gelijk Staatsburgerschap die in een slechte financiële situatie verkeerde. De organisatie was in handen van een werkcomité onder leiding van Rosa Manus. Bezoekers die de avond van 28 februari het Stedelijk Museum in Amsterdam bezochten, zagen in een revue negenendertig vrouwenfiguren uit een ver verleden tot leven komen. Zo traden de moeder der Gracchen, Kenau Hasselaar,

234 Kalf, 'Elise van Calcar', Naber, 'Elise van Calcar' (1922) Al in *De Amsterdammer* (17-1-1920) deed Naber zo'n oproep

235 Jacobs, *Herinneringen*, 'Ter inleiding'

236 Byleveld en Stam, *Sporen*, 129-130

237 Bosch en Kloosterman, *Lieve Dr Jacobs*, 230

238 Geciteerd in De Baar en Rang, 'Minerva', 23-24 Douma promoveerde bij Hajo Brugmans Na v de biografie *Anna Maria van Schurman Artist, scholar, saint* (1909) van Una Birch had ene J K. van der Veer al twee artikelen in *De Amsterdammer* (12-12-1909) en (19-12-1909) gepubliceerd, waarin zij als 'wegbereidster' is geïnterpreteerd Van Schurman zou al vóór Wollstonecraft voor vrouwenrechten hebben gepleit

239 Ghijsen, 'Anna Maria van Schurman' Ghijsen promoveerde in 1919 bij Kalf Cf ook De Bruin

240 De Baar en Rang, 'Minerva', 161

Louise de Coligny, keizerin Maria Theresia, Wolff en Deken, Fredrika Bremer, Raden Adjeng Kartini, Marianne van Hogendorp-van Hogendorp en Susan B. Anthony gezusterlijk voor het voetlicht. De veertigste vrouw in deze *Spiegel Historiël* was de voorzitter van de Bond, Margery Corbett Ashby, die de organisatoren en bezoekers namens de Bond bedankte.²⁴¹ Na de revue betraden de gasten de zalen waar tafels gedekt stonden met bloemen, slechts door kaarsen verlicht. Zij soupeerden geanimeerd met de historische vrouwen tot diep in de nacht.

Het idee voor de *Spiegel* kwam van mevrouw Goudstikker²⁴², de tekst was door Jo Sterck-Proot op rijm gezet, Johanna Naber had als een feministische Van Maerlant de lijst van historische vrouwen opgesteld en de basisinformatie van elke figuur geschreven. De kunsthistoricus professor dr. W. Vogelsang uit Utrecht voorzag de organisatrices van tekeningen, op grond waarvan de historische costuums vervaardigd konden worden.²⁴³ Deze historische revue betekende meer dan een 'reclamestunt' van de Wereldbond. De creatie van een dergelijk *lieu de mémoire* door de vrouwenbeweging was tevens een reactie op de tanende invloed van de beweging en de rechtstreekse aanvallen van de overheid op de rechten van vrouwen. Juist in de tijd dat de vrouwenbeweging over haar hoogtepunt heen was, groeide in die kring de behoefte aan symbolische historische plaatsen en teksten, die de herinnering aan de beweging en pioniersters zouden codificeren en condenseren tot een toegankelijk feministisch geheugen. Het is tekenend dat Aletta Jacobs in de *Spiegel* ontbrak. De enige ikoon uit de Nederlandse vrouwenbeweging, van wie elke middelbare scholier tegenwoordig wel een vage notie heeft, was zo kort na haar dood kennelijk nog te omstreken om als samenbindend element te fungeren.

Ook Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom noteerde herinneringen naar aanleiding van het vijftienvijftig-jarig bestaan van de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs in 1933. Net als Jacobs greep zij naar de pen omdat vrouwen vaak 'door den geschiedschrijver' vergeten worden. 'Als naamloozen zijn zij verzonken in vergetelheid'. De geschiedenis verhaalde alleen de daden van mannen, 'omdat de mannen het openbare leven beheerschten'.²⁴⁴ Interessant aan dit geschrift was dat zij een reeks schrijfsters uit het verleden opsomde: Christine de Pisan, Anna Maria van Schurman, Ann Clifford, Mary Astell, Olympe de Gouges, Mary Wollstonecraft en Johanna Naber. Zij analyseerde de 'Seksestrijd en Sociale strijd'

241 'Vrouwenfiguren uit een ver verleden', *De Telegraaf* (2-3-1931)

242 JNA-IV, getypte tekst van de *Spiegel Historiël* op briefpapier van Rosa Manus met correcties en aanwijzingen van Naber in handschrift. In deze tekst staan de volgende regels getypt: 'Mevrouw Goudstikker gaf het idee, En een schoone schaar Amsterdamsche vrouwen speelt mee'. Dit werd geschrapt in de officiële tekst. Mogelijk ging het om mw. J. Goudstikker-Bray.

243 Toen Naber en Manus reclame maakten voor de voorjaarsmarkt, zette de eerste de plannen voor de *Spiegel* uiteen. Volgens een krant in een even geestige als boeiende rede: 'Voor al de nationale figuren teekende mej. Naber in geestdriftige bewoordingen'. JNA-IV, kranteknijsels *Spiegel Historiël*, Moskous Speciaalarchief, arch. IAV, 1475-1-131, rede Jo Sterck-Proot tot Johanna Naber, 25-3-1939 en 1475-1-148 correspondentie met prof. Vogelsang.

244 Wibaut-Berdenis van Berlekom, *Een herinnering*, 2.

op zeer kritische wijze. De bejaarde socialiste erkende dat ook in de arbeidersbeweging 'het mannen-egoïsme' bedwongen moest worden.²⁴⁵

Pogingen tot doorbraak: wetenschappelijk onderzoek en archiefoorming

Kalff en Posthumus zijn ongeveer de enige hoogleraren geweest die het historisch onderzoek naar vrouwen daadwerkelijk stimuleerden.²⁴⁶ Kernkamp en Brugmans stonden er vermoedelijk welwillend tegenover. Al in 1907 had Kalff de studente Elise Scheffer aangespoord om zich te verdiepen in vrouwen uit de achttiende eeuw. Misschien was hij daartoe geïnspireerd door H.E. van Gelder, die enkele artikelen over de houding van Nederlandse vrouwen tegenover de vrouwenbeweging in de Franse Revolutie in *De Amsterdammer* had gepubliceerd onder de provocerende titel 'Feministische Bataven'.²⁴⁷ Omdat de studente vroegtijdig stierf voltooide haar medestudente Suzanna von Wolzogen Kuhr dit werk. Zij promoveerde in 1914 bij Kalff op het onderwerp *De Nederlandsche vrouw in de eerste helft der achttiende eeuw*.²⁴⁸

In haar voorwoord bedankte Von Wolzogen Kuhr de Historische Commissie van de tentoonstelling in 1913 en verklaarde zich zo expliciet schatplichtig aan de vrouwenbeweging. In de inleiding leverde zij behoedzaam bronnenkritiek vanuit een sekseperspectief. Volgens haar was over het innerlijk leven van vrouwen in de eerste helft van de achttiende eeuw weinig bekend omdat er geen romans, dagboeken of brieven bestaan 'waarin de vrouw zelf zich heeft uitgesproken'. Bij het in beeld brengen was men 'bijna geheel aangewezen op hetgeen *mannelijke* berichtgevers van haar verteld hebben'.²⁴⁹ Zij klaagde over de ternauwernood ontgonnen geschiedenis van Nederlandse vrouwen waardoor haar voorstelling onvermijdelijk onvolledig was.

Van de 83 promotie in het historisch-wetenschappelijk vakgebied besteedden drie vrouwen in hun proefschriften zijdelings aandacht aan de geschiedenis van de Nederlandse vrouwenbeweging. Naast Von Wolzogen Kuhr waren dat Annie Romein-Verschoor in 1935 en Wietschy Schulstra in 1940. Het proefschrift van Romein-Verschoor over de romanschrijfster na 1880 mocht dan erudiet zijn, maar het was misschien al te vlot geschreven. De activiteiten van de vrouwenbeweging werden zonder kennis van zaken en met veel socialistische vooringenomenheid

²⁴⁵ Ibidem, 12 en 16

²⁴⁶ Posthumus schijnt door zijn belangstelling voor het feminisme tot het socialisme te zijn gekomen. Cf. Hunink, *De papieren*, 115

²⁴⁷ H.E. van Gelder, 'Feministische Bataven', *De Amsterdammer* (3-11-1907), ibidem (10-11-1907) en (24-11-1907). Van Gelder had zich geërgerd aan een overzicht van Martina Kramers waarin de gelijke rechtenstrijd van vrouwen in Nederland niet aan bod kwam. Zij verdiepte zich meer in Lucretia Mott en Susan B. Anthony Kramers, 'De plaats'

²⁴⁸ Von Wolzogen Kuhr publiceerde in 1920 ook een boek over vrouwen in de tweede helft der achttiende eeuw

²⁴⁹ Wolzogen Kuhr, *De Nederlandsche vrouw* (1914), V-VI. Volgens Tita Geest reconstrueerde zij haar beeld van 'de vrouw' grotendeels uit 'vertogen' van zedemeesters over vrouwen. Geest benadrukte het belang van bronnen van vrouwen zelf. Cf. Geest, 'Meditaties'. N. Japikse besprak het proefschrift positief in BVGO (1915), 5de reeks, 380-381

denigrerend afgedaan. De 'komische elementen in de burgerlijke vrouwenbeweging' zouden volgens Romein-Verschoor hun oorzaak vinden in de smalle basis ervan. Toen de eerste vrouwen de moed hadden om te gaan studeren, zou alle openlijke of werkelijk storende tegenwerking zijn uitgebleven.

'Maar om die taai konventionele weerstand tegen zo betrekkelijk bescheiden eisen te overwinnen, was men a.h.w. gedwongen de betekenis van die eisen en hun heilzame gevolgen op te schroeven, de gevolgen van de slavernij der vrouw theatraal aan te dikken.'²⁵⁰

Iemand die beweert dat de Tentoonstelling van 1898 'in de eerste plaats' nuttig was voor 'de aanstichtsters',²⁵¹ heeft geen enkele bron hierover serieus bestudeerd. Schilstra, die bij Posthumus promoveerde, beschouwde de tentoonstelling daarentegen als een mijlpaal. In haar onderzoek benaderde zij arbeid van vrouwen in de negentiende eeuw vanuit hun specifieke positie in de privésfeer en de openbare sfeer. Ook de tegenstelling tussen socialist en feministen over 'vrouwenarbeid' zette ze zorgvuldig uiteen. Bij socialist ging het om het groepsbelang van de arbeiders, de klassenstrijd; bij feministen om de belangen van vrouwen, de 'sexestrijd'.²⁵²

Merkwaardig genoeg kwam het feminisme als wereldbeschouwing en beweging niet centraal te staan in een proefschrift van een historica, maar in dat van de doopsgezinde predikant Jan Dozy, *Het feminisme als zedelijk vraagstuk* (1933). Hij verdiepte zich in de historische achtergronden van de term feminisme, de beweging zelf en de ideeën. Het werk van Wollstonecraft, Stuart Mill, Naber en Wichmann werd besproken en gewogen op hun ethische uitgangspunten. Dozy concludeerde dat er een speciale taak was weggelegd voor het christelijk feminisme, omdat het liberale en sociaal-democratische feminisme tezeer op het wegnemen van externe belemmeringen was gericht (zie ook hoofdstuk 4.2.3).²⁵³

Onder feministen leefde echter wel het verlangen om het cultureel erfgoed van vrouwen en de vrouwenbeweging systematisch te bewaren en te ontsluiten zodat een wetenschappelijke bestudering daarvan mogelijk werd. In 1935 stelde Posthumus twee kamers van het IISG ter beschikking en daar werd in datzelfde jaar het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) gehuisvest.²⁵⁴ De stichtsters vertegenwoordigden drie generaties. De oudste, Johanna Naber, had al langer met deze plannen rondgelopen (zie voor haar rol hoofdstuk 4.2.3). Haar jongere vriendin Rosa Manus had een omvangrijke boekenverzameling opgebouwd en een eigen documentatiesysteem opgezet. Zij schonk driehonderd boeken aan het IAV, waaronder exemplaren uit de verzameling van Aletta Jacobs. De jongste generatie werd vertegenwoordigd door de gepromoveerde econome W.H. (Lil)

250 Romein-Verschoor, *Vrouwenspiegel*, 80

251 Ibidem, 91

252 Schilstra, *Vrouwenarbeid*, 146-147

253 Op uitnodiging van de Nationale vrouwenraad sprak Dozy in 1935 op de 36e jaarvergadering te Assen over zijn boek. IIAV, arch NVR, brief Dozy aan de penningmeester mw. H.M.C. van Rijn van Alkemade-de Hartogh

254 Deze informatie is o.a. gebaseerd op Rappange-Posthumus, 'Veertig jaar'; *Overzicht van de Archieven; Withuis*, "Een schatkamer".

Posthumus-van der Goot, echtgenote van Posthumus. Zij had het concrete idee voor een documentatiecentrum geopperd.

Het IAV werd opgericht uit een 'drang naar wetenschappelijk inzicht' en een behoefte aan 'goed gedocumenteerde kennis van het verleden' om hierin een richtlijn te vinden voor de toekomst.²⁵⁵ Er moest materiaal verzameld worden in elke vorm: geschreven en gedrukte stukken, platen, portretten en voorwerpen die konden bijdragen tot 'de kennis van de geschiedenis der vrouw in de samenleving'. Het terrein van onderzoek werd samengevat in het woord 'vrouwenbeweging', in de overtuiging dat 'overall daar, waar een positieve activiteit der vrouw is aan te wijzen, sprake is van een ontwikkeling, die tenslotte in de 18de en 19de eeuw geleid heeft tot de fase die algemeen onder den naam "vrouwenbeweging" bekend is.'²⁵⁶ Reeds in 1938 bevatte de collectie 3800 boeken en 150 binnen- en buitenlandse tijdschriften.

De wetenschappelijke pretentie van het IAV bleek ook uit de bestuurssamenstelling en de publikaties. In 1936 telde het bestuur twee gepromoveerde historicae: Jane de Jongh en Sini Greup-Roldanus. Het IAV bracht jaarboeken en een eigen serie uit. In de serie 'Kleine Werken' verscheen van de hand van De Jongh, *Documentatie der geschiedenis van de vrouw en der vrouwenbeweging* (1936). Deze uitgave bevatte een feministische kritiek op de geschiedwetenschap die voor Nederland in de periode tot en met 1948 het meest radicaal en diepgaand blijkt te zijn. Alleen een professioneel historica met een zeker prestige kon zich een dergelijke wetenschapskritiek permitteren.

De Jongh verdiepte zich in de bronnen van de geschiedenis van vrouwen en wilde volgens de strengste wetenschappelijke principes deze positie verklaren en belichten.²⁵⁷ Ze verweet de geschiedwetenschap geen aandacht te schenken aan vrouwen, die slechts als 'echtgenote, maitresse of inspiratrice van een beroemd man' voorkomen:

'de vrouw, zooals zij ook thans nog leeft en zwoegt, werkt en lijdt, is tot voor zeer korten tijd in de geschiedenis volkomen onzichtbaar gebleven. Haar geschiedenis is niet alleen niet geschreven, men heeft zelfs niet vermoed, dat zij een eigen geschiedenis had.'²⁵⁸

De oorzaak lag in de eenzijdige aandacht van historici voor politieke geschiedenis waarin het dagelijks leven niet aan de orde kwam. Toch konden ook de nieuwe specialismen als de sociale, economische en cultuurgeschiedenis niet verloochenen dat zij waren 'geboren en getogen in een door mannen gemaakte, door mannen georganiseerde wereld.' Moderne historici beseften niet dat hun geschiedschrijving over 'de mens' in feite de afwezigheid van vrouwen inhield. Bij historisch onderzoek diende men zich volgens De Jongh eerst af te vragen wat het begrip 'geslacht' inhield en zich te verdiepen in de fysieke en psychische eigenschappen van vrouwen (en mannen).²⁵⁹

255 IAV Jaarboek I (Leiden 1937), 'Voorwoord', VIII.

256 Ibidem, IX.

257 De Jongh, *Documentatie*, 11.

258 Ibidem, 13.

259 Ibidem, 14-16.

Vijf jaar kreeg het IAV de gelegenheid om (historisch) onderzoek naar vrouwen en de vrouwenbeweging te ontplooiën. Toen brak de Tweede Wereldoorlog uit. Vrijwel het hele archief werd in juli 1940 door de Nazi's meegenomen. Tien procent van de gestolen documenten, kranten, tijdschriften, foto's, brieven en manuscripten kwam na de oorlog terug. Het collectieve geheugen van de vrouwenbeweging had een grote klap gekregen. Gelukkig bestond er nog een bewegingsgeschiedenis 'in druk'.

De officiële heropening van het IAV vond plaats in 1947. Het herrezen archief kwam bovendien in 1948 in de publieke belangstelling door de 'Tentoonstelling De Nederlandse Vrouw 1898-1948', die als huldeblijk van de Nederlandse vrouwen aan de koningin bij haar vijftigjarig jubileum in de Haagse Houttrusthallen werd georganiseerd. Prinses Juliana verrichtte de openingsceremonie. Ruim 200.000 bezoekers zagen de geschiedenis van vrouwenarbeid, sociaal werk, kerkelijk leven en de vrouwenbeweging op panelen en in vitrines verbeeld. Naar aanleiding van deze gebeurtenis verschenen twee bundels waarin opnieuw een beroep werd gedaan op de nationale geschiedenis: *Van moeder op dochter* en *Vrouwen van Nederland, 1898-1948*.

In de inleiding van de eerste bundel schreef het IAV-bestuur dat zij 'in eerbiedige hulde voor de Moeder, in toewijding en trouw voor de Dochter (...) gaarne dit boek aan de voeten van zijn beide Koninginnen' legde.²⁶⁰ *Van moeder op dochter*, dat steunde op Nabers werk,²⁶¹ behandelde de sociaal-economische en politieke positie van Nederlandse vrouwen sinds de Franse tijd. De onafhankelijkheid van het koninkrijk in 1813 was weer het uitgangspunt. Wel werd de periode vlak vóór 1813 belicht, toen de patriot Gerrit Paape in 1798 een pleidooi hield voor de rechten van vrouwen. Het begin van het tweede hoofdstuk, over 1820-1848, ademde de geest van de bevrijding na de oorlog, zoals blijkt uit dit citaat: 'Na de vreugde over de bevrijding van de tyran beseft Nederland met het grootste deel van Europa, net als nu, hoe arm het is.'²⁶² Naar aanleiding van de Tentoonstelling in 1948 mopperde Annie Romein-Verschoor in *De Vrije Katheder* dat de vrouwenbeweging reddeloos verdeeld was. Ze verweet de organisatie het instandhouden van de hokjesgeest. Niet de arbeid en de levenssfeer van de vrouw werd getoond, maar van de katholieke, de joodse, de protestantse enzovoorts. Dit kwam volgens haar tot uitdrukking in het tentoonstellingsembleem:

'op een voetstuk staat het abstracte wezen, dat de Nederlandse vrouw moet voorstellen. Zij is gekleed in een Nederlandse vlag en haar armen zijn oranjelintjes, zo geel als een pauselijke wimpel. Haar hoofd is een leeg cirkelvormig schijfje, omkruld door de cijfers 1898-1948. En als

260 De citaten zijn ontleend aan de 2de verb. druk van Posthumus-van der Goot (red.), *Van moeder, Inleiding*, XVI.

261 Zo werd gebruik gemaakt van Nabers chronologisch overzicht van de vrouwenbeweging uit IAV-Jaarboek I. Posthumus-van der Goot raadpleegde Naber in 1938 ook voor een geschiedenis van de vrouwenbeweging, omdat zij, zo schreef ze, slecht op de hoogte was. KB, 68 B 15 2 (I), brief van Naber aan Posthumus-van der Goot met adviezen, 13-8-1938.

262 Posthumus-van der Goot (red.), *Van moeder*, 45.

ik goed kijk, hangt die vlag over een stokje en is zo leeg als een uitgeblazen eierschaal. Want de Nederlandse vrouw bestaat niet.²⁶³

Desondanks schreef Romein-Verschoor op de voor haar bekende ironische wijze een artikel over de negentiende eeuwse vrouwenbeweging in *Vrouwen van Nederland 1898-1948*, het boek met op de voorkant datzelfde embleem! De inleiding van deze bundel vergeleek de regering van Wilhelmina zelfs met die van Willem de Zwijger:

'In het buitenland zijn vorstengeslachten geweest, die reactionnair gepoogd hebben de ontwikkeling der historie tegen te houden (...) De Oranjes hebben het steeds verstaan voortrekker te zijn. Het duidelijkst treedt dit aan den dag bij Prins Willem I en bij onzen Koningin, omdat zij leefden in de historisch meest geladen tijdsruimten.²⁶⁴

Dit gedenkboek was een typisch voorbeeld van de vreedzame coëxistentie van verzuilde groepen destijds en de daarin georganiseerde vrouwen. Allerlei elementen van het vrouwenleven werden belicht: arbeid, onderwijs, opvoeding, vredeswerk, het oorlogsverzet van vrouwen, een artikel over het protestants kerkewerk en een over het apostolaatswerk in de katholieke Kerk. In 1948 werd de conciliante nationaal-feministische geschiedschrijving dus gecontinueerd.

Vrijwel onbekend is dat de Nederlandse Vereniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap (NVVGS) naar aanleiding van deze tentoonstelling de lesbrieven 'Vrouwenleven in de branding' liet vervaardigen voor middelbare scholieren.²⁶⁵ Deze les behandelde de geschiedenis van Nederlandse vrouwen in de laatste halve eeuw. Het is onduidelijk wie de auteur was. Piema Franken-van Driel had een eerste les ontworpen, maar deze was door het NVVGS-bestuur afgewezen. De lesbrieven werden toegezonden aan 700 rectoren van lycea, gymnasia, kweek- en nijverheidsscholen, en aan de vrouwelijke leden van de Tweede Kamer. De reacties varieerden van bits afwijzend tot belangstellend.

In 1952 zond de NVVGS een brief aan enkele grote uitgeverijen met het verzoek om 'in de geschiedenis-leerboeken voor het M.O. en het voorbereidend H.O.' aandacht te schenken 'aan het onderwerp "De Vrouwenbeweging"'. Bruikbare gegevens waren op het IAV weer voldoende voorhanden.²⁶⁶ De uitgeverijen namen met belangstelling kennis van de brief en stuurden vervolgens een afschrift door aan de desbetreffende auteurs. Het magere resultaat van deze actie is genoegzaam bekend.

De Tentoonstelling van 1948 sloot de eerste feministische golf historiografisch af. Pas in de jaren zeventig werd het historisch onderzoek naar vrouwen en de vrouwenbeweging weer geïntensiveerd. De periode daartussen lijkt een gat in de feministisch-historische produktie. Historicae uit de tweede feministische golf lazen in het begin herdrukken van Jacobs, Posthumus-van der Goot, Schilstra en Romein-

263 Romein-Verschoor, 'Voor de derde maal', in idem, *Vrouwenwijsheid*, 227-228

264 'Koningin Wilhelmina', in Schenk (red.), *Vrouwen*, 11 en 12. De auteur van deze bijdrage is wts de samensteller

265 IIAV, arch NVVGS, inv nr 145. lesbrieven 10-9-1948, brieven van de secretaris van de NVVGS, mw J A van der Molen-de Baan, aan scholen, uitgeverijen, vrouwelijke leden van de Tweede kamer e d , en reacties van leerkrachten, rectoren en uitgeverijen

266 IIAV, arch NVVGS, nr 145, brief secretaris NVVGS aan vijf uitgeverijen, 8-1-1952

Verschoor.²⁶⁷ Over de omvang noch over de kwaliteit van de feministisch-historische produktie bestond een duidelijk beeld. In 1980 besteedde Fritschy in haar uitgave *Fragmenten Vrouwengeschiedenis* als eerste expliciet aandacht aan geschiedschrijfsters van de eerste feministische golf, zoals 'de autodidacte' Johanna Naber.²⁶⁸

Vanuit mijn onderzoek schat ik de gedrukte bewegingsgeschiedenis tot en met 1948 op circa veertig boeken (gedenkbundels, biografieën, monografieën, jaarboeken, enkele dissertaties) en ruim honderd losse artikelen, schetsen en catalogi.²⁶⁹ Naber was de meest produktieve auteur: zij publiceerde negen boeken en vele artikelen over de geschiedenis van het feminisme en feministische pioniersters. Belangrijke historische bijdragen werden bijvoorbeeld ook geleverd door Anna Polak, onder meer door haar kwantitatieve overzichten, Mathilde Wibaut gaf kritieken op de historische representaties van de vrouwenbeweging en Jo van Ammers-Küller publiceerde biografische portretten en historische romans over vrouwen en de vrouwenbeweging.

3.6 Conclusies

Als object en subject van geschiedbeoefening leken vrouwen in de negentiende eeuw de grote *afwezigen*. Toch wijdden zij zich wel degelijk aan de geschiedbeoefening en verdiepten zich tevens in het verleden van vrouwen. Deze *aanwezigheid* manifesteerde zich met name in het literair-historische genre. Op het moment dat schrijfsters als Toussaint en Wallis de historische beeldvorming zouden kunnen beïnvloeden, waren de eerste bouwstenen van de infrastructuur al gelegd: universiteiten en genootschappen waren voor hen gesloten; in de wetenschappelijke geschiedbeoefening werd de literaire verbeelding gewantrouwd; historici waren professionele, mannelijke wetenschappers die als 'onpartijdige' bemiddelaars het nationaal-politieke verleden bewaakten.

Aan het einde van de negentiende eeuw drongen echter ook vrouwen tot de geschiedwetenschap door. Tot 1948 legden ruim tachtig vrouwen de historische 'meesterproef' af. Deze toetreding bracht in de onderste regionen van de historisch-wetenschappelijke infrastructuur slechts een kleine verschuiving teweeg. Professionele historicae kregen archief- en bibliotheekfuncties of werden lerares. Met name aan het *Tijdschrift voor Geschiedenis* hebben zij bijdragen geleverd. In de machtscentra van het historisch bedrijf (leerstoelen, besturen, commissies en redacties) veranderde

267 Een grote rol in de hernieuwde interesse voor vrouwengeschiedenis speelden vijf reprints van uitgeverij SUN *Herinneringen* van Jacobs (1978, vijf drukken), 17 195 ex., *Van moeder op dochter* (1977, eerder waren al 3 drukken verschenen), 8 242 ex., *Vrouwenpiegel* van Romein-Verschoor (1977), 5 785 ex., *Vrouwenarbeid* (1976) van Schilstra 2 977 ex., en *Vrouw en Maatschappij* (1977) van Wichmann 2.925 ex. Met dank aan Margreet Holterman van de SUN

268 Fritschy, *Fragmenten* I, 2-3

269 Necrologieën zijn niet geteld. De ingebonden uitgave van *Vrouwenarbeid* in 1898, de uitgaven bij de tentoonstelling van 1913 en het *Encyclopaedisch Handboek* (1914-1918) zijn als bundels meegerekend, de bijdragen daarn zijn dus niet als afzonderlijke artikelen geteld

de sekseverhouding nauwelijks. De onderwerpen die vrouwen in hun proefschriften behandelden, leidden evenmin tot fundamentele historiografische veranderingen. Zelfs een verbreding van de historische thematiek vanuit de vrouwenbeweging bleef op enkele zwakke aanzetten na achterwege. Buiten de geschiedwetenschap bracht de vrouwenbeweging historiografisch wel wat teweeg.

In georganiseerd verband eisten vrouwen in toenemende mate hun deel van het nationale erfgoed op en creëerden eigen *lieux de mémoire*. Historische heldinnen uit de vaderlandse geschiedenis werden op bepaalde momenten en plaatsen herdacht in materiële gedenktekens. Zo had Trui Toussaint in 1887 een grafmonument in Den Haag gekregen en Aletta Jacobs in 1929 een plaquette op haar Amsterdamse woonhuis. Direct na de dood van de laatste richtten enkele vooraanstaande feministen een fonds op onder meer om een monumentale bank met haar naam in Amsterdam te plaatsen ergens op een plantsoen of plein. Deze bank kwam er niet. Het bijeengebrachte geld werd later onder de naam 'Dr. Aletta H. Jacobs Publikatiefonds' aan het IAV overgedragen.²⁷⁰ Ter nagedachtenis aan Jeltje de Bosch Kemper was in 1925 voor haar wel een monumentale bank in Amersfoort geplaatst.²⁷¹ Wilhelmina Drucker werd in 1939 met een standbeeld vereeuwigd in Amsterdam.²⁷² Daarnaast genereerde de vrouwenbeweging historische teksten over de geschiedenis van vrouwen en de beweging zelf. Voor het eerst speelden vrouwen de hoofdrol in de *herinnering van een collectief*. Buiten dit collectief werden hun stemmen door slechts weinigen gehoord. Met name de geschiedwetenschap stond er in het algemeen onverschillig tegenover. De oprichting van het IAV en de uitgave van de jaarboeken ontsnapten geheel aan de aandacht van de historisch-wetenschappelijke tijdschriften. Wel hebben diverse gepromoveerde historicae dit vrouwengeluid versterkt. Zij verdiepten zich ook in de geschiedenis van vrouwen en werkten actief mee aan de uitbouw van een specifieke infrastructuur ten behoeve van (historisch) onderzoek naar vrouwen en de vrouwenbeweging.

De activiteiten van deze historicae uit de periode 1860-1948 zijn in het voorgaande nauwelijks inhoudelijk beoordeeld. Dit zou veel meer biografisch en historiografisch onderzoek vergen dan in het kader van deze studie mogelijk was. Juist omdat het werk van 'buitenstaanders' niet eenvoudig achteraf ingelijfd kan worden in de historiografische canon, zal in het hiernavolgende Johanna Naber in de schijnwerper komen te staan: een 'amateur-historica' die in academische kringen verkeerde, een kamergeleerde die ook de barricades beklom. Haar stem zal nu gevolgd, geplaatst en gewaardeerd worden.

270 Withuis, 'Een schatkamer', 66

271 JNA-II, uitnodiging van 'Comité tot aanbieding van een monumentale bank ter hennening aan Jkvr De Bosch Kemper' (juni 1925), door de 'secretaresse' J. Helderma-Pigeaud

272 IIAV, NVR, 'Comité Huldeblijk Mevrouw Wilhelmina Drucker' Het comité bestond uit C.M. Peyra, mw. J.P. van Odyck-Wouters, Nita Klooster, mw. A. Dil, mw. D.C. Groot, mw. A.M. Koek-Mulder, mw. A. Molenaar-Abbesté en mw. J.A. van Steenderen-van Houtum. Cf. ook Henneman, "De vrouw".

Historica en feministe: geschiedschrijfster tussen wetenschap en vrouwenbeweging

'Gij hebt ons in den ziel gelezen:
der vrouwen vreugd, der vrouwen pijn
Hebt gij aan 't nageslacht gewezen,
Zou dat niet wetenschappelijk zijn?
Moog' and'ren oorlogsfeiten lokken,
Op diplomatenlisten blokken....
Ik zeg u, dat uw werk gewis
Geschiedenis der toekomst is.'
(Elisabeth Baelde, *Gesprek der Geesten* 25-3-1929.)¹

4.1 Inleiding

Op haar zeventigste verjaardag werd Johanna Naber op initiatief van de Nationale Vrouwenraad groots gehuldigd. Tijdens de receptie in Huize Voorhout te Den Haag plaatsten ruim 150 mensen hun handtekening in het gastenboek en spraken woordvoerders namens vrouwenorganisaties, de historische en letterkundige wereld, onderwijsinstellingen, de Oud-Katholieke Kerk, de krijgsmacht en enkele Oranjeverenigingen. Ook de koningin-moeder, de koningin en prinses Juliana stuurden blikken van sympathie. In haar dankwoord verklaarde Naber dat zij deze aangrijpende gebeurtenis onderging alsof zij haar hele leven voorbij zag defileren.²

De belangstelling van velen geeft ook achteraf een goede indruk van Nabers rol in de vrouwenbeweging en de historisch-wetenschappelijke wereld. De meeste toespraken beklemtoonden haar betekenis als feministe en als historica. Het huldigingscomité vestigde in een oproep de aandacht 'op de gansch eigen plaats, die Mej. Naber onder de Nederlandsche vrouwen heeft ingenomen, een plaats, die zij zich door haar omvangrijke arbeid op feministisch, wetenschappelijk en politiek gebied heeft weten te verwerven'.³ In het comité, dat 26 leden telde, zaten behalve bekende feministes ook de hoogleraren Blok, Brugmans, Gosses en Kernkamp. Op de dag zelf bezochten Colenbrander en Japikse de receptie. De jubilaris was verguld met de aandacht van deze historici. Zij zag daarin het bewijs dat

1 JNA-III, receptieboek 'Huize Voorhout', gedicht voor Johanna Naber geschreven door haar vriendin Elisabeth Baelde, die van 1907 tot 1912 voorzitter was van de NVR

2 JNA-III, receptieboek 'Huize Voorhout', kranteknijsels en Nabers handgeschreven toespraak 'Mijn dank- en slotwoord'.

3 UBL, MNL 157: brieven nrs. 69 en 120 jubileum Johanna Naber. Voorzitter van de NVR was mw. M.C. Doorman-Kielstra.

haar arbeid wetenschappelijke waarde had. Spontaan wijdde ze daarom ook enkele woorden aan haar vader en andere Amsterdamse hoogleraren: 'wier leerling zij, al was het indirect, had mogen zijn', zo schijnt ze geroerd gesproken te hebben.⁴

In dit huldigingsjaar startte Naber het onderzoek naar de correspondentie van de stadhoudelijke familie. En ze zou nog meer historisch en journalistiek werk publiceren. In totaal verschenen van haar hand tussen 1887 en 1941 dertig boeken (exclusief herdrukken), ruim 225 artikelen en enige in eigen beheer uitgegeven brochures.⁵

In het hiernavolgende relateer ik dit oeuvre aan de discussies in de geschiedwetenschap en de vrouwenbeweging om dieper in te gaan op de twee hoofdvragen van dit onderzoek: de vraag naar de relatie tussen de verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening en de uitsluiting van vrouwen; en de vraag naar de mate van zelfstandigheid van de feministische historiografie. Aan de orde komt op welke wijze Nabers geschiedschrijving zich ontwikkelde, welke obstakels zij overwon, wie haar stimuleerden en welke actuele gebeurtenissen in haar werk sporen hebben nagelaten. Met name zal ik me richten op haar verhouding als niet-universitair opgeleide historica en feministe ten opzichte van de professionele historici als 'onpartijdige bewakers' van het nationale verleden. De inhoudelijke verschillen tussen de gevestigde historici en de 'amateur-historica' hadden onder meer betrekking op de keuze van de thema's: Naber stelde historische vrouwen in bepaalde posities op de voorgrond. In de loop van de tijd raakte zij in haar benadering van onderwerpen echter ook onder invloed van de geschiedwetenschap.

In het eerste deel van dit hoofdstuk bespreek ik drie thema's uit haar geschiedschrijving. Bij de inhoudelijke behandeling betrek ik soms de ontvangst van haar werk in verband met de invloed die daarvan uitging op veranderingen in haar aanpak. In het tweede deel zal ik dieper ingaan op de waardering van Naber als historica.

4.2 Ontstaan en ontwikkeling van Nabers geschiedschrijving: drie historische thema's

Het oeuvre dat Naber heeft nagelaten is zeer heterogeen. De onderwerpen variëren van de hervorming in Frankrijk en het Huis van Oranje-Nassau vanaf de zestiende eeuw, de nonnen van Port-Royal in de zeventiende eeuw, de totstandkoming van het Koninkrijk der Nederlanden in 1813, tot de contemporaine geschiedenis van de vrouwenbeweging in Engeland, Scandinavië en Nederland. Er zijn echter enkele constanten. Uit het oeuvre spreekt een internationale interesse, waarbij Frankrijk de voorkeur geniet. De archiefstudies betreffen steeds de nationale geschiedenis van de achttiende en negentiende eeuw. Brieven zijn haar meest

⁴ 'Huldiging Johanna Naber', *Het Vaderland* (26-3-1929).

⁵ Van Nabers oeuvre hebben 34 boeken betrekking op een historisch onderwerp, inclusief gewijzigde herdrukken.

geliefde bronnen. Een groot deel van het oeuvre is biografisch met hoofdzakelijk vrouwelijke hoofdfiguren.⁶

Bij de selectie van de thema's heb ik mij enerzijds laten leiden door de chronologie van haar geschiedschrijving, anderzijds door haar persoonlijke en politieke interesses. Drie historische thema's komen nu in afzonderlijke paragrafen achtereenvolgens aan de orde: *Religieuze vrouwen als prelude op de hervorming*, *Een orangiste over vorstenhuis en vaderland*, en *Geschiedenis van feminisme en vrouwencultuur*.

4.2.1 *Religieuze vrouwen als prelude op de hervorming*

Onder het pseudoniem Rechlindis had de 26-jarige Johanna de prijsvraag beantwoord van de vrouwenvereniging Tesselschade voor een handleiding bij het kunstnaaldwerk. Het manuscript van de winnares werd in 1887 uitgegeven door De Erven Bohn te Haarlem. Hoewel het onderwerp niet historisch was, lag hier het beginpunt van haar geschiedschrijving.⁷ Ze wijdde een afzonderlijk hoofdstuk aan de geschiedenis van het kunstnaaldwerk en koos als pseudoniem de middeleeuwse abdis Rechlindis. Bij de publikatie werd de naam van deze abdis in de titel opgenomen. Nabers eerste boek verscheen onder haar eigen naam.

Rechlindis (eigenlijk Relindis of Reglindis),⁸ en haar oudste zuster Harlindis leefden in de achtste eeuw. Zij waren de dochters van heer Adelard en zijn vrouw Grinnara die in het gebied van Aldeneik woonden, een plaats nabij Maaseik. Omstreeks 728 stichtten zij daar een Benedictinessenklooster. Harlindis werd door Willibrord als abdis geïnstalleerd. Na haar dood in 750 volgde Rechlindis haar op en bereikte een hoge ouderdom. Beide abdisen waren beroemd om de vervaardiging van liturgische gewaden en het kopiëren van psalm- en evangelieteksten. Het oudste manuscript van het huidige België, het *Evangelarium*, dat nog steeds wordt bewaard in de schatkamer van de kerk te Maaseik, schijnt door hen afgeschreven en verlucht te zijn.⁹

Hoewel Rechlindis lang vóór de Hervorming leefde en daarom als inspiratiebron acceptabel kon zijn voor protestanten, is het toch verrassend dat Naber zich achter de naam van een abdis verborg en nadien in de familiekring soms als Rechlindis werd aangesproken.¹⁰ Ook een recensent verwonderde zich over dit

6 Alleen de biografie *Joan Melchior Kemper* (1913) en deel III van *Uit de diepte naar de hoogte* (1917) gaan over mannelijke figuren

7 Naber bleef zich altijd sterk interesseren voor kunstnaald- en kantwerk. In 1903 schreef zij bijvoorbeeld de toelichtende tekst bij de catalogus *Oude en Nieuwe Kantwerken* na v een tentoonstelling die in het kunstnijverheidsmuseum te Haarlem werd gehouden

8 De naam Rechlindis trof ik in de literatuur niet aan, wel Relindis of Reglindis. Cf. McKitternck, 'Early mediaeval book', 153 en 164

9 Van de Weerd, *De heilige maagden*, Timmers, *Symboliek*, 926 (deze spreekt van Relindis of Renildis), Daniels en Sangers, *Aldeneik*; Thoben, 'Kunsthistorische topstukken'

10 *Samuel Pierre Naber*, 81 In 1912 schreef haar oudste broer een brief met de aanhef 'Waarde Rechlindis' JNA-I, in *Handleiding bij het kunstnaaldwerk* (1887) brief Charles Naber, 14-10-1912 Naber schreef nog drie artikelen onder het pseudoniem Rechlindis

'heel eigenaardig' pseudoniem.¹¹ Thuis heerste weliswaar een tolerante atmosfeer, maar de Waals hervormden waren van oudsher zeker niet pro-katholiek. De refu-giés waren immers de slachtoffers bij uitstek geweest van de vervolgingen van de katholieke kerk in Frankrijk en nog lang daarna klonk in hun geschriften afkeer van de Kerk van Rome door.¹² In het laatste kwart van de negentiende eeuw groeide in literatuur en kunst echter de belangstelling voor heiligen en religieuzen in de middeleeuwen.¹³ Frederik van Eeden voltooide bijvoorbeeld in 1897 zijn toneelstuk *Lioba* over koning Harald, dat zich afspeelde in het klooster 'Eyke aan de Maas en het kasteel Schalthheim'; de naam Lioba ontleende hij aan een Engelse abdis uit de achtste eeuw.¹⁴

Nabers historische hoofdstuk over het kunstnaaldwerk liet conform de nationale geschiedschrijving uit die tijd zien 'hoe ons land steeds grooten naam bezat voor zijne voortbrengselen der textiele kunst'.¹⁵ De geschiedenis van de twee abdis-sen schetste ze slordig. De oudste overblijfselen van de Europese borduurkunst zouden afkomstig zijn uit 'het klooster Maaseyk, tusschen Venlo en Maastricht gelegen' en de abdis-sen worden getypeerd als 'twee nonnen van koninklijken bloede, Rechlin-dis en Harlindis', uit de zevende in plaats van de achtste eeuw.¹⁶ Deze gegevens ontleende ze uit *Die Geschichte der Textilkunst* (1883) van Friedrich Fischbach. Diens vermelding van 'Rechlin-dis und Harlindis', in déze volgorde, heeft er vermoedelijk toe geleid dat ze de eerste naam overnam.¹⁷

Het pseudoniem betekende echter meer dan het volgen van een literaire trend. Drie jaar later verscheen haar eerste biografie van een andere abdis, *Kracht in zwakheid. Het beeld van Angélique Arnauld, Abdis van Port-Royal, 1591-1661* (1890). In 1892 volgde deel twee, *De laatste tijden van Port-Royal (1661-1711)*. Beide delen werden uitgebracht door F.W. Egeling te Amsterdam. Na Port-Royal verdiepte ze zich voor twee publikaties in de hugenoten. In de biografie *Naast de kroon. Renata van Frankrijk* (1897) legitimeerde ze haar keuze voor deze Franse hoofdfiguur met nationale motieven: 'De geschiedenis van haar leven en werken moge hier in Nederland een te belangstellender onthaal vinden, omdat die voor de vele Walen onder ons met volle recht een stuk vaderlandsche geschiedenis kan worden genoemd.'¹⁸ De bundel *Prinsessen van Oranje en hare dochters in Frankrijk* (1901) bevatte inhoudelijk wel aanknopingspunten voor de nationale geschiedenis. Centraal stonden onder meer Marie de la Tour d'Auvergne (de kleindochter van Willem van Oranje), een van de leidende figuren in de hugenotenbeweging, en Charlotte Flandrina van Nassau (een dochter van de prins en Charlotte de Bourbon), de ab-

11 Recensie A J J Ebeling, *Portfeuille* (4-2-1888), 639-640

12 Poujol, *Histoire*, hfst IV 'Lutte contre le Catholicisme', 189-205

13 Brom, *Romantiek* II, 59-72 en 292, Bel, *Nederlandse literatuur*, 99

14 Fontijn, *Tweespalt*, 401-405 en 574

15 Naber, *Rechlin-dis* (1887), 'Inleiding', 4.

16 *Ibidem*, 11 en 12.

17 Fischbach, *Die Geschichte*, XV-XVI Rechlin-dis wordt ook genoemd, maar dan wél in de 8e eeuw geplaatst, door De Jong, *Weef- en borduurkunst*, 70 en 147

18 Naber, *Naast de kroon* (1897), IX Cf *De Nederlandsche Spectator* (22-5-1897), 167-168. Men betreurde het dat Naber niet over de 'vaderlandsche histone' had geschreven

dis die haar klooster St. Croix in Poitiers reorganiseerde.¹⁹ Beide boeken werden door Tjeenk Willink herdrukt in de trilogie, *Uit de diepte naar de hoogte* (1917); in het derde boek behandelde ze het leven van de predikant Paul Rabaut.

Met deze geschiedschrijving stond Naber op de grens van haar religie en haar vaderland, een grens die liep tussen het intolerante katholieke Frankrijk van de zeventiende eeuw, waar hugenoten werden onderdrukt, en de tolerante Republiek, waar deze groep naar toe vluchtte. Ze volgde nog niet de school van Fruin. De thematiek sloot wel aan bij de historische interesse van enkele voorgangsters. In *Het Huis Lauernesse* (1840) van Trui Bosboom-Toussaint, in *De vrouwen der Hervorming* (1859) van Betsy Hasebroek en *In dagen van strijd* (1877) van Adèle Opzoomer ondersteunden vrouwen de verbreiding van de hervorming. Hoewel er geen spijkerharde bewijzen zijn voor een rechtstreekse invloed van deze werken op haar geschiedschrijving, met uitzondering van *Het Huis Lauernesse*, waren deze schrijfsters voor Naber wel stimulerende voorbeelden.²⁰

Kracht in zwakheid zal nu uitvoerig besproken worden. Hoewel beide delen de sporen van een eerste historische proeve vertonen, is deze studie om enkele redenen interessant. De schildering van de heroïsche abdis illustreert de manier waarop de protestantse biografe de problemen van identificatie en distantie trachtte te overwinnen. Bijzonder is voorts dat Naber, lang voor haar politiek-feministische engagement, het zoeklicht richtte op religieuze vrouwen. De abdis van Port-Royal zou richtinggevend zijn voor haar feministisch denken.

Het epos van Port-Royal

Naber verdiepte zich in Port-Royal nadat ze *De Gedachten van Blaise Pascal en zijne kleine geschriften* had gelezen in de vertaling van de doopsgezinde predikant Adriaan Loosjes.²¹ Ze was zo getroffen door de abdis van het nonnenklooster, dat ze een biografie van haar wilde schrijven. Voor zover bekend was zij de eerste die een afzonderlijke biografische studie wijdde aan mère Angélique Arnauld.²²

19 Naber, *Prinsessen van Oranje en hare dochters in Frankrijk* (de titel wordt voortaan in de tekst verkort weergegeven) Cf voor Flandrina van Nassau, 91-111 Charlotte de Bourbon was zelf een gewezen abdis *Prinsessen van Oranje in Frankrijk* werd lovend besproken in BVGO 4e Reeks (1902), dl 2, 453-454 (onbekende recensent) Een positieve bespreking van M G de Boer verscheen in TVG 17 (1902), 226-227

20 Naber, 'Joannes Anastasius Veluanus (1912)', 286, *Fam corr Johan Naber*, 161 en *Samuel Pierre Naber*, 6-7, 81, 86, *Itallie-van Embden*, 'Johanna W A Naber', 192

21 *De gedachten*, vert en toegel door Loosjes (1889) De eerste editie van de *Pensées* verscheen na de dood van Pascal onder de titel *Pensées de M Pascal sur la religion* (1670) Deze uitgave was om politieke redenen gekunst In 1842 toonde Victor Cousin aan dat vele handschriften in de *Pensées* niet of verdraaid waren opgenomen P Faugère bezorgde in 1844 een zo volledig mogelijke grondtekst die A Molinier voor zijn uitgave (1877-1879) gebruikte Loosjes vertaalde als eerste deze uitgebreide en gewijzigde grondtekst in het Nederlands Cf Loosjes, *De gedachten*, 'Voorrede', XII-XIX.

22 Bij deze beoordeling reken ik niet mee de gedrukte uitgave *Relation sur la vie de la Révérende Mère Angélique de Sainte Magdélaine Arnauld, ou recueil de la Mère Angélique de Saint Jean Arnauld d'Andilly sur la vie de sa tante* (Z pl 1737) Andere biografieën na 1890 zijn Dall, *La Mère* en Reynès-Monlaur, *Angélique Arnauld*

Ze bestudeerde acht gedrukte bronnenuitgaven, waaronder de *Mémoires* en de *Lettres* van de abdisen. Behalve één collectie brieven uit het archief van het Oud-Katholieke Seminarie raadpleegde zij geen originele manuscripten.²³ Van de zestien aangehaalde secundaire publikaties baseerde ze zich vooral op het werk van de Franse literair-historicus Charles-Augustin Sainte-Beuve en de Duitse historicus Hermann Reuchlin. Wellicht was zij bij deze keuze beïnvloed door haar vaders vriend Busken Huet. Hij was een groot bewonderaar van Sainte-Beuve.²⁴ Achterin deel twee nam ze dertig, waarschijnlijk door haarzelf vertaalde uittreksels van brieven van de abdisen op.²⁵ Al in dit werk confronteerde ze haar publiek dus met epistolaire documenten.

De titel, *Kracht in zwakheid*, was ontleend aan een uitspraak van Paulus: 'Als ik zwak ben, dan ben ik machtig'.²⁶ De abdis bezat volgens Naber een geest van zelfverzaking, van dienende liefde en van bergen verzettend geloof. Hoewel Loosjes had gewaarschuwd voor een blinde verering van de abdis,²⁷ kon de onervaren schrijfster nauwelijks afstand bewaren ten opzichte van haar hoofdfiguur. Het was voor haar moeilijk om zich te verplaatsen in een persoon uit een andere tijd met een andere religie. Ze wond er geen doekjes om en opende *Kracht in zwakheid* vrijwel onmiddellijk met het stellen van dit probleem:

'Het beeld te willen teekenen eener grootsche persoonlijkheid, den indruk weder te geven van de macht, waarmede zij ons zelven onwederstaanbaar heeft geboeid, waarlijk niet ten onrechte is het eens genoemd. een aandurven van, een zich meten, bijna een worstelen met den vreemde geest, een worstelen in den nacht tot de onbekende ons zijnen naam heeft gezegd.'²⁸

Naber schetste vervolgens de Contrareformatie, om precies zoals Sainte-Beuve, de kloosterhervormingen van Angélique Arnauld tegen deze achtergrond te plaatsen.²⁹ In tegenstelling tot de historicus lichtte zij echter deze tegenbeweging van

23 'Geraadpleegde bronnen' in *Kracht in zwakheid* II o a *Mémoires pour servir à l'histoire de Port-Royal et à la vie de la Reverende Mere Marie Angelique de Sainte-Madeleine Arnauld, reformatrice de ce monastere* (Utrecht 1742) waarin opgenomen *Relations sur la vie de la Réverende Mere Angelique de Sainte-Magdelaine Arnauld* (1737), deze tekst werd genoemd in *Kracht in zwakheid* I, 156, N Fontaine, *Mémoires pour servir à l'histoire de Port-Royal* (Utrecht 1738) en J Racine, *Abrégé de l'histoire de Port-Royal* (Utrecht 1742) Naber bestudeerde enkele manuscripten niet, zoals *Nécrologie de l'abbaye de Notre Dame de Port-Royal des Champs* () *qui contient les éloges historiques avec les épitaphes* () (Amsterdam 1723)

24 Reuchlin, *Geschichte*, Sainte-Beuve, *Port-Royal* Sinds 1854 weken de *Causeries du Lundi* van Sainte-Beuve niet meer van het bureau van Busken Huet Cf S Naber, *Vier tijdgenooten*, 14 en Praamstra, *Gezond verstand*, 389-400

25 'Uittreksel uit eenige brieven van la Mère Angélique de Sainte-Madeleine Arnauld, abdis van Port-Royal, naar de uitgave in drie deelen, Utrecht 1742' (15 brieven), *Kracht in zwakheid* II, 169-197, 'Uittreksel uit eenige brieven van la Mère Angélique de Saint-Jean Arnauld, abdis van Port Royal, naar bescheiden en papieren afkomstig uit het archief van het Oud-Katholiek Seminarie te Amersfoort' (15 brieven), *ibidem*, 199-222 Een vertaler wordt niet genoemd In de bibliografie van Willaert, *Bibliotheca*, is geen Nederlandse vertaling van de brieven vóór 1892, en dus ook niet van Naber, opgenomen

26 Tweede brief van Paulus Cor 11 30-12 10 in Loosjes, 'Voorrede', bij *Kracht in zwakheid* I, V-VIII

27 *ibidem*, VII

28 Naber, *Kracht in zwakheid* I, 1

29 Pas in Nabers herdruk *De nonnen van Port-Royal* (1924) duikt deze term op Sainte-Beuve, *Port-Royal* I, 7-8

'goede Katholieken vol liefde voor de eenheid der Kerk en vereering voor de paus' toe aan de hand van (religieuze) vrouwen. Ze wees op de Feuillantines met hun strenge boetedoeningen, de hervorming van de Carmelitessen door Teresa van Avila, de zusters van de heilige Ursula met hun onderricht aan jonge meisjes en de Orde van de Visitatie die zich op de verzorging van zieken toelagde.³⁰ In *Kracht in zwakheid* werd de drastische hervorming van de abdis in de context van deze hervormsters geplaatst.

Reuchlin had juist een mannelijke metafoor gebruikt om de kracht van Port-Royal te beklemtonen. Hij beschouwde het klooster als een 'moralische Person', die weliswaar eigenzinnige en geniale vrouwen en mannen omsloot, maar 'so waren sie doch alle wie Ein Mann'.³¹ Zijn motieven om over dit onderwerp te schrijven pasten beter bij de benadering van de protestantse historica. Om de 'evangelische waarheid en vrijheid van de gereformeerde kerk' te doorgronden was volgens de Duitse historicus meer kennis nodig van de geschiedenis van het katholicisme. Voor een juist begrip van de vervolging van de nonnen door de jezuiten citeerde Naber dan ook met instemming Reuchlins vergelijking: 'Port-Royal werd nu voor de Jansenisten, wat La Rochelle eens voor de Hugenoten was geweest'.³² In *Kracht in zwakheid* werd zodoende de kloostergeschiedenis nauw verbonden met de reformatie. Dat het unieke van Port-Royal daardoor te weinig tot zijn recht dreigde te komen, realiseerde ze zich misschien niet. De historica was erg trots op haar protestantse achtergrond. Nog op hoge leeftijd ondertekende zij een brochure met '*Issue de Huguenots*'.³³

Enkele historici, zoals Hajo Brugmans, bekritiseerden later terecht haar protestantse vooringenomenheid.³⁴ Maar het verwijt van de katholieke historicus L.J. Rogier dat Naber 'een opvallend tekort (toonde) aan waardering voor de prestaties van in kerkelijk verband georganiseerde vrouwen, die zich op religieuze grond aan sociaal werk wijdde', is bepaald onjuist.³⁵ Haar benadering sloot in dit opzicht aan bij de liberale en conciliante geschiedschrijving van Fruin en Blok, waarin een welwillende plaats voor het katholieke aandeel in de geschiedenis was ingeruimd. Middeleeuwse kloosters waren in haar werk plaatsen waar vrouwen tot zelfverwezenlijking konden komen of 'veilige havens' voor ongehuwde vrouwen die toen golden als 'een stuk onbeheerd goed, dat wie wilde naar willekeur tot zich nemen kon'.³⁶ Ze bewonderde ook de organisatie en het werk van actieve

30 Naber, *Kracht in zwakheid* I, 4-5 Als mannelijk voorbeeld wordt alleen Vincentius a Paulo genoemd

31 Reuchlin, *Geschichte*, XVII

32 Naber, *Kracht in zwakheid* I, 6 Cf ook *Kracht in zwakheid* II, 111 'In het oogvallend is het, schrijft Reuchlin, hoe de geschiedenis van de vervolging der Port-Royalisten thans gelijken tred houdt met die der Hugenoten'

33 Naber, *Aan het Comité* Protest tegen de neutraliteitspolitiek van Nederland in 1939 Onder haar naam staat '*Issue de Huguenots*' Naber wilde met deze ondertekening naar de standvastigheid en strijdbaarheid van de hugenoten verwijzen

34 H Brugmans, 'Een boek van vrouwenhand Johanna WA Naber *Uit de diepte naar de hoogte*, *De Amsterdammer*, (11-8-1917)

35 Rogier en De Rooy, *In vrijheid*, 480

36 Idem, *De nonnen* (1924), 11 en idem, *Wat heeft het Feminisme* (1934), 3-4

vrouwelijke kloosterlingen in de negentiende eeuw. In *Wegbereidsters* (1909) vertelde ze uitvoerig hoe de liefdezusters in de Krimoorlog de Franse soldaten op deskundige wijze verpleegden, terwijl bij de Engelsen elke verpleging ontbrak en de toestand van de gewonden erbarmelijk was.³⁷ Niet voor niets werd deze bundel, mede door toedoen van de katholieke schrijfster Albertine Steenhoff-Smulders, in katholieke kringen veel gelezen.³⁸

Terug naar *Kracht in zwakheid*. Op aandrang van haar vader werd Angélique Arnauld in 1602 op elfjarige leeftijd tegen haar zin tot abdis van Port-Royal benoemd. Na een lange periode van neerslachtigheid begon de abdis het klooster te hervormen. Zij herstelde de monastieke regel inzake armoede en gemeenschappelijk eigendom. In 1609 voerde ze bovendien de clausuur in. De ouders ondervonden dat het klooster zelfs voor hen gesloten bleef. Verbolgen eiste vader Arnauld toegang. Daarop verzocht zijn dochter hem door een luikje (*guichet*) naar de bezoekerskamer te komen zodat ze haar familie achter tralies kon ontvangen. Volgens Naber was de vader verrast door dit 'onverwachts zelfstandig optreden'.³⁹ Toen zijn aandringen tevergeefs bleek, ontstak hij in hevige toorn en sloeg met gebalde vuisten op de poort. Maar de abdis hield vol. Eerst toen ze in zwijm viel, raakte hij overtuigd van de ernst van haar hervorming en gaf hij toe. Deze gebeurtenis werd bekend als *la journée du guichet*.

Nabers beschrijving van het verzet tegen het vaderlijk gezag was sober in vergelijking met die van Sainte-Beuve. Voor hem was *la journée du guichet* een historische ommekeer: anders was er geen Port-Royal geweest, had Pascal zijn *Provinciales* niet geschreven en had Richelieu niet getnomfeerd. Beeldend beschreef hij hoe de nonnen als 'une petite armée sous les armes qui attendait l'ennemi' angstig de gebeurtenissen afwachtten en tot in de kleinste details vertelde hij de afloop van het conflict aan de poort. De oudste broer, Robert Arnauld d'Andilly, had bijvoorbeeld zijn zuster ook voor vadermoordenaars uitgeschilden.⁴⁰ Deze scène ontbrak in *Kracht in zwakheid*. Naber concentreerde zich op het succes van de strijd om de autonomie:

'Zo werd op dezen dag, in de annalen van het klooster *la journée du guichet* genaamd, de afzondering gehandhaafd en toch de goede verstandhouding tussen vader en dochter niet verbroken. En de met zooveel inspanning verkregen onafhankelijkheid wist zij te bewaren. Zoo wilde zij nu ook geen geld meer aannemen van haren vader'.⁴¹

Dit citaat licht een tipje van de sluier op over de betekenis van de abdis voor de dertigjarige biografie, die als ongehuwde dochter evenzeer in een afhankelijke po-

37 Naber, *Wegbereidsters* (1909), 107-108, 113 en 119-120

38 JNA-I, brief in *Nonnen van Port-Royal* van A. Steenhoff-Smulders (13-11-1911) Cf ook hfst 25 en 52
39 Naber, *Kracht in zwakheid* I, 29 Nabers weergave van deze gebeurtenis aan de kloosterpoort is door mij sterk ingekort

40 Sainte-Beuve verweet Racine *La journée du guichet* niet beschreven te hebben Cf Sainte-Beuve, *Port-Royal*, 113-122 Ook Reuchlin liet d'Andilly zijn zuster voor 'Vatermördern' uitschelden Cf Reuchlin, *Geschichte*, 238

41 Naber, *Kracht in zwakheid* I, 31

sitie verkeerde. In haar vaders studeerkamer las ze de complexe geschiedenis van Port-Royal tijdens 'dagen van veel inwendigen strijd', vertelde ze jaren later.⁴² Uit de houding van de fiere abdis kon ze kracht putten. Paradoxaal genoeg verkreeg Angélique Arnauld namelijk haar onafhankelijkheid door consequent haar vaders wil uit te voeren. In 1630 kreeg Port-Royal bovendien het recht om een abdis te kiezen. Mère Angélique en haar zus Agnes Arnauld stonden ruim 25 jaar aan het hoofd van het klooster, een situatie die aan Harlindis en Relindis herinnert. Of Naber zich het contrast tussen dit 'nonnenkiesrecht' en de onmondigheid van vrouwen in haar eigen tijd realiseerde, is onbekend. Het is echter een intrigerend gegeven dat de biografe acht jaar later zelf fanatiek voor kiesrecht streed. In 1929 gaf ze te kennen dat veel van haar persoonlijk denken en voelen in haar Port-Royalstudies lag.⁴³ Natuurlijk is dat een interpretatie achteraf. Maar waarschijnlijk werd Naber bij haar zoektocht naar levensvervulling en zelfstandigheid als jonge vrouw in moreel opzicht wel door de abdis geïnspireerd.

Na de kloosterhervormingen groeide het aantal nonnen in Port-Royal snel. De aantrekkingskracht werd nog versterkt toen de abt van Saint-Cyran biechtvader werd. Zijn spiritualiteit, die onder invloed van bisschop Cornelius Jansenius de nadruk legde op de innerlijke geloofsbeleving en de nietigheid van de mens, trok ook kunstenaars en geleerden aan. Deze 'messieurs de Port-Royal', onder wie Blaise Pascal, gingen bij het klooster wonen en stichtten de 'petites écoles'. Na de publikatie van Jansenius' boek *Augustinus* (1640) ontstond een conflict over zijn interpretatie van de genadeleer en raakte de spiritualiteit van de nonnen ook in diskrediet. In zijn vlijmscherpe *Lettres Provinciales* (1656-1657) verdedigde Pascal het klooster tegen de jezuiten, die Port-Royal als jansenistisch centrum beschouwden.⁴⁴

Bepaalde geloofselementen uit het jansenisme kwamen ook in het Réveil, weliswaar in een negentiende-eeuwse context, op de voorgrond te staan. De Réveilaanhangers, die het geloof in de besloten huiselijke samenkomsten van hun geestelijke leiders beleden, hechtten grote waarde aan de inwendige religieuze ervaring en de persoonlijke doorleving van het geloof. Belangrijk was de vernietiging van het 'ik' van de bekeerling; de eigen zwakheid moest erkend worden door het persoonlijk lot volledig in handen van God te leggen. Ook hier gold als leidraad: kracht in zwakheid. Sommige Réveilvrouwen cultiveerden nederigheid zelfs tot een totale levenshouding.⁴⁵ Typerend voor het Réveil was daarnaast het uitdragen van de religieuze overtuiging in de filantropie en de politiek. Liefdadigheid en

42 Idem, *De nonnen* (1924), 10

43 Itallie-Van Embden, 'Johanna W.A. Naber', 197

44 B. Pascal, *Lettres écrites par Louis Montalte à un Provincial de ses amis et aux Rr PP Jésuites sur la morale et la politique de ses pères* (1656-1657). Pascal was daartoe aangespoord door de jongste broer van de abdis, Antoine Arnauld, die van de Sorbonne was verwijderd omdat hij Jansenius had verdedigd. Ook in zijn postuum uitgegeven *Pensées*, waarvan fragmenten in *Kracht in zwakheid* zijn verwerkt, nam Pascal het voor het klooster op. Cf. Loosjes, *De Gedachten*, nr 87-91, dl XXXI, 363-364 en 650, opgenomen in Naber, *Kracht in zwakheid* I, 111 en 217

45 Kluit, *Het protestantse réveil*, 37 en 39, Holtzer, 'Een moederlijk hart', 37-38

materiële steun werden verbonden met de christelijke boodschap aan 'afvalligen'. Hoewel het Réveil na 1875 over zijn hoogtepunt heen was, leefden de idealen bij velen uit de hogere klassen in verzwakte vorm voort.

Johanna Naber was opgevoed in deze sfeer van ernstig opgevatte geloofsbeleving. Haar vader hield lang de ochtend-bijbellezingen in ere en collecteerde in de kerk of zelfs langs de huizen. Het gebeurde wel dat hij, inmiddels een bejaarde professor, ouderwets gekleed in een onberispelijk zwarte jas, werd toegesnauwd met 'meneer doet er niet meer aan' en de deur gewezen werd.⁴⁶ Voor haar vader was deze collecte een christelijke plicht, precies om het vernederende van deze ervaring voor iemand van zijn stand. Naast het rationalisme en het optimisme van de Verlichting, heeft ook deze mentaliteit van opoffering, plichtsbesef en praktische vroomheid Johanna's persoonlijkheid en haar keuze voor bepaalde historische vrouwenfiguren beïnvloed.

De gehoorzaamheid van mère Angélique aan de biechtvader, de abt van Saint-Cyran, werd op den duur als een uitdaging van het kerkelijk gezag gezien. In 1661 beschermde zij vergeefs haar nonnen tegen de maatregelen van de Parijse bisschop en het klooster kwam onder toezicht te staan. Dat jaar stierf de abdis. De sterfscène werd in *Kracht in zwakheid* met veel dramatiek geschilderd, overigens niet méér dan bij Reuchlin.⁴⁷ Hoewel Naber eerder het hagiografische karakter van de bronnedities van Port-Royal onderkende, had ze daar bij deze gebeurtenis weinig oog meer voor.⁴⁸ Enkele pagina's lang citeerde ze letterlijk uit het relaas van mère Angélique de Saint-Jean Arnauld d'Andilly (een nichtje van de abdis) over de laatste uren van haar tante. Pas aan het slot vroeg ze zich af of het vele voortreffelijke van haar hoofdpersoon niet te eenzijdig belicht was. Het pijnlijk nauwgezet naleven van de geloften van armoede door de abdis en haar overdreven neiging tot penitentie en zelfkastijding behoorden tot de schaduwzijden van haar karakter. De biografie waarschuwde echter voor anachronistische en oppervlakkige oordelen. Het kloosterleven zou nu vreemd aandoen en nutteloos lijken, maar de nonnen beschouwden het leven destijds als een voorbereiding tot een volgend bestaan.⁴⁹

In deel twee van *Kracht in zwakheid* deed Naber de onvermijdelijke ondergang van het klooster uit de doeken. De nonnen wisten zich geen raad met de eis van de Kerk om de aan Jansenius toegeschreven vijf stellingen te veroordelen. Tenslotte tekenden zij het door Rome gedicteerde formulier met de toevoeging dat de stellingen niet van de bisschop afkomstig waren. Zodoende werd het klooster

46 Van Hille, 'Levensbericht', 2 en 4, JNA-I, brief in *Onbetreden paden* van een onbekende heer Ouwenaar, 21-8-1939 Deze beschreef hoe Samuel Naber collecteerde 'in de Kerk op het Walenpleintje'

47 Idem, *Kracht in zwakheid* I, 199-211, Reuchlin, *Geschiede*, 709-712 Naber baseerde zich ook op Racine, *Abbrégé*, 119-123

48 Nabers kritiek op de herinneringen van Angélique de Saint-Jean (door haar geschreven op 25-2-1673, gepubliceerd in 1737 en heruitgegeven in 1742), *Kracht in zwakheid* I, 155-156 Weaver, *The Evolution*, 130 stelt dat bijna alle Port-Royaledities en speciaal die van hun navolgers apologetisch zijn

49 Idem, *Kracht in zwakheid* I, 215-219

even met rust gelaten. In deze periode bemoeide de abdis mère Angélique de Saint-Jean zich intensief met de opleiding van novicen en pensionnaires. Dit onderricht had duidelijk Nabers interesse, want er zijn vele bladzijden aan gewijd. Misschien viel haar ook nu weer het contrast met de eigen situatie op. Het onderwijs aan deze meisjes was volgens haar namelijk 'geheel op dezelfde leest geschoeid, als dat der beroemde scholen der Heeren van Port-Royal.' Deze 'kweekelingen' stonden bekend als 'hoogst beschaafde en ontwikkelde vrouwen', die zich gemakkelijk konden bewegen in kringen van het hof en de aristocratie.⁵⁰

Uiteindelijk moesten de nonnen het formulier toch onvoorwaardelijk tekenen. De abdis weigerde en de vervolging begon opnieuw. In 1706 werden de laatste nonnen naar andere kloosters verbannen en op last van Lodewijk XIV werd de abdij verwoest. Uit angst voor bedevaarten naar Port-Royal-des-Champs liet de koning daar in 1711 zelfs alle lijken opgraven en naar het kerkhof van een naburig dorp brengen.

Ondanks het drama dat zich voltrok, liet Naber zich hier minder meeslepen dan in het eerste deel. Ze relativeerde de teloorgang sterk. Noch de koning, noch de jezuiten hadden het klooster ten val gebracht: 'Openbaringen van opgewekt geestesleven' zoals Port-Royal 'groeien en verdwijnen op onnaspeurlijke wijze'.⁵¹

Kracht in zwakheid werd in enkele letterkundige tijdschriften en dagbladen welwillend besproken. *De Oud-Katholiek* was verbaasd dat een protestantse 'zoo onbewimpeld haar vereering aan den dag legde' voor de beroemde abdis, maar haar beeld vond men voortreffelijk getekend.⁵² Naber bekritiseerde inderdaad alleen het centralisatiestreven van Rome. De conflicten rond Port-Royal plaatste ze in de periode van crisis in de katholieke Kerk, ze vormden het decor voor het leven van de abdis. In de polemieken zelf verdiepte ze zich niet. En dat was maar goed ook. Een analyse hiervan zou veel meer theologische en cultuur-historische kennis vergen dan zij in huis had. De manuscripten over Port-Royal zijn voor hedendaagse specialisten nog steeds een moeras.⁵³

Volgens *De Nederlandsche Spectator* wilde 'meijuffr. Naber slechts een beeld' geven 'van het lijden en strijden der vrome vrouwen, die niet wilden buigen voor Rome, trots hevige gewetensangsten en folterende zielesmart'. Sainte-Beuve had de geschiedenis van Port-Royal geschreven om het toenmalige letterkundig leven en de invloed van het jansenisme uiteen te zetten.⁵⁴ Het originele van Nabers werk was juist dat ze de kloostergeschiedenis plaatste in het perspectief van deze vrouwenstrijd. Aan de ene kant toonde ze in *Kracht in zwakheid* de historisch marginale positie van een bepaalde groep vrouwen: het verschijnsel van de gedwon-

50 Idem, *Kracht in zwakheid* II, 104 en 107

51 Ibidem, 162

52 *De Oud-Katholiek* (1-2-1891), 25-26, andere recensies verschenen in *De Vaderlander* (14-1-1893), *Oprechte Haarlemsche Courant* (4-5-1892), *Het Oosten* (24-12-1890), *Predikbeurtenblad* (21-2-1891) Het katholieke tijdschrift *Studien* besprak Nabers werk niet

53 Weaver, *The evolution*

54 *De Nederlandsche Spectator* (14-5-1892), 158

gen plaatsing van adellijke dochters in de middeleeuwse kloosters en het toezicht op deze nonnen door de clerus. Aan de andere kant trachtte ze de historiografische marginaliteit van vrouwen tegen te gaan door de concrete geschiedenis te vertellen van de nonnen van Port-Royal: hun streven naar autonomie bij het doorvoeren van de clausuur, het verkrijgen van het recht om de abdis te kiezen, het geven van onderwijs aan de novicen en hun passieve strijd tegen de jezuïeten. De invloed van de deemoedige abdis reikte in Nabers interpretatie ver buiten de kloostermuren:

'Het was eene macht, waarmede te rekenen viel (...). Het waren de Heeren van Port-Royal, die als woordvoerders optraden (...); maar was hunne werkzaamheid openbaar en voor allen zichtbaar, niet minder ingrijpend was de invloed, welke meer indirect door Angélique en hare dochters werd uitgeoefend'.⁵⁵

In plaats van een geschiedenis te vertellen van kerkelijke instituties of godsdienstige polemieken, waarin de mannelijke clerus de dienst uitmaakte, maakte zij de uiterlijke ervaringen van de nonnen als belijders van Jansenius' spiritualiteit historisch zichtbaar.

In hoeverre kan *Kracht in zwakheid* gekenschetst worden als een biografie? Deel twee is dat zeker niet, want daarin vormt de ondergang van het klooster het onderwerp. Het eerste deel bedoelde een biografie te zijn, maar het resultaat was pover. De karakterbeschrijving van de abdis is tamelijk vlak en, ondanks kritische opmerkingen, niet vrij van hagiografische trekken als gevolg van een kritiekloos volgen van de bronnen. Mère Angélique is getekend met haar strijd tegen gemakzucht en hoogmoed, haar liefde voor God en de nonnen, haar volhardend geloof in de genade en haar ijveren om het behoud van het klooster. Ze is het stichtend voorbeeld van een deugdzaame en heroïsche vrouw die haar lot accepteerde, als abdis haar plichten kende en ernaar handelde.

Protestants-feministische inlijving

Na 1898 interpreteerde Naber vrouwelijke religieuzen waar mogelijk vanuit een feministisch kader. In het blad *Vrouwenarbeid* wees ze op 'de heerlijke kracht, die er uitging van de scholen der nonnen van Port-Royal'; in 1906 vroeg ze zich af wat er van de jansenistische geschiedenis overbleef als er geen Port-Royal was geweest en ze lijfde 'de groote abdis' alsnog bij de vrouwenbeweging in.⁵⁶ In de voorrede van *De nonnen van Port-Royal* (1924), een gecompriëerde herdruk van *Kracht in zwakheid*, ging ze met haar feministische visie tot het uiterste. Ze fulmineerde vooral tegen de huwelijksdwang in haar eigen tijd. Het klooster was volgens Naber een indrukwekkende getuigenis van een 'hooger' moederschap 'dan gezinsverzorging van een eigen kind':

'Er zijn er, die durven beweren, dat het ongehuwde leven is een dor bestaan: dat eerst in de huwelijksgemeenschap van man en vrouw beider natuur, beider geest tot volle ontplooiing

55 Naber, *Kracht in zwakheid* I, 173.

56 Naber, 'Bespreking over vakopleiding' (1898), 32: met name haar verslag van het 'Godsdienstonderwijs en Godsdienstpreking door de vrouw'; idem, 'Schets van de geschiedenis' (1906), 5.

komt. Het boek der historie leert wel anders en waarlijk niet enkel in de geschiedenis van Port-Royal! De eeuwen door zijn het immers geweest de ongehuwden (...), die de wereld hebben vooruitgebracht, de cultuur hebben verhoogd (...), de maatschappelijke tekorten hebben aangevuld (...).⁵⁷

Door de radicale strekking van deze voorrede verhiel Naber het klooster met terugwerkende kracht tot een metafoor van haar strijd om het zelfbeschikkingsrecht van (met name ongehuwde) vrouwen.

In protestantse kringen werd positief op de herdruk gereageerd. Uit een brief van de antirevolutionaire Gesina van der Molen aan Naber blijkt dat de calvinistisch bevlogen hoogleraar A. Goslinga in zijn geschiedeniscolleges over het jansenisme zijn studenten had aanbevolen om *De nonnen van Port-Royal* en de trilogie *Uit de diepte naar de hoogte* te lezen.⁵⁸ (In naslagwerken zou later nooit *Kracht in zwakheid* wel de herdruk *De nonnen van Port-Royal* worden vermeld.)⁵⁹ Ook het katholieke *Histoisch Tijdschrift* vond de herdruk 'een kostelijk boek', al was men wel van mening dat de auteur alles 'door de bril van de nonnen' bezag.⁶⁰ Dit oordeel bevat zeker een kern van waarheid. Net als *Kracht in zwakheid* steunde de herdruk te veel op de verslagen van de nonnen. Literatuur over het conflict tussen de jezuïeten en jansenisten van na 1892 had ze niet verwerkt. De herdruk was, afgezien van de intrigerende inleiding, slechts een compilatie van *Kracht in zwakheid*.

Opvallend is dat Naber pas op oudere leeftijd zich ging interesseren voor de wortels van het protestantisme in de Nederlanden, zij het dat ze deze geschiedenis weinig diepgaand onderzocht heeft. In de bundel *Vrouwenleven in prae-reformatietijd* (1927) was de Moderne Devotie een prefiguratie van de hervorming en werden de latere kloosterstichtingen voor de zusters als 'een schrede terug' gepresenteerd, twee zijden van dezelfde medaille.⁶¹ Deze optiek oogstte natuurlijk weinig bijval van katholieke zijde.⁶² In het Algemeen Weekblad voor *Christendom en Cultuur* ging ze nog verder. De zusters en broeders van het gemene leven werden geprezen omdat zij leefden zonder clausuur, zonder kenmerkend ordegewaad, zonder bindende geloften en omdat zij leefden van loonarbeid: voor de broeders

57 Naber, *De nonnen*, 'Voorrede', 15

58 JNA-I, in 'De fout der moderne vrouw', brief G van der Molen 28-2-1926 Van der Molen volgde de colleges bij Goslinga aan de VU-Amsterdam Van der Molen besprak regelmatig Nabers boeken in *Christelijk Vrouwenleven*, meestal in positieve zin

59 Zuster Frencken noemt in haar proefschrift over *Agnès Arnauld* (1932) alleen de uitgave van 1924 Dit is opmerkelijk gezien de radicale inleiding In *Kracht in zwakheid* staat bovendien een lijst van geraadpleegde bronnen, terwijl in 1924 geen bronnen zijn vermeld

60 W Nolet, recensie *De nonnen van Port-Royal*, HT 5 (1926), 214-219

61 Naber, *Vrouwenleven in Prae-Reformatietijd*, 1-3, 41 en 63

62 Kntek van katholieke zijde in *De Maasbode* (4-10-1927), HT 8 (1929), 201-203 door fr D van Adrichem en Boekzaal (1-7-1928), 196-197 door fr H Rongen Titia Geest schreef een neutrale recensie in TVG 43 (1928), 198-199, Japikse besprak de bundel positief in BVGO 6e reeks (1928), dl 7, 147 Voor een bespreking van de Moderne Devotie-historiografie cf Post, *The Modern Devotion*, 1-49 en Weiler, 'Recent Historiography'

door het geven van onderwijs, voor de zuster door het spinnen en weven voor eigen gebruik en de verkoop, ziekenverpleging om loon (volgens Naber toen nog iets heel nieuws) van landbouw en veeteelt. De arbeidzame, in het praktisch leven staande broeders en zusters rekende zij daarom tot de krachtigste openbaringen van dat 'opkomende leekenelement, dat zich aan het overwicht van priester-autoriteit ontworstelen ging'.⁶³

Aanleiding voor haar bundel was de herdenking van de protestantse martelaar Jan de Bakker in 1925. Diens huldiging had haar aangezet om te speuren naar 'vrouwelijke bloedgetuigen', en zo was ze op Wendelmoet Claesdochter gestuit. De marteldood van Wendelmoet werd op 20 november 1927 herdacht.⁶⁴ Christelijke bladen beschouwden deze 'Christinnen', die voor het vaderland haar belijdenis met de marteldood hadden bezegeld, als wegbereidsters van de *christelijke* vrouwenbeweging.⁶⁵

Het wordt niet echt duidelijk waarom deze geloofsheldin uit het verre verleden plotseling werd opgetrommeld. Mogelijk speelden bij Naber strategische overwegingen een rol. Was de bundel een toenaderingspoging tot de in 1919 opgerichte Nederlandsche Christen-VrouwenBond (NCVB)? In kringen van de CHU en ARP leek men niet bijster enthousiast over dit initiatief. De calvinistische schrijver Seerp Anema beschouwde de hele christelijke vrouwenbeweging als een vorm van verkapt feminisme. In zijn ogen was *alle* vrouwenbeweging onchristelijk en anti-christelijk.⁶⁶ Misschien dat de NCVB daarom als organisatie niet toe durfde te treden tot de Nationale Vrouwenraad.⁶⁷ Sommige NCVB-vrouwen waardeerden echter de 'keurige biographieën van onderscheidene christinnen' van de hand van Naber, die toen een prominente figuur in de raad was.⁶⁸ Henriëtte Kuyper, de dochter van de politicus Abraham Kuyper,⁶⁹ trok een duidelijke grens tussen protestantisme en feminisme: calvinistisch voelen en denken eiste volgens haar dat protestantse vrouwen partij moesten kiezen *tegen* het uit de revolutiegedachte geboren feminisme en *voor* de principieel daartegenover staande christelijke vrouwenbeweging. Ondanks haar afwijzing van het feminisme onderhield Naber ook met haar goed contact.⁷⁰

63 Naber, 'De marteldood van Wendelmoet' (1927)

64 Itallie-Van Embden, 'Johanna W.A. Naber', 195 Cf. Gunst over Jan de Bakker, *Johannes Pistorius Woerdensis* en J.C. van Slee, *Wendelmoet Claesdochter*. Naber verwijst nergens naar deze literatuur

65 H.S.S.K., 'Wendelmoet Claesdochter', J.G.U. (onbekend), 'Wendelmoet Claesdochter van Monnikendam', *De Standaard* (19-11-1927)

66 H.S.S.K., 'Bnef'

67 Van de Streek, 'Vrouwen' De NCVB was de eerste protestants-christelijke vrouwenbond in Nederland, opgericht door vrouwen uit de ARP en de CHU. Van de Streek laat zich over het lidmaatschap niet uit. Uit de NVR-jaarsverslagen blijkt echter dat de Bond geen lid was, wel enkele andere protestants-christelijke verenigingen. Dat de NVR door NCVB-vrouwen werd gewaardeerd, blijkt uit het feit dat een artikel van Naber over de NVR werd opgenomen in het *Christelijk Vrouwenboek* (1925). Gesina van der Molen (ARP) en Frida Katz (CHU) waren bovendien leidende figuren in de NVR in de jaren dertig

68 Diepenhorst-de Gaay Fortman, *Wat wil de Nederlandsche Christen-Vrouwenbond*, 'Inleiding'

69 Henriëtte was journaliste en schreef romans en gedichten. Ook assisteerde ze haar vader bij zijn werk, Cf. Van de Streek, "'Haar eigenlijke taak'"

70 Cf. de artikelen van Henriëtte Kuyper in *De Standaard* van 1923 en 1924. Henriëtte bezocht Naber een

De martelares Wendelmoet vormde voor liberaal-protestantse, antirevolutionaire en christelijk-historische vrouwen kennelijk een gemeenschappelijke voorgangster. En dat schiep een band. Voor het eerst gaf Naber in deze bundel blijk van een *exclusief* protestants engagement.

‘Vrij en bevoorrecht als wij vrouwen, wij ongehuwde vrouwen vooral, ons weten boven de vrouwen uit het einde der middeleeuwen, mogen wij nimmer vergeten, dat het zijn geweest de daaruit voortgekomen martelaars en martelaressen, die onze vrijheid en bevoorrechtiging met hun bloed hebben gekocht en bezegeld (...) beseffend dat zij voor ons hebben gelegd den grondslag van het groote verschil in het vrouwenleven zooals het was vóór de Reformatie en zooals het is geworden door de Reformatie.’⁷¹

De reformatie werd hier opgevat als de bevrijding van het dwingend alternatief voor vrouwen: huwelijk of klooster, dus als de erkenning van het recht op ontwikkeling van *ongehuwde* vrouwen in de wereld. Begijnen, zusters van het gemene leven en protestantse martelaressen hadden de weg daartoe bereid.

De protestantse deed de historie echter nogal geweld aan, omdat de gevolgen van de hervorming voor vrouwen eenzijdig positief zijn voorgesteld. Zeker, de reformatie bracht een minder hiërarchische structuur in de religieuze symboliek. Mannen en vrouwen zongen gezamenlijk de psalmen in de landstaal tijdens de diensten, vrouwen mochten de bijbel zelf lezen en de kameraadschappelijke verhouding in het huwelijk werd meer benadrukt, maar de afschaffing van de heiligen in het protestantse geloof, met name van de maagd Maria, nam elke mogelijkheid tot identificatie voor vrouwen weg. Zij konden voortaan alleen tot de mannelijke God en Christus bidden. Beperkend was ook dat het alternatief van het klooster niet meer bestond.⁷² De ongehuwde vrouw bleef nog vier eeuwen lang een paria, ondanks de hervorming. Zij had slechts aanzien als contemplatieve vrouwelijke religieuze binnen de katholieke context, alleen daar dwong zij respect af.

4.2.2 *Een orangiste over vorstenhuis en vaderland*

Naber interesseerde zich niet alleen voor kloosterhervormsters met het oog op de komende reformatie, maar ook vanwege hun relatieve bestuursmacht. Zij stonden immers aan het hoofd van een klooster, hadden een hoge status en droegen soms zware verantwoordelijkheden. Bijna alle vrouwelijke hoofdpersonen in haar biografieën hadden leidinggevende posities. Een speciale groep vormden de vrouwen

paar maal In 1900 kwam zij met Caroline Atwater Mason op bezoek in verband met de geschiedkundige navorsingen van deze Amerikaanse schrijfster voor haar boek *The lily of France* (Philadelphia 1901), dat later vertaald werd door Hennette als *De Lelie van ons Vorstenhuis*. Hennette Kuyper was actief in de ARP en de NCVB. In het JNA berusten brieven en kaartjes van haar Diverse liberalen begonnen overigens vanaf ± 1910 de band tussen protestantisme en politiek meer te beklemtonen. Cf. Te Velde, *Gemeenschapszin*, 195.

⁷¹ Naber, ‘Martelaressen’ (1927), 617.

⁷² Cf. voor de aantrekkingskracht van de hervorming voor vrouwen Davis, ‘City Women and Religious Change’, idem, *Society and Culture*, 65-95.

die dicht bij de regering van het vaderland stonden: de prinsessen en vorstinnen van het Huis van Oranje-Nassau.

In het algemeen is een biografie van een vorst voor de politiek-institutionele geschiedenis van groot belang als de vorst een sterk persoonlijk stempel op het landsbestuur heeft gezet. Constitutionele monarchen bevinden zich echter in een dubbelzinnige positie. Hun betekenis als machtsfactor is gering, slechts hun aanzien telt. Biografische studies van Nederlandse staatshoofden na 1848, die vanuit een staatsrechtelijke invalshoek geschreven zijn, handelen om die reden dikwijls over de afbrokkeling van macht. Naber schreef over de zusters, echtgenotes en dochters van stadhouders, prinsen en vorsten van het Huis van Oranje-Nassau, zowel vóór als na de constitutie van 1848. Haar biografieën gingen slechts ten dele over politieke en diplomatieke verwickelingen, omdat een vorstin meestal minder bestuursmacht bezat dan een vorst. Biografieën van vorsten en vorstinnen kunnen echter ook boeiende informatie bieden over representaties van mannelijkheid en vrouwelijkheid. Bij erfelijke regeringsmacht was (is) sekse namelijk een cruciale orderingscategorie. In verband met de controle over de reproductie van het nageslacht en de instandhouding van de dynastie, waren de sekseverhoudingen in het verleden gedetailleerd en hiërarchisch georganiseerd. Zo droeg vaak alleen de echtgenote van een koning de titel van koningin; andersom gebeurde dat niet bij de echtgenoot van een koningin, deze kreeg hooguit de titel van prins-gemaal. Voorts kon de continuïteit van een dynastie op het spel staan als mannelijke opvolgers ontbraken.

Na de dood van de niet bijster populaire koning Willem III in 1890 deed zich in Nederland een dergelijke monarchale crisis voor. Niet omdat er geen nakomeling zou zijn. Het probleem was dat de toekomst van de monarchie in handen lag van koningin Emma en haar dochter Wilhelmina. De laatste kroonprins was in 1884 overleden. Van deze vrouwenregering werd in de publieke opinie weinig heil verwacht: 'het roer van de staat' kwam nu 'in zwakke vrouwenhanden'.⁷³ Het zou jaren duren voordat een uit mannen bestaande politieke elite de aanvankelijk nog onervaren Emma serieus nam en ervan overtuigd raakte dat ook een vrouwelijk staatshoofd het constitutionele koningschap goed kon doen functioneren.⁷⁴ Toch herstelden juist Emma en Wilhelmina het aanzien van het vorstenhuis en de band met het Nederlandse volk. En zij wisten als symbool van nationale eenheid de dreigende maatschappelijke desintegratie te keren.

Naber adoorde deze vorstinnen. In koningin Wilhelmina, de koningin-moeder en hun voorgangsters projecteerde ze haar opvattingen over protestantisme, nationalisme én feminisme.⁷⁵ Over het Huis van Oranje-Nassau publiceerde ze van 1898 tot 1938 elf boeken (inclusief gewijzigde herdrukken) en zestien artikelen

73 Te Velde, 'Het "roer van staat"', 170; Braun, *De prins*, 162-180

74 Tamse, 'Koning Willem III', 313. Er werd in discussies wel naar koningin Victoria verwezen, maar het Engelse voorbeeld maakte op de tegenstanders weinig indruk, cf. Braun, *De prins*, 162 en 169.

75 Zo verwerkte Naber in haar 'Naschrift' bij de nieuwe uitgave van *De Vorstinnen* (1909) een pleidooi voor vrouwenkiesrecht, m n 339-340.

over prinsessen en vorstinnen. Daarnaast legde ze zich toe op de brievenuitgave van de laatste stadhouderlijke familie. In het verlengde van deze publikaties moesten we haar werk zien over de totstandkoming van het Nederlandse koninkrijk. In 1905 verscheen haar studie, *Geschiedenis van Nederland tijdens de inlijving bij Frankrijk, Juli 1810 – November 1813*.⁷⁶ Ook schreef ze de biografie, *Joan Melchior Kemper, 1776-1824* (1913), een poging tot eerherstel van Kemper als verdediger van een constitutioneel monarchaal gezag.

Het verbond van orangisme en oudliberaal-feminisme

Een belangrijke voedingsbodem voor Nabers geestdrift over de monarchie, was het orangisme van haar ouders die zich als leden van de Waalse kerk sterk betrokken voelden bij het Oranjehuis. Sinds het huwelijk van Willem van Oranje in 1583 met Louise de Coligny, de dochter van de hugenotenleider Gaspard de Coligny, beschikte het hof over minstens één Waalse predikant. Maar er was ook een persoonlijke band. De moeder van Johanna, Anna L'Honoré, was een achterkleindochter van de gouverneur van Carolina van Oranje en prins Willem V, de refugie Louis de Joncourt. Later werd hij bibliothecaris van de stadhouder.⁷⁷ Voor de opvoeding van haar kinderen had Carolina hem nog op hoge leeftijd geraadpleegd over een geschiedenisboek dat hij haar als meisje tijdens zijn lessen had laten lezen: 'Il me semble, pour autant que je suis m'en souvenir, qu'il était bien écrit et assez impartial'.⁷⁸

Deze historische band van de familie Naber met het koningshuis versterkte het gevoel tot een elite te behoren en gaf aan hun orangistisch engagement een emotionele lading. Elke keer als Samuel Naber in verband met de voorjaarsaudientie van de koning geen college gaf, deelde hij zijn studenten van te voren plechtig mee dat hij naar het 'palatium' ging, 'ad Reginam salutandam'.⁷⁹ De inhuldiging van Wilhelmina in 1898 was voor Johanna's ouders een ware belevenis. Direct na de plechtigheid deed haar moeder geestdriftig verslag aan haar oudste dochter die druk doende was met de tentoonstelling:

'Daarna stond zij (Wilhelmina, MG) op (.) hief plechtig den arm omhoog en sprak den eed uit Zij ging toen weêr zitten en nam met een effen gezicht de eed-aflegging van de 150 leden der St G aan Het was een raar gezicht – langs de rei staken de Heeren opstaande eene hand omhoog en gingen dan weêr zitten, enkelen beloofden alleen en waren dan nog gauwer klaar'⁸⁰

76 Nabers uitgave werd als *Overheersching en vrijvoording* in 1909 en 1913 herdrukt De uitgave werd in de WOII opnieuw populair JNA-I, zeven brieven uit 1940 en 1941 in de uitgave van 1905 Zo vroeg A Jiskoot-Pierson in een brief van 26-4-1941 om een herdruk. 'Iedereen wil het lezen en het is *niet* antiques te krijgen De boekhandel hier zei mij "ik had er honderden kunnen verkopen als ik ze maar had!" Huizinga en Van Gelder publiceerden tijdens WOII over de tachtigjarige oorlog, het zgn 'geschiedkundig verzet' Vanwege het vaderlandse karakter vervulde *Overheersching en vrijvoording* ook die functie Cf Gruntes, *De Tachtigjarige-Oorlog*, 191-192

77 KHA, brief van Naber aan Kramer, 8-9-1906, cf ook Naber, *Fam corr Johan Naber*, XXVI

78 Naber, *Carolina van Oranje* (1910), 80 Naber nam in deze biografie een foto op van de brief van de prinses aan De Joncourt In een voetnoot vermeldde ze dat de autograaf in het bezit is van 'Mevrouw Naber-L'Honoré' Deze berust inderdaad in het familie-archief

79 Van Hille, 'Levensbericht', 4

80 JNA-I, in *Vorstinnen van het Huis van Oranje-Nassau* brief van Anna Naber-L'Honoré, 6-9-1898

Het orangisme werd nog aangewakkerd door het contact van Samuel Naber met de oudliberalen. (Zijn oudste dochter zou later als bestuurslid van de Bond van Vrije Liberalen soortgelijke politieke opvattingen met verve uitdragen.) Hoewel de liberalen in het algemeen geloofden in de vooruitgang en in een gemeenschap die het hele Nederlandse volk zou gaan omvatten, vreesde de behoudende vleugel de democratie. Na 1870 legden deze liberalen de nadruk op gezamenlijkheid, een politiek die de sociaal-politieke harmonie en de standensamenleving trachtte te handhaven. Zij grepen nationaal besef en nationalisme aan om sociale onrust te bezweren en de toenemende volksinvloed af te remmen. De gezamenlijkheid werd echter niet bereikt door nationale gedenkdagen, die slechts de politieke verdeeldheid weerspiegelden. Volgens Te Velde moest Oranje voor de oudliberalen de continuïteit garanderen tussen de betrekkelijk gesloten burgermaatschappij en de massamenleving die kwam. Met name koninginnedag werd een symbool van continuïteit die de maatschappelijke eendracht kon bevorderen.⁸¹

Behalve een emotionele afhankelijkheid aan de monarchie, demonstreerden oudliberalen ook een interesse in een sterke nationale defensie. Zij bepleitten de invoering van de persoonlijke militaire dienstplicht als antwoord op binnenlandse en buitenlandse problemen. Het was hen duidelijk geworden dat sociaal-politieke tegenstellingen een eendrachtige liberale natie in de weg stonden. Vandaar dat zij meer dan voorheen het accent legden op *strijd* en *daadkracht* die het maatschappelijk leven noodzakelijk met zich meebrachten. Men veronderstelde dat een disciplinerende opvoeding de verslapping van de jeugd zou tegengaan en tot een gezamenlijkheidsmoraal zou opwekken. Vanaf het einde van de negentiende eeuw begonnen oudliberalen meer waarde te hechten aan de versterking van morele en lichamelijke tucht en kracht. De massa moest opgevoed worden tot vrije, verantwoordelijke burgers. In die tijd onttrokken velen zich nog aan de militaire dienst door afkoop. Wie over voldoende geld beschikte, huurde een 'plaatsvervanger'. In 1898 kwam daar tot tevredenheid van veel liberalen een einde aan door de invoering van de persoonlijke dienstplicht.⁸²

De verbondenheid tussen orangisme en de verdediging van de nationale eer had natuurlijk ook historische wortels. Willem van Oranje was immers een van de leiders van de opstand tegen de Spanjaarden geweest en de latere stadhouders verdedigden als kapitein- en admiraal-generaals diverse malen de Republiek tegen aanvallen van buiten. Ook de negentiende-eeuwse vorsten vervulden militaire functies. Koningin Emma zette deze traditie van grote belangstelling voor het leger voort. De regentes achtte het leger van eminent belang voor de monarchie en besteedde veel aandacht aan militaire ceremonies, waarvoor het publiek zeer gevoelig was. Het leger symboliseerde de nationale hiërarchie en door het leger te huldigen, huldigde Emma ook de top van de hiërarchie: het koningshuis, belichaamd in de Oranjes.⁸³

81 Te Velde, *Gemeenschapzin*, 122 en 132.

82 Ibidem, 41-49 en 75.

83 Te Velde, 'Het "roer van staat"', 178.

Een dergelijke aanpak kon ook op de instemming van Johanna Naber rekenen. In 1904 blikte ze enthousiast terug op de regering van de koningin-regentes. Het koningschap was onder Emma's leiding onveranderd het 'schild der nationale eenheid' geweest en de zorg voor de landsverdediging werd tijdens haar regentschap ernstig behartigd. Emma had in 1893 enkele eretekens ingesteld en nieuwe vaandels en standaarden aan het leger uitgereikt. Maar 'schooner triomf' was volgens haar in 1898 de aanneming van de wet op de persoonlijke dienstplicht geweest; zo had de natie kunnen tonen dat, mocht de 'strijd voor Koningin en Vaderland' nodig zijn, 'niemand zich zal willen onttrekken aan zijn verheven, aan zijn heiligen plicht'.⁸⁴

De oudliberale oproep tot meer beheersing, plichtsbef en verantwoordelijkheid van de Nederlandse burgers droeg Naber ook in het interbellum geestdriftig uit. Tijdens een congres voor de weerkracht van het Nederlandse volk in 1919 hield zij een lezing over het nationaal bewustzijn van de vrouw waarin ze pleitte voor een krachtige defensie van het vaderland.⁸⁵ Van 1921 tot 1925 was ze het eerste vrouwelijk hoofdbestuurslid van de vereniging Volksweerbearheid en publiceerte ze in de bladen *Allen Weerbaar* en *Ons leger*.⁸⁶ Tevens had ze van 1925 tot aan haar dood zitting in de Algemene Raad van de vereniging Onze Vloot.⁸⁷ Ook de historici Blok, Kalff, Colenbrander, de historica Van Manen en de schrijfster Wijnaendts Francken-Dyserinck ondersteunden de denkbeelden van deze organisaties van harte.

In Nabers betoog over vrouwelijke weerbaarheid waren feminisme en nationalisme nauw met elkaar verbonden. Het versterken van het verantwoordelijkheidsbesef van vrouwen als leden van het Nederlandse volk, bevorderde hun weerbaarheid. Zij moesten hun echtgenoot kunnen vervangen in zijn bedrijf als deze de militaire dienstplicht vervulde. Vandaar dat alle vrouwen zonder onderscheid van rang of stand een degelijke opleiding behoeften. Voor haar weerbaarmaking was voorts lichamelijke opvoeding nodig omdat een gezonde vrouw allicht gezond denkt, minder ten prooi valt aan ziekelijke sentimentaliteit, vrolijker en opgewekter haar plichten voor de gemeenschap nakomt. Ook hier dook het thema van beter onderwijs en opvoeding weer op. Een krachtig nationaal bewustzijn van vrouwen moest volgens Naber steunen 'op kennis der geschiedenis van ons vaderland en van ons vorstenhuis, en (...) van een gezond feminis-

⁸⁴ Naber, 'Koningin Emma' (1904)

⁸⁵ Naber, 'De Nederlandsche vrouw en het Nationaal bewustzijn' (1919)

⁸⁶ *Volksweerbearheid* werd op 13-1-1900 opgericht. Het blad, *Allen Weerbaar Officieel Orgaan van de Vereeniging Volksweerbearheid*, verscheen kort daarna. *Ons Leger* werd opgericht in 1912 en bracht in 1914 het blad uit *Ons Leger Officieel Orgaan van de Koninklijke Nederlandsche Vereeniging 'Ons Leger'*. In deze burgerverenigingen waren hoge militairen actief. De bladen bevonden zich in het archief van de Sectie Militaire Geschiedenis in Den Haag. Cf. ook Naber, 'Een schuld van dankbaarheid' (1921)

⁸⁷ Min van Defensie, arch. Kon. Ned. Ver. 'Onze Vloot', doos 2/5. Notulenboeken Algemeene Raadsvergaderingen en Notulenboeken der Commissie van Redactie. *De Koninklijke Nederlandsche Vereeniging Onze Vloot* werd opgericht in 1906. Het blad, onder dezelfde naam, verscheen wrs. sinds 1908. De Algemene Raad van de vereniging Onze Vloot stond boven het algemeen bestuur en kwam eens per jaar bijeen. Oudministers, zoals later J. Luns, en hoge militairen hadden zitting in deze raad.

me'.⁸⁸ Deze historische kennis heeft zij ruimschoots geboden. Evenals andere oudliberalen bracht zij haar levensbeschouwing in haar nationale geschiedschrijving onder woorden.⁸⁹ Zij trachtte echter ook de nationale volwaardigheid van vrouwen aan te tonen. De geschiedenis van de prinsessen en vorstinnen van het Huis van Oranje-Nassau leende zich daar in haar ogen uitstekend voor.

Nabers voorstelling van het Dillenburgse oergezin

De geschiedschrijving van Fruin en Blok over de rol van de Oranjes in het verleden werd aan het einde van de negentiende eeuw enigszins geëxalteerd.⁹⁰ Het orangisme van deze historici wilde vooral verzoening brengen, tegenstellingen tussen de partijen overbruggen. Willem van Oranje was voor hen een 'pre-liberaal', iemand die als grondvester van de volksoverheid en eenheid zijn tijd ver vooruit was. Vanwege zijn opvattingen over godsdienstvrijheid, door Rogier raak getypeerd als 'het religieuze laissez-faire'⁹¹, stond Willem van Oranje in hun ogen boven de partijen. Colenbrander was minder gevoelsmatig orangistisch dan zijn Leidse leermeesters. Hij was ingenomen met de monarchie, maar nam meer afstand van de voorgeschiedenis. De links-liberale Kernkamp zette de republikeinse geschiedschrijving voort in de lijn van Bakhuizen. Op vrijmoedige wijze hekelde hij de Oranjeliefde, die volgens hem geen constante factor was in de nationale geschiedenis en bij een onkritische houding tot geschiedvervalsing kon leiden.⁹²

Begon Blok tijdens zijn college over de moord op Willem van Oranje traditiegetrouw te schreien – de collegezaal kon het aantal studenten bij deze gelegenheid niet meer bergen⁹³ –, op haar beurt dweepte Naber met de Oranjedames. De Oranjeprinsessen in het zeventiende-eeuwse Frankrijk wekten volgens haar een 'gevoel van diepen eerbied voor de wijze, waarop ook zij hebben geleden voor de zaak, waarvoor haar vader en grootvader zijn leven liet.'⁹⁴ De brieven van prinses Wilhelmina van Pruisen, echtgenote van stadhouder Willem V, getuigden van 'hare trouwe toewijding, hare innige vroomheid, haar geduldig lijden, haar moedig vertrouwen', kortom brieven welhaast van een heilige.⁹⁵

In dit opzicht leek zij emotioneler dan haar oudste broer. Jean Charles Naber had in 1878 een artikel gepubliceerd over de verhouding tussen kerk en staat in de Tachtigjarige Oorlog in *De Gids*, dat de aandacht had getrokken.⁹⁶ Daarin bewonderde hij het staatsmanstalent van de stadhouders, maar oordeelde nuch-

⁸⁸ Nabers brief in *Allen Weerbaar* (1921).

⁸⁹ Te Velde, *Gemeenschap*, 213.

⁹⁰ Blaas, 'Tussen twee herdenkingsjaren', 149, Rogier, 'Evoluties in het historisch portret van het huis Oranje', in *idem*, *Terugblik* I, 109-124, 118.

⁹¹ Rogier, 'Oranje en de katholieken', in *idem*, *Herdenken*, 182-193, 185.

⁹² Blaas, 'Tussen twee herdenkingsjaren', 152.

⁹³ Rogier, 'Herdenking van A.J.C. Ruter (14 maart 1907 – 11 augustus 1965)', in *idem*, *Herdenken*, 428-448, 437, Geurts, 'De tranen'.

⁹⁴ Naber, *Prinsessen van Oranje* (1901), 6-7.

⁹⁵ *Idem*, 'Voorrede' in *Prinses Wilhelmina* (1908), 2.

⁹⁶ J.C. Naber, 'Kerk tegen staat 1572-1631', *De Gids* (1878) III, 469-552 en IV, 38-78. Deze artikelen werden in boekvorm gepubliceerd onder de titel *Calvinist of Libertijnsch?*.

terder over hun rol. Twee zaken dienen we hierbij echter in ogenschouw te nemen. De huilerige verering van het Oranjehuis trad pas na 1890 op. Daarnaast werd de euforie van Johanna ongetwijfeld ook veroorzaakt doordat voor het eerst een *vrouw* aan het hoofd van de Nederlandse staat kwam te staan.

Nog voordat ze goed en wel actief feministe was, leverde Naber haar bijdrage aan de Oranjegeschiedschrijving ter gelegenheid van Wilhelmina's inhuldiging. Samen met Louise de Neve publiceerde ze bij Tjeenk Willink het lijvige boek, *De vorstinnen van het Huis van Oranje-Nassau* (1898).⁹⁷ De historicus Blok keek in dat jaar terug op de rol van de Oranjes in de vaderlandse geschiedenis, dat wil zeggen op de mannelijke tak.⁹⁸ De historica Naber concentreerde zich op de vrouwen uit het Huis van Oranje. Kort daarop werd ze voorgedragen als lid van de Maatschappij van Nederlandse Letterkunde, toen onder waarnemend voorzitterschap van Blok.⁹⁹ Misschien is het geen toeval dat de Maatschappij haar juist op dat moment vroeg. Met dit werk volgde ze nu wel de gezaghebbende nationale geschiedschrijving. Spoedig zou zij een prominente plaats in de Oranjehistoriografie innemen. Ze verleende haar medewerking aan drie gedenkboeken waarnaar bekende historici schreven: *Koningin Wilhelmina-Album* (1899), *Je Maintiendrai. Een boek over Nassau en Oranje* (1906) en *Prins Willem van Oranje, 1533-1933* (1933).

Nabers inleiding van het vorstinnenboek uit 1898 zette meteen de toon. Willem van Oranje had 'door zijnen martelaarsdood (...) onzen Staat' gevestigd. Het belang van Oranje lag in de handhaving der vrijheid van godsdienst en geweten. Zolang de Oranjes aan de spits stonden, 'waren wij machtig en groot'. De grote daden van de 'Vorsten' uit dat heldengeslacht kwamen echter niet tot stand zonder medewerking van hun vrouwen en dochters, een houding die zoveel 'Vorstinnen' tot 'krachtige medearbeiders' had gemaakt.¹⁰⁰ Juliana van Stolberg, de moeder van Willem, fungeerde als zijn geweten en Louise de Coligny was een van de weinige tijdgenoten die begreep voor welk beginsel Oranje streed. Ook al had Juliana van Stolberg de titel van prinses van Oranje niet gevoerd, haar beeld mocht niet ontbreken in

'die rij van Vorstinnen, welke haar deel hebben gedragen van het lijden en den strijd voor godsdienstige en burgerlijke vrijheid, waardoor het Huis van Oranje-Nassau zijne groote betekenis heeft verkregen voor de geschiedenis der Nederlanden en voor die van Europa.'¹⁰¹

De interpretatie van de moeder van Willem als eerste vorstin was onjuist omdat de Duitse Nassaus pas in de zeventiende eeuw tot rijksvorsten werden verheven. Haar zoon, die in 1544 het prinsdom Orange erfde, mocht deze titel wel dragen omdat aan dat gebied de vorstelijke titel verbonden was. Nabers benadering van

97 Dit boek verscheen eerst in aparte afleveringen vanaf mei 1898. Positieve bespreking van de door Naber geschreven eerste aflevering over Juliana van Stolberg in *De Nederlandsche Spectator* (7-5-1898), 148, auteur onbekend

98 Blok, 'De laatste halve eeuw'

99 JNA-IV, originele bescheiden officiële aankondiging lidmaatschap MNL 30-6-1898

100 Uit de door Naber geschreven inleiding in *Vorstinnen van het Huis Oranje-Nassau*, V-VII. Hénriette Kuyper citeerde Nabers woorden in de inleiding van haar vertaling, *De lelie*, V-VI

101 Naber, 'Juliana van Stolberg', *Vorstinnen* (1898), 3-20, 3

de Oranje-vorstinnen was echter een voorbeeld van de toenmaals vaker voorkomende regressieve projectie van de monarchie met het Dillenburgse 'oergezin' als beginpunt.¹⁰² Ook Fruin sprak liever niet van 'Willem de Zwijger' maar van 'Vader Willem', verwijzend naar de bijnaam 'Vader des Vaderlands'.¹⁰³ In de geest van de Leidse school wilde de historica nu de continuïteit van de nationale historie aantonen met een prinses of vorstin van Oranje als eenheidssymbool.¹⁰⁴ Een 'Moeder des Vaderlands' verscheen pas in 1945 ten tonele, toen koningin Wilhelmina terugkeerde van haar Londense ballingschap, maar dat was vier jaar na de dood van haar feministische bewonderaarster.¹⁰⁵

Het vorstinnenboek rehabiliteerde het vrouwelijk aandeel in de totstandkoming van het Nederlandse koninkrijk. Aan de hand van deze vorstelijke voorbeelden zette Naber tevens het streven van het feminisme uiteen. Emma en Wilhelmina hadden bewezen dat in de grote huishouding van de staat de 'moederzorg', de invloed van vrouwen, even onmisbaar is als in het gezin.¹⁰⁶

Pruisische daadkracht

Tot het einde van de eeuw had de enthousiaste orangiste geen enkele primaire bron over het vaderland bestudeerd. Dat zou snel veranderen. Naar aanleiding van een in 1902 uitgeschreven prijsvraag van Teyler's Tweede Genootschap zette Naber zich aan een bronnenonderzoek over de periode van de Franse inlijving van Nederland tussen 1810 en 1813. Twee jaar later leverde zij haar manuscript in en won de prijs.

Hoewel deze studie in de vergetelheid raakte (zie paragraaf 4.3.1), was hiermee een belangwekkende bijdrage aan de vaderlandse geschiedenis geleverd. Juist in die tijd had de 'Commissie van Advies voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatien' een leemterapport uitgebracht over de bronnen van het vaderlands verleden.¹⁰⁷ De periode na 1795 werd als een van die leemtes beschouwd. Het rapport leek ook een prestigeherstel van het Oranjehuis te beogen. Voor de uitgaven over de

102 Rogier, 'Oranje en de katholieken', in idem, *Heidenken*, 182-193, 183

103 Over Fruins voorkeur voor Oranje als 'Vader des Vaderlands', cf Blaas, 'Tussen twee herdenkingsjaren', 141 Ook Blok benadrukte de continuïteit van de monarchie en noemde Willem I de grootste 'onzer Oranjevorsten' in zijn biografie *Willem de Eerste* I, XIII Colenbrander bekeek de stadhouders ook als voorlopers van de 19e eeuwse vorsten Cf zijn 'Nederland en Oranje' in idem, *Historie en Leven* I, 3-57, 26

104 In 1933 voerde Naber Juliana van Stolberg enkel als moeder van de prins op en bleef de term vorstin achterwege Cf haar 'De gemalinnen' De gemalinnen werden nu hoedsters van het leidend beginsel van de prins de 'liberteyt van de consciëntie' Terwijl in de bundel van 1898 Charlotte van Bourbon een grote rol speelde bij het staatkundig leven, drukte Naber zich nu voorzichtiger uit over deze derde echtgenote 'Al is Charlotte van Bourbon in het openbaar staatkundig leven van haar echtgenoot op den achtergrond gebleven, de vraag moet toch worden gesteld, of prins Willem van Oranje zonder haar toegewijde hulpe tegenover hem in de jaren 1575 tot 1582 zijn organiseerenden arbeid ten onzent had kunnen volbrengen'

105 Manning, 'Koningin Wilhelmina', 361.

106 Naber, 'Koningin Emma' (1904), 56

107 Kooymans en De Valk, "Een dienende onderneming" Colenbrander was secretaris van de Commissie

periode van de Republiek werd 'het waardiger gedenken der oude Oranjes' als een van de doeleinden beschouwd.¹⁰⁸ Ook aan deze oproep heeft Naber met (misschien al te veel) geestdrift gehoor gegeven. Zo is haar biografie van prinses Wilhelmina van Pruisen – waarvoor ze in het Koninklijk Huisarchief documenten had geraadpleegd – een staaltje van Oranjehagiografie.¹⁰⁹ Rogier had dit maal wel gelijk dat haar kritische zin tegenover 'de gezegende naam van Oranje' het meer dan eens begaf.¹¹⁰

Naber negeerde bijvoorbeeld de lauwe reactie van de stadhouderlijke familie op de verklaring van Gijsbert Karel van Hogendorp in oktober 1801 aan het staatsbewind van de Bataafse Republiek waarin hij aandrang op het herstel van het Huis van Oranje.¹¹¹ De uitgeweken stadhouder had op dat moment wel iets anders aan zijn hoofd en zijn zoon, de erfprins, niet minder. Met de proclamatie van Oranienstein in december 1801 erkende de stadhouder de Bataafse Republiek in ruil voor een schadevergoeding van het Franse bewind en leek hij zich zelfs van het vaderland af te keren.¹¹² De verklaring van Van Hogendorp kwam erg ongelegen. Uit het vierde deel van de gepubliceerde brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp had Naber – net als Colenbrander – kunnen concluderen dat stadhouder én prinses in dit geval gewoonweg hun materiele belangen voorop stelden.¹¹³

Maar de biografie wilde 'het volle licht (...) laten vallen op de prinses zelve, op de wijze, waarop de staatswisselingen, waarvan zij getuige was, in haar leven ingrepen'.¹¹⁴ Naber was duidelijk opnieuw in de ban van een historische vrouw. Dit keer drong de *feministische orangiste* de historica naar de achtergrond. Wilhelmina was getekend als een intelligente en krachtige prinses, die zelfstandig oordeelde en grote invloed uitoefende op het landsbestuur. Deze karaktertrekken zag haar enthousiaste biografie weerspiegeld in de marmeren buste die de Franse beeldhouweres Marie Falconet van de prinses had gebeiteld, 'waarvan de fiere, opgeheven wending van het fijne hoofd op den fraaien, half ontblooten hals, de besliste trek om de vast op één gesloten lippen, de levendige oogopslag wijzen op een krachtig geestesleven'.¹¹⁵ Ondanks deze heldinnenverering waren de beperkin-

108 *Overzicht bronnenpublicatie*, 21, Blaas, 'Herdenkingsjaren', 149 en 159

109 KHA, corr. Kramer, brief Naber 15-12-1904 verzoek toestemming voor onderzoek naar de briefwisseling van prinses Wilhelmina met haar dochter Louise, toestemming op 20-12-1904. Op 14-8-1906 volgde een zelfde verzoek voor een biografie van prinses Wilhelmina. Het idee van de biografie zou van uitgeverij Meulenhoff zijn gekomen. Na v. deze biografie bevinden zich in het KHA elf brieven van Naber (1904-1908).

110 Rogier, 'Oranje en de Nederlandse staat', idem, *Herdenken*, 271-292, 287. Cf. Tamse (red.), *Nassau en Oranje*, 410, waarin Nabers studie van Wilhelmina van Pruisen een weinig kritische biografie wordt genoemd.

111 Naber, *Prinses Wilhelmina*, 234-235. Ook in *Overheersching en Vrijwording* gaat zij op deze kwestie niet in.

112 Colenbrander, 'Gijsbert Karel in zijn rijpen leeftijd', in idem, *Historie en Leven I*, 77-267, 111-112.

113 H. van Hogendorp, *Brieven*. Op andere plaatsen in de biografie put ze wel uit deze *Brieven*.

114 Naber, *Prinses Wilhelmina*, 3.

115 Ibidem, 50.

gen en de mogelijkheden voor de gemalin van een erfprins knap in de biografie vervlochten. De geschiedenis leende er zich ook voor. De poging van de prinses in 1787 om in Den Haag het prinselijk gezag te herstellen – hoewel mislukt door het optreden van de patriotten bij Goejanvervellesluis – openbaarde een vastberaden houding. Toen de Pruisische troepen van haar broer, koning Frederik Willem II van Pruisen, te hulp kwamen, ontwikkelde de prinses een koortsachtige werkzaamheid: 'Als diep in den nacht dépêches inkwamen, liet zij zich wekken en zette zij zich tot het ontcijferen van het geheimschrift, waarin zij door oefening een groote vaardigheid had gekregen', aldus Naber.¹¹⁶

Ze tekende Wilhelmina echter ook als de plichtsgetrouwe en hartelijke moeder die per jaar honderden brieven naar haar kinderen stuurde, van wie zij om didactische redenen hetzelfde eiste. Veel aandacht besteedde Naber aan de vertrouwelijke correspondentie tussen de prinses en haar enige dochter, Louise. De vorming die zij aan haar zonen schonk, scheen algemeen erkend en gewaardeerd; minder bekend was haar omgang met Louise. Moeder en dochter schreven op den duur steeds meer 'als vriendin tot vriendin'.¹¹⁷ Niet alles over deze verhouding mocht naar buiten worden gebracht. De archivaris van het Koninklijk Huisarchief, Frederik J.L. Kramer, censuurde enkele intieme zaken.¹¹⁸ Mogelijk was het oordeel van Rogier dus iets te hard, omdat geen enkele biograaf de volledige vrijheid kreeg om de brieven te publiceren.

Na de dood van hun echtgenoten in 1806 gingen Wilhelmina en 'Loulou' samenwonen en zij bleven verenigd totdat de dochter in 1819 overleed.¹¹⁹ Haar dood vervulde de moeder met grote smart, aldus Naber:

'De scheiding van haar trouwe levensgezellin, die haar, sedert beiden in 1806 nagenoeg gelijktijd weduwe werden, nauwelijks voor enkele dagen had verlaten (), was voor prinses Wilhelmina toch een slag te zwaar dan dat zij dien lang zoude kunnen overleven. Reeds acht maanden later volgde zij haar in het graf.'¹²⁰

De beschrijving herinnert aan de manier waarop Aagje Deken haar intrek nam bij Betje Wolff toen dominee Wolff gestorven was, hun jarenlange samenwoning en hun dood in hetzelfde jaar. Deze associatie is minder vreemd dan op het eerste gezicht misschien lijkt. Naber legde het leven van de twee schrijfsters in 1912 in een biografie vast. Veel later verbaasde ze zich dat de modellering van de moeder en de dochter in het *Geschrift eener bejaarde Vrouw* van Wolff en Deken zoveel overeenkomsten vertoonde met de moeder-dochterrelatie tussen Wilhelmina en Louise.¹²¹

116 Ibidem, 125 Over de strijd lust cf. verder hfst 53

117 Ibidem, 141, cf. ook idem, 'Prinses Wilhelmina en hare dochter' (1906), 231

118 KHA, brieven Naber aan Kramer, 8-4-1905 en 13-12-1906, Kramer aan Jhr van Geen 23-8-1906, JNA-I, brief in *Prinses Wilhelmina* van E.W. Moes, dir 's Rijks Prentenkabinet, 16-7-1905, waarin hij de censuur van Kramer kritiseerde. Onduidelijk is welke passages werden bedoeld

119 Naber, *Prinses Wilhelmina*, 249

120 Ibidem, 304

121 Naber, *Correspondentie van de stadhouderlijke familie I*, XVII

Dat Naber zich mee liet slepen met de lotgevallen van de prinses en de stadhouder, betekent niet dat zij ongunstig oordeelde over de patriotten. Ze had de vakliteratuur over partijstrijd aan het einde van de achttiende eeuw goed bestudeerd.¹²² Colenbrander had in zijn dissertatie de patriottenbeweging – die hij een ‘marionettentheater’ noemde – geïnterpreteerd als een eindfase van de Republiek waarin de kleine stadsbesturen het voor het zeggen hadden in plaats van een centraal gezag. Het ontstaan van het ‘moderne’ Nederland moest van buiten komen, van Frankrijk. Blok daarentegen had de patriotten als ernstige hervormers beschouwd en de continuïteit op mentaal vlak benadrukt: met hun ideeën over volksinvloed waren de patriotten volgens hem de voorboden van een nieuwe tijd.¹²³

Naber nam de continuïteitsgedachte van Blok over. Het Nederlandse volk had lang voordat in Frankrijk de revolutionaire gebeurtenissen plaatsvonden naar invloed op de gang van zaken verlangd. Het democratisch beginsel zou de Nederlanders in het bloed zitten, zoals bleek uit het vrijheidsbeginsel van de oude poorters. Waren de patriotten heethoofden en fanaten geweest, ‘van nature waren de democraten, wier verzet in hoofdzaak de willekeur der regentenfamilies gold, er niet op uit om Oranje den voet dwars te zetten’. En dan daarbij, de Oranjeklanten hadden ook grofheden begaan. Met Colenbrander was ze het echter eens dat de Republiek een centraal gezag nodig had, anders zouden er honderden stedelijke republiekjes ontstaan. Hoewel de stadhouders in dienst stonden van de staat, was er buiten Oranje niets ‘dat de eenheid van het volk genoegzaam vertegenwoordigde om als centrale en centraliseerende macht langer dan één oogenblik te worden geduld.’¹²⁴ Ook in deze biografie kreeg het Oranjehuis de verzoenende en centraliserende rol toebedeeld.

Prinses Wilhelmina had het eerste deel in de *Nederlandsche Historische Bibliotheek* van Hajo Brugmans kunnen zijn. Maar Nabers manuscript, dat in augustus 1907 voltooid was, bleef een jaar op de plank verstoffen omdat Colenbranders boek, *De Bataafsche Republiek*, nog niet gereed was. Hij eiste dat zijn boek de reeks zou openen. De ‘amateur-historica’ moest wijken. Pas in maart 1908 werd met de productie van *Wilhelmina* begonnen.¹²⁵ In november dat jaar ontving ze een poeslieve brief van Colenbrander waarin hij haar gelukwensde met de biografie. Schuld bewust schreef hij: “De laatsten zullen de eersten zijn!” zal uitroepen wie den franschen titel met zijn I – II leest.¹²⁶ De biografie werd in het algemeen positief gerecenseerd. M.G. de Boer besprak ‘het mooie boek van Mej. Joh. Naber’ in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, maar waarschuwde voor ‘hero-worship’.¹²⁷

122 Ze gebruikte o.a. Fruin, ‘Gijsbert Karel van Hogendorp’; Colenbrander, *De patriottentijd*; idem, *Gedenkstukken I, Blok, Geschiedenis van het Nederlandsche Volk VI*

123 Blaas, ‘De patriottenbeweging, Janssen, ‘Over Nederlandse patriotten’, 11-12

124 Naber, *Prinses Wilhelmina*, 42, 59 en 90 met verwijzingen naar Blok en Colenbrander in de voetnoten

125 KHA, brief van Naber aan Krämer, 6-3-1908

126 JNA-I, in *Prinses Wilhelmina* brief Colenbrander, 11-11-1908

127 M.G. de Boer, recensie van Nabers *Prinses Wilhelmina*, *TvG* 25 (1910), 160, positieve bespreking in *BVG* VII (1909), 441-442, naam recensent onbekend

Voor Naber moet de bewerking van de brieven van de hele stadhouderlijke familie, van 1777 tot 1820, een historische sensatie zijn geweest. De directeur van het Koninklijk Huisarchief, N. Japikse, had haar daartoe in 1929, uitgenodigd. De uitgave vormde een speciale aanvulling op de publikatie van archiefstukken uit het KHA door Groen van Prinsterer begonnen, en door Krämer en Bussemaker voortgezet.¹²⁸ Nijhoff bracht de editie in een oplage van 750 exemplaren in de Nederlandse taal uit, voor zover het de inleiding en de noten betrof; de in het Frans gestelde brieven bleven onvertaald. Met deze bronnenuitgave hoopte Japikse tegemoet te komen aan de nieuwste behoeften op het gebied der historiografie, 'omdat zij in de eerste plaats een belangrijke bijdrage tot een cultuur-beeld geeft.'¹²⁹

In het archief werkte de krasse zeventigjarige zich door een berg van ruim 10.000 brieven heen. Ondanks haar gedweep met het wel en wee van de Oranjes, paste ze voor die tijd originele selectiecriteria toe. Staatkundige gebeurtenissen wilde ze niet presenteren, wel de intieme geschiedenis van het gezin tijdens de val, de ballingschap en het herstel van de Oranjes.¹³⁰ Daarmee trad ze dus buiten de gebaande paden van de dominante geschiedschrijving. Ze koos brieven uit die van pedagogisch belang waren in haar eigen tijd, die de psychologische ontwikkeling van de correspondenten verduidelijkten, een aanschouwelijk beeld van het culturele leven aan het Haagse hof boden en het 'moedige lijden' van de Oranjes aantoonde. De brieven moesten bovendien een doorlopend verhaal met toenemende spanning kunnen opleveren.¹³¹ Helaas streefde ze er ook naar om op basis van deze epistolaire documenten 'het ideale gezin' uit de achttiende eeuw tot leven te brengen. De familie van de laatste stadhouder was in haar ogen het toonbeeld van een harmonisch gezinsverband, zoals ruim twee eeuwen eerder dat van de Nassaus op Dillenburg.

Enkele jaren geleden heeft Koogje deze *Correspondentie* scherp bekritiseerd, onder meer omdat Naber het culturele leven aan het hof stiefmoederlijk had behandeld en elke mogelijke smet op de reputatie van de Oranjes had gemeden door het weglaten van brieffragmenten.¹³² Destijds waren de kritieken gunstig. De schrijf-

128 N Japikse, 'Een woord vooraf', in Naber, *Correspondentie van de stadhouderlijke familie I, IX-X*. De uitgaven zijn G Groen van Prinsterer, *Archives, ou correspondance inédite de la maison D'Orange-Nassau, 1552-1584* 8 dln (Leiden 1841), idem, *Archives, ou correspondance inédite de la maison D'Orange-Nassau, 1584-1688* 5 dln (Utrecht 1857), F J L Kramer, *Archives, ou correspondance inédite de la maison D'Orange-Nassau, 1689-1702* (Leiden 1907), C H Th Bussemaker, *Archives, ou correspondance inédite de la maison D'Orange-Nassau, 1747-1789* (Leiden 1908), F J L Krämer, *Archives, ou correspondance inédite de la maison D'Orange-Nassau, 1766-1789* (Leiden 1910)

129 N J (Japikse), 'Een woord vooraf', in Naber, *Correspondentie van de stadhouderlijke familie I, IX-X*

130 Naber, 'Inleiding', in idem, *Correspondentie van de stadhouderlijke familie I* (1931), XIII

131 Ibidem, 'Inleiding', XIII-XIV

132 Koogje, *Le Theatre*. Een van de stellingen bij haar dissertatie was 'Joh W A Naber is bij de door haar becommentarieerde *Correspondentie van de Stadhouderlijke familie, 1777-1795*, ('s-Gravenhage, 1931) zeer onwetenschappelijk te werk gegaan'. Cf ook Koogje en Boulangé, 'Muziek'. In Tamse, *Nassau en Oranje*, 410 wordt Nabers uitgave zeer belangrijk genoemd

ster van *Rechtlindis* kreeg op hoge leeftijd zelfs internationale erkenning in de historische wetenschap.¹³³

4.2.3 *Geschiedenis van feminisme en vrouwencultuur*

Volgens Tollebeek speelden de politieke actualiteit en speciaal de wassende sociaal-democratie rond de eeuwwende een grote rol in het verruimingsproces van de historische thematiek in het Nederland. Nog vóór de Eerste Wereldoorlog kwam de doorbraak tot stand.¹³⁴ Naber droeg met haar *nationaal-historische* publicaties in niet geringe mate bij tot deze verruiming. Gold dat echter ook niet voor haar *feministische* geschiedschrijving?

Na de tentoonstelling van 1898 veranderde haar interesse: behalve dat ze haar werk thematisch uitbreidde met de geschiedenis van het feminisme, interpreteerde ze zoals gezegd haar historische onderwerpen waar mogelijk vanuit een feministisch kader. In 1924 beweerde ze dat haar eerste boek al tamelijk onbewust een uiting van haar verlangen was geweest om de maatschappelijke positie van vrouwen te verbeteren:

‘Sedert hebben, bij eigen helderder bewust worden, mijne historisch-biografische geschriften en mijne feministische propagandawerken gestaan in een onderling, onverbreekelijk éénheidsverband. De feministische gedachte van het heden zag ik immers wortelen in het verleden, en mijne studie van de gestalten uit het verleden overtuigde mij van het goed recht der feministische gedachte in het heden.’¹³⁵

De politieke journalistiek vormde de voorarbeid voor de feministische geschiedschrijving. Als lid van het perscomité van de Internationale Vrouwenraad schreef ze vanaf 1901 verslagen over de buitenlandse vrouwenbeweging. Vanuit dit internationale perspectief kon ze de identiteit van de Nederlandse beweging beter bepalen. Vervolgens herdacht ze de oudste vrouwenorganisaties in Nederland, publiceerde portretten van pioniersters, recenseerde feministische boeken en schetste de geschiedenis van het moderne feminisme.¹³⁶ Over dit thema verschenen van haar hand negen boeken (inclusief een herziene herdruk) en circa zeventien artikelen.

De beweging herdacht en herzien

In januari 1908 kondigde de uitgeefster Geertruida Romelingh het eerste feministische gedenkboek van Johanna Naber aan: *Na tien jaren. 1898-1908. Herdenking der Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid*. Dit boek werd uitgebracht in een voor

133 Lovende recensies in *TVG* 47 (1932), 324-326 en *TVG* 53 (1938), 320-321 door M G de Boer, door Japikse in *BVGO*, 7 reeks (1932) II, 310-311, *Revue Historique* (Jan/Febr 1933), 238-239 door E Coornaert, *Historische Zeitschrift* 155 (1937), Hft 2 door K Menne. Enige kritiek op details in *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* XII (1933), 258-259 door H van der Linden. In 1949 liet ook Geyl zich lovend uit. Volgens hem liet Colenbrander de zuiver persoonlijke of familiebrieven terzijde, die ‘meij Naber’ in ruime mate gaf. Cf. Van Hees, *Verzamelde opstellen*, 189.

134 Tollebeek, *De toga*, 115 en 179-181. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de oprichting van het NEHA in 1914.

135 Naber, *De nonnen* (1924), 10.

136 Ook Ida Harper was eerst journalist en schreef later de biografie van Anthony. Cf. Barry, *Susan B. Anthony*, 323.

die tijd grote oplage van 1050 exemplaren; het behandelde een decennium dat eindigde met het congres van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht in 1908.¹³⁷ De titel, *Na tien jaren*, ontleende ze misschien aan de artikelenreeks in *Vrouwenarbeid*, 'Na vijftig jaren', van Margaretha MacLaine Pont waarin zij het werk voor 'gevallen vrouwen' in Zetten herdacht.¹³⁸ De titel herinnert ook aan Fruins publicatie, *Tien Jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog, 1588-1598* (1857-58). Verkeerde de Republiek in 1588 in een toestand van ontredde en tweedracht, dat alles was na tien jaar veranderd: de noordelijke gewesten, 'de roemrijke Zeven', waren in 1598 voorgoed bevrijd, de regering was eensgezind en het leger uitmuntend aangevoerd.¹³⁹ Sinds 1898 was er volgens Naber ook veel ten goede veranderd. Om dat te onderstrepen citeerde ze haar vroegere geschiedenislerares, die op de vraag 'Wat leert ons de studie der geschiedenis?' meteen liet volgen: 'De geschiedenis leert ons dankbaar zijn voor ieder tiental jaren, dat wij later worden geboren.' Een grondige studie van de geschiedenis zou dus een vaag idealiseren van vervlogen tijden voorkomen en het oog openen voor de voortgang van de mensheid naar de vervolmaking.¹⁴⁰

Na tien jaren was echter meer dan een opgewekt gedenkschrift. Met het oog op het congres van de Wereldbond diende het ook als propaganda voor de politieke ontvoogding van vrouwen, vandaar dat de eenheid in de vrouwenbeweging zo beklemtoond werd. Kon deze saamhorigheid niet het best tot stand worden gebracht door een Oranje? Het jubileum van de tien regeringsjaren van de koningin betekende voor Naber 'een prikkel om te trachten voor Haar, die in ons land met zijn nimmer rustende partijstrijd en twist de draagster is der Nationale Eenheid (...) een beeld (...) te tekenen van de vrouw, waarover Zij regeert.'¹⁴¹ Ook in dit boek volgde ze het nationaal-conciliante model van de Leidse historici. Wilhelmina vormde nu het bovenpartijdig symbool voor de vrouwenbeweging, waarin op dat moment grote verdeeldheid heerste.

Een jaar eerder, in 1907, had de Nederlandschen Bond voor Vrouwenkiesrecht zich immers afgescheiden van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht. De scheuring was volgens de Bond ontstaan door principiële meningsverschillen – onder meer over te voeren strategieën en de rol van mannen in het bestuur – tussen gematigde feministen (de Bond) en ultra-feministen (de rest). Een waarschijnlijker oorzaak was echter de eerder genoemde animositeit tussen VvVK-voorzitter Aletta Jacobs en Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck. Al in 1902 hadden de twee tegenover elkaar gestaan in verband met de opvolging van Annette Versluys-Poelman. Het getuigde van een flinke dosis zelfvertrouwen en lef dat de toen 26-jarige Wijnaendts Francken-Dyserinck het opnam tegen de ruim twintig jaar oudere Jacobs, hét levende monument van de vrouwenbeweging. Naber, die

137 JNA-I, persbericht *Na tien jaren* in Nabers boek met dezelfde titel en briefje over het aantal gedrukte en verkochte exemplaren.

138 M W MacLaine Pont, 'Na vijftig jaren', *Vrouwenarbeid* (1898), 270-272, 277-280 en 286-288

139 Fruin, *Tien jaren*, 2.

140 Naber, *Na tien jaren* (1908), 9-10 en idem, *Na XXV jaren* (1923), 9

141 Idem, *Na tien jaren*, 14-15

kostte wat kost verdeeldheid wilde voorkomen, had in een open brief getracht om de jonge rebel binnen de VvVK-gelederen te houden. Als 'Gematigd lid', volgens de definitie van Wijnaendts Francken-Dyserinck dus als iemand die het algemeen belang van alle burgers vele malen hoger stelde dan het seksebelang, voelde zij zich helemaal niet verdrukt of terzijde geschoven door zogenaamde ultra's. De eenheid moest bewaard blijven, anders zou de propaganda voor het vrouwenkiesrecht onherstelbaar afbreuk worden gedaan. De geschiedenis van het vaderland leerde dat het 'een geschiedenis van bijkans onafgebroken partijstrijd en twist was'; de vrouwenbeweging kon nu eens een ander voorbeeld geven.¹⁴² Haar oproep bleek tevergeefs. De scheuring kwam.¹⁴³

Het schisma werd in *Na tien jaren* hard veroordeeld. Vrouwen waren volgens Naber verplicht om schouder aan schouder te staan: 'Allerminst echter mogen de verkeerdelijk aldus genaamde ultra's en gematigden (eene onderscheiding te kwader ure gemaakt), bij dezen strijd in afzonderlijke korpsen optrekken.' Elke vereniging kende ultra's en gematigden, 'schakeeringen' die binnen de VvVK niet onoverkoombaar waren.¹⁴⁴ In het gedenkboek koos Naber voor eenheid, en dus voor de kant van de VvVK. Om het gemeenschapswerk levend te houden, ofwel om nog meer ruzies en afgunst te voorkomen, besloot ze wijselijk geen namen van betrokken feministen te noemen. De historica realiseerde zich goed dat de feministische geschiedenis een ideaal wapenarsenaal voor tegengestelde politieke opvattingen bood.

Gezien de explosieve sfeer in de vrouwenbeweging was deze publikatie een moedige daad. Commentaren bleven dan ook niet uit. Spraken Jacobs en andere geestverwanten hun waardering uit,¹⁴⁵ Ida Heyermans keurde *Na tien jaren* volstrekt af. Volgens haar had Naber als propagandiste van de VvVK en de Nationale Vrouwenraad 'historische werkelijkheid en wenschelijkheid' verward. De auteur had wel het recht om haar mening te zeggen, maar ze mocht haar boek in dat geval niet als een historische studie presenteren. Het was geschiedenis geweest, als 'de nuchtere feiten' over de gebeurtenissen sinds 1898 waren verteld. Nu was een te rooskleurig beeld van de Vrouwenraad als voortzetting van de Tentoonstelling geschetst en aan het Bureau van Vrouwenarbeid werd nauwelijks aandacht

142 Naber, 'Aan Mevrouw W Wijnaendts' (1907), W Wijnaendts Francken-Dyserinck, 'Terugkeer? Aan Mejuffrouw Johanna W A Naber', in Van Dorp en Wijnaendts Francken-Dyserinck, *Een knuppel*, 20-37 Cf ook Mossink, 'Tweeërlei strooming', 110-111 en Jansz, *Denken*, 141-142

143 Bosch ziet als oorzaak ook het cultuurverschil tussen de VvVK en de 'deftiger' Bond Cf *Het geslacht*, 286 e v Liesbeth Kortbeek vertelde mij dat er misschien sprake was van een 'stedenslag' tussen Amsterdam (Jacobs) en Den Haag M i lijkt het cultuurverschil te maken hebben met deze stedenslag, historisch overgens een bekende controverse Deze gedachte zag ik enigszins bevestigd in het verslag 'Congresindruk' van Wijnaendts Francken-Dyserinck in *De Amsterdammer* (21-6-1908) waarin zij op smalende toon het teleurstellende aantal congresbezoekers wijt aan het feit dat Amsterdam i p v Den Haag als congresstad uitgekozen was

144 Naber, *Na tien jaren* (1908), 99 en 123

145 JNA-I, lovende brieven over *Na tien jaren* van A Jacobs, 21-3-1908, M Kramers, 6-4-1908 en M Gallé, 2-4-1908 Cf ook de positieve bespreking van FS van Balen-Klaar, 'Na tien jaren 1898-1908', *Maandblad VvVK* (15-5-1908)

besteed. In 1898 hadden vrouwen van allerlei richtingen samengewerkt, terwijl bij de raad nog weinig verenigingen aangesloten waren. Heyermans verwachtte van een 'geschiedkundige' feiten en een 'meer-boven-de-stof-staan'.¹⁴⁶ Het leek wel alsof een professionele historicus het woord voerde.

Met een verwijzing naar deze recensie stelt Jansz dat Naber geen onpartijdige versie had geboden van de geschiedenis van de vrouwenbeweging. Als tijdgenoten zoals Heyermans al kritiek op haar versie hadden, is er volgens Jansz genoeg reden om *Van moeder op dochter*, dat zo op Nabers boeken steunt, 'niet als een "objectief" standaardwerk te beschouwen, zeker niet wat de kwestie van de denkrichtingen binnen het feminisme betreft'.¹⁴⁷ Heyermans was echter niet zo maar een tijdgenoot. Ze wees de feministische protesten tegen het aan banden leggen van arbeid van gehuwde vrouwen af en de Bond voor Vrouwenkiesrecht kon van meet af aan op haar sympathie rekenen. Belangrijker is dat Naber in haar gedenkboek expliciet géén aanspraak maakte op volledigheid. Ze wist dat haar geschiedenis eenzijdig kon zijn en riep anderen op om haar beeld aan te vullen en te verbeteren.¹⁴⁸ Ook in het gedenkboek *Na XXV Jaren 1898-1923. Het feminisme in zijn bloei en in zijne voleinding* nam ze deze positie in. Als 'schrijfster van *mémoires*' wilde ze zich eens laten gaan. Indrukken van het ogenblik waren altijd meer subjectief en persoonlijk dan 'een zorgvuldig gedocumenteerd historisch relaas'. En ze buitte deze subjectiviteit nog verder uit:

'Wat nood ook, indien mijne schildering, als zijnde al te subjectief, éézijdig en onvolledig wordt? Dat éézijdige, dat onvolledige zal anderen, op eenige bepaald punt tot spreken meer bevoegden, doen opstaan om aan te vullen waar ik te kort schoot, om te vermelden wat ik onvermeld liet, om te verbeteren waar ik faalde.'¹⁴⁹

Deze benadering leek op de hoor en wederhoor-strategie van Fruin. Hij hoopte dat als de katholieken eindelijk zeiden wat ze dachten hun mening besproken en, voor zover zij onjuist was, weerlegd kon worden. Door spreken en tegenspreken dacht hij de eenzijdigheid weg te nemen, én de eensgezindheid van katholieken en protestanten voor te bereiden.¹⁵⁰ De liberale hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis in de negentiende eeuw en de liberaal-feministische historica enkele decennia later trachtten beiden met hun historisch werk een dialoog tussen elkaar bestrijdende groepen te entameren om consensus te bereiken. Met zijn onpartijdigheidsleer had Fruin de historicus echter verheven tot een soort bovenpartijdige 'rechter van instructie'.¹⁵¹ Die houding kon Naber zich niet permitteren. Daarvoor was zij te veel partij en waren de gemoederen te verhit. Zij beklemtoonde het subjectieve karakter van haar feministische gedenkboeken en wilde vooral de jongeren bezielen.

Behalve over het schisma liepen de meningen ook over andere zaken uiteen. De

146 I.H. (Ida Heyermans), 'Na tien jaren', recensie van Nabers, *Na tien jaren, De Vrouw* 15 (18-4-1908), 135-136.

147 Jansz, *Denken*, 24.

148 Naber, *Na tien jaren* (1908), 16.

149 Idem, *Na XXV Jaren* (1923), 13-14.

150 Tollebeek, *De toga*, 32.

151 Ibidem, 16, 21 en 26.

Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn beoordeelde *Na tien jaren* als een aangenaam geschreven werk, maar vroeg zich af of in plaats van de NVR niet het Nationaal Bureau van Vrouwenarbeid het meest directe gevolg van de Tentoonstelling was.¹⁵² Elise Haighton legde Naber in een levendige brief uit waarom het visuele gedeelte van de Tentoonstelling, zoals de Industriezaal, ten onrechte in het gedenkboek ontbrak:

'U, als redactrice, woonde alle congressen bij, en de tijd, die er restte, was broodnodig voor Uw redactioneel werk, zoodat ik mij dan ook niet kan herinneren U dikwijls elders te hebben gezien. Daarbij kwam, dat, gelijk U mij zelf verklaard hebt, die congressen een geheel neuen wereld voor U opende. Alle ruimte in U werd dus door die congressen in beslag genomen. Maar de Tent. bestond niet alleen uit congressen, het andere deel was de *aanschouwing*, niet de gedachte. (). En ben ik het met U eens dat de congreszaal zich opgelost heeft in den "Nat Vrouwenraad", ik kan niet anders zien dan dat de Nat Ten, de Ten als zoodanig, zich opgelost heeft in het Nat Bur. Daar ligt de Tentoonstelling in laadjes en hokjes'¹⁵³

Volgens het blad *Evolutie* was de NVR wel 'de erfgenaam der geestelijke goederen' van de Tentoonstelling, omdat de raad het gemeenschapswerk had voortgezet. De kritiek van dit blad betrof Nabers idee dat het feminisme 'een plant van Christelijken bodem' was.¹⁵⁴

In *Na XXV jaren* heeft Naber enkele van deze kritieken verwerkt. Ze had besloten om haar feministisch testament in een afzonderlijke uitgave voor te leggen aan haar 'Koningin' en aan de vrouwen van haar 'Volk'.¹⁵⁵ Een overzicht van de vrouwenbeweging in de algemene gedenkboeken van Wilhelmina zou de grenzen van de beschikbare ruimte altijd overschrijden. Weer noemde ze geen namen omdat een bespreking van nog levenden altijd ontijdig en voorbarig was: 'Nomina sunt odiosa'.¹⁵⁶ De Industriezaal van de Tentoonstelling kwam dit keer als 'indrukwekkende voorhof tot het heiligdom!' aan bod, maar de Congreszaal, het heiligdom, bleef het convergerende punt 'waar zoo wel in materielen als in ideeelen zin alles op uitliep'.¹⁵⁷ De Vrouwenraad vormde de voortzetting van de congressen en het Bureau de 'trouwe wachteres' tegen elke 'aanranding der vrijheid' van vrouwenarbeid.¹⁵⁸ Nog feller trok ze van leer tegen de 'scheurmaaksters'. Ultra's en gematigden hadden elkaar nodig. Enerzijds om te worden gedwongen 'tot eenig rechtmatig zelfbedwang, te worden bewaard voor overijling', anderzijds 'om te

152 'Boekbeoordeling "Na tien jaren" 1898-1908' (anoniem), *Orgaan van den Nederlandschen Vrouwenbond tot verhooging van het Zedelijk Bewustzijn* 25 (15-5-1908), 38-39

153 JNA-I, in *Na tien jaren*, brief Elise Haighton 23-3-1908 Deze discussie over de plaats van het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid bevestigt het beeld dat het bureau toen niet tot ieders tevredenheid functioneerde Cf Van Eijl, *Het weikzame verschil*, 123

154 'Literatuur', (anoniem), bespreking van *Na tien jaren* in *Evolutie* (25-3-1908), 207, een positieve recensie verscheen in *De Hervorming* (11-4-1908) (auteur onbekend)

155 Naber, *Na XXV jaren*, 8 Volgens Wijnaendts had ze de uitgave haar 'feministisch testament' genoemd W Wijnaendts Francken-Dyserinck, 'Na vijf en twintig jaar', *De Wig* 1 (juli 1923), 13-15,

156 Naber, *Na XXV jaren*, 11 Lett vert 'namen zijn hatelijk', ofwel in bepaalde situaties is namen noemen ongepast

157 Ibidem, 36-37

158 Ibidem, 53-55

worden geprikkeld tot beslistere optreden'. De hele indeling tussen ultra's en gematigden had bovendien een bedenkelijk karakter gekregen door allerlei persoonlijke grieven van oude en jonge datum. Ook nu weer hanteerde ze een nationaal model van gemeenschapszin en plichtsbesef: afscheidingen waren nodeloos verbruik van 'nationalen tijd en van nationalen arbeidskracht'.¹⁵⁹

In dit boek definieerde Naber de 'Vrouwenbeweging' als het min of meer bewuste streven van de vrouw 'naar volle, individuele, zelfstandige ontwikkeling' dat onlosmakelijk verbonden was 'met de ontwikkelingsgeschiedenis van den man' en parallel lopend 'met het streven naar volmaking van de menschheid in haar geheel.' In deze 'oeroude cultuurstrijd' vormde het 'Feminisme' een speciale fase waarin vrouwen het recht vragen op vrije ontwikkeling en arbeid, en de ongehinderde uitoefening van burgerschapsrechten.¹⁶⁰ De *opkomst* van het feminisme in Nederland lag volgens haar aan het einde van de achttiende eeuw. In de patriottentijd werd het streven naar wettelijke gelijkstelling en individuele vrijheid voor alle burgers ook door vrouwen gedeeld. Het beginpunt van de beweging lag bij Naber dus veel vroeger dan in de overzichten van Elise van Calcar of Jeltje de Bosch Kemper. Dit kwam omdat zij door haar onderzoek naar de Franse tijd met de gelijkheidsbeginselen van de Bataafse Revolutie kennis had gemaakt. Deze nationale geschiedenis verschaftte haar de informatie én de legitimatie om de burgerrechten van Nederlandse vrouwen te bepleiten. Alle burgers waren gelijk voor de wet en benoembaar tot de ambten, maar vrouwen misten de rechten van het burgerschap. Al in 1906 formuleerde ze die ongelijkheid heel kernachtig:

'Dat het recht van verdienste grooter is dan het recht van geboorte, door alle mannen wordt dit thans onderling erkend; maar de vrouw wordt nog altijd gemeten, niet naar de mate harer verdienste, maar naar de maat van het feit harer geboorte als vrouw.'¹⁶¹

Kortom, de revolutie had slechts de feodale verhoudingen voor *mannelijke* burgers weggevaagd.

De Verlichtingsidealen en de Bataafse Revolutie werden dus in de feministische fase betrokken, maar de volle betekenis van deze beginselen drong volgens Naber toen nog tot weinigen door. Tussen 1840 en 1870 breidde het feminisme zich verder uit, toen de Réveilvrouwen door hun liefdadig werk ontwaakten en de dubbele moraal aanklaagden. Daarna kwam de *bloei* tussen 1870 en 1900, de tijd dat uitbreiding van meisjesonderwijs, arbeid voor vrouwen en invloed op de politiek werd bepleit, toen vrouwenverenigingen met eigen bladen werden opgericht. Deze bloei kwam tot een *hoogtepunt* in de eerste tien jaren van de twintigste eeuw. Het *einde* van het feminisme was in 1922 bereikt toen het kiesrecht van mannen en vrouwen in de grondwet werd vastgelegd.¹⁶²

De historica Jane de Jongh volgde later in grote lijnen haar visie op chronologie,

159 Ibidem, 70-71

160 Ibidem, 15-17 Soms worden de termen vrouwenbeweging en feminisme door Naber met een hoofdletter aangeduid

161 Idem, 'Schets van de geschiedenis' (1906), 8

162 Cf ook Nabers herdruk van *Wegbereidsters* (1928), 3 en idem, *Wat heeft het Feminisme* (1934), 17 en 25

oorzaken en pioniers van het feminisme als *fase*. Ook zij beschouwde de Verlichting en de Revolutie als de wortels van het feminisme, en de Réveilvrouwen als belangrijke wegbereidsters. Ook zij maakte onderscheid tussen het feminisme als fase en de bredere vrouwenbeweging. Maar in de ogen van De Jongh konden de vrouwen van de Vrije Vrouwenvereeniging (VVV) in 1889 pas de eerste feministen worden genoemd, omdat zij zich voor het eerst openlijk voor politieke vrouwenrechten hadden ingezet. Voorts werkte ze, geschoold als ze was door Bruggmans en Posthumus, de economische oorzaken van de vrouwenbeweging meer uit en bestudeerde ze de moeizame relatie tussen feminisme en socialisme. In haar analyse reflecteerde ze tevens over de 'fundamentele' psychische en fysieke verschillen tussen de geslachten, verschillen waarover de oudere feministe zich nauwelijks uitliet. Over een mogelijk einde van het feminisme zweeg De Jongh.¹⁶³

Naber had doodgemoedereerd dat einde wel verkondigd. Een dergelijke uitspraak betekende een uitdaging voor de geschiedschrijving, juist omdat ze het feminisme als een afgesloten tijdperk beschouwde. Door de afstand die ze op deze wijze creëerde, kon de feministische fase ook voorwerp van kritiek worden. Maar hiervoor was het in de beleving van vooraanstaande feministes nog te vroeg. Haar verklaring riep bij hen veel weerstand op.¹⁶⁴ Zolang vrouwen volgens deze critici gedwarsboomd werden in hun arbeid of in het uitoefenen van hun politieke rechten, zolang was het feminisme nodig. Spoedig moest ze toegeven dat ze te optimistisch was geweest. Voor de economische gelijkstelling bood de grondwet onvoldoende waarborg. Het doel was slechts in beginsel bereikt.¹⁶⁵ Het waren vooral de beperkende maatregelen van de overheid met betrekking tot vrouwenarbeid die haar verontwaardiging wekten.

In opdracht van de Nederlandsche Vereeniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap schreef ze het vlammend protest, *Wat heeft het Feminisme der Nederlandsche Vrouw gebracht? Wat mag het daarom van deze verwachten?* (1934). Om onbekende redenen gaf de NVVGS dit geschrift echter niet uit.¹⁶⁶ Daarop publiceerde ze haar aanklacht op eigen kosten als brochure en organiseerde zelf de verspreiding.¹⁶⁷ De brochure was een oorlogsverklaring aan de regering en sloeg in als een bom. Volgens *De Vaderlander* was de stem van de oude voorvechtster de eerste klarenstoot in de strijd tegen deze aantasting van vrouwenrechten.

163 De Jongh, *De vrouwen*, 21-37. In zijn proefschrift bestreed Dozy de invloed van de revoluties op het feminisme. Cf. Dozy, *Het feminisme*, 17.

164 Kritieken van Wijnandts Francken-Dysernck, 'Na vijf en twintig jaar', 13, idem, 'Boekbespreking Na XXV jaren, 1898-1923', *De Vrijheid* (1-8-1923), bespreking *Na XXV jaren* in *Evolutie* 31 (15-8-1923), 73-76. JNA-IV, aparte map corr., brief van W. Drucker 3-8-1923.

165 Naber, 'De fout der moderne vrouw' (1926).

166 JNA-III, brief mw. E.H. Piepers (secr. NVVVG), 24-7-1934. 'Ik voel mij echter wel een beetje beschamd, nu onze vereeniging op slot van zaken de brochure, welke U voor ons heeft samengesteld, niet uitgeeft, om nu dit present-exemplaar van deze brochure te ontvangen.'

167 Ieder die één gulden stortte op de girorekening van de auteur kreeg het toegezonden. Daarnaast verstuurde Naber haar brochure naar vele instanties, vrienden en vriendinnen. Enkele recensenten vroegen zich verwonderd af waarom de brochure niet in de handel was. Cf. J.M. Westerbrink, 'Een belangrijke brochure', *Het Schouwenster* Chr. Week-illustratie (14-9-1934).

Later werd beweerd dat zij de alarmklok had geluid.¹⁶⁸

In gedocumenteerde politieke protesten was Naber op haar best. Met historische argumenten hekelde ze het wetsontwerp van Marchant om huwende onderwijzeressen te ontslaan en de ministeriele circulaire van De Wilde om bij dreigend ontslag van mannelijke ambtenaren eerst gehuwde en ongehuwde 'ambtenaressen' de laan uit te sturen. Jonge vrouwen werden opgeroepen tot verzet tegen de overheid. De strijd richtte zich nu op het *behoud* van het feminisme. Mocht het wetsontwerp niet verworpen worden en de circulaire niet strijdig met de grondwet verklaard, dan moest de strijd om gelijkstelling in staatsburgerschap opnieuw met volle kracht gevoerd worden en indien nodig, met 'dezelfde zware, bloedige, persoonlijke offers als de *Engelsche Suffragettes* zonder aarzelen' hebben gebracht.¹⁶⁹ Ze moedigde jongeren tevens aan om de geschiedschrijving ter hand te nemen:

'een Geschiedenis van het Nederlandsche Feminisme is geen werk voor mij of voor iemand mijner tijdgenooten. Wij staan het nog te na om het reeds in zijn geheel te kunnen overzien, om het in zijn consequenties reeds ten volle te kunnen schatten. Dat is werk voor wie na ons komen.'¹⁷⁰

Zo was het volgens haar hoog tijd dat er een biografie van Betsy Perk geschreven werd.¹⁷¹

In herinneringen en herdenkingen schulde voor Naber een politieke en levenwekkende kracht. Om het geestelijk erfgoed werkelijk te bezitten, om als vrouwen stand te houden tegen reactionaire krachten, moest het verleden goed verwerkt zijn.¹⁷² In het IAV-Jaarboek droeg ze weer een steentje bij met haar 'Eerste Proeve van een Chronologisch Overzicht van de Geschiedenis der Vrouwenbeweging in Nederland'.¹⁷³ Het was, stelde ze, een zeer onvolledig schema dat geregeld moest worden verbeterd en vermeerderd. Er staan inderdaad fouten in dit overzicht; personen, organisaties en wetten worden bovendien zonder duidelijke selectiecriteria opgesomd. Naber begon haar 'Proeve' bijvoorbeeld met het pamflet uit 1795 van de onbekende P.B. van W., waarin deze betoogde dat vrouwen ook deel moesten uitmaken van de regering. Betje Wolff en Aagje Deken negeerde ze merkwaardig genoeg, hoewel ze de schrijfsters in eerdere publikaties wel als wegbereidsters opvoerde.

168 *Het Vaderland* (1-8-1934) noemde de brochure een oorlogsverklaring aan De Wilde en Marchant. In het JNA bevinden zich 75 brieven en kaartjes, en vele recensies en artikelen n a v van de brochure. Zo stuurde de Nationale Unie der Nederlandsche Soroptimist Club op 28-1-1935 een officieel schrijven om haar hulde te brengen voor de brochure. Cf. voor een beschouwing ook Annelèn, 'Johanna Naber' (1939).

169 Naber, *Wat heeft het Feminisme* (1934), 9, 33 en 37.

170 *Ibidem*, 2. In 1934 noemde ze dus wel wegbereidsters. Meteen kwam het verzoek van een lezeres om Mane Jungus en Suze Groshans ook te noemen. JNA-III, brief J. Snellen, 2-9-1934.

171 *Ibidem*, 18, noot 1. Piema Franken-van Driel wilde graag een dergelijke biografie schrijven. JNA-III, brieven van Franken-van Driel 11-8-1934 en 18-8-1934.

172 Naber, *Na XXV Jaren* (1923), 8, JNA-III, n a v de brochure onderstreepte ook Charlotte Polak-Rosenberg in een brief aan Naber op 28-9-1934 het belang van historische verwerking.

173 Naber, 'Eerste Proeve van een Chronologisch Overzicht'.

Levensverhalen van wegbereidsters

Naber had haar inleiding bij *Na XXV jaren* in 1923 trots ondertekend als 'Feministe'. Zij en Jeltje de Bosch Kemper gebruikten liever de term feminisme dan vrouwenemancipatie, omdat de laatste term in hun ogen gelijkheid der seksen betekende. In hun milieu stond emancipatie in een kwaad daglicht door associaties met radicalisme en socialisme.¹⁷⁴ Volgens een brochure uit 1871 wilden voorstanders van socialisme én vrouwenemancipatie de grondslagen van het huisgezin ondermijnen.¹⁷⁵ Cornélie Huygens associeerde twintig jaar later het 'afkeerwekkende stuitende woord "feminisme"' met de damesbeweging. Ze verweet de feministen een abnormale 'sexe-strijd' te voeren die klasseverschillen ontkende. Volgens deze socialiste kon alleen de socialisatie van de produktiewijze, gebaseerd op de samenwerking van beide seksen, de vrouw de plaats geven die door de natuur voor haar was bestemd.¹⁷⁶

Voor Jeltje de Bosch Kemper stond feminisme min of meer gelijk aan anti-socialisme en zij distantieerde zich van de socialistisch georiënteerde VVV. Zo ver ging Naber niet. Wel behoorde ze tot de 62 'vooraanstaande Nederlanders' die in 1918 een advertentie, *Medeburgers*, hadden ondertekend, waarin burgers worden opgeroepen om sterk te staan tegen de dreiging van de revolutie.¹⁷⁷ Opvallend is ook dat zij nauwelijks aandacht besteedde aan Olympe de Gouges en Mary Wollstonecraft, die door een enkeling als de eerste leidsters van de vrouwenbeweging werden gezien.¹⁷⁸ Waarschijnlijk waren deze figuren te vrijgevochten volgens Nabers opvattingen (ik kom daar nog in het volgende hoofdstuk op terug). Maar zij bewonderde de VVV van Wilhelmina Drucker. Zowel deze radicale vereniging als de gematigde Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn rekende ze tot de feministische fase. De wegbereidsters in Nabers biografisch werk bereidden deze fase voor. Zij kwamen uit de conservatieve, protestantse burgerij en sommigen van hen hadden het socialisme openlijk veroordeeld. Deze welgestelde pioniersters dienden als moreel voorbeeld voor het nageslacht.¹⁷⁹ Historiografisch gezien vormden deze biografieën in Nabers optiek de bouwstenen voor een geschiedenis van het feminisme. Vanuit politiek oogpunt moest deze geschiedenis de continuïteit van de vrouwenbeweging garanderen. De 'fakkels' moesten worden doorgegeven aan 'de nichtjes en achternichtjes'. Nooit

174 Cf hfst 15 en hfst 35 De Bosch Kemper maakte geen onderscheid tussen vrouwenbeweging en feminisme Naber schreef boven haar artikel 'Vrouwenemancipatie' uit *De Groene Amsterdammer* (1936) in haar eigen handschrift '60 Jaren Vr leven' Cf JNA-III, groene knipselmap Waarschijnlijk was de titel 'Vrouwenemancipatie' van de redactie afkomstig

175 Martin, *De vrouw*, 98-99 Bij de katholieken in Nederland vond de term emancipatie pas in het interbellum algemeen ingang Cf Bornewasser, 'Negentiende-eeuwse interpretaties', 56

176 Huygens, 'Socialisme', 357-358 en 365

177 Naber, *Na XXV Jaren* (1923), 156 JNA-III, bruine knipselmap, 33, advertentie uit onbekende krant november 1918 Ook de historicus Blok had ondertekend

178 Bijvoorbeeld door de anonieme Suze S, 'Iets uit de geschiedenis der vrouwenbeweging, Olympe de Gouges', in *De Amsterdammer* (11-6-1899) en (18-6-1899), 'Een voorvechtster der vrouwenbeweging in 1795', *De Navorscher* 49 (1899), 77-87 en 146-150 (anoniem), over Wollstonecraft

179 Naber, *Van onze oud-tantes* (1917), 3

mocht de nieuwe cultuur losgemaakt worden van de cultuur van haar voorgangers, de oudtantes.¹⁸⁰

Nabers eerste feministisch-biografisch werk kwam in 1909 eveneens uit bij Romeligh & Co. onder de titel *Wegbereidsters. Elizabeth Fry. Florence Nightingale. Josephine Butler. Priscilla Bright Mac Laren*. De bundel behoorde met een oplage van 1000 exemplaren tot de succesvolle uitgaven van de Groningse firma dat jaar; al in december was twee-derde verkocht.¹⁸¹ In het voorbericht verklaarde Naber dat het ontstaan en de groei van het feminisme het best aan de hand van de Engelse situatie verduidelijkt konden worden. Het feminisme was daar, zoals in veel landen, voortgekomen uit het streven naar leniging van sociale noden. Om maatschappelijke misstanden tegen te gaan eisten vrouwen na verloop van tijd invloed op de wetgeving. In Engeland was die strijd rond 1909 het hevigst. Een studie van de vier protestantse wegbereidsters zou de heftigheid van de kiesrechtstrijd begrijpelijk maken.

Veel later, in 1933, bestreed Dozy de opvatting dat deze protestantse vrouwen de wegbereidsters van het feminisme waren. Volgens hem voelden Josephine Butler en Elizabeth Fry zelf niets voor het liberale feminisme. Zij waren op de eerste plaats 'Christelijk' en strenden niet voor burgerschapsrechten.¹⁸² Het was een interessant punt dat deze predikant aansneed. Naber heeft de discrepantie tussen het bewustzijn van sociaal-actieve vrouwen uit het midden van de negentiende eeuw en haar feministische interpretatie vijftig jaar later niet geproblematiseerd. Ze wilde maar al te graag de protestantse dames tot de fase van het moderne feminisme rekenen. De levensverhalen van de deugdzame wegbereidsters rechtvaardigden in haar ogen de omstreden akties van de Engelse suffragettes. Elizabeth Fry had geijverd voor vrouwelijke gevangenen, Florence Nightingale had de vakopleiding voor verpleegsters georganiseerd, Josephine Butler had gestreden tegen vrouwenhandel en prostitutie, en Priscilla Bright Mac Laren had het vrouwenkiesrecht bepleit, – alle vier hadden verbale en/of fysieke tegenstand ervaren.¹⁸³ Het optreden van de suffragettes mocht dan agitorisch zijn, de weerstanden die zij ondervonden waren volgens Naber heel wat sterker dan in Nederland. De strijd tegen de slavernij was niet minder fel geweest. In het belang van de natie waren deze strijdmethoden soms nodig.¹⁸⁴

Dat de vaderlandslievende Naber buitenlandse pioniersters als voorbeeld stelde, werd waarschijnlijk ook ingegeven door de vrees voor nog meer ruzie en naijver

180 Ibidem, 4-5

181 JNA-I, in *Wegbereidsters* (1909), brief van Geertruida Romeligh 29-12-1909 De bundel werd goed ontvangen Cf bv de recensie van Cécile de Jong van Beek en Donk in *De Amsterdammer* (6-6-1909)

182 Dozy, *Het feminisme*, 20, 66, 101 Stelling IV van zijn proefschrift luidde 'Ten onrechte ziet Johanna Naber (cf *Wegbereidsters*) in Elisabeth Fry en Josephine Butler voorloopters van het liberale feminisme'

183 Naber bracht deze wegbereidsters al ter sprake in een recensie van Tooley's *Florence Nightingale* (1906) Dat Butler bevriend was geweest met haar achter-achternicht Sara Monod, zal Naber aangespoord hebben om haar leven te beschrijven Cf Nabers bundel, *Om en bij* (1913), 52

184 Idem, *Wegbereidsters* (1909), 7-8 en 336-338

in de beweging als vrouwen van eigen bodem voor het voetlicht werden gebracht. Toen bijna twintig jaar later een herziene herdruk van *Wegbereidsters* verscheen, portretteerde ze wel Nederlandse vrouwen, maar toen waren de meesten van hen al gestorven. Barbara van Meerten-Schilperoort werd vergeleken met Fry; Jeltje de Bosch Kemper en Anna Reynvaan met Nightingale; de gezusters Van Hogendorp met Butler; Aletta Jacobs met Bright Mac Laren. De enige nog levende, Jacobs, had de Engelse vrouwen nog persoonlijk gekend. 'Misschien waren het wel deze vier vrouwen, die bewust of onbewust, mijn leven en werk niet weinig beïnvloed hebben,' schreef ze in een bibberig handschrift aan Naber een jaar voordat ze overleed.¹⁸⁵

Pas in 1916 publiceerde Naber voor het eerst over Nederlandse pioniersters: een uitvoerig levensbericht van Anna van Hogendorp voor de Maatschappij van Nederlandse Letterkunde en een kort artikel over Mienette Storm-van der Chijs.¹⁸⁶ Het levensbericht, waarvoor de secretaris van de Maatschappij haar complimenteerde,¹⁸⁷ werd herdrukt in *Van onze oud-tantes en tantes* (1917). In deze bundel bracht Naber nog drie gestorven Nederlandse wegbereidsters voor het voetlicht. Het reisverhaal van Augusta Uitenhage de Mist (een aangetrouwde oudtante van Naber) en de gedenkschriften van Elizabeth Kemper (de tante van Jeltje de Bosch Kemper) presenteerde ze als complete egodocumenten waarin ze zich praktisch van elk commentaar onthield. In het derde artikel verkende ze de feministische betekenis van het proza van Jacoba Zwaardemaker-Visscher (de tante van archivaris Rins Visscher).

Uit de correspondentie in Nabers persoonlijk archief blijkt dat ze zich ook via contact met familieleden en vriendinnen een beeld trachtte te vormen van de wegbereidsters. Ze slaagde daar uitstekend in bij het levensbericht van Anna van Hogendorp. Niet minder boeiend waren haar biografieën van Jeltje de Bosch Kemper (1918) en Margaretha Maclaine Pont (1929). Ogenschijnlijk bestond er grote overeenkomst met het portret van Angélique Arnauld uit 1890. Ook de pioniersters misten als ongehuwde en afhankelijke dochters een levensdoel dat ze pas na 'veel inwendige strijd' bereikten. De opstandigheid tegen de vaders deed eveneens denken aan de abdis. Maar er waren pregnante verschillen. Ze interpreteerde de hoofdpersonen minder als een produkt van de omgeving – nu de feministische in plaats van de jansenistische beweging – en ze traden intentioneler op. Zo hield Margaretha Maclaine Pont niet van de stilte en de afzondering van een studeervetrek, zij hongerde volgens Naber naar de buitenwereld:

'Haar zin stond naar actie, naar strijd als het moest, kon het zijn naar verantwoordelijken arbeid. Die moest toch ergens te vinden zijn, ook voor haar. Daarom verklaarde zij op zekeren dag met verwonderlijke zelfkennis: "men wil hier een kanapé-engel van mij maken; maar

185 JNA-IV, brief Jacobs, 11-10-1928 Met een nicht van Elizabeth Fry en vier andere 'kwakers' (quakers) maakte Jacobs in 1919 een studiereis door Duitsland om daar te onderzoeken welk onheil de hongerblokkade had aangericht

186 Naber, 'Levensbericht van Anna van Hogendorp' (1916), idem, 'Een baanbreekster' (1916) In 1909 had ze ook een kort 'in memoriam' geschreven van douainière Marianne Klerk-van Hogendorp

187 JNA-I, in *Van onze oud-tantes* brief van S G de Vries, 8-12-1916

men is bezig een kanapé-duivel van mij te maken; ik krijg een slecht humeur; ik moet echt aan het werk..." en om dat te vinden ging zij op zoek.¹⁸⁸

Terwijl de nonnen van Port-Royal binnen de kloostermuren een relatieve autonomie wisten te bewerkstelligen, zoals het recht om hun eigen abdis te kiezen, wilden de feministische wegbereidsters actief in de wereld treden. Zij streden voor directe invloed op de sociale zorg, het onderwijs, de arbeid en uiteindelijk ook de politiek.

Het leven en werken van Jeltje de Bosch Kemper, 1836-1916 was de eerste omvangrijke biografie van een Nederlandse feministe. Naber had naar eigen bevinding een evenwicht moeten zoeken in de beschrijving van de beweging en de figuur die daarin een grote rol had gespeeld. Een probleem was ook dat veel oude feministische tijdschriften hopeloos zoek waren geraakt.¹⁸⁹ Ze verzamelde haar informatie door gesprekken met overlevenden en de studie van brieven, dagboeken en brochures die ze van de familie Kemper en Jeltjes vriendinnen mocht inzien.¹⁹⁰ In het besef dat de interesse voor de geschiedenis 'van ons modern feminisme zoo levendig is geworden',¹⁹¹ citeerde ze regelmatig uit deze bronnen. De biografie bevat ook een personenregister.

Voor dit werk was ze gevraagd door een grote commissie van vooraanstaande mannen en vrouwen die de nagedachtenis aan Jeltje de Bosch Kemper wilde eren.¹⁹² Dat de keuze op haar viel sprak bijna vanzelf. Slechts weinigen konden zich in die tijd beroepen op een vergelijkbare kennis van de geschiedenis van het feminisme. Naber had als historica én als feministe naam gemaakt. Daarnaast had zij voor enkele publikaties de familie Kemper onderzocht.¹⁹³ Tenslotte had ze de freule zelf meegemaakt bij haar cursus kunstnaaldwerk in 1885. Toch stond ze in eerste instantie gereserveerd tegenover het verzoek. Jeltje de Bosch Kemper had lang de opvatting gehuldigd dat de namen van 'beschaafde' vrouwen die loonarbeid verrichten, geheim moesten blijven, terwijl de jongere Naber juist van mening was dat 'loonarbeid adelt'. Maar het was vooral haar autocratische houding en haar bij tijd en wijle gebleken gebrek aan loyaliteit met de vrouwenbeweging waarmee de biografie het moeilijk had. Bijzonder pijnlijk was deze houding geweest bij wat voor Naber een mijlpaal in de geschiedenis van het Nederlandse feminisme was, de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid. Van meet af aan had De Bosch Kemper zich tegen dit initiatief gekeerd, hoezeer haar vriendin Hendrina Scholten-Commelin, die het secretariaat van de tentoonstelling op zich nam, haar van het nut trachtte te overtuigen. Toen de tentoonstelling toch door-

188 Idem, *Margaretha MacLaine Pont*, 12

189 Idem, *Jeltje de Bosch Kemper* (afgekort als *Jeltje*), XIV

190 JNA-I, 14 brieven in *Jeltje de Bosch Kemper*, o.a. met Hendrina Scholten-Commelin, 16-7-1917 en Christina de Bosch Kemper, 1-12-1918

191 Naber, *Jeltje*, XV

192 Ibidem, VII-IX

193 Idem, *Geschiedenis van Nederland* (1904), idem, *Joan Melchior Kemper* (1913), idem, 'De gedenkschriften van Elizabeth Kemper' in, idem, *Van onze oudtantes* (1917)

gang vond, bleef ze met lijdelijk verzet tegenwerken.¹⁹⁴

In de inleiding van haar biografie sprak Naber zich uit over haar aarzelingen bij het aanvaarden van de opdracht. Door het lezen van de brieven en dagboekfragmenten was zij onder de bekoering van deze vrouw gekomen en werd het schrijven 'een hoog genot', zo verklaarde ze.¹⁹⁵ Ze bewonderde Jeltje de Bosch Kemper om haar geest- en daadkracht, maar verheelde evenmin haar autoritaire karakter: de wegbereidster was deugdzaam en ambitieus, had intense vrouwenvriendschappen maar niet zonder conflicten. Zo onderhield zij een 'innigen vriendschapsband' met Louise Wijnaendts, die, vóór zij in 1890 stierf, haar vriendin Jeltje tot uitvoerster van haar testament had benoemd. Beide vrouwen bezaten volgens de biografe

'dezelfde onverzettelijkheid van wil, dezelfde beslistheid van opvatting, (..) denzelfden trek tot heerschezucht, een trek toen althans bij Jeltje de Bosch Kemper nog niet getemperd door de zachtmoedigheid, welke haar in later jaren na veel inwendigen strijd in die mate is eigen geworden'.¹⁹⁶

Door deze afwisseling van betrokkenheid en distantie ten opzichte van de hoofdpersoon werd deze biografie een hoogtepunt in Nabers loopbaan als historica. De besprekingen waren dan ook in uiteenlopende kringen lovend.¹⁹⁷ Wilhelmina Drucker liet haar weten verrukt te zijn van de inleiding, waarin de biografe 'heel haar ziel' had gelegd.¹⁹⁸

De invloed van de liberaal-staatskundige geschiedschrijving was ook in deze biografie merkbaar. Al op de eerste bladzijde plaatste Naber de hoofdpersoon in een nationaal kader: toewijding en trouw gingen niet alleen over van vader op zoon, maar vererfden ook langs de vrouwelijke lijn. Deze overdracht bleef echter in de vaderlandse geschiedenis meestal onopgemerkt, omdat dochters bij een huwelijk hun geslachtsnaam verwisselden met die van hun echtgenoot. Soms kwamen de bijdragen van vrouwen wel aan het licht, zoals van de vrouwelijke nakomelingen van Gijsbert Karel van Hogendorp en Joan Melchior Kemper. Deze 'beide mannen' hadden de staatsinrichting van het Nederlandse koninkrijk na de Franse overheersing gegrondvest. Hun kleindochters hadden dit werk voortgezet en aangevuld 'door het beginsel van recht op individuele vrijheid te doen erkennen als geldig niet alleen voor een deel der natie', maar ook voor de Nederlandse vrouw gelijkstelling voor de wet op te eisen.¹⁹⁹ Zetten Anna en Marianne van Hogendorp zich in voor de 'zedelijke bevrijding van de Nederlandsche vrouw', de naam van

194 Idem, *Jeltje*, 198-202

195 Ibidem, XIII

196 Ibidem, 35

197 Positieve recensies Joh C B (Bloem), 'Personalia', *Amstelodamum* 6 (1919), 24, Elhs M Rogge, 'Een huldeblijk', *De Amsterdammer* (15-2-1919), anoniem (wrs W Drucker gezien de stijl), 'Het leven en werken van Jeltje de Bosch Kemper', *Evolutie* (1919), 151-152, M C Kooy-van Zeggelen, 'Het leven en werken van Jeltje de Bosch Kemper', *De Hollandsche Lelie* (25-6-1919), 818-820, M S (wrs Marie Schrijnen), 'Het Leven en Werken van Jeltje de Bosch Kemper', *De Boekenschouw*, 12 (1918/1919), 305-306

198 JNA-I, in *Jeltje de Bosch Kemper*, brief Drucker, 27-11-1918

199 Naber, *Jeltje*, XI

Jeltje de Bosch Kemper was onverbrekkelijk verbonden met de geschiedenis 'van de economische vrijmaking der Nederlandsche vrouw'.²⁰⁰

Naber schiep het beeld van een ernstige vrouw uit een intellectueel milieu die gehecht was aan haar vader en tot haar 36e jaar thuis van verveling niet wist wat te doen met haar leven. Uit haar dagboek blijkt hoe depressief zij was, zoals in 1859:

'Het leven is een strijd, vooral voor de vrouw een strijd; een strijd, niet tegen het uitwendige, maar tegen een iegelyken kwaden geest in haren kleinen, huiselijken kring en bovenal tegen de boozen geest in haar zelve. (. .) en daarom wil ik stryden met alle macht en kracht tegen ieder beginsel van moedeloosheid'.²⁰¹

Volgens Naber had Jeltje de ongehuwde staat niet gezocht, wel met berusting aanvaard. 'Maar zoude haar leven als echtgenoot en moeder inderdaad rijker zijn geweest?' Zij was gekomen tot 'een hoger en meer bewust moederschap'.²⁰² Het moderne feminisme in de tweede helft van de negentiende eeuw had zij ondergaan én geleid. Dat feminisme was als 'het ruischen van een levenwekkende wind', die met een krachtig geluid de vrouwen ging roepen tot een nieuw individueel zelfstandig leven. Vervolgens werd deze roeping in bijbelse termen gegoten. Jeltje was 'aan die roepstem toen niet ongehoorzaam geweest, om hier een woord van de apostel Paulus te gebruiken' en werd een van de leidsters 'bij den snel voortschrijdenden ontwikkelinggang der vrouw uit het geslacht, dat aan het onze is vocrafgegaan'.²⁰³

De activiteiten van De Bosch Kemper behoorden tot de bloei van het feminisme: de roep van vrouwen om uitbreiding van hun beroeps- en onderwijsmogelijkheden en politieke rechten. De freule sloot zich eerst aan bij vrouwenverenigingen als Tesselschade. In 1883 zette zij zich in voor de oprichting van een afdeling kunstnaaldwerk aan de Rijksschool voor Kunstnijverheid. Vervolgens ijverde ze voor de organisatie van de ziekenverpleging en het huishoudonderwijs. De kroon op haar werk was het Comité ter Verbetering van den Maatschappelijken en Rechtstoestand der Vrouw in Nederland. Pas toen in 1907 de Bond voor Vrouwenkiesrecht werd opgericht, ijverde zij ook voor vrouwenkiesrecht. Deze grote maatschappelijke ommekeer kwam echter niet tot stand door een enkeling:

'Jeltje de Bosch Kemper staat te dezen opzichte noch alleen noch op zich zelve. Integendeel, wij zien haar in de dagen (..), welke aan de opkomst van ons modern feministisch vereenigingsleven vooraf gingen, omringd door een breede schare van vrouwen, begaafd als zij met een helder verstand (..) met eenen onvermoeibaren arbeidsdrang'.²⁰⁴

In de biografie werden de begrippen vrijheid, volk, vooruitgang en burgerschap uit de nationale geschiedschrijving herijkt vanuit de ervaringen van vrouwen met begrippen als 'cultuurstrijd' en 'modern feminisme'. Naber maakte tevens histori-

200 Ibidem, XI-XII

201 Ibidem, 7-8

202 Ibidem, 12

203 Ibidem, 13

204 Ibidem, XII

sche gebeurtenissen zoals de Franse Revolutie en het industrialisatieproces sekse-specifiek. Niet minder belangrijk was dat door het gebruik van mondelinge bronnen en thans niet meer te achterhalen documenten een boeiend onderdeel van de geschiedenis van de Nederlandse vrouwenbeweging bewaard bleef.

Behoud van het feministisch erfgoed

In de jaren dertig, toen de vrouwenbeweging in het defensief werd gedrukt en de jongere generatie nauwelijks meer weet had van de strijd voor vrouwenrechten in het verleden, groeide bij diverse feministes de behoefte om het erfgoed van de vrouwenbeweging voor een breed publiek te ontsluiten. De particuliere collecties van bijvoorbeeld Aletta Jacobs, Rosa Manus en Titia van der Tuuk waren óf verkocht óf slechts voor een kleine kring van vrienden en vriendinnen toegankelijk. Toch waren er eerder pogingen ondernomen tot een systematische documentatie van de positie van vrouwen, het feminisme en de vrouwenbeweging. Het antiquariaat Martinus Nijhoff had voor de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in een door Rins Visscher samengestelde catalogus reeds 1644 oude en nieuwe boeken óver vrouwen aangeboden onder de titel: *La femme: qualités – travaux – histoire* (1898). Voorts bevond zich toen in de congreszaal de boekhandel van Geertuida Römelingh en Sophie Tresling. De eerste had nog een andere catalogus uitgegeven: *Catalogus van boeken door Nederlandsche vrouwen geschreven en sedent 1850 uitgegeven, met verklarende lijst van pseudoniemen* (1898).

Ook Naber had zich op dit vlak, dikwijls achter de schermen, ingespannen. Voor de bijeenkomst van de Wereldbond in 1908 had uitgeefster Römelingh weer een boeken- en tijdschriftenstand verzorgd. Na afloop besprak ze met Naber de voortzetting van haar 'business'.²⁰⁵ Römelingh stichtte samen met Catharina Lubach, financieel gesteund door Naber, op 1 januari 1909 de uitgeverij Römelingh & Co.²⁰⁶ De Groningse uitgeverij concentreerde zich 'op het terrein van den Vrouwenarbeid in den ruimsten zin, van vakopleiding, kinderopvoeding en het daarmee samenhangend vereenigingsleven', terreinen die 'het best bewerkt konden worden door vrouwen'. Deze uitgaven werden 'met voorliefde' behandeld.²⁰⁷ Naber adviseerde bij de beoordeling van de kopij, terwijl Cornelia van der Hart, met wie zij al in 1898 had samengewerkt, zorg droeg voor de illustraties.

Betekende deze vrouwenuitgeverij een grote stimulans voor de uitgave van boeken op het gebied van feministische literatuur en geschiedenis, van speciaal belang voor de geschiedschrijving was de Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'. Uit het archief van deze expositie blijkt merkwaardig genoeg niet dat de historische commissie, waarvan Naber deel uitmaakte, de verzamelde bronnen en ont-

205 JNA-I, in *Na tien jaren*, brieven G Römelingh 25-6-1908 en 8-7-1908 Haar eerste uitgave was waarschijnlijk het boek van Anna Polak, *Vrouwenwerk*, dat 231 pagina's telt

206 JNA-I, in *Wegbereiders*, brief Römelingh 29-12-1909 Cf ook 'Een vrouwelijke uitgeverij', *Orgaan NVVZB* 25 (15-12-1908), Everard, 'De bibliotheek' Uit de memorie van successie van Naber blijkt dat zij twee aandelen commanditaire vennootschap onder de firma G Römelingh & Co heeft gehad ter waarde van elk f 100,- Om welke jaren het gaat, is onbekend

207 JNA-I, in *Na tien jaren*, persbericht opnchtng firma Römelingh & Co, oktober 1908

sloten literatuur in een documentatie- en archiefsysteem wilde onderbrengen. Hoewel dat gezien het belangwekkende materiaal voor de hand had gelegen. De bronnen vormden wel de basis voor enkele feministisch-historische boeken.²⁰⁸ Naber zelf publiceerde bij Römelingh & Co. de bundel *Om en bij de Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'*.

Na de tentoonstelling richtte ze met drie andere vrouwen in 1914 *De Nederlandsch Vrouwenwengids* op, een cultureel blad waarin onder meer historische bijdragen geplaatst werden.²⁰⁹ Vier jaar later ging dit blad al weer op in *De Hollandsche Lelie*. Kort daarop werd het *Orgaan van den Nationalen Vrouwenraad van Nederland* uitgebracht. Het dagelijks bestuur van de NVR vormde de redactie, aangevoerd door de onvermoeibare 'Presidenté' Johanna Naber. Omdat de NVR zich beschouwde als een centrum van de bestudering van het vrouwenvraagstuk 'in den ruimsten zin van het woord', moest in elk nummer ook een overzicht verschijnen van internationale en nationale publikaties op feministisch gebied van de bij de raad binnengekomen documentatie. De bedoeling was dat een betaalde deskundige een bibliografie samen zou stellen 'zooals er tot dusver geen bestaat'.²¹⁰ De bibliografie bestond uit zes rubrieken, zoals maatschappelijk werk, beroepen en vrouwenbeweging, en werd tot en met het laatste nummer in 1921 bijgehouden.²¹¹ Het echtpaar Bertha Berg-van der Stempel en J. Berg voerde deze taak in de Amsterdamse universiteitsbibliotheek uit. Zij was daar als adjunct-bibliothecaris en hij als conservator werkzaam. Later werd een aparte bibliografiecommissie ingesteld onder leiding van mejuffrouw A.E. Jackson. Zij hield het kaartsysteem bij.

Naber hield zelf vanaf de oprichting van de NVR uit hoofde van haar functie in het Internationale Perscomité een archief bij.²¹² Toen zij het presidium van dit Perscomité bekleedde, benoemde het Dagelijks Bestuur – vermoedelijk op haar voorstel – in 1911 een archivaris die steeds verslag uitbracht in de jaarvergadering. Bij het financiële overzicht werd voortaan een onkostenpost 'archief' opgenomen. De eerste archivaris van de NVR was mejuffrouw H.C. Sandt van Nooten. (Ze werd in 1919 opgevolgd door mejuffrouw J.L. van Lennep en in 1935 door de katholieke historica M.E. Nolte).²¹³ Jonkvrouw Carolina van Hogendorp (een zusster van Anna en Marianne) schonk een archiefkast. Daarin werden correspon-

208 Behalve enkele monografieën (cf. hfst. 3.5) publiceerden leden van de historische commissie ook artikelen in bladen over de geschiedenis van vrouwen in 1813, zoals Nettie Elias, 'Dichteressen van 1813' 209 De redactie bestond behalve Naber uit mr. C. Bakker-van Bosse, Hannah van Biema-Hijmans, C.A. de Jong van Beek en Donk-Kluyver en M.C. Reesse

210 JNA-IV, proefnummer *Orgaan van den Nationalen Vrouwenraad van Nederland* (december 1918), 'Aan de leden van het Algemeen Bestuur, de leden der Internationale Comité's, de afgevaardigden van Plaatselijke Raden en Vereenigings-Voorstanders en aan de Archivares', z.p. Cf. ook 'Voorwoord' van de redactie bij het vierde proefnummer van het *Orgaan* (juni 1919), 1-2.

211 De opzet was als volgt: I. Maatschappelijk Werk. Zedelijke Opvoeding. Kinderzorg. II. Politiek. Vrouwenkiesrecht. Vrouwenbeweging. III. Gezondheidsleer. Voedingsleer. Voedingsartikelen. Kleding. IV. Beroepen. V. Staathuishoudkunde. Voortbrenging. Bevolking. VI. Personalia

212 NVR *Achtste AV* 1907, 77

213 M.E. Nolte promoveerde in 1951 bij de Nijmeegse historicus L.J. Rogier

ties, jaargangen van binnen- en buitenlandse bladen, brochures en een portret van de eerste voorzitter, douairière Marianne Klerck-van Hogendorp, opgeborgen.²¹⁴ Steeds maakte Naber als 'vice-presidente' en later als 'presidente' van de raad de leden opmerkzaam op het bestaan van dit archief. Met de bibliografie en het archief had zij reeds in 1921 de instelling van 'een centrum van voorlichting en studie' voor ogen.²¹⁵ Op voorstel van Nolte werden in 1937 delen van het archief die niet op de NVR betrekking hadden en het kaartsysteem aan het IAV in bruikleen gegeven. De bibliografiecommissie bleef in de Amsterdamse UB haar werk tot augustus 1940 voortzetten.²¹⁶ Toen de Duitsers het IAV in beslag namen verdween dus ook dit materiaal waarin veel geld en werk in geïnvesteerd was. Emmy Belinfante drong er bij het bestuurslid mejuffrouw H.S. Vening Meinesz op aan om stappen te ondernemen het NVR-archief en de bibliografie van de Duitsers los te krijgen. Deze documentatie was immers niet *internationaal* en dus minder verdacht. Belinfante, die vanwege haar joodse afkomst zelf niet durfde te pleiten, was bang dat het al te laat was: 'alles werd ingepakt en afgesloten, ook het gebouw is bezet.'²¹⁷ Het is onbekend of het bestuur nog een poging gewaagd heeft, het resultaat was in elk geval nihil.

Ook op andere manieren schiep Naber voorwaarden voor de bestudering van feminisme en vrouwenbeweging. In 1918 bestond *Evolutie* vijftieng jaar. Het blad bezat register noch inhoudsopgave. Omdat *Evolutie* van beslissende betekenis werd geacht voor de cultuurgeschiedenis van vrouwen, besloot een groep feministes als erbetoon aan Wilhelmina Drucker een beredeneerd en systematisch register samen te stellen.²¹⁸ Na vijf jaar intensief werken kon Naber in 1923 het eerste register van twintig jaargangen in 'keurige, als altijd juist gestileerde, maar bovenal gevoelige bewoordingen'²¹⁹ aanbieden aan de redactrice. Het rijke materiaal in *Evolutie* bleef volgens de inleidster ontoegankelijk 'zolang ontbreekt de sleutel, welke den toegang tot die schatkamers ontsluit, met andere woorden gezegd, zolang ontbreekt een Register.'²²⁰ De uitgave van het tweede register, dat de overige jaargangen ontsloot, maakte Drucker niet meer mee. Ze stierf in 1925 en daarmee hield ook haar spreekbuis, *Evolutie*, op te bestaan. Bij de uitgave van dit volgende register gebruikte Naber wederom de metafoor van de sleutel: 'Wie nog eens wil luisteren naar de stemmen, die thans zwijgen, kan het getuigenis van dit

214 NVR *Twaalfde AV* 1911, 22 en 77 Naber was lid van het DB

215 NVR *Veertiende AV* 1913, 52 en NVR *Tweentwintigste AV* 1921, 27

216 IIAV, arch NVR, onbekend kranteknpisel over de 38e AV van de NVR en brief van het IAV aan mej A C Schippers, secr NVR, 6-10-1938

217 IIAV, arch NVR, brief Belinfante aan Vening Meinesz, 22-8-1940 Volgens haar had Charlotte Matthes reeds vergeefs onderhandeld

218 *Evolutie Na vijf en twintig jaar* (20-3-1918) Leden van het werkcomité waren Josephine Baerveldt-Haver, Hannah van Biema-Hijmans, Hennette Goudsmit, Nita Klooster, Johanna Naber en Marie Wiener Na het vertrek van Baerveldt naar Indie en het overlijden van Goudsmit hielpen Titia van der Tuuk, A J Tillemans, Lucie Brugman, J de Jong en E Weeveringh mee Diverse leden hadden een lange staat van 'feministische' dienst achter de rug

219 W Drucker, 'Het Register', *Evolutie* 31 (25-4-1923), 9

220 Naber, 'Inleiding', *Evolutie Register* (1923), 1

alles terugvinden in de 33 jaargangen van *Evolutie*, als in een schatkamer, waartoe dit Register den sleutel geeft.²²¹

Een kleine tien jaar later klaagde Piema Franken-van Driel in een brief aan Naber dat het vrouwenvraagstuk in Nederland te weinig bestudeerd werd: 'Theoretisch is het niet het geestelijk eigendom geworden van een kern, die nu de stof als 't ware voor het grijpen heeft. (...) U bent eigenlijk de eenige, die bij ons in die richting geregeld hebt gewerkt.' Als het materiaal door middel van een bibliografie kon worden overzien, zou het gemakkelijker zijn zich in de historie te verdiepen.²²² Een archiefinstelling zou de studie van de vrouwenbeweging en haar geschiedenis moeten garanderen. Naber werd uitverkoren om samen met Rosa Manus en Willemijn Posthumus-van der Goot de oprichtingsakte te ondertekenen van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV). Franken-van Driel werd bestuurslid.

Op 15 juni 1937 kreeg de oudste oprichtster het eerste exemplaar van het IAV-Jaarboek opgestuurd. Diep onder de indruk antwoordde ze:

'Hoe zal ik onder woorden brengen wat ik gevoelde, toen ik het mij door uwe Presidente toegezonden eerste ex. van uw Jaarboek ontving? (...) Jongeren beziel met lust en ijver, geschoold en bekwaamd zooals wij feministen het niet waren, niet konden zijn, gaan ons nog slechts empirisch streven van kennis en kracht leiden in een nieuwe phase van breedere, meer bewuste ontplooiing, steunende op de onomstootelijke basis van wetenschappelijk onderzoek en grondige documentatie.'²²³

Het jaarboek voldeed volgens haar aan wat 'de Nederlandsche vrouw in het nieuwe tijdperk na de beeindiging der f. (feministische, MG) periode harer maatschappelijke ontwikkeling behoeft.' Ze voegde er aan toe: 'In de waardeering van personen, die velen levenden nog zoo na staan, blijft groote voorzichtigheid geboden.' Want 'er smeult toch nog bedenkelijk veel vuur van verdeeldheid, van onderlingen naijver (...) – een vuur dat maar al te licht weder zoude kunnen opvlammen.'²²⁴ Aanleiding voor deze waarschuwing was de foute vermelding dat Aletta Jacobs de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht zou hebben opgericht.²²⁵ Enkele maanden later bereikte het IAV-bestuur het verzoek van prinses Juliana om een exemplaar van het eerste Jaarboek op te sturen. De bestuursleden verzochten daarop aan Naber een speciale opdracht voor de prinses te schrijven.²²⁶

Om greep te houden op het verleden van de vrouwenbeweging had Naber ac-

221 Idem, 'Inleiding', *Evolutie Register* (1926), 7

222 JNA-IV, brief Franken-van Driel 11-8-1934.

223 KB, 68 B 15/2, brieven en bescheiden betr. het Jaarboek IAV kladbrief Naber aan Rosa Manus en Jane de Jongh, z.d.

224 Ibidem.

225 Deze kwestie had een rol gespeeld bij de afsplitsing van de Bond voor Vrouwenkiesrecht. In 1906 vond de herverkiezing van de zittende bestuursleden van de VvVK, onder wie Aletta Jacobs, tegen de zin van de 'gematigde' fractie plaats. Het argument was dat Jacobs de grondlegster zou zijn van de VvVK. Lizzy van Dorp verklaarde daarop in een artikel dat Annette Versluys-Poelman de VvVK georganiseerd had en zich met onvermoeibare ijver door de eerste acht moeilijke jaren heengevochten had. Cf. Van Dorp en Wijnaendts Francken-Dysernck, *Een knuppel*, 11-12.

226 Moskou Speciaalarchief, arch. IAV, Notulen IAV-bestuur, 10-12-1937 en 12-1-1938

tief meegewerkt aan de ontsluiting en het behoud van het erfgoed van deze cultuur. Een vrouwenuitgeverij, bibliografieën, registers en een archiefinstelling vormden de bouwstenen van een infrastructuur waarmee de overdracht van dat verleden en dus de continuïteit van de vrouwenbeweging door geschiedschrijving, exposities en manifestaties gewaarborgd werd. Toegang krijgen tot de schatkamers van het feministisch verleden en de sleutels doorgeven aan de jongeren, daar ging het om, want in collectieve herinneringen school een vitale kracht. Had den de jongeren de oprichting van het IAV ter hand genomen, zij was er de geestelijke moeder van. Het initiatief van het IAV in 1939 om de schrijfster, historica en feministe met haar tachtigste verjaardag te huldigen, bevestigde deze symboolfunctie.²²⁷

Op verzoek van Naber stond de huldiging deze keer in het teken van de propaganda voor het IAV.²²⁸ Daarover zei ze in een interview: 'Ik heb zelf zóó mijn best gedaan voor 't archief, ik vind het zoo'n prachtinstelling, dat ik 't altijd prettig vind, als het archief meer onder de aandacht van de mensen, vooral van de jonge vrouwen, wordt gebracht.'²²⁹ Vriendinnen en bewonderaars verzamelden voor haar verjaardag f 800,-. Het grootste deel van dit bedrag schonk zij aan haar geliefde IAV.²³⁰

4.3 Waardering

4.3.1 *Erkend door de mannen van het vak*

Naber heeft voor haar publikaties in de vrouwenbeweging veel waardering ondervonden. De receptie in de geschiedwetenschap lag echter bepaald ingewikkelder. Uit alles blijkt dat ze haakte naar erkenning van gevestigde historici. De bekroning van haar studie over de geschiedenis van Nederland tijdens de Franse inlijving door Teylers Tweede Genootschap in 1904, moet haar dan ook veel voldoening hebben gegeven. De prijsvraag was opgesteld door P.L. Muller met hulp van Blok, die op Mullers verzoek ook de inzendingen beoordeelde.²³¹ Twee met de hand geschreven manuscripten werden anoniem ingezonden.

De jury besloot dat alleen 'de schrijver' van het tweede antwoord onder het motto 'Met eerbiedigen schroom' overeenkomstig de bedoeling van de prijsvraag had gearbeid. De wijze waarop 'deze schrijver zijn verhaal' had opgebouwd verdiende alle lof. Eenmaal uitgegeven zou deze studie een verrijking vormen 'onzer

227 JNA-III, groene map artikelen voor Nabers 80e verjaardag gedrukte oproep van het huldigungscomité, februari 1939

228 Moskou Speciaalarchief, notulen IAV-bestuur 14-12-1938

229 De Ruyter-van de Feer, 'Johanna Naber 80 jaar'

230 JNA-III, Receptieboek Johanna Naber 80 jaar

231 BTS, P-115, brief P.L. Muller 20-7-1904 (wrs aan de secretaris van de directeurs van Teylers Stichting) met ontwerp beoordeling antwoorden Muller was hoogleraar Algemene Geschiedenis te Leiden Tijdens de beoordeling was hij al ziek. Hij stierf kort daarna

historische letterkunde, een boek dat niet alleen veel zal worden gebruikt, wegens de duidelijke aanwijzingen der gebruikte bouwstoffen, maar ook veel zal worden gelezen door de mannen van het vak zoowel als door het publiek.²³² Toen het verzegelde naambriefje werd geopend, bleek de inzender 'Mej. Johanna W.A. Naber' te zijn. Zij kreeg de gouden medaille en f 300,- uitgereikt. Het feministische tijdschrift *Evolutie* verkneukelde zich over de bekroning. Het was een bewijs dat ook een vrouw kon uitmunten in het historisch onderzoek, al behoorde zij dan 'tot de militante feministen'.²³³

Met één klap was Naber in de wereld van de professionele historici beland. Nog voordat de eerste vrouw in 1906 bij een historicus promoveerde, presteerde zij het als 'auto-didacte' een belangwekkende studie te schrijven. Ze had bronnen bestudeerd in het Rijksarchief te Den Haag, de Archives Nationales te Parijs en het Gemeente-archief te Amsterdam en als eerste geput uit de briefwisseling tussen Napoleon en Lebrun, de 'stedehouder' van Holland tijdens de Franse bezetting. Haar werk beantwoordde aan de programmatische oproep van Kernkamp in zijn oratie van 1903 om meer aandacht te besteden aan de Franse tijd en de negentiende eeuw. In deze periode ontstonden volgens hem de belangrijke politieke en kerkelijke partijen die het staatkundig leven van de twintigste eeuw bepaalden, vond een revolutie plaats in nijverheid, handel en verkeer en ontwikkelde zich de arbeidersbeweging die niemand meer onverschillig kon laten.²³⁴ Kernkamp sloeg de vrouwenbeweging over, maar voor deze thematische verbreding zou Naber ook zorgen.

Ondanks het lovende juryrapport publiceerde Colenbrander een vernietigende recensie in *De Nederlandsche Spectator*: mejuffrouw Nabers boek was geen 'Geschiedenis van Nederland tijdens de inlijving' en kon het niet zijn.²³⁵ De bronnen waren te fragmentarisch behandeld en de gewichtigste documenten uit het Rijksarchief niet eens bestudeerd. De recensent erkende wel dat de prijsvraag tekort was geschoten over de opgave van de archivalia; onverholen kritiek op Muller en Blok dus. Daarnaast had de schrijfster haar opdracht moeten vervullen hoewel er nauwelijks onderzoek naar de Bataafsche Republiek en het Koninkrijk Holland was verricht. In deze omstandigheid was het een Herculesarbeid om een 'werkelijke geschiedenis van den tijd der inlijving te schrijven'. De informatie over de conscriptie en het civiel bestuur vormden de belangrijkste informatie 'wat in de laatste jaren over een onderwerp uit de Nederlandse geschiedenis verscheen'. Maar al viel er veel te prijzen, uit de hoofdstukken was toch geen boek gegroeid.

232 BTS, P-115, ontwerp geschreven juryrapport door Muller, opgenomen in de gedrukte versie bij de officiële uitgave van Nabers studie

233 Anonieme mededeling, *Evolutie* 13 (5-4-1905), wrs. van W. Drucker.

234 Kernkamp, *Van Wagenaai*, 24-26 (de oratie was op 19-10-1903). Op 26-9-1901 kwam in de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde van de Leidse Maatschappij, waarvan P.L. Muller voorzitter was, de correspondentie van de Franse generaals met Napoleon in de Archives Nationales te Parijs reeds ter sprake. Ook de papieren van Van der Spiegel berustend in het archief van de familie Fagel werden genoemd UBL, MNL-624, notulen Comm. voor Geschied- en Oudheidkunde, 1877-1901.

235 H.T. Colenbrander, 'Mej. Naber over den Franschen Tijd', *De Nederlandsche Spectator* (3-2-1906), 35-37.

De recensie eindigde met de verbetering van enkele fouten en een moraliserend lesje: 'Het geschiedschrijven is een zaak van goede trouw, en tot in kleinigheden toone men dit te beseffen.'²³⁶ (Wie moet bij deze terechtwijzing niet denken aan de pijnlijke Gids-affaire van 1933 toen Colenbranders plagiaat aan het licht kwam?)²³⁷ Andere tijdschriften loofden haar 'verdienstelijke' en 'in aantrekkelijken vorm gegoten werk' wel.²³⁸

Naber intussen liet het er niet bij zitten. Met het oog op de naderende eeuwfeest van het koninkrijk verscheen al in 1909 bij Tjeenk Willink een fraai geillustreerde herdruk onder de titel *Overheersching en Vrijwording*. Ze verwerkte daarin enkele door Colenbrander genoemde archivalia.²³⁹ In 1913 volgde zelfs een derde druk. In dat herdenkingsjaar kwam ook Colenbranders monografie *Inlijping en opstand* op de markt.²⁴⁰ De overeenkomsten tussen zijn boek en dat van Naber uit 1909 waren qua periode, indeling en thematiek verrassend. Wel besteedde zij meer aandacht aan cultuur-historische aspecten zoals de opwekking van het 'vaderlandsch gevoel' aan het einde van de Franse tijd door dichters, kanselredenaars en toneelspeelsters. Sommige kopjes waren echter exact hetzelfde: zoals 'decreet van 18 October 1810', 'conscriptie' of 'bezoek des Keizers'. Colenbrander negeerde desondanks haar werk volledig in zijn *Inlijping en opstand*. De enige verwijzing naar Naber was een vinnige correctie over een fout in haar biografie *Joan Melchior Kemper*.²⁴¹ Verschillende malen nam Colenbrander bovendien citaten op zonder de bronnen te noemen, die in haar *Overheersching en Vrijwording* wel werden verantwoord.²⁴²

Het woord plagiaat is hier overdreven. Voor zijn *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840* had Colenbrander veel archiefmateriaal

236 Ibidem, 37

237 In 1933 hield Colenbrander aan de Leidse universiteit in bijzijn van de koninklijke familie een herdenkingsrede over Willem van Oranje gebaseerd op zijn artikel 'Willem van Oranje', *De Gids* (1933), 3-130. Dit artikel bleek voor een groot deel zonder bronvermelding overgenomen uit *Histoire de Belgique* van H. Pirenne. De ontdekking door P.N. van Eyck en P. Geyl leidde tot een publieke rel, waardoor Colenbranders reputatie van integer wetenschapper onherstelbaar geschaad werd. Cf. Van de Westelaken, 'De Oranjeherdenking' en Von der Dunk, 'De Prins'.

238 M.G. de Boer, *Geschiedenis van Nederland tijdens de inlijping van Nederland tijdens de inlijping van Frankrijk*, TVG 21 (1906), 214-215, bespreking van *Geschiedenis van Nederland*, BVGO, 4^e reeks (1906), dl 5, 482-483 (recensent onbekend).

239 Ze onderzocht op het RA-Den Haag de door Colenbrander genoemde papieren van de Lebrun en Verheyen. Ze vroeg hem ook om advies. Verder verrichtte ze onderzoek in het familie-archief De Bosch Kemper en in het nationale archief te Parijs. JNA-IV, brief van Colenbrander 8-5-1905, ansichtkaart Archives Nationales te Parijs aan haar moeder, 24-6-1909. Cf. Naber, *Overheersching* (1909), 'Inleiding', 1-8. Deze herdruk werd lovend besproken door een onbekende recensent in *NRC* (9-12-1909) en door de kerkhistoricus L. Knappert in *De Amsterdammer* (3-4-1910). Cf. ook BVGO, 4^e reeks (1910), dl VIII, 452.

240 Colenbranders *Inlijping en opstand* was dl VII in de *Nederlandsche Historische Bibliotheek*.

241 Ibidem, 304.

242 Ibidem, 6-7, m.n. de aanhalingen van Lebrun op 14 juli 1810 hebben geen bronvermelding en zijn hetzelfde als de door Naber geciteerde zin van Lebrun, noot p. 42-44 (1909), informatie over het belastingstelsel bij Colenbrander, 13-15 lijkt eveneens precies op Naber, p. 33 (1909). In deze passages heeft Naber in 1909 tot v. 1905 niets veranderd.

bestudeerd.²⁴³ In deel VI van de *Gedenkstukken* verwees hij overigens wel naar haar bekroonde boek, zij het kritisch: 'Mej. Naber's transcriptie' was niet nauwkeurig; de tweede druk uit 1909 was 'van hooge waarde, dat evenwel gewonnen zou hebben, als de schrijfster van de in den Haag bewaarde archieven van Lebrun en d'Alphonse wat dieper studie had gemaakt'.²⁴⁴ Wat het 'diepere' in Colenbranders behandeling precies inhield, bleef duister. Het was opvallend dat Huizinga *Inlijving en Opstand* voor *De Gids* in 1914 aarzelend besprak. Volgens hem had de energieke historicus, die toch over bondige zeggingskracht en beeldend vermogen beschikte, zijn talenten deze keer karig aangewend. Een oorzaak lag misschien in de stof zelf. De periode leende zich er moeilijk voor om als historische eenheid opgevat te worden.²⁴⁵ Zoveel begrip had Naber van Colenbrander niet ondervonden.

Het resultaat van haar onderzoek kon niet in elk opzicht briljant worden genoemd – zo staan er te veel citaten in –, maar het was curieus dat Colenbrander haar degelijk gedocumenteerde studie over hetzelfde onderwerp niet eenmaal noemde. Haar boek verscheen acht jaar eerder, was nota bene door hem zelf gerecenseerd, en kort daarna volgens zijn aanwijzingen herzien. Naber had kennelijk het gras voor zijn voeten weggemaaid. Kernkamp erkende haar monografie wel. In zijn colleges over de Franse tijd maakte hij althans gebruik van zowel *Overheersing* en *Vrijwording* als *Inlijving en Opstand*.²⁴⁶ In de boekenlijst voor de geschiedenisexamens van de M.O.-akte in 1911 en 1916 voor de Franse tijd werden echter slechts genoemd: 'de deelen, door Colenbrander bewerkt voor de *Historische Bibliotheek* en wel de *Bataafsche Republiek, Schimmelpenninck en koning Lodewijk* en *Inlijving en Opstand*'.²⁴⁷ Deze marginalisering typeerde de problemen van vrouwen om door te dringen tot de historiografische canon en dus tot de historische beeldvorming.

4.3.2 'Bescheidenheit ist eine Zier'

Opgegroeid in het professorengezin met drie geleerde broers, werd Naber er maar al te vaak aan herinnerd dat zij geen universitaire opleiding had gevolgd. Dit gemis ervoer zij misschien des te sterker doordat zij zich ook in historisch-wetenschappelijke kringen bewoog. Mogelijk had zij last van diepe minderwaardigheidsgevoelens. Typerend is dat zij in 1904 haar studie naar Teylers Tweede Genootschap had opgestuurd onder het motto 'Met eerbiedigen schroom.' Daarnaast gaf ze in de

243 Het zesde deel uit de *Gedenkstukken* heet *Inlijving en Opstand*. Telkens als er een deel van de *Gedenkstukken* gereed was, verscheen een monografie van Colenbrander. In de herdruk van 1913 haalde Naber enige keren de *Gedenkstukken* aan.

244 Colenbrander, *Gedenkstukken*, zesde deel, hfst I-III (1911), IX-X, 110, *ibidem*, hfst VII-VIII (1912), XII.

245 Huizinga, *Verzamelde Werken* II, 88-90.

246 Utrecht UM, arch Kernkamp, college 'Vaderlandse Geschiedenis' 1902-1903, aant in de kantlijn, het TVG recenseerde *Inlijving en Opstand* (1913) van Colenbrander niet, Japikse schreef in de BVGO, 5^e Reeks (1915), dl II, 245-246, een kritische recensie, maar geen woord over Nabers werk in dit verband.

247 De B (M G de Boer), 'Studiewerken voor het Akte-examen Geschiedenis M O', TVG 31 (1916), 62-64.

voorredes van haar werk te kennen niet voor vakgenoten, maar voor een breed publiek te willen schrijven. Zij presenteerde zich regelmatig en haast overdreven als een dilettante. Uit dit 'metadiscours' spreekt niet zozeer bescheidenheid als wel vrees, wellicht voor het oordeel van de academische wereld waar zij veel waarde aan hechtte. Een *wetenschapster* zonder titel was in haar ogen extra kwetsbaar. Vrouwen hadden daarom geen recht hun studie of vakopleiding omwille van een huwelijk af te breken. Het solidariteitsgevoel dat hen onderling behoorde te verbinden, maakte het voor iedere vrouw tot een ereschuld om te slagen bij de examens. Want als 'één vrouw' niet voldeed, dan werd gezegd dat 'de vrouw' niet voldeed. Vrouwelijke studenten moesten de hoogste eisen stellen aan zichzelf om de tegenzin van 'nog zoo velen harer hoogleeraren in vrouwenstudie, hun ongehoof aan den ernst ervan, te overwinnen door zelve geen ander dan voortreffelijk werk te leveren.'²⁴⁸ Op deze wijze zette Naber dus zelf de sekseverschillen in de wetenschap voort. Ze eiste zelfs dat vrouwen hun academische studie altijd zouden bezegelen met een dissertatie. De huidige generatie had volop gelegenheid deskundig te worden. Van haar hing het af of de erfenis die de volgende generatie vrouwen ontving een insolvente boedel of een rijke schat zou zijn.²⁴⁹

Naber was er ook van overtuigd dat vrouwen zich te bescheiden opstelden. Wetenschapsters ondervonden dikwijls de waarheid van de spreuk: '*Bescheidenheit ist eine Zier, doch kommt man weiter ohne ihr.*'²⁵⁰ Zijzelf publiceerde ondanks haar onzekerheid al spoedig onder eigen naam. Slechts vier keer had ze het pseudoniem Rechlin dis gebruikt: toen zij dong naar de prijsvraag van Tesselschade en bij drie artikelen kort daarna. Ook haar voornaam schreef ze voluit, opdat er geen misverstand kon bestaan over het geslacht van de auteur. Ze presenteerde zich dus als *schrijfster* en *historica*. De meeste universitair gevormde vrouwen, ook *historicae*, publiceerden echter evenals hun mannelijke collegae alleen met voorletters en titels bij hun achternaam.²⁵¹ Vermoedelijk wilden ze hun sekse-identiteit niet kenbaar maken, om niet op te vallen en om onbevooroordeeld gerecenseerd te worden. Zij wilden erkend worden om hun wetenschappelijke prestaties. Een intrigerende positie in dit opzicht nam Maria Kronenberg in. Zij werd door Wouter Nijhoff aangehouden om samen met hem een bibliografie van postincunabelen uit de zestiende eeuw te publiceren. Onbeschroomd legde deze *historica* de rol van discipel af door van Nijhoff in 1920 te eisen dat haar naam op voet van gelijkheid met de zijne op het titelblad zou prijken. Opvallend is dat op alle uitgaven van deze omvangrijke bibliografie Nijhoff mét en Kronenberg zonder voornaam staan vermeld. In 1951 kreeg zij een ere-doctoraat in de Letteren uitgereikt.²⁵²

248 Naber, 'Het beweerde wetenschappelijke tekort' (1924)

249 Idem, *Wat heeft het Feminisme* (1934), 38, idem, 'Dilettantisme' (1937)

250 Idem, 'Het beweerde wetenschappelijke tekort' (1924), 25

251 In de BVGO schreef Johanna M. Sernée als J. M. Sernée. In TVG publiceerde Jo Proot zowel met als zonder voornaam. De meeste *historicae* vermeldden hun voornaam niet. Ook in Engeland gebruikten *historicae* in het interbellum alleen hun initialen. Een uitzondering was dr. Eileen Power. Cf. Davis, 'History's Two Bodies', 25

252 Wouter Nijhoff en M. E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliografie*. Het tweede deel in 1940 verscheen

Werd zo wel de academische identiteit duidelijk, de sekse-identiteit bleef onzichtbaar. Dit heeft tot vele misvattingen geleid. Achter voorletters vermoedt men vaak een mannelijke auteur zodat bij aanhalingen gemakkelijk verwezen wordt naar 'zijn' in plaats van 'haar' publikatie. Het feit dat Rins Visscher haar ambtelijke correspondentie ondertekende met 'archivaris', bezorgde haar stevast antwoorden met de aanhef 'Geachte heer'.²⁵³ Ook bij dit onderzoek ontdekte ik pas veel later de vrouwen achter diverse initialen in tijdschriften en boeken. Zo was Johanna Naber in het boek *Prins Willem van Oranje 1533-1933* niet de enige vrouwelijke auteur. Achter de voorletters van dr. E.M.A. Timmer en dr. S.W.A. Drossaers bleken de *historicae* Emilia Timmer en Sophie Drossaers schuil te gaan.

Al bezat Naber geen academische titel, zij had als historica én schrijfster, in die combinatie, een respectabele reputatie. Ze werd voor publikaties als auteur gevraagd en participeerde in academische genootschappen. Met haar vader bezocht zij de jaarvergaderingen van de Maatschappij van Nederlandse letterkunde, waarvan ze sinds 1898 lid was.²⁵⁴ Van 1918 tot 1921 had ze bovendien zitting in het bestuur. Ze hield er enkele voordrachten en toen de *Levensberichten* in verband met de bezuinigingen afgeschaft dreigden te worden, werd deze maatregel mede dankzij haar inspanningen voorkomen.²⁵⁵ Daarnaast was ze lid van het Historisch Genootschap, het Provinciaal Utrechtsch Genootschap en de vereniging Amstelodamum.²⁵⁶ Zes van haar boeken werden herdrukt en voor twee daarvan won ze de prijs van Teylers Tweede Genootschap.²⁵⁷ Op hoge leeftijd werd Naber als 'talentvolle historieschrijfster' geroemd en menig historicus van professie zal haar wel eens hebben benijd om haar staat van dienst.²⁵⁸

Toch wordt de receptie van haar geschiedschrijving gekenmerkt door een zekere mate van segregatie en inconsistentie. Studies die pasten in de nationale geschiedschrijving en zeker de uitgaven waarvoor ze niet eerder onderzochte bronnen onderzocht, werden door historici uitgebreid en soms lovend in wetenschappelijke tijdschriften besproken. Maar haar *feministisch*-historische werk werd, zoals bijna de hele feministisch-historische produktie, genegeerd. In Nabers geval is deze segregatie heel merkwaardig. Zo werd in de *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* en het *Tydschrift voor Geschiedenis* wél Joan Melchior Kemper

alleen van de hand van M.E. Kronenberg. Cf. ook Kronenberg, 'Hoe de samenwerking' en Baranelli e a., *Geachte promovenda*, 119-121. Kronenberg had een M.O.-akte gehaald

253 Koolen, 'De vrouw', 103

254 UBL, MNL-43, presentielijsten maaltijden

255 UBL, MNL-76 Notulen Bestuursvergaderingen 1917-1925. Op 26-3-1920 werd besloten om i.p.v. uitgebreide *Levensberichten* beknopte necrologieën uit te geven. Cf. ook Braat, 'De Maatschappij', 82

256 Naber werd in 1907 lid van het PUG, wrs. tot ± 1932. Door het ontbreken van de ledenlijsten tussen 1898 en 1919 kon niet achterhaald worden door wie zij was voorgedragen. Ze was van 1910 tot 1919 lid van Amstelodamum GAU, PUG 39/138, inv. 13 I B-3, lijsten der kandidaten voor het lidmaatschap, *Achtste Jaarboek der Vereeniging Amstelodamum* (1910), ledenlijst. Cf. ook hfst. 3.4

257 De volgende boeken zijn herdrukt: *Reclindis, Kracht in zwakheid, Vorstinnen van het Huis van Oranje-Nassau, Geschiedenis van Nederland* (bekroond), *Wolff en Deken* (bekroond) en *Wegbereidsters*

258 A. Hallema, 'Mey Johanna W.A. Naber Onze talentvolle historieschrijfster', *De Haagsche Courant* (24-3-1929). Hallema was redacteur van het in 1935 opgerichte maandschrift *Historia*

maar niet *Jeltje de Bosch Kemper* gerecenseerd, terwijl de biografie van laatstgenoemde qua verbeeldingskracht en opbouw veel meer kwaliteit bezit dan die van grootvader Kemper.²⁵⁹ Dat de oorzaak niet altijd gezocht hoeft te worden in de sekse van de recensent blijkt uit het TVG, want voor dit tijdschrift werkten diverse vrouwen. Jo Proot besprak in 1906 haar *Geschiedenis van Nederland* en Titia Geest in 1928 haar bundel *Vrouwenleven in Prae-Reformatietijd*.²⁶⁰

Onbeschaamd diskwalificeerde Blok echter bijna haar hele historisch oeuvre in de NRC. In een artikel voor haar zeventigste verjaardag in 1929 herdacht hij Naber als een gematigde feministe die nooit in een optocht voor vrouwenkiesrecht zou strijden met 'een sprekend vrouwenvaandel in de hand zwaaiend naar de verbaasde volksmenigte'. Alleen haar *Geschiedenis van Nederland* beschouwde hij als zuiver wetenschappelijke arbeid. In zijn oordeel weerklinkt Colenbranders venijn uit 1906:

'Ik, die aan H H directeuren 25 jaar geleden de bekroning voorstelde, denk er natuurlijk niet aan de beteekenis van dat boek te verkleinen: het voldeed ten volle aan de bij de door Teyler uitgeschreven prijsvraag gestelde eischen en werd dus terecht bekroond. Leg evenwel dit boek b v naast Colenbranders *Inlijving en Opstand* en ge ziet dadelijk het verschil; bij mej Naber trouw en eerlijk weergeven van wat de haar in de prijsvraag aangewezen bronnen te Parijs, Den Haag en elders opleverden, een vlotte, aangename stijl zooals in al hare geschriften (), maar geen diepte van beschouwing, geen rake kenschetsing der behandelde personen en zaken. In andere woorden, men vindt in haar boek meer beschrijving dan historisch inzicht, () meer blijven aan de oppervlakte dan indringen in de stof; in het kort echt "vrouwenwerk", zonder () dat met dit woord hier iets kleinerends bedoeld is.'

Het verbaasde de historicus niet dat deze 'echt vrouwelijke vrouw' met 'haar sterken geest in een niet sterk lichaam' zich vooral had gewijd aan 'merkwaardige vrouwen in onze geschiedenis en die van haar dierbaar Frankrijk'.²⁶¹

Al blonk Naber niet altijd uit in psychologisch inzicht en al schilderde ze sommige figuren teveel in dienst van een beweging,²⁶² het zwakke punt van Blok was dat weinig andere historici talent voor 'diepte van beschouwing' en 'rake kenschetsing' bezaten. Dikwijls worden kenschetsingen ook 'raak' gevonden als ze passen in de gangbare geschiedschrijving. Levensbeschrijvingen van vrouwen behoorden in het betoog van de Leidse hoogleraar bij voorbaat niet tot 'zuiver wetenschappelijke arbeid'. Bovendien konden historicae in zijn opvatting nooit de

259 Lovende bespreking van Nabers *Joan Melchior Kemper* door A H (naam onbekend) in TVG 28 (1913), negatieve bespreking in de BVGO door Japikse. De biografie *Jeltje de Bosch Kemper* werd in *De Gids* van 1920, hoewel redelijk positief, onzakelijk besproken door Tutein Nolthenius in een artikel 'De Freule', de andere wetenschappelijke tijdschriften zegen in alle toonaarden.

260 J M Proot, positieve recensie van Nabers *Geschiedenis van Nederland* in TVG 21 (1906), 214-215, T J Geest, tamelijk negatieve recensie van Nabers *Vrouwenleven in Prae-reformatietijd* in TVG 43 (1928), 198-199. Titia Geest was in 1909 gepromoveerd bij H Brugmans.

261 P J Blok, 'Johanna W A Naber', NRC (24-3-1929). Toch verwijst Blok in deel IV van de derde, herziene druk van de *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* (1926), m n in het zesde hoofdstuk, herhaaldelijk naar dit bekroonde werk van Naber.

262 De historica Henriette Laman Trp-de Beaufort verweet Naber veel later gebrek aan synthesevermogen en literaire stijl. Cf H Laman Trp-de Beaufort, 'Johanna Naber. Een vrouw, die het feminisme op hooger plan heeft gebracht, en aan wie Nederland veel te danken heeft', *Algemeen Handelsblad* (24-3-1939).

noodzakelijke onpartijdigheid bereiken, daarvoor schoot immers hun verstand van nature tekort.

Het NRC-artikel zal Naber gekrenkt hebben. Blok dacht misschien grappig te zijn, maar had in zijn naïviteit een karikatuur van haar gemaakt. Hij stierf korte tijd later. Was het de ouderdom geweest? Een jaar daarvoor was hij nog door haar geholpen bij zijn biografie van Michiel de Ruyter. Als lid van de Commissie voor het De Ruyter Fonds had zij het typewerk verricht en besprekingen met de uitgever gevoerd over het manuscript.²⁶³ Voor Elisabeth Baelde was het een aanleiding om in haar feestgedicht voor Naber, 'Gesprek der Geesten', naar de hoogleraar uit te halen. Een geïrriteerde Anna Polak vroeg in een feministisch tijdschrift of 'Professor Blok hier zélf niet "echt vrouwenwerk", meer blijvend aan de oppervlakte dan indringend in de stof'?' had gegeven. Een dergelijk huldigingsartikel over een van de bekwaamste feministen en warmste vrouwenkiesrechtstrijdsters getuigde volgens haar van minachting.²⁶⁴ Gelukkig voor Naber werd ze door Brugmans en Japikse in 1929 wel voluit gehuldigd.²⁶⁵

Historici, maar ook historicae, schermden samen hun professie af, waarbij sekse-identiteit, beroepsidentiteit en wereldbeschouwing in het geding konden zijn. In een discussie over het geschiedenisonderwijs stelde Marie Wiener in 1914 dat de lerares die zich 'historica' *durfde* te noemen, de stof zodanig moest beheersen 'dat zij, naast de onderdeelen, waar zij een diepgaande wetenschappelijke studie van gemaakt heeft, de rest toch zeker in geraamte vorm in haar hoofd' moest hebben.²⁶⁶ Het is niet ondenkbaar dat de produktieve en niet-universitair geschoolde Naber bedreigend was voor andere, wellicht minder succesvolle historicae. Toen zij in 1924 vijfenzeftig jaar werd, waren er 32 vrouwen gepromoveerd op een historisch proefschrift, van wie alleen Leonie van Nierop en Charlotte van Manen enig aanzien genoten. Het bedreigende zat hem misschien ook in de inhoud en de presentatie van haar werk. Ze schreef over erkende nationaal-historische onderwerpen, maar ook over de geschiedenis van de vrouwenbeweging, ze profileerde zich als vrouw én als feministe. De met zoveel moeite verkregen status in de wetenschap werd juist door vrouwen beschermd. Om zo min mogelijk als 'nieuwkomers' op te vallen, mocht de sekse-identiteit voor academicae niet te veel op de voorgrond staan en woog de academische identiteit voor hen zwaar. Velen bewaarden daarbij grote afstand ten opzichte van het feminisme.

Zo had de commissie Hoger Onderwijs van de Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' Naber niet als historica geassocieerd. Volgens de historica Christina Ligtenberg had de commissie namelijk met

263 Naber zat in de Historische Commissie voor de De Ruyter herdenking in 1906. Cf. Blok, *Michiel Adriaanszoon de Ruyter*, 'Voorrede', XV-XX; KB, corr. Blok/Japikse 135 A-38, 9-8-1927.

264 Polak, 'Ergerlijk'.

265 H. Brugmans, 'Johanna W.A. Naber', *De Vrouw en Haar Huis* 10 (augustus 1915), 124 en N. Japikse, 'Johanna W.A. Naber', *Algemeen Handelsblad* (23-3-1929); cf. ook Hallema, 'Mej. Johanna W.A. Naber'.

266 Debat tussen de historicae Wiener en Ligtenberg in *Maandblad voor Vrouwenstudie* (1-11-1914), (1-12-1914) en (1-1-1915).

'het wetenschappelijk werk van deze niet akademies gevormde vrouw, een unicum bijna, (...) niet recht raad geweten en het was al onder de afdeling Letterkunde ondergebracht, toen een aantal vrouwelijke doctoren in de Nederlandse letteren, wie dit ter ore kwam, zich schriftelijk tot de rubriek-commissie voor Hoger Onderwijs wendden met het verzoek om aan dit werk toch een plaatsje onder de "wetenschappelijke publikaties" te gunnen. Met het gevolg dat althans twee van Johanna W. A. Naber's historische werken uit het Letterkundezaalje naar het Wetenschapplankje verhuisden.'²⁶⁷

Welke studies het etiket 'wetenschappelijk' kregen, is onbekend. Blijkbaar waren de dames niet op de hoogte dat de betrokkene zelf aan de bel getrokken had.²⁶⁸ *Bescheidenheit ist eine Zier...*

Vanuit deze commissie, die Nabers boeken dus na enige aandrang had ondergebracht bij de wetenschappelijke rubriek, kwam in 1918 de Vereniging van Vrouwen met een Academische Opleiding voort.²⁶⁹ Tekenend is dat de VVAO pas in 1938, twintig jaar na haar oprichting, besloot om de bijna tachtig-jarige het buitengewoon lidmaatschap 'op grond van haar belangrijken en uitnemenden arbeid op historisch gebied' aan te bieden. Een gewoon lidmaatschap was onmogelijk geweest, omdat zij geen academische graad bezat.²⁷⁰ Het moet wrang voor Naber zijn geweest dat deze vrouwenorganisatie zo lang voor haar gesloten bleef, terwijl zij al jaren lid was van andere academische gezelschappen.²⁷¹ De historica Maria Hartgerink-Koomans hield voor deze gelegenheid een toespraak, waarin zij Naber 'als historica in dienst van het feminisme' eerde.²⁷² Deze woorden gebruikte zij niet zonder schroom, omdat 'geschiedschrijving met tendens' een hachelijke zaak was. Volgens de spreekster gold deze tendens bij Nabers werken echter alleen voor de keuze van het onderwerp, de 'objectiviteit' liep geen ogenblik gevaar. Het VVAO-bestuur vond de bekroning van *Wolff en Deken* door Teylers Tweede Genootschap een hoogtepunt in het leven van Johanna Naber. Het was een gelukkige samenloop dat deze biografie voor de vrouwenbeweging van het grootste

267 Kroes-Ligtenberg, 'De vrouw en de wetenschap', 510

268 GAA, TDV-16, brief van Naber aan de 'secretaresse' van de TDV, 16-3-1913. De historische commissie had Nabers studies wel gebruikt. *Het College van Curatoren der Stadsamscholen 1797-1860* (1902) en *Overheersching en Vrijwording* (1909)

269 De Wilde, "Aaneensluiting"

270 De VVAO wijzigde voor deze gelegenheid art. 4 van haar statuten. RAU, arch. VVAO, 4, Notulen HB 23-10-1938, 24-26, corr. 1937-1939, brief Naber aan bestuur VVAO, 27-10-1938 waarin zij het buitengewoon lidmaatschap aanvaarde. JNA-IV, brief van Marie Anne Tellegen en de historica Wilhelmina Juynboll namens de VVAO waarin Naber als buitengewoon lid werd voorgedragen, 24-10-1938

271 De VVAO bewaarde ook afstand tot de eerste vrouwelijke doctor, Aletta Jacobs. Haar opvattingen over anti-conceptie waren o.a. de redenen voor deze reserve. Pas na 1924 werd de relatie tussen Jacobs en de VVAO verbeterd. In 1927 werd zij lid. Mogelijk speelde op de achtergrond mee dat Jacobs en Naber zich tegen de afsplitsing van de Bond voor Vrouwenkiesrecht hadden gekeerd. Het milieu waaruit de VVAO was voortgekomen, voelde zich meer tot de Bond dan tot de VvVK aangetrokken. Cf. De Wilde, 'Aaneensluiting', 45-48 en Bosch, *Het geslacht*, 241-244. Naber ontving in 1926 wel een uitnodiging van de VVAO tot het bijwonen van de openingsbijeenkomst van de International Federation of University Women, waarbij de VVAO aangesloten was. JNA-IV, uitnodiging IFUW, 28-7-1926

272 'Toespraak tot Mej. Johanna Naber gericht door Dr. Hartgerink-Koomans', *Mededeelingen VVAO* 10 (maart 1939), 4

nut bleek te zijn.²⁷³ Deze uitspraken zijn interessant omdat de VVAO zichtbaar moeite had met de interpretatie van Nabers geschiedbeoefening. De vereniging kon de feministische historica alleen appreciëren vanuit de eisen van de moderne geschiedwetenschap, althans vanuit de voorstelling die de VVAO daarvan had: objectiviteit en aantoonbare erkenning door de 'mannen van het vak'.

Misschien was dit buitengewoon lidmaatschap een pleister op een andere wonde. Voor haar tachtigste verjaardag had het IAV-bestuur overwogen om een eredoctoraat voor Naber aan te vragen. Om niet nader genoemde redenen is het bij een plan gebleven.²⁷⁴

Ook later was de waardering voor Naber als historica wisselend. Volgens Jan Romein schreef zij bij 'voorkeur en goed over vrouwen', al had haar onderwerpskeuze belangwekkender kunnen zijn: 'het zijn alle vorstinnen uit het Oranje-Huis, die hun betekenis vrijwel uitsluitend aan dat feit ontleenen'.²⁷⁵ Deze historicus verkeerde in de veronderstelling dat haar laatste biografie in 1913 verscheen en zag dus drie biografieën (*Jeltje de Bosch Kemper*, *Friedrika Bremer* en *Margaretha Wijnanda MacLaine Pont*) en zes bundels met biografische artikelen over het hoofd. Bornewasser daarentegen verweet mevrouw Posthumus-van der Goot in 1984 dat zij in haar biografisch artikel van Naber hoofdzakelijk aandacht schonk aan haar feministische activiteiten en te weinig aan haar 'beste historisch werk', dat volgens hem nog steeds van waarde is.²⁷⁶

4.4 Conclusies

Historica, feministe, protestantse, liberale, orangiste –, al deze identiteiten vormen te zamen het caleidoscopisch kader waarbinnen Johanna Naber haar geschiedschrijving ontwikkelde. De perspectieven verschoven of schoven over elkaar heen, maar de elementen bleven zeker na 1898 tamelijk constant.

Toen zij aan haar eerste studies over de nonnen van Port-Royal begon, was zij nog een onervaren historica. Als oriëntatiepunten dienden haar protestantse achtergrond en haar persoonlijke zoektocht naar identificatiemogelijkheden. In de jaren daarna trad zij thematisch en methodisch in de voetsporen van de oudliberale historici Fruin en Blok. Ook zij verdiepte zich in de nationale geschiedenis, interpreteerde Oranje als bovenpartijdig symbool en baseerde zich op grondig bron-

273 Aldus de vice-voorzitter mevrouw J M P Edel-Visser in haar openingsrede voor de VVAO, *Mededelingen* 10 (maart 1939), 1

274 Moskou Speciaalarchief, arch IAV, notulen IAV-bestuur, 8-2-1939. Onbekend is of Naber hiervan op de hoogte was

275 Romein, *De biografie*, 84. Hij waardeerde m n haar bekroonde biografie *Wolff en Deken*. Cf ook Romein en Romein-Verschoor, *De lage landen*. In de bibliografieën van alle drukken ontbreken Nabers studies. Slechts het werk van haar oudste broer is opgenomen

276 Posthumus-van der Goot, 'Johanna Wilhelmina Antoinette Naber' Bespreking door J A Bornewasser, *BMGN* 99 (1984), 435-439

nenonderzoek. Haar discursieve positie verschilde echter fundamenteel van die van haar mannelijke collega's. Zij schreef haar historische studies in de tijd dat zij zelf nog geen burgerrechten bezat en vanaf 1898 realiseerde zij zich dat maar al te goed. Spoedig trachtte de feministische historica de bewaarders van de nationale overlevering te corrigeren. In haar biografieën van prinsessen, vorstinnen en feministische wegbereidsters eiste ze het erfdeel van het vaderland voor vrouwen op. Met een beroep op het verleden legitimeerde ze zo de aanspraak van vrouwen op burgerrechten. Tevens hoopte ze met haar constructie van het gemeenschappelijke nationale verleden van vrouwen de toekomstige vrouwelijke burgers te betrekken bij de vorming van een nationale identiteit. Nabers geschiedschrijving vormde in dit opzicht een feministische uitwerking van de liberale en nationaalstaatkundige geschiedschrijving in de traditie van Fruin.

Haar feministische geschiedschrijving viel in twee typen uiteen. Het eerste type betrof de geschiedenis van de vrouwenbeweging sinds de vroegste tijden vanuit een feministische invalshoek. In deze brede geschiedopvatting fungeerden Angélique Arnauld, Catharina van Siena, Juliana van Stolberg en Wilhelmina van Pruisen als de lichtende voorbeelden van vrouwen die naar zelfverwezenlijking en autonomie streefden. Het tweede type was de geschiedenis van 'het Feminisme' als fase in de grote vrouwenbeweging, ook wel het 'moderne Feminisme' of de 'moderne Vrouwenbeweging' genoemd, lopend van circa 1790 tot 1922. Volgens Naber kondigden Wolff en Deken deze fase in Nederland aan. Misschien omdat de schrijfsters balanceerden op de grens van de feministische fase, was hun preciese plaats in de bewegingsgeschiedenis onduidelijk. Andere pioniersters waren Anna van Hogendorp en Jeltje de Bosch Kemper. Ook zichzelf rekende ze daartoe, zij had immers als 'Feministe' deze fase in 1923 afgesloten.

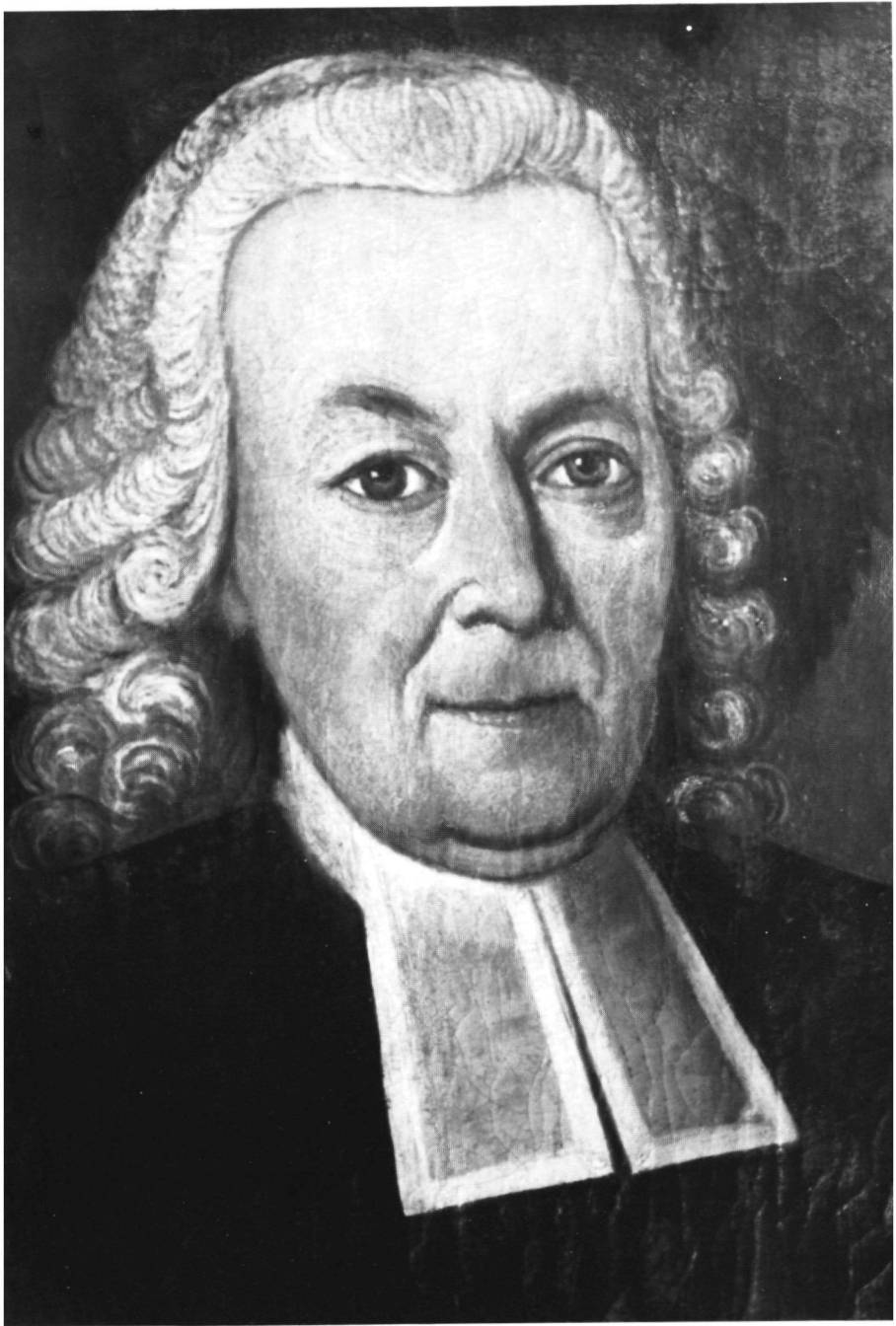
Met deze twee typen geschiedschrijving heeft Johanna Naber aan het historiografisch verruimingsproces in Nederland op heel eigen wijze bijgedragen. De geschiedenis van de Franse tijd en de negentiende eeuw, een thema waartoe Kernkamp had opgeroepen, vulde zij aan met de fase van het feminisme. Daarnaast verruimde zij de historiografie omdat zij de betekenis van de Oranjes in de vroeg-moderne tijd en de totstandkoming van het koninkrijk vanuit het perspectief van vrouwen belichtte. De geschiedwetenschap merkte deze verruiming echter niet op. Ondanks haar contacten met historici bleef zij als 'amateur-historica' en feministe altijd een beetje een buitenstaander. De keren dat Naber met een professionele historicus concurreerde, zoals met Colenbrander, delfde zij het onderspit. Hoewel zij in vergelijking met andere historicae een vooraanstaande positie had in de geschiedwetenschap, werd zij ook in VVAO-kringen pas aan het eind van haar leven als *historica* erkend. Daar had men zich eerst beziggehouden met de vraag of haar werk wel 'wetenschappelijk' verantwoord was, met als belangrijkste criterium de 'objectiviteit'.

Tenslotte was Naber ook de geestelijke moeder van het IAV, de instelling die het (historisch) onderzoek naar de vrouwenbeweging moest garanderen. Van meet af aan wilde het IAV meer verzamelen dan de geschiedenis van de

vrouwenbeweging vanaf het einde van de achttiende eeuw, de fase van het feminisme dus.²⁷⁷ Dat de oudste oprichtster daarbij alleen de politieke openbaarheid op het oog had, zoals Withuis suggereert, is zeer onwaarschijnlijk.²⁷⁸ Uit haar historio-graphische activiteiten en haar definities van vrouwenbeweging en feminisme blijkt dat ook zij een ruim aanschafbeleid voor ogen moet hebben gehad. Dit wordt nog duidelijker in het volgende hoofdstuk, waarin ik Nabers nalatenschap zal wegen en waarden op het punt van haar historische representatie van vrouwen en vrouwelijke identiteiten.

277 Bosch, 'Egodocumenten', 205.

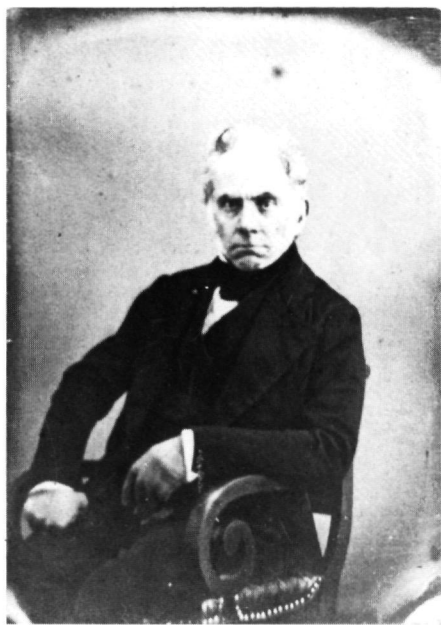
278 Withuis, 'Een schatkamer', 66.

1. Johan Anton Naber (1702-1777), Lingen

2. Begrafnisprent Johan Anton Naber (1777-1803)

3. Johan Willem Anton Naber (1797-1876), Den Haag

4. Samuel Pierre L'Honoré (1790-1861), Den Haag

5. Anna Elizabeth L'Honoré omstreeks 1855

6. *Samuel Adrianus Naber omstreeks 1860*

C.D. BUSKEN HUËT
Voorzitter 1854-1855 en 1860-1863
Ondervoorzitter 1853-1854 en
1855-1860

MR. J. T. BUYS
Voorzitter 1853-1854
Ondervoorzitter 1854-1855

MR. W. B. BERGSMA
Secretaris 1853-1854

DR. S. A. NABER
Voorzitter 1855-1860

8. Jean Charles en Johanna Naber, 1864

9. Johanna Naber, 1873

10. Klas van de Amsterdamse meisjes-HBS, omstreeks 1876. Johanna staande tweede van rechts

11. Johanna Naber en Ida Pierson in de leeszaal tijdens de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, 1898

12. Anna Elizabeth Naber-L'Honoré omstreeks 1905

13. Johanna Naber omstreeks 1909

14. Woonhuis Van Eeghenstraat 5 te Amsterdam

15. Jaarvergadering Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 1918. V.l.n.r.: vooraan in het midden P.J. Blok, Geertruida Carelsen (ps. van Amy de Leeuw), onbekend, Johanna Naber. Staande links achter Blok in het midden Cornelia Serrurier.

16. Feestelijke herdenking Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, 9 juli 1923 in de Van Dijkzaal te Den Haag. Eerste links zittend Johanna Naber; rechts vooraan staande Anna Polak

17. Johanna Naber tussen 'achternichtjes'. Ter gelegenheid van een voordracht voor de Meisjes-Novieten-Conferentie van de Nederlandse Christelijke Studenten-Vereeniging te Driebergen, 25 augustus 1923

18. Ida Poutsma-Naber
omstreeks 1927

19. Johanna Naber
omstreeks 1924

20. Jaarvergadering Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 8 juni 1927. Zittend: derde van links Annie Salomons, zesde van rechts Geertruida Carelsen (Amy de Leeuw), derde van rechts Johanna Naber. Staande: achter Carelsen, Marie van Zeggelen en P.J. Blok; rechts van Blok, Cornelia Serrurier en Thérèse Hoven.

21. Huldiging Nationale Vrouwenraad, 11 november 1929. Eerste rij midden zittend, links Elizabeth Baelde en Johanna Naber.

22. Huldiging Nationale Vrouwenraad. 25 maart 1929. Eerste rij midden met hoed is de zeventigjarige Johanna Naber en rechts Samuel Pierre Naber. Tweede rij derde van links Elizabeth Baelde, Henri Naber, onbekend, Ida Poutsma-Naber, vier onbekende dames, Jean Charles Naber

23. Crematie Aletta Jacobs, augustus 1929. Johanna Naber in het midden met hoed en stok aan de arm van een onbekende. Achter haar de heer en mevrouw Wibaut. Achter Wibaut loopt Mia Boissevain

24. Veteranendag, Utrecht 1937. Midden zittend aan het hoofd Johanna Naber. Achter haar staande Rosa Manus met links van haar Frederike van Balen-Klaar. Tweede van rechts zittend Marie Baale

25. Johanna Naber tachtig jaar, 25 maart 1939, IAV Amsterdam. V.l.n.r.: Marie Baale, Elizabeth Baelde, Rosa Manus, de jarige, op de grond achternichtje Isa van der Zee, Ida Poutsma-Naber, twee onbekende dames. Tweede rij achter Rosa Manus staande Jane de Jongh en Sini Greup-Roldanus, tussen hen in Posthumus. Achter Johanna haar neef in uniform Samuel L'Honoré Naber. Vierde van links staande Willemijn Posthumus-van der Goot

Spiegel Historiae van heldinnen

5.1 Inleiding

In maart 1940 peinsde Huizinga over de onbepaaldheid van het begrip historische grootheid. Het was juist een eeuw geleden dat Thomas Carlyle zijn zes beroemde lezingen had uitgesproken die een jaar later onder de titel *On Heroes, Hero-worship and the Heroic in History* werden gepubliceerd. 'Universal History, the history of what man has accomplished in this world, is at bottom the History of Great Men who have worked here', zo was hij zijn eerste voordracht begonnen.¹ Enkele decennia later had Jacob Burckhardt zich eveneens verdiept in 'Die historische Grösse'. Hij vatte zijn thema op als Carlyle: 'wir haben es nun mit den grossen Männern zu tun'. Volgens Huizinga hadden beide geleerden, die in andere opzichten sterk van elkaar verschilden, het vrouwelijk element veronachtzaamd niet zozeer uit 'overoude mannelijke zelfzucht en onnadenkendheid', als wel door het feit dat hun thema te eenzijdig gekozen was. Aan de voorstelling grootheid kleefde nu eenmaal 'een stuk mannelijke waan'. Het wezen van het vrouwelijke 'verdraagt die aan de quantiteit ontleende metaphoor niet. (...) De heroïne in kunst of letteren blijft steeds een travesti,' aldus Huizinga. De hoogste en diepste vrouwelijke waarden konden niet worden uitgedrukt met grootheid, heldendom en genialiteit. Deze begrippen stuitte af op 'het eeuwig vrouwelijke'. Alleen het begrip heiligheid als hoogste verwezenlijking van het menselijk vermogen onttrok zich aan de wereld van het mannelijke. Hierin ontbrak de verbinding tussen kwantiteit en voortreffelijkheid; het heilige berustte in geen aardse maat.²

Vermoedelijk zonder dat hij het beseftte demonstreerde Huizinga met zijn betoog precies hoe de historische onzichtbaarheid van vrouwen voortdurend gereproduceerd werd. Heiligheid is immers een begrip dat niet in aanmerking kan komen voor de *historiae*, omdat het onbeweeglijkheid en rust uitdrukt. Het vrouwelijke was bij Huizinga gelocaliseerd in een bijzonder en a-historisch domein. Dat vrouwen niet buiten de geschiedenis staan omdat zij onvermijdelijk verbonden zouden zijn met 'het eeuwig vrouwelijke' en het 'heilige', maar door de voorstellingen die historici over vrouwen hebben (gehad), dát bewees Nabers oeuvre waarin dynamische vrouwen uit het verleden figureerden. Zij verhief abdisen, prinsessen, schrijfsters, sociaal werksters, reizigsters en feministes tot de sfeer van de 'memorabilia', terwijl deze heldinnen in collectieve herinneringen

¹ Huizinga, 'Historische grootheid'. Cursivering MG.

² Ibidem, 130-131. Cursivering MG.

overwegend behoorden tot de 'marginalia'. In het werk van gezaghebbende historici, van wie sommigen een algemene geschiedenis zeiden te presenteren, schitterden zij door afwezigheid of dienden zij als figuranten.

Met behulp van het literatuurtheoretische model van Showalter kan de geschiedschrijving van vrouwen in de periode 1860-1948 opgevat worden als een tweestemmige historiografie. Geschiedschrijfsters en historicae schreven geschiedenis die zowel tot de toenmalige dominante als tot de 'monddood gemaakte' geschiedverhalen gerekend kunnen worden. Uit de vorige hoofdstukken bleek dat de historische produktie van de eerste feministische golf tot de 'monddood gemaakte' geschiedverhalen behoorde. Deze geschiedschrijving werd om allerlei redenen vergeten. De scheidslijnen tussen dominante en 'monddood gemaakte' verhalen zijn echter niet altijd scherp te trekken. In Nabers nationaal-orangistische geschiedschrijving bijvoorbeeld, die wel in de historiografische canon werd opgenomen, fungeerden vrouwen zeker niet als decorum. Prinsessen en vorstinnen namen er een prominente plaats in. Dit werk laat bovendien ook een feministische leeswijze toe. Geschiedschrijving kan natuurlijk op meer dan één manier gelezen en geïnterpreteerd worden. Of, om met Meijer te spreken, een historisch boek bestaat niet uit een bepaald aantal 'objectieve' teksteigenschappen. Het zijn ook de lezers/essen die betekenissen mogelijk maken en uitsluiten.³ Naber richtte zich daarnaast expliciet op verschillende, elkaar deels overlappende publieksgroepen: vrouwen, protestanten, feministen, liberalen en orangisten.

De meerstemmige positie van Naber ten opzichte van de erkende geschiedschrijving biedt een ingang om impliciete premissen over sekseverschillen bij de inhoudelijke vormgeving van de moderne geschiedwetenschap te verhelderen. Voor deze analyse maak ik onder meer gebruik van enkele narratologische inzichten. Ik vat de historiografie op als een verzameling teksten waarin met een beperkt aantal verbale tekens een (deels nonverbaal) verleden is opgeroepen, zodat onvermijdelijk 'het' verleden is vertekend. *Vertekenen* wil hier zeggen *betekenen*, betekenis geven.⁴ De wijze waarop het verleden gerepresenteerd is, de ordening van historische data tot een coherent verhaal, staat gelijk aan betekenisgeving. Betekenissen komen tot stand binnen een culturele gemeenschap of referentiegroep volgens erkende, maar tijdgebonden en veranderlijke linguïstische en communicatieve regels en conventies. Auteur én lezer/es scheppen betekenis vanuit verschillende al of niet samenhangende identiteiten, zoals klasse, natie, sekse, seksuele voorkeur of kleur. Andere auteurs en historici/ae, ook leermeesters en leerlingen, kunnen daarbij belangrijke lezers zijn. Zij verwijzen naar elkaar en bouwen soms een 'tekstnetwerk' op. (Een voorbeeld van zo'n verwijzingssysteem was de nationale geschiedschrijving van Fruin en zijn leerlingen P.L. Muller en Blok). Afhankelijk van de tijd, historische veranderingen in stijlvormen en de machtsverhoudingen in een gemeenschap krijgen sommige identiteiten op een zeker moment

3 Meijer, *De lust*, o.m. 48-49 en 246-250

4 Van Alphen, Bang, Bal, *De theorie*, voor toepassingen cf. ook Mak, 'De verklede werkelijkheid' en Rigney, *The rhetoric*, 12-18

wel en andere weinig kans om tot de historiografische canon door te dringen.

Zoals in elke tekst creëert een historicus/ca in zijn of haar geschiedschrijving betekenis met behulp van details of figuren op de achtergrond. Het betoog berust op de tegenstellingen tussen relevant en irrelevant, tussen wie of wat betekenis heeft en achtergrond is. Door details over de couleur locale, maar ook door ritme en stijl, dus door historische en literaire vormen wordt een 'realiteitseffect' gecreëerd.⁵ Historiografische genres zijn onder meer ontstaan omdat historici de aandacht vestigden op het schijnbaar irrelevante en triviale. Deze historiografische verschuivingen zijn te vergelijken met de evolutie in de schilderkunst. Diende in de vijftiende eeuw het landschap in een schilderij als achtergrond waarmee mythologische of religieuze figuren betekenis werd gegeven, een eeuw later werd het landschap zelf als betekenisvol kunstobject en nog later als genre opgevat.⁶ De opkomst van de sociale en economische geschiedenis en recent de mentaliteits- en gendergeschiedenis als specialismen kan op deze procesmatige manier begrepen worden.

In dit hoofdstuk presenter ik een leeswijze gericht op het hele scala aan vrouwelijke identiteiten in Nabers werk. Onderzocht wordt welke betekenissen zij aan historische vrouwen gaf, wie zij aan het woord liet en wie geen of nauwelijks een stem kreeg. Langs deze weg wil ik twee schijnbaar vaststaande dichotomieën, die op indirecte maar indringende wijze samenhangen met sekseverschillen, ondergraven: op historiografisch niveau de oppositie tussen het bijzondere of buiten-historische domein en de algemene of 'ware' geschiedenis; en op het niveau van de tekst de oppositie tussen betekenisvol en betekenisloos. Voor deze analyse onderscheid ik een boek of artikel van Naber als *hoofddektst*, voetnoten en losse opmerkingen in haar werk als *subtektst*, biografische informatie over Naber en de werken van andere auteurs of historici als *context*. Nabers hoofddektst wordt gekenmerkt door een grote hoeveelheid autoplagiaten (één maal plagieerde ze),⁷ waardoor beschrijvingen van Angélique Arnauld, Juliana van Stolberg of Betje Wolff en bronfragmenten letterlijk terugkeren in betogen over aanverwante onderwerpen. In de herdrukken verdwijnen dan soms noten of opmerkingen, en verandert de subtektst onopvallend.

Het hoofdstuk is geordend rond de vrouwenfiguren die Naber achtereenvolgens en op den duur ook parallel in haar hoofddekten centraal stelde. Aan de context blijf ik overigens veel aandacht besteden. In de loop der tijd zien we een groei en vermenging van metaforen en topoi die samenhangen met de door haar beschreven historische gestalten. Vier ideaalbeelden van vrouwelijkheid en verwante patronen van betekenisgeving heb ik onderscheiden: de non en het topos van de inwendige strijd; de martiale vrouwenfiguur en de retoriek van strijd en verzet; de

5 Barthes, 'L'Effet', 84-85

6 Ankersmit, 'The reality effect', 29

7 De term autoplagiaat paste FC Gerretson toe op het werk van H. Colenbrander. Cf. Blaas, 'Hajo Brugmans', 281. Blaas past op zijn beurt deze term toe op Brugmans' werk. Naber schreef in de NRC (1-8-1928) een artikel over koningin Emma waarnaar zonder bronvermelding grote delen tekst zijn overgenomen uit de schets van Louise de Neve in *Vorstinnen van het huis van Oranje-Nassau* (1898).

oudtante en de lofrede op de ongehuwde staat; en als laatste de feministische wegbereidster als moreel superieure heldin.

5.2 De metafoor van de non

Na de publikatie van het chronologisch overzicht van de vrouwenbeweging in 1937 wees Marie Romme – de oudste zus van de minister – Johanna Naber in een brief op de foutieve oprichtingsdatum van de federatie van Rooms-Katholieke Vrouwenbonden in Nederland. De federatie was niet in 1897 maar in 1919 opgericht.⁸ Naber erkende volmondig haar fout en spoorde de brievenschrijfster aan om bij een volgend overzicht mee te werken, zodat het evenwicht tussen diverse vrouwengroepen bewaard zou blijven. Ze kon er naar waarheid aan toevoegen:

'Bij mij persoonlijk heeft wat mijn studies mij hebben geleerd aangaande verschillende uitingen van nonnenleven geleid tot te diepe, innige vereering daarvan om niet te wenschen, dat daaraan in een algemeen overzicht worde geschonken de ruime plaats welke het daarbij toekomt.'

Vanaf 1898 was Naber in contact gekomen met katholieke vrouwen. Ze leerde bijvoorbeeld Jo Sterck-Proot en Marie Sloot kennen tijdens de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid. Beiden waren ook lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde; Marie Sloot behoorde zelfs tot de eerste vrouwelijke leden. Later werkte ze met hen samen in de Historische Commissie voor de Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'. Met Albertine Steenhoff-Smulders correspondeerde ze als redactrice van *De Nederlandsche Vrouwengids*.¹⁰ In deze vrouwennetwerken vervulden literatuur en geschiedenis een brugfunctie. Naber erkende bovendien evenals Fruin de verrijkende waarde van de katholieke optiek voor de Nederlandse geschiedschrijving en stimuleerde katholieke vrouwen om over de geschiedenis van hun geloofsgroep te schrijven.

Zo wijdde Marie Sloot onder het pseudoniem Melati van Java in het door Naber geredigeerde blad *Vrouwenarbeid* 'op hoogst vereerend verzoek' een bijdrage aan de weinig bekende 'Vrouwenarbeid' van actieve vrouwelijke religieuzen in Neder-

8 Naber, 'Eerste Proeve', 49 Marie Romme zat ruim 26 jaar in het bestuur van de 'Union Internationale des Ligues Féminines catholiques'. Van 1937 tot ± 1950 was zij lid van de Haagse gemeenteraad. Zij had ook zitting in de Adviescommissie van de Hooze Raad voor Arbeid. In deze commissie verdedigde ze vóór de WOII de arbeid van vrouwen tegen het wetsontwerp van haar broer. In Cf Biegel, 'Mej Romme'. De Hooze Raad van Arbeid adviseerde in juli 1938 negatief aan Romme. Uit onderzoek van Derks e a. blijkt dat, toen de federatie van RK-Vrouwenbonden door het kabinet werd gevraagd een advies te geven over het voorstel van Romme, een commissie van de federatie onder leiding van Marie Romme in 1936 de uitgangspunten van dit wetsvoorstel steunde. Cf Derks e a., *Roomse dochters*, 221 en 244. Mogelijk trad Marie Romme hier formeel namens de federatie op en had zij zelf een andere visie.

9 KB corr. Joh. Naber 68 B 15/2, Naber aan M. Romme, 11-6-1938.

10 KDC, arch. Steenhoff-Smulders, 34. Kaartje van Naber aan Steenhoff-Smulders, Amsterdam z.d. (wrs. 1914/1915). Steenhoff-Smulders werd voorzitter van de federatie van RK-Vrouwenbonden. Met dank aan Marjet Derks. Cf ook Derks, 'Dienende liefde', 194 en 207.

land." Haar exposé verwierp de tegenstelling tussen de kwezelige, moederlijke zuster en de gevoelloze, onwereldse non: 'de vriendelijke figuur der liefdezuster, die in gasthuizen of particuliere woningen haar zachte, teedere, liefderijke zorg besteedt aan zieken' óf 'de kloosterzuster als een ascetische gedaante in extase neergeknield voor het altaar, een vrouw zoo verzonken in beschouwing der hoogere dingen dat zij onvatbaar is geworden voor alle menschelijke aandoeningen'.¹² Volgens Marie Sloot woonden in Nederland aan het einde van de negentiende eeuw 12000 vrouwelijke religieuzen in 65 orden, van wie slechts een klein deel het slot hield. De grootste congregatie was die van de Liefdezusters van Onze Lieve Vrouw van Barmhartigheid. Deze orde telde 2500 zusters die 48000 kinderen onderwezen en 3000 hulpbehoevende volwassenen verzorgden: 'Het oppertoezicht over dit groote leger vrouwen is toevertrouwd aan een Algemeene Overste, die gekozen wordt door de Oversten der andere huizen'. Ze ging er prat op dat er 'weinig vrouwen zijn wier taak zoo uitgebreid en zwaar is als die van Algemeene Overste eener Orde.' Deze vrouwenarbeid had volgens haar dan ook recht op bekendheid en billijke waardering.¹³

Dit betoog is om enkele redenen bijzonder. Dat een *katholiek* schrijfster het werk van liefdezusters in het kader van de Nationale Tentoonstelling typeerde als 'Vrouwenarbeid', was op zich al ongewoon. Niet alleen klonk deze term voor sommigen nog te radicaal in de oren,¹⁴ de verzorging van zieken en het geven van onderwijs door zusters werden daarmee gelijkgesteld aan de feministische eisen voor uitbreiding van vrouwenarbeid. Voorts bleek het 'vereerend verzoek' voor deze artikelen niet afkomstig van de redactrice van *Vrouwenarbeid*, maar van katholieke supporters. Later herinnerde Naber zich dat Marie Sloot de opdracht kreeg van 'den toenmaligen aartsbisschop (sic) van Haarlem, door wiens toedoen haar ook de noodige gegevens werden verstrekt'.¹⁵ Kennelijk stond de Haarlemse bisschop Bottemanne niet onwelwillend tegenover de tentoonstelling, een initiatief van de 'neutrale' vrouwenbeweging.¹⁶ Deze opstelling was verrassend. De bisschoppen zouden later de aansluiting van de federatie van R.K. Vrouwenbonden bij de Nationale Vrouwenraad, tot teleurstelling van Naber, steeds afwijzen. Tenslotte blijkt de kritiek van de historica Alix Alkemade in haar proefschrift *Vrouwen XIX* (1966) op de geringe aandacht die de zustercongregaties kregen in de geschiedenis van de vrouwenemancipatie niet geheel gegrond.¹⁷ De opname van de bijdrage van Marie Sloot in *Vrouwenarbeid* was een bewijs dat het werk van ac-

11 Melati van Java (pseudoniem van Nicolina M. Sloot), 'De sociale arbeid der R.K. kloosterzusters in Nederland', *Vrouwenarbeid* (16-7-1898), 25-31 en (19-7-1898), 39-42, 42. Onder dit pseudoniem schreef zij ook historische romans, drama's en meisjesboeken. Ter gelegenheid van haar 50-jarig schrijversjubileum schreef Naber in *Het Vaderland* (7-2-1922) een artikel over haar.

12 Melati van Java, 'De sociale arbeid', 25.

13 Ibidem, 26-27 en 42.

14 Naber, *Na tien jaren* (1908), 12.

15 KB 68 B 15/2 Naber aan M. Romme.

16 Bisschop van Haarlem was toen Caspar J. M. Bottemanne, cf. *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek* 2 (1912). Nergens heb ik echter informatie gevonden over de opdracht van deze bisschop.

17 Alkemade, *Vrouwen*, 258-261. Cf. ook Eijt, 'Verborgene vrouwen'.

tieve vrouwelijke religieuzen al in 1898 in feministische kring werd erkend.

Misschien werd Naber pas toen geattendeerd op het bestaan en de activiteiten van deze liefdezusters. Deze onbekendheid gold ook voor veel katholieken, aldus Sloot.¹⁸ Het probleem lag allereerst bij de beoordeling van deze kloosterlingen in de loop der eeuwen door de katholieke Kerk zelf. Vrouwencongregaties, waarvan de leden zich wijdden aan het apostolaat, moesten een lange weg afleggen eer zij in 1900 als *religieuze congregaties* door de Kerk werden erkend.¹⁹ Sinds de dertiende eeuw gold voor nonnenkloosters het onderhouden van het slot als een van de voorwaarden voor de religieuze staat van vrouwen. Nonnen mochten de ruimte die voorbehouden was voor kloosterlingen alleen verlaten wanneer zij ernstig ziek waren en hun ziekte een gevaar voor de gemeenschap opleverde. Vrouwelijke kloosterlingen die zorgden voor zieken en armen buiten het klooster, kregen geen kerkrechtelijke erkenning. Met uitzondering van enkele orden, weigerde Rome categorisch deze vrouwen onder de religieuzen op te nemen. In de periode vóór 1900 konden deze vrouwen door tijdgenoten en later door historici dan ook moeilijk geïnterpreteerd en geplaatst worden.²⁰

Verlangen naar een protestants nonnenklooster

Waarom interesseerde Naber zich niet méér voor diaconessen uit de vroeg-christelijke tijd? In de negentiende eeuw namen protestantse vrouwen deze lekenvrouwen juist als voorbeeld voor hun verpleegkundige arbeid. De Duitse theoloog Theodoor Fliedner was onder de indruk geraakt van de Nederlandse diaconessen in de doopsgezinde gemeente.²¹ Hij later stichtte te Kaiserswerth zijn diaconessenhuis met een opleidingsinstituut voor onderwijzeressen, een bewaarschool en een asiel voor vrouwelijke ex-gevangenen. Na hun opleiding verrichtten de diaconessen hun zendelingenwerk in enkele Europese landen.

In *Wegbereidsters* verhaalde Naber hoe Florence Nightingale kennis maakte met de diaconessen van Fliedner, 'toen nog allen eenvoudige boerenmeisjes'.²² Nightingale wilde een opleiding voor verpleegsters in Engeland organiseren en ging in de leer bij de diaconessen. Ze vond er haar idealen van dat moment verwezenlijkt: 'een Protestantse inrichting, die al de voordeelen der oude kloosterorden bood zonder hun bindende geloften.'²³ Twee jaar later rondde ze haar studie in Parijs af bij 'de zusters van St. Vincent de Paul, bij wien zij inwoonde'.²⁴ De liefdezusters

18 Melati van Java, 'De sociale arbeid', 25

19 Alkemade, *Vrouwen*, 1-17 De officiële erkenning vond plaats in 1917 met de *Codex Iuris Canonici* Van Heijst, *Zusters*, 15

20 Dit gold speciaal voor kloppen, semi-religieuze vrouwen in de Republiek die een geestelijk leven leidden buiten het klooster Cf. Monteiro, 'Den middelen staat'

21 Kluit, *Het Réveil*, 266 Dat was in 1823

22 Naber, *Wegbereidsters* (1909), 112-113 De schets van Nightingale werd door Römelingh & Co. in een apart boekje met enkele wijzigingen uitgebracht *In memoriam van Florence Nightingale* (1910) De door mij aangehaalde citaten staan ook in het boekje In de biografie *Jeltje de Bosch Kemper* gaf Naber op p. 93 kort aan dat het Utrechtse *Diaconessenhuis* opgericht was naar voorbeeld van Fliedner en diens diaconessen

23 Idem, *Wegbereidsters* (1909), 113 Cf. ook de herdruk van 1928

24 Ibidem, 116

waren blijkbaar inspirerender geweest dan de diaconessen. Toen Nightingale naar de Krim zeilde, bevonden zich onder de 38 verpleegsters tien 'Roomsch-Katholieke zusters van barmhartigheid' ondanks het feit dat er vanuit de Anglicaanse Kerk krachtig was geprotesteerd tegen het toelaten van katholieke vrouwen in de hospitalen, alsof het 'eene verkapte poging (was) om den Britschen soldaat op zijn ziekbed voor Rome's Kerk te winnen', merkte Naber ironisch op.²⁵

Nightingale was niet de eerste protestantse vrouw in Engeland die een nonnenklooster zonder bindende geloften ideaal vond. Mary Astell had reeds in *A Serious Proposal to the Ladies* (1694) het idee geopperd dat een klooster een goede wijkplaats zou zijn voor vrouwen om te studeren en zich voor te bereiden op het huwelijk. Zij konden daar eventueel ontdekken in hoeverre 'it was "not good for a woman to marry" and so "to never consent to be a Wife"'.²⁶ Vanaf de zeventiende eeuw bestond in Engeland belangstelling voor het klooster als alternatieve leefgemeenschap voor ongehuwde vrouwen en weduwen, en als waarborg voor goed onderwijs en ziekenzorg. Ook Naber meende dat de slechte situatie in de Engelse ziekenhuizen was ontstaan door de opheffing van de kloosters die de ziekenverpleging volledig in handen hadden gehad. De verzorgsters die de plaats van de geestelijke zusters in gasthuizen en gestichten hadden ingenomen, waren een 'schandvlek voor haar volk' wegens haar dronkenschap, 'haar gemis aan vakkennis, aan beschaving, aan dien godsdienstigen drijfveer, die in vroeger tijden tot een leven van de uiterste toewijding had geleid'. De zusters waren 'vrouwen van stand' geweest, 'van voor haren tijd hooge beschaving en ontwikkeling'. Zij hadden wetenschappelijke neigingen, zin voor studie en lieten zich graag onderwijzen in wat destijds bekend was over de geneeskunde. Bovendien werden zij 'geleid door godsdienstige beweegredenen en daardoor tot zelfopoffering en plichtsbesef gebracht'.²⁷

Nabers waardering voor nonnen en zusters hing nauw samen met haar eigen leefsituatie, zo bleek uit het voorgaande hoofdstuk. Het feit dat vrouwelijke religieuzen als ongehuwden in de katholieke traditie een hogere status hadden dan gehuwde leken, fascineerde haar. Ze had de achterstelling van ongehuwde vrouwen aan den lijve ondervonden. Daarnaast sloot het ideaal van de maagdelijkheid goed aan bij haar afstandelijke houding ten aanzien van seksualiteit. De beschrijving van de intellectuele vorming van de nonnen en het meisjesonderricht in de kloosters correspondeerde met haar eigen betrokkenheid bij het onderwijs. Maar het was vooral de machtige positie van de abdisen, 'vrouwen van stand'(!), die haar aansprak. Hier ligt een verklaringsgrond waarom de diaconessen haar onverschillig lieten: het ontbrak deze eenvoudige lekenvrouwen aan gezag. Niet toevallig beklemtoonde Naber de autonomie van de abdisen ten opzichte van de patriarchale macht: de vader, de clerus en de overheid. Ze keek op tegen vrouwen die kloosters stichtten – Harlindis en Relindis – of hervormden – Angélique Arnauld en Flandrina van Nassau -. Deze laatste kloosterhervormster is opvallend

25 Ibidem, 131.

26 Hill, 'A refuge', 108.

27 Naber, *Wegbereidsters* (1909), 107-108.

aanwezig door een tekening van haar als abdis met de abbatiale kromstaf in de rechterhand, symbool voor gezag, en een missaal in de linkerhand in *Vorstinnen van het Huis van Oranje-Nassau* (1898) en *Prinsessen van Oranje in Frankrijk* (1901). In dit laatste boek kwam ook de achterkleindochter van Willem van Oranje, Louise Hollandina, als abdis van Maubuisson voor.

Met mysticae, vrouwen die een totale onthechting van de wereld nastreefden, had Naber geen affiniteit. Zij respecteerde Teresa van Avila en Catharina van Siena om hun eigenzinnigheid, hun autonomie en heel concreet, om hun kloosterhervormingen. Het ging haar niet om hun beroemde mystieke geschriften. Exact deze interpretatie nam Steenhoff-Smulders in het katholieke blad *De Lelie* over: 'zij (Teresa en Catharina, MG) staan daar als getuigen, dat de ware emancipatie der vrouw door den godsdienst noch veroordeeld, noch aangevochten wordt'.²⁸ Naber roemde Catharina van Siena meestal als de grootste figuur van de katholieke Kerk 'die het zelfs mocht wagen om openlijk den paus ter verantwoording te roepen'.²⁹ Van de twee abdisen, die als '*duae olivae*' afwisselend zevenentwintig jaar Port-Royal bestuurden en bij alle verscheidenheid van aanleg en karakter 'zoo geheel één van geest en onveranderlijk in dezelfde richting' werkten, bewonderde ze Angélique met haar leidinggevende capaciteiten meer dan de gevoelige Agnes: Angélique had een 'helder, open oog ook voor de practische zijde der dingen; haar scherp verstand gaf haar eenen ruimen blik op personen en toestanden; de strijd, de worsteling trok haar aan'. Agnes bezat 'eene groote voorliefde voor de bespiegelingen en overpeinzingen van het "schouwend leven"', en voelde zich aangetrokken tot 'de geest van dwepende mystiek'.³⁰

Deze verwantschap met *daadkrachtige* vrouwelijke religieuzen kan teruggevoerd worden op de geloofstraditie van haar ouders. De mogelijke invloed die van het Réveil op hen is uitgegaan, kwam van de maatschappelijk georiënteerde Réveil-kringen uit Den Haag. Daar had men al vroeg gekozen voor de praktische vroomheid. Het Amsterdamse Réveil had een individueel-mystieke inslag, deze aanhangers zochten naar een verdieping van de persoonlijke relatie met God. In 1840 kregen de Engelse quakers bij het Amsterdamse Réveil weinig aansluiting, terwijl ze in de Haagse kringen hartelijk werden ontvangen. Daar maakten de toespraken van de quakersvrouw Elizabeth Fry-Gurney – van wie Naber ruim een halve eeuw later een schets in *Wegbereidsters* zou opnemen – over de slavernij en het gevangeniswezen diepe indruk.³¹

²⁸ A. Steenhoff-Smulders, 'Vrouwenrechten', *De Lelie* (1910) In dit blad werd Naber regelmatig in lovende zin genoemd

²⁹ Naber, 'Schets van de geschiedenis' (1906), 5 Teresa van Avila staat in *Kracht in zwakheid I* (1890), 5 en *Fredrika Bremer* (1921), 182, Teresa en Catharina van Siena staan samen in 'Schets van de geschiedenis' (1906), 'Het Feminisme in zijn modernen vorm' (1910) en 'Vrouwenleven van voorheen en thans' (1925), 294, in de herdruk *De nonnen van Port-Royal* (1924) is Teresa vervangen door Catharina, 12

³⁰ Naber, *Kracht in zwakheid I* (1890), 87-88

³¹ Kluit, *Het protestants Réveil*, 173 en 433-435, Naber, 'Elizabeth Fry, 1780-1845', in *Wegbereidsters* (1909), 9-101

Eigenzinnige vrouwelijke religieuzen in de geschiedenis vormden ook voor andere feministes inspirerende voorbeelden. De huidige feministische interesse voor nonnen lijkt zelfs een tweede golf in de geschiedschrijving te zijn.³² Frappant in de eerste golf was de aandacht van protestantse vrouwen. In haar betoog over een gelukkig vrouwenbestaan buiten een huwelijk verwees Fredrika Bremer rond 1855 (zo blijkt uit Nabers biografie) naar Teresa van Avila:

“Wilt gij nog lezen, zwart op wit, wat het liefdeleven der vrouw buiten het menscheleke liefdeleven om kan zijn, lees dan de *Confessies* van de Heilige Theresia en vraag u dan af, hoe velen onder de gelukkig liefhebbenden in aardsche verhoudingen zouden kunnen gewagen van zoodanige zaligheden in zoodanige woorden”³³

Teresa stond ook model voor Dorothea Brooke, de idealistische hoofdfiguur uit de roman *Middlemarch* (1871-72) van George Eliot.³⁴ Dorothea kende hele passages uit de *Pensées* uit het hoofd – zoals Eliot zelf – en verheugde zich op haar huwelijk met Casaubon alsof ze met Pascal zou trouwen.³⁵ Het proza van Eliot vormde een belangrijke inspiratiebron voor Naber, zoals ook blijkt uit de vele verwijzingen in haar werk.³⁶ Overigens had de Engelse schrijfster tussen 1851 en 1854 ook Fredrika Bremer en Florence Nightingale ontmoet. Naber signaleerde zelf de invloed van Fredrika Bremer op Margaretha MacLaine Pont. In hun publikaties stelden zij alle vier de huwelijksdwang voor vrouwen in hun tijd aan de kaak en bespraken de problemen van ‘spinsters’.³⁷

Een andere gebiografeerde, de predikantsvrouw Josephine Butler, had in 1878 een biografie van Catharina van Siena gepubliceerd. Naber attendeerde haar lezeressen enthousiast op dit werk: ‘toch wist zij bij dit alles nog tijd te vinden voor wetenschappelijke, historische studien, getuige hare prachtige, rijk gedocumenteerde biografie van *Catharina van Siena*, waarvan reeds in 1881 een derde druk verscheen’.³⁸ Net als Naber interpreteerde de Engelse schrijfster de Italiaanse

32 Simone de Beauvoir verdiepte zich voor *La deuxième sexe* (1949) ook in Teresa van Avila, cf. Korte, *Een passie*. Enkele vroege voorbeelden van publikaties in de tweede feministische golf in Nederland zijn o.a. ‘Teresa van Avila, een strijdustige feministische non’, *Opzij* (1982), nr. 7, 22-27, ‘Vrouwen in de geschiedenis van het christendom’, *JVV* 4 (1983), Van Heijst, *Zusters* (1985). Voor het buitenland o.a. Bynum, ‘Women’, Bell, *Sancta Anorexia*, cf. ook de bibliografie ‘Religion and Sexuality’, *Journal of Women’s History* 3 (Winter 1992), 141-150.

33 Naber, *Fredrika Bremer* (1921), 182.

34 W.J. Harvey, ‘Introduction’, in Eliot, *Middlemarch*, 7-22, 8, cf. de recensie van H. James, *Galaxy* (maart 1873), opgenomen in Swinden (ed.), *George Eliot*, 60-68.

35 Eliot, *Middlemarch*, over Teresa 25-26, over Dorothea en Pascal 30 en 51. Cross, *George Eliot’s life*, 265-266. In 1878 schreef de bijna 60-jarige Eliot in een brief dat zij een boek over Pascal en de Port-Royalisten had gelezen. Toen ze veertien jaar was kreeg Eliot de *Pensées* als schoolprijs ‘and I am continually turning to them now to revive my sense of their deep though broken wisdom’.

36 Naber haalt Eliot aan in *Wegbereidsters* (1909 en 1928), in *Fredrika Bremer* (1921) en *Margaretha MacLaine Pont* (1929), Johan Willem Anton Naber (1936), 152 en 159. Nergens verwijst ze naar *Middlemarch*, wel naar *Adam Bede* (1859) en *The Mill on the Floss* (1860). Voor de invloed van Eliot op Busken Huet en Nabers vader, cf. hfst. 2.1.

37 Dodd, *George Eliot*, 168 en 307, Naber, *Fredrika Bremer*, 159-160, idem *Margaretha MacLaine Pont* 22.

38 Naber, *Wegbereidsters* (1909), 299. Cursivering Naber. Deze opmerking is in de herdruk van 1928 verdwenen.

hervormster te veel met een protestantse blik: 'There can be little doubt that, had she lived two centuries later, in the midst of the convulsion which rent Christendom, she would have stood firm on the side of evangelical truth, and joined her protest to that of the Reformers.'³⁹

Anna van Hogendorp, de volgende protestantse wegbereidster in Nabers geschriften – die door Butler was aangemoedigd om in Nederland te ageren tegen de geregementeerde prostitutie –, had in 1878 een levensbeschrijving van Elizabeth van Hongarije gepubliceerd. De wijze waarop de 'zelfkwellingen en zelfkastijdingen' van de heilige Elizabeth onder woorden zijn gebracht, beschouwde Naber als 'een terugdenken aan eigen zielestrijd en met dankbare erkenning van de verschillende leidingen en ervaringen' van de biografie zelf. Anna van Hogendorp keurde de dorst naar heiligheid van Elizabeth af want, zo citeerde Naber, 'haar begeerte om volmaakt te zijn, ontardde in een rusteloos jagen om volmaakt te worden'. Sommigen hadden het voorbeeld van Elizabeth ter harte genomen, zij zouden 'ons' nog in 'deze' negentiende eeuw 'willen terug voeren tot het ascetisme der dertiende en ons het zondige nog altijd willen doen zoeken in de dingen op zich zelf en niet alleen in het arme hart, dat in zijne zwakheid zich door het onschuldigste laat beheerschen en er zich aan bezondigt.'⁴⁰

Nabers oeuvre steunde dus op een heel specifiek patroon van tekstverwijzingen van protestantse wegbereidsters in de negentiende eeuw, die elkaar soms persoonlijk kenden, naar vrouwelijke religieuzen in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Zelf had zij zich verdiept in de Franse nonnen uit de zeventiende eeuw. Deze keuze werd wellicht ook ingegeven door de toegankelijkheid van het materiaal, maar het is opvallend dat ze uitgerekend deze religieuzen bestudeerde. Uit recent onderzoek blijkt dat de nonnen in Frankrijk een van de steunpunten vormden voor de contra-reformatie. Niet alleen waren er in het midden van de zeventiende eeuw meer nonnen dan monniken, zij fungeerden ook als vertrouwelingen en spintuele raadgevers van politieke leiders. Volgens Rapley kregen vrouwelijke religieuzen in tegenstelling tot protestantse vrouwen meer gelegenheid tot georganiseerde activiteiten: 'Against a general background of feminine weakness, the feminine religious life became a nucleus of real, though always discreet, strength.'⁴¹

Ze schetste Flandrina van Nassau als 'eene dier vele sympathieke nonnenfiguren' in Frankrijk 'uit den tijd der restauratie van het Katholicisme tegen het einde der 16e en in het begin der 17e eeuw'.⁴² Op heel jonge leeftijd was zij naar haar

39 Butler, *Catharine of Siene*, 239 Nabers bewondering voor Butler bleek ook uit haar rede bij het 25-jarig bestaan van de Nederlandsche Vrouwenbond ter Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn, cf Naber, 'De verantwoordelijkheid' (1909)

40 Naber, *Van onze oud-tantes* (1917), 266 Het zou interessant zijn om de levensbeschrijvingen van protestantse schrijfsters te vergelijken met die van katholieke

41 Rapley, *The Dévotes*, 5

42 Naber, *Vorstinnen* (1898), 63 In een noot verwees ze naar H.J. Allard wiens levensbeschrijving op bepaalde punten sterk afweek van die van Naber Zijn oordeel over de ontmoeting tussen Flandrina en de abt van Saint-Cyran was negatief, over de invloed van de jezuiten op de abdis juist positief

grootvader gestuurd, 'den streng Roomsch Katholieken hertog van Montpensier', die trouwbreuk pleegde door haar in de katholieke leer op te voeden. Eenmaal abdis, voerde zij in haar klooster de clausuur en de geloften van armoede en zelfverzaking weer in. En wat volgens Naber veel zei, 'een oogenblik hoopte de abt van Saint-Cyran (...) dat zij en hare abdij hem het vruchtbare arbeidsveld voor zijne hervormingsplannen zouden bieden.'⁴³ Haar zuster, prinses Charlotte Brabantine, kwam in Thouars weer in nauwe betrekking met Flandrina en er groeide 'eene vriendschappelijke, welwillende verhouding tusschen de protestantse en de Roomsch Katholieke zuster'.⁴⁴ Het kloosterleven beantwoordde ten volle aan haar geestelijke behoeften, hoewel de 'innige, oprechte vroomheid van Flandrina van Nassau' geheel door jezuitische invloeden werd beheerst. Toch bezat de abdis volgens Naber 'eene breedte van opvatting, die zelfs onder den sluier in haar de dochter van Willem van Oranje doet herkennen.' In een brief had zij geschreven: "'God is onze Opperste Rechter. Al het andere, hetzij lof, hetzij smaad van medeschepselen, is niets waard. Onze goede God is een rechtvaardig rechter en Zijn oordeel is het eenige, dat wij moeten vreezen"'. Deze uitspraken zouden verklaren waarom de zussen 'zoo innig konden verkeerden' met elkaar: 'Op deze hoogten vallen alle aardsche onderscheidingen weg en worden de verschillende kerk-gemeenschappen slechts de vorm, waarin de Geest zich aan de gemeente mededeelt.'⁴⁵ Dat Flandrina geen geestelijken of heiligen als bemiddelaars zou hebben genoemd, stemde de protestantse historica tot tevredenheid.

Ondanks haar respect voor de abdisen stond Naber ambivalent ten opzichte van hun kloosters. Aan de ene kant oefende de religieuze vrouwengemeenschap op haar vrouwenfiguren een 'onwederstaanbare' aantrekkingskracht uit, zoals in *Prinsessen van Oranje in Frankrijk* op Madame de Miramion. Zij had na de dood van haar echtgenoot in 1661 een semi-religieuze vrouwengemeenschap gevestigd, de Filles de Sainte-Geneviève die het meisjesonderwijs en de armenzorg organiseerden. De Miramion bleef volgens Naber in de wereld 'ter wille van de opvoeding harer dochter en, deze taak volbracht hebbende' wijdde zij zich 'aan armen en ongelukkigen als trouwe medearbeidster van St. Vincent de Paul'; haar naam werd door duizenden gezegend, aldus Naber.⁴⁶ Ook Anna van Hogendorp zag iets in de 'liefelijke rust' van de katholieke Kerk en Fredrika Bremer voelde een begeerte om 'het wezen van het Roomsch Katholicisme te leeren kennen'.⁴⁷ De Zweedse schrijfster liet zich zelfs overhalen tot een *retraite* in een Karmelieten-

⁴³ Ibidem

⁴⁴ Naber, *Prinsessen van Oranje* (1901), 11 en 50

⁴⁵ Ibidem, 103-106

⁴⁶ Ibidem, 104 Naber ging verder niet op madame de Miramion in. Cf. Rapley, *The Dévotes*, 96-100. Omdat de Filles de France Revolutie niet overleefden, zijn er van deze gemeenschap weinig sporen over. In Rapley's boek staat een afbeelding van Madame de Miramion als *maitresse charitable*, gekleed in een zwart gewaad van de bourgeoisie met een witte kraag, een klein kruis op de borst en een sluier om het hoofd

⁴⁷ Naber, *Van onze oud-tantes* (1917), 262 en Fredrika Bremer (1921), 204

klooster. Maar Naber meende dat 'de brandende ijver en de bruisende woordenstroom van de dweepzieke zuster G  nevi  ve' haar spoedig te veel werden. Hoewel Bremer veel had leren waarderen in het katholicisme, was het met een zucht van verlichting dat zij 'na eene week het klooster den rug toewendde om terug te keeren in de wereld'. Zij zou het protestantse beginsel van de persoonlijke verantwoordelijkheid en het geweten ver boven de kloostertucht geprefereerd hebben.⁴⁸

Maar in haar beschrijvingen van de hugenotenvervolgingen waren de kloosters in afschrikwekkende gevangenissen veranderd. Met geweld werden bekeerde hugenotenkinderen in de kloosters geplaatst. Op iedere overtreding van de beperkingsedicten stond voor mannen 'onveranderlijk de straf van veroordeeling tot de galeien en verbeurdverklaring van goederen' en voor vrouwen 'kaalscheren en opsluiting in een klooster'. Toen veel hugenoten terugkeerden tot het katholicisme, bleven de prinsessen van Oranje de 'hoedsters' van het hervormde geloof.⁴⁹

Kloosters fungeerden dus als veilige havens waar vrouwen tot 'zelfverwezenlijking' konden komen, als plaatsen waar 'het overcompleet van vrouwen door vaders en broers placht te worden ingekocht' of als gevangenissen.⁵⁰ De zin van een contemplatief leven begreep Naber niet. Daarvoor had zij een te utilitaire mensopvatting. Met enige zelfkennis bekende zij in 1924 in de herdruk van Port-Royal: 'Het kloosterwezen is ons vreemd geworden. *Het is dit althans ons, protestantsche vrouwen.* Wij zijn zoo geneigd geworden om een leven van enkel afzondering en van overpeinzing nutteloos en onvruchtbaar te achten, niet vrij (...) van trage zelfzucht.'⁵¹ In *Vrouwenleven in Prae-Reformatietijd* (1927) benaderde ze het contemplatieve leven nog negatiever: 'Vaak ook is het klooster- en kluizenaarsleven geweest een dienen op hoop van eeuwig loon dan wel uit vrees voor eeuwige straf en daarom een zoeken van zichzelf, waarbij men zichzelf verliest.'⁵² Hier was een protestantse aan het woord die daadkracht verlangde en haar christelijk-feministische overtuiging wilde uitdragen. De status, deugdzaamheid en sociale mogelijkheden van de nonnen trokken haar aan, hun gedisciplineerd en georganiseerd leven, maar niet de beschouwing van het 'zelf' in volstrekte afzondering. Een dergelijke levenshouding leidde immers niet tot veranderend optreden.

Ook George Eliot had zich op de eerste plaats voor Teresa als kloosterhervormster geïnteresseerd. Het karakter van Dorothea in *Middlemarch* is later gekenschetst als een voorbeeld van een Teresa-complex: een intense drang om te helpen en goed te doen in de wereld.⁵³ Volgens Haight 'involves (the) comparison of St. Theresa in the Prelude not mysticism, but the opportunity for practical work as the reformer of a religious order. (...) Dorothea's asceticism was not Anglo-

48 Idem, *Friedrika Bremer* (1921), 204-206

49 Idem, *Prinsessen van Oranje* (1901), 149-152, 161

50 Idem, *Kracht in zwakheid I* (1890), 217 en *De nonnen* (1924), 10-11

51 Idem, *De nonnen* (1924), 10, cursivering MG De gecursiveerde zin ontbreekt in *Kracht in zwakheid I* (1890), 217

52 Idem, *Vrouwenleven in Prae-reformatietijd* (1927), 64

53 L. Lerner, 'Dorothea and the Theresa-Complex', in Swinden (ed.), *George Eliot*, 225-247

Catholic (...), but Puritanical, springing from Evangelicalism.⁵⁴ Ascese betekent hier *innerweltliche Askese*, in termen van Max Weber: een rationeel en methodisch streven van het individu niet naar de onthechting van de wereld maar naar de vervolmaking daarvan, tot uitdrukking komend in de vorming van het karakter en de beheersing van de wil. Het sociale werk van de calvinisten was gericht op het 'majorem gloriam Dei'.⁵⁵ De verbinding tussen persoonlijke geloofsbeleving en het getuigen daarvan *in* de wereld, bedoeld om die wereld te verbeteren, kenmerkte ook nog de evangelische bewegingen in de eerste helft van de negentiende eeuw zoals het Réveil.

Volgens de Duitse domineesdochter en feministe Gertrud Baumer verlangde de protestantse geest naar vrijheid om *ik te worden*: 'Opgaan in de geest betekent in het protestantisme niet zichzelf verliezen, maar zichzelf beheersen, zeker zijn van zichzelf'.⁵⁶ Dresen stelt dat Baumer op oudere leeftijd gevoeliger werd voor de middeleeuwse vroomheid, maar de voorkeur bleef geven aan figuren die op opmerkelijke wijze vroomheid en 'aardse' daadkracht wisten te verbinden.⁵⁷ Ook Nabers hoofdfiguren hadden een voortdurende drang om iets tot stand brengen, de wereld te verbeteren door het verrichten van grote daden. Mogelijk hield haar gereserveerdheid ten aanzien van mystiek ook verband met een angst voor 'zelf-verlies'.

Inwendige strijd

Naber concentreerde zich op het 'zelf' of het 'ik' van haar vrouwelijke figuren als onderdeel van de inwendige strijd die zij doormaakten, voordat zij hun talenten in dienst stelden van de gemeenschap. Deze inwendige strijd was een topos in haar werk. Vrijwel alle vrouwen ondergingen deze fase als een catharsis – ook wel noviciaat genoemd – die louterend werkte alvorens een ommekeer tot stand kwam. Vrijheid om 'ik' te worden en autonoom te kunnen handelen, een zelfverwerkelijking in combinatie met een grote mate van zelfbeheersing, dát proces kreeg grote aandacht in de historische vrouwenfiguren van Naber.

In haar artikelen en biografieën stonden voortdurend uitdrukkingen als: innerlijke of inwendige strijd, zielestrijd, lijden en strijd, innig lijden, rechtvaardiging van de strijd, en strijd die behaagt. De zwaarte van de innerlijke strijd werd bepaald door drie samenhangende factoren: het bezit van grote talenten; het gehoor willen geven aan een roeping buiten huwelijk en moederschap; en een 'misdeeldheid' van het lichaam. Naber had een voorliefde voor bepaalde vrouwen: alleenstaande, meest ongehuwde vrouwen die zeer klein of anderszins lichamelijk 'misdeeld'

54 Haight, *George Eliot*, 564

55 Weber, *Die protestantische Ethik*, 126 'Gott aber will die soziale Leistung des Christen, denn er will, dass die soziale Gestaltung des Lebens seinen Geboten gemäss und so eingerichtet werde, dass sie jenem Zweck entspreche. Die soziale Arbeit des Calvinisten in der Welt ist lediglich Arbeit "in majorem gloriam Dei"' Cf De Guibert, 'Ascèse'

56 Dresen, *Onschuldphantasieën*, 136 Naber kende het werk van deze feministe en had haar tijdens een bijeenkomst van de IVR in 1922 ontmoet, cf paragraaf 5.3

57 Ibidem

waren. Tot deze groep behoorden de koningsdochter Renée de France, de abdis Flandrina van Nassau en de schrijfsters Elizabeth Wolff-Bekker, Fredrika Bremer en Margaretha MacLaine Pont.⁵⁸ De gedachte dringt zich natuurlijk op dat deze keuze autobiografisch was. Naber was klein, had een zwak gehoor en liep wat mank. Toch moeten we voorzichtig zijn met het leggen van deze verbanden. Een historisch werk weerspiegelt niet 'de' biografische realiteit of het oordeel van historici. Voor een deel gaat een tekst ook zijn eigen weg. Naber noteerde niets over de doofheid van Flandrina van Nassau noch over haar korte gestalte, en er kan sprake zijn geweest van toeval.⁵⁹ Ook de door haar bewonderde Teresa van Avila noemde zich – vermoedelijk als retorische strategie – 'mujercilla' (kleine vrouw), maar hierover vinden we geen woord.⁶⁰

Na de innerlijke strijd, die in alle eenzaamheid werd gevoerd, gingen de hoofdfiguren over tot de hervorming van een klooster (*Angélique Arnauld* 1890); tot het uitdragen van het hervormde geloof (*Renata van Frankrijk* 1897, *Charlotte van Bourbon in Vorstinnen* 1898); of tot sociale actie (*Jeltje de Bosch Kemper* 1918, *Fredrika Bremer* 1921, *Margaretha MacLaine Pont* 1929).⁶¹ De bijbel vormde steeds het referentiepunt. In het geloof vonden zij een troost voor teleurstellingen, een maatstaf bij hun handelen en een bron van kracht om door te zetten.⁶² In het gebed aanvaardden zij hun lichamelijk gebrek en sociaal isolement, en werden opstandigheid en machteloosheid getransformeerd tot een morele kracht. De inwendige strijd was dan de voorbode van het naar buiten treden in de wereld.

Illustratief voor het topos van de inwendige strijd was Nabers biografie *Fredrika Bremer*. Over haar schreef ze:

'Indien in de uitgave der brieven van Fredrika Bremer één ding duidelijk aan het licht komt, dan is het wel dit, dat voor haar de inwendige, innerlijke strijd, zonder welchen de geestelijke mensch niet in het leven treedt, buitengewoon zwaar is geweest, – is geweest een strijd, scherp snijdender dan eenig tweesnijdend zwaard, doorgaande tot de verdeling der ziele en des geestes, gelijk de apostel Paulus het uitdrukt.'⁶³

Voor Fredrika was de strijd speciaal zwaar

58 Notities hierover in Nabers werk *Renata van Frankrijk* (1897), 4-5, *Elizabeth Wolff-Bekker en Agatha Deken* (1912), 14-15, *Margaretha MacLaine Wynanda Pont* (1929), 5-7

59 Wel verwijst een voetnoot in Nabers *Vorstinnen* (1898), 63 naar een artikel over Flandrina van de priester Allard, waarin hij haar zwakke gezondheid en doofheid aan de orde stelde. Cf. Allard, 'Flandrina van Nassau', m.n. 72-73

60 Weber, *Teresa of Avila*, 18-19 en 36-37

61 Een uitzondering was de gehuwde Anna van Hannover. Bij haar zou de innerlijke strijd geleid hebben tot een verbetering van haar moederschap. 'Toch schijnt die reeks van teleurstellingen de diepten van haar moederlijk gevoel te hebben gewekt en de koele, trotsche, berekende jonge vorstin te hebben gevormd tot de moederlijke vrouw, die zij zich in later jaren heeft betoond.' Idem, 'Prinses Anna van Hannover als moeder' (1906)

62 In 1884 stelde Elise Haighton dat 'onze slimste vrouwen' er steeds meer van overtuigd raakten 'dat het calvinisme hun ergste vijand is' en 'het oude motto "Mijn zwakheid is mijn kracht"' verwierpen. Anna van Hogendorp en Naber lieten zich juist door dit motto inspireren. Cf. Van Calcar, 'Holland', 173-174

63 Naber, *Fredrika Bremer* (1921), 20. De door Naber gecursiveerde uitdrukking kwam al voor in *Renata van Frankrijk* (1897), VIII

'door haren bijzonderen aanleg, door hare groote gaven van geest en gemoed'; maar ook door het 'besef van leelijk en onbehaaglijk van uitzicht te zijn met haren al te grooten neus, haar al te laag voorhoofd' en 'hare altijd wat linksch en onbeholpen blijvende wijze van optreden'.⁶⁴

Zij wees het huwelijk af, zoals bleek uit haar dagboek:

"Maar trouw nooit, Fredrika, gij zoudt het bitter en bitter berouwen, als gij u in de onzekerheid van uw gemoed daartoe liet overhalen. Waak, bid, strijd, en hoop ...".⁶⁵

In 1842 kreeg ze bezoek van de Duitse schrijfster, gravin Ida Hahn-Hahn, volgens Naber een 'ijdele, wereldsche, genotzuchtige vrouw' voor wie 'de bijna ascetische leefwijze harer Zweedsche collega welhaast een ergernis was, in ieder geval iets onbegrijpelijks.' Bij het zien van Fredrika's kamer zou de Duitse in haar reisverslag geschreven hebben dat deze 'zoo eenvoudig en zoo kaal was als eene nonnen-cel', en ze omschreef Fredrika als 'klein en tenger van bouw' die 'een gladde, zwart zijden japon' droeg.⁶⁶ Het bitse oordeel over de gravin was unfair. Fredrika tekende een portret van de gravin en zij vatten grote sympathie voor elkaar op. Het is onbekend of Naber wist dat Ida Hahn-Hahn haar romans, zoals *Gräfin Faustine* (1841), in dienst van de vrouwenemancipatie stelde, in 1850 overging tot het katholieke geloof en bovendien zelf in het klooster trad. Misschien was ze zo negatief omdat de gravin gescheiden was.⁶⁷

Kijken we naar Nabers historische vrouwengestalten dan zien we in deze levens na een lange periode van geestelijke afzondering telkens een plotselinge niet te tuiten drang tot daadkracht. Evenals Anna van Hogendorp, Jeltje de Bosch Kemper en Margaretha Pont, was Naber na een innerlijke strijd als het ware buiten haar nonnencel getreden om zich 'te wijden' aan een actief sociaal en politiek leven. In dit verband zijn de verschillen en overeenkomsten met de Italiaanse feministe Gualberta Beccari treffend. Deze schrijfster van toneelstukken en verhalen leidde het blad *La Donna* (1868-1891) waarin gelijke rechten voor mannen en vrouwen werden bepleit. Ook in haar leven speelde het geloof een grote rol. Zij kende de door Naber bewonderde Josephine Butler en verzette zich tegen de gereglementeerde prostitutie. Niet opgewassen tegen haar neurose trok zij zich terug op haar ziekbed in een imaginaire wereld en verscheen niet meer in de openbaarheid. Bijna als een mystica aanvaardde zij haar ziekte en beschouwde zichzelf als een martelares voor de Nieuwe Vrouw. Op den duur verlangde zij naar een spiritueel leven.⁶⁸

Zien we bij Beccari een beweging naar binnen, bij Naber zien we een beweging naar buiten, een verlangen naar de 'reële wereld'. De ommekeer leidde bij Beccari

⁶⁴ Naber, *Fredrika Bremer* (1921), 26.

⁶⁵ *Ibidem*, 38-39.

⁶⁶ *Ibidem*, 125-126. Volgens Naber vond het bezoek in 1843 plaats.

⁶⁷ De eerste vrouw die in 1929 aan de KU-Nijmegen promoveerde, Katrien van Munster, schreef een proefschrift over deze gravin; de promotor was de germanist prof.dr. W. Kosch. Voor de ontmoeting tussen de gravin en Fredrika Bremer, cf. Van Munster, *Die junge Ida Gräfin*, 144-148. In het boek van Van Munster is ook het door Bremer getekende portret van de gravin opgenomen.

⁶⁸ Schwegman, *Feminisme*, 264-267.

tot de 'vernietiging van het ik' als zingeving van haar bestaan, bij Naber tot grenzeloze activiteit. In het werk van Beccari waren innerlijke onschuld, schoonheid en gezondheid met elkaar verbonden. Zij verwierp de partijpolitiek uit angst 'zich-zelf' aan de wereld te verkopen.⁶⁹ Nabers vrouwenfiguren waren niet mooi, ze hadden net als de biografe zelf vaak een lichamelijk gebrek (maar benadrukten ook het belang van een goede gezondheid), streefden naar politieke invloed en zetten daarmee hun onschuld op het spel. Een ander frappant verschil met Beccari was dat seksualiteit en lichamelijke (on)genoegens in Nabers hoofdteksten zelden of vaag genoemd werden. Voor de Nationale Tentoonstelling in 1898 had ze in haar congresverslagen de debatten over het nieuw-malthusianisme om 'het pijnlijke der zaak' kort weergegeven.⁷⁰ In haar gedenkboeken later memoreerde ze de heftige emoties van het congrespubliek met woorden als 'verwarring', 'pijnlijke verbijstering' en 'een klimmend verlangen om weg te vluchten'.⁷¹ Elise Haighton had zich om de 'groenheid' van de ijverige verslaggeefster in 1898 vermaakt, Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck vond haar in 1923 in dat opzicht nog steeds onnozel.⁷²

Naber had inderdaad een wereldvreemde houding ten aanzien van seksualiteit. Termen als *roeping* en *celibaat* komen wél vaak voor in haar werk, steeds in relatie tot iets buiten het huwelijk in positieve zin.⁷³ Hoewel meer auteurs deze termen gebruikten, ondersteunden ze door haar verhullende taalgebruik de metafoor van de nonnenstaat in haar werk. Wel verzette ze zich fel tegen een *gedwongen* celibaat, of dat nu door bindende kloostergeloften of onder dwang van de wet was. Naber koesterde sympathie voor katholieke vrouwen in het algemeen en nonnen in het bijzonder, maar ze dacht er niet over om zich tot het katholieke geloof te bekeren zoals de feministe Cécile Goekoop-de Jong van Beek⁷⁴ en nog minder om in het klooster te treden. Daarvoor was ze te protestants én te liberaal, zoals blijkt uit haar laatste woorden in *Vrouwenleven in Prae-Reformatietijd*:

'Het is dank aan die martelaars en martelaressen uit Prae-Reformatietijd, dat wij, Protestanten van alle richtingen, thans niet alleen weten en ondervinden maar ook in *vrijheid* kunnen beleven en belijden, dat er geen bepaalde priesterstand is – maar een algemeen priesterschap van alle geloovigen (), dat een Gode gewijd leven niet moet worden geleefd in de afzondering van de kloostercel of van de kluis maar in het volle, rijke gemeenschapsleven () dat geene ascense, geen afsterving, geene dooding van het eigen ik van ons wordt *verlangd*, maar integendeel zorg voor een volle, harmonische ontwikkeling van alle ons door God geschonken gaven naar lichaam en geest om deze dan te stellen tot den dienst van God en van onze naaste' dat wij dus, naar een woord van Anna van Hogendorp, die wie haar nog gekend

69 Ibidem, 46 en 227

70 Naber, 'Driedaagsche samenkomst' (1898), 107 Cf ook hfst 24

71 Idem, *Na tien jaren* (1908), 34 en *Na XXV jaren* (1923), 44 De term 'verbijstering' werd in 1923 vervangen door 'verbazing' Cf ook De Vries, 'Alle vrouwen', 136-137

72 Over Haighton in 1898 cf hfst 24 IIAV, arch WF-Dyserinck, map 49, brief Wijnaendts Francken-Dyserinck aan Jet Blaauw, 5-10-1923 Zij wees op Nabers 'blindheid' en 'onnozelheid' m b t seksualiteit

73 Voor een positief gebruik van het woord 'roeping' zie, behalve haar biografieën van feministische wegbereidsters, ook Naber, 'De opleiding onzer meisjes' (1912), 92

74 Droës, 'Alsof ik in een spiegel kijk', 21

hebben, wel met mij zullen willen noemen eene *devote* uit onze tegenwoordige eeuw, hebben te oefenen de echt christelijke kunst van de dingen dezer wereld te genieten zonder er het hart aan te verliezen, omdat die zijn schat boven heeft'.⁷⁵

5.3 Lady-in-chief: drang naar macht en martialiteit

Hoewel Nabers godsvruchtige vrouwenfiguren soms hevig leden door hun lichamelijke constitutie en de maatschappelijke omstandigheden, waren ze in staat hun religieuze en morele energie te kanaliseren tot sociaal en politiek handelen. We treffen in haar geschiedschrijving nergens een geval van lijdensdevotie aan. Naber leek zich meer te laten inspireren door het *leven* van Christus dan door zijn *lijden*. Haar heldinnen stelden grenzen aan het cultiveren van machteloosheid en berusting, en demonstreerden strijdbaarheid en daadkracht. Natuurlijk, 'te mogen strijden' was 'op zich zelf reeds levensgenot', schreef ze in 1928.⁷⁶ Meermaals citeerde ze Pascal: 'Strijd behaagt ons; maar niet de overwinning'.⁷⁷ Niettemin, Naber wilde resultaten zien. Typerend was haar opmerking naar aanleiding van de aanvallen van de overheid op vrouwenarbeid: 'Offers *brengen* kan ontroerend schoon zijn; maar slachtoffer *zijn* is noch eervol noch voordeelig, voor ons zelve niet en voor hen, die wij er mede willen dienen, evenmin'.⁷⁸

Als er geleden werd, dan was dat in de strijd voor een concreet doel, bijvoorbeeld voor het vrouwenkiesrecht. Uit de vorige hoofdstukken bleek reeds dat Naber de militante Engelse suffragettes bewonderde. Deze vrouwen van aanzien en fortuin waren

'vertrapt onder de hoeven der paarden van chargeerende dragonders (.) en bykans stervende naar het ziekenhuis gedragen, daar nochtans hardnekkig hadden geweigerd iedere verzachting van haar lijden, iedere bevoorrechtting, die niet ook aan hare minder vermogende zusters werd gegund (.) Met stil ontzag hebben wij sedert ook het hoofd gebogen op het vernemen der doodstijding van eene Emily Davidson, die (..) bij de beroemde Derby-rennen, zich met de banier *Votes for Women* in de hand voor het renpaard des Konings had geworpen'.⁷⁹

In de crisisjaren had ze Nederlandse vrouwen opgeroepen tot verzet tegen de overheid indien nodig op dezelfde opofferende manier als de Engelse suffragettes zonder aarzelen hadden gedaan. Openlijk verzet tegen het bevoegde gezag hadden ook de hugenoten gepropageerd. De Frans hervormde kerk werd niet voor niets een 'Eglise militante' genoemd.⁸⁰ In *Prinsessen van Oranje in Frankrijk* vertelde ze uitvoerig hoe de protestanten zich tot een politieke partij organiseerden die er niet tegenop zag haar doelen met militaire middelen na te streven. Het feit dat de hugenoten

75 Naber, *Vrouwenleven in Prae-Reformatietijd* (1927), 106-107 Cursivering MG

76 Idem, *Wegbereidsters* (1928), 4

77 Idem, *Fredrika Bremer* (1921), 8, idem, *Wat heeft het Feminisme* (1934), 30

78 Idem, *Wat heeft het Feminisme* (1934), 34 Cursivering Naber

79 Idem, *Na XXV jaren* (1923), 76-77 Op de grafsteen van Emily stond 'Deeds, not words' Naber spelde haar achternaam verkeerd

80 Poul, *Histoire*, 202

voorstanders werden van het verzetsrecht tegen de overheid keurde ze niet af. Ze constateerde slechts dat een vergadering zonder koninklijke goedkeuring 'eene daad van rebellie' was en 'niets minder dan de stichting van eene onafhankelijke macht in den staat (...). De kerkelijke organisatie der Hervormde Kerk van Frankrijk dagteekende reeds uit de eerste helft der 16e eeuw. De vergadering te Saumur in het begin der 17e eeuw gaf haar ook politiek bestuur.'⁸¹ Ze kon zich daarbij beroepen op Theodorus Beza, de opvolger van Calvijn, die de hugenoten verdedigde met het argument dat een volk een einde mocht maken aan een goddeloze en onrechtvaardige staat.⁸² Hoe sterk Nabers identificatie met de hugenoten was, bleek uit een brief die ze bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog aan Elizabeth Baelde schreef: wij 'afstammelingen der Hugenooten gelooven, neen weten, dat in den strijd van Recht tegen Onrecht de uiteindelijke overwinning zal zijn aan het Recht'; en ze hoopte dat ze 'de eerste kenteekenen van den strijd, die oorlog zal adelen tot een kamp tegen willekeur en rassehaat; maar vóór de gelijkstelling van alle volken en rassen in een internationale rechtsorde' zou meemaken.⁸³

Haar hele geschiedschrijving was doortrokken van deze moraal van krijgshaftige standvastigheid en vechtlust die ze in de retoriek van de zelfopoffering presenteerde. In *Prinsessen van Oranje in Frankrijk* en *Overheersching en Vrijwording* kwamen respectievelijk hugenoten (met prinsessen als beschermvrouwen) en Hollanders (met Christina Kemper-de Vries als moedige echtgenote van de leider Joan Melchior Kemper) in opstand tegen het wettige Franse gezag; in *Kracht in zwakheid* verzetten de onwrikbare nonnen van Port-Royal zich passief tegen de Kerk; in *Prinses Wilhelmina* reorganiseerde de Pruisische prinses de troepen voor een eventuele verdrijving van de Fransen; in *Wegbereidsters* en *Margaretha Maclaine Pont* protesteerden vrouwen tegen hun uitsluiting in het sociaal werk, het onderwijs en de politiek, en trotseerden het gezag van de overheid en hun vaders. Het betrof een vorm van rebellie waarbij het zelfbewustzijn van individuen en groepen berustte op een moreel superioriteitsbesef. De opstandigen waren wel gehoorzaam aan de beginselen van het geloof of de beweging waartoe zij behoorden. Marie de la Tour was bijvoorbeeld een baken van standvastigheid tijdens de vervolgingen van de hugenoten. Deze kleindochter van Oranje bleef volgens Naber trouw aan de protestantse religie.

De combinatie van gezagsetrouwheid en verzetsbereidheid kenmerkte ook de nationaal-staatkundige geschiedschrijving van de oudliberale historici in de negentiende eeuw, waarin de veldslagen van stadhouders en vorsten het ritme en de zin van het verleden bepaalden. Volgens Te Velde hingen de oudliberalen tegen het einde van de negentiende eeuw een martiaal nationalisme aan waarin mannelijke kameraadschap en streng plichtsbesef gedomesticeerd werden door de afhankelijkheid aan een Vrouw. De vrouwelijke tegenpool diende enerzijds als

⁸¹ Naber, *Prinsessen van Oranje* (1901), 75.

⁸² In *Renata van Frankrijk* (1897) wordt Beza aangehaald. Over de Franse protestantse theoloog Beza cf. Veltenaar, *Théodore de Bèze* (1904).

⁸³ Klooster, *Korte levensschets*, 15.

symbool voor nationale afhankelijkheid – een mannelijk gevoel – anderzijds als waarschuwing om mannelijk te blijven en ‘mannenmoed’ te tonen. De verering van de jonge koningin door oudliberalen kan vanuit deze seksspecifieke betekenisgeving begrepen worden. Een vrouw op de troon zou niet heerszuchtig zijn en een appèl doen op ridderlijke gevoelens van haar mannelijke onderdanen, het hart der vrouw was immers ‘die eeuwige bron van onzelfzuchtige liefde.’⁸⁴ Binnen dit oudliberale vertoog schiep Naber historische tegenvoorbeelden van vrouwelijke macht. De inhuldiging van Wilhelmina was aanleiding tot deze herinterpretatie geweest, aldus noteerde ze in 1898:

‘daar waar de kring der bronnen dezelfde is gebleven, (gebiedt) de staatkundige en maatschappelijke ontwikkeling, die wij medeleven (.), om bij het verouderde en vermeerderde licht door haar ontstoken, de groote daden der vaderen met ieder komend geslacht opnieuw te bezien, daarvoor opnieuw te beschrijven. En zoo ooit, dan is het oogenblik daartoe wel gekomen bij de troonsbestijging der Vorstin, van wie wij de voortzetting wachten van een grootsch verleden’.⁸⁵

Oorlog en vrede

Oorlogen hebben de collectieve herinnering van een natie en de stijl waarin de geschiedenis geschreven wordt, altijd sterk bepaald.⁸⁶ Dit gold rond de eeuwwisseling voor de confessionele, de socialistische én de feministische geschiedenis. Met name de vrouwenkiesrechtbeweging ontleende metaforen aan de oorlog. Kiesrechtstrijdsters voelden zich soldaten die vochten om ‘een overwinning’ en Susan B. Anthony werd de Napoleon van het negentiende eeuwse feminisme genoemd.⁸⁷ Naber zelf werd een ‘militante feministe’ genoemd.⁸⁸ In haar geschiedschrijving wemelde het van uitdrukkingen als ‘bevochten overwinningen’, werkende vrouwen die ‘schouder aan schouder in rij en gelid zijn geschaard’, en termen als ‘achterhoede’, ‘*heuleger* der feministen’ en ‘algemeene wapenschouwing van vrouwenorganisaties’.⁸⁹ Deze stijl van strijd en overwinningen bewerkstelligde dat de historische beeldvorming van de vrouwenbeweging sterk met het kiesrecht verzeeld werd. Ten eerste was het slagveld zichtbaar, de openbare plaatsen, zoals bij het parlamentsgebouw, waar vrouwen demonstreerden en soms met de politie slaags raakten. Ten tweede viel over nederlagen of overwinningen niet te twisten: een wet werd wel of niet aangenomen. De uitkomst van de strijd had tenslotte in principe betrekking op alle volwassen vrouwen. De strijd voor het vrouwenkiesrecht leverde een duidelijke chronologie en bepaalde zodoende het gezicht van de hele vrouwenbeweging.

Het ligt voor de hand van een streng gelovige protestantse te verwachten dat zij

⁸⁴ Te Velde, *Gemeenschapzin*, 159-160 en 241

⁸⁵ Naber, ‘Inleiding’, in *Vorstinnen* (1898), VII

⁸⁶ Waaldijk, ‘Geschiedenis’, 208 Cf ook Higonnet, *Behind the lines*, Bethke Elstain, *Women and war*

⁸⁷ Bosch en Kloosterman, *Lieve Dr Jacobs*, 73, Barry, *Susan B Anthony*, 4, Jeffreys, *The spinster*, 91

⁸⁸ Bv in *Evolutie* (5-4-1905) en Klooster, *Korte levensschets*, 11

⁸⁹ Naber, *Na tien jaren* (1908), 69, idem, *Om en bij de Tentoonstelling* (1913), 24-45, 40 en 42 en idem, ‘Het einde’ (1922)

zich zou laten leiden door het evangelie waarin vrede en geweldloosheid de grondbeginselen zijn. Maar Naber wees fysiek geweld niet af. Zij stelde: 'Wie den vrede wil, wapene zich ten strijde'.⁹⁰ Volgens haar werd 'den krijgsman' in het evangelie geen enkel verwijt gemaakt. 'De weerloosheid door Calvijn gepredikt, bedoelde ook allerminst eene veroordeeling van den militairen dienst als geordend maatschappelijk instituut'.⁹¹ Ze meende bovendien dat, ook al wilden vrouwen de oorlog niet, er toch rekening gehouden moest worden met 'de eischen der werkelijkheid', waarbij men bedacht moest blijven op 'altijd weder nieuwen strijd tusschen macht en recht'. Met een beroep op de bijbel en het realisme verdedigde zij een groot en sterk leger. En dat bleef ze zelfs in toenemende mate doen, ook – en dat is opmerkelijk – nadat het militante nationalisme en het extatisch orangisme na de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog door de meeste liberalen werden ingetoomd.⁹²

Naber zelf raakte helemaal euforisch van marcherende soldaten en stoere matrozen. Fysieke kracht, militair vertoon en uniformen oefenden enorme aantrekkingskracht op haar uit.⁹³ Het is onwaarschijnlijk dat ze, verblind door de schitter van het uniform, in aanbidding opkeek naar sterke mannen, zoals vrouwen in de jaren dertig wel door pacifisten werd verweten.⁹⁴ Mogelijk was deze verering een sublimatie van haar eigen zwak lichaam, maar ook hier bieden haar betrekkingen met de oudliberalen een doorslaggevender verklaring. Deze politieke, nationalistische groepering beklemtoonde de versterking van lichamelijke en morele kracht (zie hoofdstuk 4.2.3). Oudliberalen waren voorstander van de persoonlijke dienstplicht ten bate van een krachtige defensie maar ook van de opvoedende en disciplinerende werking die daarvan op jonge mannen uitging. In de verenigingen ter bevordering van de weerbaarheid en via haar broer Piet, kapitein ter zee, ontmoette ze hoge militairen, zoals generaal C.J. Snijders.⁹⁵

Nabers opvattingen over oorlog en vrede lijken op het eerste gezicht nauw verwant met die van Gertrud Bäumer. Beiden waren nationalistisch en verwachtten voor de vrouwenbeweging een heilzame uitwerking van de Eerste Wereldoorlog.⁹⁶ Voor beiden was het lot van vrouwen verbonden met 'volk en vaderland' en

90 Idem, 'De Tijdsomstandigheden' (1914)

91 Idem, 'Nabetrachting' (1921)

92 Te Velde, *Gemeenschapszin*, 259

93 In Nabers archief trof ik uitgeknipte plaatjes aan van lachende matrozen, wachtlopende soldaten en heldhaftige officieren

94 Mossink, 'Mannen', 110

95 Generaal Snijders werd in 1914 opperbevelhebber van de land- en zeemacht. Hij publiceerde over militaire geschiedenis. Snijders was ook aanwezig bij de receptie van haar 70ste verjaardag JNA-III, receptieboek 'Huize Voorhout', 25-3-1929

96 Naber, 'Openbare Avondvergadering op 22 April 1919 (1920)'. Bäumer was van 1910 tot 1919 voorzitter van de Bund Deutscher Frauenvereine. Bij de samenkomst van de IVR in 1922 in Den Haag was zij ook aanwezig. Het was de eerste maal na WOI dat Duitse vrouwen in internationale feministische kring verschenen. Cf. Bach, *Gertrud Bäumer*, 24 en 48. Naber schreef lovend over Bäumer in haar artikel 'De voornaamste gedelegeerden' (1922). In *De Amsterdammer* (13-5-1922) staan tekeningen van IVR-gedelegeerden, waaronder die van Bäumer. Ten onrechte staat in het onderschrift dat zij 'presidente' van de Duitse NVR was.

gingen geloof en oorlog goed samen.⁹⁷ Allebei benadrukten ze de verzoenende rol die vrouwen konden vervullen bij het overwinnen van de sociale verdeeldheid in eigen land, zeker in tijden van oorlog.⁹⁸ Maar in tegenstelling tot Bäumer zou Naber nooit de eisen van vrouwen voor gelijk loon relativeren, of onder politieke druk haar protest tegen het ontslag van gehuwde vrouwen in de crisisjaren laten varen. Zo ver ging haar loyaliteit met het vaderland niet. Terwijl Bäumer in de nabijheid kwam van het nationaal-socialisme,⁹⁹ zond Naber in 1939 een vlammend protest de wereld in waarin ze de Nederlandse regering verweet geen stelling te nemen tegen het land dat rassenhaat predikte.¹⁰⁰ Ze bleef haar liberaal-feministische principes dus trouw. Om haar martiale vrouwbeelden te situeren sta ik even stil bij de effecten van de Eerste Wereldoorlog op de vrouwenbeweging.

Deze oorlog leidde in sommige landen tot een dramatische scheiding der geesten in de vrouwenbeweging. In Engeland gaf de Woman's Social and Political Union (WSPU), onder aanvoering van de suffragettes Emmeline en Christabel Pankhurst, prioriteit aan de belangen van het Engelse vaderland en ondersteunde actief de oorlog. Hierop verlieten de pacifistische feministen de WSPU.¹⁰¹ In Duitsland trachtte Lida Gustava Heymann met haar pamflet, *Beroep op de vrouwen van Europa*, vrouwen te mobiliseren tegen de oorlog. Bäumer daarentegen riep de Duitse vrouwen op om naast de soldaat de waarden van het *geistige* Duitsland te blijven vertegenwoordigen en veroordeelde het Internationaal Congres van Vrouwen tegen den Oorlog in Den Haag in 1915.¹⁰² Dit congres was door vooraanstaande feministes uit de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht georganiseerd.¹⁰³ Nederlandse vrouwen, met Aletta Jacobs als initiatiefneemster, drukten een groot stempel op dit congres. Naber repte toen en later met geen woord over dit initiatief, hoewel het congres door ruim duizend vrouwen werd bezocht. Ze verwierp het pacifisme *tout court*. In dit opzicht stond ze samen met Wijnaendts Francken-Dyserinck lijnrecht tegenover Aletta Jacobs, Rosa Manus en Mia Boissevain. Ze moet in een lastige positie verkeerd hebben want niet alleen was Jacobs gebrouilleerd met Wijnaendts Francken-Dyserinck, maar de Nederlandse congresgangers kwamen overwegend voort uit kringen van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, waartoe ze zelf behoorde. Hoewel de thematiek van oorlog en vrede geen traumatische scheuring in de Nederlandse vrouwenbeweging teweegbracht, zoals in Engeland, waren de verschillen tussen feministes op dit punt er niet minder om.

97 Max Weber had Bäumer in 1916 verweten dat zij ten onrechte zocht naar een synthese tussen 'de wet van het evangelie en die van "de wereld"', voor degene die zich werkelijk door het evangelie liet aanspreken, moest volgens hem de keuze onduidelijk tégen de oorlog zijn Cf. Dresen, *Onschuldphantasieën*, 181

98 Dresen, *Onschuldphantasieën*, 157 en 204.

99 Ibidem, 152, 157, 163, 166 en 202

100 Naber, *Aan het Comité* (1939)

101 Jeffreys, *The spinster*, 147

102 Dresen, *Onschuldphantasieën*, 178-179 en 302, Bach, *Gertrud Baumer*, 28

103 Over de vredesconferentie en de gevolgen cf. Posthumus-van der Goot (red.), *Van moeder*, 184-187 en Bosch en Kloosterman, *Lieve Dr Jacobs*, 157-162

In *Na XXV Jaren* (1923) deelde Naber slechts mee dat de strijd voor de wereldvrede door 'de Hollandsche vrouwen met diepen ernst en met groote toewijding gestreden' is. Ook over het tweede, dit maal nationale, vrouwenvredescongres in 1917 zweeg ze.¹⁰⁴ Terloops verwees ze naar het Internationale Vrouwencongres voor de Vrede in 1922, waar op een herziening van de vrede van Versailles was aangedrongen. Veel tekst wijdde ze daarentegen aan de noodzaak van vrouwelijke hulpacties en een nationale verdediging. Een verdedigingsoorlog achtte ze te verkiezen boven vreemde overheersing en verdrukking, 'boven verkrachting van onze staatkundige vrijheid, boven verlies van onze volkstaal, die levende uitdrukking van ons eigenst zelf'. Scherp zette ze zich af tegen het 'vage internationalisme' en 'het sentimenteele pacifisme, dat den vrede wil tot elken prijs'.¹⁰⁵ Hoewel een oorlog onvoorwaardelijk veroordeeld moest worden, werd dit inzicht nog niet door alle landen gedeeld. Het volk moest bedacht blijven op altijd weer nieuwe strijd tussen macht en recht, waarin vrouwen staande konden blijven in de kracht van hun nationaal bewustzijn:

'Wij moeten ook wel bedenken, dat een anti-militarisme, een pacifisme enkel voortkomende uit zelfzuchtigen afkeer van eigen leed, uit angst voor het verlies van echtgenoot of van zonen, uit vrees voor het verloren gaan van lijf en goed, dat zulk een anti-militarisme, zulk een pacifisme in zich zelf krachteloos en verwerpelijk zijn, omdat zij berusten niet op altruïsme maar op egoïsme. Wie zich zelven zoekt, zal zich zelven verliezen, en wie den vrede wil, moet dien willen om redenen van hooger orde dan die van bezorgdheid om eigen ik.'¹⁰⁶

Gewelddadige onderdrukking van onrecht was volgens Naber de onmisbare grondslag van elke staat, van ieder nationaal bestaan. De Volkenbond mocht dan wel een schoon ideaal zijn, maar de organisatie was zwak en zou het uitbreken van oorlogen niet kunnen voorkomen. Een krachtig leger bleef nodig. Lyrisch herdacht ze 'het moedig stand houden van onze weermacht' in 1914-1918.¹⁰⁷ Vijandsdenken stond bij haar gelijk aan realisme, pacifisme was een utopie. Juist vrouwen moesten oppassen, want: 'Het is eene onloochenbare waarheid, dat een der moeilijkste vraagstukken voor de vrouw, als zijnde *eene geboren pacifiste*, is en blijft het vraagstuk der defensie, der weerbaarheid, der eigene weerbaarmaking.'¹⁰⁸ We zullen zien dat Naber zo haar eigen remedie had tegen deze vrouwelijke eigenschap.

Haar presentatie van de wegbereidsters was sterk door deze opvattingen over oorlog en vrede gekleurd. In de schetsen van de uit quakerskringen afkomstige Elizabeth Fry en Priscilla MacLaren-Bright repte ze met geen woord over het feit dat quakers de krijgsdienst en de eed verwierpen. In haar biografie van Fredrika Bremer minimaliseerde ze haar betekenis als pacifiste. De Zweedse wegbereidster

104 Naber, *Na XXV Jaren* (1923), 127. Zelfs in haar 'Proeve' uit 1937 ontbreken deze 'feiten' uit de Nederlandse vrouwenbeweging. In Nabers archief is geen enkele brief die verwijst naar (vrouwen)vredescongressen.

105 Ibidem, 128-129. Bijna letterlijk ook in haar artikel, 'Ons Nationaal Bewustzijn' (1925).

106 Ibidem, 130. Cursivering Naber.

107 Ibidem, 131 en 133.

108 Ibidem, 134. Cursivering MG. Het is een van de weinige keren dat Naber expliciet uitgaat van een aangeboren sekseverschil.

had in 1854 een open brief, 'Invitation to a Peace-Alliance', naar *The Times* gestuurd naar aanleiding van de dreigende Krimoorlog. Zij hoopte een internationale vredesbond van vrouwen op te richten. Volgens Naber was zij met dit denkbeeld haar tijd te ver vooruit. Had Bremer langer geleefd dan had zij in 1888 het eerste internationale vrouwencongres kunnen voorzitten toen de Internationale Vrouwenraad, 'die van het begin het vredesbeginsel tot zijn leidend beginsel heeft gemaakt', werd gesticht.¹⁰⁹ Een verwijzing naar het Haagse vredescongres in 1915 had meer voor de hand gelegen. In plaats daarvan verdiepte ze zich vooral in de uitspraken van Bremer over de kwestie Sleeswijk-Holstein, die pasten in haar eigen optiek (door Wijnaendts Francken-Dyserinck grif overgenomen in het blad *Ons Leger*):

'En hoe vredelievend zij zijn mocht, hoe zij ook mocht droomen van eenen komenden wereldvrede (.) – Fredrika Bremer had toch een te open oog voor de werkelijkheid der dingen, (.) om toen in het jaar 1864 Duitschland de provincie Sleeswijk Holstein aan Denemarken te ontweldigen trachtte, niet te menen, dat het voor Zweden plicht was om het Scandinavische zustersvolk, moest het zijn gewapenderhand, zijne geschonden rechten te helpen verdedigen. "Het gaat toch niet aan," beweerde zij, "lijdelijk toe te zien, als een groote, zware *kerel* een kleinen, tengeren *jongen* mishandelt." Het was haar eene teleurstelling, dat Zweden ten slotte in dezen krijg onzijdig bleef. "Een eerlijke strijd is toch altijd beter dan een laffe vrede," verzuchtte zij (.)'¹¹⁰

Een oorlog was volgens Naber een zegening voor vrouwen, omdat zij zonder onderscheid van partij of richting konden bewijzen dat het haar ernst was met het opeisen van een rechtmatig aandeel in de behartiging der algemene volksbelangen. Direct na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog juichte ze de tweede mobilisatie in *Het Nieuws van den Dag* toe. Terwijl militie en landweer de grenzen beschermden, kwamen Nederlandse vrouwen

'in dichte gelederen (op) om te voorzien in de nooden, die binnenslands tengevolge van den buitenlandschen oorlog voelbaar worden. In die vrijwillige, spontane mobilisatie der vrouwen in tal van plaatsen van ons land openbaart zich reeds een der weldadige gevolgen van *den geesels Gods*, gelijk men den oorlog wel eens heeft genoemd, in het diepe gevoel, dat ook de oordeelen Gods zoo dikwijls gebleken zijn, zegeningen te wezen'¹¹¹

Evenals de meeste oudliberalen verheugde ze zich in 1914 op de versterking van het nationaal besef. Keer op keer liet Naber echter zien dat nationaal besef niet alleen aan mannen voorbehouden was. Het verantwoordelijkheidsgevoel van vrouwen voor het vaderland bleek onder meer uit de al eerder genoemde Urgentieraden. Als Nederland bij de oorlog betrokken zou raken, konden deze raden in het gemis van mannelijke werkkrachten voorzien waardoor een plotse economische stagnatie voorkomen werd. Ontwerpster en leidster van de Urgentieraden was haar vriendin, de historica Charlotte van Manen. Deze kwam uit kringen van

109 Idem, *Fredrika Bremer* (1921), 174-178

110 Ibidem, 226-227, W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, 'De vrouwen en de weerloosheid', *Ons Leger* (15-5-1925)

111 Naber, 'Van wat thans de Vrouwen doen' (1914), dezelfde woorden in 'De Tijdsomstandigheden' (1914), 178. Cursivering Naber

de Bond voor Vrouwenkiesrecht en werd actief in de Nationale Vrouwenraad (NVR) en Volksweerbaarheid.¹¹² Volgens Naber hadden vrouwen, daar waar zij via de Urgentieraden terecht kwamen in *beroepen*, recht op betaalde arbeid. Ze mochten mannen echter niet verdringen van hun arbeidsplaatsen.¹¹³ Na de oorlog werden de vrouwen tot haar grote verontwaardiging in de nieuw ontstane beroepen 'met geweld ter zijde' gedrongen door de mannen.¹¹⁴ Haar verwachting dat de arbeidspositie van vrouwen door de oorlog zou verbeteren, omdat zij zich dan konden bewijzen, werd niet bewaarheid.

Maar de mobilisatie had ook nog in moreel en politiek opzicht veel voordelen voor vrouwen te bieden, zo meende ze. Om de 'zedelijke ontsparing van de jonge mannen' tegen te gaan, konden vrouwen helpen in militaire keukens en hospitalen.¹¹⁵ Tegenstanders van vrouwenkiesrecht die argumenteerden dat vrouwen daarop geen recht hadden omdat zij hun vaderland niet verdedigden zoals mannen in de krijgsmacht, konden deze redenering bij zoveel opoffering moeilijk volhouden. Ze keerde zich wel tegen een militaire dienstplicht voor vrouwen en, in tegenstelling tot Wijnaendts Francken-Dyserinck en Baumer, ook tegen een verplichte gemeenschapsdienst.¹¹⁶ Zij dacht zich de weerbaarmaking van 'de vrouw' niet in de vorm van 'scherm- of schietverenigingen, ook niet in dien van kampeering van padvindsters, van opleiding tot helpsters bij het Roode kruis en dergelijke'. Belangrijker vond ze het wekken van haar verantwoordelijkheidsbesef als lid van het Nederlandse volk en het versterken van haar wilskracht en spierkracht. Voorwaarden voor deze mentaliteitsverandering waren een goede opleiding, een regeling van de lichamelijke opvoeding en een kans op betaalde arbeid.¹¹⁷

Frisse en gestaalde vrouwen

Bij de strijd om het bezit van burgerschapsrechten voor vrouwen had Naber aan hun verantwoordelijkheidsgevoel voor de natie geappelleerd, omdat:

'de vrouw zich mede verantwoordelijk gevoelt voor de richting, waarin ons volksleven zich beweegt, moet zij medezeggenschap vragen in de richting, die door wetgeving aan het volksleven wordt gegeven. Want zolang zij dat recht van medezeggenschap niet deelachtig is geworden zal () haar blijven drukken een gevoel van diepe machteloosheid.'¹¹⁸

Nu de Nederlandse vrouw deze rechten had gekregen, riep de bereidheid van de Nederlandse man om het vaderland te verdedigen een schuldgevoel op. In haar

112 In haar pamflet van 1939 verwees Naber naar het 'magistraal werk *De Geschiedenis van de NOT*' (Nederlandsche Overzee-Trustmaatschappij, 1935) van Charlotte van Manen. Van Manen hield bij het tweede congres voor de weerkracht een lezing over 'De roeping der Nederlandsche Vrouw ten opzichte van het Weerbaarheidsvraagstuk'. Cf. 'Tweede Nationaal Congres voor de weerkracht van het Nederlandsche volk', in *Allen Weerbaar* (13-8-1920). Congresvoorzitter was prof dr. G. Kalf.

113 Naber, 'De Urgentie-Raden' (1916).

114 Idem, *Na XXV Jaren* (1923), 140-141.

115 Idem, 'De verantwoordelijkheid' (1909) en idem, 'De Nederlandsche vrouw' (1919), 92.

116 Wijnaendts Francken-Dyserinck, 'Gemeenschapsdienst', Dresden, *Onschuldphantasieën*, 156 e v.

117 Naber, 'Open brief' in *Allen Weerbaar* (23-9-1921).

118 Idem, 'De verantwoordelijkheid' (1909).

rede voor het *Nationaal Congres voor de weerkracht van het Nederlandsche Volk* in 1919 drukte ze haar gevoel van dankbaarheid uit

'jegens de mannen van ons leger en van onze vloot, die in de ure des gevaars, met zooveel opoffering en zooveel inspanning onze grenzen hebben gedekt die zooveel opkomend onheil hebben afgeweerd enkel reeds door het feit, dat zij daar stonden, moedig en fier en tot het uiterste bereid. Het is een grootsch oogenblik in onze geschiedenis geweest. Maar op de inspanning volgt zoo licht de verslapping en niet dringend genoeg kan thans worden gewaarschuwd tegen de oude, verraderlijke leuze *Vrede, vrede en geen gevaar*.'¹¹⁹

Ook twee jaar later getuigde ze in *Ons Leger* van haar dankbaarheid en schuld die zij droeg 'jegens de nobele mannen van ons leger en van onze vloot, die in de verlopen oorlogsjaren het Nederlandsche Volk voor zoo veel nameloos lijden hebben behoeft.'¹²⁰ Vrouwen mochten zich niet onttrekken aan haar plicht voor de verdediging van de nationale onafhankelijkheid. Ook zij moesten bereid zijn offers te brengen en waken voor de nationale eer.¹²¹ Om die offers te kunnen brengen moesten mannen én vrouwen weerbaar zijn, gezond van lichaam, 'krachtig van wil, geoefend van spieren, bereid ook om zich te geven aan het algemeen belang, waar en wanneer de roepstem komt. Zoo dit offers eischt, dan moeten wij die weten te brengen; ook wij vrouwen moeten dat.'¹²²

Op dit niveau kreeg lichamelijke een positieve betekenis. Evenals Susan B. Anthony en Gualberta Beccari beschouwde ze gymnastiek als hét middel voor de mentale en fysieke gezondheid van vrouwen. Tot haar vreugde werd in de jaarvergadering van de NVR in 1921 gedebatteerd over het voorstel om naar aanleiding van het wetsontwerp over de invoering van verplichte lichaamsoefeningen voor jonge mannen, ook te streven naar uitbreiding daarvan voor meisjes. Ondanks het vurige pleidooi van Charlotte van Manen in de raad kwam men niet tot een eenstemmig oordeel, omdat verplichte lichaamsoefening door de tegenstanders gezien werd als een uitbreiding van het militarisme.¹²³ Daar had Naber geen problemen mee. Bij de herdenking van de mobilisatie herinnerde ze zich hoe zij de

'jonge mannen (zag) gaan met den veerenden, elastischen gang, dien systematische oefening hun had bijgebracht, in dagen van verlof hen (zag) terugkeeren frisch en sterk, de trage handen geworden vlug en vast van greep, de ronde ruggen en de slappe knieën gerecht, de bleke tint gebruid en bloozend, de geheel lichaamsontwikkeling toegenomen. () Het was eene lust geweest om bij de mooie legerdemonstratie () in September 1923, de mannen van ons leger en van onze vloot nog eens te zien defileren' ¹²⁴

Later prees ze op vergelijkbare wijze vrouwen van het 'nieuwe type met de hel-

119 Idem, 'De Nederlandsche vrouw' (1919)

120 Idem, 'Een Schuld' (1921)

121 Idem, 'Nabetrachting' (1921)

122 Idem, 'De Nederlandsche vrouw' (1919)

122a Een van de argumenten tegen het studeren van vrouwen was dat door teveel spanning en druk op de hersenen en zenuwen, de reproductieve organen aangetast zouden worden. In 1835 kreeg Anthony al daarom ritmische gymnastiek op haar school, cf Barry, *Susan B. Anthony*, 20. Cf ook Schwegmann, *Feminisme*, 89; Park, 'Sport'

123 Idem, 'Nabetrachting', Belinfante, 'Ons Vrouwenparlement'

124 Naber, '1914-1924' (1924)

dere oogen, met den rustigen blik, met den krachtigen gang, met de rechte hoofd-houding'; het 'frissche vrouwentype' dat zo krachtig was, 'zoo levensbewust, zoo vol levensdurf, zoo wel voorbereid tot den levensstrijd'.¹²⁵

Naber prefereerde een Spartaanse opvoeding. Door bovendien bepaalde figuren te kiezen uit de geschiedenis kon ze een militant vrouwbeeld presenteren, zodat de historische 'werkelijkheid' in haar teksten fungeerde als een soort feministische vindplaats. Haar geliefde voorbeeld was Wilhelmina van Pruisen die door de zorg voor haar kinderen gerijpt zou zijn tot de doortastende vorstin. Haar belangstelling voor staatkundige ontwikkelingen kon bij een krachtig karakter als het hare onmogelijk lijdelijk blijven, maar 'moest' zich omzetten in daden en in een streven naar politieke invloed.¹²⁶ Ook het tere gemoed van haar dochter Louise wilde de prinses 'stalen' tot zelfstandigheid. Voortdurend werd de dochter gemaand tot wandelen en paardrijden. Ze stimuleerde haar zoons om zich te weren tegen de oprukkende Fransen en maakte in 1794 een plan tot algemene bewapening.¹²⁷ Alles wat maar enigszins de strijdbaarheid van vrouwen tot uitdrukking bracht, kreeg Nabers aandacht. Zo citeerde ze uitgebreid uit de brief van Louise aan haar moeder naar aanleiding van het Franse optreden tegen de Zwitsers in 1798:

'Gij weet, lieve moeder, dat Uwe Loulou heelemaal niet moedig is; maar dit heeft mij zoo geelectriseerd, dat ik gaarne *eene korps amazonen* in het veld zoude willen brengen om huer mijn tweede vaderland te verdedigen, nu het eerste, helaas, verloren is. Wat zouden mijne broeders het hoofd schudden als zij dit konden lezen, en zagen, dat ik zelfs maar op het denkbeeld kom van te meenen, dat *vrouwen iets zouden vermogen in deze stand van zaken*. Die behooren zich met niets te bemoeien dan met het huishouden, zouden zij zeggen. Dat zoude ook heel mooi zijn, als de mannen dan ook maar *zelven strijden wilden*'¹²⁸

In Nabers biografie trad Wilhelmina van Pruisen bijna ook als bevelhebber op. Terwijl haar zoon, de latere koning Willem I, in 1813 in Engeland wachtte op subsidies voor een Oranjelegioen, begon zijn energieke moeder in Berlijn alvast met de organisatie van een 'Hollandsch legioen' waarvan 'de stof voor de samenstelling (...) ruimschoots voorhanden (was) bij het groote aantal Hollandsche krijgsgevangenen in Duitschland en de sterke desertie der Hollanders uit het Fransche leger'. Met veel genoegen zal Naber generaal Van Suchtelen hebben geciteerd, die aan prinses Wilhelmina berichtte: 'Uwe Koninklijke Hoogheid zal de eerste oprichtster zijn van een troep, die de kern zal vormen, waaruit wij een Hollandsch leger zullen zien herboren worden.'¹²⁹ Tegen de zin van de kroonprins van Zweden marcheerde het eerste bataljon eind 1813 naar Holland met marsorders, afgetekend door de prinses-douairière van Oranje.¹³⁰

In haar representatie van deze strijdlustige Wilhelmina balanceerde Naber op het randje van de conventionele betekenisgeving. In de geschiedschrijving was de

125 Idem, *Wegbereidsters* (1928), 5, idem, *Wat heeft het Feminisme* (1934), 2

126 Idem, 'Prinses Wilhelmina en hare dochter' (1906), 230

127 Ibidem, 230, 237 en 239

128 Ibidem, 249 Cursivering MG

129 Naber, *Prinses Wilhelmina* (1908), 279-280

130 Ibidem, 278-280, 290

oorlogsmetafoor mannelijk geconnoteerd: het beeld van de strijdbare held was een mannelijk beeld. De nadruk op de moederlijke neigingen van de prinses, dus haar zorg voor de kinderen (zie hoofdstuk 4.2.2), hield de zaak weer in evenwicht, dat garandeerde alsnog 'echte' vrouwelijkheid.

Vrouwelijkheid en martialiteit combineerde ze ook in haar constructie van Florence Nightingale, 'de heldin van de Krimoorlog'.¹³¹ De Engelse regering had haar de officiële rang van 'Superintendente van den Verplegingsdienst in het Oosten' met de titel *Lady-in-chief* verleend. Het aan haar toevertrouwde oppertoezicht strekte zich uit over de staf van acht hospitalen aan de Zwarte Zee waarover de gewonden en zieke soldaten werden verdeeld. De situatie van de vele gewonden was zo erg dat Nightingale 'voor de toekomst het kwaad in den wortel moest aantasten en onverwijd overgaan tot de invoering van een stelsel van hospitaal-administratie.' De officiële positie, waarmee zij door de regering was bekleed, wist zij volgens Naber met de meeste beslistheid te handhaven tegenover onbuigzame reglementen en gevestigde tradities. 'Haar opwekkend voorbeeld, haar fijn beschaafd, hoog aristocratisch optreden, dat met kalme onverzettelijkheid haar doel nastreefde (...) bezorgde haar onder het oude hospitaalpersoneel steeds williger hulpkrachten.'¹³² Nog laat in de avond 'als de doctoren reeds lang weg waren, zag men de tengere figuur der *Lady-in-Chief*, alleen en onvergezeld, eene laatste ronde doen door de met enkele kaarsen slechts flauw verlichte zalen, eene kleine lamp in de hand.'¹³³ Zij toog ook naar het oorlogsterrein, want zij 'gevoelde eene dringende begeerte om zoo dicht mogelijk tot de bedreigde plek te naderen.' Zij ging tot dicht onder het bereik van het geschut op de wallen van de belegerde stad Sebastopol. Enige meters verder liet zij zich niet weerhouden

'een mortier te beklimmen om te beter met haar kijker de ongelukkige stad in oogenschouw te kunnen nemen Tot nog toe had zij in het kamp haar incognito weten te bewaren; maar op die verheven standplaats werd zij herkend door de soldaten, die zij te Scutan had verpleegd. Het gerucht, dat zij het was, verspreidde zich in een oogwenk als een loopend vuur en met een oorverdovend hoerageroep werd zij nu door de dankbare mannen begroet.'¹³⁴

In deze weergave leek Florence Nightingale op de maagd van Orléans: moreel superieur en martiaal. Dat zij als enige vrouw langs de soldaten reed, was slechts impliciet aangegeven. Elke verwijzing naar seksueel geweld tegen vrouwen, toch een veelvoorkomend fenomeen bij oorlogssituaties, ontbrak. Later wees Naber wel op de 'verzoeken' die soldaten na het ophouden van het oorlogsgevaar 'bleven dreigen'. Vandaar dat de Engelse wegbereidster ook het 'zedelijk en verstandelijk welzijn der mannen' verzorgde. Maar daar bleef het bij. Ze nam de soldaten juist in bescherming. Hij, die de nationale eer dan moest handhaven, de gewone soldaat, was bitter weinig in tel en ze had ontzag voor de lijdzaamheid en moed van

131 Idem, *Wegbereidsters* (1909), 104

132 Ibidem, 132-133 en 138-139

133 Ibidem, 146

134 Ibidem, 150-151 Cursivenng MG

de soldaten waarin, ondanks de ellende in de loopgraven, toch 'iets hartverheffends' stak.¹³⁵

Dit beeld van Nightingale anticipeerde op de paradoxale identiteit van de oorlogsverpleegster in de Eerste Wereldoorlog. In het onderzoek van Summers blijkt dat de moderne Engelse verpleegster het symbool was van moederschap en huishoudelijkheid, dienstbaarheid en opoffering. Zij hielp de slachtoffers, tegelijkertijd was zij mede verantwoordelijk voor de collectieve slachtingen en had zij een aandeel in de internationale oorlog. Deze moderne verpleegster – onderdanig, gedisciplineerd en avontuurlijk – gaf vorm aan en legitimeerde het streven van vrouwen naar burgerschap.¹³⁶

Terwijl Florence Nightingale bekend stond als 'the lady with the lamp' heette ze in *Wegbereidsters* opvallend genoeg *Lady-in-chief*. Opoffering interpreteerde Naber niet als zachtheid, maar als strijd.¹³⁷ Vorstinnen én wegbereidsters werden uitgerust met mentale voorkeuren die tot een mannelijk domein behoorden: zij trotseerden gevaar, dwongen gezag af, aanvaardden de oorlog, schuwden geen geweld en waren niet sentimenteel. Ze annexeerde geweldsmetaforen uit de oudliberale geschiedschrijving en verruimde tegelijkertijd definities van vrouwelijkheid door vrouwen te presenteren die zich tot strijd, oorlog en geweld voelden aangetrokken. Zo doorbrak ze het antagonisme van mannelijke agressie en vrouwelijk pacifisme.

5.4 Oudtantes en geestelijke moeders

Behalve het aan de kaak stellen van machtsongelijkheid tussen de seksen, verdiepte Naber zich ook in tegenstellingen tussen vrouwen. Ze legde met name de nadruk op burgerlijke status als verschuilelement en redeneerde dat de achterstelling van vrouwen niet slechts plaatsvond 'op grond van sekse', maar ook op grond 'van het al dan niet gehuwd zijn'.¹³⁸ Ongehuwde vrouwen werden in haar ogen bijzonder gediscrimineerd.

Na de negentiende eeuw leefden de vooroordelen ten opzichte van deze groep inderdaad onverminderd voort. Anna de Savornin Lohman zette zich bijvoorbeeld in haar brochure *De liefde in de vrouwenquestie* (1898) af tegen de spraakmakende roman *Hilda van Suylenburg* (1897) van Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk, waarin beroepsarbeid voor vrouwen als levensvervulling werd voorge-

135 Ibidem, 123, 143 en 152, Wijnaendts Francken-Dyserinck citeerde de brief van Nightingale in haar artikel, 'Oorlogsellende', *Ons Leger* (15-4-1925). In Nabers schets van Josephine Butler blijkt wel dat Nightingale 'die het leger en den soldaat zoo wel kende' in 1860 had geprotesteerd tegen de *Act on the Contagious Diseases*. Ibidem, 219.

136 Summers, *Angels*, Bleker und Schmiedenbach (red.), *Medizin*.

137 In deze zin vertoonde Nabers denkwereld overeenkomstige trekken met de door Withuis beschreven mentaliteit van de NVB-vrouwen, cf. haar *Opoffering*.

138 Naber, *De School* (1910), 5.

steld.¹³⁹ Volgens De Savornin Lohman was het zieleleven van vrouwen gericht op het geven van liefde aan de man. Dat liefde het grote levensbeginsel was, durfde slechts een kleine groep vrouwen toe te geven. Juist de ongetrouwde vrouw bezat in dit opzicht weinig waarheidsliefde en moed, waardoor zij zich belachelijk maakte in haar 'preutsdoen'. Veel meisjes droomden van een huwelijk, maar niet iedereen kon dit ideaal bereiken. Tussen de jaren van de grote verwachtingen van het meisje en de 'ouderdom van eenzijdige, verbitterde, de mannen-hatende oude-juffrouw' lag een tijdperk waarin een innerlijk proces werd doorgemaakt waarvan geen man zich een voorstelling kon maken, daarvoor verschilde zijn natuur te zeer van die van een vrouw. Een veeleisend beroep of het beoefenen van wetenschap kon het leven van verouderende vrouwen min of meer vervullen, het kon haar ook leren berusten in haar lot, maar 'gelukkig maken kan alleen het stil zich gevende liefde-leven in haar eigen gezin'.¹⁴⁰

Deze ideeën werden ook verkondigd door de in Nederland populaire Zweedse schrijfster Ellen Key. Zij beklemtoonde de band tussen lichaam en geest en het verschil in dit opzicht tussen 'het wezen van den man en dat der vrouw'. Liefde en gevoel behoorden tot de vrouwelijke natuur; het moederschap maakte 'langzamerhand de sexuele "natuur" van de vrouw reiner dan die van den man.'¹⁴¹ Key verbond 'moederlijkheid' met vrouwelijke erotiek en heteroseksuele lust, en nam daarmee afstand van het Victoriaanse moederschapsideaal. Vrouwen moesten volgens haar vrij zijn om liefdesrelaties aan te gaan en af te breken. Echtscheiding moest voor beide seksen vergemakkelijkt worden. Ze pleitte ook voor overheidssteun aan ongehuwde moeders. Met dergelijke opvattingen ondermijnde ze het patriarchale gezinsdenken, maar ongehuwde vrouwen bleven in deze benadering even minderwaardig omdat zij hun natuurlijke bestemming niet hadden bereikt.

In 1899 deed de etnoloog Sebald R. Steinmetz nog een duit in het zakje. Was 'de vruchtbare huisvrouw' het ideale vrouwtje, ongehuwde vrouwen verdeelde hij in vijf groepen, waarvan de derde groep – de buitengewoon begaafden en de gewoon begaafden – behoorde tot de meest rampzalige menssoort:

'Het is gevaarlijk dat de massa der kloeke, verstandige vrouwen door feministische praktijken laat zou trouwen en heel weinig kinderen krijgen, maar het is uitstekend, dat de voor het huwelijk ongeschikte vrouw niet trouwt en dus zelve helpt haar type te doen uitsterven. Men dwinge haar dus niet door bemoeielijking tot een huwelijk. Maar vooral, men zorg dat het type zich niet uitbreidt, en dat het niet gelde als model, als ideaal.'¹⁴²

139 Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk was voorzitter van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898

140 De Savornin Lohman, *De liefde*, 34-37 en 62. Cursivering MG

141 Key, *De misbruikte krachten*, 7, idem, 'De vrouw' Over Key cf. Romein-Verschoor, 'Het afgodsbeeld', 363 en Cott, *The grounding*, 46-47

142 Steinmetz, *Het Feminisme*, 26-28. De vier andere typen waren de 'rijken' voor wie onbetaalde arbeid in overvloed was, de 'invaliden van allerlei soort', de 'talrijke meisjes en vrouwen' die onmisbaar zijn voor hun ouders als steun en verpleegster, en het 'grootste getal van ongetrouwden, die in eigen kost moeten voorzien'. De brochure was een reactie op een polemiek in *Evolutie* (1898). Steinmetz was van 1908 tot 1933 hoogleraar sociale geografie en etnologie te Amsterdam. Later zou hij afstand van deze uitspraken hebben genomen en kon hij goed met zijn vrouwelijke studenten overweg. Kobben stelt dat Stein-

Niet iedereen was zo bot, maar ongehuwde vrouwen werden door de meest uiteenlopende groepen in de eerste helft van de twintigste eeuw gestigmatiseerd als kleingeestig, seksueel gefrustreerd, onvruchtbaar, geslachtsloos, wereldvreemd of nutteloos voor de maatschappij. De waardering voor huwelijk en seksualiteit steeg in deze periode, terwijl omgekeerd evenredig de achting voor de ongehuwde en maagdelijke staat van vrouwen daalde.¹⁴³ Dit verschijnsel hing onder meer samen met grote demografische en sociaal-economische verschuivingen in het laatste kwart van de negentiende eeuw.¹⁴⁴ In tegenstelling tot voorgaande generaties werd trouwen in de twintigste eeuw in alle klassen gebruikelijk, het werd feitelijk de norm voor een succesvol privéleven. Tegelijkertijd volgden meer meisjes onderwijs en verrichtten meer vrouwen betaalde arbeid.¹⁴⁵

De nadruk op het huwelijk als levensvervulling werd ook gestimuleerd door nieuwe fysiologische en psychologische denkbeelden over sekseverschillen. Vooral de psychologie als nieuwe wetenschap was invloedrijk. Over 'de man' werd overigens nauwelijks geschreven, 'de vrouw' stond centraal. Haar natuur en haar psyche werden uitvoerig besproken. In hoofdstuk drie kwam reeds de vrees van wetenschappers ter sprake dat studerende en werkende vrouwen ongehuwd en kinderloos zouden blijven. Zij hanteerden als uitgangspunt dat het fysieke moederschap de lichamelijke en geestelijke vervulling van het 'vrouw-zijn' was. Ongehuwde vrouwen zonder kinderen konden in deze redenering niet 'volwassen' en niet 'vrouwelijk' zijn. De psychiater Winkler veronderstelde dat 'emotioneel-altruïstische eigenschappen van het mensdom bij voorkeur door de vrouw, de intellectueel-egoïstische daarentegen bij voorkeur door den man vertegenwoordigd' zijn. Deze psychische geslachtskenmerken steunden volgens hem op de bouw en de functie van het vrouwelijk lichaam.¹⁴⁶ Ook verschillende mannelijke én vrouwelijke auteurs in het *Encyclopaedisch Handboek* (1914) beweerden dat vrouwelijke eigenschappen zich het best ontwikkelden in de natuurlijke gebondenheid van de moeder aan haar eigen kinderen; 'ware vrouwelijkheid' kwam tot uiting 'in de vrouw als echtgenoot en moeder'.¹⁴⁷

Naber leek weinig beroerd door deze discussies over 'wezenlijke' fysische en

metz wel vaker een verschil maakte tussen zijn oordeel over een groep en dat over een individu uit die groep, cf. Kobben, 'Sebald Rudolf Steinmetz', 329

143 O a Freeman and Klaus, 'Blessed or not?' Voor Nederland o a Coutinho-Wiggelendam, 'Vrouwemancipatie', Van Kooten Niekerk en Wijmer, *Verkeerde vriendschap*, Van Heijst, *Zusters*, 21 en 24

144 Onder invloed van de industrialisatie daalde in Nederland de huwelijksleeftijd en het aantal huwelijks-sluitingen nam toe. Het agrarisch-ambachtelijk voortplantingspatroon – laat trouwen omdat eerst bestaanszekerheid gevonden moest worden en weinig kinderen per gezin – verdween. Heeren (red.), *Huwelijksleeftijd*, 31 en 56, Hofstee, *Korte demografische geschiedenis*, 126-129

145 In Nederland was de toename van vrouwenarbeid niet zo sterk als in andere landen, desondanks was er sprake van een stijging en kwamen er nieuwe 'vrouwenberoepen' als telefoniste en typiste bij. Cf. Bakker, 'Een mooi beroep', Kooij en Pleij, 'Principe', De Haan, *Sekse*, 53 e v

146 Winkler, 'Eenige opmerkingen', 120 en 137

147 Ramondt-Hirschmann, 'De taak', 190, De Visser, 'De vrouw', 172 en 177 de getrouwde vrouw heeft een rijker leven dan de ongehuwde 'het zwaarste, maar ook het schoonste werk is haar deel' en de opvoedster gaat geheel in haar 'opvoedingen' op, dat is bij haar 'bloot natuur'

psychische geslachtskenmerken, althans, ze liet er zich nauwelijks over uit. Een uitzondering vormde haar recensie van het vertaalde boek van Frances Swiney, *Het Ontwaken der Vrouw* (1902).¹⁴⁸ Deze Engelse schrijfster verdiepte zich in de fysieke en psychologische eigenaardigheden van vrouwen en hun morele verantwoordelijkheid voor de opvoeding van het volgende geslacht. Volgens Swiney bevonden de vrouw en het kind zich op een hogere trap van de evolutie dan mannen, die op geestelijk gebied 'reuzenschreden' hadden gedaan maar fysiek 'ontaard' waren en eerder krankzinnig werden dan vrouwen. Als oplossing voor dit probleem propageerde zij een transcendentie van fysieke relaties naar het spirituele niveau.¹⁴⁹ Met haar felle betogen tegen de seksuele exploitatie van vrouwen vond zij weerklank bij de militante vleugel van het Engelse feminisme. Hoewel zij door haar nadruk op seksuele onthouding als puriteins te boek stond, schreef zij uitzonderlijk openlijk over seksualiteit. Ze noemde geslachtsdelen bij naam en gebruikte het woord sperma.¹⁵⁰ In Nabers bespreking vinden we van deze openhartigheid hoegenaamd niets terug. Ze gaf Swiney gelijk dat vrouwen 'eigenaardig vrouwelijke' deugden en talenten bezaten – 'liefde, eer, reinheid en kuisheid' –, waarmee zij mannen konden aansporen hun zinnen te beheersen. Ook het betoog over de verpleging en het onderwijs door ongehuwde vrouwen sprak haar aan. Maar voor het overige was Swiney niet sober genoeg geweest. Zij had teveel materiaal willen verwerken. Waarschijnlijk besprak Naber het boek omdat het door de vertaalster Martina Kramers 'eerbiedig' was opgedragen aan Marianne Klerck-van Hogendorp, de voorzitter van de Nationale Vrouwenraad.

In de openbare discussies over de veranderende prioriteiten in de vrouwenbeweging mengde ze zich wel. Het feminisme verkeerde na de Eerste Wereldoorlog in een ideologische crisis. Het elan leek verdwenen, de leidsters waren oud of gestorven, de eis van het vrouwenkiesrecht was ingewilligd en er heerste verwarring over nieuwe doelen.¹⁵¹ In deze tijd diende zich een nieuw sociaal probleem aan: óf en hoe moederschap gecombineerd kon worden met buitenshuis werken. De aandacht in de vrouwenbeweging was verschoven van de strijd voor gelijke rechten naar de problematiek van gehuwde moeders. Een tegenstelling tussen gehuwde en ongehuwde vrouwen, volgens Clara Wichmann tussen moederschap en arbeid, manifesteerde zich.¹⁵² De spanning tussen het pas ontstane ideaal van de jonge gehuwde moeder en de realiteit van buitenshuis werkende vrouwen werd nog door de overheidsmaatregelen opgevoerd. Arbeid van vrouwen werd ontmoedigd of beperkt door de instelling van kinderbijslag en huwelijkstoesla-

148 De recensie verscheen in *De Amsterdammer* (17-8-1902) De vertaling van Martina Kramers werd in Almelo in 1902 uitgegeven

149 Idem, *Het Ontwaken*, 42 en 46

150 Ibidem, 21 en 24, Jeffreys, *The spinster*, 35-39

151 Deze crisis was in Westerse landen een algemeen verschijnsel, cf. Cott, *The grounding*, 8, 150 en 180 Voor sociaal-economische achtergronden in Nederland cf. De Haan, *Sekse*, 183

152 Wichmann, 'De vrouw en de arbeid', 197 Cf. ook Jansz, *Denken*, 196-197, voor de Engelse situatie Jeffreys, *The spinster*, 4-5, 141 en Oram, "Embittered", voor de Amerikaanse situatie Cott, *The grounding*, 20

gen.¹⁵³ Buitenshuis werkende moeders voldeden niet aan het ideaal om thuis voor man en kinderen te zorgen, maar ongehuwde buitenshuis werkende vrouwen leken volledig mislukt: zij waren niet geslaagd op de huwelijksmarkt, dus richtten zij zich noodgedwongen op de arbeidsmarkt. De winst van het feminisme had blijkbaar niet geleid tot meer geluk en levensvoldaanheid. In het interbellum noemde een moderne vrouw zich geen feminist en degenen die dat wel deden hadden geen antwoord op de problemen waarmee vrouwen geconfronteerd werden. Een feministische ongehuwde vrouw was een ouderwets type, zij behoorde tot een voorbije periode.

Vanaf circa 1920 begon Naber tegen het vanzelfsprekende ideaal van het 'fysieke' moederschap te ageren. Ze wees een actieve bevolkingspolitiek van de overheid af, zelfs al zou het bevolkingscijfer stationair blijven of achteruit gaan. Niet ieder die een huwelijk sloot en aan kinderen het leven schonk had recht op overheidssteun. Het leven had bovendien meer te schenken dan het bezit van echtgenoot en kinderen. Jongere vrouwen moesten bevrijd worden van de 'waan' dat het huwelijk het hoogste is. De katholieke kerk had het celibaat te eenzijdig verheerlijkt, maar de huwelijkswaardering van het protestantisme liep soms uit in overschatting van het huwelijk. De geschiedenis leerde dat ongehuwden hun ambt, beroep, wetenschap, kunst, de staat en 'het Godsrijk' allicht beter en zeker niet minder goed hadden gediend dan gehuwden. Het celibaat kon leiden tot een verhoging van kracht, tot een zich geconcentreerd wijden aan een levenstaak. Ze pleitte – heel modern – voor gelijk 'grondloon' voor mannen én vrouwen ongeacht de burgerlijke status.¹⁵⁴

Ze werkte deze gedachte verder uit in een artikel in 1921 voor het links-liberale tijdschrift *Viagen des Tijds*, 'Mag het huwelijk gelden als factor bij de bepaling van den loonstandaard?', dat op verzoek van het Comité van actie tegen gezinsloon als brochure werd verspreid. De vraag beantwoordde ze ontkennend. Nooit mocht het gehuwd zijn in rekening worden gebracht bij het bepalen van de loonhoogte. Naber was beslist tegenstandster van gezinsloon, omdat daardoor het persoonlijk verantwoordelijkheidsgevoel voor het gezinsonderhoud ondermijnd werd. Ook toeslagen voor onderwijzeressen die gehuwd waren geweest – weduwen en gescheiden vrouwen – wees ze hardvochtig van de hand: 'Men zoude toch ook mogen vragen, of de school nu juist is een philanthropisch instituut om ongelukkige *tobsters* aan een baantje te helpen.'¹⁵⁵ Consequent volgens haar liberale principes aanvaardde ze één maatstaf bij de loonsbepaling: de waarde van de arbeid.

Naar aanleiding van Nabers gedenkboek in 1923 merkte het *Utrechtsch Dagblad* op dat de drang naar de bevrijding van vrouwen even sterk als eenvoudig was geweest, maar dat de moeilijkheden zowel persoonlijk als maatschappelijk pas

153 Posthumus-van der Goot (red.), *Van moeder*, 419-424

154 Naber, 'De achterstelling' (1920)

155 Idem, 'Mag het huwelijk' (1921), 3-4 Cursivering MG. Dit artikel verwerkte Naber praktisch letterlijk in *Na XXV jaren*

goed begonnen na het bereiken ervan. Bij vele 'door de vrouwenbeweging benadigdste vrouwen heeft dat bereiken geen ontwikkeling van het vrijheidsgevoel, maar juist een nieuwen drang naar gebondenheid' doen ontwaken. Dat bleek volgens deze krant uit een vergelijking tussen de vrouwenliteratuur van de 'klassiek-feministische en de modernste periode'.¹⁵⁶ De conservatieve Famke, pseudoniem voor Alida Veen-Brons, omschreef deze verschillen heel bondig:

'Het groote onderscheid tusschen het Oude Feminisme en het Nieuw Feminisme is op () eenvoudige wijze toe te lichten (...). Het Oude Feminisme zoekt het heil der Vrouw (.) in het beroep, (...) Het Nieuw Feminisme (...) in het huwelijk.'¹⁵⁷

De ideologische crisis van het feminisme zien we inderdaad weerspiegeld in het literair-historisch proza. Sommige auteurs zetten zich af tegen het beeld van ellende en eenzaamheid van veel vrouwen in de negentiende eeuw. Volgens Clara Wichmann waren vrouwen niet opzettelijk onderdrukt, de oorzaak van hun achterstelling lag in de toenmalige verhoudingen. Het 'wezen der vrouw in zijn ontwikkeling' openbaarde zich hoe dan ook.¹⁵⁸ Ook Henriëtte Roland Holst-van der Schalk beweerde dat de strijd voor gelijke rechten door de pioniersters noodzakelijkerwijs eenzijdigheid had meegebracht in hun oordeel over het verleden. De strijd in de vrouwenbeweging had veel oude onvoldaanheid opgeheven, maar nieuwe onvrede meegebracht, 'pijnlijker nog dan de oude, omdat zij dieper in het leven snijdt.' Het 'nieuwe feminisme' kwam niet meer tot uiting in het openbare optreden van vrouwen of in hun sociale werk, 'maar in verrijking van haar zijn en haar verhoudingen naar binnen toe, als echtgenoot en moeder'.¹⁵⁹ Het klonk bijna alsof Famke het woord voerde.

In haar proefschrift *De Nederlandse romanschrijfster ná 1880* (1935) situeerde Annie Romein-Verschoor deze 'terugtrekkende houding tegenover de vrouwenbeweging' in het tweede decennium van deze eeuw, tot uiting komend in romans van vrouwen over 'de in haar vrijheid teleurgestelde of haar vrijheid misbruikende vrouw' die voortdurend op zoek was naar 'het geluk'. Deze 'bewustzijnsverenging' had geleid tot het veelvuldig schrijven over moederschap en liefde, waarbij werkende ongehuwde vrouwen 'in hetzelfde vriendelijke licht van medelijden dat zo vele tantes uit vroeger eeuwen beschenen heeft' werden afgebeeld. Zij beschouwde onder andere Ina Boudier-Bakker en Jo van Ammers-Kuller als de vertolksters van deze 'moderne vrouwelijke' vrouw.¹⁶⁰ Het proza van die twee

156 'Een bezonken woord over vrouwenleven en vrouwenstrijd', *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* (14-10-1923) Literatuur uit de klassiek-feministische periode was o.a. de tendensroman *Hilda van Suylenburg* (1897) van Cécile Goekoop, uit de moderne periode o.a. de autobiografische roman *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* (1915) van Ada Gerlo (pseudoniem van Annie Salomons)

157 Famke, *Het huwelijk*, 11

158 Wichmann, 'Het vrouwenvraagstuk'

159 Roland Holst-van der Schalk, 'Clara Meijer-Wichmann', 30-33

160 Romein-Verschoor, *Vrouwenspiegel*, 142, 162-165, 169-173 Cf ook Beelaerts, 'De problemen' en Van Boven, *Een hoofdstuk*, 107-109 Volgens Beelaerts beoordeelde Romein-Verschoor het werk van Annie Salomons eenzijdig. Het gaat mij hier om het feit dat Romein-Verschoor zich evenals Naber ergerde aan de verheerlijking van het 'moederschapsinstinct'. Ook de historica Eugénie Theissing keurde de gerichtheid van vrouwen op het huwelijk af. Theissing was lid van de katholieke vrouwenvereniging 'De

auteurs zette veel pennen in beweging, ook die van Naber. In het hiernavolgende ga ik kort in op de representatie van ongehuwde vrouwen en het feminisme in het werk van Boudier-Bakker en Van Ammers-Küller als context voor Nabers panegieriek van de ongehuwde staat.

Het huwelijk als hinderpaal

In twee publikaties van Boudier-Bakker kreeg de vrouwenbeweging, meestal op uiterst negatieve wijze veel aandacht. In haar essay *De moderne vrouw en haar tekort* (1921) schetste ze het feminisme als een 'opstand van een gansche klasse vrouwen, aan wie de natuurlijke geluksvoorwaarde: het bezit van man en kinderen, ontging; en wier vreugdeloze levens zich doelloos voortsleepten in het donker naast het licht en vol bestaan hunner gelukkiger zusters'.¹⁶¹ Deze vrouwen hadden last van 'Angst' (met een hoofdletter), opgeroepen door 'de eenzame gestalten' van 'ongehuwde tantes en nichten, vroeg verwelkte schuwe vrouwen (...) weinig meer dan dienstbode in het huis dat haar onderhield'. Het ging wel om een rechtvaardige vrijheid, maar 'de nieuwe loot (...) woekerde, zonder dat bekwame handen, (...) haar besnoeiden. (...) En pas met veel tranen (...) zal de dwaling in de vrouwenbeweging van deze tijd moeten worden geboet en verzoend.' Het tekort van de vrouw was dat zij 'het kostelijkst geschenk, dat wij vrouwen van onze moeders meekregen: de stem van ons hart', het verlangen naar huwelijk en moederschap, door gebrek aan onderscheidingsvermogen hadden misbruikt.¹⁶² Boudier-Bakker bracht dezelfde boodschap als Anna de Savornin Lohman twintig jaar daarvoor. Ook zij had het moederschap op een voetstuk gezet. Maar Boudier-Bakker ging verder. Ze verheerlijkte de meisjestijd tot het huwelijk en schilderde ongehuwde tantes af als een stel zuurpruimen: 'Evenveel vrouwen tezamen, zij mogen nóg zoo opgewekt en vroolijk schijnen, er blijft altijd iets wrangs in'.¹⁶³

Dezelfde teneur sprak uit de roman, *De klopp op de deur* (1930), die in drie jaar tijd twaalf maal herdrukt werd. Een van de rode draden in deze beeldende familieroman – die van 1851 tot 1930 loopt – was de opkomst van de Nederlandse vrouwenbeweging. Naar aanleiding van het congres van de Wereldbond in 1908 stak Boudier-Bakker de draak met de Nederlandse feministes die 'klein en met ontzag' naar hun buitenlandse gasten opkeken:

'De Hollandsche vrouw had nog niet geleerd wat haar Fransche, Engelsche, Noorse zusters hadden weten te bewaren: *élégance*, het geheim van goed gekleed te verschijnen, vrouwelijke charme ten toon te spreiden. In Amsterdam trok de hobbezak triomfantelijk grauw, sponzig, op plumpe schoenen ter vergadering'.¹⁶⁴

Sleutelbos'. KDC, arch. 'De Sleutelbos', nr. 49 aant. Theissing, 'Famke's foutief uitgangspunt'. Met dank aan Marit Monteiro.

¹⁶¹ Boudier-Bakker, *De moderne vrouw*, 1.

¹⁶² Ibidem, 5-8

¹⁶³ Ibidem, 26. De roman van Henriette Baart de la Faille-Wichers Hoeth, *De ongetrouwde Tante* (Arnhem 1928) ademde dezelfde geest.

¹⁶⁴ Idem, *De klopp* (4e dr.), 575-576.

Ook dit boek bewierrookte gezin en moederschap, en ongehuwde vrouwen waren opnieuw ongelukkige wezens. Typerend waren de gedachten van de vrouwelijke hoofdpersoon: 'Verloving (...). Die dingen hóórden te gebeuren als je zeventien of achttien was. Bij sommigen gebeurde het niet, dan was dat wel heel erg'.¹⁶⁵

Jo van Ammers-Küller stond ambivalenten ten opzichte van het feminisme. Zij waardeerde bepaalde eigenzinnige vrouwen. In haar kleine biografie van Mina Kruseman (1921) beschreef ze de schrikreacties die de emancipatie in de vorige eeuw opriep. De aanhangsters werden als 'hyena's' beschouwd die het gezinsleven zouden ondermijnen. De huidige generatie had een heimelijke antipathie tegen die 'malle blauwkousen' die haar vrijheid trachtten te winnen ten koste van haar vrouwelijkheid.¹⁶⁶ In *De opstandigen* (1925) maakte ze de balans van de vrouwenbeweging op. Deze roman was een groot kassucces: vóór 1940 werden 45.000 exemplaren verkocht.¹⁶⁷ Het boek handelde in drie delen over een Leidse fabrikantenfamilie in 1840, 1872 en 1924. In deel drie verkondigde Van Ammers-Küller haar credo: het feminisme was tekort geschoten want de bevochten gelijkheid had de huidige generatie vrouwen niet gelukkiger gemaakt dan hun moeders en grootmoeders. Ongehuwde vrouwen riepen medelijden of weerzin op.¹⁶⁸ Het recht dat zij verworven hadden, was de keus tussen carrière en huwelijk. Aan het slot concludeerde de vrouwelijke hoofdpersoon dat geluk alleen in het huwelijk gevonden wordt:

'Dat, waarmee ze tot nu toe haar leven had trachten te vullen, vrijheid en geestelijke ontplooiing, eer en succes, daarin vond een vrouw op den duur immers toch geen geluk. (...) In alle vrouwen kwam tenslotte het oude onverwoestbare verlangen naar twee sterke armen'.¹⁶⁹

De moderne vrouw en haar tekort van Boudier-Bakker kwam in mei 1921 op de markt en lokte vele protesten én instemmende commentaren uit.¹⁷⁰ Naber was er vermoedelijk furieus over, maar zweeg. In verband met haar presidium van de Nationale Vrouwenraad wilde ze standpunten van personen niet publiekelijk bekritisieren. Wel schreef ze vaag over het 'onberedeneerd terug verlangen naar eenen cultuurvorm' die zich 'in onzen litteratuur van den dag, in romans, in brochures' openbaarde, een 'zeer bedenkelijk reactionnair streven om het meisje terug

165 Ibidem, 86

166 Van Ammers-Küller, *Een pionierster*, 9

167 Van der Heyden-Rogier, 'Johanna van Ammers-Küller' Met *De klopp op de deur* laadde Boudier-Bakker de verdenking op zich te willen concurreren met *De Opstandigen*. PH Ritter wees deze beschuldiging af, cf. Van Boven, *Een hoofdstuk*, 86

168 De hoofdpersonen koesterden voor de geleerdheid van de ongehuwde 'tante Dok' een 'angstige bewondering' Van Ammers-Küller, *De opstandigen*, 305

169 Ibidem, 304-305

170 Instemmend o.a. M.A. van Herwerden, 'De vrouw en haar tekort', *De Amsterdammer* (18-6-1921)

Een uiterst scherpe reactie verscheen in twee afleveringen in *Evolutie*, gezien de stijl van de hand van Wilhelmina Drucker, waarna met historische argumenten het betoog van Boudier-Bakker onderuit wordt gehaald 'Litteratuur. De moderne vrouw en haar tekort', *Evolutie* 29 (8-6-1921), 47-48 en *Evolutie* 29 (22-6-1921) 56, cf. ook De Haan, *Sekse*, 204, 362-363

te dringen naar den gezinsarbeid'.¹⁷¹ Haar vriendin Cateau Worp-Roland Holst publiceerde meteen een reactie. Zij vond de beschrijving van ongehuwde vrouwen, 'wier krachtige arbeid mede dezen nieuwen tijd heeft doen geboren worden', beledigend.¹⁷²

Pas in haar boek *Na XXV Jaren* – 'geenerlei bestuursfunctie meer bekleedende en daardoor weder gekomen in het bezit van volle vrijheid van spreken'¹⁷³ – ging Naber tot de aanval over. De felle toon waarmee ze opkwam voor ongehuwde vrouwen zal geen verbazing wekken. In haar werk staan immers oudtantes en tantes centraal, de 'eenzame gestalten' van Boudier-Bakker. Schamper noemde ze *Het tekort der moderne vrouw* 'het nieuwste modewoord' waarmee geschermd werd. Ze verweet Boudier-Bakker de vorige eeuw te idealiseren alsof vrouwen zich toen zo veel harmonischer en gelukkiger konden ontwikkelen "'naar vrouwenwaard", gelijk het heet'.¹⁷⁴ Het bezit van eigen kinderen, dat niet voor elke vrouw gerealiseerd kan worden, werd schromelijk overschat:

'Veel kwaad (.), doet te dezen oprichte onze tegenwoordige overschatting van het moederschap als onmisbare voorwaarde tot levensgeluk voor de vrouw en dientengevolge het al te direct richten van de gedachten van het meisje op een voor haar toch altijd zeer problematisch moederschap voor eigen kinderen, terwijl men daartegenover niet aan denkt de gedachten van den jongen te bepalen bij diens vrij wel vast staand vaderschap, een vaderschap, dat in ieder geval binnen zijn bereik ligt krachtens zijn eigen persoonlijk willen'.¹⁷⁵

Het 'ideele moederschap, het moederschap in grooten stijl' stond open voor allen. Ze wees de meisjes erop hoe veel rijker en zonniger de samenleving werd door de moederzorg van de ongehuwde, kinderloze vrouw, die 'onder eene eindelooze verscheidenheid van vormen' gedragen werd voor vele kinderen. De 'moederlijke aspiraties van iedere rechtgeaarde vrouw' konden hierin ten volle bevrediging vinden.¹⁷⁶

Naber verkondigde met alle kracht dit ideele moederschap, een idee dat betrekking had op de georganiseerde moederliefde die de hele maatschappij moest doordringen. Dit ideele of geestelijk moederschap was sinds de negentiende eeuw de legitimatie voor de vergroting van de invloedssfeer van *alle* vrouwen geweest. Van de heilzame invloed van vrouwen als opvoedsters werd een morele wederge-

171 Naber, 'Huishoudarbeid' (1921)

172 ARA, archief Katz-96 getypt manuscript C A Worp-Roland Holst, 'Vrouwenquaestie', 1921, Worp-Roland Holst, 'De moderne vrouw', JNA-I, in 'De fout der moderne vrouw' twee briefkaarten van Worp-Roland Holst 12-11-1925 en 23-9-1926

173 Naber, *Na XXV jaren* (1923), 13

174 Ibidem, 42 Ook in haar rede op 28-8-1925 voor de 'Meisjes-Novieten-Conferentie' belegd door de Nederlands Christelijke Studenten-Vereeniging noemde Naber 'het tekort der moderne vrouw' een modewoord. Zij waarschuwde de meisjesstudenten voor het 'bedenklijk streven, om u, jongeren, terug te dringen naar den ongesalarieerden gezinsarbeid'. Cf Naber, 'Vrouwenleven' (1925)

175 Idem, *Na XXV jaren* (1923), 106

176 Ibidem, 107 Pater Damascus ondersteunde Nabers opvattingen over ongehuwde vrouwen. Het 'moederschap in groote stijl' was een voorwaarde voor het geluk van elke ongehuwde vrouw. Hij keerde zich tegen de opmerkingen van Boudier-Bakker dat een vrouw die studeert zich bespottelijk maakte. Cf Damascus, *Welke richting*, 81 en 89-91

boorte van de mensheid verwacht.¹⁷⁷ Maar vrouwen bezaten deze moederlijke eigenschappen niet vanzelf en konden die ook niet eventjes leren in een moeder-cursus, volgens Naber 'een modeartikel van zeer twijfelachtige waarde'. De voor de huisvrouw en moeder vereiste deugden als 'plichtsbef, trouw in het kleine, zelfbeheersching en zelfverloochening' werden het best geleerd in 'de strenge school van den beroepsarbeid, in het streven naar economische onafhankelijkheid door eigen verdiend loon.'¹⁷⁸ Ambt en beroep schenken uit zichzelf 'zeker geene levensbevrediging' stelde ze, 'maar huwelijk en moederschap zonder meer doen dit evenmin. Levensbevrediging is de bekroning van den levensstrijd, die moet worden gestreden door iederen individueelen mensch voor zich om te komen tot verzoening met zich zelven en met zijnen God.'¹⁷⁹

De omslag in het feminisme verklaarde Naber uit de pogingen van de overheid om na de demobilisatie vrouwenarbeid te weren. Mannen eisten hun banen terug, zelfs de van oudsher door vrouwen bezette ambten:

'Die oude feministische strijd, die reeds vrijwel gewonnen scheen, werd thans als met ééne slag in een geheel ander stadium gebracht door eene, vroeger ook wel sporadisch voorkomende, maar thans tot stelsel verheven achterstelling van ongehuwden bij gehuwden in zake de loonregeling en dit door toekenning van huwelijks- en kindergelden op het loon.'¹⁸⁰

Deze achterstelling trof hoofdzakelijk ongehuwde vrouwen. Cruciaal was volgens Naber de ethische waardering van celibaat, huwelijk en gezinsvorming. Het gehuwde leven was voor velen 'een hinderpaal op den weg naar volkomen persoonsontwikkeling. Zoo hoog als het huwelijk kan verheffen, zoo diep kan het doen zinken'. De waardering was in de loop der tijd wisselend geweest: 'de periode, waarin het celibaat als hoogste levensnorm gold, (ligt) nog niet zoo heel ver achter ons; en thans leven wij in eenen tijd, waarin de waardeering van het huwelijk wordt tot overschatting'.¹⁸¹ Fel keerde ze zich tegen kinderbijslag. Dit geld uit de staatskas werd zonder verantwoordelijkheidsbesef ontvangen, het zou 'een heirleger van parasieten kweeken' en het opgroeien van 'minderwaardige elementen' bevorderen.¹⁸²

Bracht deze agressieve afweer tegen de bevordering van huwelijkssluitingen en kinderrijke gezinnen Naber nu niet in een spanningsveld met haar protestantse geloof? De reformatie had het huwelijks- en gezinsleven immers verheven tot ideaal en het celibaat verworpen als een onmogelijke opgave? Calvijn hield echter staande dat het celibaat als genadegave Gods (*donum Dei*) wellicht voor *uitzonder-*

177 De Vries, 'Alle vrouwen', 31, Dresen, *Onschuldphantasieën*, 49, 163-164, 212 en 215, Schwegmann, *Feminisme*, 90

178 Naber, *Na XXV jaren* (1923), 118-119

179 Ibidem, 137 Cf Schwegmann, *Feminisme*, 40-41 Ook voor Beccari was het leven synoniem met strijd en beproeving Maar het leven was voor haar in principe onverengbaar met reinheid en onschuld

180 *Na XXV jaren* (1923), 141 Cursivering Naber

181 Ibidem, 144-145

182 Ibidem, 148-149 In 1930 schreef ze in een open brief aan het *Vaderland* (19-5-1930) 'Het huwelijk te willen om het kind heeft mij altijd geschenen te zijn verraad aan den man Er is heel wat huwelijksmisère voortgekomen uit het enkele feit, dat de vrouw meer dan echtgenoot was'

lijke mensen was weggelegd.¹⁸³ Naber kende deze opvatting over de uitverkorenen. Volgens haar heette het huwelijk in het huwelijksformulier van de Nederlands Hervormde Kerk wel eerbaar, maar het onthouden werd daar toch als beter voorgesteld dan het huwen. Het huwelijk was ingesteld als 'eene tegemoetkoming aan de zwakheid van hen, die de gave der onthouding niet hebben.' De ongehuwde staat bood bovendien onmiskenbare voordelen als men zich wilde wijden aan 'eene hooggaande ontwikkeling van denken en schouwen'.¹⁸⁴ Het feminisme had de middelen verschaft om zich als vrouw in die vrijheid te handhaven, namelijk de toegang tot opleiding en arbeid. De 'zelfstandig optredende ongehuwde vrouw', door 'de Reformatie geschapen en door het Feminisme vrij gekomen', vormde volgens Naber het nieuwe element in de samenleving dat een ommekeer in de maatschappelijke verhoudingen zou bewerkstelligen.¹⁸⁵

Al in 1874 had Susan B. Anthony in een rede 'The Homes of Single Women' de economisch autonome en ongehuwde vrouw als de 'new true woman' gepresenteerd.¹⁸⁶ Enkele decennia later stelde de Engelse schrijfster Cicely Hamilton dat in de recente geschiedenis niets zo frappant was als de verbeterde positie van vrijgezelle vrouwen. Ze proclameerde zelfs de noodzaak van een klasse ongehuwde vrouwen als strategie om het lot van de hele vrouwelijke sekse te veranderen.¹⁸⁷ Zo radicaal was Naber niet. Ze hoopte dat nichtjes en achternichtjes 'de lichtende fakkels, welke wij hebben overgedragen uit de handen onzer oudtantes en tantes', zouden overnemen en de winst van het feminisme zouden omzetten 'in een daadwerkelijken eigendom'. Die winst was dat de 'gehuwde en ongehuwde vrouwen van het nieuwe type' samen konden voldoen aan de hoge eisen van de samenleving.¹⁸⁸

Daarnaast betekende Nabers offensief tegen de overwaardering van huwelijk en gezin niet dat ze echtscheiding goedkeurde, dat had de gescheiden Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck in 1922 maar al te zeer ondervonden (zie hoofdstuk 2). Integendeel. Een gescheiden vrouw mocht beklagenswaardig zijn, zij had geen blijk gegeven van trouw aan 'eed en belofte, van levensernst, van hoog zedelijkheidsbewustzijn (...), van zelftucht'. In elk huwelijk komen nu eenmaal moeilijkheden, en men mag zich niet 'laf en flauw op de gemakkelijkste wijze (..)

183 Kuiper, *Celibaat*, 66-74 Het celibaat was volgens Calvijn een zeer bijzondere gave die slechts aan enkelen werd verleend, en beslist geen vorm van persoonlijke verdienste

184 Naber, *Na XXV jaren* (1923), 143-144

185 Naber, *Wat heeft het Feminisme* (1934), 42 en 44 Cursivering MG Cf ook de dissertatie van Constance Gerlings, *De Vrouw in het Oud-Christelijk Gemeentelven* (1913), 215-216 De hervormers in de 16de eeuw hadden volgens haar twee, bijna vergeten waarheden weer naar voren gebracht de geestelijke vrijheid voor elk individu en het priesterschap voor alle gelovigen, man of vrouw

186 Barry, *Susan B Anthony*, 60

187 Hamilton, *Marriage*, 248-249 Dit boek hekelde de omstandigheden waaronder vrouwen trouwden De meesten trouwden volgens Hamilton omdat het hun enige carrièremogelijkheid was Mannen ontzegden vrouwen enige vorm van autonomie om beschikbaar voor hen te zijn Net als Naber haalde ze invloedrijke historische vrouwen aan die een onafhankelijk leven hadden geleid Ook zij gaf als voorbeeld Teresa van Avila, 199

188 Naber, *Wegbereidsters* (1928), 5-7

onttrekken aan den strijd: dat de disharmonie, als die intreedt, *moet* worden gebracht tot harmonie en dat dit bij streng plichtsbef, bij trouw aan eed en belofte ook *kan*. Juist in dat *moeten* ligt zulk eene sterkende kracht voor den wil.¹⁸⁹ Het is duidelijk dat Naber weinig begreep van het huwelijk. Niet verwonderlijk dat andere feministes het oneens waren met haar oordeel over gescheiden vrouwen. Wijnaendts Francken-Dyserinck toonde aan dat Nabers eenheid van moraal op dit punt ver te zoeken was: deze 'volbloed feministe'¹⁹⁰, die nooit het zieleleven van een man had kunnen navoelen, was enerzijds bang dat een gescheiden vrouw in vertegenwoordigende lichamen het oude vooroordeel – dat het feminisme ertoe leidt het met het huwelijk niet zo nauw te nemen – zou versterken, terwijl zij anderzijds over de 'vele gewichtige diensten' die gescheiden mannen aan het land hadden bewezen, zweeg. Psychologen die beweerden 'dat de gehuwde vrouw vaak geen grooter vijand heeft dan de ongehuwde', hadden het volgens haar bij het rechte eind!¹⁹¹ Ook Wilhelmina Drucker vond haar visie op gescheiden vrouwen hard. Zij herinnerde eraan dat het Nederlandse feminisme veel te danken had aan een gescheiden vrouw, wijlen Theodora Haver.¹⁹²

In 1924 sloeg Naber terug met haar artikel 'De vrouw in het openbare leven'. Ze waarschuwde voor het verminderen van 'het zedelijkheidsbewustzijn van de vrouw' en vroeg zich af of vrouwen niet vervallen waren tot de 'weeke sentimentaliteit' die mannen in dit opzicht zo kenmerkte. Vrouwen schreven en traden op alsof zij het besef van de beschermende kracht, die er voor hen lag in het *schaamtegevoel*, verloren hadden. Zij namen de slechte gewoonten van sommige mannen over om in vergaderingen ongegeneerd te fluisteren, te roken in de pauzes 'zelfs bij den lunch en het nagerecht van de maaltijden aan het slot der samenkomsten van wetenschappelijke genootschappen'. Aan die onvrouwelijke smakeloosheden waren vooral de zogenaamde gematigd feministen schuldig, of zij die zich 'raadselachtig en geheimzinnig, ethische feministen' noemden (een uithaal naar Wijnaendts Francken-Dyserinck), 'dan wel den naam van feministe geheel verwierpen'. Ze keurde het 'vergoeilijkend oordeelen over de tot epidemie geworden echtscheiding' af. Dat gescheiden mannen wel politieke verantwoordelijkheden bezaten, was geen excuus. Vrouwen mochten nooit 'af dalen' tot de normen en gedragingen van mannen.¹⁹³

Maar waarom was de moderne vrouw niet gelukkiger en evenwichtiger geworden? In een artikel in 1926 'De fout der moderne vrouw' – weer een verwijzing naar Boudier-Bakker – trachtte Naber op deze vraag een antwoord te vinden. Ze vond dat men zich onvoldoende realiseerde dat de sociale positie van ongehuwde vrouwen verbeterd was. Vroeger was er voor haar nergens plaats dan alleen binnen de kloostermuren, daarbuiten was 'de ongehuwde vrouw, de weduwe zelfs,

189 Idem, *Na XXV jaren* (1923), 108-109 Cursivering Naber

190 Zo werd Naber beïnvloed door W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, 'Boekbespreking *Na XXV jaren*', *De Vrijheid* (1-8-1923)

191 W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, 'Na vijf en twintig jaar', *De Wig* 1 (juli 1923), nr. 4, 13-15

192 W. Drucker, 'Na XXV jaren 1898-1923', *Evolutie* (15-8-1923), 73-76

193 Naber, 'De vrouw in het openbare leven' (1924)

vogelvrij zoals een opgejaagd stuk wild.' Toen voor de protestantse vrouwen het klooster niet meer in aanmerking kwam, werden meisjes toch opgevoed met het huwelijk als hét levensdoel. Het meisje groeide op in het neerdrukkend bewustzijn van 'nu eenmaal te behoren tot een minderwaardig geslacht' en de jongen in het besef dat hij boven zijn zuster stond waardoor hij op 'den weg naar verwaandheid en zelfzucht' werd gebracht. Ze erkende wel dat de resultaten van het feminisme teleurstelden. Weinig vrouwen vonden in beroepsarbeid bevrediging. Die onvoldaanheid verklaarde ze uit het dubbele karakter van de meisjesopvoeding. De gelijkwaardigheid tussen de seksen was grondwettelijk gewaarborgd, maar nu 'moeten wij onze meisjes opwekken uit de verlamdende hypnose van den waan, dat als het niet komt tot een huwelijk, ook niet wordt bereikt het hoogste wat het leven schenken kan. Het huwelijk is het hoogste *niet*.' De weg die leidde tot zelfvolmaking 'den weg van zelfverbrijzeling en van zelfovergave, moet ieder, man of vrouw, binnen of buiten het huwelijk alléén gaan.' Onder verwijzing van Lukas XX vers 34-36 achtte ze de ongehuwde staat hoger dan de gehuwde: 'En Jezus zeide tot hen: "De kinderen van deze eeuw huwen en worden ten huwelijk genomen, maar die waardig gekeurd zijn deel te verkrijgen aan die eeuw en aan de opstanding uit de doden, huwen niet en worden niet ten huwelijk genomen".'¹⁹⁴ Deze lofrede op de ongehuwde staat ging voor diverse leidsters uit de vrouwenbeweging, onder wie Anna Polak, Betsy Bakker-Nort en Gesina van der Molen, veel te ver.¹⁹⁵

Kort daarop rekende ze af met *De opstandigen* van Jo van Ammers-Kuller in haar artikel, 'Het conflict tusschen de oudtantes en de achternichtjes'. Het laatste hoofdstuk ging om de generatiekloof tussen de oudtantes en de achternichtjes, en ze erkende:

het 'thans opgroeiend geslacht brengt ons wel duidelijk aan het verstand, dat de vrouwen van gisteren zich hebben vergist, als zij meenden () dat de door haar nagestreefde economische, zedelijke en staatkundige gelijkstelling met den man aan de vrouw ook waarlijk geluk zou brengen'¹⁹⁶

De oudtantes konden tevreden zijn over het nieuwe meisjesgeslacht dat veerkrachtig was in haar 'ongedwongen verkeer in het openbaar', en, vervolgde ze schalks, 'in haar heerlijke, lichte, luchtige kleeding, die als de concrete uitdrukking is van de leus: "Knelt de band? Wij rukken hem los!"'¹⁹⁷

Ze waardeerde de verhaaltrant van *De opstandigen*, maar vanuit historisch oogpunt oordeelde ze negatief. Het troosteloze meisjesleven omstreeks 1870 in het eerste deel had in de roman als enige uitkomst een huwelijk, terwijl volgens Na-

194 Naber, 'De fout' (1926)

195 GHJ v d M (Molen), 'Opbouwende critiek', *Christelijk vrouwenleven* (maart 1926), 55-57, JNA-I, in 'De fout der moderne vrouw', brief G van der Molen 28-2-1926, Anna Polak, 'Een nieuwe taak voor de vrouwenbeweging', *Algemeen Handelsblad*, 8-5-1926, B Bakker-Nort, 'De fout der moderne vrouw', *De Groene Amsterdammer*, (27-2-1926), Emmy JB (Belinfante), 'Vrouwenbelangen De fout der moderne vrouw', *De Nieuwe Courant*, augustus 1926

196 Naber, 'Het conflict' (1926), 125

197 Ibidem, 126

ber toen de grondslag gelegd werd 'voor zooveel andere dingen'. De ongelukkige 'nicht Pietje en tante Naatje' leefden in die tijd, maar even zeker waren er andere vrouwen; ook de tirannieke vaders en zoons sproten voort uit de fantasie.¹⁹⁸ Dat Van Ammers-Küller die tijd verkeerd had voorgesteld bewees de karikaturale beschrijving van de lezing van Nicolaas Beets in 1870 voor het *Provinciaal Utrechtsch Genootschap* (PUG), waarin hij zich laatschijnend over vrouwenemancipatie zou hebben uitgelaten.¹⁹⁹ Later concludeerde ze dat 'romancières als Jo van Ammers-Küller en Ina Boudier-Bakker, wien het feminisme in aard en wezen vreemd is gebleven', niet schreven uit eigen ervaring en studie, niet 'in schilderijen van hoe het in werkelijkheid is beleefd en beleden door eene overtuigde aanhangster', maar in 'fantasie-beelden'.²⁰⁰

Naber liet zich veel positiever uit over Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe, die 'een verwonderlijk juist' beeld had getekend van een meisjesleven tussen 1860 en 1880 in *Het geveugelde wiel. Een familie-geschiedenis* (1918) en Top Naeff, die in haar roman *Letje* (1926) 'meesterlijk' dat 'sleepend bestaan' voor vrouwen in de negentiende eeuw had beschreven.²⁰¹ Een waarschijnlijke reden voor dit verschil in waardering was dat in de romans van deze schrijfsters het huwelijk niet als de enige vervulling voor vrouwen werd voorgesteld. Ongehuwde tantes traden ook op als zorgzame geestelijke moeders.

Tantes met hart en ziel: Wolff en Deken

In haar teksten stelde Naber ongehuwde vrouwen die in een vrouwen netwerk leefden op de voorgrond. Deze subjectkeuze vond een hoogtepunt in haar biografie van Betje Wolff en Aagje Deken, waarover haar vriendin Elizabeth Baelde aan Naber schreef 'kinderlijk blijde' te zijn,

'omdat het van u komt, omdat het juist dit boek is en dan, om het boek zelf (...) Men bemerkt zoo duidelijk, dat deze vrouwen ook u hebben geboeid en aangetrokken, en wanneer ik er in lees zie ik niet alleen de door u geschilderde vrouwen voor mij, maar ik gevoel er u zelve bij'.²⁰²

Met deze eerste biografie van het schrijfsterspaar won ze in 1912 voor de tweede maal de gouden medaille van Teylers Tweede Genootschap.²⁰³ Ze kon steunen op

198 Ibidem, 124 en 128, JNA-I, in 'De fout der moderne vrouw', kranteknipstel met een causene van Naber over *De Opstandigen* tijdens de vergadering van de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn Datum onbekend

199 Naber 'Nicolaas Beets' (1927) Kennelijk wist Naber niet dat Beets in 1893 nog tegen vrouwelijk lidmaatschap van het PUG had gestemd Over Beets in Van Ammers-Küller, *De opstandigen*, 135-148 'De nutslezing' De rede wijkt op bepaalde punten nogal af, cf hoofdstuk 3.3

200 Naber gaf dit oordeel in 1934 in *Wat heeft het Feminisme*, 2. Cursivering MG Cf ook Vaartjes, 'Ina Boudier-Bakker'

201 Naber, *Na XXV jaren* (1923), 24 Ze verwees naar de roman van Reyneke van Stuwe onder de foute titel *Het wentelend rad. Het geveugelde wiel* speelde zich af in Rotterdam tussen 1820 en 1870 De hoofdzaken waren gebaseerd op authentieke gegevens uit een familie-archief Over Top Naeff cf ook idem, *Wat heeft het Feminisme*, 10

202 JNA-I, in *Wolff en Deken*, brief Elisabeth Baelde 17-11-1912

203 BTS, prijsvraag Wolff en Deken De manuscripten werden op 1-4-1911 ingeleverd Al in 1897 schreef

de brievenuitgave van Wolff en Deken (1904) door Johannes Dyserinck – hij had ook twee tentoonstellingen over Wolff en Deken georganiseerd – en het proefschrift van Hermine Moquette (1898) over de buitenlandse invloeden op hun werk. Ter oriëntatie had zij een pelgrimstocht naar de pastorie in de Beemster en naar *Lommerlust* bij Beverwijk gemaakt. Ook bezocht ze de uitvoering van de toneelbewerking van *Sara Burgerhart* in de schouwburg.²⁰⁴ Uiteindelijk leverde ze op 1 april 1911 haar manuscript in onder het motto 'Een ieder meent zijn uil een valk te zijn'. De jury meende dat de 'schrijver' nauwkeurig was in de behandeling van de bronnen, dat over de verhouding tussen Betje en dominee Wolff en later met Aagje Deken 'met kennis van zaken en oordeel (is) gehandeld', dat 'zijn houding' tegenover de toenmalige staatkundige en kerkelijke woelingen onpartijdig was en 'zijn kritiek verstandig en gematigd'.²⁰⁵

Met haar biografie wilde Naber minder bekende werken van de schrijfsters onder de aandacht brengen, zoals hun autobiografisch maar onvoltooid gebleven *Geschrift eener bejaande Vrouw*. Daarnaast wilde ze aantonen welke bijdragen de schrijfsters hadden geleverd aan de vrijheid van denken, van godsdienst en geweten, en aan de versterking van het nationaal bewustzijn in de achttiende eeuw. Zij hadden met hun romans, liedjes, toneelvertalingen, en hun zedekundige en godsdienstige geschriften hun volk opgevoed en de Nederlandse taal verrijkt.²⁰⁶ Door deze nadruk op de vorming van de Nederlandse identiteit paste de biografie in de liberaal-nationale geschiedschrijving. De biografie wilde echter ook de wederzijdse invloed van de twee aan het licht brengen. Bijna apologetisch corrigeerde ze de visie van Busken Huet dat Aagje slechts een gezelschapsdame voor Betje zou zijn geweest, en die zogenaamde samenwerking 'niets anders, dan "een kwalijk bedekt gehouden fictie"'. Betje Wolff gebruikte dan wel de metafoor van het 'Sint Agatha-klooster' geleid door de 'abtisse Wolff', hun voornaamste werk was volgens Naber toch de vrucht van 'gesamenlijke arbeid' geweest.²⁰⁷ Wel be-

het PUG een prijsvraag uit voor een verhandeling over 'Het leven en de werken van Wolff en Deken in verband met haren tijd', opgesteld door Johannes Dyserinck. Adviseurs voor de prijsvraag waren J Dyserinck, J Hartog en PJ Blok. Hoewel een antwoord was ingestuurd, werd geen prijs uitgereikt. GAU, PUG 39/138, I C Notulen Directievergaderingen 10-6-1895 en 21-11-1898

204 Samuel Pierre Naber, 276

205 BTS, gedrukt 'Programma van Teyler's Tweede Genootschap' voor 1912, IV-V. De samenstelling van de jury kon niet achterhaald worden. Het is onwaarschijnlijk dat Dyserinck in de jury zat. Hij stierf in 1912. Wel had hij Naber nog gelukgewenst, want Naber antwoordde hem op 18-4-1912, UBA, handschriften Es 7 JNA-I, brieven in *Wolff en Deken*, JNA-III map originele bescheiden. De brief van de directeurs van Teyler's Tweede Genootschap op 2-4-1912 met de uitslag van de prijsvraag en een brief op 8-12-1913 van Jeronimo de Vries (secretaris TTG in 1912) aan Naber duiden erop dat De Vries óf op het idee van de prijsvraag kwam óf Naber op de prijsvraag gewezen had, de weduwe Dyserinck feliciteerde haar met haar bekroonde werk op 26-10-1912.

206 Naber, *Elizabeth Wolff-Bekker en Agatha Deken* (1912), 2. Voortaan afgekort als *Wolff-Bekker*.

207 Ibidem, 6, 199, 201 en 228. In 1883 schreef Busken Huet ál het gezamenlijke werk alleen aan Betje Wolff toe. Dyserinck had deze visie al in 1903 gecorrigeerd. Kennelijk voelde Naber nog de behoefte om het beeld van Aagje Deken bij te stellen. Cf. Matthes, 'Levensbericht', 26 en Praamstra, *Gezond verstand*, 152.

schouwde ze slechts een gering deel als 'echte' kunst.²⁰⁸

Nabers hart ging dus uit naar het *samen* leven en werken van de vriendinnen. De begaafde maar rusteloze en gevoelige Betje, die verschillende gepassioneerde vriendschappen met vrouwen had, miste het 'harmonische van Aagje's helderen, vasten geest'. Pas in Aagje was zij tot rust en evenwicht gekomen.²⁰⁹ Volgens Naber was 'het samenwonen der vriendinnen', dat van 1777 tot 1804 duurde, dan ook van 'den beginne af (...) voor beiden een levensvervulling' geweest.²¹⁰ Hoewel ze wel wees op de intensiteit van de vriendschap – zoals Aagjes irritatie over de heftige gevoelens van Betje voor Coosje Busken²¹¹ – koos ze de citaten zodanig uit dat nergens lichamelijke expressies of erotische aantrekkingskracht konden worden verondersteld. Ook het feit dat tijdgenoten Betje Wolff 'onze Nederlandsche Saffo' of 'de Beemster Sappho' noemden, ontbrak.²¹² De biografie wekt eerder de indruk dat alter-ego Aagje haar vriendin Betje hielp om haar passies en grilligheden te beheersen. Opnieuw moeten we ons hierbij realiseren dat Naber nooit over seksuele 'aanvechtingen' of lichamelikheden schreef. Zij stelde openhartigheid over intieme zaken, zoals Betje die ten beste gaf naar aanleiding van haar schaking door een vaandrig, weinig op prijs. Nog minder hield ze van het 'uitspinnen' van menselijke relaties zoals Belle van Zuylen in haar geschriften had gedaan.²¹³ Beschrijvingen van 'tegnatuurlijkheden' zoals huwelijken van broeders en zusters' en het gebruik van 'platte woorden' of 'valsche en onkiesche beeldspraak', vervulden haar met afschuw. Zij huldigde het realisme, maar van het naturalisme dat 'er niet voor terugdeinst ondeugd en verdorvenheid met de schrilste kleuren af te schilderen', wilde ze niets weten.²¹⁴ Nu was de afkeer van naturalisme in die tijd niet ongewoon. In de eerste decennia van de twintigste eeuw ontwikkelde de realismestroom in de literatuur zich van de beschrijving van de uiterlijke werke-

208 De kerkhistoricus Knappert was van mening dat Naber de 'blijde, hntelende, fijn humoristische kunst' van Wolff en Deken niet had weergegeven. De toon van haar biografie paste bovendien meer bij 'wetenschappelijke geschiedvorsing en -schrijving'. L. Knappert, 'Leven en werken der juffrouwen Wolff en Deken', *De Amsterdammer* (15-6-1913). Historische tijdschriften bespraken Wolff en Deken echter niet! De receptie was verder redelijk gunstig. C.C. van de Graft, 'Betje Wolff en Aagje Deken. Boekbespreking', *De Nederlandsche Vrouwengids* (16-7-1914), 147-150; L.S. (onbekend), Elisabeth Wolff-Bekker (1738-1804) en Agatha Deken (1741-1804)', *De Vrouw en haar Huis* (1912), 340. Ghysen en Kalff vonden Nabers boek 'vreselijk', cf. Ghysen, *Herinneringen*, 84. De Moor vindt dat Naber mooi schreef, al bleef zij in feitelijke benichtgeving en detaillering ver bij Buijnsters achter, cf. De Moor, 'Een goed gesoigneerde nomade', 239-240.

209 Naber, *Wolff-Bekker* (1912), 6.

210 Ibidem, 195.

211 Ibidem, 199. Coosje Busken was de grootmoeder van Conrad Busken Huet. Cf. Buijnsters, *Wolff*, 377.

212 I. Remsnijder, 'Aan de Beemster Sappho', *Dichtlievende Rhapsodieën* (Den Haag 1779), aangehaald in Buijnsters, *Wolff*, 363. Naber had uit intieme brieven, vooral van Betje Wolff, kunnen citeren, die waren al door Dysernck in 1904 gepubliceerd. Buijnsters gaat expliciet in op de verliefdheden van Betje op vriendinnen, maar benadrukt dat de toenmalige vriendschappen tussen vrouwen en tussen mannen ten onrechte geïnterpreteerd kunnen worden als seksuele relaties. Buijnsters, 153-154 en 243-246. Cf. ook Everard, 'De liefde'. Zij zegt dat de bijnaam Sappho kon, maar zeker niet altijd, hoefde te duiden op lesbische relaties.

213 Naber, *Wolff-Bekker* (1912), 27 en 243. Naber had weinig waardering voor Belle van Zuylen.

214 Ibidem, 217.

lijkheid naar die van het innerlijk. Het naturalisme beschouwde men als een verouderde pessimistische beschrijvingskunst. Volgens Van Boven werd in de jaren twintig echter een subgenre gevormd door vrouwenromans waarin liefde en erotiek een grote plaats innemen. Deze schrijfsters schreven wel openhartig over zieleroerselen, verlangens en hartstochten en stelden de conventionele seksuele moraal ter discussie.²¹⁵

Naber daarentegen beoefende een realisme dat herinnerde aan de stijl van haar vader en diens vriend Busken Huet, een stijl waarin het welvoeglijke nooit overschreden mocht worden, die gekenmerkt werd door zuiverheid, rationaliteit, zelfbeheersing en verhuld taalgebruik.²¹⁶ Het intellectuele maandblad *Onze Eeuw* van de oudliberalen, de politieke groepering waartoe zij zelf behoorde, streed volgens sommigen zelfs voornamelijk tegen dit soort 'radicalisme' en ook tegen pornografie. Bevreesd voor het uiteenvallen van de door hen gedomineerde cultuur trachtten oudliberalen zoals Blok, een van de oprichters van het blad, vast te houden aan de traditionele ethiek en fatsoen uit de negentiende eeuw.²¹⁷

Trots presenteerde Naber Wolff en Deken als beheerste, autonome en invloedrijke schrijfsters die de vriendschap met elkaar prefereerden boven een echtgenoot. De innerlijke en gelijkgestemde verbondenheid van de hartsvriendinnen kreeg ruimschoots aandacht. Ook in deze zin continueerde Naber een ouder vertoog: de cultus van de romantische vrouwenvriendschap uit de achttiende en negentiende eeuw, zij het dat bij de feministe uit de twintigste eeuw de romantiek minder op de voorgrond stond.²¹⁸ Zelf maakte ze ook deel uit van een emotionele wereld gebaseerd op vrouwennetwerken: de omgang met haar moeder, haar zus Ida, en haar vriendinnen en contacten in vrouwenorganisaties.

Verscheidende historici hebben gewezen op het hermetisch karakter van het vertoog van de vrouwenvriendschap als het erom gaat vast te stellen in hoeverre daarmee ook lesbische relaties bedoeld werden. In de tweede helft van de achttiende en het grootste deel van de negentiende eeuw werd vriendschappen tussen vrouwen en tussen mannen gecultiveerd in brieven en dagboeken en toleerde men ook meer gevoelsuitingen met bijbehorende lichamelijke contacten dan later.²¹⁹ In de eerste decennia van de twintigste eeuw werd in de vrouwenbeweging de cultus rond de vrouwenvriendschap voortgezet onder meer in het beklemtonen van zusterschap.²²⁰ De brieven van en aan Naber ademen een zelfde geest. Intieme ontboezemingen trof ik, ook hier weer, niet aan. Het meest openlijk liet Naber haar genegenheid blijken aan Rosa Manus. In 1933 schreef zij haar: 'de tijd, dat wij samenwerkten (behoort) tot mijn beste herinneringen en ik (heb) u om meer dan ééne reden zoo heel erg lief gekregen. U is ook wel trouw in uwe

215 Van Boven, *Een hoofdstuk*, 30-31, 53 en 94-95

216 Cf. Praamstra, *Gezond verstand*, 75

217 Te Velde, *Gemeenschapszin*, 187-188

218 Faderman, *Surpassing* en Smith-Rosenberg, 'De vrouwenwereld'

219 Schwegmann, *Feminisme*, 131-132, Buynsters, Wolff, Everard 'De liefde' Cf. ook bijdragen in *Lover* van o.a. Bosch, 'De geschiedenis' en Mak, 'Grenzen'. Cf. ook Hoogland, 'De Lesbische Vrouw'.

220 Bosch en Kloosterman, *Politics*, 26-27

vriendschap, dat u bij al die drukte (...) toch geregeld aan mij, uwe oude vriendin blijft denken.²²¹ Van enkele vrouwen uit de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht was bekend dat zij seksuele relaties met elkaar onderhielden, maar het taboe daarop was enorm. Over Nabers seksuele voorkeur is niets bekend. In haar werk vallen wel twee zaken op: haar weersin tegen openlijke uitlatingen over seksualiteit en haar gerichtheid op vrouwen.

Gezien haar christelijke wereldbeeld was het ondenkbaar dat Naber de vriendschap tussen de twee schrijfsters als een erotische relatie opvatte. Waarschijnlijk kon of wilde ze zelfs niet in deze termen denken. De vraag in hoeverre ze zich bij de brieven en citaten van Wolff en Deken bewust was van een lesbische connotatie, of ze met andere woorden, zichzelf op dit punt opzettelijk gecensureerd heeft, is bij gebrek aan biografische informatie eveneens niet te beantwoorden. We kunnen alleen constateren dat haar Wolff en Deken-biografie gericht was op de *vergeestelijkte relatie tussen de vriendinnen*. In dat licht moeten we haar verzet zien tegen de visie van Huet op de inferieure positie van Aagje in de gezamenlijke literaire produktie en haar nadruk op de positieve invloed van Aagje op het karakter van Betje.

In heel Nabers oeuvre was de vrouwenvriendschap een betekenisvol thema. De vrouwelijke, vaak ongehuwde of alleenstaande figuren hadden relaties met een zus (Harlindis en Relindis; Angélique en Agnes Arnauld; Marianne en Anna van Hogendorp), een moeder (prinses Wilhelmina en dochter Louise; gravin van Hogendorp en haar dochters) of een vriendin (Wolff en Deken; Jeltje de Bosch Kemper en Louise Wijnaendts; Fredrika Bremer en Stina Sommerhjelm; Margaretha Pont en Machteld van Foreest). De hoofdfiguren werden ingeleid en getypeerd door verwijzingen naar andere vrouwen. De bijdrage aan de contra-reformatie van Angélique Arnauld werd vergeleken met die van Teresa van Avila; de correspondentie tussen prinses Wilhelmina en Louise met die van markiezin de Sévigné en haar dochter madame de Grignan; het werk van Engelse feministische wegbereidsters met die van Nederlandse. Het zijn enkele voorbeelden van de vrouw-vrouwreferenties die overal in haar werk te vinden zijn. De vrouwen in haar werk vormden, in tegenstelling tot de gevestigde geschiedwetenschap destijds, een eigen universum.²²² Ze presenteerde het samenleven van de vriendinnen bovendien als een beter alternatief voor het huwelijk. Een leven zonder man hoefde zelfs geen belemmering te zijn voor moederliefde. Het geestelijk moederschap was te verkiezen boven het gewone moederschap, dat toonden Wolff en Deken aan. De schrijfsters waren dol op kinderen, vooral Betje die tante was 'met hart en ziel':

'Elizabeth's en Aagje's warm moederlijk gevoel, dat bij deze beide kinderlooze vrouwen zich misschien nog te krachtiger uitte, omdat het niet werd geconcentreerd op eenige bepaalde kinderen, maar zich uitstreckte over vele kinderen, over *het* kind in het algemeen, spreekt ook uit de allerliefste schetsen, die zij van kinderen hebben gegeven en uit de fijne kinderkenntnis,

221 Speciaalarchief Moskou, arch. IAV, 1475-1-137, brief Naber aan Manus, 23-10-1933.

222 Over het trivialisieren van vrouwenvriendschappen in biografieën, cf. Miller, 'In voor- en tegenspoed'.

waarmede zij zich in den zielstoestand en gedachtengang dier kleine wezentjes hebben ingedacht.²²³

Oudtantes en tantes fungeerden in Nabers teksten als krachtige, morele gidsen voor de nichtjes en achternichtjes. In dit opzicht vormde de titel van een brochure van Famke een sterk contrast: *Gehuwd of ongehuwd. Moeder of wereldsche non* (1927).²²⁴ Terwijl Naber in deze jaren vanuit historisch oogpunt vrouwenkloosters waardeerde en er prat opging dat ongehuwde vrouwen door het feminisme zelfstandig konden leven, was voor Famke ongehuwd-zijn – identiek aan non-zijn – een vloek. Haar opvattingen illustreerden op extreme wijze hoe onwrikbaar vast de man-vrouwopposities in het interbellum lagen.

5.5 De feministische heldin

‘Van Maerlant, d’oudst bekende dichter in onze taal
Schreef een uitvoeringen Spieghel Historiael,
Alle groote mannen, door de eeuwen beroemd,
Werden daarin met eere genoemd
Was het op Floris de Vijfde’s verzoek,
Dat hij zijn heldenlevens stelde te boek,
Wij zijn iets dichter bij huis gebleven.
Want ons heeft Johanna Naber deez’ Spieghel gegeven.
En in streng chronologische orde
Zullen hier alleen vrouwen bespiegeld worden,
En wel historische vrouwen op elk gebied,
Al waren dat vaak de volmaaksten niet,
Want verborgen blijft meest der volmaakten glorie,
Volmaakte vrouwen hebben geen historie’
(*Spieghel Historiael*, 1931)²²⁵

In de al eerder genoemde *Spieghel Historiael van Vrouwen*, georganiseerd door de Wereldbond van Vrouwenkiesrecht en Gelijk Staatsburgerschap, traden religieuzen, vorstinnen, vechtende heldinnen, schrijfsters en feministes uit diverse landen vanaf de Oudheid tot heden voor het voetlicht. Het aardige is dat deze pseudo-historische Spieghel de geschiedschrijving van Naber min of meer weerspiegelde. Ook in haar teksten waren vrouwen, ongeacht of zij in de oudheid of de moderne tijd leefden, vóór of ná de feministische fase, historische actoren. Zij kwamen uit de elite, verrichtten sociale, letterkundige of politieke arbeid en hadden kortom ‘een heldenleven’ geleid. In deze paragraaf bespreek ik tenslotte Nabers representatie van de feministische heldin: het gaat om Elizabeth Fry, Gurney, Florence Nightingale, Josephine Butler-Grey, Priscilla Mac Laren-Bright, Fredrika Bremer, Jacoba Zwaardemaker-Visscher, Anna van Hogendorp, Jeltje de Bosch Kemper,

223 Naber, *Wolff-Bekker* (1912), 170-171

224 Famke, *Gehuwd Cf Westerboek*, ‘Nieuw-Feminisme’ Zij noemt zeven brochures, uitgezonderd deze Famke richtte ook een huwelijksbureau op voor alleenstaande vrouwen om een echtgenoot te vinden

225 Sterck-Proot, ‘Spieghel’, 621 Dit fragment was de proloog van de *Spieghel Historiael*

Margaretha MacLaine Pont, en minder prominent Barbara van Meerten-Schilperoot, Anna Reynvaan en Aletta Jacobs.²²⁶ Waarschijnlijk had ze met deze heldinnen een nieuw 'rolmodel' voor haar lezeressen op het oog. In de herdrukte *Wegbereidsters* van 1928 roemde ze namelijk de 'draagsters van het nieuwe vrouwentype', die door het feminisme zijn 'opgekweekt en waarin het mag zien zijne schoonste bekroning, de eigenlijke uitkomst van zijn werken en strijden.'²²⁷

Uit haar keuze voor bepaalde wegbereidsters en uit de wijze waarop zij hun streven beschreef, kan het profiel van deze feministische heldin gereconstrueerd worden: afkomstig uit een gegoed protestants milieu verenigde zij in zich bereidheid tot zelfopoffering, vroomheid, moed, verantwoordelijkheidsbesef, zelfbeheersing en geestelijke autonomie als voornaamste deugden; zij trachtte de maatschappij moreel te hervormen door de positie van vrouwen hetzij politiek, sociaal of cultureel te verbeteren; deze inzet voor de gemeenschap schonk haar vervulling. De heldin werd geprofileerd door figuren op de achtergrond: mannen in het algemeen, vrouwelijke religieuzen, en gemarginaliseerde vrouwen (ongehuwde moeders, vrouwelijke gevangenen, prostituées).

De oudste wegbereidster, Elizabeth Fry-Gurney, vertegenwoordigde dit model bij uitstek. Geïnspireerd door haar geloof verrichtte zij sociaal werk voor vrouwelijke gevangenen, om vervolgens na verloop van tijd – toen zij alom gerespecteerd werd – politici in binnen- en buitenland te bewegen het gevangeniswezen te reorganiseren. Al in Elizabeths meisjestijd openbaarde zich volgens Naber een zoeken naar iets wat zij zelf niet wist, een onrust die onder invloed van een quakerpredikant tot een einde kwam. Toen had zij God gevonden en was 'iedere trek naar de wereld en naar de begeerlijkheden van deze bij haar verdwenen'. Elizabeth trad toe tot het kerkgenootschap van de quakers en verscheen sindsdien in de daar gebruikelijke kleding: een leikleurig gewaad met een kanten zwarte sluier die aan weerszijden van haar gelaat hing.²²⁸ In de loop van de tijd ontfermde ze zich over armen en zieken, die als 'havelooze ongelukkigen' en 'wilde beesten' onder mensonwaardige omstandigheden leefden. Vanaf 1813 bezocht ze ook de vrouwengevangenis. De directeur trachtte haar in eerste instantie daarvan te weerhouden – zelf betrad hij dit 'hol' alleen onder begeleiding van een wacht – maar de inmiddels gehuwde Elizabeth Fry was niet bevreesd. In een volgende scène tekende Naber haar in contrast met de vrouwelijke gevangenen:

'Hare hooge, indrukwekkende gestalte, de rust, de waardigheid, de reine vroomheid, die uit hare gelaatstreken straalden, oefenden een bijna magischen indruk op de verwilderde

226 In tijdschriften en kranten publiceerde Naber ook schetsen van andere wegbereidsters, zoals van Christina de Bosch Kemper. Ik bepaal me in deze bespreking tot de vrouwen uit haar biografieën en bundels.

227 Naber, *Wegbereidsters* (1928), 5.

228 Ibidem (1909), 11-13. Naber volgde haar bron Hannah Corder min of meer op de voet. Wel ontbraken negatieve uitlatingen over mannen en de aarzeling van Elizabeth om te trouwen. Cf. Corder, *Life*, 72-77 en 148.

vrouwen uit (...), en hielden hare gewone woeste wijze van optreden in bedwang.²²⁹

Een soortgelijke contrastwerking zagen we in de beschrijving van het bezoek van Florence Nightingale aan de soldaten in de Krimoorlog. Ook in de Engelse ziekenverpleging fungeerde zij als redster in de nood. In Nabers weergave hadden de slonzige, onbetrouwbare en dronken verzorgsters onder leiding van de moreel superieure Florence plaats gemaakt voor de frisse, daadkrachtige verpleegsters. Deze heroïsche geschiedschrijving, die lang het beeld van de verpleging bleef bepalen, verhulde echter dat het ziekenhuiswerk zwaar en veeleisend bleef.²³⁰

De duistere en zondige wereld vormde dus de achtergrond waartegen de beschaafde en vrome wegbereidster gesitueerd werd. Het verbeteren van deze wereld, 'de strijd tegen het verborgen kwaad', getuigde bij Naber van strijdbaarheid en 'zedelijke' moed. In het bewustzijn dat zij 'beschaafd' was, bracht de wegbereidster een morele heropvoeding tot stand. Dit besef van morele superioriteit was verbonden met de heilige plicht om de maatschappij te hervormen. In de biografie van Margaretha Pont zorgde de hoofdpersoon voor de karaktervorming van haar pupillen door hen op te leiden tot vrouwen van beschaving en hen te gewennen 'aan tucht en zelfbedwang'. Margaretha zelf was 'het voorbeeld van haar eigen fijne beschaving in den dagelijkschen omgang met de meisjes'.²³¹ Onder de spot en de hoon die Anna van Hogendorp trof 'op eene platte, beledigende wijze' richtte zij zich aldus Naber, 'te fierder op in het bewustzijn (...) "dat op hen, wier naam eene geschiedenis vertegenwoordigt, ook rust de verplichting om vooraan te staan in iedere beweging ten goede; de eersten in elk gevaar, de eersten ook in elken smaad."'²³²

Interessant is dat vrouwelijke religieuzen het sociaal belang en de heiligheid van Nabers wegbereidster accentueerden. In de ploeg van Florence Nightingale naar de Krim bevond zich een groep liefdezusters ter ondersteuning van haar werkzaamheden. Hun aanwezigheid maakte het streven van de protestantse wegbereidster verhevener, omdat Florence zich als ongehuwde vrouw *vrijwillig* inzette voor de gemeenschap en de beroepsmogelijkheden van vrouwen wist te vergroten, ondanks de vele vooroordelen. Naber beschouwde Florence als 'eene wegbereidster voor het moderne feminisme', omdat zij 'eene diepe, niet meer te dichten bres gestooten' had 'in den Chineesen muur van vooroordeel van godsdienstigen, maatschappelijken en professioneelen aard, die den arbeid der vrouw binnen eng afgesloten grenzen beperkte'.²³³ De ziekenverpleging bleef Florence weliswaar opvatten als christelijk liefdewerk, maar zij wilde geen

'terugkeer naar de dagen van vóór de Reformatie, geen herleving der oude kloosterzusters in protestantschen vorm. Thans wilde zij de ziekenverpleging verheffen tot een vak (...), door

229 Ibidem, 22. I.t.t. Corder richt Naber meer de aandacht op Mrs Fry en minder op haar vriendin Anna Buxton.

230 Wiegman, 'Zusters'.

231 Naber, *Margaretha MacLaine Pont* (1929), 185-186. Cf. ook Te Velde, *Gemeenschapszin*, over het belang van karaktervorming bij de liberalen.

232 Naber, *Van onze oud-tantes* (1917), 279.

233 Idem, *Wegbereidsters* (1909), 130-131.

systematische, gezette oefening, door studie, langs wetenschappelijke weg. En beschikte men eenmaal over een voldoende aantal goede krachten, die, niet gebonden door eenige gelofte, *in* maar niet *buiten* de maatschappij zouden staan, dan moesten die worden uitgezonden tot een hervorming dier broeiesten van besmetting en holen vol ellende, zooals de gasthuizen nog met recht waren te noemen.²³⁴

Ook de directrices van de negentiende-eeuwse Heldringgestichten, die zich inspanden om 'ontuchtige vrouwen' met 'ontembare, half verdierlijkte of zwakke karakters' te redden, waren volgens Naber innerlijk beschaafde, ontwikkelde, onafhankelijk denkende en handelende vrouwen, 'die de verantwoordelijkheid van haren arbeid zelve moesten dragen en dat konden'.²³⁵ De gestichten droegen een 'zuiver Protestants karakter', zij bleven vreemd van 'kloosterlijke dwang: geen muur, geen poort, geen afsluiting van de wereld, waaruit de verpleegden kwamen en waarin zij zouden moeten terug keeren.' Hier heerste vrijheid, maar die was alleen mogelijk in tucht waaraan men zich *vrijwillig* onderwierp.

In deze omgeving werkte Margaretha MacLaine Pont, eerst als algemeen secretaris en later als directrice. In Nabers biografie was de zelfopoffering van deze wegbereidster heroïsch én dramatisch. We lezen hoe de invalide burgemeestersdochter voor de bouw van een kinderkuis 'als een bedelnon' rondging totdat zij de benodigde som bijeen gebedeld had. Zij reisde naar Amsterdam, daar 'heescht zij zich dag aan dag langs Heeren- en Keizersgrachten met moeite hooge bordessen op of daalde, moeilijker nog, steile trapjes achter benedendeuren af'.²³⁶ Langs de deuren bedelen betekende voor een vrouw in die tijd zoveel als zich gelijkstellen met 'publieke vrouwen'. De zelfvernederings betekende in het geval van Margaretha heel wat omdat zij een lichamelijk handicap had en afkomstig was uit een welgesteld conservatief milieu. Het beeld van de bedelnon leek een retorische strategie om de zelfopoffering kracht bij te zetten.

Hoewel vrouwen in kloosters volgens Naber tot 'individuele ontwikkeling' en 'zelfverwezenlijking' konden komen, bereidden de protestantse wegbereidsters in haar ogen de 'vrijwording' van de vrouw voor. Zij legden de grondslag voor het moderne feminisme.²³⁷ Nonnen waren gebonden aan de kloosterregel, dat was een opgelegde plicht, protestantse feministes lieten zich leiden door hun verantwoordelijkheidsbesef en persoonlijk geweten. De precieze rol van protestantse vrouwen

234 Idem, *Wegbereidsters* (1928), 107. Cursivering van Naber. In deze herdruk was het citaat iets pregnanter geformuleerd dan in 1909.

235 Idem, *Margaretha MacLaine Pont* (1929), 37 en 59-60. In het Magdalenahuis te Zetten werden alleen ongehuwde moeders opgenomen die voor 'verbetering' vatbaar waren. Naber bezocht deze gestichten als geïnteresseerde van de handwerkexamens. Zij voelde zich meer verwant met dit gesticht dan met Tuis Annette van de Vereniging Onderlinge Vrouwenbescherming. Deze vereniging verzette zich tegen de idee dat ongehuwde moeders zondig zouden zijn, Nabers opvatting dus, en verafschuwde christelijke filantropie. Cf. Wiemann, 'Opkomst', 352-352.

236 Ibidem, 68-70.

237 Naber, *Nonnen* (1924), 11 en idem, *Na XXV jaren* (1923), 51. Cf. de recensie van dit laatste gedenkboek door A. van Hoogstraten-Schoch in *Christelijk Vrouwenleven* (1923), 243-247. Zij stelde dat de activiteiten van Butler en het werk in Zetten mijlen ver van het feminisme afstonden, dat het 'zuiver religieus' werk was. Ook Dozy was het in 1933 niet met Nabers visie eens, cf. hoofdstuk 4.2.3.

in de geschiedenis van het Nederlandse feminisme is een kwestie die buiten het kader van deze studie valt. Dat Nabers opvatting echter niet louter 'wishful thinking' was, blijkt uit recent onderzoek waarin de protestantse 'religious revival' in Engeland en de Verenigde Staten als een van de bronnen voor het ontstaan van de eerste feministische golf wordt beschouwd.²³⁸ Ook in Nederland oefende het Réveil grote aantrekkingskracht uit op enkele van de eerste feministes. Bovendien reisden Elizabeth Fry en Josephine Butler naar Nederland en activeerden hier ten lande twee Réveilvrouwen, Marianne en Anna van Hogendorp, die later in de vrouwenbeweging een vooraanstaande rol zouden spelen.²³⁹

Ondanks de nadruk op rationaliteit en gerechtigheid had de maatschappelijke strijd van de protestantse wegbereidsters ook een sterk religieuze lading. Het geloof leidde tot veranderend optreden en gaf tegelijkertijd kracht voor de zelfverloochening die gevergd werd. Naber prefereerde een geestelijke elite van vrouwen *in* de wereld – ongehuwde feministische protestantse wegbereidsters – boven een geestelijke elite van vrouwen *buiten* de wereld – nonnen en liefdezusters -. Ze vertegenwoordigde in die zin een calvinistische ethiek waarin volgens Weber de aristocratie 'der Monche ausser und uber der Welt' vervangen is door 'die geistliche Aristokratie der durch Gott von Ewigkeit her pradestinierten Heiligen in der Welt'.²⁴⁰ De weergave van Fredrika Bremer, Anna van Hogendorp en Margaretha Pont herinnerde aan een begijn of een wereldse non. Zij kleedden zich in sober zwart, leidden een ascetisch leven en streefden naar volmaaktheid in de wereld met het dienen van de medemens. Elizabeth Fry, Priscilla MacLaren en Susan B. Anthony – de voorlaatste figuur van de *Spiegel Historiël* – kwamen uit een quakersgezin. Van Susan Anthony werd gezegd dat zij bij haar optredens 'dignified black' droeg.²⁴¹ De zwarte kleding onderstreepte de puriteinse en vergeestelijkte houding van deze wegbereidsters en fungeerde tegelijkertijd als een soort harnas, als een bescherming. De grote tekening van het congres van de Wereldbond van Vrouwenkiesrecht, 'De eed op de kaatsbaan', in *De Amsterdammer* van 1908 kan geen toeval zijn: staande op de tafel heft Carrie Chapman Catt haar hand op, breeduit gezeten op een stoel heeft Aletta Jacobs een bel in haar hand, helemaal vooraan omarmt Johanna Naber, gekleed in het zwart, twee vrouwen.²⁴²

Autonomie – controle over eigen handelen en zelfbeheersing – was een ander cruciaal element bij Nabers feministische heldinnen. Deze vrouwen stelden zich immers aan allerlei morele 'gevaaren' bloot. Ze reisden veel, bijvoorbeeld van Zweden naar de Verenigde Staten en Engeland (Fredrika Bremer), van Engeland naar

238 O a Banks, *Faces and Rendall, The origins*

239 De Bie en Fritschy, 'De "wereld"' en Holtzer, "Een moederlijk hart"

240 Weber, *Die protestantische Ethik*, 137

241 Nadat ze steeds werd uitgejouwd in haar reformkleding, de zgn 'Bloomer dress', had ze hiertoe in 1854 besloten. De sobere kleding leidde het publiek niet af van hetgeen ze wilde zeggen. Cf. Barry, *Susan B. Anthony*, 2, 81-83 en 118-120

242 JNA-I, *De Amsterdammer* (14-6-1908), met Nabers aantekeningen

Het congres van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht in 1908

Nederland, Italië en Zwitserland (Josephine Butler), en zelfstandig reizen was voor 'beschaafde' vrouwen tot het einde van de negentiende eeuw zeker niet vanzelfsprekend. Zij spraken bovendien in het openbaar en richtten vrouwenorganisaties op. Dergelijk omvangrijk bestuurlijk en propagandistisch werk vereiste niet alleen daadkracht en moed, maar ook uiterlijke en innerlijke beschaving om het publiek ervan te overtuigen dat vrouwen deze activiteiten konden uitvoeren zonder dat hun eerbaarheid op het spel kwam te staan.

Eén element ontbrak echter in deze autonomie-constructie: de seksuele autonomie. Het is tamelijk paradoxaal dat Naber zich verdiepte in de levens van twee onvermoeibare strijdsters tegen vrouwenhandel en de gereglementeerde prostitutie, Josephine Butler en Anna van Hogendorp, terwijl ze zelf over dit onderwerp in alle talen zweeg. Hoewel de strijd tegen de dubbele seksuele moraal vrouwen de kans gaf om openlijk te spreken over voorheen onfatsoenlijk geachte onderwerpen, gebruikte zij uitdrukkingen als 'het houden van een slecht huis' en 'gewettigd kwaad'. Termen als prostituée, bordeel en geslachtsziekten kwamen in haar werk hoegenaamd niet voor. In haar biografie van Margaretha Pont leek zij in navolging van de gebiografeerde zelfs tégen seksuele voorlichting te zijn:

'De door Nellie van Kol ontketenden strijd der meeningen over het voor en tegen van voorlichting van jonge meisjes heeft Margaretha (...) met de meeste beslistheid, uit beginsel gepleit tegen. Zij heeft het durven te bestaan, hare dochters op eigen wieken de wereld in te zenden

in volle onbevangenheid als in de beste wapenrusting. Nimmer ook heeft zij bij hare kinderen rekening willen houden met den door vele paedagogen van naam zoo uiterst belangrijk geachten overgangseleeftijd, die in een normaal meisjesleven ook volstrekt niet van zoo ingrijpende beteekenis is als men wel wil doen gelooven; en haar oud-kweekelingen (...) blijven haar op dit stuk onvoorwaardelijk gelijk geven.²⁴³

Deze ideeën over welvoeglijkheid stamden uit een andere tijd. De wegbereidsters vertegenwoordigden in dit opzicht een negentiende-eeuws vrouwtype. Toch moesten we, om Naber recht te blijven doen, in dit verband ook haar burgerlijke status niet vergeten. Ongehuwde feministes in de negentiende eeuw hadden zelden deel genomen aan openbare debatten over de strijd tegen de gereglementeerde prostitutie. Men vond dat deze 'kiesche zaak' beter besproken kon worden 'door eene vrouw, die zelve moeder en echtgenootte was', zoals Josephine Butler.²⁴⁴ Gualberta Beccari achtte zich daar te jong voor terwijl ze het woord gaf aan vrouwen die niet veel ouder waren dan zij, maar wel gehuwd.²⁴⁵ In deze kwestie waren ongehuwde vrouwen kwetsbaar. Openlijk spreken en schrijven over lichamelijkheid en seksualiteit vereiste voor hen meer moed dan voor gehuwde vrouwen. Dergelijke betogen zouden voort kunnen komen uit 'onnatuurlijkheid' en andere vooroordelen. Mogelijk hanteerde Naber negentiende-eeuwse fatsoensnormen ook uit zelfbescherming.

De betekenis van de strijd tegen de dubbele seksuele moraal bij Nabers wegbereidsters lag in de mate van opoffering, feministisch-politieke bewustwording en heldhaftigheid. Vertrouwend op God had Anna van Hogendorp zich met toewijding gewijd aan haar levenswerk: 'de propagandeering van het beginsel van éénheid van zedewet voor man en vrouw'. Volgens Naber had zij een groot persoonlijk offer gebracht: 'de systematische ontwikkeling namelijk van haar historisch-letterkundig talent, haar in alle stilte gekoesterd ideaal.'²⁴⁶ Het spreken in het openbaar over prostitutie door vrouwen gaf velen bovendien 'ergernis en aanstoot' en de oprichting van vrouwenorganisaties ondervond de nodige kritiek. De inspiratiebron legde Naber bij het geloof. Ondersteund door het christelijk geloof zetten de wegbereidsters hun activiteiten voort en kregen zij de publieke opinie op den duur mee. Bij deze strijdsters tegen het wettelijk systeem van periodieke geneeskundige controle van prostituéés groeide tevens het besef dat de invloed van vrouwen op de wetgeving een voorwaarde was voor echte verandering.²⁴⁷ Ook bij Van Hogendorp voltrok zich een feministische wending. Bij de oprichting van de Nederlandschen Vrouwenbond ter Verhooring van het Zedelijk Bewustzijn in 1883 was zij er nog van overtuigd dat vrouwen zich niet mochten bemoeien met de wetgeving. Elf jaar later behoorde zij tot de eerste leden van de VvVK.

In Nabers portret van Jopsephine Butler werden het geloof en de zelfopoffering

243 Naber, *Margaretha Maclaine Pont* (1929), 211-212. Nellie van Kol-Porreej was schrijfster en redactrice van het socialistisch georiënteerde blad *De Vrouw*. Cf. Dieteren, 'Een eigen tehuis'.

244 Naber, *Wegbereidsters* (1909), 234.

245 Schwegman, *Feminisme*, 165.

246 Naber, *Van onze oud-tantes* (1917), 270.

247 Ibidem, 288 en 291-293. Cf. ook Jansz, *Denken*, 14.

gepaard aan ware heldinnenmoed. Tijdens haar lezingen door Engeland om de publieke opinie te beïnvloeden tegen de afschaffing van de *Acts on the contagious diseases* werd zij meer dan eens met geweld bedreigd door het grauwe. In sommige plaatsen speelden zich woeste tonelen af en kon zij geen 'passende plaats van samenkomst' of hotelkamer om te overnachten vinden, omdat de verhuurders bang waren voor represailles van de plaatselijke bordeelhouders (een term die Naber nooit gebruikte) en de cliëntèle. Soms kon Butler eenvoudigweg geen lezing houden of moest ze vluchten. In één stad sprak zij op een hooizolder, alleen bereikbaar door een ladder en een valluik, waarvan de vloer door 'kwaadwilligen' met peper was bestrooid. Nadat het ergste met emmers water was weggespoeld begon ze haar lezing met gebed. Spoedig werden de vrouwen echter een sterke brandlucht gewaar, rook drong door de reten en een dreigend geluid van mannenstemmen kwam nabij. Het valluik ging open en de mannen kwamen vloekend en tierend met gebalde vuisten op de samengekomen vrouwen af. Het meest hadden zij het gemunt op Butler en 'een paar andere dames'. Intussen werden ruiten ingegooid en scherven glas vlogen rond. Enkele politieagenten verschenen ten tonele maar grinnikten slechts. Door de hulp van drie sterke arbeidersvrouwen konden zij ontsnappen.²⁴⁸ Naber regisseerde hier een confrontatie van twee *seksen* (mannen en vrouwen) en de solidariteit van vrouwen uit twee *klassen*: arbeidersvrouwen die 'dames' hielpen.

Zowel bij Beccari als bij Butler werd na een geloofscrisis de solidariteit met de lijdenden hun belangrijkste levensbeginsel. Van toen af richtten zij zich op de hulp aan 'gevalen vrouwen' en streidden zij tegen de gereguleerde prostitutie.²⁴⁹ In Nabers teksten kwam solidariteit met de lijdenden in deze context zelden voor. Uit de gekozen citaten van Butler bleek verontwaardiging over de dubbele seksuele moraal, een enkele keer medelijden met die 'arme, ongelukkige, havelooze vrouwen'. Overheersend in Nabers schets van de Engelse wegbereidster was de angst voor de gevolgen dat 'aan de losbandigheid van de ééne sekse en aan de verkrachting van de andere' wettige sanctie verleend werd. Dit bleek bijvoorbeeld uit de manier waarop ze via de observaties van Butler de Franse prefect van de zedenpolitie ten tonele voerde. Deze beschouwde iedere vrouw, die niet onder politietoezicht stond, als 'een vulkaan, die ieder oogenblik kan losbarsten onder zijn voet' en hij zon op middelen 'om alle ongetrouwde vrouwen, de deugdzaame zoowel als de onkuische, te stellen onder politie-toezicht'.²⁵⁰

Het zijn mijns inziens deze verhalen die Naber angst aanjoege. De houding van de prefect leerde haar dat de waardigheid van de hele vrouwelijke sekse op het spel stond, omdat ongehuwde vrouwen *als groep* aangerand konden worden. Vrouwen dreigden op deze wijze verbannen te worden uit de sfeer van de menselijkheid. Mogelijk streefde Naber daarom zo nadrukkelijk naar het *mens-zijn* van

248 Idem, *Wegbereidsters* (1909), 239-248.

249 Schwegman, *Feminisme*, 163. Aan de geloofscrisis van Butler ging Nabers in *Wegbereidsters* voorbij, cf. 206-207.

250 Idem, *Wegbereidsters* (1909), 258-259.

vrouwen. Haar taalgebruik is echter zo verhullend en haar vertellerspositie ligt zozeer verscholen achter lange citaten, dat het moeilijk is om erachter te komen wat zij in deze zelf precies vond. Wel wijst haar bewering dat de 'schandelijke belediging, die haar geslacht met deze wet werd aangedaan'²⁵¹ – de wettelijke reglementering van de prostitutie en de hygiënische controle in Engeland in 1869 – erop dat ze zich *als vrouw* gekwetst voelde. Solidariteit was dat niet, wel vrees om tot lichaam gereduceerd te worden.

In de negentiende en begin twintigste eeuw was het lichaam voor vrouwen aan de ene kant het medium waarmee zij hun sekse-identiteit wisten te verzekeren, aan de andere kant werden vrouwen zo sterk op hun lichaam teruggeworpen dat zij vreesden voor een volledig verlies van identiteit.²⁵² Schwegman concludeert dat vrouwen reductie tot lichaam associëren met 'niets-zijn'. Om daaraan te ontkomen trachtte Beccari het spirituele te laten zegevieren over het fysieke door vanuit haar ziekbed een perfecte vrouwelijke identiteit te creëren. De dubbele seksuele moraal steunde op bepaalde opvattingen van mannelijke en vrouwelijke seksualiteit. In de *positivistische* benadering van onder meer Cesare Lombroso ging men ervan uit dat geslachtsonthouding slecht was voor de gezondheid voor het individu, dat wil zeggen voor mannen. Seksuele impulsen werden geacht het 'dierlijke' in de mens te vertegenwoordigen dat nooit volledig beheerst zou kunnen worden. Het was een natuurkracht die gereguleerd diende te worden. Een mogelijkheid was de gereglementeerde prostitutie, het 'noodzakelijke kwaad'. In het *spiritueel-moralistisch* moest de seksuele begeerte in evenwicht zijn met geestelijke liefde. Toegeven aan fysieke sensaties zou de mens 'degraderen' tot het niveau van dieren. Seksuele onthouding was in deze gedachtengang niet schadelijk, maar kon heilzaam zijn.²⁵³

De seksueel actieve vrouw vormde in beide benaderingen een probleem. De seksueel actieve man daarentegen was in de benadering van Lombroso niet immoreel, terwijl hij als dierlijk werd beschouwd in het spiritualistische vertoog. De dubbele seksuele moraal sprak dus uit de positivistische mensopvatting. In deze gedachtengang verliezen mannen hun waardigheid niet als zij zich aan pure wellust overgeven, terwijl prostituées amorele wezens zijn, omdat zij geregeerd worden door hun instincten. De dubbele moraal was gegrondvest op het bipolaire vrouwbeeld hoer (de seksueel actieve vrouw) – maagd (de vrouw die seksueel ingetogen of passief was).

Een vertegenwoordiger van het spiritualistische vertoog was in Nederland Allard Pierson, die grote invloed op Johanna Naber uitoefende via haar vader (zie hoofdstuk 6.2). In 1875 had Pierson een ascetisch idealisme verkondigd. De mens behoorde volgens hem in de hoogst mogelijke graad onafhankelijk te zijn van zinnelijke behoeften. In de verre toekomst zag hij zelfs een geslacht van mensen waarin het onderscheid tussen de seksen was uitgewist. Eens zou de vrouw geen slavin der liefde meer zijn maar als een vrije bejegend worden:

²⁵¹ Ibidem, 217.

²⁵² Voor historisch onderzoek naar lichamelijkeheid cf. Duden, 'Geschlecht'.

²⁵³ Schwegman, *Feminisme*, 171-173.

‘Mocht ooit dit ideaal werkelijk algemeen aangenomen worden; waarop zeker weinig kans is; en moest het menschelijk geslacht dientengevolge uitsterven: schoon zou het zijn voor den mensch van het tooneel dezer aarde te moeten aftreden, alleen omdat hij zulk een hoog ideaal, het uitwischen van alle geslachtsonderscheid bereikt had.’

De theocratie moest vervangen worden door een antropocratie: ‘waarmede het krachtig voorgaan bedoeld wordt van hen, die in een gegeven tijdperk het *voorrecht der geestelijke meerderheid* bezitten.’²⁵⁴

De door Pierson gepropageerde geslachtsloosheid was echter niet het ideaal dat Johanna Naber openlijk zou uitdragen. Nog afgezien van het feit of ze dat wilde, in haar tijd heerste het vooroordeel dat het feminisme ‘manvrouwen’ of een derde geslacht zou voortbrengen.²⁵⁵ Mede daarom brachten veel feministen het eigene en ‘het vrouwelijke’ van vrouwen in stelling. Toch stonden Nabers ideeën over de zelfstandig optredende ongehuwde vrouw dicht bij Piersons ascetische utopie. Hij legitimeerde het optreden van vrouwen in de openbaarheid door het ideale mensbeeld te definiëren in termen van vergeestelijking. Beheersing van eigen impulsen eiste hij evenzeer van mannen als van vrouwen. Dit spiritueel-moralistisch vertoog was christelijk georiënteerd en ging uit van de idee dat het lichaam overwonnen moest worden. Naber streefde echter niet naar een onthechting van het lichaam. Voor haar betekende het *gezonde* en *krachtige* lichaam een positief aanknopingspunt voor vrouwelijke identiteit, onder de voorwaarde dat het lichaam onder controle van de wil werd gebracht.

Vandaar dat in haar ogen gescheiden vrouwen en ongehuwde moeders mede de schuld droegen van hun ‘val’. Zij hadden zich onvoldoende beheerst. En vandaar haar bewondering voor vrouwen die helemaal geen relatie met een man onderhielden, lichamelijk gebrekkig waren, en met grote wilskracht hun lichamelijke en morele problemen overwonnen. Zij waren begiftigd met ‘de gave der onthouding’ en bezaten, zoals Pierson het uitdrukte, ‘het voorrecht der geestelijke meerderheid’. (Ze leek dus indirect de seksuele lust van vrouwen niet te ontkennen.) Deze vrouwelijke culturele voorhoede had de maatschappij op een hoger peil gebracht en voor de toekomst verwachtte Naber van dit type vrouwen een *morele revolutie*. Deze vrouwen zetten hun goede naam en onschuld op het spel door zich te mengen in diplomatieke en politieke conflicten, door zich te bemoeien met de behandeling van gevangenen en prostituées, door te ageren tegen vrouwenhandel, door de meisjesopvoeding in gestichten op zich te nemen, en door te strijden voor het vrouwenkiesrecht, kortom door daadkrachtig te werken aan de verbetering van de wereld. Deze heldinnen hadden door ‘zelftucht’ en ‘streng plichtsbef’ hun ‘zelfzucht’ overwonnen. Zij hadden zich vol ‘zelfovergave’ *onwilling* aan de gemeenschap gewijd.

254 Het citaat komt van A. Pierson, *Eene Levensbeschouwing* (1875), 275 en 249, aangehaald in Boersema, *Allard Pierson*, 283. Cursivering MG. Ook Steinmetz eiste van de man dat hij zijn dierlijke neigingen intoomt en als een oppassende huisvader gaat leven. Cf. Köbben, ‘Sebald Rudolf Steinmetz’, 329.

255 Cf. Wijnaendts Francken-Dyserinck, ‘Gemeenschapsdienst’, 678 waar zij het ‘ultra-feminisme’ gelijktelt aan vertegenwoordigsters van ‘het derde geslacht’. Cf. Everard, ‘De woede’.

Nabers constructie van een nieuwe vrouwelijke identiteit leek gericht tegen de reductie van vrouwen tot lichaam: de nadruk op het geestelijke wierp een dam op tegen de ontmenselijking. De angst van vrouwen om tot lichaam gereduceerd te worden, was ook na 1900 niet ongegrond. In het eerder genoemde boek *Geschlecht und Character*, dat vele malen herdrukt werd, lanceerde Otto Weiniger de wet van de seksuele aantrekkingskracht waarbij 'de vrouw' slechts gold als complement van 'de man'. De zuivere man was het evenbeeld van God, de vrouw vertegenwoordigde het niets-zijn, het aardse en het seksuele. Omdat Weiniger seksuele begeerte een belemmering vond voor het bereiken van het hogere en zuivere zijn, was de vrouw het geïncarneerde kwaad. Zij hield de man van zijn hogere roeping af en ontleende haar bestaan aan het feit dat de man de seksualiteit, dus de zonde, aanvaardt. Daarom moest de vrouw ophouden te bestaan. De oplossing was de kuisheid. Omdat 'de vrouw' in deze visie seksualiteit *is*, was alleen 'de man' tot seksuele onthouding in staat.²⁵⁶

Naber wilde juist bewijzen dat vrouwen zich konden beheersen en dat zij voldoende morele kracht en doorzettingsvermogen bezaten om de wereld te verbeteren. Het feminisme had volgens haar een nieuw, fris en krachtig vrouwtype tot ontwikkeling gebracht. Dit bleek uit het rustig, ongedwongen verkeer van de jongere generatie in het openbaar.²⁵⁷ Om 'bandeloosheid' te voorkomen dienden de vrije vrouwen wel gedisciplineerd. Zij moesten weerbaar zijn en stand kunnen houden in de 'zondige wereld'. Omdat 'de Nieuwe Vrouw' sociaal actief was, moest zij in het bezit zijn van een gestaald en beheerst lichaam.²⁵⁸ De nichtjes en achternichtjes waren in Nabers constructie vrolijk, levenskrachtig, onafhankelijk door loonarbeid, gelukkig in haar gemeenschapswerk, gedragen door de bezieling der beroeps liefde, 'meer zich zelve dan een gehuwde vrouw het ooit kan zijn'. Zij trouwden alleen als zij daartoe de vereiste mentaliteit en roeping voelden, 'die waarlijk niet iedere vrouw zijn aangeboren', en zo brachten zij het huwelijk en gezin op een hoger plan. Aan haar was de zorg toevertrouwd voor het behoud van wat verkregen werd en om de problemen op te lossen die uit het feminisme voortgekomen waren.²⁵⁹

5.6 Conclusies

Vanuit de context van dit hoofdstuk krijgt het begrip historische grootheid, zoals Huizinga dat gebruikte, een veel ruimere betekenis. Johanna Naber schilderde immers historische heldinnen in uiteenlopende schakeringen. Sommigen kwamen met felle kleuren op de voorgrond te staan, anderen werd grijs getint en bleven

²⁵⁶ Cf ook Van Boven, *Een hoofdstuk*, 179-186

²⁵⁷ Naber, 'Het conflict' (1926), 126

²⁵⁸ Elizabeth Oakes Smith creëerde al de sociaal actieve vrouw in haar boek *Bertha and Lily or the Poisonage of Beech Glen* (1854), waarin Bertha 'the new true woman' symboliseerde. Cf Barry, Susan B Anthony, 84-85, cf ook Schwegman over 'De Nieuwe Vrouw' van Beccari, *Feminisme*, 10

²⁵⁹ Naber, *Wegbereidsters* (1928), 5-6

op de achtergrond. Ze richtte de blik op die schijnbaar statische categorie vrouwen en produceerde een corpus teksten waarin een rijkdom aan vrouwbeelden en metaforen was verwerkt. Hoewel haar benadering paste in de mentale wereld van de oudliberalen, vormde haar oeuvre een commentaar op dominante geschiedverhalen waarin mannen de hoofdrol speelden maar die een algemeen menselijke geschiedenis pretendeerden te zijn. In haar teksten keerde zij de oppositie tussen betekenisvol (mannen) en betekenisloos (vrouwen) om en zette ze de oppositie tussen 'bijzondere' geschiedenis (van vrouwen) en 'algemene' geschiedenis (van mannen) op de helling.

Allereerst verdiepte ze zich in abdisen die als krachtige kloosterhervormsters deugdzaamheid, karaktervastheid en tucht symboliseerden. Dat deze uit de elite afkomstige vrouwen binnen de katholieke traditie een hogere status hadden dan gehuwde vrouwen en dat zij bestuursmacht bezaten, zijn elementen waarvoor Naber zich vanuit haar feministische achtergrond bijzonder interesseerde. Evenals in de nationaal-staatkundige geschiedschrijving schonk zij de nodige aandacht aan geweld en oorlog. Maar deze keer geen stadhouders of admiraals met bloedeloze en passieve echtgenoten. Haar prinsessen, vorstinnen en wegbereidsters wierpen zich zelf in de strijd. Daarnaast construeerde ze een positief historisch beeld van de ongehuwde vrouw uit de achttiende en negentiende eeuw als verdediging tegen een vertoog dat steeds meer de waarde van huwelijk en moederschap beklemtoonde. Deze oudtantes – een equivalent van de geestelijke moeders – verhielden zich primair tot andere vrouwen: moeders, zusters, nichtjes en vriendinnen. Door deze vrouwenrelaties zo centraal te stellen, week Naber af van het dominante betekenisstelsel van haar tijd waarin heteroseksuele man-vrouwopposities als vanzelfsprekend uitgangspunt werden gecontinueerd. In de wegbereidsters kwamen deze religieuze, martiale en sapphische metaforen en topoi samen. Al traden deze moderne vrouwen in de wereld en lieten zij zich in met geweld, 'ontucht' en politiek, zij beheersten hun lichaam en wil, en behielden hun morele kracht. Terwijl de rest van Nederland in toenemende mate seksuele aantrekkelijkheid, passiviteit, opoffering en zachtheid als de beste vrouwelijke eigenschappen beschouwde, benadrukte de Victoriaanse Naber – op den duur als een roepende in de woestijn – seksuele beheersing, activiteit, strijdbaarheid en flinkheid.

In 1899 was Steinmetz bevreesd dat het type van de ongehuwde buitengewoon begaafde vrouw zich zou uitbreiden, dat het als model zou gaan gelden. Met haar feministische heldinnen schiep Naber voor haar lezeressen dát model. Maar ze deed veel meer. Ze ontdeed vrouwen van essentialistische determinanten, zoals de seksuele reproductiviteit, en doorbrak stereotiepe opposities. Zodra de 'a-historiciteit' van een groep is opgeheven, worden variaties binnen die groep zichtbaar,²⁶⁰ en blijkt de 'bijzondere' geschiedenis van in dit geval vrouwen een interessant universum te zijn. Dat neemt niet weg dat Naber bepaalde vrouwen uitsloot. Zo richtte ze zich voornamelijk op de elite. Kregen gehuwde moeders weinig aandacht, ongehuwde moeders en gescheiden vrouwen behoorden tot die duistere

achtergrond waartegen de daadkrachtige en deugdzame heldin des te beter afstak.

Uit de grote hoeveelheid brieven van enthousiaste lezeressen in Nabers persoonlijk archief en uit recensies blijkt dat haar historische werken veel gelezen werden in vrouwencircuits. De historica Henriette Laman Trip-de Beaufort blikte in 1939 terug op de uitwerking die het lezen van *Wegbereidsters* op haar had:

'Ik kan mij als de dag van gisteren herinneren, dat ik als jong meisje Nabers "*Wegbereidsters*" in handen kreeg en dat dit boek mij maandenlang dag en nacht in gloed zette. Het zijn vier biografische schetsen van Engelse vrouwen (...), samen vormen zij (...) een beeld van het sociaal philanthropisch streven der 19de eeuw, een streven dat onvermijdelijk uitloopen moest op den feministische strijd, die gelijkstelling van man en vrouw in wet en zede eischte. Dit boek, ook toen ik het ontelbaar veel malen herlezen (...) had, heeft gedurende jaren mijn voelen en denken richting gegeven. Zoo is het vele anderen gegaan.'²⁶¹

Naber bezorgde vrouwen dus nieuwe identificatiemogelijkheden én leesplezier. Dat was geen geringe verdienste in een tijd waarin leerboeken voor het geschiedenisonderwijs geschoeid waren op politiek-institutionele nationale leest.²⁶² In het voorbericht bij de gepopulariseerde reeks *Geïllustreerde Vaderlandsche Geschiedenis voor jong en oud Nederland* (1886) werd de oorlogsgeschiedenis op de voorgrond gesteld, omdat oorlogen het vaderland tot 'het land van Rembrandt' hadden gebracht. Op vestingwal, slagveld en oceaan ging de auteur echter zo snel mogelijk de bloedige taferelen voorbij 'om de mannen van karakter, van durven en van kunnen te zoeken'.²⁶³ Naar vrouwen van karakter zochten de auteurs van deze leerboeken niet.

De eerste strofe van de *Spiegel Historiæ* uit 1931 eindigde met de zin 'Volmaakte vrouwen hebben geen historie'. We kunnen deze zin als volgt lezen: volmaakte vrouwen zijn bescheiden, zij zwijgen en zijn onzichtbaar voor de geschiedenis; maar ze waren er wel. Een andere betekenis is: vrouwen zijn net als mannen niet heilig, vandaar dat er over hen boeiende en uiteenlopende geschiedenissen geschreven kunnen worden. Beide betekenissen impliceren een kritiek op de toenmalige geschiedbeoefening.

²⁶¹ Laman Trip-de Beaufort, 'Johanna Naber'

²⁶² Zes Nederlandse leerboeken voor algemene en vaderlandse geschiedenis uit de periode 1880-1930 zijn bekeken. Het boek van Kanon en Mout, *Handleiding* neemt afstand van een eenzijdige politieke geschiedenis van helden en oorlogen en rekt de geschiedenis van stad en platteland, familie en gezin tot relevante onderdelen van het geschiedenisonderwijs. In andere leerboeken komen vrouwen hier meer aan bod. In Kleijntjens en Huijbers, *De lage landen*, is ook aandacht voor sociaal-culturele verschijnselen en komen enkele gravinnen en schrijfsters voor.

²⁶³ Louwerse, *Geïllustreerde Vaderlandse geschiedenis*, VII-VIII

Denken over geschiedenis: historie en *vrouwen*leven

6.1 Inleiding

Niemand in Nederland heeft destijds zoveel en zo consequent als Johanna Naber over de geschiedenis van vrouwen en feminisme gepubliceerd. Zij behoorde tot de generatie van Blok, maar trad pas op de drempel van de twintigste eeuw op de voorgrond. Inhoudelijk was zij verwant met enkele historici die omstreeks 1900 ageerden tegen het te ver doorgevoerde positivisme in de geschiedbeoefening.¹ Vooral Kernkamp en Colenbrander bekritiseerden de dorre geschiedschrijving waarin een grote hoeveelheid feiten was verwerkt en elke synthese ontbrak. De geschiedschrijving die in de tweede helft van de negentiende eeuw zo gericht was op nationale verzoening en op wetenschappelijke erkenning, was een matte bezigheid geworden.

Kernkamp schuwde een geëngageerde historiografie niet. De uiteenlopende uitgangspunten van historici konden de geschiedbeoefening volgens hem alleen maar verrijken.² Van belang was dat een historicus, naast gedegen onderzoek, door verbeelding en creativiteit het verleden tot *leven* bracht. Ook Colenbrander bepleitte in 1910 onder invloed van Friedrich Nietzsche een levende en eigentijdse historiografie, hoewel hij de bovenpartijdige norm van wetenschappelijkheid niet wenste te verliezen. Nietzsche had gewaarschuwd tegen 'die Ueberwucherung des Lebens durch das Historische': een overmaat aan historische interesse zou het leven en de toekomst doden.³ Colenbrander veronderstelde dat bij een echte dialoog met het verleden de historicus niet afzijdig kon blijven van de beschreven historische processen. *Leven en Historie* moesten elkaar bevruchten. Na 1925 verloochende hij dit standpunt weer en sublimeerde hij het Nietzscheaanse element van de verheerlijking van het leven en de daadkracht in het zoeken naar waarheid.⁴

In hun geschiedtheoretische reflecties stond deze nieuwe generatie historici open voor de Beweging van Tachtig en, zoals Kernkamp, voor het historisch materialisme. De meeste historici bezonnen zich echter slechts incidenteel op aard, taken, grenzen en mogelijkheden van de geschiedenis. Zowel aan de *speculatieve* geschiedfilosofie (die reflecteert op zin en ontwikkelingsgang van het historisch proces) als aan de *kritische* geschiedfilosofie (die de ontologie, epistemologie en

1 Tollebeek, *De toga*, 164-18

2 Ibidem, 161 Cf ook Blaas, 'Historicus' en Dorsman, G W *Kernkamp*

3 Nietzsche, *Vom Nutzen*, 252 en 282. Colenbrander publiceerde enkele historische opstellen in de bundel *Historie en leven*, waarvan de titel naar Nietzsche verwijst

4 Tollebeek, 'De legitieme', 11-15; De Valk, "'Eene geschiedenis'", 414

methodologie van de geschiedbeoefening bestudeert) besteedden zij weinig aandacht.⁵ Veel expliciete theoretische bezinning treffen we ook niet bij Naber aan. Ze heeft zich bijvoorbeeld nooit over Nietzsche uitgelaten, maar lijkt wel beïnvloed door diens vitalistische filosofie die zich als tendens sinds de eeuwwisseling deed gelden.⁶ Net als bij Colenbrander – met wie ze qua historische en politieke interesse het meest gemeen had⁷ – is in haar werk sprake van een spanningsveld tussen 'historie' en 'leven': ze verrichtte veel archiefonderzoek en tegelijkertijd verraadde haar geschiedschrijving grote betrokkenheid met de contemporaine vrouwenbeweging. Deze spanning werd bij haar nog extra vergroot, omdat zij institutioneel aan de periferie van de professionele historische centra stond.

Al heeft Nederlands bekendste geschiedschrijfster van de eerste feministische golf zich nauwelijks uitgelaten over geschiedfilosofische kwesties, haar 'historisch handwerk' kan wel onderzocht worden op min of meer verborgen opvattingen daarover. Het geschiedverhaal behelst immers altijd een filosofie omtrent de geschiedenis.⁸ Historici laten zich ook kennen uit hun meestal impliciete keuzes over objectiviteit, onpartijdigheid en de grenzen van het vak. Zeker als zij onderling van mening verschillen over de interpretatie van historische figuren en verschijnselen, brengen zij hun opvattingen in debatten soms scherp naar voren. Een speurtocht naar het denken over geschiedenis kan in het geval van Naber speciaal interessant zijn, gezien haar positie als relatieve buitenstaander: vrouw, niet-academisch geschoold historica en feministe. Een dergelijke positie maakt gevoelig voor vanzelfsprekende aannames en uitsluitingen in een wetenschap.⁹ Zij liet bovendien minder gebruikelijke figuren aan het woord en had daarvoor bronnen bestudeerd waarvoor professionele historici argwaan koesterden: brieven, dagboeken en mondelinge mededelingen.¹⁰ Waarom gebruikte zij veel egodocumenten? Lagen er bepaalde ideeën over onderzoek en geschiedschrijving aan ten grondslag? En, weken haar denkbeelden over het historisch proces af van andere historici als gevolg van een concentratie op vrouwen?

Uit haar werk blijkt ook dat ze zich aangetrokken voelde tot de historiografie in engere zin. Zo bevat haar biografie van Margaretha Maclaine Pont een hoofdstuk over historische romans. In een apart artikel huldigde ze de historische romanschrijfster Marie Sloot. Ze schreef daarnaast portretten van de vrouwelijke gemeentearchivaris Rins Visscher en de numismate Marie de Man. In de schetsen van Josephine Butler en Anna van Hogendorp, en in de biografie van Joan Mel-

5 Deze indeling is van de Engelse filosoof Ch D Broad, cf Mandelbaum, *Philosophy*, 73-83 De theoretische geschiedenis vat ik hier op als onderdeel van de kritische geschiedfilosofie Over de relatie tussen theoretische geschiedenis en kritische geschiedfilosofie cf Jansen, *De constructie*, 6-12 Cf ook Van der Dussen, 'Geschiedenis', Lorenz, *De constructie*, 17, Tollebeek, *De toga*, 3-4

6 Romein, 'Crisis'

7 Colenbrander was een gematigde nationaal-liberaal, lid van het hoofdbestuur van de Vrijheidssbond en actief in Volkswaerbaarheid In zijn geschiedschrijving stonden liberalisme en nationalisme op meer gespannen voet met de wetenschap dan hij zelf wilde toegeven Cf De Valk, "Eene geschiedenis", 414

8 Lorenz, *De constructie*, 18, Braudel, *Geschiedschrijving*, 47

9 Cf ook Van der Haegen, *In het spoor*, 160 en Van Heijst, *Verlangen*, 24

10 Dekker, 'Egodocumenten'

chior Kemper worden ook hun historiografische activiteiten belicht. Een enkele maal besprak ze in de *Nederlandsche Vrouwengids* recente publikaties van historicae, zoals in 1914 van Leonie van Nierop. Deze aandacht voor personen die zich wijdden aan de geschiedbeoefening kan haar aangezet hebben tot historiografische reflecties, zoals over de verhouding tussen literatuur en geschiedenis.

In dit hoofdstuk doe ik een poging om Nabers opvattingen over de geschiedbeoefening en het historisch proces te reconstrueren. Daarvoor bestudeer ik haar biografisch werk van bovengenoemde figuren en verspreide reflectieve opmerkingen in voorredes en hoofdtteksten. Door een vergelijking met geschiedfilosofische reflecties van toonaangevende historici uit haar tijd – uitvoerig onderzocht door Tollebeek – wil ik nagaan in hoeverre het heersende denken over geschiedenis geschraagd werd door het onderscheid op basis van sekse.¹¹ In de eerste paragraaf zet ik uiteen welke standpunten Naber huldigde in de grensgeschillen tussen literatuur en geschiedenis. In de volgende twee paragrafen wordt het spanningsveld tussen politiek en geschiedenis in haar werk belicht door een analyse van haar ideeën over vooruitgang en continuïteit.

6.2 Triomf van het realisme

Naber heeft in haar geschiedschrijving zelden aanspraak gemaakt op 'de' waarheid, zoals Blok later zou doen. Wel kregen primaire bronnen als onbemiddelde sporen van het verleden een steeds grotere plaats in haar publikaties. Aan het einde van haar leven lag de nadruk geheel op de geschiedvorsing en neigde ze tot een naief realisme.¹²

In eerste instantie presenteerde Naber haar werk als een herscheppingsproces van het verleden, als een vorm van beeldende kunst. In voorredes maakte ze gewag van 'schilderen' en 'aanschouwelijk maken'. Reeds de openingszin van *Angélique Arnauld* accentueerde deze benadering: ze wilde een beeld 'teekenen' van een 'grootsche persoonlijkheid'. Deze evocatieve arbeid bleek echter niet eenvoudig. De toen nog onervaren biografe moest zich inleven in tijden en toestanden die ver achter haar lagen, terwijl toch de achtergrond, 'waaraan de schildering, die wij ontwerpen willen, hare diepte en hare kleur (daaraan) ontleent.'¹³ Naber wilde haar onderwerp steeds situeren in de historische context, *dan* pas werden 'deze zaken op hare juiste waarde' geschat.¹⁴ Dat omvang en weerbarstig-

11 Nabers uitgangspunten worden enigszins eclectisch vergeleken met die van Blok, Kernkamp en Colenbrander, en in mindere mate met Brugmans en Huizinga. Als kader dient het boek van Tollebeek, *De toga*, en hft 3 en 4 van mijn studie.

12 Volgens deze geschiedopvatting geven de feiten, zoals die uit de bronnen gereconstrueerd kunnen worden, direct de werkelijkheid weer. De historicus ordent de feiten vervolgens chronologisch tot een verhaal. Lorenz, *De constructie*, 23.

13 Naber, *Kracht in zwakheid* I (1890), 1.

14 Idem, *Geschiedenis van Nederland* (1905), 5. In de herdruk van 1909 stond de uitdrukking 'il faut juger les écrits d'après leur date', 6.

heid van de bronnen haar voor grote problemen konden stellen, ervoer ze ook later bij de uitvoerige biografie *Jeltje de Bosch Kemper*.¹⁵ Voor een goede schildering was distantie nodig. Een bespreking van levende personen, 'wier werk nog niet is afgesloten, dus nog ongedachte wendingen nemen kan', wees ze als ontijdig en voorbarig van de hand. De biografische activiteit werd zelfs vergeleken met de bezichtiging van schilderstukken: 'men moet ze (...) niet van te korten afstand willen bezien.'¹⁶ Ze realiseerde zich dus goed dat afstand tot het gebeurde gunstig is enerzijds voor een eerlijk portret, anderzijds voor het mobiliseren van de verbeelding die de voorstelling kan bewerken tot artistieke vormgeving.

Om de aanschouwelijkheid van de historische voorstelling te versterken, wilde Naber zoveel mogelijk illustraties in haar boeken opnemen. In haar voorredes gaf ze, anders dan Blok of Colenbrander die ook veel foto's en tekeningen opnamen, vaak een toelichting op de afbeeldingen. Dit gebeurde bijvoorbeeld in de herdruk van *Wolff en Deken* in 1913, een uitgave waarvan ze hoopte dat haar 'schildering van leven en werken van Elizabeth Wolff en Agatha Deken ook in dit nieuwe gewaad een gunstig onthaal' zou vinden.¹⁷ Ruim de helft van haar boeken was verlichtigd met tekeningen, prenten, pastelporretten, foto's van personen (meestal vrouwen) en gebouwen en decoratieve versieringen. Het valt moeilijk te beoordelen in hoeverre deze voorliefde voor illustraties steunde op een geschiedfilosofische conceptie. Ook Huizinga had een behoefte om het verleden te tonen. Voor hem voegde de visualisering echter een speciale dimensie toe: een herbeleving van het verleden als *aanschouwde* werkelijkheid. Steeds trachtte hij strenge wetenschappelijkheid te verzoenen met verbeeldingskracht.¹⁸ Hij lanceerde ook het idee van een historisch museum waarin objecten uit het verleden worden geëxposeerd waarvan allen kunnen 'genieten'. In dit museum zouden historische realia een historische sensatie teweeg kunnen brengen.¹⁹ De aanschouwelijkheid mocht echter nooit gedomineerd worden door artistieke en ten koste gaan van het waarheidsstreven.

Bij de feministische historica zullen didactische en politieke motieven een rol hebben gespeeld. Nu is elke schrijver *ipso facto* een lera(a)r(es), zoals George Eliot al concludeerde, maar Naber richtte zich met veel publikaties expliciet op jongeren en belangstellende leken aan wie zij een 'bevattelijke voorstelling' wilde presenteren.²⁰ Misschien was ook het besef over niet al te grote artistieke gaven te beschikken een aansporing om beeldmateriaal te gebruiken. Imponerend waren haar literaire kwaliteiten namelijk niet. Bladerend in haar werk zijn de citaten soms zo lang uitgemeten, dat we bladzijde na bladzijde alleen aanhalingstekens tegenko-

15 Idem, *Jeltje de Bosch Kemper* (1918), XIV.

16 Idem, *Na XXV Jaren* (1923), 11-12.

17 Idem, *Betje Wolff en Aagje Deken* (1913), XVI.

18 Tollebeek, *De toga*, 211.

19 Tollebeek en Verschaffel, *De vreugden*, 20.

20 Haight, *George Eliot*, 3. Naber schreef o.a. *Geschiedenis van Nederland* (1905) en *Wolff-Bekker* (1912) voor de 'belangstellende leek'. In *Joan Melchior Kemper* (1913) en *Na XXV Jaren* (1923) werden jongeren als doelgroep genoemd. JNA-III, Nabers dankwoord bij haar 70ste verjaardag 25-3-1929 'van die jongeren, voor wie ik mijne biografieën schreef'. Met jongeren bedoelde ze in feite meisjes.

men. Mogelijk wilde ze haar publiek heel direct met authentieke gegevens confronteren. Hoe dan ook, een dergelijke geschiedschrijving behoort niet tot de aantrekkelijkste soort, zodat plaatjes een welkom hulpmiddel geweest kunnen zijn.

De behoefte om het verleden zichtbaar te maken leefde echter ook sterk in feministische kringen waarin Naber verkeerde. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 had reeds een historische afdeling gebouwd, waar ze in verband met haar journalistieke arbeid en andere werkzaamheden toen niet bij betrokken was (zie hoofdstuk 3). Naber had wel enthousiast geparticipeerd in de Historische Commissie van de Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' en de 'Spiegel Historiae van Vrouwen' in 1931 mede tot leven gebracht. Deze feministisch-historische activiteiten pasten in de reeks historisch-allegorische optochten, maskerades, manifestaties en tentoonstellingen die in het laatste kwart van de negentiende eeuw in Nederland met veel geestdrift georganiseerd werd om de nationale consensus te bevorderen en indruk te maken op het buitenland.²¹ De confrontatie met een gevisualiseerd verleden van vrouwen bleek een succesvolle strategie voor feministische propaganda en bewustwording. Er groeide als het ware een anamnestic traditie waarin een collectieve identiteit gecreeerd werd. Volgens Naber wilde de tentoonstelling in 1913

'beproeven om te doen zien, wat de vrouw toen (in 1813, MG) reeds beteekende bij arbeid en bedrijf en op sociaal gebied, in eene reeks van tafereelen uit het leven (...), door reconstructie van een maitressen- of naaischooltje, van een winkel, van een kleine nering, van een kraampje'.²²

Zij zelf had een modekraam uit 1813 ontworpen, een handel die in de Franse Tijd goeddeels in handen was van voortvarende, bedrijvige vrouwen.²³ Bij deze historische reconstructies werd de woordcultuur door de museale en/of choreografische vormgeving naar de achtergrond verdrongen. Aanschouwelijkheid en beleving van het verleden gingen samen: de voorwerpen maakten bij de moeders en tantes herinneringen wakker aan wat zij hadden horen verhalen.

Ondanks de letterlijk reconstructieve arbeid voor de exposities door het bouwen (en afbreken) van historische kamers en keukens, en de creatie van historische kostuums en klederdrachten, of misschien juist daardóór, kregen de tentoongestelde voorwerpen en bronnen ook het aura van waarheid. Het diende als bewijsmateriaal. Wandelen door het Huis 1813 was wandelen door 'een levend geworden sprookje', zoals koningin Wilhelmina de historische commissie had gecompimenteerd.²⁴ Juist feministen hadden grote behoefte aan *levende* geschiedenis over vrouwen. De geschiedswetenschap beantwoordde namelijk niet aan hun emotionele verlangen naar identificatie en continuïteit met het verleden, maar bracht een *onbezielde* geschiedschrijving voort die hoofdzakelijk georiënteerd was op de gezichtspunten van mannen. De directe aanraking met het verleden bedoelde geen

21 Te Velde, *Gemeenschapszin*, 149 en 229

22 Naber, *Om en bij de tentoonstelling*, 2-3 Cursivering MG

23 GAA, TDV-75 'Plan Modekraampje 1813'

24 Overvoorde-Gordon, 'Historische Afdeling'

historische ervaring *pur sang* in de zin van Huizinga te zijn. De historische afdelingen moesten de bezoekers bekend maken met de 'werkelijke' geschiedenis van vrouwen om hen opwekken tot een herwaardering van de grootmoeders en oudtantes. Er lag, met andere woorden, een utilitair doel aan ten grondslag.

Hoewel de feministische organisatrices beseften dat het tentoongestelde verleden een *constructie* was, ging men ervan uit dat de voorwerpen en archivalia *onbemiddeld* de historische waarheid over vrouwen onthulden. Deze dualiteit van constructie en authenticiteit zien we ook bij Naber, waarbij de tweede pool op den duur meer gewicht kreeg. Haar behoefte om het verleden zoveel mogelijk op basis van authentieke bronnen weer te geven, ging echter gepaard met een verontschuldigende uitleg waarom haar geschiedschrijving niet volledig was. Betekenden deze excuses slechts vrijblijvende retoriek om historici voor zich te winnen of plaatste Naber daarmee kanttekeningen bij de waarheidsclaims van een historicus als kennend subject?

Feministische bekering

Van haar hele oeuvre bevatten Nabers boeken over de dramatische geschiedenis van Port-Royal de meest expliciete problematisering van waarheid en geloof. In het tweede deel van *Kracht in zwakheid* vormde de ondergang van het nonnenklooster de context voor het besef van de mens van zijn diepe machteloosheid en zijn onvermogen om waarheid te bereiken. Ze baseerde zich voor enkele ken-theoretische overdenkingen in de slotbeschouwing geheel op de vertaalde *Pensées* van Blaise Pascal. Hij achtte de mens zover van God verwijderd "dat hem ternauwernood eene verwarde kennis van zijnen Maker overblijft, zoo zeer zijn al zijn kundigheden uitgedoofd of troebel geworden". Even verderop citeerde ze: "Het geloof bevat verschillende waarheden, die elkander schijnen tegen te spreken". Naber ontkende hier niet het bestaan van een waarheid, maar wel de mogelijkheid voor de mens om deze *volledig* te bezitten:

'De menschelijke geest, niet bij machte ze alle gelijkelijk in zich op te nemen, vermag slechts een deel, eene bepaalde zijde der waarheid te bevatten en te weerspiegelen: de waarheid in haren vollen omgang te bezitten is haar niet gegund'.²⁵

Het is intrigerend dat Pascal op epistemologisch niveau haar inspiratiebron was. Niet alleen omdat deze wijsgeer katholiek was, maar ook omdat hij de rationaliteitsopvattingen van Descartes niet geheel deelde. In Descartes' filosofie gold de soevereiniteit van de rationele geest – of deze nu huisde in een mannelijk of vrouwelijk lichaam –. Met behulp van de rede kon de mens in principe ware kennis verkrijgen over de natuur. Menselijke kennis begon met evidente inzichten, die de mens door het 'natuurlijke licht' werden geschonken en waarvan andere inzichten afgeleid werden.²⁶ Pascal bestreed echter de idee dat de menselijke rede tot zekerheid leidde. Aan waarheden, die de rede krachtens haar natuur en dus met onfeil-

²⁵ De citaten in deze alinea staan in Naber, *Kracht in zwakheid* II (1892), 157 en 163. Voor haar kennis van epistemologische en theologische discussies in de 18de eeuw cf. Wolff-Bekker (1912), 66-68.

²⁶ Van der Hoeven, *Over Pascal*, 53-57.

bare zekerheid bezitten zou, geloofde hij niet.²⁷ In zijn filosofie wogen bij de beslissingen die de mens onophoudelijk neemt niet 'les raisons de la raison' het zwaarst, maar 'les raisons du coeur'. Hoewel hij de wiskunde als een ideale methode beschouwde, was de mens volgens Pascal niet in staat deze optimaal te gebruiken. Voor de waarheden die binnen het menselijk bereik lagen, vormden de geest en het hart de poorten waardoor ze in de ziel toegang kregen. Een waarheid kon echter nooit toegeëigend worden zonder geloof of begeerte; welke waarheid door de wil toegang vond, was niet rationeel beheersbaar. De rede liet zich bedriegen door de verbeelding, die op zijn beurt vergiftigd was door de begeerlijkheid.²⁸

De wetenschap was in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw sterk beïnvloed door het Cartesiaanse denken. Alles wat op basis van gezag aangenomen was, moest op rationele gronden in twijfel worden getrokken. Ook Fruin eiste eigen onderzoek. Met zijn kritisch-empirische methode bevorderde hij een geschiedschrijving die doortrokken was van een positivistisch wetenschapsbeeld. Wel beseftte hij dat historische waarheid alleen als *waarschijnlijkheid* mogelijk kan zijn omdat de mathematische weg, die in de natuurkunde met zekerheid tot de waarheid leidt, voor de geschiedschrijving gesloten is. De historicus had de taak te streven naar het beeld dat op de waarheid het meest geleek. Een ideale geschiedschrijving betekende voor hem de overeenkomst van denkbeeld en werkelijkheid. Aan het einde van zijn professoraat ontbraken zelfs twijfels omtrent de haalbaarheid van dit *spiegelhistoriael-ideaal*.²⁹ Blok volgde in grote lijnen zijn leermeester. Hij beklemtoonde dat het tijdperk van het dilettantisme definitief moest worden afgesloten, opdat de 'volledige geschiedkundige waarheid' door een professionele aanpak ruimte zou kunnen krijgen. Een wetenschappelijke geschiedschrijving veronderstelde grondig feitenonderzoek, maar dan moesten de bronnen wel toegankelijk zijn. Tijdens een feestrede in 1920 voor het Historisch Genootschap stelde hij dat instellingen als het Genootschap daarvoor een onmisbare rol speelden.³⁰ Zijn naïeve afbeeldingsrealisme kreeg echter van jongere historici veel kritiek.

Het is onduidelijk welke filosofische en/of esthetische stromingen uit de negentiende eeuw Nabers geschiedschrijving precies bepaald hebben. Ze liet zich over dergelijke kwesties nooit expliciet uit. Tot haar veertigste verkeerde ze intellectueel in een relatief isolement. Haar nadruk op de aanschouwelijkheid van de historische voorstelling verraadde wel enige invloed van de Beweging van Tachtig. Uit vorige hoofdstukken bleek dat haar voornaamste leermeester haar vader was die aan een rationalistische wetenschapsvisie in de geest van Opzoomer vasthield. Tot het eind van zijn leven becommentarieerde Samuel Naber het historisch werk van zijn oudste dochter en corrigeerde hij haar drukproeven. Geleidelijk had hij zich als een positivist ontpopt. Op latere leeftijd concludeerde hij dat er geen verschil was 'of men de loopbaan eener komeet berekent of een

27 Pierson, 'Over Blaise Pascal', 248.

28 Van der Hoeven, *Over Pascal*, 52-57, 61, 75 en 81.

29 Tollebeek, *De toga*, 17 en 51.

30 Ibidem, 75, 78 en 118.

bedorven plaats in een Griekschen schrijver emendeert. De bewering dat de resultaten der natuurwetenschap zekerder zijn dan die der letterkundige studiën, is slechts waar in zoover men over beter gegevens beschikt.' In zijn opvatting was er slechts één goede methode die door geleerden moest worden toegepast. Feiten moesten worden verzameld en kritisch geordend opdat conclusies getrokken konden worden waartoe het meer of minder volledig materiaal de mogelijkheid bood:

'De gegevens zelve zijn ongelijksoortig en daarmee wijzigt zich zoowel de gang van het onderzoek als de vastheid van het resultaat; maar, voor zover ik zie, is de werkzaamheid van den geest op ieder terrein van wetenschap volkomen dezelfde.'³¹

Hij discussieerde met Allard Pierson ook over de verhouding geloof en emotie ten opzichte van wetenschap en rede. Deze *intimus* van haar vader vormde voor Johanna waarschijnlijk een tweede vaderlijke invloed.

De boezemvrienden bezochten elkaar vanaf 1877 tot aan de dood van Pierson in 1896 wekelijks aan huis om hun werk te bespreken.³² Voor de fijnzinnige en humanistische Pierson vormden kunst, poëzie en religie drie grote uitingen van dezelfde gemoedsgesteldheid. Het gemoed liet zich volgens hem niet regeren door 'verstandelijkheid' en andersom was intuïtie voor kennis onmisbaar. Hij publiceerde over wetenschap en esthetiek, en over het gevoel als kenbron. Zijn kentheoretische ideeën pasten in de post-rationalistische filosofie van John Stuart Mill en George Eliot rond 1850, over wie Pierson later in *De Gids* schreef. Mill en Eliot ontwierpen een perceptietheorie waarin rede en intuïtie, het verstand en het hart elkaar niet uitsloten. Eliot beschouwde daarbij het geloof als een belangrijke leverancier van inzichten die de methoden en conclusies van rationalistische filosofen nuanceerden.³³ Maar bij de empirist Pierson zat de 'hartstogt der werkelijkheid' diep. In 1878 wees hij het gevoel als enige kenbron af. Liever erkende hij de onvolledigheid van de wetenschap om relaties tussen gevoelens en handelingen te verklaren. Het besef van het oneindig verband der dingen ging volgens hem de voorstelling, het verstand en het gemoed te boven.³⁴ De door hem bewonderde romans van George Eliot lijken een troost te zijn geweest voor deze bijna wanhopige waarheidszoeker. Eliot verenigde volgens hem in deze realistische romans intellectuele kracht en empathisch vermogen tot een eenheid. Na lezing hiervan hield hij een gevoel van verzoening over en een 'gelatenheid dier ironie, die een onmisbaar bestanddeel is van de levenswijsheid'.³⁵

Samuel Naber moet met zijn vriend avonden lang gedebatteerd hebben, maar een scepticus en agnosticus zoals Pierson werd hij niet. Zijn Godsgeloof stond onwrikbaar naast zijn geloof in de rede. Via haar vader kan Johanna kennis gemaakt hebben met Allard Piersons kentheoretische en esthetische opvattingen. Omdat hij met zijn vrouw en dochters geregeld bij de Nabers dineerden, was er

31 S.A. Naber, *Vier tijdgenooten*, V-VIII.

32 S.A. Naber, 'Allard Pierson', Boersema, *Allard Pierson*. Cf. ook hfst. 2.1

33 Dodd, *George Eliot*, 15 en 86. Over het gevoel als intuïtief kenvermogen naast de rede en de waarde van het religieuze gevoel tijdens de Romantiek, cf. ook Blaas, *Historisch besef*, 50.

34 Pierson, 'Over het gevoel', Boersema, *Allard Pierson*, 11 en 244.

35 Pierson, 'George Eliot'.

volop gelegenheid om met Pierson in contact te komen. Bovendien groeide tussen haar en zijn dochter Ida een vriendschap (hoe hecht is onbekend).³⁶ Aangemoedigd door hun moeders, Anna Naber-L'Honoré en Pien Pierson-Gildemeester, raakten ze beiden in 1898 betrokken bij de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid. Ida Pierson werd lid van de 'Algemeene Congres-Commissie' en schreef enkele verslagen in *Vrouwenarbeid*. Samen werden ze in de leeszaal van de tentoonstelling gefotografeerd, ieder lezend in een boek.³⁷ Opvallend is dat in de publikatielijst van Pierson werken staan over theologen, filosofen, historici en literatoren die een grote rol in Johanna Nabers geschiedschrijving spelen: Calvin, Pascal, Eliot, Stuart Mill, Ranke, Macaulay, Busken Huet, Wallis en Harriet Martineau.³⁸ Ook Piersons levensfilosofie dat 'rusteloze worsteling de wet is van dat leven' en zijn instelling dat handelen om de aardse ellende te verminderen een reële of 'ware' levensopvatting is, herkennen we bij de dochter van zijn vriend.³⁹ Evenzeer geldt dat voor zijn scepticisme over de geldigheid van wetenschappelijke kennis. Natuurlijk, Naber keerde zich evenals haar vader niet van het geloof af zoals Pierson. Maar ook zij beseftte de nietigheid van de mens, ook zij ging uit van het onvermogen om de volledige waarheid te vatten.

Wel wijzigde deze 'deemoedige' grondhouding zich enigszins na 1900. In de maalstroom van de vrouwenbeweging meegevoerd kwam Johanna midden in het volle leven te staan en werd ze met 'de werkelijkheid' geconfronteerd. Het feminisme had haar de ogen geopend. Of, zoals Pierson over 'de tweede Pascal' oordeelde: toen kwam haar bekering.⁴⁰ Misschien bracht ze iets van het effect van deze bewustwording op haar gemoed onder woorden in *Renata van Frankrijk*

'Niet altijd geeft men er zich rekenschap van, wat het inhield *wanheden* te omhelzen, die al het ongehoorde hadden van iets geheel nieuws, iets, dat juist in de diepste en de vroomste gemoederen niet dadelijk wortel schieten en opwassen kon, omdat het onverenigbaar was met zooveel, waaraan de overlevering en menige heilige ondervinding eene hooge wijding hadden verleend.'⁴¹

De zekerheid als gevolg van haar feministische ommekeer manifesteerde zich allengs in de stijl en presentatie van haar geschiedschrijving. Van een ongeoefende stiliste en aarzelende dilettante veranderde ze in een ideologisch geïnspireerd historica die doelbewust over de geschiedenis van bepaalde vrouwen schreef.

36 Cf. *Samuel Pierre Naber*, 121 en 139

37 JNA-IV, foto Johanna en Ida Pierson in de leeszaal van de 'Afdeling Letteren en Wetenschap'. Zij schreef verslagen in nrs. 2, 9 en 14 van *Vrouwenarbeid* (1898). Slechts één brief van haar bevindt zich in JNA-IV, adressendoosje brief Ida Pierson aan Naber, 1-4-1939. Cf. IIAV, NTV-4 *Tweede Jaarverslag van de Vereeniging NTV*, 17. Over haar moeder Pien Pierson-Gildemeester, cf. Schram, 'Een huisvrouw', 223.

38 Cf. bibliografie bij S.A. Naber, 'Allard Pierson'. Over Pascal publiceerde Pierson in 1865 twee artikelen.

39 Boersema, *Allard Pierson*, 141 en 269.

40 Pierson, 'Over Blaise Pascal', 248-249. De eerste Pascal is die van de twijfel en 'le néant', de tweede die van na zijn bekering.

41 Naber, *Renata van Frankrijk* (1897), VII-VIII. Cursivering MG.

'Voor mijne lezeressen': positionele geschiedschrijving

Ondanks deze zekerheid liet Naber aanspraken op 'de juiste' historische interpretatie meestal achterwege. Eerder het omgekeerde, de subjectiviteit, beklemtoonde ze om allerlei redenen.

Met name in de voorredes van haar bronnenstudies verantwoordde ze haar werkwijze op een defensieve toon. Haar opmerkingen, dat ze slechts een beeld had willen oproepen en over 'bescheiden dilettantenkrachten' beschikte, leken een manier om critici de wind uit de zeilen te nemen. Had ze haar boek over de Franse tijd aan Teyler opgestuurd onder het motto 'Met eerbiedigen schroom', in de herdruk *Overheersching en Vrijwording* (1909) ontkende ze volstrekte volledigheid nagestreefd te hebben als reactie op het verwijt van Colenbrander dat ze niet alle bronnen geraadpleegd had. Zij had geschreven 'meer voor den beschaafden, belangstellenden leek, dan voor den historicus van professie', voor wie zij 'slechts (had) willen verhalen: *ad narrantum, non ad probandum*'.⁴² Een dergelijke bewering was enigszins onnozel, want verhalen is natuurlijk net zo goed een vorm van 'bewijzen'. Het is echter al geconstateerd, er sprak vooral vrees uit deze woorden. Enkele jaren later bleek dit opnieuw in haar biografie *Joan Melchior Kemper* (1913). Ze achtte zich niet in staat om de betekenis van deze hoogleraar, staatsman en wetgever tot in bijzonderheden te schatten. Wel wilde ze haar krachten beproeven om Kempers leven en karakter te tekenen.⁴³ Maar daarin overtuigde ze nauwelijks. De biografie stond bol van de citaten en behoorde zeker niet tot haar beste werk. Japikse beschouwde enkele van haar interpretaties zelfs als tekstuitleg en historische kritiek van de slechtste soort. Toch wilde hij daar, gedachtig aan de bescheiden opstelling van 'mej. Naber', niet al te zwaar aan tillen.⁴⁴ De excuses van de biografe wezen eerder op innerlijke spanning. Ze was immers ambitieus genoeg om omvangrijke studies aan te pakken. Alles wees erop dat ze als niet-universitair opgeleid historica onzeker was over haar kennis en vaardigheden.⁴⁵

In *Na tien jaren* (1908) en *Na XXV Jaren* (1923) erkende ze juist haar partijdigheid en wilde ze zelfbewust tegenspraak en aanvulling uitlokken, zoals Fruin en later ook Kernkamp hadden nagestreefd.⁴⁶ Steeds hield ze vast aan een onafhankelijk gegeven realiteit, tegelijkertijd beklemtoonde ze de complexiteit daarvan. In *Van onze oud-tantes* stelde ze dat de werkelijkheid 'vele tusschenvormen, vele overgangsvormen' kent, 'verschillende geestesstromingen (zijn) dikwijls nog in éénzelfde vrouwenleven (...) samengevloeid'.⁴⁷ De erkenning van de subjectiviteit van geschiedschrijving bleek ook uit het feit dat Naber steeds vaker haar bedoelingen met bepaalde boeken aan haar publiek voorlegde. Zo noemde ze *Wegbereidsters* in

42 Idem, *Overheersching en Vrijwording* (1909), 6. Cursivering Naber.

43 Idem, *Joan Melchior Kemper* (1913), 10.

44 Recensie over Kemper van Japikse in *BVGO*, 1913, 5de reeks, 392-393.

45 Idem, *Correspondentie Stadhoudelijke Familie* (1931), 'Inleiding', XII. Reeds in 1908 had zij de uitgave van deze brieven overwogen, maar daar geen uitvoering aangegeven onder meer omdat ze dacht dat deze arbeid boven haar macht zou gaan. Cf. ook hfst. 4.2.2.

46 Cf. hfst. 4.2.3.

47 Naber, *Van onze oud-tantes* (1917), 2.

1909 een serie biografische schetsen ter rechtvaardiging en toelichting van de strijd om recht en vrijheid; in 1928 was dit propagandageschrift volgens haar veranderd in een herdenkingsgeschrift.⁴⁸ Deze herdruk kreeg een speciale opdracht: '*Aan de Nederlandsche Feministen, de nog levenden en de dooden*'. Dergelijke opdrachten aan een bepaalde groep versterkten het constructieve element van haar geschiedschrijving. Behalve dat zij haar sekse-identiteit kenbaar maakte door haar voornaam voluit te schrijven, verduidelijkte ze ook haar eigen standpunt door daar bijvoorbeeld aan toe te voegen: 'Feministe', 'géén ambtenaresse, nooit gehuwd geweest, dus niet opkomende voor eigenbelang', 'Oud-lid Hoofdbestuur Ver. v. Vrouwenkiesrecht' of 'Issue de Huguenots'. Door dit gedemonstreerde besef van een specifieke positie kan Naber een positionele historica worden genoemd.⁴⁹ Boeiend is dat deze positionele geschiedschrijving niet ééndimensionaal was, maar situationeel. Ze realiseerde zich goed dat zij in verschillende publikaties het verleden vanuit een bepaalde positie voor een bepaald publiek opriep: voor vrouwen als vrouw, voor protestanten als protestante, voor feministen als feministe enzovoorts.

Was Nabers stijl in haar eerste publikaties afwisselend persoonlijk en onpersoonlijk, sinds haar feministische ommekeer overheersten de persoonlijke voornaamwoorden 'ik' en 'wij', en kwamen de bezittelijke voornaamwoorden 'haar' en 'onze' dikwijls voor.⁵⁰ Zij was zich bewust voor vrouwen te schrijven. De lezeres kreeg dan ook veel aandacht en werd vaak als *vrouw*, soms als *feministe* of *protestantse* toegesproken. *Vrouwenleven in Prae-Reformatietijd* (1927) eindigde met de zin:

'Maar daarom te meer willen *wij* haar allen (...), als *vrouwen*, brengen een *collectieven* herinneringsgroet in de eerbiedig dankbare herdenking van de eerste vrouwelijke bloedgetuige uit Prae-Reformatietijd van wie *wij* iets stelligs weten, van haar, die () den marteldood is gestorven, van Wendelmoet Claesdochter van Monnukendam'.'⁵¹

Een bijzondere vertelpositie manifesteerde zich in haar autobiografisch getinte voorrede bij de herdruk *De nonnen van Port-Royal* (1924). Naber legitimeerde hier het niet verwerken van recente literatuur voor deze uitgave met de opmerking dat de geschiedenis van Port-Royal zoveel kanten had dat deze steeds weer leidde tot nieuwe studies – alweer dus het besef van de veelzijdigheid van de historische 'realiteit' en de onvermijdelijke subjectiviteit. Een eindeloze reeks van monografieën, brochures en artikelen was sinds de publikaties van Sainte-Beuve en Reuchlin verschenen, daar kon ze haar lezeressen niet mee vermoeden: 'Een bibliografisch overzicht daarvan zoude bladzijden en bladzijden vullen. Ik wil dat *mijnen lezeressen* sparen.'⁵² Daarop volgde in heel directe bewoordingen een hommage aan haar leespubliek:

48 Idem, *Wegbereidsters* (1928), 2-3

49 Ontleend aan Van Heijst, *Verlangen*, 177-180. Zij heeft het over 'positionele denkers' die het besef van een specifieke positie laten meewegen in hun theorievorming.

50 Cf. haar *Rechlinidis* (1887), 3 naast 'ik', 'mij' komen ook voor 'men' en 'zijn verleden', *Kracht in zwakheid* I (1890), 1.

51 Idem, *Vrouwenleven in prae-reformatietijd* (1927), 108. Cursivering MG. Cf. ook haar voorrede in *Fredrika Bremer* (1921).

52 Idem, *De nonnen* (1924), 13. Cursivering MG.

'Het scheppen van een beeld, hetzij dan in plastische vormen hetzij dan in geschrifte, is een hoog geestelijk genot; maar het is een genot, dat men niet voor zich kan houden, het is een genot, dat gedeeld wil zijn (.) Men schrijft ten slotte in hoop van te worden gelezen Tusschen schrijfster en lezeressen ontstaat dientengevolge een band van groote innigheid (..) Mijne geschriften brachten mij in betrekking tot zeer velen, tot sommigen wat vluchtiger, tot anderen wat dieper, tot eene enkele zeer diep Die allen steunden mij met hunne sympathie, soms zonder te weten, zonder te kunnen weten, dat zij het deden juist op een oogenblik, waarop ik hun sympathie zoo zeer behoefde. Hun allen, van verre en van nabij, in het verleden en in het heden, hier eens openlijk mijnen hartgrondigen dank.'⁵³

Elke auteur schrijft in gedachten voor bepaalde lezers en lezeressen. In 1923 vertelde Naber in een persoonlijke brief aan Nita Klooster dat zij haar biografie *Fredrika Biemer 'in gedachten'* aan haar vriendin had opgedragen.⁵⁴ De voorrede van *De nonnen van Port-Royal* was een openbare bekentenis dat ze als schrijfster steeds contact had gezocht met lezeressen. Ze representeerde nu met andere woorden openlijk het cultureel andere, de positie van een gemarginaliseerde groep: vrouwen, en ze eigende zich daarmee tevens een identiteit als vrouw toe.

Feit en fictie: de lokroep van het archief

Meer en meer ging Naber zich toeleggen op de geschiedvoering. Ze beriep ze zich althans vaker op authentieke documenten om haar lezers(essen) te overtuigen. Zelfs in haar politieke artikelen refereerde ze aan de bronnen. In 1926 ageerde ze tegen een 'redeloos moederschap', waarvan

'genealogische tabellen en schutbladen uit oude familiebijbels getuigen met hun troosteloze vermelding van hartverscheurende vrouwen- en kindersterfte bij overvloedigen kinderzegen Hoe beeft tusschen die oude, vergeelde bladen als uit een zee van jammerlijke vrouwen-ellen-de en huiveringwekkend kinder-lijden nog altijd de aandoenlijke klacht van eene Juliana van Nassau ()'⁵⁵

Opmerkelijk is dat ze waarheidsclaims alleen in stelling bracht tegen romanschrijfters (een enkele maal schrijvers). In deze argumentaties wierp ze zich op als de professionele 'historicus' die kon beoordelen wie wel en wie niet een correcte weergave van het vrouwenleven in de negentiende eeuw had geboden. Uitgangspunt was dat de 'onbedrieglijke werkelijkheid' van het historisch document het altijd wint van de gefantaseerde werkelijkheid in een roman. Zo bewezen de brieven van de prinses in *Carolina van Oranje* (1910)

'dat het type, dat Betje Wolff en Jacob van Lennep ons hebben geteekend, inderdaad een welgelijkend conterfeitsel is geweest van de Hollandsche vrouw omtrent het midden der 18de eeuw: – en tevens ons de gevolgtrekking doen maken, dat ook hier weder de werkelijkheid het van de verbeelding wint.'⁵⁶

In de jaren twintig had Naber gewaarschuwd tegen het gebruik van fictie naar aanleiding van de historische romans van Jo van Ammers-Küller en Ina Boudier-

⁵³ Ibidem, 15-16

⁵⁴ IIAV, arch Klooster, brief van Naber 2-9-1923

⁵⁵ Idem, 'De fout der moderne vrouw' (1926), 181-182

⁵⁶ Idem, *Carolina van Oranje* (1910), 2

Bakker: de 'sobere werkelijkheid' was altijd rijker en aangrijpender dan 'de beelden welke de romanschrijver schept'.⁵⁷ In dezelfde tijd dat Huizinga en Colenbrander het belang van het streven naar historische waarheid meer accentueerden,⁵⁸ trok ook zij scherpe grenzen tussen literatuur en geschiedenis.

Nabers biografie van Margaretha Maclaine Pont biedt veel informatie over haar visie op de verhouding literatuur en geschiedenis en de rol van taal in geschiedschrijving. Deze schrijfster beschikte volgens haar over een levendige verbeeldingskracht. Haar romanfiguren waren menselijker dan de enkel uit theorie en filosofie geschapen schimmen in de romans van Wallis (Adèle Opzoomer). Door haar werk in de Zettense inrichtingen was het letterkundig talent van Maclaine Pont tot bloei gekomen:

'Beter dan de stilte en de afzondering van het studeervertrek het zouden hebben kunnen doen, heeft haar verkeer midden in de praktijk (...), in de spanning van het *werkelijke leven* haar laten begrijpen wat de levenstragedie van de enkelen en de velen in lang vervlogen eeuwen, haar geschonken het vermogen om zich in te denken'.⁵⁹

Ze vergeleek Maclaine Pont vervolgens met Trui Bosboom-Toussaint. Bij Toussaint was de bezieling niet van buitenaf gekomen, zij had 'diep in eigen ziel onderduikende, daar schatten (...) van goud en paarden en edelgesteenten' aangetroffen.⁶⁰ Zij bezat meer psychologisch inzicht dan Maclaine Pont, dat wonderlijke vermogen 'om af te dalen in de diepten van het geestesleven ter ontleding van gemoedsbewegingen en van de meest verborgen berekeningen en overleggingen'. Bovendien had haar Leicestercyclus een geheel nieuwe kijk geboden op een tijdvak. Maar al overtuigde Toussaint psychologisch en historisch meer dan haar jongere vriendin, Naber hield niet van haar 'onnatuurlijken, gezwollen stijl' en de 'gezochte en gemanieerde taal' van haar helden en heldinnen. Bij Maclaine Pont waren de dialogen ongedwongener en de jonge meisjes natuurlijker getekend; zij was niet langdradig, had gevoel voor humor en liefde voor de natuur. Kortom, zij deed niet onder voor de beroemde schrijfster in beeldend vermogen, in boeiende verhaaltrant en in het weergeven van de historische sfeer. Dit gold ook voor haar vaderlandsliefde die bleek uit een 'innige liefde' voor de Nederlandse taal, dat bolwerk van 'ons volksbestaan'.

Grammaticale precisie en een zuiver Nederlandse woordenschat achtte Naber voor geschiedschrijving onontbeerlijk. Sinds de romantiek beschouwde men de taal van een volk als een fundamentele eigenschap van het volkskarakter. Dit bewustzijn van de taal als uitdrukking van eenheid was het middel om het nationaal bewustzijn te stimuleren.⁶¹ Ook Naber vond de taal 'een voortreffelijk voertuig onzer gedachten', als zij maar goed beheerst werd. Dikwijls werd er mee omgesprongen

57 Idem, 'Het conflict' (1926), 124 Cf hfst 54

58 Tollebeek, *De toga*, 168-179 en 225-234, Krul, 'Historicus', 229

59 Idem, *Margaretha Maclaine Pont* (1929), hoofdstuk III 'Schrijfster van historische romans', 94-136, citaat 97-98 Cursivering MG

60 Ibidem, 12

61 Te Velde, *Gemeenschapszin*, 61

‘als iemand, die van een kostbaar voltallig oud-Delftsch servies de ééne helft buiten gebruik laat en de andere helft door slordig en achteloos gebruik gebarsten en gescherfd op tafel brengt, dan wel er onverschillig weg schotels van Duitsch of ander aardewerk tusschen schuift.’⁶²

Dat vrouwen beter dan mannen romans konden schrijven omdat zij gedomineerd zouden worden door emoties of gevoeliger zouden zijn voor fantasie, zoals Clara Wichmann in 1913 veronderstelde,⁶³ is een opvatting die we bij de nuchtere Naber niet tegen komen. Zij zelf bezat ‘geen greintje fantasie’, bekende ze openhartig op haar zeventigste verjaardag, maar het is evident dat zij met plezier historische romans las en bepaalde romans als een serieuze vorm van historische evocatie beschouwde.⁶⁴ De romans van Bosboom-Toussaint, Maclaine Pont, Naeff en Reyneke van Stuwe werden goedgekeurd; die van Wallis, Sloot, Boudier-Bakker en Van Ammers-Küller over het algemeen niet. Bij haar oordeel combineerde ze twee criteria: vermogen tot aanschouwelijkheid en een betrekkelijk waarheidsgetrouwe presentatie van de historische vrouwen. Wallis had geen mensen van vlees en bloed geschapen, en viel dus af. Ondanks haar serieuze bronnenstudies droegen de historische werken van Sloot te zeer het stempel van de katholieke geloofs-overtuiging. De twee laatste schrijfsters hadden een te eenzijdig beeld opgeroepen van het vrouwenleven in de vorige eeuw, omdat ongehuwde vrouwen in het algemeen en wegbereidsters in het bijzonder daarin karikaturaal voorkomen.

Door haar fascinatie voor authentieke documenten waren Nabers biografieën overladen met bronfragmenten. Dit overladen dreigde wel eens uit te lopen op ‘afschepen’, omdat de citaten de functie van empirische feiten ging vervullen waarmee de lezer(es) overtuigd moest worden. Dit betekent overigens niet dat er geen ruimte was voor persoonlijke overdenkingen. De zelfreflectieve opmerkingen maakte ze in haar voorredes. Daar legde zij haar aarzelingen met haar onderwerp en de problemen met haar bronnen voor, weidde zij uit over haar aanpak, gaf zij haar visie op het onderwerp en de actualiteit. ‘Ware’ geschiedschrijving was in haar ogen gebaseerd op bronnen die ‘zonder eenige bijmenging van fictie’ tot een beeldend betoog moesten worden gesmeed. Zo behandelde Maclaine Pont het onderwerp van een bepaalde roman volgens haar pas ‘zuiver historisch’ in een artikel voor *De Gids*, toen zij daarvoor archiefonderzoek had verricht. Toen het IAV-bestuur Naber een enquête toestuurde om autobiografische gegevens van ‘veteranen’ uit de vrouwenbeweging te verzamelen, reageerde zij afwijzend. Zo maar in het wildeweg autobiografische bijzonderheden vragen aan ‘de massa’ leidde slechts tot een opeenstapeling van stukken. Juist ‘leeg- en warhoofden’ hadden een overdreven idee van zichzelf en zouden zich haasten te antwoorden. Het biografisch onderzoek had haar geleerd dat ook de informatie van de ‘nobelste’ mensen over zichzelf, te goeder trouw gedaan, ‘zorgvuldig moet worden

62 Naber, *Margaretha Maclaine Pont* (1929), 125-126.

63 Wichmann, ‘Het vrouwenleven thans’, 147 Vrouwen konden volgens haar nieuwe waarden aan de bestaande wetenschap toevoegen intuïtie en fantasie, ‘het in meerdere mate invoelend begripen’

64 Itallie-Van Embden, ‘Johanna W A Naber’, 194

onderzocht en getoetst aan objectieve gegevens'.⁶⁵

Archieven oefenden op Naber grote aantrekkingskracht uit. De wijze waarop zij haar voorliefde voor het speurwerk onder woorden bracht, verschilde sterk van de manier waarop Kernkamp en Colenbrander over hun archiefwerk schreven. Het is moeilijk te beoordelen in hoeverre de gekozen metaforen seksspecifiek waren. Kernkamp sprak over het wegslepen van de 'buit uit de Parijsche archieven' en Colenbrander vergeleek zijn bronnen als een tot dusver verscholen gebleven rijke mijn die aangeboord moest worden.⁶⁶ In plaats van veroveringsmetaforen stelde Naber historisch genot op de voorgrond, misschien zoals Huizinga had bedoeld met zijn uitdrukking historische sensatie.

Zo was ze getroffen door de 'zeer intieme briefwisseling' van Jeltje de Bosch Kemper.⁶⁷ Ze getuigde van 'uren van geestelijk genieten, ja van wijding' tijdens haar studie van Maclaine Pont. Uit nagelaten brieven, aantekeningen, geschriften en mededelingen van vrienden kwam haar het leven van Margaretha steeds helderder voor de geest en ze trachtte de 'juwelen' die haar uit de documenten tegen schitterden tot een snoer aaneen te rijgen.⁶⁸ Historisch genieten staat ook op de voorgrond in haar schets van Marie de Man, die ze in Zeeland opzocht. Volgens Naber wilde deze numismate anderen 'doen medegenieten van wat voor haar echt levensgenot' betekende, vandaar dat ze haar penningen als illustratie voor het geschiedenisonderwijs aan de gymnasiale en middelbare scholen – vooral aan de meisjesscholen – te Middelburg beschikbaar had gesteld. Eerder had de Zeeuwse de historische afdeling van de tentoonstelling in 1898 verrijkt met 'twee gildepenningen van de Bakkerinnen te Zierikzee (...) en veertien stuks munten, geslagen onder het bestuur van Petronella Hop, muntmeesteres van Zeeland' uit de jaren 1788-1799.⁶⁹

Het lijkt alsof de onlust van de geschiedschrijving plaats had gemaakt voor de onderzoekslust, om Meijer te parafraseren.⁷⁰ Aan het einde van haar leven ging Naber zich geheel concentreren op de publikatie van ongedrukte bronnen: de briefwisselingen van de stadhouderlijke familie en van haar eigen familie in de achttiende en de negentiende eeuw. Uit voorgaande hoofdstukken bleek reeds dat zij een sterke voorkeur had voor egodocumenten. Anonieme sporen van vrouwen in stadsrekeningen of boedelinventarissen spraken haar minder aan. Voorop stond dat ze vrouwen zélf aan het woord wilde laten.⁷¹ Dat was misschien een politieke stellingname, een vorm van wetenschapskritiek zelfs, niettemin is het duidelijk dat ze zelf ook volop genoot van de brieven die ze bestudeerde. Misschien lag er ook een historiografische opvatting aan ten grondslag.

In de gedrukte correspondenties schakelde ze zichzelf als historica praktisch uit

65 IIAV, veteranendoos-50, brief Naber aan IAV-bestuur, 27-2-1937

66 Kernkamp, *Van mensen*, 191, Colenbrander, *Inlijving*, 1

67 Idem, *Jeltje de Bosch Kemper* (1918), XIII

68 Naber, *Margaretha Maclaine Pont* (1929), VII-X

69 Idem, 'Twee veteranen' (1925)

70 Meijer, *De lust*, 72

71 Idem, *Van onze oudtantes* (1917), 74.

en delegeerde ze de vertellersrol aan de bronnen. Evenals Colenbrander met zijn *Gedenkstukken* had beoogd, leek ook zij 'een geschiedenis door bescheiden' te presenteren.⁷² Door de brieven konden de lezers voortaan zélf meevoelen onder welke spanningen de stadhoudelijke familie had gestaan.⁷³ Bij deze correspondentie gaf ze wel een inhoudelijke verantwoording van haar selectiecriteria. Ze wilde geen staatkundige maar een familiegeschiedenis presenteren. Vandaar dat ze brieven had uitgekozen die 'het beeld van een echt Hollandsch gezin uit het einde der 18de en het begin der 19de eeuw' zouden oproepen:

'nu eens niet op *verdictsel* of op een *reconstructie* met behulp van moeizaam bijééngebrachte gegevens maar op het onbedrieglijk beeld van een gezin, dat *werkelijk* heeft bestaan en zich zelf van dag tot dag, als automatisch, heeft afgeteekend in brieven (...), op een gezinsbeeld van drie geslachten (...), in wezen het zoo geliefde type onzer tegenwoordige romanliteratuur.'⁷⁴

Dat er heel wat gemanipuleerd kan worden door het weglaten van bepaalde brieven of fragmenten en door de ordening daarvan – keuzemomenten die de gebruikers meestal niet beseffen⁷⁵ –, dat dus een selectieve bronnenpublicatie ook een constructie van het verleden is, dáár ging ze nauwelijks op in. Het bewijs en dus de verantwoordelijkheid lag bij de brieven zelf. Ook uit de publicatie van de familiecorrespondentie van haar grootvader en broer blijkt dit naïef realisme. De brieven waren geordend tot een doorlopend verhaal dat een 'aanschouwelijk, – en onbedrieglijk, – beeld' bood van het 'Hollandsch gezinsleven omtrent het midden der vorige eeuw, zoals het werd beleefd door Ouders en Kinderen'. Ze vertelde dat ze alle nodeloze franje, alles wat te alledaags en te triviaal was, had weggelaten. Desondanks zou er niets wezenlijks verdoezeld zijn.⁷⁶

De historica Jo Sterck-Proot liet aan Naber weten dat ze de uitgave van de familiepapieren een ware verademing vond 'na het wilde cynische geschrift van Mevr. van Ammers'. De 'levensware papieren van families' hadden haar altijd meer geboeid dan 'gefingerde romans'.⁷⁷ Tijdens de viering van Nabers tachtigste verjaardag benadrukte zij nog eens:

'In een tijd toch, dat rondom U in binnen- en buitenland de golven hoog gaan van een zee van historische romans en geromantiseerde geschiedenis en haast geen Nederlandse historica met schrijversaanleg als U aan die beweging ontkwam, bleef U als een bak in die zee Uw principe hoog houden om alleen te schrijven wat U archivalisch verantwoorden kon () nooit liet U de waarheid door Uw geestdrift overwoekeren, wat – ik moet het helaas bekennen – ons vrouwen zoo lichtelijk overkomt. (..) in het palstaan voor Uw principe (bent U) een waar unicum in de schaar der Nederlandsche historicae'⁷⁸

72 De Valk, "Eene geschiedenis", 416

73 Naber, *Correspondentie stadhoudelijke familie* (1931), XXVII en XXX

74 Ibidem, XI Cursivering MG

75 De Valk, "Eene geschiedenis", 412

76 Johan Anton Naber (1935), IX, *Samuel Pierre Naber* (1939), XIV

77 JNA-I, brieven bij de uitgegeven familiecorrespondentie in 1935 en 1939 waarin men het gezinsbeeld in Nabers gepubliceerde correspondentie historisch juist vond dan in sommige romans Nita Klooster (10-12-1925), A Beets (19-12-1935), Jo Sterck-Proot (december 1935 en 23-8-1939) en Mane de Man (28-12-1935)

78 Moskouw Speciaalarchief, arch IAV, 1475-1-131, rede Sterck-Proot tot Naber, 25-3-1939

Met deze concentratie op het uitgeven van authentieke bronnen, volgde Naber een reeds eerder ingezette historiografische trend. Vanaf de eerste decennia van de twintigste eeuw had de overheid veel geld in de publikatie van bronnen geïnvesteerd om de groei van historische kennis te bevorderen. De verwetenschappelijking in de geschiedbeoefening had echter geleid tot een verminderde aandacht van vakhistorici voor de geschiedschrijving zelf en tot een grote belangstelling voor de uitgaven van ongedrukte bronnen. Zelfs Colenbrander, die altijd scherpe kritiek had geuit op het zogenaamde bronnenfetisjisme, was een van de actiefste bronnenuitgevers geworden.⁷⁹

Met haar bronnenedities kreeg Naber de status van onpartijdig bemiddelaar tussen de opgetaste documenten uit het verleden in het archief en het 'hele' verleden. Ze leek bijna een vrouwelijke Groen van Prinsterer. Mogelijk wilde ze met de uitgave van ongedrukte bronnen ook ontsnappen aan het spanningsveld tussen 'wetenschappelijke' geschiedschrijving en engagement, maar helemaal verschuilen wilde ze zich toch niet. In de voorredes van deze bronnenedities bleef haar seksegebonden vertelpositie onverminderd aanwezig. Een dergelijke presentatie was strijdig met het negentiende eeuwse model van de professionele historicus dat tot ver in de twintigste eeuw overheerste en in de dubbele betekenis onpartijdig én mannelijk was: *hij* vertegenwoordigde zo waarheidsgetrouw mogelijk het verleden, en *hij* was woordvoerder van de hele geschiedenis, niet van een partij of klasse maar van het hele verschijnsel als zodanig.⁸⁰

Naber was niet de enige die een groter gewicht toekende aan het verzamelen van bronnen. Dat blijkt uit de oprichting van het IAV in 1935. De historicae rond deze instelling gaven gehoor aan de oproep van Blok uit 1920: zij verklaarden het tijdperk van het dilettantisme definitief voor beëindigd en wilden voorwaarden creëren voor historisch onderzoek naar vrouwen op basis van documenten. Geëngageerde geschiedschrijving zonder verificatie van 'de feiten' gebeurde alleen nog door amateurs. In IAV-kring werd dan ook gewaarschuwd tegen onwetenschappelijke emancipatiepropaganda.

In het eerste IAV-Jaarboek was Naber opgevoerd als de grondlegster van de wetenschappelijke studie van de vrouwenbeweging.⁸¹ Als niet-universitair opgeleide historica die wel 'wetenschappelijk' werk had gepubliceerd, vertegenwoordigde zij de overgang naar het professionele tijdperk. Tijdens een druk bezochte voorlichtingsavond over het IAV in 1937 besprak ze dan ook uit eigen ervaring de overgang van 'amateurisme naar wetenschappelijke methoden in de vrouwenbeweging'.⁸² Typerend voor Naber is dat ze de studie van het feminisme legitimeerde vanuit het professionaliseringsstreven. Ze pleitte ervoor dat jongere vrouwen

79 Tollebeek, 'De legitimatie'; De Valk, "Eene geschiedenis".

80 Rigney, *The rhetoric*, 171. Zij analyseert dit model echter niet vanuit een genderperspectief.

81 IAV-Jaarboek, VIII.

82 Moskou Speciaalarchief, arch. IAV, Notulenboek 13-10-1937 en 10-12-1937. Ruim 100 personen hadden de propaganda-avond bezocht.

'uit de documenten leeren en daaruit zien hoe het de vroegere feministen verging.'⁸³ Enkele jaren later sprak Rosa Manus van de bijzondere interesse die haar bejaarde vriendin vanaf het begin voor het IAV had getoond. Het archief was feitelijk een van haar 'troetelkinderen' geworden. Sterker nog, voor 'juffrouw Naber' betekende deze 'wetenschappelijke instelling in zekeren zin (...) de hoeksteen der Nederlandsche vrouwenbeweging'.⁸⁴

Hoe hoog gespannen de verwachtingen van archiefonderzoek waren, bleek uit een rede van het bestuurslid Jane de Jongh eind 1937. Deze historica concludeerde dat de moderne wetenschap er niet in was geslaagd 'zich te ontdoen van emotionele oogkleppen die het mannelijk geslacht eeuwen lang hebben gesierd zoodra de vrouw het onderwerp der belangstelling vormde.' In dit kader hekelde zij het boek van Heymans, *Psychologie der vrouwen*. Pas als vrouwen zelf voldoende geschoold zijn om wetenschappelijke gegevens die over haar positie zijn verzameld, te bewerken en aan te vullen, zou een zekere onpartijdigheid kunnen ontstaan 'die tot op heden voor den man blijkbaar vaak tot de fysieke onmogelijkheden behoort.' Zij hoopte dat op de zeer lange duur 'du choc des opinions jaillira la vérité.' Het IAV zou dan 'het laboratorium zijn, waar de botsende opinies aan de werkelijkheid getoetst zullen worden.'⁸⁵ Een van de belangrijkste redenen voor de stichting was volgens De Jongh geweest om de talloze vooroordelen 'die omtrent de vrouw en haar taak in de maatschappij in omloop zijn, te helpen vervangen door een op feitenkennis gebaseerde wetenschap betreffende deze onderwerpen.' Het IAV had niet voor niets de woorden van een van de grootste sociologen rond de eeuwwisseling, Lester F. Ward, als uitgangspunt gekozen:

'Science has no opinions De wetenschap () weet iets, en zegt het, of zij weet iets niet, en schaamt zich niet dit eveneens te zeggen Zij velt geen oordeel over een verschijnsel waarvan zij geen kennis bezit – de wetenschap in ideelen zin, wel te verstaan – en zij heeft daarom ook geen vooroordelen.'⁸⁶

Bij het voorwoord van het eerste IAV-jaarboek prijkte een ander motto van Ward: 'Science is not the discovery of facts. It is the reasoning about facts'. Behalve het verzamelen van materiaal wilde het bestuur nadrukkelijk ook studies en bronnen-uitgaven over de internationale vrouwenbeweging publiceren.⁸⁷ Het geloof in de overredingskracht van de wetenschap bleef echter even sterk. Dat er een historisch gegroeid verband kon bestaan tussen de uitsluiting van vrouwen als object en subject enerzijds en de institutionele en inhoudelijke vormgeving van de geschiedwetenschap anderzijds, daarop gingen de historicae niet in. In haar drang

83 Moskou Speciaalarchief, arch IAV, Notulenboek, stukken behorende bij de propaganda-avond 15-11-1937, 'Rede door Mej Johanna Naber'

84 Moskou Speciaalarchief, arch IAV, Notulenboek idem, 'Rede gehouden door Rosa Manus, Presidente van het IAV etc', 25-3-1939

85 Moskou Speciaalarchief, arch IAV, Notulenboek, rede Jane de Jongh, 'Documentatie der vrouwenbeweging', 18-12-1937 (wrs voor de IAV-jaarvergadering) Cursivering MG

86 Ibidem, 97 Ward was een van de grondleggers van de Amerikaanse sociologie Samen met Franklin H Giddings vertegenwoordigde hij een psychologisch evolutionisme in de sociologie

87 IAV-Jaarboek I, IX-X

om te bewijzen dat het IAV een professionele instelling was, schroomde De Jongh een vergelijking met wetenschappelijk onderzoek in een laboratorium zelfs niet. Vertrouwend op eigen betrouwbaarheid, objectiviteit en onafhankelijkheid gaven zij en Naber zich in hun optimisme veel te weinig rekenschap van het waaróm van de vroegere onbetrouwbaarheid, subjectiviteit en afhankelijkheid van historici en geschiedschrijfters.⁸⁸

6.3 Vooruitgangdenken: 'voor zwartgalligheid is geen plaats'

De geloofsbelijdenis in *historici* van Naber, zo beschouwde Japikse de openingszin van haar trilogie *Uit de diepte naar de hoogte* (1917). Te midden van de oorlogsverschrikkingen had ze gedurfd te schrijven:

'Ter weerlegging van den twijfel, welken de tegenwoordige tijdsomstandigheden bij velen doen rijzen, den twijfel namelijk, of de weg der menschelijke ontwikkeling wel waarlijk een weg opwaarts is, zal men moeilijk overtuigender bewijzen kunnen vinden dan de studie der geschiedenis ons aan de hand doet. Het is zeker waar, dat men de geschiedenis niet mag buigen tot eene tendenz, maar bij vergelijking van het heden met de beelden, die het boek der historie voor ons ontrolt, moeten wij toch wel komen tot de dankbare erkenning, dat in vroeger eeuwen reeds veel is bereikt (...) Ieder menschengeslacht heeft daarom in de geschiedenis der menschelijke ontwikkeling eene aangewezen taak: het moet eene bepaalde zijde der waarheid, aanvankelijk nog slechts door enkele vooruitstrevende geesten gevat, tot gemeengoed voor allen maken. Ook hiern heerscht de groote wet van orde en geleidelijke opklimming.'⁸⁹

Dit onversneden optimisme zal destijds bij weinigen weerklank hebben gevonden. De Eerste Wereldoorlog schokte het tot dan toe overheersende geloof in de vooruitgang. In 1913 hadden nationale tentoonstellingen, die trots in het teken van technische en wetenschappelijke vooruitgang stonden, het afgebrokkelde vertrouwen in de toekomst nog overstemd. Een jaar later schudde de wereld op zijn grondvesten. De oorlog bracht wel een gevoel van saamhorigheid in de politiek en stimuleerde een verzoenende houding.⁹⁰ Feministen grepen tijdens de mobilisatie hun kans om te bewijzen dat ook zij vaderlandslievende burgers waren door het organiseren van hulp aan slachtoffers en vluchtelingen. Maar na verloop van tijd overheerste ook bij hen een gevoel van crisis. In 1918 werden de sporen van internationale ontwrichting merkbaar. Als reactie ontstond een nostalgische hang naar de tijd van vóór 1914.

Historici werden door de oorlog weliswaar aangespoord tot grotere journalistieke produktie en de contemporaine geschiedenis kreeg vaste voet aan de grond,

⁸⁸ Vrij naar Romein, *In opdracht*, 56. Eerder had Piema Franken-van Driel aan Naber geschreven het niet eens te zijn met haar onderscheid tussen dilettanten en professionals, cf. JNA-III, map corr., brief van P. Franken-van Driel 18-8-1934.

⁸⁹ Naber, *Uit de diepte* (1917), V en VI, JNA-III, knipsel Receptieboek 'Huize Voorhout', N. Japikse, 'Johanna W.A. Naber', *Algemeen Handelsblad* (maart 1929).

⁹⁰ Von der Dunk, 'Negenitiendertien', 9; Te Velde, *Gemeenschapszin*, 240 en 254, cf. Laeyendekker, *Brengt de vooruitgang*, 10.

maar hun wereldbeeld veranderde diepgaand. Voor Kernkamp bijvoorbeeld betekende het internationale geweld 'de onmacht van de mens om zich te onttrekken aan de ontwikkelingen die hij zelf in gang had gezet.'⁹¹ Zijn vooruitgangsdelen was in zoverre aangetast dat hij de vooruitgang niet langer als een vanzelfsprekend proces zag plaatsvinden. Ook Brugmans werd door deze oorlog hevig aangegrepen. Hoewel zijn oudliberale gematigd optimistische wereldbeschouwing in diskrediet was geraakt, veranderde zijn denkwereld niet wezenlijk. Wel vreemde hij na 1914 steeds meer van de wereld om hem heen.⁹²

Werd de oorlog door velen beleefd als de afsluiting van een tijdperk, Naber ervoer kennelijk geen discontinuïteit. In augustus 1914 noemde ze het geweld 'een *geesel Gods*'. Gods oordelen bleken dikwijls zegeningen te zijn, de 'gedenboeken der Historie' zouden er op vele bladzijden de aangrijpende bewijzen van geven.⁹³ Vier jaar later klonk haar openingswoord als 'presidente' van de Nationale Vrouwenraad wat gematigder. Bij de reusachtige schaal waarop oorlog en onrecht hun noodlottige gevolgen over de mensheid hadden uitgestort, leek haar het werk van de Raad klein en benepen. Maar aan moedeloos versagen mocht niet toegegeven worden: 'Het is immers juist de taak van ons vrouwen om in het holst van den nacht de lampen brandende te houden'. Het ideaal om de mensheid te vervolmaken moest uitgedragen blijven worden.⁹⁴ Later refereerde ze opnieuw optimistisch aan de oorlog. De geschiedenis van de Oranje-vorstinnen in Duitsland had iets zeer actueels. 'Zij doet ons zien wat vrouwen, juist vrouwen, kunnen doen en kunnen zijn om eene betere toekomst te helpen voorbereiden.' De vorstinnengeschiedenis was een bemoedigende getuigenis 'dat op een zinken toch altijd weder is gevolgd een rijzen.'⁹⁵

De Eerste Wereldoorlog deed dus geen afbreuk aan haar beeld van vooruitgang dat liberaal-protestants gekleurd was. Haar feministische overtuiging voegde daar een speciale dimensie aan toe: men werd tot getuigenis van vooruitgang 'inzonderheid gedrongen als vrouw, wanneer men let op de groote, ingrijpende veranderingen, welke gedurende dit vijf en twintigjarig tijdperk hebben plaats gevonden op het gebied der vrouwenbeweging', stelde ze in 1923.⁹⁶ Met deze verandering bedoelde ze de uitbreiding van opleiding, arbeid en politieke rechten voor vrouwen. Absoluut hoogtepunt was in haar ogen het jaar 1922, toen het kiesrecht van mannen én vrouwen in de grondwet werd vastgelegd. Voor zover Naber cesuren aanbracht, kwam dat jaar eerder in aanmerking dan 1914.

De geschiedenislerares van de meisjes-HBS had de jonge Johanna al onderwezen dat de geschiedenisstudie dankbaar leert zijn voor iedere tien jaar dat de mensheid later wordt geboren, een les die met grote instemming in de feministische gedenboeken van 1908 en 1923 is geciteerd. Ook de volgende aanbeveling kwam in beide boeken voor:

91 Dorsman, G W *Kernkamp*, 153

92 Blaas, 'Brugmans', 268

93 Naber, 'De Tijdsomstandigheden' (1914)

94 Idem, 'Openingswoord der Presidente' (1918)

95 Idem, *Prinsessen van Oranje* (1920), 6-7

96 Idem, *Na XXV Jaren* (1923), 7

'Voor een zwartgallig pessimisme, een vertwijfelen aan de bedoeling van 's mensen bestaan ware als krachtig geneesmiddel aan te bevelen een grondige studie der historie; deze beveiligd voor een vaag veridealiseeren van vervlogen tijden en opent het oog voor den gestadigen voortgang der menschheid naar de volmaking, die zij bestemd is eens te bereiken.'⁹⁷

De studie van het verleden vormde in deze optiek het medicijn tegen onzekerheid en cynisme, en fungeerde zelfs als middel tot verlossing. In Nabers werk convergeerden een christelijke en een geseculariseerde toekomstverwachting waarin de geschiedenis een richting en een eindpunt kende: de mens werd verlost van de zonde bij de wederkomst van Christus, door kennis werd hij of zij bevrijd van onwetendheid en politieke overheersing.

Streven naar vervolmaking

Het idee dat het historisch proces de vervolmaking van de wereld en verheffing van de mens bewees, was typerend voor Nabers christelijk-liberale wereldbeschouwing. Haar denken was enerzijds geworteld in het calvinisme, anderzijds in de Verlichting. Komen en gaan, groeien en verdwijnen, strijden met externe vijandelijke machten en met innerlijke zwakheden –, het beloop van alle menselijk streven was in haar ogen gericht op heiligmaking voor zich en anderen hier op aarde.⁹⁸ De calvinistische inspiratie bleek bijvoorbeeld uit een uitgebreid citaat van de protestantse theoloog Sytze Hoekstra in *Renata van Frankrijk*: 'De geschiedenis der geestelijke ontwikkeling van de menschenwereld (...) wat anders toont zij ons, tenzij eene wolk van getuigen hiervan, dat alle waarachtig leven opstanding is uit den dood?'.⁹⁹ Als gelovig protestantse was ze zeker ook gevoelig voor de predestinatiegedachte van Calvijn. Met haar titel *Van de diepte naar de hoogte* had ze nooit bedoeld dat de mens zichzelf kon overstijgen. Dát gebeurde uiteindelijk alleen door de genade van God.¹⁰⁰ Man en vrouw hadden in haar ogen de plicht om de korte tijd op aarde zo goed mogelijk te gebruiken. Arbeid vormde in haar conceptie het middel tot zelfheiliging, omdat daarmee werd bijgedragen aan de voltooiing van Gods heilplan van de wereld.

Voor calvinisten behelsde deze arbeid op aarde in principe geen wereldvreugde. Het pessimistische en illusieloze individualisme van het vroeg-moderne puritanisme¹⁰¹ stond echter in flagrante tegenspraak met Nabers persoonlijkheid. Ook de gelatenheid en het ongeloof in de perfectibiliteit van de wereld in bepaalde Réveilkringen¹⁰² stonden haar niet aan. Optimisme, geestdrift en een gerichtheid om de

97 Idem, *Na tien jaren* (1908), 9-10 en *Na XXV Jaren* (1923), 9.

98 Naber, *Kracht in zwakheid II* (1892), 1.

99 Idem, *Renata van Frankrijk* (1897), VIII. Hoekstra was een bevriende collega van haar vader. Hij trachtte het ethisch beginsel in de moderne theologie te handhaven door tegenover het consequente intellectualisme en determinisme van Scholten op te komen voor de rechten van de zedelijk-godsdienstige behoeften en voor de vrije wil.

100 H.S.S.K. (Kuyper), 'Vrouwenleven'.

101 Weber, *Die protestantische Ethik*, 37-38 en 123.

102 De eerste réveilisten keerden zich tegen het liberalisme met zijn mensverheerlijking en emancipatie-zucht. Cf. Gewin, *In den Réveilkring*, 11.

samenleving te verbeteren, kenmerkten haar persoon en werk. Nog op haar zeventigste verjaardag sprak ze een dankwoord tot haar 'feministische vriendinnen uit vroeger en later tijd' – met wie zij een 'rijken schat van herinneringen' deelde – waarin zij het leven als een kostelijke gave voorstelde, 'waarlijk waard om te worden geleefd: dat het leven een *lust* is om te leven als het leven ernst is en strijd.'¹⁰³ Haar standpunt was dat cumulatieve kennis tot versterking van de moraal en verbetering van de sociaal-economische en politieke verhoudingen zou leiden. Het streven naar de vervolmaking van de wereld betekende het streven naar de vooruitgang daarvan, zowel in materieel als geestelijk opzicht. Kennis van de geschiedenis was daarom onontbeerlijk. Het rationeel doorgronden van de 'zondige' wereld was in de protestantse optiek een Goddelijke opdracht voor de mens opdat aan de vervolmaking daarvan gewerkt kan worden.¹⁰⁴ Precies dit protestants verlangen de wereld te doorgronden gecombineerd met Verlicht vooruitgangdenken, kleurde Nabers denken over geschiedenis.

In de negentiende eeuw was de hele samenleving doortrokken van een evolutionistisch denkpatroon.¹⁰⁵ Wording, beweging en ontwikkeling trof men aan in de filosofie in het algemeen, het Darwinisme in het bijzonder, het vooruitgangsgeloof van de liberale burgerij, en de leer van socialist en feministen. Steeds werden andere accenten gelegd. Veel vrouwen hadden zich in de negentiende eeuw aangetrokken gevoeld tot het vooruitgangsidee, omdat deze gedachte leidde tot het geloof in de opvoedbaarheid van de mens. Dit vooruitgangdenken bood hun de kans de beperking tot een zorgend vrouwenleven in gezinsverband om te zetten in een zorgend vrouwenleven voor de hele gemeenschap. Ook later stelden feministen dat de vrouwelijke bijdrage buiten het gezin de morele wedergeboorte van de mensheid zou bewerkstelligen.

Voor Naber betekende de bevrijding van vrouwen uit de heerschappij van mannen een grote stap in de menselijke evolutie. Meisjes konden niet meer als 'een stuk onbeheerd goed' geschaakt worden of in een klooster worden weggestopt. Ook zij verwachtte van vrouwen een morele bijdrage aan de verbetering van de samenleving, het moederschap 'in groote stijl'. Over concrete toekomstbeelden liet ze zich nergens uit. In haar geschiedopvatting vormden de kans op zelfbepaling en zelfverwezenlijking van vrouwen, en toenemende zelfbeheersing van beide geslachten de vooruitgangsindicatoren. Zelfbeheersing werd in 1875 al door Allard Pierson verkondigd als ascetisch ideaal. Ook Naber beschouwde deze deugd ook als een noodzakelijke eigenschap voor de zelfstandige, actieve vrouw.¹⁰⁶ Feministi-

103 JNA-III, dankwoord van Johanna Naber bij haar 70ste verjaardag, 25-3-1929, in haar eigen handschrift Cursivering MG

104 Jansen, 'Prometheische geesten', 118-120

105 Romein, 'Crisis', 175, cf ook Mandelbaum, *History*, Almond a.o. (eds.), *Progress*, m.n. 41-66, Stuurman, 'De politieke wetenschap', 627

106 In de Rein-Leven-Beweging zien we een andere variant van de denkbeelden over kuisheid en beheersing voor beide geslachten terug. Voor zover mij bekend had Naber geen enkele binding met deze in het begin van de twintigste eeuw opgerichte groepering. De Rein-Leven-Beweging was sinds 1911

sche leidsvrouwen moesten mannen verheffen tot een zedelijk hoger niveau.

De drang om te streven naar volmaaktheid was volgens Naber bij de vrouw even oud als bij de man, want: 'Hoe zoude ook het geheel kunnen worden volmaakt, indien ieder der samenstellende deelen het niet werd?'¹⁰⁷ Met deze redenering sloot ze aan bij de discussies die sinds de publikaties van Elise van Calcar en Mienette Storm-van der Chijs gevoerd werden over de vraag of de mensheid ooit verder kon komen wanneer de helft in zijn activiteiten beperkt werd tot de kring van het gezin. De verbetering lag in de handen van de (geestelijke) moeders. Zij konden hun kinderen het verlangen bijbrengen om uit te munten. 'In het moederschap ligt de toekomstige schepping van een hooger type van ras met sterker lichaam, reiner zeden en hooger geest',¹⁰⁸ redeneerde Naber vanuit een Darwinistisch vooruitgangdenken. Het was ook nooit genoeg dat de dochter de dingen even goed deed als de moeder. Zij moest het beter en anders doen. Ieder mensengeslacht had in de volmaking van de algemene ontwikkeling zijn eigen, aangewezen taak. 'Wij feministen hebben de onze gehad; en thans zullen onze dochters de hare hebben.'¹⁰⁹

Jammer genoeg genoten volgende generaties gedachteloos van wat in het verleden tot stand was gebracht. Haar vader had dit verschijnsel eerder in een ironisch artikel in *De Gids* onder woorden gebracht:

'Wat eenmaal als opgespaard kapitaal is vastgezet werpt vruchten af die tot ieders beschikking staan, maar de namen der schenkers en de tijdstippen der inschrijving op het grootboek der menschelijke kennis, trekken de aandacht slechts matig.'¹¹⁰

Deze calculerende mentaliteit zien we terug in het oordeel van zijn dochter over de zegeningen van het feminisme. De jongeren konden het gewonnene niet naar waarde schatten, met als gevolg dat ze het verleden te veel idealiseerden en te weinig beseften dat wettelijke gelijkstelling met de man 'noblesse oblige' met zich meebrengt. Veel jonge meisjes en vrouwen gebruikten hun gelijke kansen voor opleiding en arbeid gedachteloos en verspilden nationale tijd en geld:

'Het is echter zoo begrijpelijk, dat zij, oogstend zonder zorg of moeite wat een vorig geslacht met zorg en inspanning heeft gezaaid, in haar zelfzucht en in haar tot bandeloosheid overslaanden vrijheidszin al te kwistig omspringen met de rijke schatten, welke haar zijn toegeworpen. Zij zijn immers nieuwe rijken, O W.'ers, parvenues. De tijd zal haar wel matiging leeren.'¹¹¹

Zoals gezegd steunde Nabers beeld van het historisch proces sterk op protestants gekleurde Verlichtingsidealën: onder Gods leiding werden langs ondoorgrondelijke wegen, die een mensenverstand ternauwernood kon vinden en waarvoor de duur van één generatie niet reikte, sociale misstanden beslecht. Vrijheid werd gerealiseerd door de afschaffing van de slavernij, de lijfeigenschap, de pijnbank,

aangesloten bij de Nationale Vrouwenraad

107 Idem, *Wat heeft het Feminisme* (1934), 3

108 Idem, 'Het ontwaken', (1902)

109 Idem, 'De fout' (1926), 188

110 S A Naber, 'De zwervtochten', 394

111 Idem, 'De Vrouw in het Openbare Leven' (1924), 562

met als zegepraal de gewetensvrijheid; de gelijkheid van alle burgers werd voor de wet vastgelegd. En zo zou het ook gaan met de wereldvrede, met de algemene broederschap. Idealen die aanvankelijk 'hersenschimmige drogbeelden'¹¹² werden genoemd, waarvan de verwezenlijking een onmogelijkheid leek, zouden hoe dan ook bereikt worden. De oudtantes in de negentiende eeuw werden door twee machtige drijfveren naar een nieuwe cultuur geleid: de veranderde produktiewijze en het langzaam maar onweerstaanbaar doorwerken van de revolutiebeginselen uit de achttiende eeuw. Met dit laatste punt bedoelde ze de opheffing van de standsverschillen en de gelijkstelling voor de wet van allen zonder onderscheid van godsdienst, rang of geboorte, wat *de facto* de wettelijke gelijkstelling van man en vrouw insloot.¹¹³

In de Verlichtingshistoriografie was de geschiedenis verklaard vanuit een abstract standpunt. Door afstand te nemen werd een hogere eenheid in het historisch proces ontdekt. Tijdperken, volkeren en generaties vormden in deze geschiedschrijving *schakels* in een keten van de zich oneindig ontwikkelende mensheid naar een hogere trap van beschaving of verlichting. Deze processuele interesse inspireerde de negentiende-eeuwse wetenschappers als Comte, Mill en in Nederland Fruin.¹¹⁴ Ook in Nabers werk zien we dit ontwikkelings- en samenhangsdenken. Ze gebruikte vaak de metafoer van de keten:

'haar arbeid (van de feministen, MG) zal immers slechts bestaan, indien die niet blijft los op zich zelf; maar, in samenhang met wat vooraf ging, wordt tot een nieuwe schakel in die overoude keten der vrouwenbeweging, die ver terug reikt in het verleden en nog ver vooruit in de toekomst, die keten, waarin zooal niet *de* schoonste, dan toch een zeer schoone schakel is geweest het thans tot zijn voleinding gekomen feminisme.'¹¹⁵

Op veel plaatsen in haar werk stonden uitdrukkingen als voortgang der beweging, voortgaande ontwikkeling der mensheid, remmen en weer baan breken, zaaïen en oogsten. Elke periode wortelde volgens haar in de voorgaande periode, nooit kon het heden losgescheurd worden van het verleden. Een cultuur die in opkomst was 'zal er te frischer en te krachtiger om zijn, wanneer zij blijft wortelen in den bodem, waaruit zij is voortgekomen, de beste levenssappen daaruit tot zich blijft trekken.'¹¹⁶ Het ingewikkelde is dat Nabers vooruitgangdenken aan de ene kant werd afgezwakt door de continuïteitsgedachte (waarover meer in de volgende paragraaf), aan de andere kant versterkt door haar politieke verlangen overal verbetering en vooruitgang in het leven van vrouwen te zien. In termen van Colenbrander: in haar geschiedschrijving streken 'Historie en Vrouwen-Leven' voortdurend met elkaar om de voorrang.

112 Idem, *Lit de diepte* (1917), VI.

113 Idem, *Van onze oud-tantes* (1917), 4.

114 Blaas, *Anachronisme*, 26-27.

115 Naber, *Na XXV Jaren* (1923), 14.

116 Idem, *Van onze oud-tantes* (1917), 5.

Het verleden is dood

Met name uit Nabers feministische gedenkboeken en sommige van haar biografische schetsen sprak een sterk stadiadenken. Anders dan de studies waarvoor ze uitgebreid archiefonderzoek verrichtte, dienden deze publikaties een direct politiek doel. Ze leken op andere populaire uitgaven waarin de geschiedenis van de vrouwenbeweging in vogelvlucht werd geschetst. De socialistisch-feministe Carry Pothuis-Smit beweerde in haar boekje *Van Olympe de Gouges tot Clara Zetkin* (1919) dat het kiesrecht van alle vrouwen was gekomen als 'een noodwendig gevolg der maatschappelijke ontwikkeling'. Het karakter van de beweging voor vrouwenkiesrecht was eerst volkomen burgerlijk geweest, vandaar dat deze gescheiden 'moest' lopen van de opkomende arbeidersbeweging.¹¹⁷

De liberaal-feministische Naber gebruikte andere begrippen en in plaats van een socialistisch, een christelijk getint schema. Het leven van Fredrika Bremer toonde zonneklaar aan 'hoe het zoo komen moest, omdat de staatkundige ontvoogding der vrouw niets anders is dan eene nieuwe phase in de door Christus Zelfen gewilde en gewerkte vrnjmaking der vrouw'.¹¹⁸ De geschiedenis van de vrouwenbeweging verdeelde ze in opeenvolgende stadia, zo bleek uit het vierde hoofdstuk. Het feminisme was een nieuwe fase in de oude cultuurstrijd die verliep van aanvang, bloei tot voleinding, aangezien het sociaal streven van vrouwen in de negentiende eeuw 'met een onvermijdelijke consequentie is uitgelopen, heeft moeten uitloopen op den feministische stryd om gelijkstelling van man en vrouw in wet en zede'.¹¹⁹ Zijzelf had het einde van de feministische fase beleefd. De vrouwenbeweging vernieuwde zich volgens haar voortdurend en creeerde nieuwe leuzen. De speciale relatie van vrouwen met de vooruitgang verwoordde ze als volgt:

'Voor de voortgang der menschelijke ontwikkeling is die der vrouw een *bizondere*. Op dit punt leek de mensch wel redeloos. Wat duurde het b v. niet lang voor de vrouw haar eigen echtgenoot mocht kiezen, en wat een moeite nóg voor een vrouw zich los te maken van haar omgeving. In de Franschen tijd hebben de vrouwen weer veel van haar gewonnen vrijheid prijsgegeven, de vrijheid die toen door Wolff en Deken er net wat op vooruit was gegaan. Wij werken mee aan de keten voor onze opvolgsters'.¹²⁰

Naber veronderstelde dus een gegeven structuur van opeenvolgende stadia in het verleden van vrouwen die blootgelegd moest worden. Met deze benadering stond ze dicht bij het vooruitgangdenken van Hajo Brugmans. Toch ging ze in haar nadruk op de onvermijdelijkheid niet zo ver als deze historicus, die de geschiedenis gelaten observeerde als 'een logisch zich ontwikkelend geheel', voor ongerijmdheden, tegenstrijdigheden en het unieke in het historisch proces had hij geen oog. Onlangs is zijn geschiedschrijving gekenschetst als spanningsloos.¹²¹

117 Pothuis-Smit, *Van Olympe de Gouges*, 'Voorwoord' en 10 Pothuis-Smit zat van 1921 tot 1924 in de Amsterdams gemeenteraad, dus in dezelfde tijd als Naber

118 Naber, *Fredrika Bremer* (1921), 10

119 Idem, *Wegbereidsters* (1928), 1 Cursivering MG

120 Moskou Speciaalarchief, arch IAV, Notulenboek, 'Rede door Mej Johanna Naber, 51 Verbetering schrijffouten en cursivering MG Haar vooruitgangdenken was eurocentrisch

121 Blaas, 'Hajo Brugmans', 268 en 284

In Nabers biografieën *Wolff en Deken*, *Jeltje de Bosch Kemper* en *Margaretha Mac-laine Pont* was wel degelijk een plaats ingeruimd voor tegenstrijdigheden en onvervulde mogelijkheden. Het bronnenonderzoek ten behoeve van deze biografieën heeft haar beschermd tegen aprioristische systeemdwang, waardoor een rechtlijnige teleologische geschiedschrijving zou kunnen ontstaan. Ze was gewetensvol genoeg om ervoor te waken dat de resultaten van haar archiefstudie niet dienstbaar moesten worden gemaakt aan een voorafgegeven idee. Daarbij moeten we niet vergeten dat respect voor haar geen holle kreet was. Respect, rechtvaardigheid en vrijheid behoorden in haar milieu tot het algemenere begrip tolerantie. Tolerantie was een kernbegrip in haar werk, alleen al gezien de hoge frequentie waarmee ze termen als verdraagzaamheid, vrijheid en letterlijk 'Tolerantie' gebruikte. In *Wolff en Deken* speelde dit begrip een centrale rol, met name bij de bespreking van de ideeenroman *Bélisaire* (1767) van François de Marmontel. In deze roman wilde de schrijver – zoals alle pleitbezorgers van de Verlichting, ondanks onderlinge verschillen, gedurende de hele achttiende eeuw deden – de bestuurders van zijn tijd opwekken tot tolerantie tegenover alle onderdanen van welk geloof dan ook. De twist over deze roman bevorderde volgens Naber de verdraagzaamheid ten opzichte van andere kerkgenootschappen.¹²² Dat zij zelf ook een andere tijdgeest kon respecteren, verraadde haar interpretatie van de polemieken over *Bélisaire*:

'het past ons toch niet te glimlachen over den ernst en den hartstocht, waarmede de al of niet mogelijke zaligheid van eenen Socrates werd behandeld. Het geslacht dier dagen werd gesteld voor de oplossing van vraagstukken, waarop het voor ons het antwoord heeft gevonden.'¹²³

Niet alleen trachtte Naber personen in een historische context te plaatsen, ze benadrukte ook de eigenheid van afzonderlijke tijdperken. Zo ontvouwde ze in 1902:

'De geschiedenis leert ons, dat elke eeuw hare eigenaardige taak heeft te volbrengen, eene taak, waardoor zij onderscheiden wordt van de eeuwen, die voorafgingen en waardoor zij inzonderheid bestemd is de eene of andere bepaalde zijde der waarheid te onderzoeken, te verdedigen en tot gemeengoed der geheele menschheid te maken.'¹²⁴

Elk tijdvak onderzocht dus deze of gene waarheid van een historische werkelijkheid en had een eigen taak. Haar benadering herinnerde aan het beroemde gezegde van Leopold von Ranke:

'Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott, und ihr Wert beruht gar nicht auf dem, was aus ihr hervorgeht, sondern in ihrer Existenz selbst, in ihrem Eigenen selbst. Dadurch bekommt die Betrachtung der Historie, und zwar des individuellen Lebens in der Historie, einen ganz eigentümlichen Reiz, indem nun jede Epoche als etwas für sich Gultiges angesehen werden muss und der Betrachtung höchst würdig erscheint.'¹²⁵

Volgens Ranke moesten ideeën en gebeurtenissen uit een voorbije periode ge-

122 Idem, *Wolff-Bekker* (1912), 71-72. Cf. ook Buynsters, *Wolff en Deken*, 108-109.

123 Naber, *Wolff-Bekker* (1912), 70-71.

124 Idem, 'Het Ontwaken' (1902).

125 Lozek, 'Der Epochenbeginn', *De Schryver, Historiografie*, 288.

waardeerd worden als eigensoortige verschijnselen en niet vanuit persoonlijke normen van beoordeling of die van een ander tijdperk, zeker niet die van het heden. Naber, die goed bekend was met Rankes geschiedschrijving,¹²⁶ verwierp daarentegen het idee, dat de jongste generatie beter is dan de vorige, bepaald niet. Zij ontwaarde een opwaartse lijn in het historisch proces en schroomde zelfs niet de studie van het verleden bij sommige, meestal politieke gelegenheden openlijk in dienst van het heden te stellen.

Al in haar eerste boek over het kunstnaaldwerk lezen we dat alleen door een vergelijking met oude borduurwerken de vorderingen op het gebied van de naaldkunst getoetst kunnen worden.¹²⁷ Studie van het verleden was dus nuttig voor het heden, omdat dan beter de vooruitgang bepaald kon worden. In dezelfde geest formuleerde ze haar standpunt over de historische afdeling van de Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'. Zoals bij andere evenementen in dat herdenkingsjaar wekte niet de historische aanleiding, maar de presentatie van bereikte resultaten in de moderne afdelingen de meeste geestdrift op.¹²⁸ De voorzitter van de historische commissie, Elise Rogge, had er echter wel voor gezorgd dat al het historische in 'Huis 1813' werd geplaatst en de eigenheid van het verleden zoveel mogelijk gewaarborgd werd.¹²⁹

Opmerkelijk is wat Naber verkondigde in haar rede bij de opening van de congreszaal op 2 mei 1913, ondanks de bedoeling en de opzet van de historische commissie. Hoezeer volgens haar de samenstellers met liefde en toewijding hadden gewerkt, hoezeer zij ook bezielde werden met gevoelens van pieteit voor het werken en streven van de grootmoeders en oud-tantes, het historische gedeelte stond toch wel beschouwd enkel in dienst van de 'Afdeeling 1913'. Door het tentoongestelde verleden werden de resultaten in het heden pas duidelijk:

'Het verleden is voorbijgegaan, is dood. Het heeft slechts waarde in dienst van het heden, als mijlpaal op den weg naar die toekomst, welke door dat verleden is voorbereid en bepaald (...) Juist onze belangstelling in het heden en in de naaste toekomst, die daardoor wordt voorbereid, doet ons aandachtig luisteren naar de stemmen, die nog tot ons doorklinken uit dat tijdperk, waaruit ons heden is voortgekomen, en waarmede het in zulke scherpe tegenstelling staat' ¹³⁰

Hier was geen sprake van een eenmalig *statement*, want deze woorden werden in *Na XXV Jaren* herhaald en daar was nog aan toegevoegd: 'In onze herinnering blijven wij daarom met voorliefde verwijlen bij de Afdeeling 1913 met hare verwonderlijke expansie van trillend leven en hoopvolle verwachting.'¹³¹ In Nabers geschiedschrijving was dus sprake van een tegenstrijdigheid of liever, van een gespletenheid: in de politiek-historische betogen richtte ze zich enthousiast op het

126 Ze raadpleegde voor *Kracht in zwakheid* en *Renata van Frankrijk* van Ranke *Die romischen Papste*, 3 dln (1834-1836) en *Die Franzosische Geschichte*, 5 dln (1852-1861)

127 Naber, *Reclindis* (1887), 3-4

128 Te Velde, *Gemeenschapszin*, 270

129 GA, TDV, Notulenboek HB 22-5-1912, 21 en 41, cf ook hfst. 3.5

130 Naber, *Om en bij de tentoonstelling* (1913), 25

131 Idem, *Na XXV Jaren* (1923), 114 en idem, 'De fout' (1924), 177

eigentijdse *vrouwenleven* en stelde ze het historische in functie van de actualiteit, in de op bronnen gebaseerde werken beklemtoonde ze vanuit een beheerst engagement de *historie*.

Deze gespletenheid werd vooral duidelijk in haar verweer tegen *De vrouw in Nederland voor honderd jaar en thans* van Nettie Elias en Clara Wichmann, een produkt van dezelfde tentoonstelling uit 1913. Naber kon zich niet verenigen met de stelling van de auteurs dat het vrouwenleven van 1813 beperkt en oppervlakkig zou zijn. Met haar bundel *Van onze oud-tantes* (1917) wilde ze bewijzen dat die cultuur te negatief geschilderd was. De gedenkschriften en brieven van de tantes toonden aan dat er toen vrouwen van betekenis hadden geleefd. Met evenveel klem kwam ze op tegen hun uitspraak dat een beschouwing over 'den Man 1813' ook niet veel 'oorspronkelijks, groots, scheppends' zou hebben geboden. Ook al was er in 1913 veel veranderd, dan was het nog niet nodig om geringschattend over het oude te doen:

'Eene zich bij voortdurend gelijk blijvende cultuur ware immers niets anders dan eene verstee-ning, dan een geestelijke dood. Groei, ontwikkeling, volmaking zijn niet denkbaar zonder verandering, maar daarbij blijft samenhang bestaan.'¹³²

De feministische historica leek echter te vergeten dat het boek van Elias en Wichmann was opgezet vanuit het perspectief zoals zij dat zelf in haar openingsrede had bepleit: het historische gedeelte diende ervoor om de bereikte resultaten in 1913 beter te doen uitkomen. Dit contrast was door de auteurs heel consequent uitgewerkt door de twee afdelingen van de tentoonstelling, 'Huis 1813' en 'Afdeling 1913', als aparte kaders van hun bijdragen te nemen. De historica Nettie Elias, die verantwoordelijk was voor het historische deel, velde inderdaad een ongunstig oordeel over 1813. In haar inleiding, die Naber ten onrechte aan beide auteurs toeschreef, betitelde Elias 'de vrouwencultuur van 1813' als een 'afgeleefde cultuur' en gebruikte ze termen als 'versteend', 'oppervlakkig' en 'oude sleur'.¹³³ Hoewel zij op basis van het onderzoek van de historische commissie van de tentoonstelling vele interessante en actieve vrouwen uit het begin van de negentiende eeuw kon opsommen – 'Mevrouw Bilderdijk, Mevrouw van Hogendorp, Mevrouw van Meerten-Schilperoort, Wolff en Deken, Petronella Moens' en ga zo maar door –, concludeerde zij (en niet ten onrechte) dat de vrouw van de generatie van 1813 geen beweging op gang had kunnen brengen. Deze 'vereenzaamde vrouw' was geen wegbereidster maar een voorloopster geweest, zo vreemd stond zij een eeuw geleden tegenover de gedachte dat zij in het maatschappelijk leven ook 'als vrouw' een roeping had te vervullen.¹³⁴

Ook Clara Wichmann noemde in het tweede deel het jaar 1813 een cultuurloze tijd. Ten opzichte van honderd jaar geleden was 'grootte winst' geboekt. Zij relati-

¹³² Naber, *Van onze oud-tantes* (1917), 4

¹³³ Van den Bergh van Eysinga-Elias, 'De vrouw in Nederland', 3-5 Cf ook hfst 35

¹³⁴ Ibidem, 50 Op basis van de herdruk in 1936 verwijt Bosch Wichmann ten onrechte dat zij geen namen noemde Cf Bosch, *Het geslacht*, 301 In de door hen gezamenlijk uitgebrachte oorspronkelijke bundel *De vrouw in Nederland* (1913) staan deze in het deel van Elias

veerde de tegenstelling 1813-1913 echter sterk. De winst in 1913 maakte in haar ogen geen deel uit een rechtlijnige ontwikkelingsgeschiedenis.¹³⁵ Wichmann keerde zich tegen het vooruitgangdenken. Steeds benadrukte ze dat elk verschijnsel pas begrepen kan worden in de context van de tijd. Ook in haar laatste artikel voor het *Encyclopaedisch Handboek* in 1918 ontkende zij dat het vrouwenvraagstuk zich eenvoudig ontwikkelt naar een goede toekomst 'die de wonden van vroeger niet meer kennen zal. Het leven zal steeds wonden dragen, die altijd weer op die van vroeger lijken zullen.'¹³⁶ De misverstanden tussen mannen en vrouwen zouden altijd dezelfde blijven, al veranderen zij van vorm. Naast ontwikkeling was er volgens haar ook sprake van 'inwikkeling', naast evolutie ook 'involutie' (teruggang).

'Zoo is op het dragen van innerlijke vrijheid van vrouwenleven in den Hellenistischen tijd, in de Renaissance, in de 18e eeuw weer een avondschemering gevolgd; en zoo kan niemand onzer met zekerheid zeggen, hoe lang ónze vrouwenbeweging zich nog in de opwaartsche lijn bewegen zal.'¹³⁷

Vergelijken we de uitgave van Elias en Wichmann met de bundel *Van vrouwenleven, 1813-1913*, waaraan Naber en geestverwanten als Anna van Hogendorp hadden bijgedragen, dan ligt het verschil voornamelijk tussen een nomothetische en een ideografische benadering.¹³⁸ Zowel *Van vrouwenleven* als Nabers *Van onze oud-tantes* kenmerkten zich door de *evocatie* van individuele vrouwen in de loop van de eeuw, waarmee de doorwerking van het verleden in het heden gegarandeerd werd. De universitair geschoolde Elias en Wichmann stelden in hun overzicht uitersten tegenover elkaar en gebruikten voor hun betoog geaggregeerde gegevens over de opbouw van de bevolking, loonarbeid, huishoudarbeid, onderwijs, gezin en moederschap, criminaliteit en vrouwenbeweging. Elias gaf per onderdeel enkele namen van bekende vrouwen. Hun aanpak was voor die tijd modern. Al redeneerde Naber dat de door hen geponeerde tegenstellingen recht van bestaan hadden, men kon volgens haar nu eenmaal niet over *De Vrouw* schrijven zonder te generaliseren.¹³⁹ Dat type geschiedschrijving lag haar niet.

Hoewel Naber in tegenstelling tot Wichmann een opwaartse lijn in de geschiedenis veronderstelde, mocht dit nooit leiden tot een miskennen van het verleden en een arrogante verheerlijking van het heden. In dit opzicht stond zij niet zo ver af van Rankes dictum. Daarnaast was Ranke minder principieel gekant tegen het vooruitgangdenken dan vaak wordt gedacht. Zijn kritiek op het vooruitgangdenken van de Verlichting kwam vooral voort uit zijn afkeer van de Franse Revolutie, die hij als aanhanger van de restauratie verafschuwde.¹⁴⁰ De Duitse historicus veronderstelde wel een trage vooruitgang. Beïnvloed door de organische

135 Wichmann, 'Het vrouwenleven thans', 54.

136 Wichmann, 'Het vrouwenvraagstuk' (geschreven in oktober 1916).

137 Ibidem, 703.

138 Anna van Hogendorp onderscheidde wel wegbereidsters vóór 1813 in haar artikel, 'Wegbereidsters vóór en ná 1813'.

139 Naber, *Van onze oud-tantes* (1917), 2.

140 Lozek, 'Der Epochenbegriff', 180.

wereldbeschouwing van Johann Gottfried Herder, uitgedrukt in de 'Volksgeist' en de 'Völkergeschichte' volgens het ritme wording, bloei en verval, zag Ranke in 'Leben, Vergehen in Wiederbelebung der geistiger Kräfte' het geheim van de wereldgeschiedenis. Voor hem was de geschiedenis verbonden met de geleidelijke humanisering van de mensheid: een onophoudelijke vooruitgang van de ideeën van de mens en van de cultuur.¹⁴¹

In dezelfde geest vatte Naber de geschiedenis op als een langzame materiële en geestelijke progressie die in onderling samenhangende, opeenvolgende fasen verloopt. Omdat ze de vooruitgang specifiek voor vrouwen aanduidde, kwam ze tot een andere kwalitatieve beoordeling van bepaalde fasen in het historisch proces dan de gezaghebbende historici in haar tijd. Uit het vierde en vijfde hoofdstuk bleek dat ze de reformatie beschouwde als een belangrijke fase in de vrijmaking van vrouwen, het tijdperk van de Verlichting en de revoluties gaf de geestelijke argumenten voor de gelijkheid tussen de seksen, tijdens de fase van het moderne feminisme werd deze gelijkstelling verwerkelijkt en in 1922 voltooid. Deze opvattingen over vooruitgang werden echter nauwelijks door andere vakhistorici gedeeld of weersproken. Ook al kwalificeerde Blok het feminisme als een der belangrijkste bewegingen in Nederland, het jaar 1922 ontbrak als cesuur in de handboeken.

Met haar geschiedschrijving doorkruiste Naber wel de selectieve beoordeling van de categorie daden die tot progressie had geleid, maar ze stuurde niet aan op een confrontatie met het ijkinstrumentarium van de geschiedwetenschap zelf. Ze bekritiseerde dus het evolutionistisch eenheidsdenken, waarin één cultuur door één volgende wordt afgelost, niet. Zo liep ze het risico het hiërarchisch denken over geschiedenis te reproduceren: het bevoorrechten van processen en gebeurtenissen in de collectieve herinnering ten koste van andere.¹⁴²

6.4 Continuïteit: de fakkels brandende houden

Nabers geschiedschrijving werd dus niet alleen gekarakteriseerd door vooruitgangdenken, maar ook door een individualiserende benadering. Hoe laat zich dit rijmen? De beklemtoning van het unieke karakter van een persoon, volk of cultuur, lijkt immers geen beoordeling toe te laten volgens abstracte maatstaven waarmee vooruitgang bepaald kan worden. Allereerst deed zij nooit voorspellingen over de wijze waarop de toekomstige samenleving er concreet uit zou (moeten) zien of over het tijdstip waarop dit proces afgerond zou zijn. Ze waagde zich niet aan een geschiedschrijving vanuit een hermetisch alomvattend denkkader als een Goddelijk plan of een feministische heilstaat. Daarnaast veronderstelt de nadruk op het eigene van een persoon, tijdvak of gebeurtenis ook een vergelijking

141 Ibidem, 185-186. Voor de invloed van het Darwinisme op Ranke cf. Liebel-Weckowicz, 'Ranke und Darwin'.

142 Pomata, 'De geschiedenis', 63; Meijer, *De lust*, 320-321.

met het andere, het volgende of het daaraan voorafgaande. Omgekeerd kan vooruitgang, of algemener gesteld: verandering, niet bepaald worden zonder een synchrone analyse van het eigene. Pas in het besef van het anders zijn wordt het eigene of unieke geprofileerd.¹³⁶

Het bijzondere van een tijdvak benaderde Naber biografisch. Ze beschouwde haar vrouwelijke hoofdpersonen als de geestelijke voorhoede van een *fase* in het historisch proces, bij haar soms ook *cultuur* of *beweging* genoemd:

‘(I)edere generatie van vrouwen – en ook van mannen – moet (men) beoordelen naar de besten, naar de uitnemendsten onder hen, het levenswerk van dezen moet (men) nemen tot maatstaf van het peil, dat dan toch reeds door de menscheit kon worden bereikt.’¹³⁷

Ze meende dat vrouwen zich het best konden stalen en voorbereiden voor de nieuwe maatschappelijke plichten in het ‘geestelijk verkeer met de uitnemendsten onder de vrouwen, die ons zijn voorgedaan, uit wier handen wij hebben overgenomen de *fakkels*, welke wij op onze beurt helder brandend moeten overreiken aan wie na ons komen.’¹³⁸ Deze uitspraken lijken op het heroïsch vitalisme van Carlyle, maar zijn individualistisch-aristocratische conceptie vormde toch niet de grondslag van haar geschiedbeschouwing.

De aaneenschakeling van grote gebeurtenissen emaneeerde bij Carlyle uit de persoonlijkheden van zijn helden, de door God uitverkoren leiders. Naber relateerde haar geestelijk hoogstaande heldinnen echter altijd aan sociaal-economische en politieke veranderingen. Haar ‘*hero-worship*’ was minder extreem. Ze slaagde erin haar interesse voor het individu te verbinden met de collectieve factoren in de geschiedenis. De karakters van haar biografieën waren ingebed in een beweging van waaruit ze grootse daden verrichtten. De vooruitgang kon als het ware gemeten worden aan de hand van deze vrouwenlevens die steeds een fase representeerden: Renata van Frankrijk voor de reformatie, Angélique Arnauld voor de contra-reformatie, Betje Wolff en Aagje Deken voor de Verlichtingsidealen, Jeltje de Bosch Kemper, Anna van Hogendorp en Margaretha MacLaine Pont voor het feminisme.

Nabers vooruitgangdenken werd aan de ene kant gestimuleerd door haar feministisch engagement. Wanneer namelijk groepen op basis van geloof, sekse, klasse of etniciteit een eigen identiteit gaan vormen en zich door organisatorische kracht gaan versterken, ontwikkelen zij meestal een geschiedschrijving die de strijd van de wegbereid(st)ers in een positief daglicht stelt. Deze geschiedschrijving moet zingevend zijn voor de beweging en aantonen ‘dat de inzet de strijd wel waarlijk waard was’.¹³⁹ *Bepaalde* hervormingen in het verleden, die na veel inspanningen zijn bereikt, worden zodanig belicht dat een betere samenleving in afzienbare tijd tot de mogelijkheden behoort.

Aan de andere kant kan engagement vooruitgangdenken ook temperen en het identieke benadrukken. Haar biografische studies, gedenkboeken en brochures

136 Blaas, *Anachronisme*, 71-72; Ankersmit, *De navel*, 142-143.

137 Naber, *Van onze oud-tantes* (1917), 3.

138 Idem, *Fredrika Bremer* (1921), 10.

139 Idem, *Wegbereidsters* (1928), 7.

hadden meestal een politieke inzet. Om 'de fakkels door te geven' aan 'de nichtjes en achternichtjes', om de *continuïteit* van de vrouwenbeweging te garanderen, moest het nageslacht immers op de hoogte zijn van de strijd die was gevoerd, zo herhaalde zij keer op keer. Het ontwaren van voorvaderen en voormoeders – oudtantes bij Naber – stimuleert echter ook een geschiedschrijving die uit is op herkenning zodat meer de overeenkomsten dan de verschillen op de voorgrond staan. Vanwege haar legitimatiefunctie is een bewegingshistoriografie dus ook gericht op continuïteit waardoor het nieuwe van ontwikkelingen telkens wordt geminimaliseerd.¹⁴⁰

Hoezeer dit continuïteitsdenken kan leiden tot simpele historische voorstellingen blijkt uit Nabers brochure van 1934 waarin ze de geschiedenis van vrouwen op een nietszeggende wijze gelijkstelde aan die van 'de Vrouwenbeweging' in brede zin:

'Het streven naar volle persoonlijke ontwikkeling en volmaking is bij de vrouw zoo oud als bij den man, – misschien zelfs nog ouder, gelet op het Paradijsverhaal, – en de geschiedenis der Vrouwenbeweging is van den beginne onverbrekkelijk verbonden met den ontwikkelingsgang van den man (...). De Vrouwenbeweging is van alle tijden, van alle volken. Zij is in aard en wezen internationaal.'¹⁴¹

De biografieën die gebaseerd waren op uitgebreid bronnenonderzoek bevatten historiserender interpretaties, toch was ook hier de continuïteitsgedachte sterk aanwezig.

Een transhistorische vrouwelijke identiteit

Uitgaande van een congenialiteit van verleden en heden riep Naber voor haar lezeressen het verleden van bepaalde vrouwen op. Deze congenialiteit bestond uit een soort bewustzijnsverwantschap, waardoor het verleden begrijpbaar werd en tot een continuïteit werd herleid. Dit continuïteitsconcept formuleerde ze in de voorrede van *De nonnen van Port-Royal* op kernachtige wijze aldus:

'De feministische gedachte van het heden zag ik immers wortelen in het verleden; en mijne studie van de gestalten uit het verleden overtuigde mij van het goed recht der feministische gedachte in het heden.'¹⁴²

De Franse nonnen uit de zeventiende eeuw werden geïnterpreteerd als vertolksters van een verondersteld relatief (!) gelijkblijvend bewustzijn, althans, de wortels van de feministische gedachte 'zag' Naber in deze gestalten. In deze nonnengeschiedenis zocht ze het begin van een moderne vrouwelijke identiteit die pas door het feminisme volledig uit kon groeien. Port-Royal getuigde op de eerste plaats 'dat 's mensen geestelijke belangen en behoeften zijn wezenlijke, zijne waarachtige belangen en behoeften zijn (...). Dat is geweest zijn getuigenis voor alle tijden'.¹⁴³ Dit gold in het bijzonder voor Nabers eigen tijd, omdat huwelijk en

140 Cf ook de opmerkingen over Droysen van Blaas, *Anachronisme*, 67

141 Naber, *Wat heeft het Feminisme* (1934), 3-4

142 Idem, *De nonnen* (1924), 10 Cf ook hfst 4 2 3

143 Ibidem, 14

gezin volgens haar zo overschat werden. Het klooster demonstreerde dat er een moederschap van hoger orde bestond dan de verzorging van een eigen kind. De nonnen waren destijds met hun pen en hun woord een groot voorbeeld. Het was een zegen dat 'zij nog altijd voortgaan dit te doen!'¹⁴⁴

Ze bracht het contact tussen de historische vrouwenfiguren en haar leespubliek tot stand door het poneren van een collectieve vrouwelijke identiteit die een grote tijdspanne moest kunnen overbruggen opdat ervaringen van *nonnen* uit de zeventiende eeuw konden refereren aan vergelijkbare ervaringen van vrouwen – en dikwijls protestantse *feministen* – uit de twintigste eeuw. Deze positieve identiteit bestond uit een aantal transhistorische eigenschappen waarvan zelfbeheersing of 'zelftucht' (niet toegeven aan zinnelijke behoeften), zelfverwezenlijking (individuele ontwikkeling) en zelfbepaling (autonomie) de belangrijkste waren. Vanuit deze blik op het verleden kwam ze tot een uitspraak als: 'Wie oude kloosterverhalen doorbladert (...) die kan hare dankbare hulde toch niet onthouden aan het klooster voor wat het, in vroeger tijd, voor *ons vrouwen* is geweest.'¹⁴⁵ De gemeenschappelijkheid werd vooral onderstreept in haar boek over de protestantse martelaressen, blijkens de eerder geciteerde zin: '*wij* (willen) haar allen, bekenden en onbekenden, *als vrouwen*, brengen een *collectieven herinneringsgroet*'.¹⁴⁶

In dit opzicht bestonden er dus tussen Naber en Wichmann frappante overeenkomsten. Beiden beschouwden het verleden niet alleen als ballast maar ook als 'een schatkamer'. Voor de filosofisch ingestelde juriste was dat een reden om de vooruitgangsidee af te wijzen, voor de protestantse historica was het een aansporing de wereld te vervolmaken. Bij beiden leefde ook het continuïteitsdenken sterk. In de metafysische zienswijze van Wichmann was vrouwelijkheid echter een abstract levensprincipe. Volgens haar was '*de ontwikkelingsgeschiedenis der vrouw (...) niet buiten haar wezen omgegaan*. Wat zich in het verleden – óók in de lange eeuwen van patriarchaat – openbaart, dat is wel degelijk het wezen der vrouw – in zijn ontwikkeling.' Geen enkele ontwikkeling was vrouwen vreemd, omdat het een voortdurende verdere ontplooiing van haar wezen betrof.

'De historishe beschouwing van het vrouwenvraagstuk (..) leert deze dubbele les: dat de continuïteit sterk, én dat de verandering voortdurend is – omdat de verandering de voortdurende *ontwikkeling* is van het eeuwige wezen der dingen.'¹⁴⁷

Wichmann bood een allesverklarende en zingevende totaaltheorie waarin weinig plaats was voor de menselijke wil. Steeds verwees zij naar 'de aard' van een tijd, 'geestesstromingen', het 'wezen van de vrouw'.¹⁴⁸ Dit brede en vage essentialisme paste niet bij Naber. Als zij schreef 's mensen groote levenstaak, te komen tot volle, individueele ontwikkeling, blijft de eeuwen door onveranderlijk dezelfde',¹⁴⁹ ging het om een van die transhistorische eigenschappen, één facet van de zich lang-

¹⁴⁴ Ibidem, 14-15

¹⁴⁵ Ibidem, 11, cursivering MG

¹⁴⁶ Idem, *Vrouwenleven in Prae-Reformatietijd* (1927), 108 Cursivering MG

¹⁴⁷ Wichmann, 'Het vrouwenvraagstuk', 702-703 Cursivering Wichmann.

¹⁴⁸ Cf ook Bosch, *Het geslacht*, 295-297

¹⁴⁹ Naber, *Van de revolutie* (1913), VII

zaam ontwikkelende moderne vrouwelijke identiteit. Vrouwen traden in haar geschiedschrijving op als handelende figuren die op bepaalde momenten ingrijpen en veranderingen teweeg brachten. Bovendien had ze hen in haar constructies losgekoppeld van de reproductieve seksualiteit. Zo ontkwamen ze aan de doem van het sacraliseren en vereeuwigen, waarmee 'Geschiedtslosigkeit' bewerkstelligd wordt.

Niet minder belangrijk in dit verband was Nabers eerder genoemde positionele geschiedschrijving. Behalve dat zij *over* de geschiedenis van vrouwen schreef, presenteerde ze haar werk zoals gezegd meestal *vanuit* haar sekse-identiteit, *aan* een Nederlands publiek van vrouwen. Ze schiep dus *actief* een transhistorische vrouwelijke identiteit, en historiseerde daarmee tevens haar eigen positie.

Zo gebruikte ze in de voorrede van *Fredrika Bremer* de persoonlijke voornaamwoorden 'ik' en 'wij', en de bezittelijke voornaamwoorden 'ons': 'Wij, Nederlandsche vrouwen', 'onze strijd', 'wij ouderen' enzovoorts.¹⁵⁰ Schrijven in termen van 'ik', 'wij' en 'ons' betekent een aanspraak op een collectief subject; temeer omdat daarmee ook een 'zij' en een 'hun' gegeven zijn.¹⁵¹ Dit, én het toespreken van lezeressen duiden op zelfreflectie en historisch bewustzijn. Ook Fruin en zijn leerlingen schreven als Nederlanders over 'ons nationaal verleden', maar zij spraken hun publiek nauwelijks toe en maakten hun sekse-identiteit niet op een rechtstreekse manier bekend. Colenbrander bekende het meeste kleur en schreef bijvoorbeeld: 'hoopte ik mijne landgenooten'; 'Het komt mij (...) voor, (...) den lezer (...). Hij zal er zich'; 'Wetgevende kracht is voorwaar onze sterkste zijde niet. Anderen moesten ons komen brengen wat wij (...) niet zelf hadden weten te scheppen'; en 'onzen eersten Koning'.¹⁵² Historici voelden echter weinig noodzaak om 'wij mannen' te schrijven, omdat de stilzwijgende regel was dat belangrijke geschiedenis altijd over mannen ging. Wel definieerden zij hun *vak* expliciet als een mannelijke activiteit en kenden zij een sterk mannelijk geconnoteerde beroepseer. Zij spraken bijvoorbeeld geregeld over 'vakbroeders'.¹⁵³

Naber construeerde daarentegen weloverwogen een vrouwelijke identiteit in het historisch proces om de toeëigening van het verleden voor vrouwen aannemelijk te maken. Geschiedenis ging immers zelden over vrouwen. Daarom was haar positionele geschiedschrijving uitdagender en geprononceerder dan die van mannelijke historici. Haar subjectpositie was samengesteld vanuit de identiteitsdimensies natie (en orangisme), religie, politieke betrokkenheid en heel nadrukkelijk vanuit sekse.

Ook in vergelijking met andere feministisch-historische werken viel Nabers positionele benadering op. In het *Encyclopaedisch Handboek* drukten redactie en auteurs zich uit in 'wij', 'hij' of 'men', daarmee 'de mens' bedoelend; en Wichmann schreef haar laatste artikel in een zeer afstandelijk filosofische stijl. Nog meer

150 Idem, *Fredrika Bremer* (1921), 7.

151 Epstein, *Ethos*, XII.

152 Fruin, *Tien jaren*, 1: 'onzer geschiedenis'; Blok, *De Ruyter*, XVIII: 'de geschiedenis van onzen handel'; Kernkamp, *Van Menschen*, 1: 'ons nationaal bestaan'; Colenbrander, *Inlijving*, 'Voorbericht' en idem, *Historie en Leven*, voorbericht en 54-55.

153 Cf. hfst. 3.4 en Davis, 'Women', 122.

distantie hanteerde Suzanna von Wolzogen Kühr in haar dissertatie *De Nederlandse vrouw in de eerste helft der 18e eeuw*. Met haar positionele geschiedschrijving deed Naber het voorstel op een bepaalde manier naar het verleden te kijken. Zij ging, nogmaals, niet uit van een enkelvoudige en statische historische identiteit. Deze dynamische benadering bleek in 1924 nog door de volgende opmerking:

'Die uitgebreide (...) Port-Royal-litteratuur is reeds op zich zelf een treffend bewijs van den ongemeen rijken inhoud van het getuigenis, waarmede de Port-Royalisten tot ons komen, al naar de behoeften van bijzondere personen, van bijzondere tijden'.¹⁵⁴

Volgens Naber was het verleden als onafhankelijke realiteit onbetwist, maar de verschijningsvormen varieerden. Het uitgangspunt van een poly-interpretabel karakter van de historische werkelijkheid kan ertoe leiden dat collectieve identiteiten door verschillende soorten geschiedschrijving gevormd kunnen worden. Deze stap heeft Naber voor wat betreft een zelfstandige feministische historiografie nooit gezet. Dat neemt niet weg dat zij met het kiezen van positie op basis van sekse, wel uitnodigde tot een feministisch-historische zienswijze: 'de feministische gedachte' zag zij immers wortelen in het verleden ...

Matrilineaire continuïteit

Het continuïteitsbegrip kreeg bij Nabers nog een geheel andere, specifieke lading. Ze beseftte kennelijk terdege dat vrouwen uit het historisch gezichtsveld zijn verdwenen door het patrilineaire karakter van de Europese familiestructuur.

De patrilineaire afstamming wordt door Pomata de eigenlijke sleutel tot begrip voor de plaats van vrouwen in geschiedschrijving genoemd.¹⁵⁵ De ontwikkeling van de genealogie als historiografisch genre liep volgens haar parallel aan de opkomst van de agnatische afstamming (afstamming via vaderszijde) in de elfde en twaalfde eeuw. Sinds die tijd werd de verhouding tussen generaties gestructureerd door de overdracht van naam, bezit en rang via de mannelijke lijn. Het mannelijk opvolgingsmodel garandeerde de continuïteit van de familie-identiteit waarin vrouwen voornamelijk als randfiguren optraden. Dit gold zeker voor de dynastieke erfopvolging waar vrouwen slechts instrumenten waren in de ingewikkelde huwelijkspolitiek. De invloed van de genealogie op geschiedschrijving bewerkstelligde op twee manieren dat vrouwen in de historische beeldvorming onzichtbaar werden: de agnatische afstamming genereerde zowel een patrilineair narratief model voor de geschiedschrijving, als de selectiecriteria voor het bepalen van relevante historische gebeurtenissen voor het nageslacht. De chronologische indelingen betreffende de opvolging van vorsten en de daarmee samenhangende oorlogsvoering steunen dus in wezen op een patrilineair afstammingsmodel.

De patrilineaire erfopvolging nam Naber in haar orangistische geschiedschrijving onder vuur. In *Prinsessen van Oranje en hare dochters in Frankrijk* betreurde ze het dat de nagedachtenis van deze prinsessen niet meer 'leeft onder ons, dat haar naam nauwelijks meer wordt gekend hier in haar geboorteland'. Dit werd volgens haar

¹⁵⁴ Naber, *De nonnen* (1924), 13-14. Cursivering MG.

¹⁵⁵ Pomata, 'Partikulargeschichte', 25.

verklaard doordat zij na haar huwelijk 'den schoonen Oranjenaam niet meer' voerden. Hun geschiedenis versmolt met die der buitenlandse geslachten waarin zij werden opgenomen.¹⁵⁶ Wel zagen de stadhouderloze provincies in de achttiende eeuw in Carolina – dochter van prins Willem IV en Anna van Hannover – 'het onderpand van eene betere toekomst'. Toen in 1747 Willem met het erfelijk stadhouderschap in alle provinciën werd bekleed 'werd die hooge waardigheid dan ook uitdrukkelijk verklaard te zijn erfelijk in de vrouwelijke lijn mede en bleef prinses Carolina, toen nog het eenig kind van het stadhouderlijk paar (...) de hoop van het volk.'¹⁵⁷

Enerzijds traceerde ze een vrouwelijke afstammingslijn. Elisabeth van Bouillon en Charlotte Brabantine, de dochters van Willem van Oranje, waren bijvoorbeeld grootmoeder van hetzelfde kleinkind.¹⁵⁸ Anderzijds signaleerde ze problemen rond erfopvolging en het bekleden van de macht voor vrouwen. Zo had de *Erbvereen* van zeven Duitse vorstendommen vrouwen van erfopvolging uitgesloten: 'Het is krachtens dit verdrag, dat Koningin Wilhelmina niet heeft kunnen opvolgen in Luxemburg, en dat dit groothertogdom is vervallen aan het Huis van Nassau-Weilburg'.¹⁵⁹ Ook in haar biografie van Jeltje de Bosch Kemper becommentarieerde ze de patrilineaire afstamming:

'Dat toewijding aan een beginsel en trouw aan eene traditie vaak overgaan van geslacht op geslacht, is ons, wat betreft den overgang van vader op zoon, door tal van voorbeelden uit onze eigene vaderlandsche en uit de algemeene geschiedenis bekend. Dat die overgang even goed plaats vindt langs de vrouwelijke lijn, blijft meest onopgemerkt door het feit, dat de dochters in geval van huwelijk haren geslachtsnaam plegen te verwisselen met dien van haren echtgenoot'.¹⁶⁰

Om matrilineariteit tot uitdrukking te brengen, gebruikte Naber veelvuldig metaforen die tot een 'vrouwelijk' domein behoorden, zoals: de gesponnen draad voortspinnen, zaaien en oogsten, verdord omhulsel van een gerijpte vrucht, een verwaide bloesem met een vrucht daaronder gezet en gerijpt die kon worden geoogst.¹⁶¹ Deze organische taal, afkomstig uit de romantiek,¹⁶² combineerde ze met andere vocabulaires uit de achttiende en negentiende eeuw die in de praktijk ontwikkeld waren voor de mannelijke burger: de taal van het natuurrecht, het liberaal burgerschap, het utilitarisme en de oorlog. Zelfs de retoriek van het geestelijk moederschap, die door de nadruk op moreel gezag en plichtsbef het staatsburgerschap moest legitimeren, ondersteunde in eerste instantie het door mannen gedomineerde

156 Naber, *Prinsessen van Oranje in Frankrijk* (1901), 6-7

157 Idem, *Carolina van Oranje* (1910), 6-7

158 Idem, *Prinsessen van Oranje in Frankrijk* (1901), 91 Marie de la Tour (dochter van Elisabeth) huwde Henrie de la Trémoille (zoon van Charlotte), het kleinkind heette Henri Charles de la Trémoille, achterkleinzoon van Willem de Zwijger

159 Idem, *Carolina van Oranje* (1910), 107

160 Idem, *Jeltje de Bosch Kemper* (1918), XI

161 Voorbeelden uit *Wegbereidsters* (1909), 4-5, *Wat de tegenstelling 'Inleiding'* (1913), *Jeltje de Bosch Kemper* (1918), XII-XIII, 'De fout der moderne vrouw' (1924), 176, *Wegbereidsters* (1928), 4

162 Te Velde, *Gemeenschapszin*, 22 Ook Thorbecke had de nationale samenleving als een menselijk lichaam gezien. Zijn denkwereld was beïnvloed door het historische denken van de Duitse romantiek, een denkwereld die beheerst werd door de organische metafoor

politieke en sociaal-culturele vertoog.¹⁶³

Hoewel mannen tot ver in de twintigste eeuw controle hadden over de taal van met name de politiek – weerspiegeld in de gevestigde politieke geschiedenis -, hadden zij geen controle over betekenissen. Feministen veranderden meestal niet de woorden, maar verruimden in de toepassingen wel de betekenissen. Zo leverde de taal van het natuurrecht en het liberaal individualisme een ideologisch kader dat vrouwen het recht gaf om op te komen voor eigenbelang. Bij Naber vinden we in haar werk geweldsmetaforen die in de negentiende eeuw door mannelijke politici en later door historici in hun politieke geschiedschrijving gebruikt werden. Dat zij schreef in militaire termen, betekende in feite een vrouwelijke claim op politieke macht. Het stelde haar in staat om te interveniëren in politieke debatten, zoals met haar brochure in 1934 tegen het wetsontwerp van minister Marchant. Het was echter ook de taal waarmee bijvoorbeeld de vrouwenkiesrechtbeweging gehistoriseerd kon worden. De organische metaforen die ze daarnaast inzette, verzachtten de harde kanten van deze militante taal.

Elke taal diende voor een specifiek doel. De combinatie ervan bood niet alleen een middel om een (collectieve) vrouwelijke identiteit te vestigen, maar ook om de macht van de mannelijke retoriek, waarmee de beperkte politieke plaats van vrouwen werd vastgehouden, te doorbreken. De talen op zichzelf waren derivaten, het mengsel en de eigenzinnige toepassing ervan niet.

Speciaal kenmerkend voor Naber was dat zij de continuïteit belichaamd zag in 'oudtantes en tantes', die hun geestelijk erfgoed doorgeven aan 'nichtjes en achternichtjes'. Ze schiep een autonome vrouwelijke lineariteit los van de mannelijke afstammingslijn. De titel van de bundel *Van onze oud-tantes en tantes* was vanuit deze optiek dan ook een alternatief voor het gesloten historiografisch circuit waarin mannen steeds naar elkaar verwezen en elkaar citeerden. Verhelderend in deze context is de uitspraak van de theologe Mary Daly die in de centrale symboliek van het Christendom de exclusief mannelijke afstammingslijn (door haar 'processie' genoemd) tot zijn meest zuivere uitdrukking vindt komen in de grondvoorstelling van *uitgaan van* en *terugkeer tot* God de Vader. De christelijke, geheel mannelijke Drieëenheid van Vader, Zoon en Heilige Geest is het symbool bij uitstek van het proces waarin mannen elkaar 'voortbrengen' en bevestigen: wij allen komen van God de Vader en wij allen keren tot Hem terug.¹⁶⁴ Voor de protestantse Naber was deze symbolische processie van mannen nog exclusiever, omdat in haar geloof zelfs voor de moeder van Christus – de maagd Maria die de aardse God-zoon baarde – geen eminente plaats is ingeruimd.

Zij was geobsedeerd door het nageslacht. Dat bleek reeds uit haar zorg over haar eigen nalatenschap. Voor haar betekende continuïteit in persoonlijk en historiografisch opzicht het proces van doorgeven, nalaten, erven, overnemen en voortzetten. Ze moet een dwingende noodzaak gevoeld hebben om het feministisch erf-

163 Rendall, *The origins*, 3-4, en hfst 1 en 2.

164 Korte, *Een passie*, 324.

goed door te geven, vergelijkbaar met de ervaringen van Susan B. Anthony en Cady Stanton tijdens het schrijven van de eerste delen van hun *History of Women Suffrage* in de jaren tachtig van de negentiende eeuw. Toen Naber in 1922 het einde van de feministische fase inluidde, was dat het sein om haar herinneringen vast te leggen in een gedenkboek en komende, onwetende generaties te informeren:

‘En zoo mijne tijdgenooten, mijne medearbeidsters misschien zullen klagen, dat ik haar niets nieuws breng (...), laten zij dan bedenken dat ik ook niet schreef voor haar die weten, maar voor haar die niet weten, voor de jongeren, die zich geene feministen meer willen noemen (...) en toch zullen hebben te erkennen, dat zij de fakkels, waarmede zij op hare beurt hare zusters voorlichten, niet zelve hebben ontstoken, doch die hebben overgenomen uit de handen harer oud-tantes en tantes, uit de handen der feministen.’¹⁶⁵

Steeds maakte ze zich zorgen over deze continuïteit en ze vroeg zich ‘angstig af, of de lichtende fakkels, welke wij hebben overgenomen uit de handen onzer oudtantes en tantes, wel zullen blijven branden in de handen onzer nichtjes en achternichtjes’.¹⁶⁶

Misschien werd deze zorg een obsessie omdat zij ‘zich-zelf’ niet kon (of niet wilde) voortplanten door het verwekken van kinderen. Invloed uitoefenen op de toekomst via een eigen nageslacht was een afgesloten weg voor haar. Er is geen enkele aanwijzing dat Naber kinderen wilde adopteren, zoals andere feministen en ongehuwde vrouwen destijds deden. Ann Howard Shaw en Rachel Avery Foster waren bijvoorbeeld twee geadopteerde nichten van ‘aunt Susan’, Susan B. Anthony; de Nederlandse feministe Mia Boissevain had twee adoptief kinderen.¹⁶⁷ Naber koos voor een andere manier. Bij het ontbreken van bloedverwantschap in de eerste graad kan een testatrice of testateur zelf bepalen wat er met haar of zijn nalatenschap gebeurt.¹⁶⁸ Nog voor haar eerste wilsbeschikking in oktober 1913 had ze de testamenten van Wolff en Deken, die elkaar tot enige en universele erfgenaam hadden benoemd, voor haar biografie in 1912 grondig bestudeerd.¹⁶⁹ Ook in de biografieën van Jeltje de Bosch Kemper en Margaretha Maclaine Pont kwamen de testamenten van deze ongehuwde vrouwen ter sprake. Om controle uit te kunnen oefenen op de overdracht van haar ideeëngoed en materiële nalatenschap, had zij alles per testament minitueus geregeld. Want, ook zonder nakomelingen moest de herinnering aan Johanna Naber levend blijven, moest haar stem gehoord kunnen worden.

6.5 Conclusies

De onderliggende geschiedfilosofische uitgangspunten van Nabers werk demonstreerden een spanning tussen geschiedschrijving en geschiedsvorsing, ofwel tussen

¹⁶⁵ Naber, *Na XXV Jaren* (1923), 14.

¹⁶⁶ Idem, *Wegbereidsters* (1928), 5.

¹⁶⁷ Barry, *Susan B. Anthony*, 339; Bosch en Kloosterman, *Politics*, 292.

¹⁶⁸ Ook vóór WOII kon een ongehuwde per testament bepalen wie erfgenaam werd en/of naar wie of welke instelling gelegateerd werd. Met dank aan Guus Rieter voor deze informatie.

¹⁶⁹ JNA-I, bij de documenten in *Wolff en Deken* bevindt zich een geschreven copie van hun testamenten.

het herscheppingsproces en het historisch onderzoek. Het verleden had in haar opvatting een ontologische status, het bestond los van de *historica*/us. Het deed zich echter niet vanzelfsprekend noch volledig kenbaar voor. Afhankelijk van het subject dat gaat her-scheppen, dat een beeld gaat oproepen of tekenen, kon slechts een bepaalde zijde van het verleden gekend worden. Deze epistemologische twijfel, dus haar twijfel aan de volledige kenbaarheid van het verleden, kwam tot uitdrukking in haar positionele geschiedschrijving. Ze schreef geschiedverhalen als vrouw (feministe) vaak voor een vrouwelijk (feministisch) publiek over bepaalde vrouwen uit het verleden. Een dergelijke benadering stond haaks op de traditioneel gegroeide waarheidsclaims in de *praktijk* van de geschiedwetenschap.

Tegelijkertijd dreigde het feministisch engagement Naber te leiden tot een rigide ontologische positie. Vrouwen hadden een verleden, het was een historische realiteit die onafhankelijk van het menselijk kennen bestond, maar vergeten of verzwegen was. (Over de oorzaken van deze historische onzichtbaarheid zweeg ze.) Concurrerende visies bestrijden met historische bewijzen kan nieuw en creatief onderzoek stimuleren, maar kan evenzeer leiden tot naïef realisme. Daar is Naber niet aan ontkomen. Hoewel ze haar seksegebonden vertelpositie in de voorredes handhaafde, bracht ze authentieke documenten in stelling als onbedrieglijke sporen van het 'werkelijke' verleden. Ze trad met andere woorden als geschiedschrijfster naar de achtergrond. Deze aandacht voor bronnen paste in een eerder ingezette historiografische trend – die ook in IAV-kringen werd overgenomen – om amateurisme af te zweren en 'professioneel' onderzoek te bevorderen.

De consequentie van een dergelijke stellingname was voor *historicae* verreikend en paradoxaal. Hun voorgeschiedenis was immers heel anders dan die van *historici*. Vrouwen traden pas toe tot de geschiedwetenschap toen die institutioneel en inhoudelijk allang een moderne vorm had gekregen. Zij bootsten zoals elke 'leerling' hun 'meesters' en grote voorgangers na. Aangezien het *object* van de geschiedbeoefening mede wordt bepaald door de aanwezigheid van het *subject* (in dit geval de *historicus*), leerden zij dus een wetenschap waarin vrouwen als object afwezig of als stereotypen ingesloten waren. De (al of niet openlijke) identiteitspresentatie van *historici* – ook op grond van sekse – voltrekt zich immers in de geschiedbeoefening zelf, in 'het zich rekenschap afleggen van het verleden'. Door hun zwakke institutionele en discursieve positie waren *historicae* ook na hun toetreding tot het 'historisch bedrijf' nauwelijks in staat om het proces van historische beeldvorming door de geschiedwetenschap te beïnvloeden. In hun haast om afstand te nemen van emancipatiepropaganda en amateurisme verwierpen zij ook nog het traject dat geschiedschrijfsters in de negentiende eeuw hadden afgelegd en bevestigden daarmee onbedoeld hun marginale representatie in de historiografische canon. Hoezeer Naber historische romans kon waarderen, ook zij bepleitte 'professioneel' onderzoek naar vrouwen en continueerde de historisch gegroeide sekse-genremarkeringen van de negentiende eeuw. Zodoende schoof ook zij de kennis over historische vrouwenfiguren, die voornamelijk opgeslagen lag in de literaire historiografie, in feite terzijde.

Hoewel Nabers levensbeschouwing uit verschillende elementen bestond (liberaal-protestants, nationaal-orangistisch en feministisch), was het feminisme doorslaggevend voor haar kijk op het historisch proces. Consistent in haar denken daarover is zij echter zeker niet geweest.

Vanuit haar feministisch engagement beoordeelde zij onderscheiden fasen in de vooruitgang van de mensheid. In dit vooruitgangdenken was het verleden alleen belangrijk voor het heden. Het verleden zelf was dood. Het feminisme inspireerde haar echter ook tot het postuleren van een transhistorische vrouwelijke identiteit, waarmee zij het contact tussen haar lezeressen en de historische vrouwen tot stand bracht. Deze identiteit had een vergelijkbare functie als de nationale identiteit in de geschiedschrijving van Blok. Ten behoeve van zijn *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* gebruikte hij het begrip 'volk' dat een continuïteit moest oproepen en alle politieke, religieuze en sociale tegenstellingen overbruggen. Het begrip omvatte katholieken en protestanten, burgers en arbeiders, prins- en staatsgezinden.¹⁷⁰ Nabers nadruk op continuïteit – die op gespannen voet stond met haar strijdbare vooruitgangdenken in politieke betogen – leidde tot de constructie van een vrouwelijke afstammingslijn van oudtantes en nichtjes, die tegelijkertijd de mannelijke narratieve structuur van de geschiedwetenschap blootlegde.

Historie en Vrouwen-Leven fungeerden in Nabers werk met andere woorden enerzijds als een anti-historische spanning, anderzijds als een vruchtbare symbiose. De contemporaine gerichtheid op vrouwen leidde haar af van een historiserende aanpak, deed haar het overeenkomstige meer beklemtonen dan het vreemde van het verleden. Toch werkte juist de pool 'vrouwenleven' als een zoeklicht op de patrilineaire grondslag van de geschiedwetenschap en vormde een uitdaging tot nieuw historisch onderzoek. Haar opvattingen over vooruitgang en continuïteit werden echter niet door historici gedeeld. Een nieuwe benadering is op *zichzelf* dan ook onvoldoende om aandacht te krijgen. Ze stelde zich bijvoorbeeld nooit extreem onorthodox op zoals Geyl met zijn Groot-Nederlandse ideeën. Deze onvermoeibare historicus beoogde een totale revisie van de vaderlandse geschiedenis en ging voortdurend in de polemiek met andere historici. Naber vulde met haar historische publikaties over vrouwen en feminisme heel concreet de geschiedenis aan, maar zij is nooit met historici een fundamentele polemiek over bepaalde thema's of interpretaties aangegaan. Zij maakte haar wensen in deze niet kenbaar. Het ontbrak haar misschien ook aan voldoende gezag en institutionele status om een serieus debat aan te kunnen gaan. Het kan zijn dat zij geen expliciete wetenschapskritiek durfde te formuleren, omdat zij negatieve reacties van historici (of andere wetenschappers) verwachtte. Zo onwaarschijnlijk was dat niet. Mede daardoor bleef haar feministisch-historisch werk een separaat corpus, een stil en toch zo welsprekend verwijt aan de toenmalige geschiedwetenschap.

170 Tollebeek, *De toga*, 91. Het begrip 'volk' was echter te vaag als synthetiserend concept voor zijn 'Nationalbiographic'.

Slotbeschouwing

'Wij zijn allen voortgekomen uit de toga van Fruin', zo noteerde Jan Romein in 1948.¹ Op grond van mijn onderzoek in dit proefschrift kom ik tot de conclusie dat deze bewering op zijn minst problematisch is, als we kijken naar het aandeel van vrouwen in de zich professionaliserende geschiedbeoefening. Immers, wie zijn deze 'wij'? In hoeverre gaat deze metafoor van de toga ook op voor *historicae*?

Met deze studie wilde ik laten zien dat het sekse-onderscheid een regulerende factor is geweest bij de institutionele en inhoudelijke vormgeving van de geschiedwetenschap. De relatieve 'Geschiedtslosigkeit' van vrouwen zou met name door het professionaliseringsproces (in Nederland tussen 1860 en 1948) versterkt zijn. Uit deze doelstelling zijn twee hoofdvragen afgeleid: ten eerste in hoeverre de professionalisering of verwetenschappelijking mede geconstitueerd werd door de discursieve uitsluiting van vrouwen en wat de oorzaken daarvan waren; ten tweede of de vrouwenbeweging een 'eigen' stem binnen en/of buiten de geschiedwetenschap heeft voortgebracht en op welke wijzen zij als collectief een *specifieke* omgang had met het verleden bij de creatie van veranderende en eventueel tegenstrijdige identiteiten. Om deze vragen te beantwoorden heb ik het leven en werk van Johanna Naber enerzijds gerelateerd aan de geschiedschrijving van enkele toonaangevende historici en de groep promotae (1904-1948); anderzijds is haar betekenis en rol in de historische produktie van de eerste feministische golf nader bepaald.

Voordat ik overga tot de beantwoording van de hoofdvragen in twee afzonderlijke paragrafen, evalueer ik eerst enkele methodische problemen die in het inleidend hoofdstuk zijn gesignaleerd. Dat is op de eerste plaats de representativiteitskwestie. Aan de ene kant heb ik gekeken naar de professionaliseringseffecten van de geschiedbeoefening voor (geschied)schrijfsters als groep, hun (re-)acties en de manieren waarop de stemmen van deze vrouwen werden gehoord en 'gesmoord'. Centraal stond de kracht van een historiografisch vertoog op *macroniveau* en de pogingen van verschillende vrouwen om daarin door te dringen. Aan de andere kant heb ik me verdiept in de mentale wereld van één historica om op *microniveau* na te kunnen gaan hoe de uitsluiting (en insluiting) in de praktijk in zijn werk ging en op welke wijzen zij aan vrouwen een stem in de geschiedenis trachtte te geven.

Leven en werk van Johanna Naber bleken een verhelderende casus voor mijn onderzoeksvragen te zijn. Zij bewoog zich in enkele academische genootschappen waar zij bekende historici en letterkundigen ontmoette. In de vrouwenbeweging

1 Romein, 'Een halve eeuw', 246. Motto bij Tollebeek, *De toga*.

behoorde zij tot de vooraanstaande ideologen en politieke strategen, zij het dat zij niet zoveel gewicht in de schaal legde als bijvoorbeeld Aletta Jacobs. Deze institutionele positie ging gepaard met een tomeloze publikatiedrift van historische artikelen en boeken, een geschiedschrijving die niet alleen de interne dynamiek van de vrouwenbeweging stimuleerde maar ook op eigenzinnige wijze bijdroeg aan het verruimingsproces van de historische wetenschap.

Naber had echter zo haar 'eigen-aardigheden'. Zij kon natuurlijk nooit de vertolkster van een hele groep *historicae* en feministes zijn. Om de vertekeningen van deze vertolking op het spoor te komen, heb ik in de presentatie van mijn leeswijzen van haar werk getracht om recht te doen aan het unieke van haar denken over religie, feminisme, economische zelfstandigheid, oorlog en vrede, burgerlijke status, huwelijk en seksualiteit. Ten aanzien van deze onderwerpen liepen de meningen van feministes tijdens de eerste golf soms heftig uiteen.² Dat zij elkaar desondanks konden vinden op gemeenschappelijke actiepunten – denk aan de vriendschap tussen de pacifistische Rosa Manus en de oudliberale Johanna Naber – was een prestatie op zich. Het was van belang deze verschillen op te sporen en te plaatsen in de context van die tijd om zodoende Nabers openlijke en verborgen opvattingen over deze kwesties in haar geschiedbeoefening zichtbaar te maken en te begrijpen. Op deze manier kon ik ook de stiltes in haar eigen teksten traceren³ en de beperkingen van deze casus aangeven.

Naber wilde over uiteenlopende onderwerpen haar zegje doen en menig historisch moment heeft ze zo voor de toekomst aan de vergetelheid ontrukkt. Ook maakte ze in haar werk haar subjectpositie als vrouw, feministe of hugenote op uitdagende wijze kenbaar. Ze streed dus 'met open vizier' om vrouwen een stem in de geschiedenis te geven. Toch speelde ook het 'verzwijgen' in haar presentatie een betekenisvolle rol. In haar boeken en artikelen ontbraken de stemmen van gescheiden vrouwen, prostituées, ongehuwde moeders en pacifistes.⁴ Haar zwijgen over de seksueel autonome vrouw was haast pijnlijk, gezien het feit dat zij biografische portretten van feministes schreef die tegen de gereguleerde prostitutie en vrouwenhandel ageerden. Het is verder de vraag wat de gevolgen zijn geweest voor de historische beeldvorming in het algemeen en de huidige beoefening van vrouwengeschiedenis in het bijzonder dat Naber in haar gedenkboeken en in haar 'Proeve' de vrouwen*vn*edesbeweging praktisch negeerde. Op deze punten dienen onderzoeker(ster)s haar werk zeer kritisch te bestuderen.

Een ander probleem – een bekende aporie – bij de waardering van het werk van *historicae* als groep betreft de vraag of het mogelijk en zinvol is om historici

2 Jansz stelt dat de consensus in de vrouwenbeweging (tot 1912, het eindjaar van haar onderzoek) vrij groot was. Alleen op het gebied van de arbeidsverdeling tussen de seksen in het gezin zouden de meningen tussen zgn. ethische en dogmatische feministen uiteenlopen. Uit mijn onderzoek blijkt een breed scala aan verschilpunten. De kritiek van Everard op Jansz' conclusie deel ik volledig, cf. Everard, 'De woede'.

3 Braidotti, *Beelden*, o.a. 236 en Mak, 'Verkenning', 176-181.

4 Ik ga er niet vanuit dat ik alle verzwegen stemmen heb opgespoord. Een andere lezer(es) zal er wellicht nog meer ontdekken.

van het vrouwelijk geslacht op één noemer te brengen, zonder tegelijkertijd hun marginaliteit te continueren. Deze kwestie komt aan de orde in de hiernavolgende paragraaf, waarin ik zal ingaan op de eerste hoofdvraag van dit onderzoek.

7.1 Johanna Naber en andere historicae: historiografie en sekse

– ‘Waarde Dr Nijland, ik zie daar dat uw groote werk over Bellamy verschenen is en kan niet nalaten u daar uit *collegiaal* medegevoel over te komen feliciteren. Wat eene voldoening na zoo langen arbeid! Maar gaat het u als mij, dan is het in het eerst toch ook eene groote leegte, als men zulk werk uit handen legt. (Johanna Naber aan Aleida Nijland, 25-2-1918) – ⁵

Vol zelfvertrouwen presenteerde de briefschrijfster zich hier als collega van Aleida Nijland. Omgekeerd hebben academische vrouwen Naber niet altijd als zodanig beschouwd. De VVAO bewaakte de academische identiteit streng. Het duurde twintig jaar eer deze vereniging het buitengewoon lidmaatschap mogelijk maakte voor vrouwen die zich wetenschappelijk hadden onderscheiden zonder in het bezit te zijn van een academische graad. De bijna tachtigjarige Naber was in 1938 de eerste. De drang om zich als belangengroep van *academicæ* te presenteren was in het begin kennelijk te groot om de toelatingseisen te versoepelen. Academische vrouwen waren veelal trots op hun titel en identificeerden zich eerder met hun mannelijke collegae dan met intellectuele vrouwen zonder graad.⁶ Deze houding kwam voort uit een fundamentele onzekerheid. Voor wat betreft de Nederlandse geschiedwetenschap was immers de intrede van historicae bepaald geen eenvoudige en enkelvoudige stap geweest.⁷ Hun erkenning als *collegae* verliep ook daarna uiterst moeizaam en grillig. Als onwennige buitenstaanders zochten zij hun weg in de historisch-wetenschappelijke gemeenschap: zowel de organisatie van het historisch bedrijf als de constructies van het verleden die daar werden gegeneereerd, stonden onverschillig en soms zelfs regelrecht vijandig ten aanzien van vrouwen. Slechts heel geleidelijk durfden zij hun ‘legitieme portie’ van het nationale erfgoed op te eisen.

Relatieve afwezigheid van geschiedschrijfsters

In professionaliseringsprocessen kunnen in het algemeen verschillende typen uitsluiting onderscheiden worden.⁸ In het geval van de geschiedbeoefening spreek ik liever van profileringsstrategieën die zich zowel direct als indirect op grond van sekse voltrokken en de ‘Geschiedtslosigheid’ van vrouwen in belangrijke mate hebben veroorzaakt.

5 UBL, LTK 2124, getypte briefkaart Naber aan Aleida Nijland, 25-2-1918. Zij verwees naar Nijlands studie *Leven en werken van Jacobus Bellamy* (1928). Cursivering MG.

6 Cott, *The grounding*, hfst. 7 ‘Professionalism and feminism’.

7 Dit blijkt ook uit de studie van Bosch naar vrouwen in het hoger onderwijs tussen 1878 en 1948 in Nederland. Zij laat zien dat academische vrouwen in deze periode als ‘migranten’ voortdurend over hun plaats en prestige in de wetenschap moesten onderhandelen.

8 Over professionaliseringstheorieën cf. ook Bervoets, *Oprvoeden*, 12.

De eerste, directe strategie in de tweede helft van de negentiende eeuw had betrekking op de controle over de zich vormende beroepsgroep van historici. Geen enkel artikel uit de wet op het Hoger Onderwijs in Nederland verbood het studeren van vrouwen aan de universiteit en geen letter in de reglementen van de genootschappen maakte vrouwelijk lidmaatschap onmogelijk, maar naar de geest van de regels werd dit in de praktijk tot aan de eeuwwisseling wel als zodanig uitgelegd. Daarnaast was het voor hen ingewikkeld om zelfstandig te reizen naar archieven en bibliotheken. Aan de toenemende eis van bronnenonderzoek en het vergaren van wetenschappelijke kennis konden vrouwen – die volgens sommigen van nature een te partijdig verstand voor ‘ware’ historiografie bezaten – zodoende moeilijk voldoen. Vermoedelijk om deze redenen én vanwege de aantrekkingskracht van de romanvorm bestond een groot deel (zo niet het grootste) van de historische publikaties van vrouwen van 1860 tot circa 1900 uit historische romans.

De tweede, indirecte strategie betrof de demarcatie van genres, waardoor een dichotome en hiërarchische verhouding tussen mannelijke en vrouwelijke geschiedbeoefenaren ontstond: *geschiedwetenschappers* versus *schrijfsters* van historische romans en biografieën. Met de komst van Fruin emancipeerde de geschiedbeoefening zich namelijk niet alleen van het geloof en de politiek, maar ook van de literatuur. De nadruk op empirie, onpartijdigheid en waarheid leidde ertoe dat kennis in bepaalde vormen gepresenteerd moest worden waarbij controleerbaarheid van gegevens en helderheid van betoog voorwaarden waren. Vandaar dat historische romans en drama’s als genres in de geschiedwetenschap steeds meer werden gewantrouwd. Omdat fictie en literatuur tot het ‘vrouwelijk’ domein van emoties en esthetiek gerekend werden en de *wetenschap* alleen voor mannen open stond, betekende de verbanning van de literatuur uit de geschiedenis een genre- én seksemarkering.

De derde, meest onzichtbare profileringsstrategie stond in verband met de totstandkoming van definities als ‘moderne geschiedwetenschap’ en ‘professionele historicus’. Om de eerder genoemde aporie op een zinvolle manier te benaderen – dus het gebruiken van de categorie ‘historicae’ zonder tegelijkertijd hun marginaliteit en ‘anders-zijn’ te continueren – is het van belang om dergelijke definities te onderzoeken als constructies van betekenissen die ter wille van specifieke doeleinden en belangen in een bepaalde tijd en context zijn ontstaan. Deze historisch gegroeide kennisopvattingen en tradities bepalen en legitimeren op den duur de identiteit van een wetenschapsgebied. De eenmaal ingenomen posities en gevestigde reputaties beschermen de bezitters ervan – in dit geval de historici – tegen kritiek, waardoor de betreffende discipline een gesloten karakter dreigt te krijgen.⁹

De praktijk van de geschiedbeoefening raakte in de periode 1860-1948 hecht verbonden met de organisatie van de geschiedwetenschap. De historisch-wetenschappelijke infrastructuur werd opgebouwd door mannelijke ‘amateur-historici’, die zich dankzij deze inspanningen rond 1890 als professionals konden presente-

ren. Zij bezetten niet alleen de machtscentra van het historisch bedrijf, maar bepaalden ook welk verleden onderzocht en beschreven moest worden en bewaakten als de 'mannen van het vak' de discipline-eisen: op basis van nauwgezet en kritisch bronnenonderzoek diende de geschiedschrijving onpartijdig de optimale waarheid van het nationale verleden weer te geven. De keuzen voor historische thema's en de meningsverschillen over interpretaties bleken echter ingegeven door de politieke voorkeuren van deze historici. De constructie van relevant verleden betekende in grote trekken de projectie én de bevestiging van hun bestaan als burgers. Omdat zij geen politieke rechten bezaten, konden vrouwen als niet-burgers geen dragers van historische verandering zijn. Zij hadden geen subjectstatus én waren uitgesloten van hun nationale nalatenschap. In de moderne geschiedwetenschap werd de notie van de universele mens belichaamd door een mannelijke actor.

Langzaam maar zeker tekende het profiel van de beroepshistoricus zich af: een rationeel, onpartijdig, professioneel opgeleid en enkelvoudig mannelijk kensubject dat in principe het hele verleden vertegenwoordigde en zo waarheidsgetrouw mogelijk als woordvoerder optrad van het relevante verleden. Deze definitie – die tot stand kwam in een seksspecifiek proces – veronderstelde 'de vrouw' met haar neiging tot verbeelding en fantasie als buitenstaander, als het negatief van de heroïsche waarheidszoeker die met mannelijke kracht en passie zijn eenzame historische arbeid verrichtte. De definitie wortelde ook in de veronderstelde steun van echtgenotes, dochters, zusters en vrouwelijke assistenten.¹⁰

Afwezigheid blijkt dus, evenmin als aanwezigheid, absoluut. Er is sprake van een verwijzingsrelatie. Definities dragen altijd merktekens van verleden en uitgesloten elementen en anticiperen op toekomstige elementen.¹¹ Naast alle *afwezigheid* zijn vrouwen in de tweede helft van de negentiende eeuw op twee manieren ook *aanwezig* geweest in de geschiedbeoefening: als schrijfsters van historische romans, drama's en biografieën, en als hulpjes op de achtergrond van de 'professionele' historicus in de onprofessionele context van het huisgezin.

Rond 1900 waren de institutionele barrières geslecht en konden vrouwen als *historicae* op de voorgrond treden. Maar het sekse-onderscheid in de geschiedwetenschap verdween daarmee niet. Enkele historici trachtten vrouwen nog rechtstreeks te ontmoedigen (Blok) of te boycotten (Samuel Muller). Zij beschouwden de geschiedwetenschap en 'de vrouw' als antagonistische categorieën. De uitsluiting werd echter vaker symbolisch gecontinueerd. Behalve 'een man van het vak' was de historicus ook een veroveraar van bronnenbuit of een sprookjesprins. De bewakers van het vak bleven de wetenschappelijke geschiedbeoefening als een mannelijke onderneming beschrijven in termen van eer, roem en erotiek. De vrouwelijke

10 Zie de rede van Beets in 1870 over de eenzame wetenschapper die door zijn echtgenote weer tot leven geroepen wordt in hfst. 3.3. George Eliot beschreef deze 'samenwerking' prachtig in *Middlemarch*. Dorothea assisteerde haar echtgenoot Casaubon bij zijn megalomane speurtocht naar de 'allesomvattende' methode van alle wetenschappen. Voor een dergelijke werkrelatie van Jules Michelet en zijn vrouw cf. Smith, 'Historiography'; voor Augustin Thierry en zijn vrouw cf. Tollebeek, 'Madame Augustin Thierry'.

11 Van der Haeghe, *In het spoor*, 103-105.

metafoor voor de historiografische activiteit leek de androcentrische gerichtheid te rechtvaardigen: de muze Clio diende veroverd, bevrijd of gewekt te worden, terwijl de geschiedenis van mannen en mannelijke instituties (vergezeld van universele claims) opgedolven werd. Vrouwen die zich bekwaamden als *historicae*, werden alleen als 'historici' erkend als zij deze geschiedschrijving continueerden. Door te experimenteren met nieuwe invalshoeken of onderwerpen, zoals een geschiedenis van het feminisme, riskeerden zij een verlies van de 'wetenschappelijke' status.

Relatieve aanwezigheid van historicae, in het bijzonder van Naber

In 1898 kon Johanna Naber vier historische boeken aanbieden voor de leeszaal van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, de gebeurtenis die het begin vormde van haar feministisch-politieke loopbaan.¹² Tot dan toe had zij min of meer in afzondering geleefd en kwam haar geschiedkundig werk tot stand in de huiselijke kring onder begeleiding van haar vader. Na de tentoonstelling betrad ze de politieke arena en streed zij voor de sociaal-economische en juridische zelfstandigheid van vrouwen in haar hoedanigheid als journalist, persvoorlichter, propagandist, organisator van feministische congressen, bestuurslid van vrouwenverenigingen en politieke partijen, en natuurlijk als *historica*. Deze periode van intensief feministisch bestuurs- en propagandawerk duurde circa vijftienvintig jaar; ook daarna bleef ze haar mening over vrouwenzaken tot op hoge leeftijd ventileren via artikelen en brochures.

Het jaar 1898 markeerde tevens haar toegang tot de academische wereld, want toen werd zij voorgedragen als lid van de Maatschappij van Nederlandse Letterkunde. Naber mocht op grond van haar sekse niet van haar ouders aan de universiteit studeren, maar tegen dit lidmaatschap werd niet meer geprotesteerd. Ten opzichte van gerenommeerde *historici* stelde ze zich beschoornd op. Van hun kant reageerden de professoren wisselend. Blok en Colenbrander gedroegen zich soms weinig collegiaal; Brugmans en Japikse stimuleerden haar. Hoe vooraanstaand haar positie *als vrouw* in de geschiedwetenschap was, blijkt uit een vergelijking van haar carrière met die van professioneel opgeleide *historicae*.

Vanaf circa 1889 volgden vrouwelijke studenten de colleges van Fruin. Florence Baudet en Leonie van Nierop waren in 1904 en 1905 de eerste vrouwen die in Nederland op een historisch onderwerp promoveerden. Tot en met 1948 promoveerden 82 vrouwen op een historisch onderwerp (exclusief het postume proefschrift). Maar nog voordat een promovenda een historisch proefschrift had verdedigd, werden Johanna Naber, Marie de Man en Lucie Miedema – alle drie zonder universitaire graad – in 1901 lid van het Historisch Genootschap. Ook andere genootschappen hadden zich inmiddels opengesteld. Hoewel vrouwen nu een formele subjectstatus hadden verworven, stonden zij in de onderzoeksperiode 1860-1948 vrijwel allemaal buiten de kringen van gezaghebbende *historici*. Zij werkten meestal in het onderwijs, de bibliotheek of het archiefwezen. Een uitzon-

12 Het vijfde boek was haar *Handleiding bij het kunstnaaldwerk*.

dering vormde Elizabeth Visser die hoogleraar werd. Dit gebeurde echter pas in 1947, bovendien bevond haar specialisme zich aan de rand van de geschiedwetenschap. Ook bestuurlijk verkeerden vrouwen in de laagste regionen van de hiërarchie van het historisch bedrijf. Tot 1948 vervulde geen enkele vrouw een bestuurlijke functie in het HG. Wel hadden enkele vrouwen in andere besturen zitting: Johanna Naber in de Maatschappij van Nederlandse Letterkunde; Leonie van Nierop en Jane de Jongh in het NEHA en IISG.

Naber behoorde dus tot een selecte groep vrouwen die de institutionele sekse-segregatie van de geschiedwetenschap doorbrak. Ze was in de eerste helft van de twintigste eeuw ook een van de produktiefste historicae. Geen van de onderzochte promotae kon op dat moment op een vergelijkbaar historisch oeuvre bogen. Niet voor niets gingen er in de jaren dertig stemmen op om haar een ere-doctoraat te verlenen. Om onbekende redenen werd dit plan niet doorgezet.

Ondanks hun academische status werden de historicae uit dit onderzoek regelmatig gewezen op hun sekse-identiteit, op hun 'anders-zijn'. Een van de grootste dilemma's voor historicae was volgens Scott, hoe zij moesten reageren op de houding van mannelijke historici die enerzijds sekseverschillen ontkenden en anderzijds sekseverschillen bevestigden.¹³ De inhoud van het historisch onderzoek en het geschiedenisonderwijs, en de sociale organisatie van de geschiedbeoefening in onderzoeksinstituten en onderwijsinstellingen reflecteerden deze tegenstrijdige boodschap. Zo doceerden historici rond de eeuwwisseling dezelfde leerstof aan beide seksen, namelijk de geschiedenis van politieke instellingen, terwijl vrouwen op dat moment daarin geen rol speelden omdat zij geen kiesrecht bezaten. Verschillen tussen de seksen in historische ervaringen werden dus op dit niveau ontkend. Aan de andere kant werden ze weer bevestigd doordat historicae vrijwel niet in besturen van genootschappen of leidinggevende functies van onderwijs- en onderzoeksinstituten terecht kwamen. Dat vrouwen minder en anders aangesproken werden op hun academische identiteit dan mannen, ondervond bijvoorbeeld Hartgerink-Koomans die als studerende moeder door Gosses weinig gewaardeerd werd.¹⁴ De meeste historicae profileerden zich daarom zo min mogelijk als vrouwen en zoveel mogelijk als professionals. In hun artikelen en boeken plaatsten zij – net zoals historici – hun voornaam meestal niet bij hun achternaam. Omdat zo hun sekse-identiteit onzichtbaar bleef en 'de man' als model voor de moderne historicus bleef fungeren, werd met deze schijnbaar sekse-neutrale presentatie toch het beeld gecontinueerd dat vrouwen geen geschiedenis schreven. Daarnaast heeft de zwakke institutionele positie van historicae er mede voor gezorgd dat hun geschiedschrijving buiten de historiografische canon viel. Toegang tot de historische beeldvorming in school- en handboeken kregen zij in ieder geval niet.

13 Scott, 'American', 182.

14 Dat de nauwe samenwerking met mannelijke historici voor vrouwen nadelig kon zijn voor hun wetenschappelijke carrière, blijkt uit de lotgevallen van Suzanne Febvre-Dognon en Lucie Varga, twee begaafde historicae in de omgeving van Lucien Febvre. Cf. Davis, 'Women', Schöttler, *Lucie Varga*, Smith, 'Histonography', 35.

Een onmiskenbaar eigen geluid

Om de regulering van sekse als historische categorie in de geschiedwetenschap ook *inhoudelijk* te analyseren, heb ik het werk van één historica geanalyseerd. We zagen dat de protestants-liberale Johanna Naber in de voetsporen trad van de 'grote' historici. Zij schaarde zich onder de toga van Fruin en sloot zich aan bij zijn liberaal-positivistische onpartijdigheidsleer die tot uitdrukking kwam in een conciliante nationale geschiedschrijving met Oranje als bovenpartijdig nationaal symbool. Daarnaast gaf zij gehoor aan de oproep van Kernkamp om de historische thematiek te verbreden en de negentiende eeuw te bestuderen. Met haar sociaal-culturele benadering van de geschiedenis (in plaats van de politiek-institutionele), en haar nationale studies over de Franse tijd heeft ze dit verruimingsproces in thema én periode ondersteund. Haar historiografische positie was in die zin goed vergelijkbaar met de epigonen van Fruin: Kernkamp, Brugmans en Colenbrander. Naber verlegde echter ook de grenzen van de Nederlandse historiografie.

Vanuit haar feministisch engagement corrigeerde zij de bewaarders van de nationale overlevering met haar biografieën van Oranjeprinsessen en -vorstinnen, en andere nationale vrouwenfiguren uit de elite. In de tijd dat vrouwen nog geen burgerrechten bezaten, eiste zij het erfdeel van het vaderland voor hen op. Met haar geschiedschrijving wilde ze 'bewijzen' dat vrouwen een constructief aandeel in de totstandkoming van de nationale identiteit hadden gehad. Hoewel Naber enerzijds de dominante geschiedschrijving reproduceerde waarin met de begrippen volk, verzet en vooruitgang de geschiedenis van mannen werd verteld, verruimde zij anderzijds het dominante historiografische perspectief vanuit de feministische invalshoek. Daarnaast vormde haar historisch werk over wegbereidsters en de vrouwenbeweging een geheel nieuw thema in de toenmalige geschiedschrijving. Voor zover ik kon nagaan was zij destijds de enige historica in Nederland die zoveel en zo consequent over de geschiedenis van *vrouwen* publiceerde en een plaats inruimde voor de geschiedenis van het *feminisme* als beweging. Haar oeuvre getuigde van openlijk feministisch engagement in onderwerpskeuze en stijl: als vrouw schreef zij over 'vrouwengeschiedenis' hoofdzakelijk voor lezeressen. Een dergelijke seksegebonden subjectpositie betekende feitelijk een kritiek op het geprivilegieerd mannelijk kensubject dat een geschiedschrijving voortbracht met mannen als betekenisdragers en vrouwen als een betekenisloze, statische categorie – een geschiedschrijving echter, met universele pretenties. Zij hief de a-temporaliteit van vrouwen op en plaatste hen in het domein van de *res historiae*. 'Kernkamp bracht iets nieuws', constateerde H.A. Ritter in 1943.¹⁵ Naber deed het niet minder, maar erkenning van historici kreeg ze daarvoor nauwelijks.

15 Tollebeek, *De toga*, 181.

7.2 Johanna Naber en de feministische geschiedschrijving van de eerste golf: een mislukte doorbraak?

– ‘Het schrijven van een *Geschiedenis van het Nederlandsche Feminisme* is geen werk voor mij of voor iemand mijner tijdgenooten. Wij staan het nog te na om het reeds in zijn geheel te kunnen overzien, om het in zijn consequenties reeds ten volle te kunnen schatten. Dat is werk voor wie na ons komen. Wat voorshands noodig is, dat is de *herinnering* aan het met de bereiking van zijn doel voorbij gegane Feminisme levendig te houden.’ (Johanna Naber, *Wat heeft het Feminisme der Nederlandsche Vrouw gebracht, wat mag het daarom van deze verwachten?* 1934)

Op het dieptepunt van de economische depressie toen de overheid de arbeid van vrouwen nog meer aan banden trachtte te leggen, schudde de vijfenzeventigjarige historica een jongere generatie wakker door te vertellen over haar ervaringen ‘als eene overtuigde aanhangster’ van het feminisme. De herinnering aan deze in haar ogen voltooide fase uit de vrouwenbeweging levend houden, dááaraan gaf zij op dat moment prioriteit. Naber rekende zichzelf tot die afgesloten fase en meende dat een geschiedenis van het Nederlandse feminisme beter door niet-betrokkenen op een later tijdstip geschreven kon worden.¹⁶

Uit andere opmerkingen blijkt dat ze haar biografische publikaties over wegbeleidsters, de twee feministische gedenkboeken en de chronologische lijst van de vrouwenbeweging als bouwstenen voor deze geschiedenis zag. Het leek bijna een depreciatie van eigen werk. Naber realiseerde zich echter goed dat de conflicten in de vrouwenbeweging gemakkelijk via de toeëigening van de geschiedenis voortgezet konden worden. Afstand en onpartijdigheid dienden in acht genomen te worden, juist bij een geschiedschrijving die zo verbonden was met een beweging. Ongeveer een vierde van haar boeken en artikelen handelde over de geschiedenis van het feminisme als thema. Daarnaast interpreteerde ze diverse andere historische onderwerpen vanuit een feministische invalshoek. De tweede hoofdvraag, in hoeverre dit werk te zamen met andere publikaties een zelfstandige feministische geschiedbeoefening vormde, zal ik nu trachten te beantwoorden.

Kijken we naar de externe criteria van een specifieke geschiedbeoefening – het bestaan van publikaties en beoefenaren op een bepaald historisch terrein in een zekere geïnstitutionaliseerde vorm –, dan is het antwoord gematigd positief. Er was sprake van een bescheiden hoeveelheid publikaties over de geschiedenis van de vrouwenbeweging: vanaf 1883 tot 1948 verschenen circa veertig bundels en monografieën – waaronder vijf proefschriften¹⁷ – en ruim honderd brochures en artikelen in tijdschriften. Deze historionografie werd gestimuleerd door historische exposities, optochten en andere manifestaties in de vrouwenbeweging. Na 1898 kwam de produktie goed op gang. De auteurs waren voornamelijk vrouwen die veelal geen historische opleiding genoten hadden. Grootste leverancier was Naber

16 Mogelijk dacht zij aan Jane de Jongh die op dat moment het voornemen had om over de geschiedenis van de vrouwenbeweging een boek te schrijven. Cf. Den Hartog, ‘*Waar mijn schrijftafel*’, 16.

17 De proefschriften waren van Jacob Bouten (1921) en Jan Dozy (1933), in de proefschriften van Suzanna Wolzogen Kuhr (1914), Annie Romein-Verschoor (1935) en Wietsche Schilstra (1940) stond het feminisme minder centraal. Cf. lijst met historische dissertaties en de literatuurlijst.

die met haar nadruk op continuïteit een bezielde verband wilde leggen in de vrouwenbeweging om een sociale eenheid tot stand te brengen. Met een beroep op het verleden trachtten verschillende – soms conflicterende – groepen een identiteit van de vrouwenbeweging te grondvesten en te mobiliseren door de herdenking van pioniersters, gebeurtenissen en plaatsen in rituelen en tradities. Het grafmonument van Trui Bosboom-Toussaint, de herdenking van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, de monumentale bank van Jeltje de Bosch Kemper, de plaquette op het huis van Aletta Jacobs of het standbeeld van Wilhelmina Drucker fungeerden als min of meer vanzelfsprekende *lieux de mémoire*. Een voorbeeld van bewust manipuleren met de geschiedenis was de pseudo-historische *Spiegel Historiae van Vrouwen* in 1931. Van de kant van de wetenschap was er sprake van enige stimulans. Zo had Gerrit Kalff zijn vrouwelijke studenten aangespoord om de geschiedenis van de vrouwenbeweging te onderzoeken. Onder de 82 promotie beelden zich echter weinig voortrekkers van een dergelijk inhoudelijke vernieuwing. Uit hun publicaties blijkt wel dat zij minstens één artikel of boek wijdden aan vrouwen-geschiedenis of de geschiedenis van een wegbereidster.¹⁸

Vanuit de vrouwenbeweging werd daarnaast geprobeerd om door middel van documentatie en archiefvorming onderzoek naar vrouwen en het feminisme te institutionaliseren. Al in een vroeg stadium spande Naber zich in voor een feministisch-historische infrastructuur. Zij was in 1935 niet toevallig een van de oprichtsters van het IAV, de instelling die, mede ondersteund door Posthumus, in haar ogen de garantie vormde voor het behoud van het feministisch erfgoed en de wetenschappelijke bestudering ervan. Uit de motivatie voor de oprichting en de activiteiten bleek een drang om onderzoek naar vrouwen en de vrouwenbeweging op verantwoorde én zelfstandige wijze te institutionaliseren. Naber zelf hoopte dat het *Jaarboek van het IAV* een degelijk wetenschappelijk orgaan zou worden 'dat een geluid gaf, dat waard was, dat men er naar luisterde'.¹⁹

Het historisch onderzoek naar vrouwen en het feminisme ontwikkelde zich in Nederland echter geïsoleerd ten opzichte van de gevestigde geschiedwetenschap. Er zijn bijvoorbeeld ook pogingen ondernomen om de geschiedenis van de vrouwenbeweging in het onderwijs bekend te maken. Naar aanleiding van de vrouwententoonstelling in 1948 had de NVVGS aan 700 middelbare scholen een lesbrief over de geschiedenis van de 'bevrijding van het vrouwenleven' samengesteld. Drie jaar later wees deze vereniging in een brief aan de uitgeverij erop dat in de leerboeken voor het middelbaar onderwijs geen aandacht werd geschonken aan de vrouwenbeweging. Gezien de inhoud van de schoolmethodes in de jaren vijftig en zestig hebben deze acties weinig effect gehad. Dit was in de Verenigde Staten iets anders. Zo doceerde Mary W. Williams vanaf 1925 aan een 'women's college' twintig jaar lang een cursus over de geschiedenis van de vrouwenbewe-

¹⁸ Voorbeelden zijn Titia Geest die in 1955 de biografie *Madame de Charrière Een leven uit de 18de eeuw* publiceerde, en Gerda Kurtz met haar boek *Kenau Symonsdochter van Haarlem* uit 1957, waarin zij waarheid en mythe over deze heldin scheidde

¹⁹ IAV, veteranendoos nr 50, brief Naber aan IAV-bestuur 27-2-1937

ging. Tijdens het jaarlijkse congres van de American Historical Association in 1940 was bovendien een hele sessie aan vrouwengeschiedenis gewijd.²⁰ Hoewel sommige hoogleraren de geschiedenis van vrouwen en de vrouwenbeweging een interessant onderwerp vonden, was een dergelijke aandacht vanuit de gevestigde wetenschap in Nederland ondenkbaar. Binnen het Historisch Genootschap werd pas in 1992 met veel moeite een symposium over vrouwengeschiedenis georganiseerd.

Maar hoe zit het met de interne criteria van een 'eigen' feministische geschiedbeoefening: werden er specifieke begrippen en periode-indelingen gebruikt, was er sprake van wetenschapskritiek en onderlinge discussie? Bleef deze geschiedbeoefening steken in een legitimerende opstelling en een zoektocht naar heldinnen, of was er ook ruimte voor een kritische analyse van het eigen verleden? Het antwoord hierop is niet eenduidig.

De historische produktie begon met het genre van de inventarisaties van bereikte resultaten in de 'beweging van vrouwenrechten'. Omdat vrouwenorganisaties aan het einde van de negentiende eeuw inmiddels een eigen geschiedenis hadden, verschenen vervolgens gedenkboeken van deze organisaties en necrologieën van pioniersters. Diverse vrouwengroepen en woordvoersters voelden een dringende behoefte om hun verleden vast te leggen en hun collectieve herinnering levend te houden. Historische bezinning was voor hun identiteitspresentatie een noodzaak. In de vrouwenbeweging leefden twee soorten vragen die beide de specifieke omgang met het verleden beïnvloedden: wat kunnen 'wij als vrouwen' bijdragen aan de Nederlandse natie en wat is 'ons als vrouwen' ontvreemd? Ter legitimatie benadrukten vrouwenorganisaties in eerste instantie vooral hun bijdragen aan de vooruitgang, meestal van het Nederlandse volk. Vanaf 1900, met de toenemende concentratie op het vrouwenkiesrecht, werden tevens overzichtswerken gepubliceerd om vrouwen op te wekken op grond van het verleden hun burgerrechten op te eisen. Pas na de Eerste Wereldoorlog verschenen enkele uitgebreide biografieën van pioniersters waaruit meer distantie blijkt.

Aan de ene kant viel deze geschiedschrijving samen met het nationaal-orangistische kader van de gevestigde geschiedschrijving. Zo werden monarchistische gebeurtenissen aangegrepen voor feministische activiteiten waarbij een geschiedbeoefening in de vorm van exposities, bundels en gedenkboeken ontstond. Daarnaast was de feministisch-historische produktie ook verzuild. Woordvoersters uit verschillende levensbeschouwelijke hoek schreven over de historische bijdragen van katholieke, socialistische, protestantse en liberale vrouwen. Aan de andere kant zien we het internationale karakter van de vrouwenbeweging weerspiegeld in de geschiedschrijving. De ontwikkeling van de beweging in andere landen werd gevolgd en vergeleken met die van het eigen land. Met name Naber schreef biografieën en biografische portretten van enkele buitenlandse feministische pioniersters. Voorts verscheen een enkele maal een programmatische oproep om aan de geschiedenis van de vrouwenbeweging meer aandacht te schenken.

20 Goggin, 'Challenging, 778-779 en 786.

Met uitzondering van Naber werden bestaande historische thema's echter zelden expliciet vanuit een feministisch perspectief herschreven. Geschiedwetenschappers beschouwden de feministisch-historische publikaties ook nooit als een afzonderlijke categorie, zoals in dezelfde tijd gebeurde met de 'vrouwenromans' door literatoren.²¹ In tegenstelling tot de socialistische geschiedschrijving ontbraken in het feministische werk van Naber en andere historicae bovendien aanzetten tot theorievorming. Wel werden specifieke termen gebezigd als 'feminisme' en 'seksestrijd', en er ontwikkelde zich ook een discussie over het ontstaan en de fasering van de vrouwenbeweging. Maar de 'seksestrijd' werd bijna nooit, zoals de klassestrijd, als de motor voor het historisch proces gezien. Interessant is dat feministes in hun historische publikaties soms in debat met elkaar gingen over een collectieve vrouwelijke identiteit, zoals Clara Wichmann, Nettie Elias en Johanna Naber. De laatste poneerde een transhistorische vrouwelijke identiteit, waarmee zij ervaringen van nonnen uit de zeventiende eeuw verbond aan die van protestantse feministen uit de negentiende eeuw. In het licht van deze openhartige stellingname is het opmerkelijk dat Naber de gevestigde geschiedschrijving nooit openlijk verantwoordelijk heeft gesteld voor de marginale plaats van vrouwen in de geschiedenis. Trouwens in de hele onderzoeksperiode bleef een *systematische* aanval op historici van feministische zijde achterwege. Slechts mondjesmaat werd de historische onzichtbaarheid van vrouwen expliciet bekritiseerd, zoals in 1914 op milde toon door Suzanna von Wolzogen Kuhr en in 1936 scherper door Jane de Jongh.

Terwijl de doorbraak van de sociale en economische geschiedenis zich in het interbellum voltrok met Posthumus aan het hoofd als de onvermoeibare en gezaghebbende hoogleraar economische geschiedenis, stond de feministische geschiedschrijving geheel buiten de wetenschap. De oprichting van het IAV had wellicht kunnen leiden tot de erkenning van een zelfstandige geschiedbeoefening, maar dit gebeurde met te beperkte middelen en in een te laat stadium om succes te kunnen boeken. De Tweede Wereldoorlog deed vervolgens de rest. Dat neemt niet weg dat de historische produktie van de eerste feministisch golf van grote betekenis is geweest voor de betrokkenen zelf, met name bij de creatie van verschillende feministische en/of vrouwelijke identiteiten in de veranderende contexten. Zelden hadden vrouwen in een collectieve herinnering als actieve en autonome vrouwen een rol van betekenis gespeeld. In 'De Vaderlandse Herinnering' traden zij veelal op als achtergrondfiguren of als de stereotiepe 'heilige moeders' (Maria van Reigersbergh) en 'manwijven' (Kenau Hasselaer). De vrouwenbeweging van de eerste golf genereerde een collectieve nalatenschap waarin vrouwen zichzelf als daadkrachtige strategen en politica's de hoofdrol gaven. Hoewel er zeker sprake was van een 'eigen feministisch geluid', kunnen we van een specifieke geschiedbeoefening in de zin van een subdiscipline, zoals de economische en sociale geschiedenis indertijd, niet spreken. Nederlandse feministen, onder wie Naber het meest pregnant, trachtten het 'betekenisloze' verleden van vrouwen binnen het domein van het relevante verleden te trekken. Het perspectief van de vrouwelijke

seks en de geschiedenis van het feminisme werden echter niet tot het verruimingsproces van de geschiedwetenschap gerekend.

Mede dank zij Nabers inspanningen werd het erfgoed van de eerste feministische golf bewaard. Als feministe gaf zij een historisch fundament aan de vrouwenbeweging in haar tijd en hielp ze de herinnering aan vrouwenorganisaties en pioniersters levend te houden. Tegelijkertijd doorbrak zij als historica de traditionele historische interpretatiekaders. Ze zorgde ervoor dat vrouwen zich konden identificeren met 'geschiedenis', omdat zij consequent de vrouwelijke seks in haar geschiedschrijving op de voorgrond stelde en óók een beroep op lezeressen deed. Haar werk vormde een interessant alternatief voor de gedachteloze reproductie van stereotypen over vrouwen en bood haar publiek de gelegenheid voor een andere positiebepaling tot het verleden dan gebruikelijk. Met deze benadering verduidelijkte ze bovendien dat de geschiedwetenschap gegrondvest was op de ervaringen en de betekenisgeving van mannen. Deze vernieuwing voltrok zich door toevoegingen van thema's en verruiming van perspectieven. Daarnaast maakte zij met andere schrijfsters en historicae een einde aan de institutionele uitsluiting van vrouwen in academische genootschappen, en inspireerde ze andere (potentiële) historicae. Toch sprak en schreef zij, zoals eerder gesteld, gedeeltelijk voor 'dove-mans' oren'. In de geschiedwetenschap kregen alleen haar publikaties, die binnen het raamwerk van de Leidse school pasten, het keurmerk van wetenschappelijkheid. Haar feministisch-historisch werk werd er noch gezien, noch gewaardeerd. Via het boek *Van moeder op dochter*, dat sterk steunde op haar inzichten en veertig jaar lang het enige overzichtswerk van de Nederlandse vrouwenbeweging bleef, beïnvloedde ze indirect echter wel tweede golf-feministen. Langs deze weg maakte ze tot op zekere hoogte *school*, al was het dan zonder toga.

Hoewel de grote rechtlijnige verhalen over heden en verleden niet langer aanneemelijk zijn en de opvatting dat betekenissen geconstrueerd worden bijna gemeengoed is, impliceert deze erkenning allerm minst dat historische kennis irrelevant geworden is. Ik meen in deze studie de oorzaken van de marginale representatie van vrouwen in de historiografische canon verhelderd te hebben en heb daarbij getracht om mijn betoog zo inzichtelijk mogelijk te presenteren. Het contrast tussen de relatief grote groep 'professionele' historicae uit de onderzoeksperiode en hun discursieve marginalisering noopt tot bezinning. Deze groep heeft niet kunnen voorkomen (net zo min als Johanna Naber) dat vrouwen als 'object' een marginale plaats in dominante historische voorstellingen bleven innemen en dat vrouwen als 'lezeres' slechts oppervlakkig kennis konden nemen van hun verleden. Wanneer mensen of groepen niet of zeer beperkt inzicht in hun verleden krijgen, wanneer zij nauwelijks een dialoog met het verleden aan kunnen gaan, is de kans des te groter dat een historische beeldvorming gebaseerd op mythen en stereotypen macht over hun zelfbeeld en handelen uitoefent. Historische reflectie, in welke vorm dan ook, en identiteit zijn volgens Angehrn nooit van elkaar te scheiden.²² Afgezien van

de psychische en sociale gevolgen van deze 'Geschichtslosigkeit' voor vrouwen, heeft deze situatie ook een negatieve en zichzelf versterkende uitwerking op de door Tollebeek en Verschaffel zo bepleite historische interesse.²³ Zelfs Fruin, die de onpartijdige geschiedbeoefening hoog in het vaandel had, liet zich verleiden tot anachronische vertekeningen van historische vrouwen. Overigens was hij nooit zo onbehouden in zijn normatieve uitspraken over 'Vaderlandse Heldinnen' als bijvoorbeeld Bilderdijk die Jacoba van Beieren voor 'Henegouwse lichtekooi' uitschold, of zoals Nuyens die Margaretha van Parma 'een h.....kind' (hoerenkind) noemde.²⁴ De studie van de geschiedenis leidt niet automatisch tot 'wijsheid' of maatschappelijk nut, omgekeerd is het langdurig bestaan van blokkades van een 'historische omgang met het verleden' voor een specifieke groep – in dit geval vrouwen – ongunstig voor een 'studie van het verleden om het verleden'.²⁵

'De' geschiedenis *sprekt met vele stemmen*, aldus Lorenz.²⁶ Omdat de machtsverhoudingen in een wetenschapsgebied de validering van kennis beïnvloeden, is het van cruciaal belang om een harmonische uitwisseling van uiteenlopende wetenschappelijke gezichtspunten te organiseren, zo kan een pluralistische geschiedbeoefening ontstaan. Voorwaarde is wel dat de principiële gelijkwaardigheid van geldigheidsuitspraken alleen gegarandeerd kan worden als normatieve uitgangspunten en identiteitspresentaties door betrokkenen geëxpliciteerd worden.²⁷ Dan kunnen de stemmen in het grote koor van de geschiedwetenschap ter afwisseling eens afzonderlijk worden gehoord en komen de alt en sopranen misschien meer tot hun recht. De herwaardering van Johanna Naber in de huidige geïnstitutionaliseerde beoefening van vrouwengeschiedenis, heeft haar in elk geval opnieuw een krachtig geluid gegeven. In zoverre heeft de feministische geschiedschrijving van de *tweede golf* wel voor een doorbraak gezorgd. Of haar stem tot een esthetische dan wel historische ervaring leidt, of haar buitenstaanderspositie andere kennis over de Nederlandse historiografie oplevert, daarover kan nu tenminste gereflecteerd en zo nodig geoordeeld worden.

23 Tollebeek en Verschaffel, *De vreugden*, 109.

24 De Schryver, *Historiografie*, 310 en Jansen, 'Thijm', 251.

25 Terminologie van Tollebeek en Verschaffel, *De vreugden*, 87.

26 Lorenz, *De constructie*, 274. Cursivering Lorenz.

27 Kunneeman, *De waarheidstrechter*, 415-416.

Bijlage I

Bibliografie van Johanna W.A. Naber

Verantwoording

Deze bibliografie is gebaseerd op eigen waarneming van de vermelde werken. Daarnaast is gebruik gemaakt van het overzicht dat Johanna Naber zelf samenstelde en de bibliografie van Cora Vreede-de Stuers uit 1985.¹ Een andere ondersteuning voor deze herziene bibliografie vormde het door Naber handgeschreven register bij het blad *Vrouwenarbeid* dat zich in haar persoonlijk archief bevindt. Kleine artikelen en één niet ondertekende bijdrage konden zo worden getraceerd.

Voor de titelbeschrijvingen van Nabers boeken is zoveel mogelijk de authentieke titelpagina gevolgd. Behalve de titel zijn opgenomen de tekenaars en tekenaresen van illustraties, de namen van degene die een voorrede schreef, de naam van genootschappen en commissies die tot uitgave van het boek besloten, en eventuele opdrachten. Voorts wordt het aantal pagina's genoemd. Op deze wijze krijgt men een beeld van het uiterlijk van het boek. Tevens is aangegeven welke informatie Naber bij haar auteursnaam vermeldde. Dikwijls ondertekende zij haar publikaties met 'lid van het pers-comité', 'afgeev. van', 'oud-bestuurslid van' of 'Feministe'. Deze gegevens zeggen iets over de doelgroep waarop zij zich richtte.

Inconsequente afkortingen bij de auteursnaam en fouten in de titel zijn letterlijk overgenomen, spelling en interpunctie zijn gehandhaafd.

Binnen een verscheersjaar zijn de titelbeschrijvingen als volgt geordend: eerst eigen boeken en andere afzonderlijke uitgaven, dan de bijdragen in boeken, tijdschriften, kranten, week- en maandbladen. Niet opgenomen zijn gedrukte toespraken in tijdschriften en kranten die door journalisten zijn bewerkt, en circulaire, oproepen en manifesten van groepen waarvan Naber deel uitmaakte.

Van de volgende bladen was Johanna Naber (mede-)redacteur

- * *Vrouwenarbeid* (1898)

Ondertitel: *Orgaan van de Vereeniging Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid. Uitgave der Afdeling 'Letteren en Wetenschap'*
(redacteur)

- * *Maandblad van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht* (1900-1919)
(mederedacteur van 1909 tot 1910)

- * *De Nederlandsche Vrouwenlijds* (1914-1915)

Ondertitel: *Naar aanleiding van de Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'*, wijziging ondertitel

¹ Geheime testament Naber, 3-6-1937 waarin staat 'het door mij opgemaakte bibliografisch overzicht mijner geschriften. Dit overzicht bevindt zich in het JNA. Cf. Vreede-de Stuers, *Johanna W.A. Naber*. Aanvullend speurwerk bleek dringend nodig. Vele titels van artikelen, brochures en gewijzigde herdrukken van bundels en boeken ontbraken, andere waren onjuist of onvolledig vermeld.

september 1914 *Centraal Blad voor de Nederlandsche Vrouw in Moederland en Kolonien*
(mederedacteur van maart 1914 tot september 1914)

- * *Orgaan van den Nationale Vrouwenraad van Nederland* (1918-1921)
(mederedacteur vanuit het dagelijks bestuur van de raad gedurende de hele periode)

Verklaring van de cijfercode voor de auteursnaam

Anoniem (0)
Rechindis (pseudoniem van Johanna Naber) (1)
Johanna W A Naber (2)
Johanna Naber (3)
Joh Naber (4)
Joh W A Naber (5)
J W A (6)
Mej Naber (7)
Johanna W A N en Joh W A N (8)
Johanna N A Naber (e a verkeerd geschreven auteursnamen) (9)

- 1 1887 01 (2)
Rechindis Handleiding bij het Kunstnaaldwerk Met 73 figuren tusschen den tekst en twee uitslaande platen Bekroond door de Algemeene Nederlandsche Vrouwenvereniging 'Tesselschade' Opdracht 'Aan mijne moeder' Haarlem, De Erven F Bohn (211 p)
- 2 1888 01 (1)
'Kunstnaaldwerk' Bespreking van E Lefébure, *Broderies et dentelles* Bibliothèque de l'enseignement des Beaux-Arts A Quantin, editeur, *De Huisvrouw Weekblad voor dames*, 28 juli
- 3 1890 01 (2)
Kracht in zwakheid Het beeld van Angelique Arnauld, Abdis van Port-Royal, 1591-1661 Met eene voorrede van A Loosjes, Leeraar in de Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam Amsterdam, FW Egeling (219 p)
- 4 1890 02 (1)
'De tentoonstelling van meesterwerken der textiele kunst in het Muntgebouw te Amsterdam', *Het Nieuws van den Dag*, 19 mei
- 5 1891 01 (2)
'Iets over het Patroontekenen', *Art et Industrie Tijdschrift gewijd aan de bevordering der kunstnijverheid in Nederland* 1, pp 11-12
- 6 1892 01 (2)
Kracht in zwakheid (vervolg) De laatste tijden van Port-Royal, 1661-1711 Met een uittreksel uit de brievenverzameling Amsterdam, FW Egeling (224 p)
- 7 1893 01 (2)
Rechindis Handleiding bij het Kunstnaaldwerk Met 73 figuren tusschen den tekst Bekroond door de Algemeene Nederlandsche Vrouwenvereniging 'Tesselschade' Tweede herz druk. Haarlem, De Erven F Bohn (213 blz)
- 8 1894 01 (1)
'Het borduren met den platten steek', *Het Nieuws van den Dag*, 22 april

- 9 1895 01 (0)
'Eugénie de Coucy, hertogin van Reggio', *Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde (TGLV)* 10, pp. 73-89.
- 10 1895 02 (0)
'Eugénie de Coucy, hertogin van Reggio' (vervolg), *TGLV* 10, pp. 139-151.
- 11 1895 03 (2)
'Eugénie de Coucy, hertogin van Reggio' (slot), *TGLV* 10, pp. 193-215.
- 12 1896 01 (2)
'Madame Campan. Jeanne Louise Henriëtte Genet 1752-1822', *TGLV* 11, pp. 279-292.
- 13 1896 02 (2)
'Madame Campan. Jeanne Louise Henriëtte Genet 1752-1822', *TGLV* 11, pp. 325-353.
- 14 1897 01 (2)
Naast de kroon. Renata van Frankrijk. Met Letters en Vignetten van Elisabeth Brandt. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink (171 p.).
- 15 1898 01 (2) en L. de Neve (Louise B.B.)
De vorstinnen van het Huis van Oranje-Nassau. Met een ets van P.J. Arendzen en 36 portretten in heliogravure en autotypie. Tekstversiering van T. van der Laars. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink (339 p.).
- 16 1898 02 (2) Redactrice
Vrouwenarbeid. Orgaan van de Vereeniging Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid (Vrouwenarbeid). Uitgave der Afdeling 'Letteren en Wetenschap'. Vignetten en afbeeldingen van Cornelia van der Hart. Amsterdam, H.J. Poutsma (gebonden uitgave 300 p.).
- 17 1898 03 (2)
'Onze Tentoonstelling en Haar Orgaan', *Vrouwenarbeid*, 9 juli, nr. 1, pp. 2-3.
- 18 1898 04 (2)
'Bespreking over vakopleiding voor vrouwen. Eerste dag.', *Vrouwenarbeid*, nr. 3, 14 juli, pp. 21-24.
- 19 1898 05 (2)
'Bespreking over vakopleiding voor vrouwen. Tweede dag.', *Vrouwenarbeid*, nr. 4, 16 juli, pp. 32-36.
- 20 1898 06 (2)
'Bespreking over vakopleiding voor vrouwen. Derde dag. Slot', *Vrouwenarbeid*, nr. 5, 19 juli, pp. 44-48.
- 21 1898 07 (5)
'Bespreking over maatschappelijk werk', *Vrouwenarbeid*, nr. 7, 23 juli, pp. 62-66.
- 22 1898 08 (2)
'Driedaagsche samenkomst tot bevordering der openbare zedelijkheid. Eerste dag', *Vrouwenarbeid*, nr. 10, 30 juli, pp. 87-90
- 23 1898 09 (5)
'Driedaagsche samenkomst tot bevordering der openbare zedelijkheid. Eerste dag (vervolg)', *Vrouwenarbeid*, nr. 11, 2 augustus, pp. 97-100.
- 24 1898 10 (2)
'Driedaagsche samenkomst tot bevordering der openbare zedelijkheid (slot)', *Vrouwenarbeid*, nr. 12, 4 augustus, pp. 104-108.

- 25 1898 11 (5)
'Afdeling Versierende Kunst', *Vrouwenarbeid*, nr. 12, 4 augustus, pp. 102-103.
- 26 1898 12 (5)
'Litteratuur in de afdelingen', *Vrouwenarbeid*, nr. 12, 4 augustus, p. 103.
- 27 1898 13 (2)
'Pension Salem', *Vrouwenarbeid*, nr. 14, 9 augustus, p. 122.
- 28 1898 14 (2)
'Bespreking over theosophie', *Vrouwenarbeid*, nr. 14, 9 augustus, p. 124.
- 29 1898 15 (2)
'Vierdaagsch onderwijs-congres. Eerste en tweede dag', *Vrouwenarbeid*, nr. 16, 13 augustus, pp. 137-140.
- 30 1898 16 (2)
'Vierdaagsch onderwijs-congres. Tweede en derde dag (vervolg)', *Vrouwenarbeid*, nr. 17, 16 augustus, pp. 146-148.
- 31 1898 17 (2)
'Vierdaagsch onderwijs-congres. Vierde en laatste dag', *Vrouwenarbeid*, nr. 18, 18 augustus, pp. 155-156.
- 32 1898 18 (2)
'Dienstboden-congres', *Vrouwenarbeid*, nr. 21, 25 augustus, pp. 177-178.
- 33 1898 19 (2)
'Samenkomst ter bespreking van den arbeid der vrouw in onze Indische bezittingen', *Vrouwenarbeid*, nr. 21, 25 augustus, pp. 178-180.
- 34 1898 20 (2)
'Dienstboden-congres. Slot', *Vrouwenarbeid*, nr. 22, 27 augustus, pp. 184-186.
- 35 1898 21 (2)
'Samenkomst ter bespreking van den arbeid der vrouw in onze Indische bezittingen. Tweede dag', *Vrouwenarbeid*, nr. 22, 27 augustus, pp. 186-188.
- 36 1898 22 (2)
'Ons Oranje nummer', *Vrouwenarbeid*, nr. 23, 30 augustus, pp. 189-190.
- 37 1898 23 (2)
'Onze koninginnen op onze Tentoonstelling', *Vrouwenarbeid*, nr. 24, 1 september, p. 197.
- 38 1898 24 (2)
'Samenkomst ter bespreking van den arbeid der vrouw in onze Indische bezittingen. Slot', *Vrouwenarbeid*, nr. 24, 1 september, pp. 202-204.
- 39 1898 25 (0)
'De verheffing onzer presidente in de orde van Oranje-Nassau', *Vrouwenarbeid*, nr. 25, 3 september, p. 206.
- 40 1898 26 (2)
'Bespreking over zieken- en wijkverpleging en hygiene op 1 en 2 september', *Vrouwenarbeid*, nr. 26, 8 september, pp. 217-219.
- 41 1898 27 (2)
'Bespreking over industriescholen voor meisjes op 4 september', *Vrouwenarbeid*, nr. 27, 10 september, pp. 227-228.
- 42 1898 28 (2)
'Congres voor moeders en opvoedsters. Eerste dag', *Vrouwenarbeid*, nr. 30, 17 september, pp. 251-252.

- 43 1898 29 (2)
'Algemeene vergadering der Nederlandsche Voedvrouwen-Vereeniging op 13 sept. in onze congreszaal', *Vrouwenarbeid*, nr. 31, 20 september, p. 253.
- 44 1898 30 (2)
'Congres voor moeders en opvoedsters. Tweede dag', *Vrouwenarbeid*, nr. 31, 20 september, pp. 258-260.
- 45 1898 31 (2)
'Algemeene ledenvergadering', *Vrouwenarbeid*, nr. 32, 22 september, pp. 265-267.
- 46 1898 32 (2)
'De sluiting onzer Tentoonstelling', *Vrouwenarbeid*, nr. 33, 24 september, pp. 275-276
- 47 1898 33 (5)
Naschrift bij het artikel van jonkvrouwe Anna van Hogendorp 'Mevrouw Josephine Butler en de Nederl. Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn', *Vrouwenarbeid*, nr. 36, 1 oktober, pp. 296-297, p. 297.
- 48 1898 34 (2)
'Ons laatste nummer', *Vrouwenarbeid*, nr. 36, 1 oktober, p. 300.
- 49 1899 01 (2)
bewerking van C. Ed. Taurel, *De aesthetiek der vrouwenhandwerken* (4de druk), met 167 afbeeldingen en één plaat. Haarlem, Tjeenk Willink (168 p.).
- 50 1899 02 (2)
'Letizia Ramolino. 1749-1836', in: *Onder Neerlands vlag. Album ter herdenking van het vijf en twintig jarig bestaan van den Nederlandschen Militairen Bond 1874-1899 met welwillende medewerking van Nederlandsche schrijvers en kunstenaars*. Amsterdam, Van Holkema & Warendorf, pp. 52-85.
- 51 1900 01 (2)
'Portret van Louise Juliana, Prinses van Oranje, Keurvorstin van de Paltz, 1576-1644', in: Jan ten Brink (red.), *Koningin Wilhelmina Album* (dl. IV). Leiden, E.J. Brill, pp. 1-64.
- 52 1900 02 (2)
bespreking van *De nuttige Handwerken voor Meisjes*, methodisch bewerkt ten dienste der Lagere School door A. Teunisse en A.M. van der Velden (6de geh. omgew. en verb. druk), *De Amsterdammer*, 4 februari.
- 53 1900 03 (3) Afgevaardigde voor Nederland van het pers-comité van den Internationalen Vrouwenraad
'De Internationale Vrouwenraad op de Parijsche Tentoonstelling', *De Amsterdammer*, 24 juni.
- 54 1901 01 (2)
Rechlinidis. Handleiding bij het kunstnaaldwerk. Met 76 figuren tusschen den tekst. Haarlem, De Erven F. Bohn, 3de herz. en verm. druk (244 p.).
- 55 1901 02 (2)
De borduurkunst. Met 43 figuren naar oorspronkelijke teekeningen. Groningen, J.B. Wolters (136 p.).
- 56 1901 03 (5) Schrijfster van 'Naast de Kroon'
Prinsessen van Oranje en hare Dochters in Frankrijk (met illustraties). Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon (189 p.).

- 57 1901 04 (2)
'Examens in de fraaie handwerken', *De Amsterdammer*, 6 januari.
- 58 1901 05 (2) Afgevaardigde voor Nederland v/h Pers-comité van den Internationalen Vrouwenraad
'Een memorandum van Mrs. Sewall', *De Amsterdammer*, 24 maart.
- 59 1902 01 (2)
Het college van Curatoren der Stads Armen Scholen (1797-1860) en de Openbare Werk- en Leerschool voor Meisjes te Amsterdam. Z.pl. (Amsterdam), z.u., z.j. (74 p.).
- 60 1902 02 (2)
De Nationale Vrouwenraad van Nederland (brochure van 12 p., overgedrukt van *De Amsterdammer* van 21 en 28 september).
- 61 1902 03 (2)
'Het Pers-Comité van den Internationalen Vrouwenraad', *Het Nieuws van den Dag*, 23 januari.
- 62 1902 04 (2) Afgev. voor Nederland v/h pers comité van den Int. Vrouwenraad
'Nationale Vrouwenraad van Nederland', *De Amsterdammer*, 30 maart.
- 63 1902 05 (2)
bespreking van Francis Swiney, *Het Ontwaken der Vrouw of De rol der Vrouw in de evolutie der menschheid*. Vertaald door Martina G. Kramers, *De Amsterdammer*, 17 augustus.
- 64 1902 06 (2)
'De Nationale Vrouwenraad van Nederland I', *De Amsterdammer*, 21 september.
- 65 1902 07 (2)
'De Nationale Vrouwenraad van Nederland II (Slot)', *De Amsterdammer*, 28 september.
- 66 1902 08 (2) Afgevaardigde voor Nederland v/h Pers-comité v/d Intern. Vrouwenraad
'Bericht van het pers-comité van den Internationalen Vrouwenraad', *De Amsterdammer*, 9 november.
- 67 1903 01 (2)
Oude en nieuwe kantwerken. Toelichtende tekst van Johanna W.A. Naber. Met een voorrede van E.A. von Saher. Haarlem, H. Kleinmann & Co. Met dertig platen.
- 68 1903 02 (2)
'Het College van Curatoren der Stads Armenscholen (1797-1860)', in: E. Moes (red.), *Amsterdamsch Jaarboekje*. Amsterdam, L.J. Veen, pp. 66-112.
- 69 1903 03 (2) Afgevaardigde voor Nederland i/h pers-comité v/d Internationalen Vrouwenraad
'Bericht van het pers-comité van den Internationalen Vrouwenraad', *De Amsterdammer*, 15 maart.
- 70 1903 04 (2)
'Eene reis naar onze Oost-Indische buiten-bezittingen', *De Amsterdammer*, 5 april.
- 71 1903 05 (2)
'Een bezoek aan het Aartsbisshoppelijk Museum te Utrecht', *De Amsterdammer*, 3 mei.
- 72 1903 06 (2)
bespreking van *Volledige handleiding voor het modern kunstbouduurwerk op de Le-*

westein's naaimachine en practisch zelfonderricht in het naaien en knippen van dames- en kinderkleding, De Amsterdammer, 24 mei.

- 73 1903 07 (2)
'Enkele bijzonderheden uit het een en dertigste jaarverslag der Algemeene Nederlandsche Vrouwenvereeniging "Tesselschade"', *De Amsterdammer*, 23 augustus.
- 74 1903 08 (2) Afgev. voor Nederland in het Pers-Comité voor den Int. Vrouwenraad
'Verslag over 1902 van het comité voor de wetten van den Internationalen Vrouwenraad I', *De Amsterdammer*, 27 september.
- 75 1903 09 (2)
'Verslag over 1902 van het comité voor de wetten van den Internationalen Vrouwenraad. II (Slot)', *De Amsterdammer*, 4 oktober.
- 76 1904 01 (2)
'Koningin Emma 1879-1904', *Eigen Haard*, 23 januari, pp. 53-58.
- 77 1904 02 (2)
bespreking *Sociale opleiding* door mevrouw M.G. Muller-Lulofs, *De Amsterdammer*, 21 februari.
- 78 1904 03 (2)
'De Vereeniging ter behartiging van de belangen van jonge meisjes en het congres voor kinderscherming I', *De Amsterdammer*, 13 maart.
- 79 1904 04 (2)
'De Vereeniging ter behartiging van de belangen van jonge meisjes en het congres voor kinderbescherming II (Slot)', *De Amsterdammer*, 20 maart.
- 80 1904 05 (2) Afgev. voor Nederland i/h Pers-comité v/d Intern. Vrouwenraad
'De 4de vijf-jaarlijksche samenkomst van den Internationalen Vrouwenraad, Berlijn 8-18 Juni', *De Amsterdammer*, 22 mei.
- 81 1904 06 (7)
Bericht van het Perscomité (zonder titel), in: *Nationale Vrouwenraad van Nederland (NVR). Vijfde Algemeene Vergadering (AV) op 6 April te Den Haag*. Amsterdam, pp. 21-23.
- 82 1904 07 (2)
'Het Wereldverbond voor Vrouwenkiesrecht', *Maandblad van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVK)*, 15 juli.
- 83 1904 08 (2)
'Een internationale vrouwenclub', *De Amsterdammer*, 2 oktober.
- 84 1904 09 (2)
'Een gymnasium voor meisjes te Keulen', *De Amsterdammer*, 23 oktober.
- 85 1904 10 (2)
'Indrukken van het internationale vrouwencongres', *De Gids* III, augustus, pp. 337-351.
- 86 1905 01 (2)
Geschiedenis van Nederland tijdens de inlijving bij Frankrijk, juli 1810-november 1813. Uitgegeven door Teyler's Tweede Genootschap (Nieuwe Reeks, dl. VI). Haarlem, De Erven F. Bohn (418 p. met 'Programma van Teyler's Tweede Genootschap te Haarlem voor het jaar 1905' van 8 p.).
- 87 1905 02 (2)
bespreking van *Stenographies Verslag van het Congres voor Kinderbescherming*, gehouden te 's Gravenhage 6-9 April 1904 op initiatief van den Nationalen Vrou-

- wenraad van Nederland. Amsterdam, W. Versluys, 1904 (500 p.), *De Amsterdammer*, 1 januari.
- 88 1905 03 (2) Afgev. voor Nederland i/h Pers-Comité v/d. Int. Vrouwenraad
'Bericht van het Pers-comité van den Internationalen Vrouwenraad', *De Amsterdammer*, 22 januari.
- 89 1905 04 (2)
'Vrouwenorganisaties in Amerika' (bespreking van een lezing van Aletta Jacobs), *De Amsterdammer*, 5 februari.
- 90 1905 05 (2) Secr.
Verslag afd. Amsterdam VvVK (zonder titel), *Maandblad VvVK*, 15 februari.
- 91 1905 06 (2)
'Mrs Charlotte Perkins Gilman', *De Amsterdammer*, 5 maart.
- 92 1905 07 (9) Membre pour les Pays-Bas du Comité de la Presse
'Chère Madame. Amsterdam, 7 avril 1905' (ingezonden) *Le Journal des Femmes. Organe du mouvement féminin*, 15 mei, p. 6.
- 93 1905 08 (2)
'Verslag mijner werkzaamheid als afgevaardigde voor Nederland in het Pers-comité van den Internationalen Vrouwenraad gedurende het jaar 1904', in: *NVR. Zesde AV op 12 en 13 April te Rotterdam*. Den Haag, pp. 21-25.
- 94 1905 09 (2) 1e Secretares
Verslag afd. Amsterdam VvVK (zonder titel), *Maandblad VvVK*, 15 april.
- 95 1905 10 (2)
Verslag afd. Amsterdam VvVK (zonder titel), *Maandblad VvVK*, 15 mei.
- 96 1905 11 (2) Afgevaardigde voor Nederland in het Pers-comité van den Int. Vrouwenraad
'Bericht van het Pers-comité van den Internationalen Vrouwenraad', *De Amsterdammer*, 4 juni.
- 97 1905 12 (2)
bespreking van *Velen wat Wils*, praktische wenken door A.C. van Manden, in samenwerking met Elise A. Haighton. Naaml Venn. 'Drukkerij Trio', Den Haag, *De Amsterdammer*, 9 juli.
- 98 1905 13 (2) Secr. der Afd.
'Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht', *De Amsterdammer*, 9 juli.
- 99 1905 14 (2) Afg. voor Nederland i/h Pers-comité v/d Internationalen Vrouwenraad
'Bericht van het pers-comité van den Internationalen Vrouwenraad', *De Amsterdammer*, 20 augustus.
- 100 1905 15 (2) Secr.
Verslag afd. Amsterdam VvVK (zonder titel), *Maandblad VvVK*, 15 november.
- 101 1905 16 (2)
'Voordracht van mr. S.G. Canes over de Kinderwetten', *De Amsterdammer*, 10 december.
- 102 1905 17 Dr. Aletta H. Jacobs en (2)
'Ons bezoek bij eenige heeren van de Chr. Hist. Kamergroep', *Maandblad VvVK*, 15 december.
- 103 1906 01 (2)
Van de Revolutie tot de Restauratie. Madame Campan, Eugénie de Coucy, Letizia Ramolino (met drie portretten). Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon (247 p.)

- 104 1906 02 (2)
bespreking van Sarah Tooley, *Florence Nightingale*. Vertaling van J.W. Onnen-Bongers. Uitgever H. Honig te Utrecht, *De Amsterdammer*, 7 januari.
- 105 1906 03 (2)
'Nieuwere litteratuur op het gebied der fraaie handwerken', *De Amsterdammer*, 11 februari.
- 106 1906 04 (2) 1e Secr.
Verslag afd. Amsterdam VvVK (zonder titel), *Maandblad VvVK*, 15 februari.
- 107 1906 05 (2)
'De positieve argumenten voor Vrouwenkiesrecht', *De Amsterdammer*, 11 maart.
- 108 1906 06 (2)
Verslag afd. Amsterdam VvVK (zonder titel), *Maandblad VvVK*, 15 maart
- 109 1906 07 (2) Afgev. voor Nederland in het Pers-comité van den Int. Vrouwenraad
'Bericht van het pers-comité van den Internationalen Vrouwenraad', *De Amsterdammer*, 15 april.
- 110 1906 08 (2)
'Verslag van de Afgevaardigde in het Internationale Perscomité', in: *NVR. Zevende AV op 25 en 26 April 1906 te Groningen*. Delft, pp. 70-73.
- 111 1906 09 (2)
'Schets van de geschiedenis der moderne Vrouwenbeweging', in: *NVR. Zevende AV op 25 en 26 April te Groningen*. Delft, pp. 80-89.
- 112 1906 10 (2)
'Uit de geschiedenis der Vrouwenbeweging in Denemarken', *De Amsterdammer*, 5 augustus.
- 113 1906 11 (2)
'Prinses Anna van Hannover als moeder', *De Vrouw en haar huis Geïllustreerd Maandschrift*, augustus-september, pp. 86-88.
- 114 1906 12 (2)
Zonder titel (kleine bijdrage), *Extra-Nummer van het Maandblad VvVK Ten gelegenheid van het 12 1/2-jarig bestaan der Vereeniging*, 9 september 1906.
- 115 1906 13 (2)
'Prinses Anna van Hannover als moeder', *De Vrouw en haar huis*, oktober, pp. 110-113.
- 116 1906 14 (2)
'Prinses Wilhelmina en hare dochter prinses Louise', in: F.J.L. Kramer, E.W. Moes en P. Wagner (samenst.), *Je Maintiendrai. Een boek over Oranje en Nassau* dl. II. Leiden, A.W. Sijthoff, pp. 229-260.
- 117 1906 15 (2) lid van het Int. Comité voor Vrouwenkiesrecht
'Het orgaan van den Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht', *De Amsterdammer*, 28 oktober.
- 118 1906 16 (2) Afgev. v. Nederland v.h. Pers-Comité v.d. Intern. Vrouwenraad
'Bericht van het Pers-Comité van den Internationalen Vrouwenraad', *De Amsterdammer*, 18 november.
- 119 1907 01 (2)
'Aan Mevrouw W. Wijnaendts Francken-Dyserinck' met een reactie van W.F.-D., *Maandblad VvVK*, 15 januari.

- 120 1907 02 (2)
 'Mrs. Dora Montefiore', *De Amsterdammer*, 17 februari.
- 121 1907 03 (2) Afgev. v. Nederl. i.h. Perscomité van den Int. Vrouwenraad
 'Bericht van het pers-comité van den Internationalen Vrouwenraad I', *De Amsterdammer*, 10 maart.
- 122 1907 04 (2) Afgev. v. Nederl. i.h. Perscomité van den Int. Vrouwenraad
 'Bericht van het pers-comité van den Internationalen Vrouwenraad II', *De Amsterdammer*, 17 maart.
- 123 1907 05 (2)
 'Verslag van de Afdeeling Nederland van het Pers-Comité van den Internationalen Vrouwenraad over 1907', in: *NVR. Achtste AV op 3 en 4 April 1907 te Amsterdam*. Den Haag, pp. 83-84.
- 124 1907 06 (2)
 'De 8ste Algemeene Vergadering van den Internationalen Vrouwenraad van Nederland', *De Amsterdammer*, 21 april.
- 125 1907 07 (2)
 'Is het streven naar Vrouwenkiesrecht van Christelijk standpunt te veroordeelen?', *Het Vaderland*, 25 mei.
- 126 1907 08 (2)
 'Is het streven naar Vrouwenkiesrecht van Christelijk standpunt te veroordeelen? (Door de schrijfster opgesteld in opdracht van de Hoofdredactie van het *Vaderland* met hare toestemming uit dat Blad overgenomen)', *Maandblad VvVK*, 15 juni.
- 127 1907 09 (2)
 'Is het streven naar vrouwenkiesrecht van Christelijk standpunt te veroordeelen? I', in: *Studie-Materiaal voor Vrouwenkiesrecht*. Uitgeg. door de VvVK. Amsterdam, F. van Rossen, pp. 113-118.
- 128 1907 10 (2)
 'De herdenking van het 25-jarig bestaan der Vereeniging ter behartiging der belangen van jonge meisjes', *De Amsterdammer*, 16 juni.
- 129 1907 11 (2) Afgev. v. Nederland i.h. Pers-Comité v.d. Int. Vrouwenraad
 'Bericht van het Pers-Comité van den Internationale Vrouwenraad', *De Amsterdammer*, 21 juli.
- 130 1907 12 (2)
 "'Jus Suffragii", *Orgaan van den Wereldbond voor vrouwenkiesrecht*', *De Amsterdammer*, 8 september.
- 131 1907 13 (2)
 'Moderne kloskant', *De Vrouw en haar huis*, november, pp. 190-196.
- 132 1908 01 (2) Oud-redactrice van *Vrouwenarbeid*, bekroond met de gouden medaille ter beschikking gesteld door H.M. de Koningin
Na tien jaren. 1898-1908. Herdenking der Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid. Met vijf foto's en vignetten van Cornelia van der Hart. Bandontwerp mw. L. Bachiene. Groningen, G. Römelingh & Co. (126 p.).
- 133 1908 02 (2) Schrijfster van *De Geschiedenis van Nederland tijdens de intijding bij Frankrijk*, met goud bekroond door Teyler's Tweede Genootschap.
Prinses Wilhelmina, gemalin van Willem V, prins van Oranje. Geïllustreerd onder toezicht van E.W. Moes, directeur van 's Rijks Prentenkabinet. Reeks 'Neder-

landsche Historische Bibliotheek' o.l.v. prof.dr. H. Brugmans, dl. II. Amsterdam, Meulenhoff & Co. (304 p.).

134 1908 03 (2)

bewerking van C.Ed. Taurel in leven Leeraar aan de Industrieschool te Amsterdam, *De aesthetiek der vrouwenhandwerken*. Bekroonde beantwoording van de door de Vereeniging 'Tesselschade' gestelde Prijsvraag: 'Kunst toegepast op vrouwelijke handwerken'. Met 37 Afbeeldingen en eene Wapenplaat. Haarlem, De Ervan F. Bohn, 5de, geh. herz. en verm. druk (179 p.).

135 1908 04 (2)

Van de Revolutie tot de Restauratie. Madame Campan, Eugénie de Coucy, Letizia Ramolino (met drie portretten). Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 2de druk (247 p.).

136 1908 05 (2) Afgev. v. Nederland i/h Pers-comité v/d Int. Vrouwenraad

'Bericht van het Pers-Comité van den Internationalen Vrouwenraad', *De Amsterdammer*, 12 januari.

137 1908 06 (2)

'De Vereeniging Thugater', *Belang en Recht Orgaan van de Vereeniging 'Thugater'*, februari, pp. 6-11.

138 1908 07 (2)

bespreking van Markies de Caumont La Force, *L'architrésorier Lebun, gouverneur de la Hollande. 1810-1813. Avec portrait*. Paris, Librairie Plon-Nourrit 1907, Museum. Maandblad voor philologie en geschiedenis, maart, pp. 221-224.

139 1908 08 (2) Namens het Centraal Comité, 1e Secr.

'Berichten', *Maandblad VvVK*, 15 april.

140 1908 09 (2)

'Verslag van mijne werkzaamheid als Afgevaardigde voor den Nationalen Vrouwenraad van Nederland in het Pers-comité van den Internationalen Vrouwenraad over het Vereenigingsjaar 1907-1908', in: NVR. *Negende AV op 21 April 1908 te Den Haag*. Den Haag, pp. 25-26.

141 1908 10 (2)

'Mrs. Carrie Chapman Catt. Om en bij het Internationaal Congres voor Vrouwenkiesrecht', *De Amsterdammer*, 10 mei.

142 1908 11 (2)

'Om en bij het Internationaal Congres voor Vrouwenkiesrecht II', *De Amsterdammer*, 31 mei.

143 1908 12 (2)

'Om en bij het Internationaal Congres voor Vrouwenkiesrecht III', *De Amsterdammer*, 5 juli.

144 1908 13 (2)

'Om en bij het Internationaal Congres voor Vrouwenkiesrecht IV', *De Amsterdammer*, 23 augustus.

145 1908 14 (8)

'Mrs Madge Donohoe' (aankondiging), *De Amsterdammer*, 8 november.

146 1908 15 (2) Afgev. voor Nederland in het Pers-Comité van den Int. Vrouwenraad

'Bericht voor het wetten-comité van den Internationalen Vrouwenraad', *De Amsterdammer*, 20 december.

- 147 1909 01 (2)
Overheersching en Vrijwording Geschiedenis van Nederland tijdens de inlijving bij Frankrijk juli 1810-november 1813 Nieuwe uitgaaf, geïllustreerd onder toezicht van E W Moes, directeur van 's RijksPrentenkabinet Met goud bekroond door Teyler's Tweede Genootschap Haarlem, H.D Tjeenk Willink & Zoon Portretten en afbeeldingen in de tekst (345 p)
- 148 1909 02 (2)
Wegbereidsters Elizabeth Fry Florence Nightingale Josephine Butler Priscilla Bright Mac Laren Groningen, G Romeligh & Co Bandomslag en vignet Cornelia van der Hart, met vier portretten (339 p)
- 149 1909 03 (2) en L de Neve (Louise B B)
De vorstinnen van het huis van Oranje-Nassau Nieuwe uitgaaf Met 37 portretten van vorstinnen in photogravure en autotypie Haarlem, H D Tjeenk Willink & Zoon (350 p) (met een naschrift van Johanna W A Naber, pp 334-348)
- 150 1909 01 (2)
 'Open brief aan eene Afdeelingsscretares', *Maandblad VvVK*, 15 januan
- 151 1909 02 (2)
 'Frau Hennette Furth' (aankondiging), *De Amsterdammer*, 17 januan
- 152 1909 03 (2) Afgev v Nederland i/h Perscomité v/d I VR
 'Bericht van het Pers-Comite van den Internationale Vrouwenraad', *De Amsterdammer*, 7 maart
- 153 1909 04 (2)
 'Verslag van het lid voor Nederland in het Pers-Conmité van den Internationalen Vrouwenraad over 1908/1909', in *NVR Tiende AV op 14 April 1909 te Anhem* Den Haag, pp 68-69
- 154 1909 05 (7)
 (zonder titel) gepubliceerde toespraak bij de 25e jaarvergadering van de Nederlandschen Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn, in *Gedenkboek Vijf en twintig jaren arbeids van den Nederlandschen Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn*, bewerkt door mw douainere Beelaerts van Blokland-Kneppelhout en jonkvrouwe A van Hogendorp Groningen, G Romeligh & Co, z j, pp 121-131
- 155 1909 09 (0)
 'De verantwoordelijkheid der Moeder ten opzichte van de Wetgeving', *Maandblad VvVK*, 15 mei
- 156 1909 10 (2)
 'De Geschiedenis der Vrouwenkiesrechtbeweging', *Maandblad VvVK*, 15 september
- 157 1909 11 (2)
 bespreking van *Jus Suffragii*, Orgaan van den Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht, onder redactie van Martina G Kramers, Rotterdam, *De Amsterdammer*, 19 september
- 158 1909 12 (9)
 bespreking van Ds Js Bootsma en Jonkvrouwe H B de la Bassecour Caan, *Het werk der Barmhartigheid* Beschrijving van de Stichtingen in Nederland en Nederlandsch-Indie, waar Chnstelijke Barmhartigheid geoefend wordt Js Bootsma, Den Haag, J C van Lanschot Hubrecht, *Het vakonderwijs in Ziekenverple-*

ging. Uitgave van de Nutscommissie voor Onderwijs. S.L. van Looy, Amsterdam, *De Amsterdammer*, 3 oktober.

- 159 1909 13 (2)
'In Memoriam' (Douairière Marianne Klerk-van Hogendorp), *Maandblad VvVK*, 15 oktober.
- 160 1910 01 (2)
Carolina van Oranje. Vorstin van Nassau-Weilburg, 1743-1787. Met platen en portretten. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon (163 p.).
- 161 1910 02 (2)
De Peetmoeders van prinses Juliana, Juliana van Stolberg en Louise de Coligny. Amsterdam, S.L. van Looy. Werken van de Maatschappij tot nut van 't algemeen, nr. 87 (33 p.).
- 162 1910 03 (2)
De School en het wetsontwerp tot regeling van de positie van vrouwelijke Rijks-ambtenaren en onderwijzeressen bij het openbaar lager onderwijs, die in het huwelijk treden. (Met wetsontwerp en memorie van toelichting, als bijlage). Amsterdam, S.L. van Looy. Uitgave van de Nutscommissie voor Onderwijs (24 p.).
- 163 1910 04 (2)
Het feminisme in zijnen modernen vorm van Christelijk standpunt beschouwd en vrouwenkiesrecht de consequentie daarvan. Groningen, G. Römelingh & Co. (30 p.).
- 164 1910 05 (2)
In memoriam van Florence Nightingale, 1820-1910. Groningen, G. Römelingh & Co. Vignetten van Cornelia van der Hart, en andere afbeeldingen en portretten in den tekst (73 p.).
- 165 1910 06 (0)
Florence Nightingale. Geschiedenis van een merkwaardige vrouw. Z.pl., z.j. (73 p.).
- 166 1910 07 (2)
bespreking van *Gedenkboek*. Vijf en twintig jaren arbeids van den Nederlandschen Vrouwenbond tot verhooging van het Zedelijk Bewustzijn, 1884-1910. Bewerkt door douairière Beelaerts van Blokland en jonkvrouwe A. van Hogendorp. Groningen, G. Römelingh & Co, *De Amsterdammer*, 23 januari.
- 167 1910 08 (2)
'Vakopleiding voor Meisjes', *De Amsterdammer*, 20 februari.
- 168 1910 09 (2)
bespreking van Anna Polak, *Het aandeel der vrouw aan het maatschappelijk werk ten onzent verricht*. No. 15 der goedkoope uitgaven van het Nationaal Bureau van Vrouwenarbeid, *De Amsterdammer*, 27 februari.
- 169 1910 10 (2)
'Vijf en twintig jaren arbeids', *De Vrouw en haar huis*, maart, pp. 327-329.
- 170 1910 11 (2)
'Het Internationaal karakter onzer Hedendaagsche Vrouwenbeweging', in: *NVR. Elfde AV op 5, 6 en 7 April te Den Haag*. Den Haag, pp. 21-29.
- 171 1910 12 (2)
'Verslag van de afgevaardigde voor Nederland in het Pers-Comité van den Intern. Vrouwenraad', in: *NVR. Elfde AV op 5, 6 en 7 april 1910 te Den Haag*. Den Haag, pp. 96-97.

- 172 1910 13 (2)
bespreking van *De Technieken van het Kunstnaaldwerk*, door I. van Emstede Winkler. S. van Looy, Amsterdam, 1910, *De Amsterdammer*, 7 augustus.
- 173 1910 14 (2)
'Het feminisme in zijnen modernen vorm van Christelijk standpunt beschouwd en vrouwenkiesrecht de consequentie daarvan', *De Gids* IV, oktober, pp. 70-94.
- 174 1911 01 (2)
Onze inlijving bij Frankrijk (juli 1810 - november 1813). Werken van de Maatschappij tot nut van 't algemeen, nr. 94. Amsterdam, S.L. van Looy (45 p.).
- 175 1911 02 (2)
Onze vorstinnen uit het Huis van Oranje-Nassau in het stadhouderlijk tijdperk, 2 dln. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 2de veel verm. en verb. druk (dl. I 254 p. en dl. II 166 p.).
- 176 1911 03 (2)
Rechtlindis. Het Kunstnaaldwerk. Met 75 figuren tusschen den tekst. Bekroond door de Algemeene Nederlandsche Vrouwenvereeniging 'Tesselschade'. Haarlem, De Erven F. Bohn, 4de herz. en veel verm. druk (278 p.).
- 177 1911 04 (2)
De opleiding onzer meisjes en het rapport van de staatscommissie voor de reorganisatie van het onderwijs. Groningen, G. Römelingh & Co. (brochure 42 p.).
- 178 1911 05 (2)
'Uit eene rede van mrs. Chapman Catt', *De Amsterdammer*, 28 mei.
- 179 1911 06 (2)
'Uit de campagna Romana', *De Vrouw en haar huis*, augustus, pp. 147-149.
- 180 1912 01 (2)
Elizabeth Wolff-Bekker 1738-1804 en Agatha Deken 1741-1804. Uitgegeven door Teyler's Tweede Genootschap (Nieuwe Reeks, dl. VIII). Haarlem, De Erven F. Bohn (343 p.).
- 181 1912 02 (2)
'De opleiding onzer meisjes en het rapport der Staatscommissie voor de reorganisatie van het onderwijs', *Viagen des tijds* 38, I, pp. 87-126.
- 182 1912 03 (2)
'De plaats van het Vak-Onderwijs in het Rapport van de Aaneenschakelings-Commissie', in: *NVR. Dertiende AV op 11 en 12 April 1912 te Alkmaar*. Den Haag, pp. 107-116.
- 183 1912 04 (2)
'Elizabeth Wolff en Agatha Deken in Frankrijk (Fragment)', *Onze Eeuw. Maandschrift voor Staatskunde, Letteren, Wetenschap en Kunst* 12, III, pp. 21-55.
- 184 1912 05 (7)
Toespraak over vrouwenkiesrecht (zonder titel), in: *Nederlandsche Vereeniging ter behartiging van de belangen der jonge meisjes. Mededeelingen. Verslag van de Twintigste AV op 7 Mei 1912, gehouden te Utrecht juni*, pp. 20-30.
- 185 1912 06 (2)
'Om en bij de Tentoonstelling "De Vrouw 1813-1913"', *De Amsterdammer*, 30 juni.
- 186 1912 07 (2)
'Vrijheid en zedelijkheid. Rede, uitgesproken door Johanna W.A. Naber op de

Jaarvergadering van den Ned. Vrouwenbond ter Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn, gehouden te Nijmegen, 30 Mei 1912', *Evolutie. Veertiendaagsch Blad voor de Vrouw*, 19 juni, pp. 43-45.

- 187 1912 08 (2)
'Vrijheid en zedelijkheid (Vervolg)', *Evolutie*, 3 juli, pp. 51-52.
- 188 1912 09 (2)
'Vrijheid en zedelijkheid (Slot)', *Evolutie*, 17 juli, pp. 58-59.
- 189 1912 10 (2)
'De Tentoonstelling "De Vrouw 1813-1913"', *Het Gilde-Blad. Orgaan van het jonge vrouwengilde* 4, december, nr. 2, pp. 1-5.
- 190 1912 11 (2)
'Joannes Anastasius Veluanus herdacht', *De Gids* IV, november, pp. 284-306.
- 191 1913 01 (2)
Is het streven naar Vrouwenkiesrecht van Christelijk standpunt te veroordeelen? (brochure afd. Middelburg VvVK, 8 p.).
- 192 1913 02 (2) Oud-Regentes der Openbare Werk- en Leerschool voor Meisjes te Amsterdam
De openbare werk- en leerschool voor meisjes te Amsterdam. Met vignetten van Cornelia van der Hart. Groningen, G. Römelingh & Co. (brochure van 24 p.).
- 193 1913 03 (2)
Van de Revolutie tot de Restauratie. Madame Campan, Eugénie de Coucy, Letizia Ramolino. Met drie portretten. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 3de druk (247 p.).
- 194 1913 04 (2) Oud-redactrice van *Vrouwenarbeid* en schrijfster van *Na tien jaren Om en bij de Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'*. Bandtekening mw. L. Bachienne, vignetten Cornelia van der Hart in de tekst (ills en grafiek in kleur) (bundel van eerder verschenen artikelen). Groningen, G. Römelingh & Co. (105 p.).
- 195 1913 05 (2)
Betje Wolff en Aagje Deken. Met goud bekroond door Teyler's Tweede Genootschap. Geïllustreerd door de schrijfster (ills., gegraveerde titelbladen, reproducties van portretten, en foto's). Reeks 'Nederlandsche Historische Bibliotheek' o.l.v. prof.dr. H. Brugmans, dl. VIII. Amsterdam, Meulenhoff & Co. (303 p.).
- 196 1913 06 (2)
Overheersching en Vrijwording. Geschiedenis van Nederland tijdens de inlijving bij Frankrijk Juli 1810-November 1813. Geïllustreerd onder toezicht van E.W. Moes. Met twee registers van persoons- en plaatsnamen. Met goud bekroond door Teyler's Tweede Genootschap. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 3de herz. uitgave (366 p.).
- 197 1913 06 (2)
Joan Melchior Kemper 1776-1824. Met één portret. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon (251 p.).
- 198 1913 07 (2)
Wat de tegenstelling 1813-1913 op onze tentoonstelling den vrouwen van Nederland te zeggen heeft. Rede, uitgesproken door Johanna W.A. Naber, op 3 Mei 1913, in de congreszaal van de tentoonstelling 'De vrouw 1813-1913'. Vignet van Cornelia van der Hart. Groningen, G. Römelingh & Co. (30 p.).

- 199 1913 08 (2)
'Om en bij de Tentoonstelling "De Vrouw 1813-1913" II', *De Amsterdammer*, 19 januari
- 200 1913 09 (2)
'Om en bij de Tentoonstelling "De Vrouw 1813-1913" (Slot)', *De Amsterdammer*, 26 januari
- 201 1913 10 (2)
'Elizabeth Wolff en Agatha Deken als opvoedsters', *De Vrouw en haar huis*, maart, pp 342-348
- 202 1913 11 (2)
'Elizabeth Wolff en Agatha Deken als opvoedsters (vervolg)', *De Vrouw en haar huis*, april, pp 379-384
- 203 1913 12 (2)
'De beteekenis van 1813', *De Fakkel* (orgaan van de Bond van Vrije Liberalen), 25 april
- 204 1913 13 (2)
'Om en bij de Tentoonstelling "De Vrouw 1813-1913" III Uit oude Modebladen', *De Amsterdammer*, 27 april
- 205 1913 14 (2)
'Om en bij de Tentoonstelling "De Vrouw 1813-1913" IV', *De Amsterdammer*, 4 mei
- 206 1913 15 (2)
'Om en bij de Tentoonstelling "De Vrouw 1813-1913" (Slot)', *De Amsterdammer*, 18 mei
- 207 1913 16 (2)
'Het bezoek van den Internationalen Vrouwenraad', *Nieuws van den Dag*, 19 mei
- 208 1913 17 (2)
'Enkele cijfers en beelden', *Het Nieuws van den Dag*, 25 juli
- 209 1913 18 (2)
'De catalogus', *Het Nieuws van den Dag*, 7 augustus
- 210 1913 19 (2)
'In Memoriam Emily Wilding Davison', *De Amsterdammer*, 17 augustus
- 211 1913 20 (2)
'Een keukenpraatje', *Het Nieuws van den Dag*, 21 augustus
- 212 1913 21 (2)
'Uit de schoolwereld van voor honderd jaar', *Het Nieuws van den Dag*, 8 september
- 213 1913 22 (2)
'Vragen en wenschen in de Afdeeling Onderwijs', *Het Nieuws van den Dag*, 19 september
- 214 1913 23 (2)
'Kerkliederen in den Franschen Tijd door vrouwen gedicht', *De Vrouw en haar huis*, oktober, pp 197-199
- 215 1913 24 (2)
'Laatste indrukken', *Het Nieuws van den Dag*, 28 september

- 216 1913 25 (2)
'Wat ontbrak', *Het Nieuws van den Dag*, 6 oktober.
- 217 1913 26 (2)
'De openbare werk- en leerschool voor meisjes te Amsterdam', in: *Van Vrouwenleven 1813-1913. Ontwikkelingsgang van het leven en werken der vrouw in Nederland en de koloniën*, ingeleid door Anna van Hogendorp. Groningen, G. Römelingh & Co., z.j., pp. 89-112.
- 218 1913 27 (2)
'Jaarverslag over het Buitenland. Uitgebracht door de Vice-Presidente', in: *NVR. Veertiende AV op 16 April 1913 te Den Haag*. Z. pl. (Den Haag), pp. 52-54.
- 219 1914 01 (2)
'De Gedenkschriften van Elizabeth Kemper', *De Nederlandsche Vrouwengids* 1, 1 maart, pp. 7-12.
- 220 1914 02 (2)
'Het adres van den Anti-suikeraccijnsbond aan Z.E. den Minister van financiën', *De Nederlandsche vrouwengids* 1, 16 maart, pp. 5-7
- 221 1914 03 (2)
'De Gedenkschriften van Elizabeth Kemper' (vervolg), *De Nederlandsche Vrouwengids* 1, 16 maart, pp. 10-13.
- 222 1914 04 (2)
'De Gedenkschriften van Elizabeth Kemper' (vervolg), *De Nederlandsche vrouwengids* 1, 1 april, pp. 41-45.
- 223 1914 05 (2)
'Internationale Berichten', *De Nederlandsche Vrouwengids* 1, 1 april, p. 48.
- 224 1914 06 (2)
'De Gedenkschriften van Elizabeth Kemper' (vervolg), *De Nederlandsche Vrouwengids* 1, 16 april, pp. 57-61.
- 225 1914 07 (2)
'De Gedenkschriften van Elizabeth Kemper' (vervolg), *De Nederlandsche vrouwengids* 1, 1 mei, pp. 71-73.
- 226 1914 08 (2)
'Uit de Litteratuur van den Dag', *De Nederlandsche Vrouwengids* 1, 1 mei, pp. 77-80.
- 227 1914 09 (2)
'De Gedenkschriften van Elizabeth Kemper' (vervolg), *De Nederlandsche vrouwengids* 1, 16 mei, pp. 87-91.
- 228 1914 10 (2)
'De Gedenkschriften van Elizabeth Kemper' (slot), *De Nederlandsche Vrouwengids* 1, 1 juni, pp. 104-109.
- 229 1914 11 (2)
'Uit de Litteratuur van den Dag', *De Nederlandsche Vrouwengids* 1, 16 juni, pp. 126-128.
- 230 1914 12 (2)
'Uit ingekomen Jaarverslagen', *De Nederlandsche Vrouwengids* 1, 1 juli, pp. 142-144.

- 231 1914 13 (2)
'In Memoriam Bertha von Suttner', *De Nederlandsche Vrouwengids* 1, 16 juli, pp. 158-159.
- 232 1914 14 (2)
'Boekbespreking. Het Gedenkboek der Tentoonstelling "De Vrouw 1813-1913"', *De Nederlandsche Vrouwengids* 1, 16 juli, p. 176.
- 233 1914 15 (2)
'Wat thans de Vrouwen doen', *Het Nieuws van den Dag*, 15 augustus.
- 234 1914 16 (2)
'De Tijdsomstandigheden', *De Nederlandsche Vrouwengids* 1, 16 augustus, pp. 177-178.
- 235 1915 01 (2)
'Bericht van den Fransche Vrouwenraad', *De Amsterdamer*, 24 januari.
- 236 1915 02 (2)
'De reis van Augusta van Uitenhage de Mist door de binnenlanden van Zuid-Afrika (1803-1804)', *Onze Eeuw*, 15, III, pp. 369-396.
- 237 1915 03 (2)
'De reis van Augusta van Uitenhage de Mist door de binnenlanden van Zuid-Afrika (1803-1804) (Slot)', *Onze Eeuw* 15, IV, pp. 86-107.
- 238 1916 01 (2)
'Levensbericht van Anna van Hogendorp, 1841-1915', in: *Levensberichten der Afgestorven Medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Bijlage tot de Handelingen van 1915-1916*. Leiden, E.J. Brill, pp. 59-104.
- 239 1916 02 (2)
'Een baanbrekerster', *De Hollandsche Huisvrouw. Veertiendaagsch blad voor vrouwenbelangen* 2, 4 mei.
- 240 1916 03 (2)
'De Urgentie-Raden', *De Hollandsche Huisvrouw* 2, 25 mei.
- 241 1917 01 (2)
Uit de diepte naar de hoogte (3 dln.): I *Renata van Frankrijk*. Met drie portretten (182 p.); II *Prinsessen van Oranje en hare dochters in Frankrijk*. Met vijf portretten en een geslachtslijst (206 p.); III *Paul Rabaut. 1716-1794*. Met één portret en één gefotografeerde gravure (239 p.). Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon.
- 242 1917 02 (2)
Van onze oud-tantes en tantes. Met zes portretten en één afbeelding. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon (301 p.).
- 243 1917 03 (5)
'Mevrouw M.W.H. Rutgers-Hoitsema', *De Hollandsche Huisvrouw* 3, 2 augustus.
- 244 1917 04 (2)
'Het "Tehuis Anette"', *De Hollandsche Huisvrouw* 3, 8 november.
- 245 1918 01 (2)
Het leven en werken van Jeltje de Bosch Kemper 1836-1916. Afbeeldingen en foto's in de tekst. Met naamregister. Uitgegeven in opdracht van de commissie voor het huldeblijk aan de nagedachtenis van jonkvrouwe Jeltje de Bosch Kemper. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon (257 p.).
- 246 1918 02 (0)
'Openingswoord der presidente voor de 19e Algemeene Vergadering op 4 en

- 5 April 1918', in: *NVR. Negentiende AV op 4 en 5 April te Amsterdam*. Amsterdam, pp. 37-39.
- 247 1919 01 (2)
'De Nederlandsche vrouw en het nationaal bewustzijn', in: *Verslag van het Nationaal Congres voor de weerkracht van het Nederlandsche Volk*. Den Haag, pp. 87-92.
- 248 1919 02 (2)
Openingswoord van de Presidente, *Openbare Avondvergadering op 22 April 1919 ter herdenking van het twintigjarig bestaan van den Nationalen Vrouwenraad* Z.pl. (brochure van 6 p.).
- 249 1919 03 (0)
'Openingswoord der presidente voor de 20ste Algemeene Vergadering van den Nationale Vrouwenraad van Nederland', in: *NVR. Twintigste AV op 23 en 24 April te Utrecht*. Amsterdam, p. 27.
- 250 1919 04 (0)
'Verslag van de Presidente aangaande onze Internationale betrekkingen', in: *NVR. Twintigste AV op 23 en 24 April te Utrecht*. Amsterdam, pp. 31-33.
- 251 1919 05 (2)
'Arentine C. Bicker- Wed. mr. J. Wertheim 7 October 1839-7 October 1919', *Het Nieuws van den Dag*, 6 oktober.
- 252 1919 06 (2)
'In memoriam Arentine C. Bicker, wed. mr. J. Wertheim, 7 Oct. 1839 - 17 Oct. 1919', *De Amsterdammer*, 25 oktober.
- 253 1919 07 (9) Pres.
'Openingswoord voor de Vergadering van het Algemeen Bestuur op 18 October 1919', *Orgaan van den NVR van Nederland* 1, 15 november, pp. 2-5.
- 254 1920 01 (2)
Prinsessen van Oranje in Duitschland. Met vier portretten. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon (275 p.).
- 255 1920 02 (2)
'De internationale taak der vrouwenbeweging in de naaste toekomst', *Orgaan van den NVR van Nederland* 1, 15 januari, pp. 1-3.
- 256 1920 03 (2)
'De Vrouwenbeweging en de Jongeren', *De Amsterdammer*, 17 januari.
- 257 1920 04 (8)
'Het Orgaan "De Voedvrouw"', *Orgaan van den NVR van Nederland* 1, 15 februari, pp. 2-4.
- 258 1920 05 (2)
bespreking van H.C.M. Ghijsen, *Betje Wolff in verband met het geestelijk leven van haren tijd. Jeugd en huwelijksjaren*. Rotterdam, W.L. & J. Brusse's Uitgevers-Maatschappij, 1919 (Leidse dissertatie), *Museum*, februari, pp. 107-108.
- 259 1920 06 (2)
'De nieuwe Deutsche Grondwet en de Deutsche Vrouwen', *De Amsterdammer*, 10 april.
- 260 1920 07 (2)
'Gezinsloos' (ingezonden), *Algemeen Handelsblad*, 30 april.
- 261 1920 08 (2)
'Het huwelijk voorwerp van staatszorg?', *De Amsterdammer*, 24 april.

- 262 1920 09 (2) Presidente
'Openingswoord van de Presidente voor de 21ste Algemeene Vergadering van den Nationalen Vrouwenraad van Nederland', in: *NVR. Eenéntwintigste AV op 15, 16 en 17 April te Groningen*. Amsterdam, pp. 25-26.
- 263 1920 10 (2)
'Verslag van de Presidente aangaande onze internationale betrekkingen', in: *NVR. Eenéntwintigste AV op 15, 16 en 17 April te Groningen*. Amsterdam, pp. 30-33.
- 264 1920 11 (2)
'De achterstelling der ongehuwden', *Orgaan van den NVR van Nederland* 1, 15 juni, pp. 1-3.
- 265 1920 12 (2) Présidente du Conseil National des Femmes des Pays-Bas
'Rapport du Conseil National des Femmes des Pays Bas, présenté à l'assemblée de Kristiana', *Orgaan van den NVR van Nederland* 2, 1 oktober, pp. 2-3.
- 266 1920 13 (2)
'Indrukken van de samenkomst te Christiania (Fragment)', *Orgaan van den NVR van Nederland* 2, 15 november, pp. 2-3.
- 267 1920 14 (2)
'Indrukken van de bijeenkomst van de Internationale Vrouwenraad te Christiania', *De Gids* IV, december, pp. 399-432.
- 268 1920 15 (2)
'Behoeft de vrouw minder voedsel dan de man?', *De Amsterdammer*, 4 december.
- 269 1920 16 (2)
'Het dreigend tekort aan onderwijskrachten bij het lager onderwijs', *Orgaan van den NVR van Nederland* 2, 15 december, pp. 1-2.
- 270 1921 01 (2) Schrijfster van *Wegbereidsters*
Friedrika Bremer (1861-1865). Naar hare brieven. Met 1 portret. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon (243 p.).
- 271 1921 02 (4)
Mag het huwelijk gelden als factor bij de bepaling van den loonstandaard? Amsterdam. (brochure van 17 p. geschreven op verzoek van het 'Comité van actie tegen gezinsloon').
- 272 1921 03 (2)
'Een Schuld van dankbaarheid', *Ons Leven* 7, 15 januari.
- 273 1921 04 (2)
'De economische gevolgen van gezinsloon', *Orgaan van den NVR van Nederland* 2, 15 januari, pp. 1-3.
- 274 1921 05 (2)
'Mag het huwelijk gelden als factor bij de bepaling van den loonstandaard?', *Viagen des tijds* 47, I, pp. 302-318.
- 275 1921 06 (2)
'Frederika Bremer. Fragment', *Orgaan van den NVR van Nederland* 2, 15 maart-15 april, pp. 6-7.
- 276 1921 07 (2)
'Is voor de vrouw, als kiezeres, partij kiezen noodig?', *De Amsterdammer*, 23 april.

- 277 1921 08 (2)
 'Openingswoord van de Presidente voor de 22ste Algemeene Vergadering van den Nationalen Vrouwenraad van Nederland', in: *NVR. Tweeëntwintigste AV op 21, 22 en 23 April te Leiden*. Amsterdam, pp. 24-27.
- 278 1921 09 (2) Presidente
 'Verslag van de Presidente aangaande onze internationale betrekkingen', in: *NVR. Tweeëntwintigste AV op 21, 22 en 23 April te Leiden*. Amsterdam, pp. 32-34.
- 279 1921 10 (2)
 'Nabetrachting', *De Amsterdammer*, 28 mei.
- 280 1921 11 (4)
 'Rede mej. Joh. Naber', *De Vrijheid*, 25 juni.
- 281 1921 12 (4)
 'Rede mej. Joh. Naber (vervolg)', *De Vrijheid*, 29 juni.
- 282 1921 13 (2)
 'Open brief', *Allen Weerbaar*, 23 september.
- 283 1921 14 (2)
 'Huishoudarbeid en dienstbodenvraagstuk', *De Vrouw en haar huis*, november, pp. 229-232.
- 284 1922 01 (2)
 'De beteekenis van het nationaal bewustzijn in dezen tijd', *Vragen van den dag. Maandschrift voor Nederland en Koloniën*, 37, pp. 170-185.
- 285 1922 02 (2)
 'Nicolina Maria Christina Sloot. 7 Febr. 1872 - 7 Febr. 1922', *Algemeen Handelsblad*, 7 februari.
- 286 1922 03 (5)
 'De geschiedenis van den Internationalen Vrouwenraad', *De Amsterdammer*, 30 april.
- 287 1922 04 (2)
 'De voornaamste gedelegeerden van den Internationalen Vrouwenraad', *De Amsterdammer*, 6 mei.
- 288 1922 05 (2)
 'De samenkomsten van den Internationalen Vrouwenraad', *De Amsterdammer*, 13 mei.
- 289 1922 06 (2)
 'Openingswoord van de Presidente voor de 22ste Alg. Vergadering van den Nat. Vrouwenraad van Nederland', in: *NVR. Drieëntwintigste AV op 19 en 20 April te Den Haag*. Amsterdam, 24-27.
- 290 1922 07 (2)
 'Verslag van de Presidente aangaande de Internationale betrekkingen', in: *NVR. Drieëntwintigste AV op 19 en 20 April te Den Haag*. Amsterdam, pp. 31-32.
- 291 1922 08 (2)
 bespreking van J.H. Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, *De Vrouw en haar huis*, mei, pp. 5-10.
- 292 1922 09 (2)
 'Het einde van het feminisme', *De Telegraaf*, 28 mei.
- 293 1922 10 (5)
 'De huisvrouw in haar beroep', *De Telegraaf*, 20 augustus.

- 294 1923 01 (2) Feministe
Na XXV Jaren 1898-1923. Het feminisme in zijnen bloei en in zijne voleinding.
 Bandversiering J. van Krimpen. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink (171 p.).
- 295 1923 0 (2) namens de Commissie voor het Register
 'Inleiding', i: *Evolutie. Register op den inhoud der eerste 20 jaargangen 1893-1913.*
 Den Haag, z.j., pp. 1-13.
- 296 1923 03 (2)
 'De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid', *De Amsterdammer*, 30 juni.
- 297 1923 04 (5)
 '9 Juli 1898 - 9 Juli 1923. Rede van mevr. Joh. W.A. Naber, uitgesproken in de
 Van Dijkszaal te 's-Gravenhage ter herdenking van de Tentoonstelling van
 Vrouwenarbeid', *Evolutie*, 15 augustus, pp. 75-77.
- 298 1923 05 (5)
 '9 Juli 1898 - 9 Juli 1923 (vervolg)', *Evolutie*, 29 augustus, pp. 83-85.
- 299 1923 06 (5)
 '9 Juli 1898 - 9 Juli 1923 (vervolg en slot)', *Evolutie*, 12 september, pp. 91-93.
- 300 1923 07 (2)
 'De vrouwenbeweging en de jongeren', *De Telegraaf*, 27 oktober.
- 301 1923 08 (0)
 'De Nederlandsche Vrouwenclub', *Amsterdamsche Dameskroniek*, 27 oktober.
- 302 1923 09 (2)
 'De huishoudarbeid als georganiseerde arbeid', *De Telegraaf*, 17 november.
- 303 1924 01 (2)
 'Sophie Hedwig van Nassau-Diez, eene stammoeder uit ons Koningshuis', *Algemeen Handelsblad*, 11 januari.
- 304 1924 02 (2)
 'Van eene Hollandsche Elizabeth Fry', *Algemeen Handelsblad*, 20 maart.
- 305 1924 03 (2)
De nonnen van Port-Royal. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon, gecomp. herdruk van *Kracht in zwakheid* (309 p.).
- 306 1924 04 (2)
 '1914-1924', *Ons Legen* 10, 15 juli.
- 307 1924 05 (2)
 'De Vrouw in het Openbare Leven', *Haagsch Maandblad* III, november, pp. 555-569.
- 308 1924 06 (2)
 'Het beweerde wetenschappelijk tekort bij studeerende vrouwen', *Vox Studiosorum. Lustrumnummer U.V.S.V. 1899-1924*, pp. 25-28.
- 309 1924 07 (2)
 'Bij de XXVste Jaarvergadering van den Nationalen Vrouwenraad van Nederland. Rede, uitgesproken op den feestavond van 29 April 1924', *Evolutie*, 7 mei, pp. 19-21.
- 310 1924 08 (2)
 'In memoriam Christina de Bosch Kemper. 1840-1924', *Algemeen Handelsblad*, 15 mei.
- 311 1924 09 (2)
 'Bij het 5e lustrum der Utrechtsche vrouwel. studentenvereniging', *De Telegraaf*, 11 juli.

- 312 1924 10 (2)
 'Een woord aan de novieten. Fragmenten uit een toespraak gehouden in de Utrechtsche Vrouwelijke Studentenvereniging op uitnodiging der Noviciaats-commissie', *Droom en Daad. Maandblad voor jonge meisjes* 2, november, pp. 329-330.
- 313 1925 01 (2)
 'Vijf-en-twintig jaar Volkswaerbaarheid. 1900-1925', *Allen Weerbaar*, 9 januari.
- 314 1925 02 (2) oud-voorzitter
 'De Nationale Vrouwenraad: Verleden en toekomst', *De Telegraaf*, 10 januari.
- 315 1925 03 (2)
 'Ons Nationaal Bewustzijn', *Ons Leger* 11, 15 januari.
- 316 1925 04 (2)
 'Fredrika Bremer naar hare brieven', *Droom en Daad* 3, januari, pp. 2-8.
- 317 1925 05 (2)
 'Fredrika Bremer naar hare brieven II. (De Schrijfster)', *Droom en Daad* 3, februari, pp. 34-41.
- 318 1925 06 (2)
 'Fredrika Bremer naar hare brieven III. (De Sociale Werkster)', *Droom en Daad* 3, maart, pp. 78-86.
- 319 1925 07 (2)
 'De Nationale Vrouwenraad van Nederland', in: A.H. van Hoogstraten-Schoch en G.H.J. van der Molen (red.), *Christelijk Vrouwenboek*, Den Haag, D.A. Daa-men (z.j.), pp. 128-133.
- 320 1925 08 (2)
 'Twee veteranen; Rinskje Visscher en Marie de Man', *De Vrouw en haar huis*, juli, pp. 96-99.
- 321 1925 09 (2)
 'Rinskje Visscher. Gemeente-Archivares te Leeuwarden. 1900-1925', *De Groene Amsterdammer*, 13 juni.
- 322 1925 10 (2)
 'Vrouwenleven van voorheen en thans', *Droom en Daad* 3, oktober, pp. 290-300.
- 323 1925 11 (2)
 'Vrouwenleven van voorheen en thans', *Droom en Daad* 3, november, pp. 321-329.
- 324 1926 01 (2)
 Zonder titel (woord van hulde aan de nagedachtenis van Wilhelmina Drucker), laatste nr. *Evolutie*, februari, p. 15.
- 325 1926 02 (2)
 'De fout der moderne vrouw', *Haagsch Maandblad* V, februari, pp. 176-188.
- 326 1926 03 (2) oud-leerl. Gem. H.B.S. v. Meisjes te Amsterdam. Einddiploma 1876
 'Een halve eeuw middelbaar onderwijs voor meisjes', *Algemeen Handelsblad*, 13 februari.
- 327 1926 04 (2)
 'Over Weduwnaars- en Weduwenpensioen', *Algemeen Handelsblad*, 27 maart.
- 328 1926 05 (2)
 'Het conflict tusschen de oudtantes en achternichtjes', *Haagsch Maandblad* VI, augustus, pp. 124-129.

- 329 1926 06 (2)
'Inleiding', in: *Evolutie. Register op den inhoud der jaargangen 1913-1925*. Den Haag z.j., pp. 1-7.
- 330 1926 07 (2)
'Het Internationaal Congres van Vrouwen met Academische Opleiding', *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur*, 13 augustus.
- 331 1926 08 (2)
'Examendagen', *Algemeen Handelsblad*, 9 oktober.
- 332 1927 01 (2)
Vrouwenleven in prae-reformatietijd bezegeld door den marteldood van Wendelmoet Claesdochter. Met een facsimile. Den Haag, Martinus Nijhoff (109 p.).
- 333 1927 02 (2)
'Nicolaas Beets over de Emancipatie van de Vrouw', *Haagsch Maandblad* VII, mei, pp. 518-523.
- 334 1927 03 (2)
'De marteldood van Wendelmoet Claesdochter van Monnikendam', *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur*, 28 oktober.
- 335 1927 04 (2)
'Van vrouwenleven in prae-reformatietijd', *Stemmen des tijds. Maandblad voor Christendom en Cultuur* 16, pp. 442-470.
- 336 1927 05 (2)
'Van vrouwenleven in prae-reformatietijd', *Stemmen des tijds* 16, pp. 519-566.
- 337 1927 06 (2)
'Martelaressen der moderne devotie', *Haagsch Maandblad* VIII, december, pp. 611-617.
- 338 1928 01 (2)
Wegbereidsters Elizabeth Fry. Florence Nightingale Josephine Butler. Priscilla Bright Mac Laren. Opdracht: 'Aan de Nederlandsche Feministen, de nog levenden en de dooden'. Met vier portretten. Utrecht, Erven J. Bijleveld, 2de geh. omgew. en verm. druk (284 p.).
- 339 1928 02 (2)
'Adelheid Emma Wilhelmina Theresia van Waldeck en Pyrmont, Koning-Weiduwe der Nederlanden', *Nieuwe Rotterdamsche Courant (NRC)*, 1 augustus.
- 340 1928 03 (2)
'Martelaarszaligheid', *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur*, 26 oktober.
- 341 1929 01 (2)
Margaretha Wynanda MacLaine Pont. Met één portret. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon (241 p.).
- 342 1929 02 (2)
'Levensbericht van Marg. W. MacLaine Pont 1852-1928', in: *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en levensberichten harei afgestoven medeleden 1928-1929*. Leiden, E.J. Brill, pp. 1-17.
- 343 1929 03 (2)
'Het standbeeld voor Juliana van Stolberg', *Haagsch Maandblad* VI, september, pp. 288-293.
- 344 1929 04 (2)
'De beteekeenis der vorstinnen van het Huis van Oranje-Nassau' (Voordracht

gehouden voor de leden van de Vereeniging 'Oranje Nassau Museum' op 27 december 1928), *Vereeniging 'Oranje Nassau Museum'. Jaarverslag over 1928*, pp. 16-36.

345 1930 01 (2)

'De eerepositie der vrouw' (ingezonden), *Het Vaderland*, 19 mei.

346 1930 02 (2)

'Een blik in verleden en toekomst. Rede uitgesproken bij de oprichting der Ned. Ver. van Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap 27 Sept. 1930', *Vrouw en Gemeenschap*, 15 oktober, pp. 3-6.

347 1930 03 (2) scripsit

'Wereldbond voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap', *Vrouw en Gemeenschap*, 15 december, pp. 7-8.

348 1931 01 (2)

Correspondentie van de Stadhouderlijke Familie 1777-1795 dl. I 1777-1793 (278 p.) en dl. II 1793-1795 met naamregister (258 p.). Uitgaven vanwege het Koninklijk Huis-Archief, o.l.v. dr. N. Japikse, directeur van het Koninklijk Huis-Archief. Den Haag, Martinus Nijhoff.

349 1931 02 (2) scripsit

'Wereldbond voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap', *Justitia Feminis Fiat* (vlugschrift van de Wereldbond), februari.

350 1931 03 (2)

'Aan Mevrouw S. van der Hoeve-Bakker' (ingezonden), *Vrouw en Gemeenschap*, 15 april, p. 16.

351 1932 01 (2)

'Bij de XXXIIIste jaarlijksche vergadering van den Nationalen Vrouwenraad van Nederland', *NRC*, 5 april.

352 1933 01 (2)

Correspondentie van de Stadhouderlijke Familie 1795-1820 dl. III 1795-1799 met naamregister (334 p.). Uitgaven vanwege het Koninklijk Huis-Archief, o.l.v. dr. N. Japikse, directeur van het Koninklijk Huis-Archief. Den Haag, Martinus Nijhoff.

353 1933 02 (0)

Vrouwen-comité voor de Vluchtelingen (vlugschrift van 7 p.). Z.pl., z.j.

354 1933 03 (2)

'De gemalinnen van Prins Willem I', in: B.C. de Savornin Lohman e.a. (red.), *Prins Willem van Oranje 1533-1933*. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zn, pp. 179-190.

355 1933 04 (2)

'Voorrede', in: Selma Lagerlöf, *Het schrift op den grond. Naar een oude legende* (vert. door mevr. J.E. Gorter-Keyser) (brochure uitgeg. door het Neutraal Vrouwen-comité voor de vluchtelingen, 9 p.).

356 1933 05 (2) Nooit ambtenares geweest en ongehuwd, dus niet opkomende voor eigene of collegiale belangen

'Een protest van Johanna Naber', *Vrouw en Gemeenschap*, 15 november, p. 72.

357 1934 01 (2) Oud-lid Hoofdbestuur Ver. v. Vrouwenkiesrecht

Wat heeft het Feminisme der Nederlandsche Vrouw gebracht? Wat mag het daarom van deze verwachten? Z.pl. (Den Haag), niet in den handel, z.j. (brochure van 45 p.).

358 1934 02 (2)

'Wat de Nederlandsche Vrouwenbond tot verhooging van het zedelijk bewustzijn is geweest', in: *Orgaan van den 'Nederlandschen Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn'*. 50 jarige-jubileumuitgave 1884-1934, pp. 29-30.

359 1935 01 (2)

Correspondentie van de Stadhoudelijke Familie 1795-1820 dl. IV 1799-1807 met naamregister (342 p.). Uitgaven vanwege het Koninklijk-Huisarchief. o.l.v. dr. N. Japikse, directeur van het Koninklijk Huis-Archief. Den Haag, Martinus Nijhoff.

360 1935 02 (2)

Familie-correspondentie van Johan Willem Anton Naber, in leven Referendaris bij de Afdeling Geneeskundigen Dienst van het Departement van Oorlog, Ridder in de Orde De Nederlandsche Leeuw, loopende 1819-1876 en bewerkt door zijn peet-kleindochter Johanna W.A. Naber. Met geslachtstafels en naamregister. Z.pl. (Den Haag), niet in den handel, z.j. (350 p.).

361 1936 01 (2)

Correspondentie van de Stadhoudelijke Familie 1795-1820 dl. V 1807-1820 met naamregister (328 p.). Uitgaven vanwege het Koninklijk Huis-Archief, o.l.v. dr. N. Japikse, directeur van het Koninklijk Huis-Archief. Den Haag, Martinus Nijhoff.

362 1936 02 (0)

I.A.V. Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging. Amsterdam, z.j. (vlugschrift van 1 p., vert. in Frans, Duits en Engels).

363 1936 03 (2)

'Vrouwenemancipatie', *De Groene Amsterdammer*. (jubileumnummer bij den zestigsten verjaardag van 'De Groene'), 19 december.

364 1937 01 (2)

'Een Oranje-huwelijk in 1760', *De Groene Amsterdammer*, 7 januari.

365 1937 02 (2) Eerlid Ned. Ver. v. Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap

'In Memoriam. Mevrouw van Biema-Hymans', *Vrouw en Gemeenschap*, 15 april, p. 125.

366 1937 03 (2)

'Dilettantisme en deskundigheid', *Mededeelingen VVAO* 8, november, p. 10.

367 1937 04 (2)

'Eerste Proeve van een Chronologisch Overzicht van de Geschiedenis der Vrouwenbeweging in Nederland', in: *Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging. Jaarboek I*. Leiden, E.J. Brill, pp. 43-55.

368 1938 01 (2)

Onbetreden paden van ons koloniaal verleden 1816-1873. Naar nog onuitgegeven familiepapieren. In de reeks 'Patria. Vaderlandsche Cultuurgeschiedenis in monografieën', onder red. van dr. J.H. Kernkamp, dl. IX. Met tien foto's van afbeeldingen en één tekening. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon N.V. (174 p.).

369 1938 02 (2)

Wat dunkt u van den modernen jongen man? Den Haag, februari (eigen uitgave) (vlugschrift van 8 p.).

370 1938 03 (2)

'In memoriam koning Willem III', *NRC*, 4 september.

371 1939 01 (2)

Samuel Pierre L'Honoré Naber. Schout bij Nacht t.t. naar de correspondentie met zijn Ouders, loopende 1880-1913, bewerkt door zijn zuster Johanna W.A. Naber. Met uittreksels uit familieregisters en naamregister. Z.pl. (Den Haag), niet in den handel, z.j. (343 p.).

372 1939 02 (2) Issue de Huguenots. Sedert 1922 Nederlandsche Staatsburgeres, die haast zoude wenschen, dat zij het maar niet geworden ware

Aan het Comité, dat een Oproep tot de Vrouwen van Nederland heeft gericht. Den Haag, 27 October, (eigen uitgave) (vlugschrift van 4 p.).

373 1940 01 (2) Eerelid der Ned. Ver. v. Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap

'Aan de gehuwde vrouw in Nederland', Het Vaderland, 10 januari.

374 1940 02 (2)

'Aan de gehuwde vrouw in Nederland. Mag zij wel kostwinnersvergoeding aanvaarden? Vrouwenarbeid zal meer waardeering vinden', Algemeen Handelsblad, 10 januari.

375 1941 01 (2) Lid Algemeenen Raad Koninklijke Nederlandsche Vereeniging 'Onze Vloot'

Samuel Pierre L'Honoré Naber, Schout bij Nacht t.t. Herinneringen, loopende 1870-1907, en naar het nagelaten Handschrift bewerkt door zijn zuster Johanna W.A. Naber. De volledige drukproeven (aanwezig in het familie-archief) met register van scheepsnamen (449 p.).

376 1980 01 (3)

'De fout der moderne vrouw' (1926) (fragmenten), in: W. Fritschy (samenst.), Fragmenten Vrouwengeschiedenis I. Den Haag, Martinus Nijhoff, pp. 156-166.

377 1985 01 (2)

'Eerste Proeve van een Chronologisch Overzicht van de Geschiedenis der Vrouwenbeweging in Nederland' (1937), in: T. van Loosbroek e.a. (red.), De eerste Feministische golf. Zesde Jaarboek voor vrouwengeschiedenis. Nijmegen, SUN, pp. 186-201.

Bijlage II

Nederlandse vrouwen met historische proefschriften (1904-1948)

(proefschriften die een kunsthistorisch, archeologisch, musicologisch, taalkundig of literair probleem centraal stellen, zijn niet opgenomen).

1.	1904	Florence E.J.M. Baudet
<i>De maaltijd en de keuken in de Middeleeuwen.</i>
Promotor prof.dr. J.H. Gallée.
Lid HG (1904-1932), MNL.	Utrecht
2.	1904	Josephine van Anrooy
<i>Die Hausindustrie in der schweizerischen Seidenstoffweberei.</i>
Promotor prof.dr. H. Herkner.
Lid VVAO.	Zürich
3.	1905	Leonie van Nierop
<i>De bevolkingsbeweging der Nederlandsche stad.</i>
Promotor prof.dr. M.W.F. Treub.
Lid HG (1913-1925) en (1930-1937), A, MNL, NEHA.	Amsterdam
4.	1906	Jeanette Elias
<i>Bijdrage tot de kennis van de historiographie der Bataafsche Republiek.</i>
Promotor prof.dr. G.W. Kernkamp.
Lid HG (1905-1906), MNL, PUG, VVAO.	Utrecht
5.	1907	Martha J. Hamaker
<i>Jacob Geel (1789-1862) naar zijn brieven en geschriften geschetst (cum laude).</i>
Promotor prof.dr. G. Kalff.
Lid HG (1907-1911), MNL.	Leiden
6.	1908	Christina Ligtenberg
<i>De armenzorg te Leiden. (cum laude)</i>
Promotor prof.dr. G.W. Kernkamp.
Lid HG (1908-1910), MNL, NEHA.	Utrecht
7.	1909	Titia J. Geest
<i>Amalia van Solms en de Nederlandsche politiek van 1625 tot 1648. Bijdrage tot de kennis van het tijdvak van Frederik Hendrik.</i>
Promotor prof.dr. H. Brugmans.
Lid HG (1910-1918), VVAO.	Amsterdam
8.	1912*	Charlotte A. van Manen
<i>Armenpflege in Amsterdam in ihrer historischen Entwicklung.</i>
Promotor prof.dr. H. Sieveking.
Lid HG (1936-1941), NEHA, VVAO.	Zürich
9.	1912*	Cornelia Serrurier	Lausanne

- Pierre Bayle en Hollande: étude historique et critique.*
 Promotor onbekend.
 Lid HG (1913-1917), MNL (secretaris bestuur).
 10. 1913 Constance Gerlings Groningen
De vrouw in het Oud-Christelijke Gemeenteleven.
 Promotor prof.dr. H.U. Meyboom.
 Lid VVAO.
11. 1913 Emilia M.A. Timmer Amsterdam
'Knechtsgilden en knechtsbossen in Nederland'. Arbeidsverzekering in vroeger tijden.
 Promotor prof.dr. H. Brugmans.
 Lid HG (1913-na 1948), MNL, NEHA, VVAO (bestuur).
12. 1913 Felicia Szper Amsterdam
Nederlandsche nederzettingen in West-Pruisen gedurende den Poolschen tijd.
 Promotor prof.dr. H. Brugmans.
 Lid HG (1914-1926).
13. 1914 Suzanna I. von Wolzogen Kühr Leiden
De Nederlandsche vrouw in de eerste helft der 18de eeuw.
 Promotor prof.dr. G. Kalff.
 Lid HG (1914-1935).
14. 1914 Johanna W.P. Drost Leiden
Het Nederlandsch kinderspel vóór de zeventiende eeuw.
 Promotor prof.dr. G. Kalff.
 Lid HG (1914-1919).
15. 1914 Catharina Ligtenberg Utrecht
Willem Usselinx.
 Promotor prof.dr. W.G. Kernkamp.
 Lid HG (1914-1945), HEHA.
16. 1915 Arnoldina Kalshoven Leiden
De diplomatieke verhouding tusschen Engeland en de Republiek der Vereen. Nederlanden, 1747-1756.
 Promotor prof.P.J. Blok.
 Lid HG (1915-1923).
17. 1915 Sophie W.A. Drossaers Leiden
Diplomatieke betrekkingen tusschen Spanje en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, 1678-1684.
 Promotor prof.dr. P.J. Blok.
 Lid HG (1915-1937).
18. 1916 Johanna M. Sernée Leiden
Het geschil over het prinsdom Oranje in de jaren 1650-1660.
 Promotor prof.dr. J. Huizinga.
 Lid HG (1916-1918).
19. 1917 Juliette A. Binger Amsterdam
Albrecht Beyling in de geschiedenis en in de literatuur.
 Promotor prof.dr. Jan te Winkel.
20. 1917 Jacoba L.A. Terpstra Amsterdam
Nijmegen in de middeleeuwen.

- Promotor prof.dr. H. Brugmans.
Lid HG (1917-1923).
21. 1918 Jacoba M. de Waal Utrecht
Aernout Drost. (cum laude)
Promotor prof.dr. C.G.N. de Vooy.
Lid HG (1918-na 1948).
22. 1918 Johanna D. Hintzen Leiden
De kruistochtplannen van Philips den Goede.
Promotor prof.dr. J. Huizinga.
Lid HG (1918-na 1948), MNL, NEHA, VVAO.
23. 1919 Hendrika C.M. Ghijsen Leiden
*Betje Wolff in verband met het geestelijk leven van haar tijd. Jeugd en huwelijksja-
ren. (cum laude)*
Promotor prof.dr. G. Kalff.
Lid HG (1919-1933), MNL, VVAO, ZG.
24. 1919 Adriana P. Roose te Woudsend Leiden
Het karakter van Jean Jacques Rousseau.
Promotor prof.dr. J. Huizinga.
25. 1919 Gerritje Coops Amsterdam
De opheffing der Satisfactie van Amsterdam.
Promotor prof. dr. H. Brugmans.
Lid HG (1919-1937), A.
26. 1919 Dina A. Felix Utrecht
Het opvoer te Utrecht in 1610.
Promotor prof.dr. G.W. Kernkamp.
Lid HG (1919-1930).
27. 1920 Wilhelmina I.C. Coenen Amsterdam
*Bijdragen tot de kennis van de maatschappelijke verhoudingen van de zestiende-
eeuwsche doopers.*
Promotor prof.dr. H. Brugmans.
28. 1921 Petronella A.C. Wieringa Leiden
De oudste Boeren-republieken. Graaf-Reinet en Zwellendam van 1795-1806.
Promotor prof.dr. H.Th. Colenbrander.
Lid HG (1921-na 1948).
29. 1921 Renee J. Hirsch Amsterdam
Doodenritueel in de Nederlanden voor 1700.
Promotor prof.dr. H. Brugmans.
Lid HG (1921-1926)
30. 1923 Wilhelmina C. van Huffel Leiden
Willem Bentinck van Rhoon, zijn persoonlijkheid en leven 1725-1747.
Promotor prof.dr. P.J. Blok.
Lid HG (1923-1930).
31. 1923 Pietertje Franken-van Driel Amsterdam
Regeering en zending in Nederlandsch-Indië.
Promotor prof.dr. Ph. Kleintjes.
Lid IAV-bestuur, VVAO.

32.	1924	Anna M.H. Douma
<i>Anna Maria van Schurman en de studie der vrouw.</i>
Promotor prof.dr. H. Brugmans.
Lid HG (1924).	Amsterdam
33.	1925	Henriette E. Heimans
<i>Het karakter van Willem III, koning-stadhouder. Proeve eener psychografie.</i>
Promotor prof.dr. H. Brugmans.
Lid HG (1925-1940).	Amsterdam
34.	1926	Philippina H.J. Knierim
<i>Dirc van Herxen (1381-1457), Rector van het Zwolsche fraterhuis.</i>
Promotor prof.dr. J. Huizinga.
Lid HG (1926-1936).	Leiden
35.	1927	Jane de Jongh
<i>Erasmus' denkbeelden over staat en regeering.</i>
Promotor prof.dr. H. Brugmans.
Lid HG (1928-1934), IAV-bestuur, MNL, NEHA, VVAO.	Amsterdam
36.	1927	Elisabeth A.M. Eibrink Jansen
<i>De opkomst van de vroedschap in enkele Hollandsche steden.</i>
Promotor prof.dr. H.Th. Colenbrander.	Leiden
37.	1928	Gerdina Hendrika Kurtz
<i>Willem III en Amsterdam. (cum laude)</i>
Promotor prof. dr. G.W. Kernkamp.
Lid HG (1928-1938), Vereeniging Haerlem, Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen, VVAO.	Utrecht
38.	1928	Ena H. Roelfsema
<i>De klooster- en proosdijgoederen in de provincie Groningen.</i>
Promotor prof.dr. I.H. Gosses.	Groningen
39.	1928	Mea Mees-Verwey
<i>De beteekenis van Joh.s van Vloten.</i>
Promotor prof.dr. Albert Verwey.
Lid MNL.	Leiden
40.	1929	Hendrina B.C.W. Vermeer
<i>Het tractaat 'Ortus et decursus ordinis cartusiensis' van Hendrik Egher van Kalkar met een biographische inleiding.</i>
Promotor prof.dr. J. Huizinga.
Lid HG (1929-na 1948).	Leiden
41.	1930	Madeleine M.C. Koumans
<i>La Hollande et les Hollandais au XIX siècle vus par les Français.</i>
Promotor prof.dr. K.R. Gallas.	Leiden
42.	1930	Barbara C.J. Timmer
<i>Megasthenes en de Indische maatschappij.</i>
Promotor prof.dr. D. Cohen.	Amsterdam
43.	1931	Hendrika J. Reesink
<i>L'Angleterre et la littérature dans les trois plus anciens périodiques français de Hollande de 1684 à 1709.</i>
Lid HG (1932-na 1948).
Promotor prof.dr. K.R. Gallas.	Amsterdam

44. 1931 Cornelia W. Roldanus Amsterdam
Coemaad van Beuningen, staatsman en libertijn.
 Promotor prof. dr. H. Brugmans.
 Lid HG (1931-1937), MNL.
45. 1931 Wilhelmina M.C. Juynboll Utrecht
Zeventiende-eeuwsche beoefenaars van het Arabisch in Nederland. (cum laude)
 Promotor prof dr. G.W. Kernkamp.
 Lid HG (1932-na 1948), VVAO (bestuur).
46. 1932 Anna C M Duinker Groningen
Claude de Sainte-Marthe, prêtre et confesseur de Port-Royal Essai biographique.
 Promotor prof dr K. Sneyders de Vogel.
47. 1932 L A A. Frencken (Zr. Joséphine) Nijmegen
Agnes Arnauld
 Promotor prof. J. Dagens.
48. 1932 Johanna Th. Konijnenburg Leiden
Courant pascalien et courant anti-pascalien de 1670-1734.
 Promotor prof dr J.M. Buffin.
49. 1933 Petronella Fransen Leiden
Leibniz und die Friedensschlüsse von Utrecht und Rastadt-Baden, eine aus grossentheils noch nicht veröffentlichten quellen geschöpfte Untersuchung.
 Promotor prof dr J. Huizinga.
50. 1933 Catharina C. ter Haar Leiden
Nederland en Vlaanderen Een onderzoek naar de houding der Nederlanders tegenover het Vlaamsche vraagstuk 1830-1873.
 Promotor prof dr H Th. Colenbrander.
 Lid HG (1933-na 1948), MNL
51. 1934 Susanna C J Jessurun-ten Dam Ham Utrecht
Utrecht in 1672 en 1673
 Promotor prof dr. G W. Kernkamp.
 Lid HG (1934-1945), VVAO.
52. 1934 Antoinette FW Lunsingh Meyer Utrecht
De rechtspositie van de eigenrjden in Drenthe.
 Lid HG (1934-na 1948).
53. 1934 Margaretha A C M. Hattum Leiden
De patriotten te Gouda
 Promotor prof.dr. H.Th Colenbrander.
 Lid HG (1932)
54. 1934 Eleanore de la Fontaine Verwey Leiden
De illustratie van letterkundige werken in de XVIIIe eeuw bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlandse boek
 Promotor prof dr. W. Martin.
 Lid HG (1934-na 1948).
55. 1935 Christina C.A. Liedmeier (zr) Amsterdam
Plutarchus' biographie van Aemilius Paullus. Historische commentaar.
 Promotor prof.dr. D. Cohen.
56. 1935 Froukje Breedvelt-van Veen Utrecht

- Louis de Geer, 1587-1652*
Promotor prof dr G W Kernkamp
Lid HG (1935-1940)
- 57 1935 Eugenie E J A M Theissing Utrecht
Over kloppes en kwezels
Promotor prof dr G W Kernkamp
Lid HG (1935-na 1948), VVAO (bestuur)
- 58 1935 Johanna Brandt-van der Veen Utrecht
De voorgeschiedenis van de Balkanoorlog
Promotor prof dr G W Kernkamp
Lid HG (1935-na 1948)
- 59 1935 Marie Simon Thomas Utrecht
Onze Yslandvaarders in de 17de en 18de eeuw Bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandsche handel en visserij (cum laude)
Promotor prof dr G W Kernkamp
Lid HG (1935-na 1948), VVAO
- 60 1935 Johanna M C Bouvy Leiden
Idee en werkwijze van Mevrouw Bosboom-Toussaint (cum laude)
Promotor prof dr A Verwey
Lid HG (1935-na 1948)
- 61 1935 Annie Romein-Verschoor Leiden
De Nederlandsche romanschrijfster na 1880
Promotor prof dr A Verwey
Lid MNL, VVAO
- 62 1935 Gerardina T van IJsselsteyn Leiden
Noordnederlandsche tapijten en hun ontwerpers Bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsche kunstnijverheid
Promotor prof dr W Martin
Lid HG (1935-1945), MNL, NEHA, VVAO
- 63 1935* Paulina W Havelaar Keulen
Der deutsche Libertatsgedanke und die Politik Wilhelm III von Oranien
Promotor prof dr Martin Spahn
Lid HG (1935-1945)
- 64 1936 Sijbrecht Regtdoorzee Greup-Roldanus Amsterdam
Geschiedenis der Haarlemmer Bleekertjen (cum laude)
Promotor prof dr N W Posthumus
Lid HG (1937-na 1948), IAV-bestuur, NEHA, VVAO
- 65 1937 Johanna K Oudendijk Leiden
Een cultuurhistorische vergelyking tusschen de Fransche en de Engelsche parlementaire redevoering
Promotor prof dr J Huizinga
Lid HG (1938-na 1948), MNL
- 66 1937 Gezina van der Molen Amsterdam
Alberico Gentili and the development of international law His life and times
Promotor prof mr A Anema
- 67 1938 Maria Hartgerink-Koomans Groningen
Het geslacht Ewsum Geschiedenis van een jonkersfamilie uit de Ommelanden in de

- 15e en 16e eeuw (cum laude)
Promotor prof dr J H van Meurs
Lid HG (1939-na 1948), MNL, NEHA, VVAO (bestuur)
- 68 1938 Cornelia Elizabeth Visser Amsterdam
Götter und Kulte in Ptolomaischen Alexandrien (cum laude)
Promotor prof dr D Cohen
Lid Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux
- 69 1938 Greta Grosheide Amsterdam
Bydrage tot de geschiedenis der anabaptisten in Amsterdam
Promotor prof dr H Brugmans
Lid HG (1918-1947), A, MNL
- 70 1938 Annie Stolp Amsterdam
De eerste couranten in Holland Bydrage tot de geschiedenis der geschreven nieuwstijdingen
Promotor prof dr H Brugmans
- 71 1938 Maria P Prins Amsterdam
Joseph Freiherr von Hormayr Van apostel der Oostenrijkse nationale gedachte tot pionier der Duitse eenheid
Promotor prof dr H Brugmans
- 72 1938 Henriette Boas Amsterdam
Aeneas' arrival in Latium Observations on legends, history and religion, topography and related subjects in vergil, Aeneid VII, 1-135 (cum laude)
Promotor prof dr D Cohen
- 73 1938 Catharina E te Lintum Leiden
Willem de Clercq, de mens en zijn strijd
Promotor prof dr J N Bakhuizen van den Brink
- 74 1939 Elisabeth E de Jong-Keesing Amsterdam
De economische crisis van 1763 te Amsterdam (cum laude)
Promotor prof dr N Posthumus
Lid vereniging van Joodse academici, VVAO
- 75 1939 C Louise Thijssen-Schoute Groningen
Nicolaas Janichides Wieringa Een zeventiende eeuwse vertaler van Boccacini, Rabelais, Barclai, Leti e a Bevatende ook een onderzoek naar de vermaardheid der schrijvers in Nederland
Promotor prof dr G S Overdiep
Lid HG (1939-na 1948), MNL
- 76 1939 Adriana J Mars Utrecht
De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland, in het bijzonder in het kwartier van Nijmegen (cum laude)
Promotor prof dr Rengers Hora Siccama
Lid HG (1935-1945), VVAO
- 77 1940 Wietschy N Schilstra Amsterdam
Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft der negentiende eeuw
Promotor prof dr N W Posthumus
Lid HG (1940-1947), NEHA, VVAO
- 78 1941 Isabella H van Eeghen Amsterdam

Vrouwenkloosters en begijnhof in Amsterdam van de 14e tot het eind der 16e eeuw.

Promotor prof.dr. Jan Romein.

Lid HG (1941-na 1948), A, MNL.

79.	1941	Irène de Vries-Baronesse de Gunzburg
<i>Catharine Pavlovna, grande-duchesse Russe, 1788-1819.</i>
Promotor prof.dr. B. Becker.	Amsterdam
80.	1941	Hendrikje Jacoba van de Kerk
<i>De Haarlemse drukkers en boekverkopers 1540-1600.</i>
Promotor prof.dr. C.G.N. de Vooys.
Lid HG (1942).	Utrecht
81.	1946	Jacoba de Boer
<i>De plaats van de omroep in het openbare leven in Nederland tot 1940.</i>
Promotor prof.dr. N.W. Posthumus.	Amsterdam
82.	1946	Helena Winkel-Rauws
<i>Nederlandsch-Engelsche samenwerking in de Spaansche wateren 1625-1627.</i>
Promotor prof.dr. P.J. van Winter.
Lid HG (1947-na 1948), PUG, VVAO.	Groningen

Postuum proefschrift

83.	1926	Helena Poppers
<i>De Joden in Overijssel van hunne vestiging tot 1814</i>
(postuum uitgegeven proefschrift. Poppers stierf op 1-7-1925).
Promotor zou zijn prof.dr. I.H. Gosses. | Groningen |
|-----|------|---|-----------|

Eredoctoren

84.	1930	Juliana L.E.W.
prinses van Oranje Nassau, hertogin van Mecklenburg
Promotor prof.dr. J. Huizinga.	Leiden
85.	1947	Henriette Roland Holst-van der Schalk
Promotor prof.dr. J. Romein.	Amsterdam
86.	1948	Helen Mary Allen-Allen
Promotor prof.dr. J. Romein.	Amsterdam

*	=	Promotie in het buitenland.
A	=	Amstelodamum
HG	=	Historisch Genootschap
IAV	=	Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging
MNL	=	Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde
NEHA	=	Nederlandsch-Historisch Archief
PUG	=	Provinciaal Utrechtsch Genootschap
VVAO	=	Vereeniging van Vrouwen met een Academische Opleiding
ZG	=	Zeeuwsch Genootschap

Bijlage III

Promoti en promotae van Nederlandse historici (chronologisch geordend op aanvangsjaar van de leerstoelperiode 1860-1939)

		<i>leerstoelperiode</i>	<i>promoti</i>	<i>promotae</i>
1	R Fruin	1860-1894	11	0
2	H van Herwerden	1864-1902	26	0
3	PL Muller	1878-1905	0	0
4	MJ Valetton	1879-1911	13	0
5	JGR Acquoy	1881-1896	8	0
6	PJ Blok	1884-1925	33	3
7	U Ph Boissevain	1887-1911	17	0
8	HC Rogge	1890-1901	1	0
9	Van der Vliet	1891-1902	12	0
10	FJL Kramer	1893-1903	7	0
11	CH Th Bussemaker	1894-1915	4	0
12	A EJ Holwerda	1896-1915	15	0
13	F Pijper	1897-1924	13	0
14	HH Kuyper	1900-1934	3	0
15	GW Kernkamp	1901-1935	24	11
16	PH Damsté	1902-1930	12	0
17	JE Heeres	1902-1918	0	0
18	JC Vollgraff	1902-1912	3	1
19	H Brugmans	1903-1938	54	13
20	RH Woltjer	1904-1955	12	0
21	PA Diepenhorst	1904-1949	25	0
22	J Huizinga	1905-1945	19	8
23	GW Weber	1912-1917	0	0
24	IH Gosses	1915-1938	10	1
25	JPC Smits	1915-1924	0	0
26	H van Gelder	1915-1921	0	0
27	AG Roos	1917-1947	4	1
28	H Th Colenbrander	1917-1945	15	4
29	H Bolkestein	1918-1941	30	3
30	OA Oppermann	1918-1941	6	0
31	AA van Schelven	1918-1945	5	0
32	A Goslinga	1918-1955	0	0
33	P Geyl	1919-1958	14	2
34	NJ Krom	1919-1942	14	1
35	NW Posthumus	1921-1949	9	4

36.	A.W. Byvanck	1922-1954	4	3
37.	W.J.M. Mulder S.J.	1923-1936	3	0
38.	H.F.M. Huijbers	1923-1928	0	0
39.	J.Ph.E. Drerup	1923-1941	6	0
40.	J.C.F.H. Schrijnen	1923-1938	4	1
41.	A.P.H.A. Slijpen S.J.	1923-1940	8	1
42.	F.C. Gerretson	1925-1954	22	1
43.	D. Cohen	1926-1953	7	5
44.	J.H. Thiel	1927-1946	6	0
45.	J.D.M. Cornelissen	1929-1947	10	0
46.	H.P.A. Ligtenberg	1929-1933	0	0
47.	J.S. Theissen	1930-1939	1	0
48.	H. Wagenvoort	1930-1956	19	7
49.	J.N. Bakhuizen van den Brink	1934-1966	17	4
50.	D. Nauta	1936-1968	16	0
51.	R.R. Post	1937-1964	30	0
52.	N.B. Tenhaeff	1938-1944	1	0
53.	P.J. van Winter	1939-1965	9	1
54.	J. Romein	1939-1958	21	5
55.	H. Bavink	1939-1954	15	0
TOTAAL			618	80

55 hoogleraren met een leerstoel in de geschiedwetenschap leverden in de periode 1860-1968 698 promoti af, van wie 80 promotae (11,5 %).

Bijlage IV

Nederlandse leerstoelhouders in de geschiedwetenschap per universiteit (chronologisch geordend op aanvangsjaar van de leerstoelperiode 1860-1939) (de titels van de leerstoelen zijn vereenvoudigd)

Leiden

Vaderlandse Geschiedenis

Fruin (1860-1894)

Blok (1894-1925)

Colenbrander (1925-1945)

Geschiedenis van het Christendom

Acquoy (1881-1896)

Pijper (1897-1924)

Bakhuizen van den Brink (1934-1966)

Algemene Geschiedenis

Muller, P.L. (1883-1905)

Bussemaker (1905-1915)

Huizinga (1915-1945)

Staatkundige Geschiedenis

Colenbrander (1917-1918)

Koloniale Geschiedenis, Historie en Methode der Zending, benevens Archeologie en Oude Geschiedenis van Nederlandsch-Indie

Heeres (1902-1918)

Colenbrander (1918-1925)

Krom (1919-1942)

Archeologie en Oude Geschiedenis

Holwerda (1896-1915)

Van Gelder (1915-1921)

Byvanck (1922-1954)

Oude Geschiedenis

Smits (1915-1924)

Cohen (1924-1926)

Thiel (1927-1946)

Groningen

Algemene en Vaderlandse Geschiedenis

Muller (1878-1883)

Blok (1884-1894)

Bussemaker (1894-1905)

Huizinga (1905-1915)

Gosses (1915-1938)
 Van Winter (1938-1965)
Oude Geschiedenis, Romeinsche Oudheden
 Boissevain (1887-1911)
 Weber (1912-1917)
 Roos (1917-1947)

Amsterdam

Algemene Oude Geschiedenis en Griekse en Romeinse oudheden
 Valetton (1879-1911)
 Boissevain (1911-1926)
 Cohen (1926-1953)
Algemene en Vaderlandse Geschiedenis
 Rogge (1890-1901)
 Kernkamp (1901-1903)
Algemene Geschiedenis
 Brugmans (1903-1938)
 Tenhaeff (1938-1944)
Vaderlandse Geschiedenis
 Theissen (1930-1939)
 Romein (1939-1946)
Nieuwe en Theoretische Geschiedenis
 Romein (1946-1958)
Economische en Politieke Geschiedenis
 Posthumus (1921-1949)

VU-Amsterdam

Algemene en Vaderlandsche Kerkgeschiedenis
 Kuyper (1900-1934)
 Nauta (1936-1968)
Geschiedenis en Theologie van de Zending
 Bavink (1939-1954)
Grieks, Latijn en Oude Geschiedenis
 Woltjer (1904-1955)
Nieuwe Algemene en Vaderlandsche Geschiedenis
 Goslinga (1918-1955)
Algemene en Vaderlandsche Geschiedenis
 Van Schelven (1918-1945)
Strafvordering, Staatskundige Geschiedenis en Economie
 Diepenhorst (1904-1949)

Utrecht

Griekse Taal- en Letterkunde, de Griekse Oudheden, daaronder een overzicht van de Griekse Kunst
 Van Herwerden (1864-1902)
 Vollgraff (1902-1912)

Latijnsche Taal- en Letterkunde, Romeinsche Oudheden, daaronder een overzicht van de Geschiedenis der Romeinsche Kunst

Van der Vliet (1891-1902)

Damsté (1902-1930)

Wagenvoort (1930-1956)

Oude Geschiedenis en de Griekse Oudheden

Bolkestein (1918-1941)

Algemene Geschiedenis, Politieke Aardrijkskunde, Vaderlandsche Geschiedenis

Kramer (1893-1903)

Kernkamp (1903-1935)

Geyl (1936-1958)

Algemene Geschiedenis der Middeleeuwen, Diplomatiek, Paleographie en aanverwante vakken der Geschiedenis

Oppermann (1918-1941)

Geschiedenis van Nederland en de overzeese gebiedsdelen

Gerretson (1925-1954)

Geschiedenis der Kerkelijke Kunst

Ligtenberg (1929-1933)

Nijmegen

Oude Geschiedenis

Drerup (1923-1941)

Schrijnen (1923-1938)

Slijpen S J (1923-1940)

Algemene en Vaderlandse Geschiedenis der Middeleeuwen

Mulder (1923-1936)

Post (1937-1964)

Vaderlandsche en Algemene Geschiedenis der Nieuwere Tijden

Huijbers (1923-1928)

Cornelissen (1929-1947)

Rotterdam

Economische Geschiedenis inzonderheid van de Nieuwere Tijd

Posthumus (1913-1921)

Economische Geschiedenis van Nederland en Algemene Geschiedenis tot het einde van de 18de eeuw

Kernkamp (1913-1935)

Londen

Dutch Studies

Geyl (1919-1926)

Bronnen en literatuur

Archieven

Amsterdam

Algemene Bewaarplaats Amsterdam

- * Notaris mr. J.H.J.M. Hamans: testamenten Johanna Naber 1913, 1915 en 1920.

Gemeente-archief Amsterdam (GAA)

- * Woningboeken (1870-1922) (R-10, E-1, L-1).
- * Portefeuille 'Bladwijzer-Personalia-Gemeenteblad' Johanna Naber.
- * Archief Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' (TDV).
- * Archief Gemeentelijke Hoogere Burgerschool voor Meisjes, 1872-1972.

Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV)

- * Archief Marie J. Baale
- * Archief Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV): bestuursstukken en veteranendoos.
- * Archief Johanna W.A. Naber: knipselmappen en souvenirsboeken van het oorspronkelijk archief in Bilthoven; 24 brieven en kaartjes aan Angenita Klooster en enkele anderen
- * Archief Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid (NTV).
- * Archief Nederlandse Vrouwenraad: stukken Nationale Vrouwenraad van Nederland (NVR)
- * Archief Nederlandse Vereniging voor Vrouwenbelangen, Vrouwenarbeid en Gelijk Staatsburgerschap: stukken Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVK).
- * Archief Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' (TDV).
- * Archief Vrouwenvereniging Arbeid Adelt/Tesselschade.
- * Archief Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck.

Privé-collectie mw. Isa van der Wagt-van der Zee

- * Ongeïnvesterde collectie krantenknipsels en enkele brieven van Johanna Naber en Rosa Manus in 1939.
- * Foto's Alida Poutsma-Naber.

Universiteit van Amsterdam

- * Universiteitsbibliotheek (UBA), afdeling handschriften Es 7.
- * Bureau pedel, registratie promoti en promotae (kaartsysteem).

Vrije Universiteit van Amsterdam

- * Bureau pedel, registratie promoti en promotae.
- * Afgelegde examens (22-9-1948 tot 30-8-1956).

Bilthoven

Archief Stichting Familie-Genootschap Naber registratie bij het Centraal Register van particuliere archieven (ARA).

- * Ongeïnvesterde archieven van de families L'Honoré en Naber; persoonlijke stukken,

boeken, foto's en voorwerpen van Samuel A. Naber, Anna L'Honoré, Jean Charles Naber, Samuel Pierre L'Honoré Naber en Henri Adrien Naber.

- * Archief Johanna W.A. Naber (JNA) met een door mij samengestelde voorlopige inventaris (copie IIAV). Dit archief wordt in oktober 1994 overgebracht naar het IIAV:

- I Ruim honderd door Johanna Naber zelf gepubliceerde boeken (incl. herdrukken) waarin per boek opgeborgen: ± 350 brieven aan haar (periode 1898-1940), briefjes met aantekeningen, knipsels, overgeschreven bronnen, recensies e.d.
- II Vier boeken uit de privébibliotheek van Johanna Naber.
- III Een houten kist met albums waarin Johanna Nabers artikelen, recensies en overzichtsartikelen zijn ingeplakt: 'blauwe', 'bruine' en 'groene' knipselmap, album 'Verspreide stukken', 'Receptieboek "Huize Voorhout" 25 maart 1929', 'Souvenirboek I en II' en 'Receptieboek Johanna Naber 80 jaar'; ± 235 brieven aan Johanna Naber in drie kartonnen mappen n.a.v. Nabers publikaties; kartonnen mapje 'Familiëdocumenten'; onbekend notitieboekje.
- IV Een grote kartonnen doos met originele diploma's, oorkonden, prijzen, onderscheidingen en (ere)lidmaatschappen; map met recensies; originele nummers van vrouwenbladen zoals *Evolutie*, *Orgaan Nationale Vrouwenraad*, *Vrouw in de XXste eeuw* en *De Nederlandsche Vrouwengids*; map met kranteknipsels over allerlei onderwerpen; envelop met knipsels over het IAV; envelop met *Spiegel Historiae*; map met vier handwerkbladen; doos met adressen; leren boek met oude foto's en autografen van de familie; ± 185 brieven aan Naber in leren map, apart geordend 21 brieven en kaartjes van Rosa Manus; kaartjes van Naber aan familie en visitekaartjes van anderen; getypte bibliografie van Nabers publikaties; map met knipsels over de marine en S.P. L'Honoré Naber (broer), grafrede bij zijn dood door Mollema.

Groningen

Rijksarchief Groningen

- * Rijksuniversiteit Groningen Acta Senatus (1877-1947).

Den Haag

Algemeen Rijksarchief. Tweede Afdeling (ARA)

- * Archief W.H. de Beaufort.
- * Archief Kabinet der Koningin, KB 28-8-1913, onderscheiding Johanna Naber 'Ridder in de Orde van Oranje Nassau'.
- * Archief Frida Katz.
- * Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Kabinet doos 522, nr. 128; nr. 683-688 dossier wetsontwerp huwende rijksambtenaressen en onderwijzeressen in 1910.
- * Archief VVD, stukken Vrouwengroep van De Vrijheidsbond (1917-1936) en Bond van Vrije Liberalen (BVL) (1905-1917).
- * Centraal Testamentenregister: acht testamentregistraties van Johanna Naber 1913-1941.

Gemeente-archief Den Haag (GAHa)

- * Bevolkingsregister (1913-1939): Johanna Naber en Samuel Pierre L'Honoré Naber.
 - * Uittreksel Burgerlijke Stand (BS): vestiging Johanna Naber 12-4-1927, overlijden 30-5-1941.
- Koninklijke Bibliotheek. Afdeling Bijzondere Collecties (KB)*
- * Briefwisseling N. Japikse (135 A 37-64) met Johanna Naber, P.J. Blok, H. Brugmans.
 - * Briefwisseling Johanna Naber met A.J. de Mare (133 M 105).
 - * Briefwisseling Johanna Naber met het IAV (68 B 15).

- * Persoonsdossier Emilia Timmer.
- * Album amicorum Anna M.M. Storm-Van der Chijs (1869-1870) met Johanna Nabers artikel van Storm-Van der Chijs (74 G 23).

Koninklijk Huisarchief (KHA)

- * Briefwisseling over de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 en de Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'
- * Fragmenten journaal van koningin Wilhelmina 1913.
- * Dossier Nationaal Steuncomité 1914.
- * Briefwisseling Johanna Naber met de toenmalige directeuren van het KHA, F.J.L. Krämer (1904-1913) en N. Japikse (1929-1936); brief van H.T. Colenbrander aan Johanna Naber (1908); verzoeken om onderzoek in het KHA (1904, 1907 en 1908).

Letterkundig Museum (LM)

- * Briefwisseling Johanna Naber met o.a. J.B. Tielrooy, Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe, Catharina Bruining (1913-1929).
 - * Kranteknipsels Samuel A. Naber en Johanna Naber (1898-1959).
- Ministerie van Defensie, afd. maritieme historie*
- * Archief Koninklijke Nederlandsche Vereeniging 'Onze Vloot'.
 - * Jaargangen *Onze Vloot* (1925-1940).

Notariele Bewaarplaats Den Haag

- * Notaris mr. O.J.M. de Bruijn, bureau Buruma Maris Scheer Van Solkema te Den Haag; testamenten Johanna Naber 1936, 1937, 1937 (geheim testament), 1940, 1941.

Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht

- * Jaargangen *Ons Leger* (1923 t/m 1942) en *Allen Weerbaar* (1904 t/m 1929) (enkele nummers ontbreken).

Haarlem

Gemeente-archief Haarlem (GAH)

- * Geboortenakten Elisabeth Rebecca, Jean Charles en Johanna Wilhelmina Antoinette Naber (1856-1859).
- * Bevolkingsregister (1851-1860): wijk IV en V.

Registratie en successie Haarlem

- * Memorie van successie, nalatenschap Samuel A. Naber 30-5-1913 (gegevens centraal archief te Apeldoorn).

Teylers Museum

- * Bibliotheek Teylers Stichting (BTS), prijsvraag Teylers Tweede Genootschap, 'Historiekunde' (1901), P-115 en T-117.

Waalse Kerk

- * Doopboeken 1780-1860 Waalse Kerk, dl. III. Beheerd door notaris mr. Aafke H.M. de Jong te Haarlem.

Leeuwarden

Gemeente-archief Leeuwarden (GALE)

- * Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, afd. Leeuwarden.
- * *Leeuwarder Courant* 1908-1909.

Leiden

Gemeente-archief (GAL)

- * Bevolkingsregister (1861-1864)

- * Geboorte-akte Alida C Naber, nr 1146 (14-10-1862)
- * Doopakte Archives de l'Eglise Wallonne de Leyde, no 29 en 39
- Rijksuniversiteit Leiden Universiteitsbibliotheek Leiden (UBL) Dousa-afdeling*
- * Briefwisseling Johanna Naber met P J Blok (BPL 2377), L D Peht (LTK 1788) en J A Nijland (LTK 2124), briefwisseling Samuel A Naber met Johannes Dysennk (LTK 1673), Robert Fruin (BPL 1828), briefwisseling J Charles Naber met Robert Fruin (BPL 1828)
- * Archief Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden (MNL)
- * Catalogus Candidatorum qui gradum adepti sunt ab anno 1850-1894
- Rijksuniversiteit Leiden Bureau pedel, promotieboeken (1894-1969)*

Middelburg

Gemeente-archief (GAM)

- * *Middelburgsche Courant* 1909

Moskou/Amsterdam

Speciaal-archief

Archief van het IAV, in 1940 door de Duitse Sicherheitsdienst in beslag genomen (sinds augustus 1994 op microfilm aanwezig op het IIAV)

- * circa 100 copieën notulen DB IAV (3-12-1935 tot 27-5-1940), rede Rosa Manus (15-11-1937 en 25-3-1939), rede A M Koek-Mulder (25-3-1939), rede Jane de Jongh (18-12-1937), enkele korte brieven
- * circa 100 copieën nrs 1475-1-15 tot 1475-1-155 o a essay van Betsy Bakker-Nort tegen Nabers artikel 'De Fout der Moderne Vrouw' (1926), verzenbundel voor de VvVK (1919), opzet werkkamer en bibliotheek IAV, concept Nabers 'Proeve', vier brieven van Johanna Naber aan Rosa Manus en drie van Manus aan Naber (1931-1939), rede Jo Sterck-Prooot voor Naber (1939), geschreven verslag 25ste vergadering NVR, kranteknipsels o a over de Spieghele Historiae

Nijmegen

Vakgroep geschiedenis Katholieke Universiteit Nijmegen (KUN)

- * Archief M Grever seminars vrouwengeschiedenis, bibliografische en biografische gegevens van historicae (19e en 20e eeuw)

Rijswijk

Registratie en successie Rijswijk

- * Memorie van successie, nalatenschap Johanna Naber 30-5-1941 (gegevens in centraal archief te Apeldoorn)

Utrecht

Gemeente-archief Utrecht (GAU)

- * Archief Provinciaal Utrechtsch Genootschap (PUG)
- * Adresboeken en alfabetische registratie van vestiging (1922-1927)

Rijksarchief Utrecht (RAU)

- * Archief Historisch Genootschap (HG) te Utrecht en het Nederlands Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen
- * Archief Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding (VVAO)
- Rijksuniversiteit Utrecht (RUU) Bureau pedel, promotieboeken*

Universiteitsmuseum.

- * Archief G.W. Kernkamp, colleges en aantekeningen.
- * Archief professoren: dossier G.W. Kernkamp en dossier J.C. Naber.

Zwolle*Gemeente-archief Zwolle (GAZ)*

- * Bevolkingsregister (1864-1867).
- * Geboorte-akten Samuel Pierre en Henri Adrien Naber (1865-1867).
- * Verslagen van de toestand der gemeente Zwolle over de jaren 1864-1870 van burgemeester en wethouders aan den Raad der Gemeente.
- * College van Curatoren van de Latijnsche school (1851-1878).
- * VA 005, School van het Departement Zwolle der Maatschappij tot Nut van het Algemeen.
- * *Provinciale en Overijsselsche Courant* 1908.

Gepubliceerde bronnen en periodieken (de jaartallen duiden op geraadpleegde jaargangen)

- * *Algemeen Alphabetisch Register op het Gemeenteblad van Amsterdam* (1921 en 1922).
- * *Algemene Vergaderingen van de Nationale Vrouwenraad van Nederland* (AV NVR) (1900-1939).
- * *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* (BMHG) te Utrecht (1900-1949).
- * *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* (BVGO) (1886-1939).
- * *Catalogus van academische geschriften in Nederland en Nederlandsch Indie verschenen* (Utrecht 1924-1945).
- * *De Amsterdammer* (v.a. 1925 *De Groene Amsterdammer*) (1893-1939)
- * *De Gids* (1887-1941)
- * *De Nederlandsche Spectator* (1887-1907)
- * *Economisch-Historisch Jaarboek* (EHJ) (1915-1949)
- * *Gemeenteblad. Tweede Afdeling. Verslag van de Vergaderingen van den Gemeenteraad van Amsterdam* (1921 en 1922).
- * *Historisch Tijdschrift* (HT) (1922-1941)
- * *Jaarboek der Vereeniging Amstelodamum* (Amsterdam 1902-1941).
- * *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Groningen* (Groningen 1877-1949).
- * *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Leiden* (Leiden 1877-1949).
- * *Jaarboek der Rooms Katholieke Universiteit te Nijmegen* (Nijmegen 1924-1949).
- * *Jaarboek der Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1877-1949).
- * *Jaarboek Vrije Universiteit Amsterdam* (Amsterdam 1925-1949).
- * *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Utrecht* (Utrecht 1877-1949).
- * *Jaarverslagen van het Koninklijk Huisarchief* (KHA) (1929, 1930 en 1932).
- * *Maandblad Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht* (VvVK) (1898-1911)
- * *De Navorscher* (1890-1925).
- * *Parlement en Kiezer. Jaarboekjes* (Den Haag 1911-1924).
- * *Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde* (TGLV) (v.a. 1920 *Tijdschrift voor Geschiedenis* TVG) (1894-1948)
- * *Vrouwenarbeid* (juli-oktober 1898).

Literatuur

(uitgezonderd de historische proefschriften in bijlage II, artikelen in onder 'Gepubliceerde bronnen en periodieken' genoemde werken, recensies i h a en huldigingsartikelen over Johanna Naber in dag- en weekbladen i h b)

Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV Gedenkboek ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der Universiteit te Groningen uitgegeven in opdracht van den Academischen Senaat (Groningen 1914)

Aerts, M., 'Gewoon hetzelfde of nu eenmaal anders? Een feministisch dilemma', *Te Elfder Ure* 29 (1986), 4-14

Aerts, M e a (red.), *Naar het leven Feminisme & biografisch onderzoek* (Amsterdam 1988)

Alkemade, A J M, *Vrouwen XIX Geschiedenis van negentien religieuze congregaties, 1800-1850* (proefschrift) ('s-Hertogenbosch 1966)

Allard, H J, 'Flandrina van Nassau, de dochter des Zwiijgers (18 Augustus 1579 -10 April 1640)', *Het Jaarboekje van Alberdingk Thijm* 43 (1894), 1-55

Allard, H J, 'Flandrina van Nassau, de dochter des Zwiijgers (18 Augustus 1579 - 10 April 1640)', *Het Jaarboekje van Alberdingk Thijm* 44 (1895), 1-86

Allen, J, 'Evidence and silence feminism and the limits of history', in C Pateman and E Gross (eds.), *Feminist challenges, social and political theory* (Boston 1986), 173-189

Almond, G A a o (eds.), *Progress and its discontents* (Berkely 1982)

Alphen, E van, *Bang voor schennis? Inleiding in de ideologiekritiek* (Utrecht 1987)

Ammers-Kuller, J van, *Een pionierster Mina Kruuseman en haar verhouding tot Multatuli* (Amsterdam 1921)

Ammers-Kuller, J van, *De opstandigen Een familie-roman in drie boeken* (oorspr 1925) (Amsterdam 1962)

Ammers-Kuller, J van, *Vrouwenkruistocht* (Amsterdam 1930)

Ammers-Kuller, J van, *Twaalf interessante vrouwen Korte biographieen, geschreven na persoonlijke kennismaking* (Amsterdam 1938)

Andriessen, J, P Bange en A G Weiler (red.), *Geert Grote en de Moderne Devotie Voordrachten gehouden tijdens het Geert Grote congres, Nijmegen 27-29 september 1984* (Antwerpen/Nijmegen 1985)

Angehrn, E, *Geschichte und Identität* (Berlin/New York 1985)

Angerman, A a o (eds.), *Current Issues in Women's History* (London 1989)

Ankersmit, FR, 'The reality effect in the writing of history, the dynamics of historiographical topology', *Mededelingen van de Afdeling Letterkunde Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 52 (1989), 5-37

Ankersmit, FR, *De navel van de geschiedenis Over interpretatie, representatie en historische realiteit* (Groningen 1990)

Annalen (pseud onbekend), 'Johanna Naber wordt tachtig jaar Een toonbeeld van vitaliteit' (interview), *Algemeen Handelsblad* (11-3-1939)

Anthony, S B and I Harper, *History of Woman Suffrage* vol 4 (Rochester 1903)

Atwater Mason, C, *De Lelie van ons Vorstenhuis* (Amsterdam 1904)

Austen, J, *Catharine and other writings*, ed by M A Doody and D Murray (Oxford/New York 1993)

Baar, M de e a (red.), *In de ban van het verhaal Elfde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1990)

- Baar, M de en B Rang, 'Minerva of savante, heilige of dweepster Receptiegeschiedenis van Anna Maria van Schurman sedert de zeventiende eeuw', in M de Baar e a (red), *Anna Maria van Schurman (1607-1678) Een uitzonderlijk geleerde vrouw* (Zutphen 1992), 9-28
- Bach, M L, *Gertrud Baumer Biographische Daten und Texte zu einem Persönlichkeitsbild* (Weinheim 1989)
- Bachrach, A G H, 'C L Thijssen-Schoute', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1962-1963* (Leiden 1963), 166
- Bakker, N, 'Een mooi beroep voor een meisje Onderwijzeressen tijdens het Interbellum', in Blok e a (red), *De De JVV*, 98-128
- Bal, M, *De theorie van vertellen en verhalen Inleiding in de narratologie* (Muiderberg 1990, herz dr)
- Banks, J A, *The sociology of social movements* (London 1972)
- Banks, O, *Faces of feminism A study of feminism as a social movement* (Oxford 1981)
- Baranelli, M e a, *Geachte promovenda, 100 jaar promoverende vrouwen aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1990)
- Barbey d'Aureville, J A, *Les bas-bleus* (Paris 1878)
- Barnard, M, 'Allard Pierson (1831-1896) Schoonheid is de bloem van 't Ware', in Blom e a (red), *Een brandpunt*, 247-266
- Barret, M (samenst en inl), *Virginia Woolf Schrijvende vrouwen* (Amsterdam 1981)
- Barry, K, *Susan B Anthony A Biography of a Singular Feminist* (New York 1988)
- Barry, K, 'Toward a theory of women's biography from the life of Susan B Anthony', in T Iles (ed), *All sides of the subject Women and biography* (New York/London 1992), 23-35
- Barthes, R, 'L'Effet de Réel', *Communications* 11 (1968), 84-89
- Beelaerts, M, 'De problemen van de jonge intelligente vrouw', *TVV* 8 (1987), 170-187
- Bel, J, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle Een receptie-historisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900* (proefschrift) (Amsterdam 1993)
- Beer, T H de, 'Lina Schneider', *Levensberichten der Afgestorven Medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden Bijlage tot de Handelingen van 1909-1910* (Leiden 1910), 137-144
- Behen, H en G J van Setten (red), *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw Discussie zonder eind* (Amsterdam 1991)
- Belinfante, E J B 'Ons Vrouwenparlement', *Nieuwe Courant* (26-4-1921)
- Bell, R M, *Sancta Anorexia Vrouwelijke wegen naar heiligheid Italië 1200-1800* (oorspr 1985) (Amsterdam 1990)
- Berg, M, 'The first women economic historians', *Economic History Review* 45 (1992), 308-329
- Berg, W van den, 'Het literaire genootschapsleven in de eerste helft van de negentiende eeuw', in idem en P van Zonneveld (red), *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw twaalf verkenningen* (Utrecht 1986), 12-45
- Bergh van Eysinga-Elias, J van den en C Wichmann, *De vrouw in Nederland voor honderd jaar en thans* (Amsterdam 1913)
- Bergh van Eysinga Elias, J van den, 'De vrouw in Nederland voor honderd jaar', in idem en Wichmann, *De vrouw*, 1-50
- Bergh van Eysinga-Elias, J van den, 'Dichteressen van 1813', *De Vrouw in de XXste Eeuw* 2 (30-5-1913)
- Bergh van Eysinga Elias, J van den, 'De vrouw en de wijsbegeerte', in Werker-Beaujon e a (red), *Encyclopaedisch Handboek II*, 524-549
- Berkel, K van, 'De historisering van de wetenschapsfilosofie', *TVG* 101 (1988), 525-545

- Berns, J. en M. Grever, 'Eliza Carolina Ferdinanda Fleischacker' (Elise van Calcar), *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* 4 (Amsterdam 1989), 45-49.
- Bertels, P. e.a. (red.), *Het naadje van de blauwkous. Over een eeuw vrouwen in de wetenschap aan de RUU (Utrecht 1986).*
- Bervoets, L., *Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid. De verzoening van wetenschap, ethiek en sekse in het sociaal werk in Nederland rond de eeuwwisseling* (proefschrift) (Amsterdam 1993).
- Besluiten en adressen van den Nationale Vrouwenraad van Nederland 1898-1938 (Assen z.j.).
- Bethke Elstain, J., *Women and war* (New York 1987).
- Bie, T. de en W. Fritschy, 'De "wereld" van Reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland', in: Reys e.a. (red.), *De eerste feministische golf*, 30-58.
- Biegel, A., 'Mej. Romme beëindigt haar werk aan Wereldunie Katholieke Vrouwen', *De Tijd* (3-1-1951).
- Biema-Hijmans, H. van, 'Nationale Vrouwenraad. Algemeene Vergadering', *Vrouw en Gemeenschap* (15-5-1934), 53-56.
- Bijleveld L. en D. Stam, *Spooren van vrouwen. Zes historische wandelingen door Amsterdam* (Den Haag 1987).
- Blaas, P.B.M., 'De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving', *TG* 9 (1982), 271-303.
- Blaas, P.B.M., *Historicus tussen wetenschap en politiek*: G.W. Kernkamp (Rotterdam 1983).
- Blaas, P.B.M., 'Tussen twee herdenkingsjaren (1884-1933). Het beeld van Willem van Oranje in de wetenschappelijke geschiedschrijving rond 1900', in: Haitsma Mulier en Janssen (red.), *Willem van Oranje*, 137-160.
- Blaas, P.B.M., 'De betekenis van de romantische geschiedschrijving voor de ontwikkeling van de historische wetenschap', *TG* 15 (1988), 54-59.
- Blaas, P.B.M., *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees historisch bewustzijn* (Rotterdam 1988).
- Blaas, P.B.M., 'De patriottenbeweging als epiloog: rond Colenbranders 'Patriottentijd'', in: Van der Zee e.a. (red.), 1787, 9-26.
- Blaas, P.B.M., 'Hajo Brugmans (1869-1939). De vlucht in de historische parallel', in: Blom e.a. (red.), *Een brandpunt*, 267-285.
- Bleker, J. und H.-P. Schmiedenbach (Herausg.), *Medizin und Krieg. Vom Dilemma der Heilberufe 1865 bis 1985* (Frankfurt am Main 1987).
- Blok, J. e.a. (red.), *Derde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1982).
- Blok, J. and M. van Tilburg (eds.), *Gender and Historiography* (Groningen 1989).
- Blok, J., *Amazonen antianenai. Interpretaties van de Amazonenmythe in het mythologisch onderzoek van de 19e en 20e eeuw en in archaisch Griekenland* (Groningen 1991).
- Blok, P.J., 'De laatste halve eeuw uit een historisch oogpunt', in: Ritter (red.), *Eene halve eeuw* I, 1-16.
- Blok, P.J., 'Te veel!', *De Nederlandsche Spectator* (17-9-1898), 294-296.
- Blok, P.J., 'Vrouwelijke studenten', *Onze Eeuw* 7 (1907), 447-462.
- Blok, P.J., *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* dl. VI (Leiden 1904 en 3de herz. dr. uit 1926) en dl. VIII (Leiden 1908).
- Blok, P.J., *Willem de Eerste. Prins van Oranje* 2 dln. (Amsterdam 1919).
- Blok, P.J., *Michiel Adriaanszoon de Ruyter* (Den Haag 1928).
- Blom, J.C.H., 'Een eeuwfeest? Een verkenning ter gelegenheid van de laatste aflevering van

- deel honderd van de BMGN', *BMGN* 100 (1985), 576-587
- Blom, J C H e a (red), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad De universiteit van Amsterdam rond 1900 in vijftien portretten* (Hilversum 1992)
- Bock, G , 'Women's History and Gender History Aspects of an International Debate', *Gender & History* 1 (1989), 7-30
- Boekholt, P Th F M en E P de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht 1987)
- Boer, P de, *Geschiedenis als beroep De professionalisering van de geschiedbeoefening in Frankrijk (1828-1914)* (proefschrift) (Nijmegen 1987)
- Boersema, K H , *Allard Pierson Eene cultuur-historische studie* (Den Haag 1924)
- Boia, L a o (eds), *Great Historians from Antiquity to 1800* (New York/London 1989)
- Boissevain, M , *Een Amsterdamsche familie* (ongepubliceerd manuscript) (IIAV z j)
- Borkus, M e a , *Vrouwenstemmen 100 jaar vrouwenbelangen 75 jaar vrouwenkiesrecht* (Zutphen 1994)
- Bornewasser, J A , 'De Nederlandse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland', *TVG* 95 (1982), 577-604
- Bornewasser, J A , 'Periodieke historiografie in een verzuilde context twee katholieke tijdschriften', *TVG* 99 (1986), 453-475
- Bos, Th S H , 'Kind van vele ouders Ruim een eeuw Repertorium van (boeken en) tijdschriften betreffende de geschiedenis van Nederland', in Kooijmans e a (red), *Bron en publikatie*, 167-202
- Bosch, M , 'De geschiedenis van een en ander Naar een discussie tussen lesbische en vrouwen-geschiedenis', *Lover* 3 (1983), 115-125
- Bosch, M en A Kloosterman, *Lieve Dr Jacobs Brieven uit de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht, 1902-1942* (Amsterdam 1985)
- Bosch, M , 'Egodocumenten bronnen van kennis en plezier', *TVV* 8 (1987), 203-220
- Bosch, M and A Kloosterman (eds), *Politics and Friendship Letters from the International Woman Suffrage Alliance, 1902-1942* (Ohio State 1990)
- Bosch, M , *Het geslacht van de wetenschap Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland 1878-1948* (proefschrift) (Amsterdam 1994)
- Bosch Kemper, J de, 'De vrouwenbeweging', *Viagen van den dag* XI (1896), 273-295
- Bosch Kemper, J de, 'De Vrouwenbeweging', in Ritter (red), *Eene halve eeuw*, 391-402
- Bosman, A , 'Over studeeren en studiemethode', *Maandblad voor Vrouwenstudie* (1 juli 1913)
- Bosmans, J , *Romme biografie 1896-1946* (Utrecht 1991)
- Bosscher, D F J , 'Het protestantisme', in Luykx en Bootsma (red), *De laatste tijd*, 65-98
- Bots, H e a (red), *Vlucht naar de vrijheid De Hugenoten en de Nederlanden* (Amsterdam 1985)
- Boudier-Bakker, I , *De moderne vrouw en haar tekort* (Amsterdam 1921)
- Boudier-Bakker, I , *De klopp op de deur* (oorspr 1930) (Amsterdam 1931)
- Bourdieu, P , 'Het wetenschappelijk veld', in idem, *Opstellen over smaak, habitus en het veld-begrip* (Amsterdam 1989), 179-212
- Bouten, J , *Mary Wollstonecraft and the beginnings of female emancipation in France and England* (proefschrift) (Amsterdam 1922)
- Boven, E van, *Een hoofdstuk apart 'Vrouwennomans' in de literaire kritiek 1898-1930* (proefschrift) (Amsterdam 1992)
- Braat, W C , 'De Maatschappij der Nederlandse Letterkunde van 1803 tot 1966', in *Gedenkboek Maatschappij*, 64-114
- Braidotti, R , 'De politiek van de ontologische differentie', *TVV* 9 (1988), 375-389

- Braidotti, R., *Beelden van de leegte Vrouwen in de hedendaagse filosofie* (Kampen 1990)
- Brandenburg, A., *Annie Romein-Verschoor 1895-1978 Leven en werk* (proefschrift) (Amsterdam 1988)
- Braudel, F., *Geschiedschrijving* (Baarn 1979)
- Braun, M., *De prijs van de liefde De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (proefschrift) (Amsterdam 1992)
- Briefwisseling Gerretson - Geyl 5 dln Verzorgd en toegel door P van Hees en G Puchinger (Baarn 1979-1981)
- Brom, G., *Romantiek en katholicisme in Nederland* 2 dln (Groningen/Den Haag 1926)
- Brondgeest, T., *Interviews met merkwaardige personen van onze tijd, Dr Mia Boissevain over de Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'* (Amsterdam 1913)
- Brown, K M., 'Brave New Worlds Women's and Gender History', *The William and Mary Quarterly* L (1993), 311-328
- Bruch, R von und R A Muller (Herausg.), *Historikerlexikon Von Antike bis zum 20 Jahrhundert* (München 1991)
- Bruggeman, J en A J van de Ven, *Inventaire des pieces d'archives françaises se rapportant a l'abbaye de Port-Royal des champs et son cercle et a la resistance contre la bulle unigenitus et a l'appel (ancien fonds d'Amersfoort)* (La Haye 1972)
- Brugmann, M (red.), *Vrouwen in opspaan Vrouwenstudies als cultuurkritiek* (Nijmegen 1987)
- Brugmann, M., *Verstilde verhalen - Spreekende beelden - Mythen, vrouwelijkheid en het postmoderne* (Amsterdam 1990)
- Brugmans, H., 'Plaats en taak der vrouw in de politiek', in Werker-Beaujon e a (red.), *Encyclopaedisch Handboek I*, 608-617
- Brugmans, H., 'Levensbericht van P J Blok', *Jaarboek der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam 1930-1931* (Amsterdam 1931), 1 30
- Brugmans, I J., 'Naar een nieuwe vorm van geschiedschrijving?', in *Bewogen en bewegen De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur Liber amicorum aangeboden aan prof dr H F J M van den Eerenbeemt ter gelegenheid van zijn 25-jarig professoraat aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg, 1961-1986* (Tilburg 1986), 1-18
- Bruun, M P de, 'Hendrika Catharina Maria Ghijzen', in *Taal en tongval Tijdschrift voor Dialectologie* 28 (1976), 6-18
- Buck, H de, *Bibliografie der Geschiedenis van Nederland Samengesteld in opdracht van het Nederlands Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen* (Leiden 1968)
- Buijnsters, P J., *Wolff en Deken Een biografie* (Leiden 1984)
- Burg, M van der, 'Dames, boerinnen en plattelandsvrouwen op het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres (1846-1938) Van opluistering tot feministisch optreden (1846-1873)', *Spil* (1991) nr 93-94, 12-19
- Busken Huet, C., 'Letterkunde Kronijk en kritiek', *De Gids* (1863) II, 95-121
- Butler, J., *Catharine of Siena A biography* (oorspr 1878) (London 1894)
- Buy, J B du, 'Het optreden der engelsche suffragettes (eene psycho-pathologische studie)', *Vragen des Tijds* I (1914), 281-302
- Bynum, C., 'Women Mystics and Eucharistic Devotion in the Thirteenth Century', *Women's Studies* 2 (1984), 179-214
- Calcar, E van (onder pseud E.), 'recensie van Gideon Florensz *Historisch-Romantische episode uit het laatste tijdperk van Leicester's bestuur in Nederland*', *Vaderlandsche Letteroefeningen I* (1856), 636-640
- Calcar, E van, 'Holland', in Th Stanton (ed.), *The Woman Question in Europe A series of 011-*

- ginal essays* (New York 1884), 161-174
- Campbell, D T, '“Degrees of Freedom” and the case study', *Comparative Political Studies* (1975), 178-193
- Carbonell, Ch -O, *Histoire et historiens, une mutation idéologique des historiens français 1865-1885* (Toulouse 1976)
- Catalogus van boeken door Nederlandsche vrouwen geschreven en sedert 1850 uitgegeven* (Den Haag 1898, Afdeling 'Boekhandel')
- Charensol, J M, 'Le français langue des églises wallonnes des Pays-Bas', *Commission de l'Histoire des Eglises Wallonnes Bulletin* (1967-1968) VI, 131-140
- 'Chronologische lijst van doctoraal-examens in de geschiedenis aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen, 1923 - 1 juli 1983', *Ex Tempore* 3 (1983), nr 7, 57-58
- Coelen, I van der, 'Strijdster voor gerechtigheid Professor dr Gesina H J van der Molen (1892-1978), de eerste vrouwelijke hoogleraar aan de Vrije Universiteit', in Van Loosbroek e a (red), *Geleerde vrouwen*, 191-194
- Cohen, I, 'Het feminisme van Johanna Naber', *Socfemteksten* 11 (1989), 112-136
- Cohen Tervaert-Israels, M, 'Uit de Hollandsche Beweging Verslag van de Nationalen Vrouwenraad op 11 en 12 april 1917', *De Vrouw in de XXste eeuw* 7 (1917), 71-72
- Colenbrander, H Th, *De Patriottentijd, 1776-1787* 3 dln (Den Haag 1897-1899)
- Colenbrander, H Th (uitg), *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840* 10 dln (Den Haag 1905-1922)
- Colenbrander, H Th, *Inlijving en Opstand* (Amsterdam 1913)
- Colenbrander, H Th, *Historie en Leven I* (Amsterdam z j) (1915)
- Colmjon, G, R C *Bakhuizen van den Brink Een markante persoonlijkheid* (Rijswijk 1951)
- Colmjon, G, *De Nederlandse letteren in de negentiende eeuw Schatgraven in platgetreden terrein* (Amsterdam/Antwerpen 1953)
- Corder, H, *Life of Elizabeth Fry Compiled from her journal as edited by her daughters, and from various other sources* (London 1853)
- Cott, N, *The grounding of modern feminism* (New Haven/London 1987)
- Coutinho-Wiggelendam, A, 'Vrouwenemancipatie rond de eeuwwisseling en het verzet daartegen Een vergelijkend onderzoek naar feminisme en anti-feminisme in Nederland in de periode 1870-1919', *TVV* 2 (1981), 214-241
- Cross, J W, *George Eliot's life as related in her letters and journals* (Boston 1885, repr Michigan 1968)
- Daams, F H Chr M, *Quatrième Centenaire de l'Eglise Wallonne de la Haye Kroniek van de laatste honderd jaar* (Amstelveen 1991)
- Dall, G (pseud van Mme J G Lebaudy), *La Mere Angelique, abbesse de Port-Royal, d'après sa correspondance* (Paris 1893)
- Damascus, Pater O M Cap, *Welke richting? Een boek over verschillende stromingen in de vrouwenbeweging* (Den Bosch 1927)
- Daniels, G en W Sangers, *Aldeneik, architectuur en historie* (Maaseik 1975)
- Davis, N Zemon, *Society and Culture in Early Modern France Eight Essays* (Stanford 1975)
- Davis, N Zemon, 'Gender and Genre Women as Historical Writers, 1400-1820', in P H Labalme (ed), *Beyond their sex Learned Women of the European Past* (New York/London 1980), 153-182
- Davis, N Zemon, *De terugkeer van Martin Guerre Historische reconstructie van een legende 1548-1560* (Amsterdam/Brussel 1985)
- Davis, N Zemon, 'History's Two Bodies', *AHR* 93 (1988), 1-30

- Davis, N Zemon, 'Women and the World of the *Annales*', *History Workshop* 33 (spring 1992), 121-137
- Dekker, A J, 'Ausbreitung und Verbürgerlichung der niederländischen Festkultur im 19 und 20 Jahrhundert', idem u a (Herausg.), *Ausbreitung bürgerlicher Kultur in den Niederlanden und Nordwestdeutschland* (Münster 1991), 42-56
- Dekker, R, 'Egodocumenten Een literatuuroverzicht', *TVG* 101 (1988), 161-189
- Delhaye, C, 'Discussiedossier Het symbolisch geweld van Bourdieu Bedenkingen rond habitus, symbolisch kapitaal en tijdseconomie vanuit een genderperspectief', in M Scheys (red.), *Rapporten en perspectieven omtrent vrouwenstudies* 3 (Brussel 1991), 129-147
- Delsey, M, (pseud voor Henriette van der Sleyden) *Onderwijs, opvoeding en emancipatie der vrouwen* (Delft 1870)
- Derks, M, C Halkes en A van Heijst (red.), 'Roomse dochters' *Katholieke vrouwen en hun beweging* (Baarn 1992)
- Derks, M, 'Dienende liefde en feministerij Het ontstaan van de katholieke vrouwenbeweging in Nederland', in Monteiro e a (red.), *De dynamiek*, 182-208
- Diederichs, M H, *Staat pal Marie Baale 1875-1947, carrière en feminisme van de eerste classica in Nederland* (doctoraalscriptie UvA 1992)
- Diepenhorst-de Gaay Fortman, A C, *Wat wil de Nederlandsche Christen-Vrouwenbond* (Rotterdam 1920)
- Dieteren, F, 'De geestelijke eenzaamheid van een radicaal-feministe Wilhelmina Druckers ontwikkeling tussen 1885 en 1898', in Reys e a (red.), *De eerste feministische golf*, 78-100
- Dieteren, F, 'Een eigen tehuis in het land der vreemdelingschap Prive en openbaar in het leven van Nellie van Kol', *TVV* 9 (1988), 262-275
- Dillen, J G van, 'In memoriam dr Leonie van Nierop', *TVG* 73 (1960), 434
- Dodd, V A, *George Eliot An Intellectual Life* (New York 1990)
- Dorp, E C van en W Wijnaendts Francken-Dysenck, *Een knuppel in 't hoenderhok* (Haarlem 1907)
- Dorsman, J en M Stavenhuter, 'Vrijgezelle vrouwen in Amsterdam in de tweede helft van de 19e eeuw', *TuSG* 16 (1990), 154-181
- Dorsman, L, G W *Keinckamp Historicus en Democraat 1864-1943* (proefschrift) (Groningen 1990)
- Dozy, J, *Het feminisme als zedelijk vraagstuk* (proefschrift) (Amsterdam 1938)
- Dresen, G, *Onschuldphantasieën Offerzin en heilsv verlangens in feminisme en mystiek* (proefschrift) (Nijmegen 1990)
- Driessen, H, 'Historisch bewustzijn en proces in de culturele antropologie Het voorbeeld van de senele etnografie', *TVG* 101 (1988), 616-625
- Droes, F, 'Alsof ik in een spiegel kijk De verdwijning en verschijning van intellectuele katholieke vrouwen', *Mara Tijdschrift voor feminisme en theologie* 5 (1992), 15-26
- Drop, W, *Verbeelding en historie Verschijningsvormen van de Nederlandse historische roman in de negentiende eeuw* (Utrecht 1979)
- Drucker, W, 'De Amsterdamsche verkiezingen', *Evolutie* (16-3-1921)
- Duden, B, 'Geschlecht, Biologie, Körpergeschichte Bemerkungen zu neuere Literatur in der Körpergeschichte', *Feministische Studien* (1991), 105-123
- Dumas fils, A, *L'Homme-femme Reponse a M Henri d'Ideville* (oorspr 1872) (Paris 1899)
- Dunk, H W von der, "'De Prins weergekeerd onder professoren" De Colenbrander-affaire van 1933', *De Gids* 150 (1987), 536-554
- Dunk, H W von der, 'Negentiendertien verhinderde kentering', in De Vries (red.), *Neder-*

land 1913, 9-21

- Dussen, WJ van der, 'Geschiedenis en filosofie', *Groniek* (1984) nr 89/90, 110-117
- Eeghen, I H van, *De Amsterdamse Boekhandel 1680-1725 III* (Amsterdam 1965)
- Elias, N en J L Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders Een studie van de spanningen en machtsverhoudingen in twee arbeidersbuurten* (oorspr 1965) (Den Haag 1985)
- Elias, N, 'Een theoretisch essay over gevestigden en buitenstaanders', in Elias en Scotson, *De gevestigden*, 7-46
- Eliot, G, *Middlemarch* (oorspr 1871-1872) (London 1985)
- Eijl, C van, *Het werkzame verschil Vrouwen in de slag om arbeid 1898-1940* (proefschrift) (Hilversum 1994)
- Eijt, J, 'Verborgen vrouwen, vergeten vrouwen? Veranderende visies op de geschiedenis van negentiende-eeuwse zustercongregaties', *Tiajecta* 1 (1992), 374-387
- Epstein, A L, *Ethos and identity Three studies in ethnicity* (London/Chicago 1978)
- Erkson, E, *Identiteit, jeugd en crisis* (Utrecht 1971)
- Essen, J L van, 'Groens uitgave van de "Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau"', in Geurts en Janssen (red), *Geschiedschrijving I*, 181-198
- Essen, M van, *Opvoeden met een dubbel doel Twee eeuwen meisjesonderwijs in Nederland* (Amsterdam 1990)
- Esveld, N E H van, *Tieub Over de diempel der nieuwe samenleving* (Assen 1958)
- Everard, M, 'De liefde van Lesbos in Nederland Sappho in de nederlandse letteren van 19de en begin 20ste eeuw', *TVV* 5 (1984), 333-350
- Everard, M, 'Het burgerlijk feminisme van de eerste golf Annette Versluys-Poelman en haar kring', in Reys e a (red), *De eerste feministische golf*, 106-137
- Everard, M, 'De bibliotheek van Titia van der Tuuk als venster op de wereldvrouwenboeken', *Lust en Gatie* (winter 1991), 50-62
- Everard, M, 'De woede van Wilhelmina Drucker', *Lover* 19 (1992), 233-236
- Evers, M en P A M Geurts, 'De verbeelding van Gelres middeleeuwen in negentiende-eeuwse schilderkunst en literatuur', *Bydragen en Mededelingen Vereniging Gelre* 84 (1993), 101-137
- Faderman, L, *Surpassing the Love of Men Romantic Friendship and Love Between Women from the Renaissance to the Present* (London 1980)
- Fagel, R, 'Historische tijdschriften in Nederland (1835-1848)', *TVG* 99 (1986), 341-366
- Famke (pseud van Alida Veen-Brons), *Gehuwd of ongehuwd Moeder of wereldsche non Nieuw-Feministische gedachten* (Amsterdam 1927)
- Famke, *Het huwelijk en de dogmatische feministen* (Amsterdam 1928)
- La femme qualites - travaux - histoire Catalogue de livres anciens et modernes et de gravures en vente aux prix marqués chez Martinus Nijhoff a la Haye* (Le present catalogue publié a l'occasion de l'Exposition Nationale de travail féminin, a la Haye, a été dressé par Mill R Vischer) (La Haye 1898)
- Fetterly, J, *The Resisting Reader* (Bloomington/London 1978)
- Fischbach, F, *Die Geschichte der Textilkunst nebst Text zu den 160 Tafeln des Werkes Ornamente der Gewebe* (Hanau 1883)
- Fockema Andrae, S J, 'De "Historische Commissie" van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden', in *Gedenkboek Maatschappij*, 168-177
- Fontijn, J, *Tweespalt Het leven van Frederik van Eeden tot 1900* (proefschrift) (Amsterdam 1990)

- Fox Keller, E, *Een wereld van verschil Beschouwingen over sekse en wetenschap* (Amsterdam 1987)
- Frédencq, P, 'De l'enseignement supérieur de l'histoire et de la géographie en Hollande', *Revue de l'Instruction Publique en Belgique* 32 (1889), 85-106 (herdrukt in Geurts en Janssen (red), *Geschiedschrijving* II, 141-158)
- Freeman, R and P Klaus, 'Blessed or not? The new spinster in England and the United States in the late nineteenth and early twentieth centuries', *Journal of Family History* (winter 1984), 394-413
- Fritschy, W, (samenst) *Fragmenten Viouwengeschiedenis Deel I Chronologisch Deel II Thematisch* (Den Haag 1980)
- Fruin, R, *Tien Jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog 1588-1598* (oorspr 1857-1858, 2 dln) (Den Haag 1924)
- Fruin, R, 'Hugo de Groot en Maria van Reigersbergh', *De Gids* (1858) II, 289-324 en 417-473
- Fruin, R, 'De Jeugd van Louise Henriette d'Orange', *De Gids* (1866) II, 531-532/ 517-540 (onjuiste paginering in *De Gids*)
- Fruin, R, 'Gijsbert Karel van Hogendorp en de omwenteling van 1787', *De Gids* (1867) II, 40-100
- Fruin, R, 'De schuld van Willem III en zijn vrienden aan den moord der gebroeders de Witt', *De Gids* (1869) I, 182-189
- Fruin, R, 'Correspondance de Louise de Coligny', *De Nederlandsche Spectator* (27-8-1887), 284-287 en (3-9-1887), 291-293
- Fruin, R, 'Mevrouw Bilderdijk-Woesthoven en haar slachtoffer', *De Gids* (1897) I, 397-425
- Fruin, R, 'Maria, de gemalin van Prins Willem III' (postuum) in *Robert Fruin's Verspreide Geschriften* dl V, uitgeg door PJ Blok, PL Muller en S Muller Fz (Den Haag 1902), 194-214
- Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (Leiden 1966)
- Gedenkboek Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht, 1907-1917* (Amsterdam z j)
- Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, 1894-1919* (Amsterdam z j)
- Gedenkboek van de Tentoonstelling De Vrouw 1813-1913 Meerhuizen Amsterdam* (Amsterdam z j)
- Geest, T, 'Meditaties over achttiende eeuwse cultuur', in *Historische Opstellen opgedragen aan prof dr H Brugmans ter gelegenheid van zijn 25-jarig jubileum als hoogleraar aan de universiteit van Amsterdam door zijn oud-leerlingen, leerlingen, vrienden en vereenigers*, 1904 - 7 maart - 1929 (Amsterdam 1929), 22-37
- Gent, S, van *Het aanschafbeleid van het Haagse damesleesmuseum in de beginjaren (1894-1902)* (doctoraalscriptie KUN 1991)
- Geurts P A M en A E M Janssen (red), *Geschiedschrijving in Nederland Studies over de historiografie van de Nieuwe Tijd* 2 dln (Den Haag 1981)
- Geurts, P A M, "'De tranen van gevoel " Bij het hoger onderwijs in de geschiedenis', *Ex Tempore* 2 (mei/juni 1983), 13-15
- Gewin, E, *In den Reveiking* (Baarn 1920)
- Ghijzen, H C M, 'Anna Maria van Schurman 1607-1678' (I Haar jeugd, haar vriendschappen en roem II Feministe en humaniste, theologe en bekeerlinge van Labadie), *De Gids* (1926) I, 380-402 en II, 105-128
- Ghijzen, H C M, *Herinneringen* (Middelburg 1978)

- Gier, J de, 'Inleiding', in A L G Bosboom-Toussaint, *Eene kroon voor Karel den Stouten* (oorspr 1841) (Utrecht 1989), VII-LXXXII
- Gilbert, S M and S Gubar, *The madwoman in the attic The woman writer and the nineteenth-century literary imagination* (New Haven/London 1984)
- Goekoop-de Jong van Beek en Donk, C, *Hilda van Suylenburg* (oorspr 1897) (Amsterdam 1984)
- Gorlitz, C L, *Bibliotheek der Geschiedenis, bloemlezing uit de werken der voornaamste geschiedschrijvers van vroegeren en lateren tijd* 3 dln (Zwolle 1863-1865)
- Goggin, J, 'Challenging Sexual Discrimination in the Historical Profession Women Historians and the American Historical Association, 1890-1940', *AHR* 97 (1992), 769-802
- Gordon, L, 'What's New in Women's History', in T de Lauretis (ed), *Feminist Studies Critical Studies* (Bloomington 1986), 20-30
- Gordon, L, 'Review Essay Nazi Feminists?', *Feminist Review* 27 (1987), 97-105
- Gosses, I J, 'Levensbericht van Petrus Johannes Blok (1855-1929)', *Levensberichten der Afgestorven Medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden Bijlage tot de Handelingen van 1929-1930* (Leiden 1930), 107-135
- Greve, H E, *Openbare leesmusea en volksbibliotheken* (Amsterdam 1906)
- Grever, M, 'Het verborgen continent Een historigrafische verkenning van vrouwengeschiedenis in Nederland', *TvSG* 12 (1986), 221-268
- Grever, M, 'Historische reconstructie en imitatie Het oeuvre van de historica dr S C Regtdoorzee Greup-Roldanus', in Van Loosbroek, *Geleerde vrouwen*, 195-212
- Grever, M, 'Johanna Wilhelmina Antonette Naber', *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* 3 (Amsterdam 1988), 148-151
- Grever, M, 'On the origins of Dutch women's historiography three portraits (1840-1970)', Angerman a o (eds), *Current issues*, 249-270
- Grever, M, 'De kracht van de inwendige strijd Het biografisch oeuvre van Johanna W A Naber (1859-1941)', *BMGN* 105 (1990), 578-604
- Grever, M, 'The historical representation of spinsters by Johanna Naber', in M Brugmann a o (eds), *Who's afraid of femininity? Questions of identity* (Amsterdam/Atlanta 1993), 75-86
- Grever, M, 'Feministen en het vaderland de historische legitimatie van een vrouwelijk "wij-gevoel"', in M Bosch e a (red), *Feminisme en verbeelding Veertiende jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Amsterdam 1994), 162-170
- Gruntjes, L W M, *De Tachtigjarige-Oorlog tijdens de Tweede Wereldoorlog Een historigrafisch onderzoek naar de geschiedschrijving over de Opstand in de periode 1935-1945* (Doctoraalscriptie KUN 1983)
- Guibert, J de, 'Ascense, ascétisme', *Dictionnaire de Spiritualite* (1937), 982
- Gunst, J W, *Johannes Pistorius Woerdensis* (Hilversum 1925)
- Haan, F de en D Stam, *Jonge dochters en oude vrijsters Ongehuwde vrouwen in Haarlem in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Haarlem 1985)
- Haan, F de, *Sekse op kantoor Over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht, Nederland 1860-1940* (proefschrift) (Hilversum 1992)
- Haegen, R, van der In het spoor van seksuele differentie (Nijmegen 1989)
- Haight, G S, *George Eliot A biography* (Oxford 1968)
- Haitsma Mulier, E O G en A E M Janssen (red), *Willem van Oranje in de historie 1584-1984 Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving* (Utrecht 1984)
- Haitsma Mulier, E O G, G A C van der Ven, m m v P Knevel, *Repertorium van geschied-*

- schrijvers in Nederland 1500-1800* (Bibliografische reeks NHG, dl. VII) (Den Haag 1990).
- Hamilton, C., *Marriage as a Trade* (New York 1909).
- Harding, S., *The Science Question in Feminism* (Ithaca/London 1986).
- Harper, I., *The Life and Work of Susan B. Anthony* vol. 1-2 (Indianapolis 1899) vol. 3 (Indianapolis 1908).
- Harper, I. Husted (ed.), *The History of Woman Suffrage* vol. 5-6 (New York 1922).
- Hartgerink-Koomans, M., 'Izaak Hendrik Gosses', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* 1939-1940 (Leiden 1940), 20-33.
- Hartog, Th. den, 'Waar mijn schrijftafel staat is mijn vaderland'. *Leven en werk van de historica dr. Jane de Jongh (1901-1982)* (doctoraalscriptie Erasmusuniversiteit 1991).
- Hawkesworth, M.E., 'Knowers, Knowing, Known: Feminist Theory and Claims of Truth', *Signs. Journal of women in culture and society* 14 (Spring 1989), 533-557.
- Heeren, H.J. (red.), *Huwelijksleeftijd in Nederland* (Meppel 1973).
- Hees, P. van, 'Van Nederlandsche Historiebladen tot Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden', *TVG* 99 (1986), 476-506.
- Heijden-Rogier, P.E. van der, 'Johanna van Ammers-Küller', *Biografisch Woordenboek van Nederland III* (Den Haag 1989), 364-366.
- Heijst, A. van, *Zusters van de wereld. Actieve religieuzen en haar emancipatie* (Amsterdam 1985).
- Heijst, A. van, *Verlangen naar de val. Zelfverlies en autonomie in hermeneutiek en ethiek* (proefschrift) (Kampen 1992).
- Heilbrun, C.G., *Writing a woman's life* (London 1989).
- Heinen, M., 'De vrouwenbeweging in Nederland', in: W.G. de Bas (red.), *Officieel gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig regeringsjubileum van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina der Nederlanden* (Amsterdam 1938), 173-180.
- Helmers, D., 'Door lezen wijder horizont. Het Leesmuseum voor Vrouwen 1877-1966', *Lust en Gatie* (winter 1991), 25-37.
- Hendriks, J., *Emancipatie. Relatie tussen minoriteit en dominant* (Van Gorcum 1981).
- Henneman, M., "'De vrouw als vrije mensch". Een monument voor Wilhelmina Drucker', in: Reijs e.a. (red.), *De eerste feministische golf*, 101-105.
- Heymans, G., *Psychologie der vrouwen* (vert.) (Amsterdam 1911).
- Heymans, G., 'De studie der vrouw in het algemeen', in: Werker-Beaujon e.a. (red.), *Encyclopaedisch Handboek I*, 713-718.
- Higonnet, M.R., *Behind the lines. Gender and the Two World Wars* (New Haven/London 1987).
- Hill, B., 'A refuge from men: the idea of a protestant nunnery', *Past and Present* (november 1987), 107-130.
- Hille, G.E.W. van, 'Levensbericht van Samuel Adrianus Naber', *Levensberichten der Afgestorven Medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Bijlage tot de Handelingen van 1914-1915* (Leiden 1915), 1-58.
- History & Theory. Beiheft* 26 'The Representation of Historical Events' (1987).
- Hobsbawm, E. and T. Ranger (eds.), *The invention of tradition* (Cambridge 1983).
- Hoeven, H. van der, 'Samuel Adrianus Naber', *Biografisch Woordenboek van Nederland I* (Den Haag 1979), 421-422.
- Hoeven, P. van der, *Over Pascal en zijne betekenis voor onze tijd* (Baarn 1964).
- Hofstee, E.W., *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Bussum 1981).
- Hogendorp, A. van, 'Mevrouw Bosboom-Toussaint', *Stemmen voor waarheid en vrede* (1886), 1132-1147.

- Hogendorp, A van e a , *Van Vrouwenleven 1813-1913 Ontwikkelingsgang van het leven en werken der vrouw in Nederland en de koloniën* (Groningen 1913)
- Hogendorp, A van, 'Wegbereidsters vóór en ná 1813', in idem e a , *Van Vrouwenleven*, 3-21
- Hogendorp, H van (uitg), *Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*, dl IV (Den Haag 1887)
- Holtzer, B , 'Anna van Hogendorp', *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* 4 (Amsterdam 1990), 90-93
- Holtzer, S H W M , 'Een moederlijk hart' Hoofdstukken uit de geschiedenis van vrouwelijke liefdadigheid en sociale zorg in Nederland tussen 1830 en 1911, met bijzondere aandacht voor de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn (doctoraalscriptie KUN 1989)
- Honderd jaar MMS Amsterdam* (Amsterdam 1972)
- Hoogland, R , 'De Lesbische Vrouw Bestaat Niet Gender-(de)construcie en Lesbische Seksualiteit', *Congresbundel Vrouwenstudies/Genderstudies* (1994, ter perse)
- Hubrecht, P J , *De onderwijswetten in Nederland en hare uitvoering* (Haag 1882)
- Huijsmans, W A , 'Milatz, Maria Wilhelmina Johanna (1872 1935), feministe', in J Folkerts, J M M Haverkate en F Pereboom (red), *Overijsselse biografieën Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Overijsselaars* (Amsterdam/Meppel 1993), 63-66
- Huizinga, J , *Verzamelde Werken II* (Haarlem 1948)
- Huizinga, J , 'Historische grootheid Een overpeinzing' (30-3-1940), *Verzamelde Werken VII* (Haarlem 1950), 211-217
- Huizinga, J , *Briefwisseling I-III*, onder red van L Hanssen, W E Krul en A van der Lem (Utrecht 1989-1991)
- Huldeblijk aan H M de Koningin van de Amsterdamsche vrouwen, 6 september 1898-1938* (Z pl z j) (361 blz)
- Hulshoff Pol, E , 'De eerste vrouwelijke studenten te Leiden', *Mededelingen VVAO* (augustus 1954), 8-16
- Hunink, M , *De papieren van de revolutie Het internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1935-1947* (Amsterdam 1986)
- Huygens, C , 'Socialisme en "Feminisme"', *De Nieuwe Tijd* 2 (1898), 357-368
- longh, J de, *Documentatie van de geschiedenis der vrouw en der vrouwenbeweging* (Leiden 1936)
- longh, J de, *De vrouwen van morgen* (Amsterdam 1940)
- Isaksson, E (ed), *Women and the military system* (New York 1988)
- Itallie-Van Embden, W van, 'Johanna W A Naber' (interview), J Riemers-Reurslag (samenst), *Het Vrouwenjaarboek*, (Becht z j , wrs 1930), 190-198
- Jacobs, A , *Herinneringen* (oorspr 1924) (Nijmegen 1978)
- Jansen, H S J , 'Prometheische geesten, punteinen en plattelanders - Mentaal-culturele voorwaarden voor industrialisering', in H Righart (red), *De hage revolutie Over de wording van industriële samenlevingen* (Meppel 1991), 107-134
- Jansen, H S J , *De constructie van het stadsverleden Een systeemtheoretische analyse van het stads-historisch onderzoek ter bevordering van de synthetiserende geschiedschrijving* (proefschrift) (Groningen 1991)
- Jansen, W , 'De vele gezichten van genus Een agenda voor onderzoek naar de culturele constructies van vrouwelijkheid en mannelijkheid', in Brugmann (red), *Vrouwen in opspraak*, 46-62
- Jansen, W , *Mythen van het fundament* (Nijmegen 1993, oratie KUN)
- Janssen, A E M , 'Geschiedkundig credo in praktijk Notities over de beoefening van de ge-

- schiedenis van het Nederlands katholicisme (inzonderheid te Nijmegen)', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 29 (1987), 118-137.
- Janssen, A.E.M., 'Over aard, functie en geschiedenis van "historiografie". Een poging tot plaatsbepaling van een historische discipline', in: Stichting Leidschrift, *Over nut en nadeel van geschiedtheorie voor de historicus* (Leiden 1988), 33-44.
- Janssen, A.E.M., 'Over Nederlandse patriotten en hun historie. Enige historiografische kanttekeningen', in: H. Bots en W.W. Mijnhardt (red.), *De doorn van de revolutie. Nieuwe benaderingen van het patriottisme* (Amsterdam 1988), 7-17.
- Janssen, A.E.M., 'Over de bewerktuiging van de geschiedbeoefening in België en Nederland in de periode 1870-1914: een commentaar met een nawoord van J. Tollebeek', *TG* 17 (1990), 23-28.
- Janssen, A.E.M., 'Thijm en Nuyens: over een esthetisch en moreel beproefde vriendschap', in: P.A.M. Geurts e.a. (red.), *J.A. Albedingh Thijm 1820-1889. Eissaten van de negentiende eeuw* (Baarn 1992).
- Jansz, U., *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (proefschrift) (Amsterdam 1990).
- Jansz, U., 'Van vrouwenstudies naar genderstudies?', *TVV* 11 (1990), 430-436.
- Jeffreys, Sh., *The spinster and her enemies. Feminism and sexuality, 1880-1943* (London 1985).
- Jong, J. de, *Weef- en borduurkunst met 67 figuren en 179 afbeeldingen* (Rotterdam 1933).
- Kalff, G., 'Uit de geschiedenis der Nederlandsche Vrouw', *Viagen des Tijds* (1916) I, 189-222.
- Kalff, G., 'Elise van Calcar', *Viagen des Tijds* (1922) I, 257-275.
- Kanon, D. en A. Mout, *Handleiding bij het onderwijs in de Vaderlandsche Geschiedenis op de lagere school* (Zwolle 1904).
- Katz, F., 'De vrouwenbeweging', in: *Na vijf en twintig jaren, 1898-1923. Gedenboek ter gelegenheid van het zilveren regerings-jubileum van H.M. Koningin Wilhelmina der Nederlanden* (Zwolle 1923), 340-362.
- Keesing, E., *Op de muur* (Amsterdam 1981).
- Kernkamp, G.W., *Van Wagenaai tot Fruin* (Haarlem 1903) (oratie RUU).
- Kernkamp, G.W., *Van menschen en tijden. Studien over geschiedschrijvers* (Haarlem 1931).
- Key, E., *De misbruikte krachten der vrouw. (Missbrukad Kvinnokraft)* (vert. door Ph. Wijsman) (Amsterdam 1898).
- Key, E., 'De vrouw en de moraal', in: Werker-Beaujon e.a. (red.), *Encyclopaedisch Handboek II*, 553-592.
- Kirchhoff, A. (herausg.), *Die Akademische Frau. Gutachten hervorragender Universitätsprofessoren, Frauenlehrer und Schriftsteller über die Befähigung der Frau zum wissenschaftlichen Studium und Berufe* (Berlin 1897).
- Kish Sklar, K., 'American Female Historians in Context, 1770-1930', *Feminist Studies* (1975) 3, 171-184.
- Kleijntjens, J.S.J. en H.F.M. Huijbers, *De lage landen bij de zee (beknopt leerboek der Nederlandse geschiedenis)* (Leiden 1927).
- Kloek, E., *Wie hij zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis en de vroeg-moderne tijd: drie Leidse studies* (proefschrift) (Hilversum 1990).
- Kloos-Reyneke van Stuwe, J., *Het geveugelde wiel. Een familiegeschiedenis* (Amsterdam 1918).
- Klooster, A.C., *Korte levensschets van Johanna W.A. Naber* (Utrecht 1957).
- Kluit, M.E., *Het Réveil in Nederland 1817-1854* (Amsterdam 1936).
- Kluit, M.E., *Het protestants Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865* (Amsterdam 1970).
- Kobben, A.J.F., 'Sebald Rudolf Steinmetz (1862-1940). Een hartstochtelijk geleerde', in: Blom e.a. (red.), *Een brandpunt*, 313-340.

- Kolf, M C van der, *Zeventig jaar vrouwenstudie* (Rotterdam 1950)
- Koogse A J en F Boulangé, 'Muziek en toneel aan het hof van Willem V', *Spiegel Historiæ* 21 (april 1886), 185-191
- Koogse, A J, *Le Théâtre Français de la Haye, 1789-1795* (proefschrift) (Utrecht 1987)
- Kooij, G en G Pleij, 'Principe en profijt Drie kwesties rond vrouwenarbeid in de Nederlandse sigarenindustrie tijdens het Interbellum', in J Reys e a (red), *Vijfde jaarboek voor vrouwen geschiedenis* (Nijmegen 1984), 63-90
- Kooijmans, K e a (red), *Bron en publikatie Voordrachten en opstellen over de ontsluiting van geschiedkundige bronnen, uitgegeven bij het 75-jarig bestaan van het Bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis* (Den Haag 1985)
- Kooijmans, K. en J P de Valk, "'Eene dienende onderneming" De Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis en haar Bureau 1902-1968', in Kooijmans e a (red), *Bron en publikatie*, 203-271
- Koolen, G, 'De vrouw in het Nederlands archiefwezen Rins Visscher, eerste vrouwelijke gemeentearchivaris', in P Brood (red), *Respect voor de oude orde Honderd jaar Vereniging van Archivarissen in Nederland, 1891-1991* (Hilversum 1991), 93-109
- Koom, F, 'Ongebonden vrouwen Overeenkomsten en verschillen tussen begijnen en zusters des gemenen levens', in Andriessen e a (red), *Geert Grote*, 393-401
- Kooten Niekerk, A van en S Wijmer, *Verkeerde vriendschap Lesbisch leven in de jaren 1920-1960* (Amsterdam 1985)
- Korte, A, 'Theologische vrouwen tradities', in J Bekkenkamp, e a (red), *Proeven van Vrouwen studies Theologie Deel 1* (Utrecht/Leiden 1989), 13-52
- Korte, A, *Een passie voor transcendentie Feminisme, theologie en moderniteit in het denken van Mary Daly* (proefschrift) (Kampen 1992)
- Kramers, M, 'De plaats der vrouw in Maatschappij en Staat', *De Gids* 71 (1907), 78-96 en 254-286
- Krelage, E H, *De Haarlemsche Debating Society (1853-1899)* (Haarlem 1935)
- Kroes-Ligtenberg, Chr, 'De vrouw en de wetenschap', in Werker-Beaujon e a (red), *Encyclopaedisch Handboek II*, 507-523
- Krogt, Th W P M van der, *Professionalisering en collectieve macht Een conceptueel kader* (proefschrift) (Den Haag 1981)
- Kronenberg, M E, 'Hoe de samenwerking Nijhoff-Kronenberg begon', *Over mensen en boeken Een keuze uit de opstellen van de schrijfster, haar aangeboden ter gelegenheid van haar 80e verjaardag* (Den Haag 1961), 14-21
- Kruithof, B, 'De deugdzame natie Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860', in B Kruithof, J Noordman en P de Rooy, *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs* (Nijmegen 1982), 363-378
- Krul, W E, *Historicus tegen de tijd Opstellen over leven en werk van J Huizinga* (proefschrift) (Groningen 1990)
- Kruseman, M, *Lettre a M Alex Dumas Fils au sujet de son livre l'Homme-Femme par Mill O di Frama, cantatrice* (Paris 1872)
- Kuttler, W, J Rusen en E Schulz (herausg.), *Geschichtskurs Band 1 Grundlagen und Methoden der Historiographiegeschichte* (Frankfurt am Main 1993)
- Kuiper, K, 'Samuel Adrianus Naber (16 juli 1828 - 30 mei 1913)', *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen* (Amsterdam 1914), 78-112
- Kuiper, R V C *Celibaat en huwelijk in de theologische werken van Johannes Calvijn* (doctoraalscriptie theologische faculteit Tilburg/Nijmegen 1973)

- Kunneman, H, 'De betekenis en de beperkingen van het postmodernisme als politieke filosofie', *Socialisme en democratie* (1988), 201-213
- Kunneman, H, *De waarheidsrechten Een communicatietheoretisch perspectief op wetenschap en samenleving* (proefschrift) (Meppel 1986)
- Kuyper, H S S (onder pseud H S S K), 'Vrouwenleven', *De Standaard* (20-9-1923)
- Kuyper, H S S, 'Wendelmoet Claesdochter de eerste bekende martelares in de Nederlanden', *Bouwen en bewaren* (15-11-1927)
- Kuyper, H S S, 'Brief aan een verre vriendin', *De Standaard* (1-12-1928)
- Kuyper, H S S, 'Aan een verre vriendin', *De Standaard* (28-5-1929)
- Laeyendekker, L, *Brengt de vooruitgang ons verder? Kanttekeningen bij een wijd verbreid geloof* (Baarn 1986)
- Lakmaker, H, 'Waarheid en loyaliteit De betekenis van Hennette Boas voor de joodse geschiedschrijving', in J Blok e a (red), *Deugd en ondeugd Dertigste jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Amsterdam 1993), 175-184
- Le Roy Ladurie, E, *Montaillou, een ketters dorp in de Pyreneeën* (1294-1324) (oorspr 1975) (Amsterdam 1984)
- Lem, G A C van der, "'Onze grijze tempeltjes" De historische bijdragen in *De Gids* tijdens het redacteurschap van Colenbrander en Huizinga', *TVG* 99 (1986), 430-452
- Lessen over de wellevendheid (Naar de vijfde Fransche uitgave) Nagezien door C M A Simon van der Aa* (oorspr 1836) (Leeuwarden 1855)
- Leys Stepan, N, 'Women and Natural Knowledge The Role of Gender in the Making of Modern Science', *Gender & History* 2 (1990), 337-342
- Liebel-Weckowicz, H, 'Ranke und Darwin - Evolution und Weltgeschichte', in Mommsen (herausg), *Leopold von Ranke*, 91-111
- Lieshout, H H M van, 'Beleden, beschreven, beleefd, begrensd Theorie en praktijk van tolerantie rond hugenoten in Nederland, 1680-1715' (ongepubl lezing KUN 1993)
- Lintum, C te, *Een eeuw van Vooruitgang 1813-1913* (Zutphen z j)
- Loosbroek, T van e a (red), *Geleide vrouwen Negende jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1988)
- Loosjes, A, *De gedachten van Pascal en zijn kleine geschriften*, vert en toegel door A Loosjes (Haarlem 1889)
- Lorenz, C, *De constructie van het verleden Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (proefschrift) (Amsterdam 1987)
- Lorenz, C, 'Geschiedenis tussen eigen ervaring en wetenschap Een reactie', in *Geschiedenis tussen eigen ervaring en wetenschap* (Utrecht 1990), 12-21
- Louwerse, P, *Geillustreerde Vaderlandsche geschiedenis voor jong en oud Nederland I* (Amsterdam 1886)
- Lozek, G, 'Der Epochenbegriff bei Ranke', in Mommsen (herausg), *Leopold von Ranke*, 176-186
- Lubbe, H, *Geschichtsbegriff und Geschichtsinteresse* (Basel/Stuttgart 1977)
- Lubbe, H, *Die Aufdringlichkeit der Geschichte Herausforderungen der Moderne vom Historismus bis zum Nationalsozialismus* (Graz etc 1989)
- Lucassen, H en Th Peeters, *Hora Est Gepromoveerde vrouwen aan de Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1988* (Nijmegen 1988)
- Lustrum Almanak Vereniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden 1930* (Leiden 1930)
- Luykx, P en N Bootsma (red), *De laatste tijd Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht 1987)

- Luykx, P, 'De beoefening van de nieuwste geschiedenis in de 20e eeuw', in Luykx en Bootsma (red), *De laatste tijd*, 9-64
- M, H van (wrs Hélène van Meekren), 'Johanna W Naber' (interview), *De Amsterdamsche Dameskroniek* (2-4-1921), 4-6
- Macaulay, C S, *The History of England from the Accession of James I to that of the Brunswick Line* 8 vols (London 1763-1783)
- MacCurtain, M and M O'Dowd, *Women in Early Modern Ireland* (Dublin 1991)
- Maes, A, *Lijst van hoogleraren aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, 1923-1991* (Nijmegen 1991)
- Mak, G, 'Grenzen aan het spreken over het lesbische Seksualiteit en erotiek tussen vrouwen in Nederlandse romans (1900-1920)', *Lover* 15 (1988), 156-163
- Mak, G, 'De verklede werkelijkheid? Analyse van aan vrouwen toegekende "mannelijkheid", 1625-1920', in F de Haan e a (red), *Het raadsel vrouwengeschiedenis Tiende jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, (Nijmegen 1989), 113-1135
- Mak, G, 'Verkenning van de stiltes Reache op het artikel van Josine Meurs, "Tribadie als symptoom van ziekte en verval" in het Elfde Jaarboek', in Schwegman e a (red), *Op het strijdtoneel*, 171-182
- Mandelbaum, M, *History, man and reason A study in nineteenth-century thought* (Baltimore/ London 1971)
- Mandelbaum, M, *Philosophy, History, and the Sciences Selected Critical Essays* (Baltimore/ London 1984)
- Mandele, E C van de (onder pseud E C v d M), *Het wetboek van Mevrouw Etiquette in 28 artikelen* (Utrecht 1893, 5de herz en veel verm dr)
- Manen, W C van, 'Een brief over de Vensimilia', *De Nederlandsche Spectator* (26-2-1887), 71-72
- Manning, A F e a (red), *Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1973 Een documentenboek* (Bilthoven 1974)
- Manning, A F, 'Ten geleide', in Luykx en Bootsma (red), *De laatste tijd*, 7-8
- Manning, A F, 'Koningin Wilhelmina', in Tamse (red), *Nassau en Oranje*, 361-397
- Martin, H, *De vrouw, haar verleden, haar heden en haar toekomst, in verband met de Emancipatie-Beweging onzer dagen* (Amsterdam 1871)
- Matthes, J C, 'Levensberichten van Johs Dyserinck', *Levensberichten der Afgestorven Medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden Bijlage tot de Handelingen van 1912-1913* (Leiden 1913), 1-36
- McKitterick, R, 'Early mediaeval book production and the problem of female literacy', *TG* 19 (1992), 147-168
- Meer van Kuffeler, V C van der, 'De veranderde maatschappelijke en politieke verhouding van de vrouw in Nederland 1813-1913', in Van Hogendorp e a, *Van Vrouwenleven*, 61-88
- Meertens, P J, 'Maria Goverdina Antonia de Man', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1945-1946* (Leiden 1947), 127-131
- Messing, F A M, *Werken en leven in Haarlem Een sociaal-economische geschiedenis van de stad* (Amsterdam 1972)
- Meijer, M, *De lust tot lezen Nederlandse dichters en het literaire systeem* (proefschrift) (Amsterdam 1988)
- Meijer-Wichmann, C, *Vrouw en maatschappij* (bloemlezing) (Utrecht 1936)
- Meyerhoff, B, 'Rites and Signs of Ripening The Intertwining of Ritual, Time, and Growing Older', in D I Kertzer and J Keith (eds), *Age and Anthropological Theory* (Ithaca/London

1984), 305-330

- Meijers, C M, *Een moderne vrouw van formaat Leven en werken van Rosa Manus* (Leiden 1946)
- Michielsens, M *Italia mia Televisie kijken in ballingschap* (Leuven/Amersfoort 1991)
- Miller, E, 'In voor-en tegenspoed De relatie van Ellen Nussey en Charlotte Bronte', *Lust en Gratie* (winter 1990), 75-93
- Miltenburg, A P J, *Naar de gesteldheid dien tyden Middeleeuwen en medievistiek in Nederland in de negentiende eeuw Vier studies* (proefschrift) (Hilversum 1991).
- Mok, A L, *Beroepen in actie, bijdragen tot een beroepsociologie* (Meppel 1973)
- Mommsen, W J (herausg.), *Leopold von Ranke und die moderne Geschichtswissenschaft* (Stuttgart 1988)
- Monteiro, M, G Rooijackers en J Rosendaal (red), *De dynamiek van religie en cultuur Geschiedenis van het Nederlands katholicisme* (Kampen 1993)
- Monteiro, M, 'Den middelen staet Waarom vrouwen in de vroegmoderne tijd kozen voor een semi-religieus bestaan', in Monteiro e a (red), *De dynamiek*, 138-161
- Moor, W A M, 'Een goed gesoigneerde nomade tegen wil en dank P J Buijnsters, een gedegen biografie', *Biografie Bulletin* 3 (1993), 237-245
- Mossink, M, 'Tweeërlei stroming? "Ethisch" en "rationalistisch" feminisme tijdens de eerste golf in Nederland', *Socfemteksten* 9 (1986), 104-120
- Mossink, M, 'Mannen over de taak der vrouw voor vrede Oftewel de teloorgang van het feminisme in de vrouwenbeweging tijdens het Interbellum in Nederland', in Schwegman e a (red), *Op het strijdtoneel*, 107-130
- Muller Fz, S, 'Robert Fruin', *De Gids* 58 (1894) II, 358-362
- Muller Fz, S, 'Levensbericht van P L Muller', *Uit P L Muller's Verspreide Geschriften*, uitgeg door P J Blok en S Muller Fz (Leiden 1906), 1-36
- Munster, K van, *Die junge Ida Gräfin Hahn-Hahn* (proefschrift) (Graz 1929)
- Naber, J C, *Calvinist of Libertijnsch?* (Utrecht 1884)
- Naber, S A, 'Gymnasiaal Onderwijs en paedagogiek', *De Gids* (1863) I, 1-18 idem, (1864) II, 238-253
- Naber, S A, 'De zwerftochten van Ulysses', *De Gids* (1877) III, 393-412
- Naber, S A, *Vier tijdgenooten Indrukken en beschouwingen Cd Busken Huet, E J Kiehl, J T Buys, C G Cobet* (Haarlem 1894)
- Naber, S A, 'Allard Pierson herdacht', *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen* (1897), 1-56
- Naber, S A, 'Adnotationes criticae ad Lysiae orationes', *Mnemosyne* 33 (1905), 68-98
- Naber, S A, (ondertekend met ***) 'Tafelkout II', *De Gids* (1909) II, 205-235
- Naeff, T, *Letje of de weg naar het geluk* (Amsterdam 1926)
- Nelson, J, 'Gender en genre bij vrouwelijke geschiedschrijvers in de vroege middeleeuwen', in De Baar e a (red), *In de ban*, 9-25
- Nietzsche, F, *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben* (Werke I) (oorspr 1874) (Frankfurt 1980)
- Nijhoff, W en M E Kronenberg, *Nederlandsche bibliografie van 1500 tot 1540* (Den Haag 1923)
- Nijland, A, 'De Historische Afdeling der Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid', *De Nederlandsche Spectator* (8-10-1898), 318-321
- Nijland, A, 'Johanna Maria Sterck-Prooot 25 juli 1868 - 25 mei 1945', *Jaarboek Haarlem* (Haarlem 1945), 69-72
- Nijland-Verwey, M, 'Christina Ligtenberg', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1966-1967* (Leiden 1967), 98-109

- Noordegraaf, L., 'Nicolaas Wilhelmus Posthumus (1880-1960) Van gloeiend marxist tot entrepreneur', in Blom e a (red.), *Een brandpunt*, 287-312
- Nora, P (red.), *Les lieux de memoire* I-III (Paris 1984-1992)
- Offen, K.R., Roach Pierson and J Rendall (eds.), *Writing women's history international perspectives* (London/New York 1992)
- Oram, A., "'Embittered, sexless or homosexual" attacks on spinster teachers 1918-39', in Angerman a o (eds.), *Current issues*, 183-202
- Otterspeer, W., *De wiekslag van hun geest De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (proefschrift) (Den Haag 1992)
- Outshoorn, J en A Ribberink, 'De grote verdwyntruc Over het feminisme als politieke stroming', *Socialisme en Democratie* (1988), 88-90
- Outshoorn, J., 'De vrouwenbeweging gelijk of anders?', in L W Huberts, W J van Noort (red.), *Sociale bewegingen in de jaren negentig Stand van zaken en vooruitblik* (Leiden 1989), 61-73
- Oven, J C van, 'Herdenking van Jean Charles Naber', *Jaarboek der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen 1951-1952* (1952), 1-11
- Overman, A., *An investigation into the character of Fanny Buiney* (proefschrift) (Amsterdam 1913)
- Overvoorde-Gordon, J., 'Historische Afdeeling', *Gedenkboek van de Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'*, 18-20
- Overzicht van de Archieven in het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging* (Amsterdam 1991)
- Overzicht van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten der Nederlandsche Geschiedkennis* (Den Haag 1904)
- Park, J., 'Sport, Dress, and the Emancipation of Women in Victorian England A Reappraisal', *The International Journal of the History of Sport* 6 (1989), 10-30
- Perrot, P., *Werken aan de schijn Veranderingen van het vrouwelijk lichaam* (Nijmegen 1987)
- Phillips, M., 'Macaulay, Scott and the literary challenge to historiography', *Journal of the History of Ideas* (1989), 117-133
- Pierson, A., 'Over Blaise Pascal', *De Tijdspiegel* (1865), 163-175 en 241-255
- Pierson, A., 'Over het gevoel als kenbron', *De Tijdspiegel* (1878), 1-31
- Pierson, A., 'George Eliot', *De Gids* (februari 1881) I, 261-268
- Polak, A., *Vrouwenwerk in Nederland Beschouwingen over eenige zijden der Vrouwenbeweging* (Groningen 1902)
- Polak, A., 'De vrouwenbeweging in Nederland', in W G de Bas (red.), *Gedenkboek 1898-1923 Uitgegeven ter gelegenheid van het zilveren regeringsfeest van hare M Koningin Wilhelmina der Nederlanden, op 6 september 1923* (Voorschoten 1923), 177-187
- Polak, A., 'Ergerlijk', *Maandblad van de Nederlandsche Vereeniging van Staatsburgeressen* (15-5-1929), 4-5
- Polak, A., 'Wat deed, en wat doet ons Nationaal Bureau van Vrouwenarbeid?', *Vrouw en Gemeenschap* (15-10-1935), 57-60
- Pomata, G., 'De geschiedenis van vrouwen een kwestie van grenzen', *Socfemteksten* 10 (1987), 61-113
- Pomata, G., 'Partikulargeschichte und Universalgeschichte - Bemerkungen zu einigen Handbüchern der Frauengeschichte', *L'Homme Z F G* 2 (1990), 5-44
- Post, R R., *The Modern Devotion Confrontation with Reformation and Humanism* (Leiden 1968)
- Posthumus-van der Goot, W H (red.), *Van moeder op dochter Het aandeel van de vrouw in een*

- veranderende wereld* (Leiden 1948, 2de verb. dr.)
- Posthumus-van der Goot, W H, 'Johanna W A Naber', *Biografisch Woordenboek van Nederland I* (Den Haag 1979), 419-421
- Pothuis-Smit, C, *Van Olympe de Gouges tot Clara Zetkin De geschiedenis van het algemeen vrouwenkiesrecht in verschillende landen* (Amsterdam z.j., 1919)
- Poujol, D F, *Histoire et influence des Eglises Wallonnes dans les Pays-Bas* (Paris 1902)
- Poutsma, A, 'In memoriam Samuel Adrianus Naber, 16 juli 1828 – 30 mei 1913', *Eigen Haard* (1913), 401-402
- Pouw, A, 'De "waare verlichting" van de vrouw Vrouwen en gezin binnen het burgerlijk beschavingsideaal van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1784-1840', *Comenius* 6 (1986), 292-317
- Praamstra, O, *Gezond verstand en goede smaak De kritieken van Conrad Busken Huet* (proefschrift) (Amstelveen 1991)
- Prick, H, 'Catharina Alberdingk Thijm (1849-1908)', *De Negentiende Eeuw* 2 (1978), 179-203
- Prinse, E, *De collectie en de leden van het leesmuseum voor vrouwen te Amsterdam op het eind van de negentiende eeuw* (doctoraalscriptie RUL 1988)
- Prinsen, J, *De oude en de nieuwe historische roman in Nederland* (Leiden 1919)
- Puhle, H-J, 'Warum gibt es so wenige Historikerinnen? Zur Situation der Frauen in der Geschichtswissenschaft', *Geschichte und Gesellschaft* 7 (1981), 364-393
- Putten, J van der, *Politieke stromingen Ontwikkelingen en betekenis van politieke stromingen van onze tijd* (Utrecht 1985)
- Racine, J, *Abrege de L'Histoire de Port-Royal* (oorspr. 1742) (Paris 1979)
- Ramakers, J en H Righart, 'Het katholicisme', in Luykx en Bootsma (red.), *De laatste tijd*, 99-134
- Rameckers, S J R, A S C Wallis (*Adele Opzoomer*) (proefschrift) (Heerlen 1947)
- Ramondt-Hirschmann, C, 'De taak en de plaats van de vrouw in het gezin', in Werker-Beaujon e.a. (red.), *Encyclopaedisch Handboek I*, 182-192
- Rang, B, 'De waanzin van de vrouwelijke geleerde en de zwakzinnigheid van de studerende vrouw wetenschappelijke beweringen sinds de zeventiende eeuw', in W Jansen en C Brinkgreve (red.), *Waanzin en vrouwen* (Amsterdam/Lisse 1991), 153-172
- Rapley, E, *The Devotes Women and Church in Seventeenth-Century France* (Montreal/London 1990)
- Rappange-Posthumus, C, 'Veertig jaar Internationaal Archief voor de vrouwenbeweging (1935-1975)', *TvSG* 1, 1975, 385-399
- Reeser, H, *De jeugdijaren van Anna Louisa Geerthuida Bosboom-Toussaint (1812-1851)* (Haarlem 1962)
- Reeser, H, *De huwelijkijaren van A L G Bosboom-Toussaint 1851-1886* (Groningen 1985)
- Register van academische dissertaties en oraties betreffende de geschiedenis des vaderlands Aanhangsel op het Repertorium van verhandelingen en bijdragen, bijeengebracht en gerangschikt door de commissie van geschied- en oudheidkunde van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Leiden 1866)
- Reinalda, B en N Verhaaren, *Vrouwenbeweging en internationale organisaties 1868-1986 Een vergeeten hoofdstuk uit de geschiedenis van de internationale betrekkingen* (Nijmegen 1989)
- Rendall, J, *The origins of modern feminism Women in Britain, France and the United States, 1780-1860* (London 1985)
- Rendall, R, 'Feminist historiography', in J Canon e.o. (eds.), *The Blackwell Dictionary of Historians* (Oxford 1988), 128-130

- Reuchlin, H, *Geschichte von Port-Royal Der Kampf des reformierten und des jezuistischen Katholicismus unter Louis XIII und XIV* 2 dln (Hamburg 1839 und 1844)
- Reynes-Monlaur, M R, *Angélique Arnauld* (Paris 1901)
- Reys, J e a (red), *De eerste feministische golf Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1985)
- Rubbenink, A, *Feminisme* (Leiden 1987)
- Rieu, W N du (bew), *Supplement op het Register van academische dissertaties en oraties* (Leiden 1882) (zie Register)
- Rigney, A, *The rhetoric of historical representation Three narrative histories of the French Revolution* (proefschrift) (Cambridge 1990)
- Ruley, D, 'Am I that name?' *Feminism and the Category of 'Women' in History* (London 1988)
- Rutter, P H (red), *Eene halve eeuw 1848-1898 Nederland onder de regeering van koning Willem den Derde en het regentschap van koningin Emma I* (Amsterdam 1898)
- Roelofszen, C G, 'In memoriam', *Universiteitsblad Utrecht* (22-5-1987)
- Rogier, L J en N de Rooy, *In vrijheid herboren Katholiek Nederland 1853-1953* (Den Haag 1953)
- Rogier, L J, *Terugblik en uitzicht Verspreide opstellen van L J Rogier* (Hilversum/Antwerpen 1964)
- Rogier, L J, *Herdenken en herzien Verzamelde opstellen van L J Rogier* (Bilthoven 1974)
- Roland Holst-van der Schalk, H, *Kapitaal en Arbeid in Nederland Bijdrage tot de economische geschiedenis der 19e eeuw* (Amsterdam 1902)
- Roland Holst-van der Schalk, H, 'Clara Meijer-Wichmann herdacht', in Meijer-Wichmann, *Vrouw en maatschappij*, 11-54
- Romein, J, *Het onvoltooid verleden Kultuurhistorische studies* (Amsterdam 1937)
- Romein, J, *De biografie* (Amsterdam 1946)
- Romein, J, *In opdracht van de tijd Tien voordrachten over historische thema's* (Amsterdam 1946)
- Romein, J, *Tussen vrees en vrijheid Vijftien historische verhandelingen* (Amsterdam 1950)
- Romein, J, 'Een halve eeuw geschiedwetenschap in Nederland 1898-1948', in idem, *Tussen vrees*, 242-253
- Romein, J, *Op het breukvlak van twee eeuwen II* (Leiden 1967)
- Romein, J, 'Crisis der waarden', in idem, *Op het breukvlak II*, 171-191
- Romein, J en A Romein, (-Verschoor) *De lage landen bij de zee* (oorspr 1934) (Utrecht 1949)
- Romein-Verschoor, A, *Vrouwenpiegel Een literair-sociologische studie over de Nederlandse romanschrijfster* (oorspr diss 1935) (Amsterdam 1936)
- Romein-Verschoor, A, *Man en vrouw Uit de geschiedenis van een menselijke verhouding* (Leiden 1951, diesrede RU-Leiden)
- Romein-Verschoor, A, 'Het afgodsbeeld onder de stolp', in Romein, *Op het breukvlak II* (Leiden 1967), 344-363
- Romein-Verschoor, A, *Vrouwenwijsheid Een bundel kritieken en essays over De Vrouw* (Zwolle 1980)
- Roskes, M, *Inventaris van de archieven van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht 1845-1969 en het Nederlands Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen 1928-1969* (Utrecht 1987)
- Rossiter, M, *Women scientists in America struggle and strategies to 1940* (Baltimore/London 1984)
- Rusen, J, *Historische Sinnbildung Interdisziplinäre Untersuchungen zur Struktur, Logik und Funktion des Geschichtsbewusstseins im interkulturellen Vergleich* (Bielefeld 1992)
- Rusman, E, 'Mej Johanna W A Naber vertelt', (interview) *Het Vaderland* (25-3-1929)

- Ruyter-van de Feer, R de, 'Johanna Naber 80 jaar Gesprek over verleden, heden en toekomst', *Utrechtsch Nieuwsblad* (18-3-1939)
- Sainte-Beuve, C-A, *Port-Royal* (3 dln oorspr 1840-1848) (Paris 1860)
- Salomons, A, 'Catharina Magdalena van Hille-Gaerthe (Zwolle 17 mei 1881 - 's-Gravenhage 31 december 1958)', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* 1963-1964 (Leiden 1964), 53-57
- Sas, N C F van, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813', in *TVG* 102 (1989), 471-495
- Sas, N C F van, 'De Vaderlandse Herinnering', *NRC Handelsblad*, 16-1-1993
- Savornin Lohman, A de, *De liefde in de vrouwenquestie Laura Marholm Das Buch der Frauen en mevrouw Goekoop Hilda van Suylenburg* (Amsterdam 1898)
- Schenk, M G (red), *Vrouwen van Nederland, 1898-1948 De vrouw tijdens de regering van koningin Wilhelmina* (Amsterdam 1948)
- Schuebinger, L, 'The History and Philosophy of Women in Science A Review Essay', *Signs Journal of Women in Culture and Society* 12 (1987), 305-332
- Schuebinger, L, 'De vrouw als zinnebeeld Het aangezicht der vroeg-moderne wetenschap', in Van Loosbroek e a (red), *Geleerde vrouwen*, 86-114
- Schuebinger, L, *The Mind Has No Sex? Women in the Origins of Modern Science* (Cambridge-Mass 1989)
- Schmitger, C en I Goldhoorn, *Reformkleding in Nederland* (Utrecht 1984)
- Schottler, P, *Lucie Varga Les autorites invisibles* (Paris 1991)
- Schoot Uiterkamp, A, 'Terug naar het paradijs? Acties tegen de beperking van vrouwenarbeid in de jaren dertig', *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* 3 (Nijmegen 1978), 182-244
- Schram, P L, 'Een huisvrouw uit het Réveil - Ida Pierson-Oyens (1808-1860)', in *Aspecten van het Reveil Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Het Reveil-Archief* (Kampen 1988), 210-230
- Schreuder, A, N Teeuwen en I de Wilde, *Een verbond van gestudeerde vrouwen 75 jaar Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding 1918-1993* (Hilversum 1993)
- Schreuder, O, *Sociale bewegingen Een systematische inleiding* (Deventer 1981)
- Schroder, H, *Olympe de Gouges Verklaring van de rechten van de vrouw en burgeres* (oorspr Paris 1791) Ingel en van commentaar voorzien door H Schroder (Kampen 1989)
- Schryver, R de, *Historiografie Vijftiende eeuw geschiedschrijving van West-Europa* (Assen/Maastricht 1990)
- Schulte, A G (red), *Arnhem's Historisch Genootschap Prodesse Conamur 1792-1992 Overal lieten zij hun sporen na* (Zutphen 1992)
- Schwegman, M, *Feminisme als boetedoening Biografie van de Italiaanse schrijfster en feministe Gualberta Alaide Beccari (1842-1906)* (proefschrift) (z p, z j) (Den Haag 1989)
- Schwegman e a (red), *Op het strijdtoneel van de politiek Twaalfde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1991)
- Schwegman, M, 'Vrouwengeschiedenis kritisch bekeken', *BMGN* 107 (1992), 501-507
- Schwegman, M en J Withuis 'Moederschap van springplank tot obstakel Vrouwen natie en burgerschap in twintigste-eeuws Nederlands', in G Duby en M Perrot (red), *Geschiedenis van de vrouw De twintigste eeuw* (Amsterdam 1993), 557-583
- Scott, J Wallach, 'Deconstructing equality-versus-difference or, the uses of poststructuralist theory for feminism', *Feminist Studies* 14 (1988), 33-50
- Scott, J Wallach, 'American Women Historians 1884-1984', in idem, *Gender and the Politics*

- of History (New York 1988), 178-198.
- Scott, J. Wallach, 'The evidence of experience', *Critical Inquiry* 17 (summer 1991), 773-797.
- Sevenhuijsen, S., *De orde van het vaderschap. Politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en het huwelijk in Nederland, 1870-1900* (proefschrift) (Amsterdam 1987).
- Showalter, E., 'Feministische literatuurkritiek in de wildernis. Pluralisme en de feministische kritiek', *Sarafaan* 1 (1986), 21-47.
- Sikemeier, J.H., *Elise van Calcar-Schiotting. Haai leven en omgeving. Haai arbeid. Haai geestesrichting* (Haarlem 1921).
- Singels, N.J., *Uit de geschiedenis van het P.U.G. (Provinciaal Utrechtsch Genootschap) 1773-1923* (Utrecht 1923).
- Slee, J.C. van, *Wendelmoet Claesdochter van Monnikendam* (Den Haag 1927).
- Smit, H.J. en W.J. Wieringa, *Correspondentie van Robert Fruin 1845-1899* (Groningen 1957).
- Smith, B.G., 'The Contributions of Women to Modern Historiography in Great Britain, France, and the United States, 1750-1940', *AHR* 89 (1984), 709-732.
- Smith, B.G., 'Historiography, Objectivity, and the Case of the Abusive Widow', *History and Theory* (Beiheft 'History and Feminist Theory' 1992), 15-32.
- Smith-Rosenberg, C., 'De vrouwenwereld van liefde en rituelen. Relaties tussen vrouwen in Amerika in de negentiende eeuw', in: J. Blok e.a. (red.), *Tweede jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1981), 80-109.
- Smits, M.G.M. (red.), *Illustere historici: leven werk en invloed van toonaangevende geschiedschrijvers* (Nijmegen 1988).
- Snellen, J., 'Levensbericht van Adèle S.C. Antal von Felso Gellér-Opzoomer (A.S.C. Wallis) 21 juli 1856 - 27 december 1925', *Levensberichten der Afgestorven Medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Bijlage tot de Handelingen van 1925-1926* (Leiden 1926), 114-122.
- Spruit, J.E., 'De autobiografie van Jean Charles Naber', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 64 (1986), 149-174.
- Spruit, J.E., 'Jean Charles Naber, 1858-1950. Historische notities omtrent een singulier personage', in: G.C.J.J. van den Bergh, J.E. Spruit en M. van de Vrugt (red.), *Rechtsgeleerd Utrecht. Levensschetsen van elf hoogleraren uit de eeuwen dertigste tot de vijftigste eeuw Faculteit der Rechtsgeleerdheid in Utrecht* (Zutphen 1986), 133-177.
- Staal, L., *Margaretha MacLaine Wijnanda Pont* (doctoraalscriptie KUN 1989).
- Stanton, E. Cady, S.B. Anthony and M.J. Gage, *History of Woman Suffrage* vol. 1 (New York 1881), vol. 2 (Rochester 1881), vol. 3 (Rochester 1886).
- Steenhoff-Smulders, A., 'Vrouwenrechten', *De Lelie* 2 (1910), 233-236.
- Steinmetz, S.R., *Het Feminisme* (Leiden 1899).
- Sterck-Proot, J., 'Spiegel Historiaal van vrouwen', *De Vrouw en haai Huis* (1931), 620-625.
- Streek, H. van de, 'Vrouwen in confessionele politieke partijen. De politieke deelname van vrouwen in de ARP, CHU en RKSP/KVP in de jaren 1917-1980', in: *Vrouwengeschiedenis, 8 essays* (Tilburg 1990), 67-84.
- Streek, H. van de, '"Haar eigenlijke taak is het huis". De positie van de vrouw in relatie tot gezin en arbeid in protestants-christelijke kring in de eerste helft van de 20e eeuw', *Transparant* 1 (1990), 11-15.
- Stuart Mill, J., *De slavernij der vrouw* (Arnhem 1870).
- Stuurman, S., *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (proefschrift) (Nijmegen 1983).
- Stuurman, S., 'De politieke wetenschap en de geschiedenis', *TVG* 101 (1988), 626-642.

- Stuijvenberg, J H van, *De Nederlandsche Economische Hogeschool 1913-1963 Van handelshoogeschool naar hogeschool voor maatschappijwetenschappen* (Den Haag 1963)
- Summers, A, *Angels and citizens British women as military nurses 1854-1914* (London/New York 1988)
- Swaan, B de, *Uitgaansbeperking en uitgaansangst Over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding* (oratie UvA) (Amsterdam 1979)
- Swinden, P (ed.), *George Eliot Middlemarch A casebook* (London 1972)
- Taal, G, *Liberalen en Radicalen in Nederland 1872-1901* (proefschrift) (Den Haag 1980)
- Tachtig jaren statistiek in tijdscheen* (Den Haag 1979)
- Tamse, C A (red), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen a/d Rijn 1979)
- Tamse, C A, 'Koning Willem III en Sophie', in idem (red), *Nassau en Oranje*, 309-357
- Temminck, J J, 'Dr Gerdina Hendrika Kurtz', *Jaarboek Haerlem* (1989), 277-279
- 'Teyler' 1778-1978 *Studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest* (Haarlem 1978)
- Thoben, P, 'Kunsthistorische topstukken in Valkenswaard St Willibrord in beeld', *Brabantia* (november 1989), 17-19
- Timmer, E M A 'De gestudeerde vrouw in archief- en bibliotheekwezen', *NRC Handelsblad* (8-3-1920)
- Timmers, J M M, *Symboliek en iconographie der christelijke kunst* (Roermond/Maaseik 1947)
- Tollebeek, J, 'De legitimatie van een ongeschreven werk Colenbranders staatkundige geschiedenis van Nederland', *TG* 14 (1987), 3-21
- Tollebeek, J, *De toga van Friin Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (proefschrift) (Amsterdam 1990)
- Tollebeek, J, 'De uitbouw van een historische infrastructuur in Nederland en België (1870-1914)', *TG* 17 (1990), 3-22
- Tollebeek, J en T Verschaffel, *De vreugden van Houssaye Apologie van de historische interesse* (Amsterdam 1992)
- Tollebeek, J, 'Madame Augustin Thierry Een geval van historiografisch ostracisme', *Skrift* 15 (1993), 307-312
- Toussaint, B en P van der Velde, *Aspecten van de historische biografie* (Kampen 1992)
- Treub, H en C Winkler, *De Vrouw en de Studie Voorzichten en debatten gehouden in de vergadering van 3 Maart en 10 November 1898 van de Vereeniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw te Rotterdam* (Haarlem 1898)
- Uildriks, F J van, 'De Nederlandsche vrouw', *Viagen des Tijds* I (1883), 118-136
- Vaartjes, G M C, 'Ina Boudier-Bakker', *Biografisch Woordenboek van Nederland* 3 (Den Haag 1989), 24-25
- Valk, J P de, "Eene geschiedenis door bescheiden" *De Gedenkstukken van H T Colenbrander nader beschouwd*, *TG* 17 (1990), 411-431
- Valk, J P de en M van Faassen (red), *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918 Eerste band 1874-1910* (Den Haag 1993)
- Vasterling, V, 'De geschiedenis van de waarheid en de vrouw, of hoe het misging met Sophia', in Brugmann (red), *Vrouwen in opspraak*, 11-30
- Velde, H te, 'Het "roer van staat" in "zwakke vrouwenhanden" Emma en het imago van Oranje', in C A Tamse (red), *Koningin Emma Opstellen over haar regentschap en voorgedij* (Baarn 1990), 169-195
- Velde, H te, *Gemeenschapszin en plichtsbef Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (proefschrift) (Den Haag 1992)

- Veltenaar, C., *Théodore de Bèze et ses relations avec les théologiens des Pays-Bas* (proefschrift) (Kampen 1904).
- Vermeulen, F., 'Interview met prof. Visser', *Groningse Universiteitskrant* (8-11-1972).
- Verwey-Jonker, H., 'De emancipatiebewegingen', in: A.N.J. den Hollander e.a. (red.), *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland* (Assen 1968), 105-126.
- Visser, E., *Iamboulos en de eilanden van de zon* (Groningen 1947, oratie RUG).
- Visser, J.Th. de, 'De vrouw in het gezin', in: Werker-Beaujon e.a. (red.), *Encyclopaedisch Handboek I*, 171-181.
- Vreede-de Stuurs, C., *Johanna W.A. Naber. Bibliografie* (Amsterdam 1985).
- Vries, J. de (red.), *Nederland 1913. Een reconstructie van het culturele leven* (Z.p. 1989).
- Vries, P. de, 'Alle vrouwen zijn moeders. Feminisme en moederschap rond de eeuwswisseling', *Femsocteksten* 8 (1984), 126-148.
- Vurtheim, J., 'S.A. Naber en De Gids', *De Gids* (1913) I, 1-5.
- Waal, J. de, *Aernout Drost* (proefschrift) (Utrecht 1918).
- 'Waakt tot dat licht is opgegaan'. *Mej. Johanna Naber en de vereeniging voor Vrouwenkiesrecht* (Z.p. 1910).
- Waldijk, B., 'Geschiedenis, geweld en geslacht', *TVV* 10 (1989), 221-234.
- Waldijk, B., 'Reading Anne Frank as a woman', *Women's Studies Int. Forum* 16 (1993), 327-335.
- Wachelder, J.C.M., *Universiteit tussen vorming en opleiding. De modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw* (proefschrift) (Hilversum 1992).
- Wagenaar, M., *Amsterdam 1876-1914. Economisch herstel, ruimtelijke expansie en de veranderende ordening van het stedelijk grondgebruik* (Amsterdam 1990).
- Wallis, A.S.C. (pseud. van Adèle Opzoomer), *In dagen van strijd* (oorspr. 1877) (Amsterdam 1921, 6e dr.).
- Wallis, A.S.C., *Prins Willem III en de moord der gebroeders de Witt* (Utrecht 1875).
- Warnsinck, J.C.M., 'Samuel Pierre L'Honoré Naber', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1937-1938* (Leiden 1938), 171-183.
- Weaver, E., *The evolution of the reform of Port-Royal. From the rule of Cîteaux to Jansenism* (Paris 1978).
- Weber, A., *Teresa of Avila and the rhetoric of femininity* (Princeton 1990).
- Weber, M., *Die protestantische Ethik. Eine Aufsatzsammlung* (oorspr. 1920), red. J. Winckelmann (München 1965).
- Weerd, H. van de, *De heilige maagden en abdisen Harlindis en Relindis van Aldeneyck. Geschiedkundig levensverhaal* (Maaseik 1922).
- Weiler, A.G., 'Recent Historiography on the Modern Devotion: Some Debated Questions', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 26 (1984), 161-179.
- Weiniger, O., *Geschlecht und Charakter. Eine prinzipielle Untersuchung* (oorspr. 1903) (Wien/Leipzig 1920).
- Werker-Beaujon, C.M., 'Het hedendaagsche vrouwenvraagstuk', in: Werker-Beaujon e.a. (red.), *Encyclopaedisch Handboek I*, 42-84.
- Werker-Beaujon, C.M., C. Wichmann en W.H.M. Werker (red.), *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk. Encyclopaedisch handboek I* (Amsterdam 1914) en II (Amsterdam 1918).
- Westelaken, J.H.M. van de, 'De Oranjeherdenking van 1933', in: Haitsma Mulier en Janssen (red.), *Willem van Oranje*, 182-185.
- White, H., *Metahistory. The Historical Imagination in the Nineteenth Century* (Baltimore 1973).

- Wibaut-Berdenis van Berlekom, M, 'Nabeschouwing over de tentoonstelling "De Vrouw 1813-1913"', *De Nieuwe Tijd* 18 (1913), 786-798
- Wibaut-Berdenis van Berlekom, M, *Een herinnering aan den vrouwenstrijd* (uitg. n a v het 25-jarig bestaan van de BSDV) (Amsterdam 1933)
- Wichmann, C, 'Het vrouwenleven thans', in Van den Bergh van Eysinga-Elias en Wichmann, *De vrouw*, 52-110
- Wichmann, C, 'De vrouw en de arbeid', in Werker-Beaujon e a (red), *Encyclopaedisch Handboek I*, 193-203
- Wichmann, C, 'Het vrouwenvraagstuk en zijn betrekkelijkheid', in Werker-Beaujon e a (red), *Encyclopaedisch handboek II*, 701-706
- Wiegman, N, 'Zusters in smetteloos wit een blanco bladzijde in de Nederlandse geschiedschrijving', *Gewina* 16 (1993), 63-79
- Wiemann, B, 'Opkomst en neergang van de ongehuwde-moederzorg in Nederland (1880-1985)', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 15 (1988), 337-368
- Wijnaendts Francken-Dysernck, W, 'Gemeenschapsdienst der vrouw', in Werker-Beaujon e a (red), *Encyclopaedisch Handboek I*, 664-681
- Wijnaendts Francken-Dysernck, W, 'Uit de vrouwengroep', *De Vrijheid* (18-1-1922)
- Wijnaendts Francken-Dysernck, W, 'Oorlogsellende', *Ons Leger* (15-4-1925)
- Wijnaendts Francken-Dysernck, W, 'De vrouwen en de weerloosheid', *Ons Leger* (15-5-1925)
- Wilde, I de, *Aletta Jacobs in Groningen* (Groningen 1979)
- Wilde, I de, 'De bibliotheek van C V Gerritsen, de echtgenoot van Aletta Jacobs', in Blok e a (red), *Derde JVV*, (Nijmegen 1982), 245-255
- Wilde, I de, 'De betekenis van H  lene Mercier', in Reys e a (red), *De eerste feministische golf*, 59-77
- Wilde, I de, *249 vrouwen na Aletta Jacobs Vrouwelijke geptomoveerden aan de Rijksuniversiteit Groningen 1879-1987* (Groningen 1987)
- Wilde, I de, 'De kentering naar het nieuwe vrouwenleven Over het Maandblad voor Vrouwenstudie (1913-1915)', in Van Loosbroek, *Geleerde vrouwen*, 152-169
- Wilde, I de, *Brieven van Aletta H Jacobs aan de familie Bioese van Groenou 'Ei is nog zooveel te doen op de wereld* Bezorgd en van een inleiding voorzien door I de Wilde (Zutphen 1992)
- Wilde, I de, '"Aaneensluiting van de afgestudeerde vrouwen is een eisch van den tijd" Ontstaan en beginjaren van de Nederlandsche Vereeniging van Vrouwen met Academische Opleiding', in Schreuder e a , *Een verbond*, 21-69
- Willaert, L, *Bibliotheca janseniana belgica, 1680-1738* (Paris 1949-1951)
- Willems-Bierlaagh, C, *Nederlandse Vrouwentijdschriften 1800-1945 Bibliografische lijst* (Amsterdam 1992)
- Winkler, C, 'Eenige opmerkingen over de anatomische en physiologische grondslagen eener psychologie der vrouwen', in Werker-Beaujon e a (red), *Encyclopaedisch handboek I*, 120-138
- Winter, N S van en L van Merken, *Toneelpoezy* (Amsterdam 1774)
- Withuis, J, *Opoffering en heroiek De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naonlogs Nederland, 1946-1976* (proefschrift) (Amsterdam 1990)
- Withuis, J, '"Een schatkamer van feministische kostbaarheden" Het IAV tussen 1935 en 1952 betrokkenen, beweegredenen en beleid', in S Dumont e a (red), *In haar verleden ingewijd De ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland* (Zutphen 1991), 58-90

- Wolters, J , 'Levensbericht van Mevr Elise van Calcar', *Levensberichten der Afgestorven Medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* Bylage tot de Handelingen van 1904-1905 (Leiden 1905), 121-154
- Wolzogen Kuhr, S I von, *De Nederlandsche vrouw in de tweede helft der 18e eeuw* (Leiden 1920)
- Worp-Roland Holst, C A , 'De moderne vrouw en haar tekort', *Leven en werken* Maandblad voor meisjes en vrouwen 6 (oktober 1921), 692-699
- Woude, J van, *Hare roeping getrouwd* (oorspr 1880) (Rotterdam 1896, 3de door de schrijfster herz dr)
- Woude, J van, *De schoonste gaven der vrouw Een boek voor meisjes en vrouwen Een ongenoemd Engelsch schrijven van verre nagevolgd* (oorspr 1889) (Haarlem 1891, 2de dr)
- Zanden, J L van, *De industrialisatie in Amsterdam 1825-1914* (Amsterdam 1987)
- Zee, Th S M van der, J G M M Rosendaal en P G B Thissen (red) 1787 *De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988)

Herkomst van illustraties

Herkomst van tekeningen en tabellen

1. L.J. Jordaan, 'Hoe zullen onze vrouwelijke parlementsleden er uit zien?' (onbekende krant, 1918) Beeldarchief IIAV.
2. Johan Braakensiek, *De Amsterdammer* (19-1-1918).
3. *De Amsterdammer* (18-6-1893).
4. *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* (BMGH) (1902-1949).
5. Idem.
6. *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en Levensberichten hare Afgestorven Medeleden* (MNL) (1936).
7. BMGN (1902), (1916) en (1931), (1937) en (1948).
8. *Handelingen MNL* (1894), (1916) en (1931); *Jaarboek MNL* (1936).
9. Johan Braakensiek, *De Amsterdammer* (14-6-1908).

Herkomst van foto's

- 1 Schilderij familie L'Honoré Naber.
- 2 Prent idem.
- 3-6 Foto's idem.
- 7 E.H. Krelage, *De Haarlemsche Debating Society (1853-1899)*.
- 8-14 Foto's uit archief Johanna Naber.
- 15 UBL, Dousa-afdeling, archief Maatschappij der Nederlandse Letterkunde-44.
- 16 Beeldarchief IIAV.
- 17 Foto uit archief Johanna Naber.
- 18 Foto uit collectie Isa van der Wagt-van der Zee.
- 19 Foto uit archief Johanna Naber.
- 20 UBL, Dousa-afdeling, archief Maatschappij der Nederlandse Letterkunde-44.
- 21-22 Foto's uit archief Johanna Naber.
- 23-24 Beeldarchief IIAV.
- 25 Foto uit archief Johanna Naber.

Summary

Struggle against the silence Johanna Naber (1859-1941) and women's voice in history

Until recently historians have paid little attention to the gendering of collective memories, historical consciousness, historiography and the rise of the historical profession itself. Although the history of historiography comprises several circuits of historians and their readers, and although the process of canonization has never been linear, the systematic character of the marginal historical representation of women as narrators, protagonists and readers is notable. With reference to Angehrn (1985) this phenomenon can be addressed as the relative 'Geschichtslosigkeit' of women. In this study I will examine to what extent the emergence of scientific history relied on gender differences. The underlying assumption is that the process of professionalization of history – both as a scholarly discipline and a distinct profession – strengthened the 'Geschichtslosigkeit' of women.

The context of research are the Netherlands from 1860 to 1948 in which the professionalization of history and the emancipation of women were formally established. To achieve the more general goal formulated above, I particularly set out to reconstruct the life and scholarship of Johanna Naber, not only as a rein-statement against the silences of the past but above all to illuminate the role gender played in constructing 'scientific history' and 'professional historians'. This study therefore also aims to show the way in which a gender approach can shed a new light on the history of historiography.

In relation to Naber, 'women's voice in history' has a double meaning: Johanna Naber not only raised her own voice in public as a feminist activist and historian, she also gave women a voice in history through her writings. She was involved both in the world of academic historians and in the world of feminists. By focusing on Naber, I will explore the way gender has shaped the professionalization of the historical discipline and the consequences of this development for women. Furthermore, I will try to determine to what extent the women's movement of the first wave generated a specific historiographical 'voice'. A comparative perspective is introduced in this study in that I have related Naber to other contemporary women historians and by situating her in the historiographical context of her time.

My choice to concentrate on one female historian has been a deliberate one. Historians have demonstrated that the history of a single village, event or person can throw considerably light on phenomena which would otherwise remain hidden. To do justice to the remarkable way in which Naber became a historian, journalist and feminist, I have presented an extensive biographical essay in chapter 2.

Johanna Naber grew up as the eldest daughter in an intellectual and Protestant

family. Her father was a well-known professor of philology and classical languages in Amsterdam. Although Johanna and her only sister Ida were sent to a secondary school for girls, it was hardly imaginable in the 1870s that they would ever study at a university. While their three brothers were allowed to study, the Naber sisters had to run the household. It was not until the 1880s that their father approved of female university students. Curiously enough it was the younger Ida who in 1885 took an academic course to prepare for the teachers' state examination (MO-akte). In interviews later on Johanna explained that she had not been allowed to study. Perhaps her weak health played a role in this. Ever since her birth she had been a little limp, probably caused by a hip dysplasia. However, her parents encouraged her to write history books and eventually – when she was nearly forty years old – to participate in the women's movement. This only happened after a long period of uncertainty. It is likely that she experienced difficulties in finding a goal in her life because she always remained unmarried, a status she later not only passionately defended but at times even glorified.

As editor and reporter to its magazine, she was closely involved with the National Exhibition of Women's Labour in 1898 (Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid), which huge event made such an impression on her that she was converted to feminism forever. She was present when the National Council of Women in the Netherlands was founded and became the Dutch delegate of the international press committee (1900-1910). In 1910 she succeeded the American feminist Ida Husted Harper as President of this committee. In 1904 she became secretary of the Amsterdam section of the Woman Suffrage Association (WSA) (Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht) and was elected to the board of the International Woman Suffrage Alliance (1904-1906) in Berlin. She was one of the driving forces behind the Fourth International Woman Suffrage Congress held in Amsterdam in 1908, which definitively influenced the Dutch public opinion in favour of women's suffrage. In this same year she became a member of the central board of the WSA. Together with the left-wing liberal feminist Aletta Jacobs she visited members of parliament and ministers to advocate the vote. Always pleading for unity she also campaigned against the group of women who had broken away from the WSA. Despite the many conflicts in the Dutch women's movement, in which the wilful and old-fashioned Naber was sometimes involved, her image of a sincere feminist was never damaged. After having been a member of the board of the National Council of Women, she became President (1917-1922) in the period when Dutch women finally gained the right to vote. Together with Rosa Manus and Lil Posthumus-van der Goot she founded the International Archive for the Women's Movement (IAV) in 1935.

Her deep faith in God, her conservative 'old liberal' preferences, her emotional nationalism and adoration for the queen, as well as her fighting spirit were all important characteristics of Johanna Naber. She belonged to the right wing of the Dutch women's movement, yet at the same time she was one of the radical suffragettes and combatants for economic independence. Together with leading 'old

liberals' she was also involved in semi-military organizations whose aim it was to campaign against 'lack of discipline', and to stimulate the national consciousness and the moral rearmament of the Dutch People.

Meanwhile, she kept house for her relatives. As Naber had never been trained for any specific job, she was largely depended upon the income of her family. This situation was not always pleasant. Quarrels often arose between Johanna and her eldest brother, Charles Naber, who was a notorious anti-feminist and probably rather jealous of his sister. There is almost a cynical touch to the fact that Johanna took care of this brother and ran his household. An established professor in the history of Roman law in Utrecht, Charles provoked academic women in his speeches at the university. Johanna repeatedly came into conflict with his authoritarian views until, finally, she moved away with her other brother Pierre to the Hague. In fact the relationship between Johanna and her eldest brother embodies the antagonistic opposition 'woman versus science', an opposition which remained very much in existence long after women had gained access to the universities.

In chapter 3 I will explore the antagonistic relationship between 'woman and science' for the historical discipline. After Robert Fruin had been inaugurated in 1860 in Leiden as the first full professor in history, he created a scientific profession whose practices were obviously quite untroubled by considerations of gender. These practices involved a commitment to impartiality, the strict use of evidence, the taming of historical narrative to a less rhetorical style, the exploration of archives, and the organization of university training in seminars. The 'Leiden school' of Fruin was eager to overcome the lack of national identity and to construct a 'historical reality' that would supersede the conflicting political interests of Roman Catholics, Protestants and Socialists. Dutch professionalization was thus stimulated by the political objective of liberal historians to achieve a peaceful co-existence between all parties and to arouse Dutch patriotism. This process, however, was based on gender differences.

Historians aimed to control the historical profession by gradually excluding 'amateur historians'. Because women had no access to universities and did not receive any other form of *professional* training, they could hardly meet the 'scientific' demands. Despite the pleas of a few male historians in favour of female membership, they could not enter academic societies. Even the famous writer and historian Trui Bosboom-Toussaint was refused membership of the Society of Dutch Literature (Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde) when this was proposed in 1861. Probably encouraged by Fruin this latter society changed its rules in 1870 and allowed women, but only those with *special merits* in history or literature, an honorary membership. However, as late as 1876 the Provincial Society of Utrecht (Provinciaal Utrechtsch Genootschap) bluntly refused membership to all women on the grounds of their gender. Thus, women continued to be hampered to study history and learn its skills, such as paleography and the use of records. Very likely because of this exclusion and because of the attraction of the literary genre, most

of the historical work published in the nineteenth century, by altogether 22 Dutch women, consisted of novels. In this genre female protagonists (princesses, governesses of the country, ladies of the Reformation, learned women) were often presented, thereby contributing to the incitement of Dutch patriotism.

The professionalization implicated that sharp lines between history and literary or popular genres, such as journalism, came to be drawn. An apparent shift in emphasis from historical writing itself to pre-textual efforts took place. Much energy was invested in publishing volumes of records for research. Historical truth resided in its factuality and its male, 'virile' search for hidden manuscripts and documents from centuries past looked at for the first time. Longing for scientific recognition, historians rejected the literary historiography and consequently turned away from the corpus of historical texts produced by women at the time.

At the end of the century a gendered dichotomy between the genres had developed which created in turn a hierarchical relationship between historians trained at universities versus woman writers of historical novels and drama. The identity of the professional historian came up to be concurrent with rational, impersonal, singular and male authorship. A 'true' historian faithfully presented the past to act as history's spokesman, not of a particular party, sex or class, but of society as a whole. According to Nicolaas Beets and Allard Pierson, modern science – including the historical field – demanded a *masculine* character and passion in order to fulfill the heroic and solitary quest for the truth. In the 1910s the historian P.J. Blok still identified historical research particularly as *male* heroism. To set the boundaries around the historical field the historian assumed at the same time 'woman' as being the opposite with an inclination to imagination, partiality and intuition. Beets explicitly emphasized the role of female support and care for the male scholar wounded in his intellectual struggles. This female emotional creature would bring him back to 'normal' life. In everyday practice however, wives, daughters, sisters and other female assistants seemed even more indispensable for tasks such as copying records, reading proofs, editing and sometimes even writing parts of historical works.

The social practices of the academic profession and the validity of knowledge being intimately related, the low prestige of women historians resulted in the marginalization of women in history itself. Professional male historians gave priority to the history of state power. This construction of 'significant' history implied the projection and confirmation of their existence as citizens, a privilege from which all women were excluded until 1919. Dominant historical discourse had little space for women. Caused by their institutional exclusion, the genre gap between scientific history and literature, and the emphasis on the history of state politics, they seemed completely absent in historical works and collective memories. Nevertheless, in the nineteenth century the 'Geschichtslosigkeit' of women appears to be relative. A closer look at historical authorship and the heterogeneity of historiography reveals that they were present as narrators, research assistants, and even as protagonists.

Due to the efforts of female pioneers, women gained access to records, spaces, academic institutions and degrees. From 1889 onwards women attended history courses at universities. In 1904 the first woman in the Netherlands completed a PhD dissertation on a historical subject. Until 1948 82 women completed PhD dissertations on historical subjects (about one-tenth of all PhD's in history), two-thirds of whom became members of the Historical Association – if sometimes only for one year. Despite their access to the historical profession, inequalities persisted. The majority of the women occupied the lowest ranks within the profession. They worked in libraries or archives, often as *volontaires*, and sometimes as teachers of history.

In 1901 three women – without any university degree – appeared on the Historical Association membership rolls for the first time, one of them being Johanna Naber. Apparently they had been admitted without any discussion. The Association, founded in 1845, showed hardly any interest in their female members. In 1930, the peak year of the Association, 8 % of its members were female. During the full 150 years of its existence, only one woman – Johanna Oudendijk (PhD in 1937) – became a member of the board of the Association (1948-1959).

It was in this context that Johanna Naber played an innovative role. Having gained access to the academic world, she belonged to a select group of women. She published a substantial body of historical work of which two studies were awarded with a gold medal by Teylers Association in Haarlem (Teylers Tweede Genootschap). None of the women historians at that time had a comparable oeuvre. Moreover, Naber was the only historian in the Netherlands who published so consistently about women's history and particularly about feminism. It seems rather paradoxical that she could not enter the Association of University Women (VVAO) until 1938, when she was almost eighty years old. Until that time the Association's regulations had made it impossible for her to be admitted because she did not have a university degree. The fact that her writings were suspected of feminist prejudice may have been an additional factor. In a way Naber herself supported this view when, at a IAV-conference, she stressed the need for rigorous scientific research and the discovery of facts, while placing her own authorship in the transition towards scientific approach of history. Thus, women no less than men were confined within the terms of dominant historical discourse, thereby helping to continue its male structure, disguised by the language of 'neutral science' and universality.

An analysis of Naber's oeuvre is presented in chapters 4 to 6 with the aim to examine the way both the process of the professionalization and the women's movement affected her historical writing. In chapter 4 I have distinguished three themes to reconstruct the genesis of her scholarship and the reception of her work: religious women in the Contra-Reformation, the development of the Dutch nation at the end of the eighteenth century, and the history of the feminist movement. Chapter 5 focuses on the way Naber decoded stereotypes of femininity and narrated histories of powerful women with the help of specific metaphors. In

chapter 6 a reconstruction of her philosophical assumptions is set out to illuminate the tension in her work between 'scientific history' and feminist activity: her views on historical 'truth', her contradictory ideas about progress and continuity.

After her first studies of the abbesses of Port-Royal, which had also functioned as an autobiographical quest, Naber soon followed the tracks of the historians of the Leiden school. Like these latter historians, she wrote about Dutch national history taking the House of Orange as the central, unifying symbol. Furthermore, in her writing she answered G.W. Kernkamp's call for an extension of Dutch historiography by including the French occupation as well as nineteenth century history as valid historical subjects. Naber contributed in two ways to this extension of the historiography. She provided a correction on the male gate-keepers of national history with her sometimes hagiographical biographies of princesses of the House of Orange and other national heroines, and by doing so she demanded women's integration in the nation's history at a time when they did not even have civil rights. Moreover, her biographies of nineteenth-century feminists formed a completely new theme in Dutch historiography. On the one hand she amplified Dutch national and conciliatory historiography from the perspective of women, but on the other hand she produced a feminist historiography which was no less impregnated with nationalistic values. In fact, in her memorial books of the Dutch women's movement she made use of the same dialogical style as Fruin had done ('hear both sides') with the purpose to stimulate harmony within the then divided Dutch women's movement. Instead of the stadholder of the House of Orange, in Naber's writings the queen was represented as the unifying symbol placed above all opposing parties.

Her publications testify to an overt feminist engagement: she presented herself as a woman historian who wanted to narrate histories of women for women readers. She 'desacralized' women and placed them within the domain of the *res historiae*. Interestingly enough, she also tried to reach different audiences, introducing herself at one time as a protestant woman, a Dutch citizeness, a 'professional historian', and at other times as a feminist or 'just a dilettante'. Her gender identity, however, was always unmistakable. Although Naber never explicitly attacked historians nor the historical discipline for neglecting women, I wish to interpret the way she explicitly took a stand on the issue of women as an subversive expression of her awareness of the historicity of the authorship. In other words, she indirectly undermined the male privileged subject.

Outside dominant discourse feminists created a corpus of historical texts and *lieux de mémoire* in the Dutch women's movement. Already in the 1860s and 1870s advocates of women's rights referred to the national past to legitimate their claims. In course of time women's associations published memorial books and necrologies of their own pioneers. In these works they wanted to prove their contribution to the progress of the Dutch nation. It was only after the first World

War that studies on feminism written in a more critical and detached style were published. It was in particular Naber who provided in the historical grounding of the feminist movement, thereby constructing a continuity with the past.

Historical reflection in the women's movement was also expressed by means of the many anniversaries, exhibitions, and 'invented' traditions which in turn stimulated research and historical writing on women. This process gathered momentum especially after 1898, the year in which queen Wilhelmina was inaugurated. Feminist historiography closely reflected the evolution of the monarchy. Queen Wilhelmina, head of the Dutch state, inspired many women – not in the least Naber – to organize national exhibitions and to make their claims for civil rights. The reign of the queen formed, so to say, the symbolic memory of the women's movement. This is most clearly expressed in the memorial books published to celebrate her reign, books in which feminists dedicated their movement to the queen. Until now the nationalistic character of the rituals and traditions that were used in the Dutch women's movement of the first wave has never been fully recognized.

Although a specific feminist historiography, comparable to the subdiscipline of social and economic history, did not emerge, some institutional initiatives, such as the founding of the IAV, pointed at a good start. Moreover, the historical production of the first feminist wave was of great importance to the participants themselves. Women had seldom played a leading part in collective memories. In the Dutch collective memory they were either absent or they were stereotyped as holy mothers or viragos. In the women's movement a variety of historical women figured in texts and events. When seen from this perspective, the first wave did certainly produce a distinct 'voice'. However, most historians, apart from some exceptions, ignored this sound and for a long time this historical knowledge remained forgotten.

Since the second feminist wave we have been hearing some of those hidden voices again, although perhaps somewhat differently tuned. This gives rise to optimism. However, we must bear in mind that the difficult integration of gender and women in mainstream history is not the result of a lack of exciting and thoroughly written historical studies. It is Clio herself who has been afflicted by the myth of universal truth, making her blind for differences, especially since she became a 'professional'.

Personenregister

(deze lijst bevat de namen van personen uit de tekst en voetnoten van hoofdstuk 1 t/m 7, uitgezonderd de hoofdrolspelers in geciteerde werken die geen rol in deze studie spelen, bij historische personen zijn waar mogelijk jaartallen toegevoegd)

- Adama van Scheltema-Kleefstra, A C (1887-1977) 131
Adrichem, D van 165
Aerts, M 19
Alberdingk Thijm, C (1849-1908) 57
Alberdingk Thijm, J A (1820-1889) 59
Alkemade, A 229-230
Allard, H J 234, 238
Allebé, G A 47
Allen, J 23
Allen-Allen, H M 125
Almond, G A 304
Alphen, E van 226
Amalia van Solms (1602-1675) 132-133
Ammers-Kuller, J van (1884-1966) 119, 143, 151, 257-259, 264-265, 294, 296
Anderson, A M (1842-1917) 103
Anema, S (1875-1961) 166
Angehrn, E 15, 335
Ankersmit, F R 21, 227, 313
Annelèn (onbekend pseudoniem) 59, 81, 84, 186
Anrooy, J van 125-126
Antal Opzoomer, A S C von (1856-1925) 21, 102-103, 106-107, 109, 151, 157, 291, 295-296
Anthony, S B (1820-1906) 65, 134, 145, 243, 249, 262, 274, 320
Ardener, E 18
Ariens, A M A J (1860-1928) 86
Arnauld, mère Agnes (1593-1671) 161-162, 232, 269
Arnauld, mère Angélique (1591-1661) 157-162, 189, 207, 227, 231-232, 269, 313
Arnauld d'Andilly, mère Angélique de Saint-Jean (1624-1684) 158, 162-163
Ashby, M I Corbet (1882-1980) 145
Astell, M (1666-1731) 231
Auclert, H (1849-1914) 31
Austen, J (1775-1817) 14
Avery Foster, R (1859-1919) 320
Baale, M J (1875-1947) 50, 77, 80, 132, 224
Baar, M de 14, 106, 144
Baart de la Faille-Wichers Hoeth, Th H J J (1872-1940) 258
Bach, M L 244-245
Bachrach, A G H 129
Baelde, E (1858-1948) 86, 153, 204, 222 224, 242, 265
Baerveldt-Haver, J S R (geb 1868) 195
Bake, J (1789-1864) 42
Bakhuizen van den Brnk, R C (1810-1865) 99, 100, 104-105, 113, 172
Bakker, N 254
Bakker, J de (1499-1525) 166
Bakker-Nort, E (1874-1946) 264
Bakker-van Bosse, C 194
Bal, M 226
Balen-Klaar, F S van (1861-1952) 181, 224
Banks, J A 25, 30
Banks, O 274
Baranelli, M 127, 202
Barbey d'Aureville, J A (1808-1889) 94, 117
Barnard, M 42
Barret, M 25
Barry, K 29, 83, 134, 179, 243, 249, 262, 274, 280-281, 320
Barthes, R 227
Baudet, F E J M (geb 1873) 121, 125-126, 328
Baumer, G (1873-1954) 237, 244-245, 248
Beard Ritter, M (1876-1958) 22
Beaufort, W H de (1845-1918) 66, 73
Beauvoir, S de (1908-1986) 30, 233
Beccari, G (1842-1906) 239-240, 249, 261, 276 278, 280
Beelaerts, M 257
Beer, T H de 109
Beets, A 298
Beets, N (1814-1903) 109-110, 118, 265, 327
Bel, J 16, 156
Beliën, H 22

- Belinfante, E.J. (1875-1944) 71, 73-76, 80, 195, 249, 264
- Bell, R.M. 233
- Bellaar Spruyt, C. (1842-1901) 49
- Berg, J. (1887-1962) 194
- Berg, M. 22, 127
- Berg, W. van den 108
- Berg-van der Stempel, B.M. (geb. 1882) 194
- Bergh van Eysinga-Elias, J. (1880-1957) 126, 128-129, 141-142, 194, 310-311, 334
- Bergsma, W.B. (1826-1900) 43, 214
- Berkel, K. van 19, 52
- Berns, J. 102
- Bervoets, L. 325
- Bethke Elshtain, J. 243
- Beza, Th. (1519-1605) 242
- Bie, T. de 274
- Biegel, A. (geb. 1905) 228
- Biema-Hijmans, H. van (1864-1937) 75, 90, 194-195
- Bijleveld, L. 91, 137, 144
- Bilderdijk, W. (1756-1831) 99, 104, 336
- Binger, J.A. (geb. 1879)
- Binnerts, mw. 82
- Birch, U. 144
- Blaas, P.B.M. 21, 97, 100, 103-104, 172, 174-175, 177, 227, 283, 290, 302, 306-307, 313-314
- Blaauw, J. 240
- Bleker, J. 252
- Bloem, J.C.B. 191
- Blok, J. 14, 105
- Blok, P.J. (1855-1929) 26, 49, 84, 112-114, 116-117, 126, 130, 138-139, 153, 159, 171-174, 177, 187, 197, 203-204, 206, 219, 222, 226, 266, 268, 283, 285-286, 289, 299, 316, 327-328
- Blom, J.C.H. 111
- Boas, H. (1911-) 128
- Bock, G. 14, 24
- Boekholt, P.Th.F.M. 49
- Boer, M.G. de (1867-1958) 157, 177, 179, 199, 200
- Boer, P. de 21
- Boersema, K.H. 42, 279, 290-291
- Boia, L. 22
- Boissevain, M. (1878-1959) 69, 71, 86, 115, 223, 245, 320
- Boissevain, P. (Nella) (1873-1970) 71
- Boot, C.H.B. (1813-1892) 109
- Booy, E.P. de 49
- Bornewasser, J.A. 105, 111, 187, 206
- Bosboom-Toussaint, A.L.G. (1812-1889) 21-22, 99, 100-103, 106-107, 109-110, 113, 134-135, 139, 151-152, 157, 295-296, 332
- Bosch, M. 14, 19, 21, 42, 51, 65, 69, 73, 83, 88, 92, 94, 103, 112, 118, 129, 134, 144, 181, 205, 207, 243, 245, 268, 310, 313, 320, 325
- Bosch Kemper, C. de (1840-1924) 190, 271
- Bosch Kemper, J. de (1836-1916) 58, 62, 120, 133, 135-137, 141, 152, 184, 187, 189-192, 207, 239, 269-270, 297, 313, 318, 320, 332
- Bosman, A. 118-119
- Bosman, K.H. 38
- Bosmans, J. 91
- Bosscher, D.F.J. 26
- Bots, H. 40
- Bottemanne, C.J.M. (1823-1903) 229
- Boudier-Bakker, I. (1875-1966) 119, 257-260, 263, 265, 295-296
- Boulangé, F. 178
- Bourdieu, P. 23, 96
- Bouten, J. 143, 331
- Bouvy, J.M.C. (1893-1960) 107
- Boven, E. van 19, 117, 257, 259, 268, 280, 334
- Braak, M. ter (1902-1940) 117
- Braat, W.C. 109, 202
- Braidotti, R. 19, 324
- Braudel, F. 284
- Braun, M. 29, 55, 60, 137, 168
- Bremer, F. (1801-1865) 57, 145, 233, 235-236, 238, 246-247, 269-270, 274-275, 307
- Bright MacLaren, P. (1815-1906) 188-189, 246, 270, 274
- Broad, Ch.D. 284
- Brom, G.B. (1882-1959) 26, 156
- Brondgeest, T. 71, 140
- Brown, K.M. 24
- Bruch, R. von 22
- Brugman, L. 60, 195
- Brüggmann, M. 19
- Brugmans, H. (1868-1939) 112, 114, 126, 141, 146, 153, 159, 177, 185, 203-204, 227, 285, 302, 307, 328, 330
- Brugmans, I.J. 119, 128
- Bruin, M.P. de 144
- Buck, H. de 23
- Buijnsters, P. 136, 267-268, 308
- Bülów, mw. von 66
- Burckhardt, J. (1818-1897) 225
- Burg, M. van der 31, 133
- Burgersdijk, L.A.J. (1828-1900) 49, 53

- Busken, C (1759-1841) 267
 Busken Huet, C (1826-1886) 22, 40-41, 43, 46, 99, 101, 158, 214, 233, 266-269, 291
 Busken Huet-van der Tholl, A (1827-1898) 40
 Buskes, J 50
 Busolt, G (1850-1920) 94, 117
 Bussemaker, C H Th (1864-1914) 114, 178
 Butler, J (1828-1906) 188-189, 233-234, 239, 252, 270, 273-277, 284
 Buy, J B du 84
 Buys, J Th (1828-1893) 43, 49, 214
 Bynum, C 233
 Byvanck, W C G (1848-1925) 128

 Cady, E Stanton (1815-1902) 22, 65, 134, 320
 Calcar-Schiotling, E C F van (1822-1904) 31, 57, 102-103, 119, 134-136, 143, 184, 238, 305
 Calvijn, J (1509-1564) 242, 244, 261-262, 291, 303
 Campan-Genest, J (1752-1822) 106
 Carbonell, Ch -O 22, 97
 Carelsen, G (pseudoniem, zie De Leeuw)
 Carlyle, Th (1795-1881) 225, 313
 Carolina van Oranje (1743-1787) 169, 318
 Catharina van Siena (1347-1380) 207, 232-233
 Catt, C Chapman (1859-1947) 65, 67, 84, 90, 144, 274
 Charensol, J M 40
 Charlotte Brabantine, prinses van Oranje-Nassau (1580-1631) 235, 318
 Clark, A 22
 Cobet, C G (1813-1889) 42-43, 45
 Coelen, I van der 129
 Cohen, I 38
 Cohen Tervaert-Israëls, M A (1864-1945) 75
 Colenbrander, H Th (1871-1945) 114-115, 122, 130, 153, 171-172, 174-175, 177, 198-200, 203, 207, 227, 283-286, 292, 295, 297-299, 306, 316, 328, 330
 Coligny, G de (1519-1572) 169
 Coligny, L. de (1555-1620) 106, 145, 169, 173
 Colmjon, G 99, 100
 Comte, A (1798-1857) 97, 101, 118, 306
 Coornaert, E 179
 Corbett Ashby, M (1882-1980) 145
 Corder, H 271-272
 Cott, N 31-33, 84, 253, 255, 325
 Cousin, V (1792-1867) 157
 Coutinho-Wiggelendam, A 254
 Cross, J W 233
 Cuypers, K. 62

 Daams, F H Chr M 40, 93
 Dall, D 157
 Daly, M 319
 Damascus, pater O M Cap 260
 Damsté, P H (1860-1943) 88-89, 142
 Daniels, G 155
 Davis, N Zemon 16-17, 20, 22, 96, 98, 167, 201, 316, 329
 Davison, E Wilding (1872-1913) 28, 241
 Deckers, I 129
 Deekingham, van 77
 Deken, A (1741-1804) 136, 139, 145, 176, 186, 207, 238, 265-269, 286, 313, 320
 Dekker, A J 48
 Dekker, R 284
 Delhay, C 23
 Delsey, M (pseudoniem, zie Van der Sleyden)
 Derks, M 86, 228
 Desbordes, J (1671-1718) 41
 Descartes, R (1596-1650) 288-289
 Diederichs, M H 50
 Diepenhorst-de Gaay Fortman, A C 166
 Dieteren, F 133, 276
 Dijk, M van 63
 Dil, A 152
 Dillen, J G van 127
 Dodd, V A 97, 233, 290
 Donker, J 106
 Doorman-Kielstra, M C 153
 Dorp, E C van (1872-1945) 65, 67, 181, 196
 Dorsman, J 55
 Dorsman, L 114, 283, 302
 Douma, A 132, 144
 Dozy, J D (geb 1892) 147, 185, 188, 273, 331
 Dozy, R P A (1820-1883) 111
 Dresen, G 21, 98, 237, 245, 248, 261
 Driessen, H 16, 25
 Droës, F 240
 Drop, W 97
 Drossaers, S (1886-1986) 21, 128, 202
 Drost, A (1810-1834) 99
 Droysen, J G (1808-1884) 314
 Drucker, W (1847-1925) 63-64, 68, 70, 76, 80, 86, 133, 136, 140, 152, 185, 187, 191, 195, 259, 263, 332
 Duden, B 24, 278
 Dumas, A (fils) (1824-1895) 31
 Dunk, H W von der 199, 301
 Duparc, A 117
 Dussen, J van der 284

Dyserinck, J. (1835-1912) 49, 67, 106, 266-267

Ebeling, A.J.J. 156

Edel-Visser, J.M.P. 206

Eeden, F. van (Frederik) (1860-1932) 43, 156

Eeden, F. van (1829-1901) 43

Eeghen, I.H. van (1913-), 22, 41

Eeghen, L.C.A. van (geb. 1884) 71

Egeling, L.J. 40, 49

Eijl, C. van 14, 137, 183

Eijt, J. 229

Elias, N. 96, 111

Eliot, G. (1819-1880) 40, 233, 236, 286, 290-291, 327

Elisabeth, prinses van Oranje-Nassau (1577-1642) 318

Elizabeth van Hongarije (1207-1231) 234

Emma, koningin-regentes (1858-1934) 63, 72, 153, 168, 170-171, 174, 227

Emstede-Winkler 62

Engelberts, L. (1880-1929) 119

Epstein, A.L. 316

Erikson, E. 56

Essen, J.L. van 104

Essen, M. van 49-50, 136

Everard, M. 64, 193, 267-268, 279, 324

Evers, M. 102

Eyck, P.N. (1887-1954) 199

Faassen, M. van 66, 73

Faderman, L. 268

Fagel, R. 107-108

Famke (pseudoniem, zie Veen-Brons)

Faugère, P. 157

Febvre, L. 329

Febvre-Dognon, S. 329

Fetterly, J. 14

Fink, G. 57

Fischbach, F. 156

Fischer, A.H. 118

Flandrina, prinses van Oranje-Nassau (1579-1640) 156, 231, 234-235, 238

Flidner, Th. (1800-1864) 230

Flier, A. van der 103

Fontaine, N. 158

Fontijn, J. 43, 156

Foreest (zie Laman Trip)

Forget, G. 93

Fourier, F.M.C. (1772-1837) 31

Fox Keller, E. 94-95

Frank, L. (geb. 1865) 31

Franken-van Driel, P.M. van (1889-1966) 150, 186, 196, 301

Fredericq, P. (1850-1920) 101, 115

Frederiks, mw. 74

Freeman, R. 254

Frencken, L.A.A. 165

Fritschy, W. 38, 151, 274

Fruin, R. (1823-1899) 17, 26, 42-43, 52, 96, 100-106, 109, 111, 114, 115, 126, 133, 157, 159, 172, 174, 177, 180, 182, 206-207, 226, 228, 289, 292, 306, 316, 326, 328, 330, 336

Fry-Gurney, E. (1780-1845) 135, 188-189, 232, 246, 270-271, 274

Gage, M.J. (1826-1898) 134

Gallé, M. 181

Gallée, J.H. (1847-1908) 126

Geen, F.M.L. van (1866-1944) 66, 71-72, 176

Geest, T.J. (1881-1970) 128, 132, 146, 165, 203, 332

Gelder, H.E. van (1876-1960) 146, 169

Gelderman-Boddaert, M.A. (1844-1916) 119

Gent, S. van 108

Gerlings, C. (1875-1942) 262

Gerretson, F.C. (1884-1958) 130, 227

Gerritsen, C.V. (1850-1905) 31, 62

Geurts, P.A.M. 102, 172

Gewin, E. 101, 113, 303

Geyl, P. (1887-1966) 130, 179, 199

Ghijsen, H.C.M. (1884-1986) 144, 267

Giddings, F.H. 300

Gier, J. de 99, 100

Gijsberti Hodenpijl-Wttewaai van Wickenburg, A.E. (1850-1925) 64

Gilbert, S.M. 19

Gildemeester, A. (1867-1945) 62

Goeie, R. de 103

Goekoop-de Jong van Beek en Donk, C. (1866-1944) 60, 63, 188, 240, 252, 257

Goggin, J. 16, 22, 112, 127, 130, 132, 333

Goldhoorn, I. 54

Goor, M. van (1866-1929) 125

Gordon, L. 22, 32-33

Görlitz, C.L. 106

Goslinga, A. (1884-1961) 165

Gosses, I.H. (1873-1940) 112, 129, 153, 329

Goudsmit, H. 195

Goudstikker-Bray, J. 145

Gouges, O. de (pseud. van Marie-Olympe Gouze) (1748-1793) 105, 145, 187

- Graft, C. van de (1874-1969) 267
 Greup-Roldanus (zie Regtdoorzee)
 Greve, H.E. 108
 Grever, M. 16, 38, 97, 102, 119
 Groen van Prinsterer, G. (1801-1876) 101, 104, 113, 178, 299
 Groen van Prinsterer-van der Hoop, E. (1804-1879) 101, 113
 Groeneweg, S. (1875-1940) 77
 Groot, C.S. (1868-1934) 143, 152
 Gruntjes, L.W.M. 169
 Gubart, S. 19
 Guibert, J. de 237
 Gunst, J.W. 166
- Haan, F. de 14, 30, 55, 62, 71, 254-255, 259
 Haasse, H. (1918-) 119
 Haegen, R. van der 284, 327
 Hahn-Hahn, I. (1805-1880) 239
 Haight, G.S. 236-237, 286
 Haighton, E. (1841-1911) 63, 134, 183, 238, 240
 Haitsma Mulier, E.O.G. 21
 Hallema, A. (1893-1973) 202, 204
 Hamaker, M.J. (geb. 1878) 121, 126
 Hamelsveld, I.J. van (± 1790) 136
 Hamilton, C. (1872-1952) 262
 Hammond, B. (1873-1961) 22
 Hammond, J.L. (1872-1949) 22
 Hannover, Anna van (1709-1759) 318
 Harding, S. 24, 94
 Harlindis (8e eeuw) 155, 231, 269
 Harper, I.A. Husted (1851-1931) 74, 134, 179
 Hart, C. van der 62, 193
 Hartgerink-Koomans, M. (geb. 1891) 129, 205, 329
 Hartog, J. 266
 Hartog, Th. den 127, 128, 131, 331
 Harvey, W.J. 233
 Hasebroek, E.J. (1811-1887) 103, 157
 Hasselaer, Kenau (1526-1588) 139, 144, 334
 Havelaar, P.W. (geb. 1905) 125
 Haver, Th. (1856-1912) 70, 74, 263
 Hawkesworth, M.E. 94
 Hayden, M. 129
 Heemskerk, Th. (1852-1932) 72
 Heemskerk Azn., J. (1818-1897) 46
 Heerdt tot Eversberg-Quarles van Ufford, A.Ph.M. van (1862-1939) 77, 80
 Heeren, H.J. 254
 Hees, P. van 111, 179
- Heijden-Rogier, N. van der 259
 Heijst, A. van 230, 233, 254, 284, 293
 Heilbrun, C. 56-57
 Heinen, M. (1881-1948) 137
 Helderman-Pigeaud, J. 152
 Helmers, D. 108
 Hendrik, prins (van Mecklenburg) (1876-1934) 72
 Hendriks, J. 25
 Hengeveld-Gerritsen, E. (geb. 1856) 65
 Henneman, M. 152
 Herder, J.G. (1744-1803) 312
 Herwerden, M.A. (1874-1934) 259
 Heyer, R.E.J. 38
 Heyermans, I. (1866-1943) 74, 181, 182
 Heymann, L.G. (1868-1943) 245
 Heymans, G. (1857-1930) 117-118, 300
 Higonnet, M.R. 243
 Hille, G.E.W. van (1872-1944) 37, 42-48, 162, 169
 Hille-Gaerthé, C.M. van (1881-1958) 37
 Hintze, O. 22
 Hintze-Guggenheimer, H. (1884-1942) 22
 Hobsbawm, E.J. 134
 Hoekstra, S. (1822-1898) 303
 Hoeven, P. van der 288-289
 Hofstee, E.W. 254
 Hogendorp, Anna van (1841-1915) 61, 63-64, 101, 103, 133, 141, 143, 189, 191, 207, 234-235, 238-239, 269-270, 272, 274-276, 284, 311, 313
 Hogendorp, Carolina van (1831-1913) 194
 Hogendorp, G.K. van (1762-1834) 175, 191
 Hogendorp, H. van 175
 Hogendorp-van Hogendorp, Marianne van (1805-1878) 145, 269
 Holterman, M. 151
 Holtzer, B. 133, 161, 274
 Hooft, B. van het 59
 Hoogentoren de Moerloose, I. de (±1661-1712) 98
 Hoogland, R. 268
 Hoogstaten-Schoch, A. 273
 Hoven, Th. (1860-1941) 222
 Hubrecht, P.J. 107
 Huijbers, H.F.M. (1881-1929) 282
 Huizinga, J. (1872-1945) 122, 125-126, 130, 169, 200, 225, 280, 285-286, 288, 295, 297
 Hulshoff Pol, E. 115
 Hunink, M. (1924-1988) 38, 131, 146
 Husted Harper, I. (1851-1931) 74
 Huygens, C. (1848-1902) 119, 137, 187

- Idenburg 92
 Jongh, J de (1901-1982) 38, 127-129, 131, 137, 148, 184-185, 196, 224, 300-301, 329, 331, 334
 Itallie-van Embden, W van (1870-1959) 47, 50, 53, 90, 157, 161, 166, 296
- Jackson, A E 194
 Jacoba van Beieren (1417-1433) 336
 Jacobs, A H (1854-1929) 31, 50, 62, 64-67, 69, 70, 73, 75-77, 83, 85, 95, 105, 107-108, 115, 126, 144-145, 150-152, 180-181, 189, 193, 196, 205, 245, 270, 274, 324, 332
 James, H 233
 Jansen, H S J 34, 48, 284, 304
 Jansen, W 23
 Janssen, A E M 20, 21, 26, 27, 104-105, 111, 177, 336
 Jansz, U 14, 24, 31, 41, 55, 60, 137, 181-182, 255, 276, 324
 Japikse, N (1872-1944) 13, 90, 92, 146, 153, 165, 178-179, 200, 203-204, 292, 301, 328
 Jeffreys, Sh 243, 245, 255
 Jiskoot-Pierson, A 169
 Joinville, J (1224-1319) 96
 Jonckbloet, W J A (1817-1885) 109
 Joncourt, L de (1711-1788) 169
 Jong, J (Jo) de 156
 Jong, J de 195
 Jong van Beek en Donk-Kluyver, C A de 194
 Jonge, J C de (1793-1853) 100
 Jongh, J S de (geb 1877) 121
 Jongma, L 125
 Jorissen, Th Th H (1833-1889) 49
 Juliana, prinses (1909-) 72, 125, 149, 153, 196
 Juliana van Stolberg (1506-1580) 173, 207, 227
 Juynboll, W M C 205
- Kalff, G (1856-1923) 132, 142-146, 171, 248, 267, 332
 Kalff, M 141
 Kalshoven, A (geb 1887) 126
 Kanon, D 282
 Kappeyne van de Coppello-Wygers, L (geb 1865) 77, 81
 Katz, F (1885-1963) 81, 90, 135-137, 166
 Keesing, E (1911-) 119, 128, 129
 Kemper, E (1801-1871) 189
 Kemper, J M (1776-1824) 169, 191, 242, 285, 292
 Kemper-de Vries, Chr (±1779-1856) 242
 Kernkamp, G W (1864-1943) 99, 104, 112, 114, 117, 126, 130, 146, 153, 172, 198, 200, 207, 283, 285, 292, 297, 302, 316, 330
- Key, E (1849-1926) 253
 Kirchhoff, A 94
 Kish Sklar, K 22, 96
 Klaus, P 254
 Kleijntjens, J S J 282
 Klerck-van Hogendorp, Marianne (1831-1909) 63-64, 74, 133, 189, 191, 195, 255, 269, 274
 Klinkhamer, M 138
 Kloek, E 14, 19
 Kloos-Reyneke van Stuwe, J (1874-1951) 265, 296
 Klooster, A C (1880-±1965) 37, 39, 88-89, 92-93, 152, 195, 242-243, 294, 298
 Kloosterman, A 65, 69, 73, 83, 92, 134, 144, 243, 245, 268, 320
 Kluit, M E 161, 230, 232
 Knappert, L (1863-1943) 199, 267
 Knowles, L 127
 Knuttel-Fabius, E (1857-1944) 60, 119
 Kobben, A J F 253-254, 279
 Koek-Mulder, A M (1867-1944) 80, 152
 Kol-Porrei, N van (1851-1930) 74, 276
 Koogje, A J 178
 Kooij, G 254
 Kooijmans, K 107, 174
 Kool-Smit, zie Smit, J
 Koolen, G 117, 202
 Kooten Niekerk, A 254
 Kortbeek, L 181
 Korte, A 19, 233, 319
 Kosch, W (geb 1879) 239
 Kramer, F J L (1850-1928) 71, 142, 169, 175-178
 Kramers, M (1863-1934) 65-67, 73-74, 77, 146, 181, 255
 Krelage, E H 43
 Kroes-Ligtenberg (zie Ligtenberg)
 Krogt, Th W P M van der 111
 Kronenberg, M E (1881-1970) 201-202
 Kruithof, B 47
 Krul, W 295
 Kruseman, M (1839-1922) 31, 134-136, 143, 259
 Kuenen, A (1828-1891) 49
 Kuiper, K (1854-1922) 42, 44, 46, 50
 Kuiper, R V C 262
 Kunneman, H 27, 336
 Kurtz, G W (1899-1989) 128, 332
 Kuttler, W 22
 Kuyper, A (1837-1920) 166

- Kuyper, H.S.S. (1870-1933) 50, 82, 85-87, 166-167, 173, 303
- Laeyendekker, L. 301
- Lafeber, L. 128
- Lagro-Janssen, T. 40
- Lakmaker, H. 76, 128
- Laman Trip-de Beaufort, H. (1890-1982) 203, 282
- Laman Trip-van Foreest, C.M. (±1851-1922) 269
- Le Roy Ladurie, E. 20
- Leeuw, A. de (1843-1938) 119, 219, 222
- Leeuwen-Francken, A. van 138
- Lely, S.H. 62
- Lem, A. van der 130
- Lenep, D.J. van (1774-1853) 98
- Lenep, J. van (1802-1868) 99, 104
- Lenep, J.L. van 194
- Leonardo Bruni (1369-1444) 95
- Lerner, G. 32
- Lerner, L. 236
- Leys Stepan, N. 94
- L'Honoré, François Chartres (±1673-na 1740) 41
- L'Honoré, Pierre Chartres (vader van F.Ch. L'Honoré) 41
- L'Honoré, Samuel Pierre (1790-1861) 40, 41, 211
- L'Honoré Naber, Samuel Adrianus (1903-1994) 38, 72, 88, 90, 93, 224
- L'Honoré Naber, Samuel Pierre (1865-1936) 38, 47, 52, 57, 60, 62, 66, 72, 86, 88-89, 91-92, 223, 244
- L'Honoré-Oorthuys, Elizabeth Rebecca (1794-1835) 41
- Liebel-Weckowicz, H. 312
- Liedmeier, Chr. (1907-1953) 128
- Lieshout, H.H.M. van 40
- Ligtenberg, C. (Catharina) (1884-1969) 121
- Ligtenberg, C. (Christina) (1878-1965) 121, 128-129, 141, 204-205
- Lijcklama á Nijeholt, I.P. 138
- Linden, H. van der 179
- Lodewijk XIV (1643-1715) 41, 163
- Loenen-de Bordes, H.C. van 65
- Lombroso, C. (1836-1909) 278
- Loosbroek, T. van 94
- Loosjes, A. (1828-1902) 157-158, 161
- Lorenz, C. 24-26, 284-285, 326, 336
- Louise, prinses van Oranje-Nassau (1770-1820) 249, 269
- Louise Hollandina (1622-1709) 232
- Louise Henriette van Oranje (1627-1667) 106, 133
- Louwerse, P. 282
- Loveling, V. (1836-1923) 60, 119-120
- Lozek, G. 308, 311
- Lubach, C.I. (geb. 1852) 193
- Lübbe, H. 15, 24
- Lubbers, A.G. 38
- Lucassen, H. 127
- Luns, J. 171
- Luykx, P. 23, 26-27
- Macaulay, Th.B. (1800-1859) 106, 291
- Macaulay Sawbridge (Graham), C. (1731-1791) 22, 98
- MacCurtain, M. 130
- MacLaine Pont, M.W. (1852-1928) 103, 106, 114, 180, 189, 233, 238-239, 269, 271-275, 284, 295-297, 313, 320
- Mak, G. 226, 268, 324
- Man, M. de (1855-1944) 103, 108, 121, 138, 140, 284, 297-298, 328
- Mandelbaum, M. 284, 304
- Manen, Ch.A. van 21, 125, 171, 204, 247-249
- Manen, W.C. van (1842-1905) 42
- Manning, A.F. 21, 174
- Manus, R.S. (1881-1943) 69, 71-73, 83, 86, 90, 92, 131, 137, 143-145, 147, 193, 196, 224, 245, 268-269, 300, 324
- Marchant, H.P. (1869-1956) 90, 186, 319
- Marenholz, B. 135
- Margaretha van Parma (1522-1586) 102, 336
- Marie de la Tour d'Auvergne (17e eeuw) 156, 242
- Marmontel, J.F. de (1723-1799) 308
- Martin, H. 187
- Martineau, H. (1802-1876) 291
- Mason, C. Atwater 167
- Matthes, C. 195
- Matthes, J.C. (1836-1917) 67, 266
- Maxwell, C. 130
- Maystre, H. 117
- McClintock, B. 94
- McKitterick, R. 155
- Meekren, H. van 50, 53-54
- Meer van Kuffeler, C. van der 141
- Meerten-Schilperoort, B. (1778-1853) 103, 189, 270
- Meertens, P.J. 121
- Mees-Verwey, M. (1892-1978) 129

- Meij, H.R.D. van der (1851-1945) 74
 Meijer, M. 18-19, 226, 297, 312
 Meijers, C.M. 69
 Melati van Java (zie Sloodt)
 Menne, K. 179
 Mercier, H. (1839-1910) 62, 120
 Merken (zie Van Winter-van Merken)
 Messing, F.A.M. 39, 47
 Meyer-Wichmann (zie Wichmann)
 Meyerhoff, B. 16
 Michelet, J. (1798-1874) 106, 112, 327
 Michelet-Mialaret, A. (geb. 1826) 112
 Michelin-Moreau, E. 93
 Michielsens, M. 16
 Miedema, L. (geb. 1871) 121, 132, 138, 328
 Mill, J.S. (1806-1873) 135-136, 290-291, 306
 Miller, E.269
 Miltenburg, A.P.J. 105
 Miramion, madame de (gest. 1696) 235
 Moes, E.W. 176
 Molen, G.H.J. van der (1892-1978) 129, 165, 166, 264
 Molen-de Baan, J.A. van der 150
 Molenaar-Abbesté, A. 152
 Molinier, A. 157
 Monod, S. (gest. 1913) 65, 188
 Monteiro, M. 230, 258
 Moor, W.A.M. 267
 Moquette, H. (1869-1945) 103, 115-117, 121, 140, 142, 266
 Mossink, M. 33, 84, 181, 244
 Motley, J.L. (1814-1877) 101
 Mout, A. 282
 Muller, P.L. (1842-1905) 105, 197-198, 226
 Müller, R.A. 22
 Muller Fz., S. (1848-1922) 96, 105, 114, 117, 120, 327
 Munster, K. van 239
 Naber, Elisabeth Rebecca (1856-1857) 39-40
 Naber, Henri Adrien (1867-1944) 38, 47, 52-53, 59, 87, 93, 223
 Naber, Jean Charles (1858-1950) 38-40, 43, 47-48, 51-52, 59, 81, 88-89, 92-93, 155, 172, 215, 223
 Naber, Johan Anton (1777-1803) 41, 210
 Naber, Johan Anton (1702-1777) 41, 209
 Naber, Johan Willem Anton (1797-1876) 41, 57, 211
 Naber, Johanna Wilhelmina Antoinette *passim*
 Naber, Samuel Adrianus (1828-1913) 39-45, 47-51, 57, 59, 66-67, 69, 72-73, 86, 134, 158, 162, 169-170, 213-214, 289-290, 305
 Naber, Willem Hendrik (gest. 1792) 41
 Naber-Diesbach, Maria (1768-1801) 41
 Naber-L'Honoré, Anna Elizabeth (1830-1915) 39-41, 44, 47-48, 50, 52-53, 57, 59-60, 62, 66, 68, 73, 87, 169, 212, 217, 291
 Naber-Verwoert, Cornelia Adriana (1809-1844) 41
 Naef, T. (1878-1953) 265, 296
 Neilson, N. 130
 Nelson, J. 16, 22, 96
 Neufville, M.J. de (1775-1856) 99, 103, 139
 Neve, L.B. de (gest. 1912) 103, 119, 173, 227
 Niermeyer, J.F. (1866-1923) 88
 Nierop, L. van (1879-1960) 21, 126-127, 129-130, 132, 204, 285, 328-329
 Nietzsche, F. (1844-1900) 283-284
 Nieuwenhuijs, R.C. 136
 Nightingale, F. (1820-1910) 135, 188-189, 230-231, 233, 251-252, 270, 272
 Nijhoff, I.A. (1795-1863) 100
 Nijhoff, M. (1862-1894) 117, 193
 Nijhoff, W. (1866-1947) 38, 201
 Nijland, J.A. (1870-1950) 103, 115, 120-121, 138-139, 325
 Nijland-Verwey, M. 128
 Nolet, W. 165
 Nolte, A.H. (1896-1976) 194-195
 Nolthenius, H. (1920-) 119, 125
 Noordegraaf, L. 131
 Noordervliet, N. 119
 Noordewier, J. (1871-1957) 121
 Nora, P. 15
 Nuyens, W.J.F. (1823-1894) 105, 336
 O'Dowd, M. 130
 Oakes Smith, E. 280
 Odijk-Wouters, J.P. 152
 Offen, K. 14
 Oltmans, J.F. (1806-1854) 99
 Omtzigt, M. 127
 Oosterzee, C. (1863-1943) 63
 Opzoomer, A. (zie Antal)
 Opzoomer, C.W. (1821-1892) 102, 289
 Oram, A. 255
 Otterspeer, W. 110, 116
 Oudendijk, J. (1906-1987) 22, 122, 129, 132
 Outshoorn, J. 29
 Oven, J.C. 43, 51-52

- Overman, A. 97
 Overvoorde-Gordon, J. (1881-1957) 140, 287
- Panhuys, L. van 139
 Pankhurst, C. (1880-1958) 245
 Pankhurst, E. (1858-1928) 30, 245
 Park, J. 249
 Pascal, B. (1623-1662) 37, 157, 161, 233, 241, 288-289, 291
 Peerikamp, P.H. (1786-1865) 42
 Peeters, Th. 127
 Perk, B. (1833-1906) 133, 186
 Perrot, P. 54
 Peyra, C.M. 152
 Phillips, M. 97
 Piepers, E.H. 185
 Pierson, A. (1831-1896) 42, 49-50, 110, 278-279, 289-291, 304
 Pierson, I. (±1863-1950) 216, 291
 Pierson, N.G. (1839-1909) 49
 Pierson-Gildemeester, P. (1831-1900) 291
 Pisan, Christine de (1364-1430) 96, 145
 Pley, G. 254
 Polak, A. (1874-1943) 71, 76-78, 136, 137, 151, 204, 220, 264
 Polak-Rosenberg, C.L. (geb. 1889) 186
 Pomata, G. 14, 96, 98, 312, 317
 Poppers, H. (gest. 1925) 125
 Portengen, A.J. (geb. 1891) 125
 Post, R.R. (1894-1968) 165
 Posthumus, C. 147
 Posthumus, J.A.H. (geb. 1881) 141
 Posthumus, N.W. (1880-1960) 127, 131, 146-147, 185, 224, 332, 334
 Posthumus-van der Goot, W.H. van der (1897-1989) 28, 38, 80, 131, 148-150, 196, 206, 224, 245, 256
 Potgieter, E.J. (1808-1875) 100
 Pothuis-Smit, C. (1872-1951) 307
 Poujol, D.F. 40, 156, 241
 Poutsma, A. (1858-1941) 50, 59
 Poutsma, H.J. 63
 Poutsma-Naber, A.C. (Ida) (1862-1952) 37, 45, 48-50, 57-60, 68, 86-87, 89, 93, 221, 223-224, 268
 Pouw, A. 47
 Pouw, C.G. 38
 Power, E. (1889-1940) 127, 201
 Praamstra, O. 40, 46, 158, 266, 268
 Prick, H. 56
- Prinse, E. 108
 Prinsen, J. 99
 Puhle, H.-J. 127-128
 Putten, J. van der 25, 28-29
- Rabaut, P. (1718-1794) 157
 Racine, J. (1639-1699) 158, 162
 Ramakers, J. 26-27
 Rameckers, S.J.R. 102
 Ramondt-Hirschmann, C. 254
 Rang, B. 98, 106, 118, 144
 Ranke, L. von (1795-1886) 291, 308-309, 311-312
 Rapley, E. 234-235
 Rappange-Posthumus (zie Posthumus, C.)
 Rechlinis (ook Relindis) (8e eeuw) 58, 155-156, 231, 269
 Reekers-Barge, E. 62
 Rees, C. van (1831-1915) 102-103
 Reeser, H. 31, 99-103, 135
 Reesse, M.C. 194
 Regtdoorzee Greup-Roldanus, S.C. (1893-1984) 119, 128, 132, 148, 224
 Reigersbergh, Maria van (1589-1653) 106, 139, 334
 Reinalda, B. 28-29, 32
 Rendall, J. 14, 23, 31-32, 105, 274, 319
 Renée de France (Renata van Frankrijk) (1510-1575) 238, 313
 Reuchlin, H. 158-160, 162, 293
 Reynès-Monlaur, M.R. 157
 Reynvaan, A. (1844-1916) 189, 270
 Reys, J. 38
 Ribberink, A. 29, 32
 Ricard, J.P. 41
 Riemsnijder, H. 267
 Rieter, A.H.M. 37, 320
 Rieu, W.N. du (1829-1896) 125
 Righart, H. 26-27
 Rigney, A. 226, 299
 Rijn van Alkemade-de Hartogh, H.M.C. van 147
 Riley, D. 19
 Rinse, J. (1866-1930) 68
 Ritter, H.A. 330
 Ritter, P.H. 259
 Roach Pierson, R. 14
 Roelfsema, E.H. (geb. 1891) 128
 Roelofszen, G.G. 129
 Rogge, E.M. 62, 73, 141, 191, 309
 Rogier, L.J. (1894-1974) 159, 172, 174-176, 194

- Roland Holst-van der Schalk, H. van der (1869-1952) 22, 125, 127, 257
- Roldanus, C.W. (1889-1972) 132
- Romein, J. (1893-1962) 20, 113, 125, 206, 284, 301, 304, 323
- Romein-Verschoor, A.H.M. (1895-1978) 15, 22, 97, 113, 125, 146-147, 149-151, 206, 253, 257, 331
- Römelingh, G. (1850-1944) 70, 179, 188, 193
- Romme, C.P.M. (1896-1980) 91
- Romme, M.J.B. (1890-1969) 228-229
- Rongen, H. 165
- Roosjakkens, G. 48
- Rooy, N. de 159
- Roskes, M. 108, 122
- Rössing, J.H. 117
- Rossiter, M. 112
- Rüsen, J. 15, 22
- Rutgers-Hoitsema, M.W.H. (1847-1934) 65
- Ruys de Beerenbrouck, Ch.J.M. (1873-1936) 81
- Ruyter-van de Feer, R. 53, 197
- Saar, M.C. du (geb. 1860) 115
- Sainte-Beuve, Ch.-A. (1804-1869) 158, 160, 163, 293
- Salmon, L. 130
- Salomons, A. (1885-1980) 37, 116, 257
- Salomons, H.J.W. (1882-1959) 116, 222
- Sandt van Nooten, H.C. 194
- Sangers, W. 155
- Sas, N.C.F. van 15
- Savornin Lohman, A. de (1868-1930) 60, 252-253, 258
- Scheffer, E.Ch. (gest. ± 1909) 146
- Schenk, M.G. (gest. 1991) 150
- Schiebinger, L. 94-95, 110, 113
- Schilstra, W. (1910-) 132, 138, 146-147, 150-151, 331
- Schimmel, H.J. (1823-1906) 99
- Schippers, A.C. 195
- Schmiedebach, H.-P. 252
- Schneider-Weller, L. (1831-1909) 109
- Schnitger, C. 54
- Scholten, J.H. (1811-1885) 303
- Scholten-Commelin, H.H. (1834-1917) 63, 190
- Schook-Haver, zie Haver
- Schoot Uiterkamp, A. 91
- Schotel, G.D.J. (1807-1892) 106
- Schram, P.L. 291
- Schreuder, O. 25, 28
- Schrijnen, M. 191
- Schröder, H. 105
- Schryver, R. de 22, 95, 97, 104, 308, 336
- Schulin, E. 22
- Schurman, A.M. (1607-1678) 139, 143-145
- Schwegman, M. 14, 137, 239, 249, 261, 268, 276-278, 280
- Schwimmer, R. (1877-1948) 67, 73
- Scotson, J.L. 96
- Scott, W. (1771-1832) 97, 99
- Scott, J. Wallach 14, 16, 19, 25, 96, 329
- Secrétan, I. (1798-1875) 41
- Sernée, J. (1883-1919) 128, 132, 201
- Serrurier, C. (1879-1962) 122, 125, 219, 222
- Setten, G.J. van 22
- Sevenhuijsen, S. 136
- Sévigné, M. de (1626-1696) 269
- Sewall, M.E. Wright (1844-1920) 73
- Shaw, A. Howard (1847-1919) 67, 320
- Showalter, E. 18, 97, 226
- Sikemeier, J.H. 102, 143
- Singels, N.J. 110, 120
- Six, G. 132
- Slee, J.C. van 166
- Sleyden, H. van der 31
- Sloot, N.M.C. (1853-1927) 103, 119-120, 141, 228-230, 284, 296
- Smit, E.M. 23
- Smit, H.J. 43, 52, 101
- Smit, J. 30
- Smith, B.G. 16-17, 96-97, 112-113, 327, 329
- Smith-Rosenberg, C. 268
- Smits, M.G.M. 22
- Snellen, J. (1870-1943) 102
- Snijder van Wisskerken-Clant van der Mijll, M.C.A. (1864-1945) 119
- Snijders, C.J. (1852-1939) 244
- Soer, E.M.A.J. (1854-1948) 103
- Sommerhjelm, St. 269
- Sophie, koningin (van Wurtemberg) 1818-1877 46, 58
- Spruit, J.E. 51-52, 88-89
- Staal, L. 103, 114
- Staël-Holstein (Necker), A.L.G. (1766-1817) 22
- Stam, D. 55, 91, 137, 144
- Stanton, Th. (1851-1925) 134
- Stavenuiter, M. 55
- Steenberghe-Bosch van Drakestein, P.W.C. (1840-1918) 64
- Steenderen-van Houtum, J.A. 152
- Steenhoff-Smulders, A. (1871-1933) 86, 160, 228, 232

- Steinmetz, S.R. (1862-1940) 253, 279, 281
 Sterck-Prooot, J. (1868-1945) 115, 132, 138, 140, 145, 201, 203, 228, 270, 298
 Sticklen, S. (15de eeuw) 98
 Storm-van der Chijjs, A.M.M. van der (1814-1895) 30, 57, 133, 135-136, 139, 143, 189, 305
 Stratenus, J. (1852-1908) 103
 Streek, H. van de 166
 Strien, C. van 129
 Stuurs-van Limburg Stirum, A. de (1853-1906) 138
 Stuurman, S. 25, 28, 30, 304
 Summers, A. 252
 Swaan, A. de 53
 Swaen, A.E.H. (1863-1947) 143
 Swarth, H. (1859-1941) 119-120
 Swieten, kolonel van 44
 Swinden, P. 233, 236
 Swiney, F. 255
 Swinkels, B. 128
 Szper, F. (geb. 1883) 128
- Taal, G. 46, 77, 85
 Tamse, C.A. 168, 175
 Tayler, H. (1808-1858) 136
 Tellegen, M.A. (1893-1976) 205
 Temminck, J.J. 128
 Teresa van Avila (1515-1582) 159, 232-233, 236, 238, 262, 269
 Theissing, E. (1892-±1970) 257-259
 Thierry, J.N. (1795-1856) 327
 Thijssen-Schoute, C.L. (1904-1961) 129
 Thoben, P. 155
 Thorbecke, J.R. (1798-1872) 42-43, 48, 99, 108, 111, 318
 Tilburg, M. van 14
 Tillemans, A.J. 195
 Timmer, E.M.A. (1885-1953) 128, 202
 Timmers, J.M.M. 155
 Tollebeek, J. 22, 26, 101, 104-105, 111-114, 179, 182, 283-285, 289, 295, 299, 322-323, 327, 330, 336
 Toussaint, B. 38
 Tresling, S. (1873-1942) 193
 Treub, H. (1856-1920) 94, 116, 120
 Treub, M.W.F. (1858-1931) 77
 Troelstra, P.J. (1860-1930) 73
 Tussenbroek, A.P.C. van (1852-1925) 115, 120
 Tutein Nolthenius, R.P.J. 203
 Tuuk, T. van der (1854-1939) 103, 193
- Tuyll van Serooskerken, M.W. van (1879-1959) 103
- Ubels, A.J. 13
 Uildriks, F.J. van (1854-1919) 57, 134
 Uitenhage de Mist, A. (geb. 1784) 189
- Vaartjes, G.M.C. 265
 Valerius 68
 Valetton, J.J.P. jr. (1848-1912) 112
 Valk, J.P. de 66, 73, 107, 115, 174, 283-284, 298-299
 Varga, L. 329
 Vasterling, V. 95
 Veen-Brons, A. (1878-1955) 257, 270
 Veer, J.K. van der 144
 Velde, P. van der 38, 85, 137, 167-168, 170, 172, 242-244, 268, 272, 287, 295, 301, 309, 318
 Veltenaar, C. 242
 Vening Meinesz, H.S. 195
 Verhaaren, S. 28-29, 32
 Vermeulen, F. 128
 Verschaffel, T. 286, 336
 Verschuer, J.A. van (1884-1965) 71
 Verschuer-van Balveren, O. van (1851-1928) 71
 Versluys-Poelman, A.W.L. (1853-1914) 64, 138, 180, 196
 Verwey-Jonker, H. 29
 Victoria, koningin (1837-1901) 168
 Visscher, R. (1868-1950) 116-117, 121, 140, 189, 193, 202, 284
 Visser, C.E. (1908-1986) 128-129, 329
 Visser, J.Th. de 254
 Vitringa, A.J. (1877-1901) 134, 136
 Vliegen, W.H. (1862-1947) 81
 Vliet, J.F. van der (geb. 1849) 59
 Vogel, M. 141
 Vogelsang, W. (1875-1954) 145
 Voorbeijtel, J. (geb. 1863) 60, 62
 Vreede-de Stuurs, C. 93
 Vries, J. (Jeronimo) de (1838-1915) 266
 Vries, M. de (1820-1892) 109
 Vries, P. de 240, 261
 Vries, S.G. de (1861-1937) 189
 Vürtheim, J. 42
- Waal, J. de 99
 Waaldijk, B. 19, 243
 Wachelder, J.C.M. 108, 110
 Wagenvoort, H. 126

- Wagt-van der Zee, I. van der 37, 90, 224
- Wallis, A.C.E. (pseudoniem, zie Von Antal-Opzoomer)
- Ward, L.F. 300
- Warnsinck, J.C.M. (1882-1943) 52
- Weaver, E. 162-163
- Weber, A. 238
- Weber, M. 237, 245, 274, 303
- Weerd, H. van de 155
- Weeveringh, E. 195
- Weiler, A.G. 165
- Weiniger, O. (1880-1903) 117, 280
- Wendelmoet Claesdochter (gest. 1527) 166-167
- Werker, W.H.M. (1871-1938) 141
- Werker-Beaujon, C.M. (1885-1977) 32, 141
- Wermeskerken-Junius, S.M.C. (1853-1904) 54-55, 119, 120
- Westelaken, J.H.M. van de 199
- Westerbeek, J. 270
- Westerbrink, J.M. 185
- Westerdijk, J. (1883-1961) 88, 129
- Westrheene-van Heyningen, J. van (1821-1900) 119
- White, H. 21
- Wibaut, F.M. (1859-1936) 223
- Wibaut-Berdenis van Berlekom, M. (1862-1952) 70, 145, 151, 223
- Wichmann, C. (1885-1922) 103, 119, 141-142, 151, 255, 257, 296, 310-311, 313, 334
- Wiegman, N. 272
- Wiemann, B. 273
- Wiener, M.S. (geb. 1889) 195, 204
- Wieringa, W.J. 43, 52, 101
- Wijmer, S. 254
- Wijnaendts, L.F. (gest. 1890) 58, 191, 269
- Wijnaendts Francken-Dyserinck, E.W. (1876-1956) 67-70, 75-78, 80-83, 86, 91, 171, 180-181, 183, 185, 196, 240, 245, 247-248, 252, 262-263, 279
- Wijs-van der Mandele, E.C. de (1869-1934) 49, 54, 60
- Wilde, I. de 31, 50, 62, 76, 105, 108, 116-117, 119, 127-128, 205
- Wilde, J.A. de (1879-1956) 186
- Wilhelmina, koningin (1880-1962) 60-61, 63, 70-73, 83, 93, 135-137, 150, 153, 168-169, 173-174, 180, 182, 243, 287
- Wilhelmina, prinses van Pruisen (1751-1820) 175-178, 207, 250, 269
- Willaert, L. 158
- Willem III, koning (1849-1890) 168
- Willem IV, prins van Oranje-Nassau (1747-1751) 318
- Willem V, prins van Oranje-Nassau (1751-1795) 169, 178
- Willem van Oranje I (1533-1584) 104, 150, 169-170, 173, 232, 318
- Williams, M.W. 332
- Willibrord (658-739) 155
- Winkel-Rauws, H. (1909-) 128
- Winkler, C. (1855-1941) 94, 116, 120, 254
- Winter, N.S. van (1718-1795) 98
- Winter, P.J. van (1895-1990) 131
- Winter-van Merken, L.W. van (1721-1789) 21, 98
- Withuis, J. 14, 32, 137, 147, 152, 208, 252
- Wolff-Bekker, E. (1738-1804) 136, 139, 145, 176, 186, 207, 227, 238, 265-269, 286, 313, 320
- Wollstonecraft, M. (1759-1797) 135, 136, 143-145, 187
- Wolters, J.A. (±1850-1950) 60, 102, 119
- Wolzogen Kühr, S.I. von (1884-1953) 128, 146, 316, 331, 334
- Woolf, V. (1882-1941) 24-25
- Worp-Roland Holst, C.A. (geb. 1854) 138, 260
- Woude, J. van (pseudoniem, zie Wermeskerken-Junius)
- Zanden, J.L. van 86
- Zeggelen, M. van (1870-1957) 119, 191, 222
- Zeyde, M.H. van der (1906-1990) 125
- Zuylen, Belle van (1740-1805) 267
- Zuylen van Nyevelt, J.P.J.A. van (1819-1894) 46
- Zwaardemaker-Visscher, J.B. (1835-1912) 189, 270

Over de auteur

Maria Grever (1953) deed in 1971 eindexamen aan de Rijks-MMS te 's-Hertogenbosch, haalde in 1973 het diploma van de Bibliotheek- en Documentatie-academie te 's-Gravenhage en voltooide eind 1977 de Nieuwe Lerarenopleiding te Nijmegen met een tweede graads bevoegdheid geschiedenis en nederlands. In 1981 studeerde zij af in de economische en sociale geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (KUN). Zij werkte ruim vier jaar als geschiedenislerares (tegelijkertijd aan twee scholen) te Oss. In 1984 werd zij onderwijsdocent aan de vakgroep geschiedenis van de KUN. Naast deze taak organiseerde zij de reizende expositie *Van onze oudtantes* over geschiedschrijfsters (1987-1989), was adviseur van de *Grote Winkler Prins* (negende editie) voor lemma's over de geschiedenis van het feminisme en redigeerde verschillende boeken, zoals *Bij ons moeder en ons Jet. Brabantse vrouwen in de 19de en 20ste eeuw*. In opdracht van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen was zij co-auteur van het eindexamen vrouwengeschiedenis dat in 1990 en 1991 in het voortgezet onderwijs werd afgenomen.

Sinds 1990 is zij als universitair docent verbonden aan het Centrum voor Vrouwenstudies en de vakgroep geschiedenis van de KUN. Daarnaast is zij bestuurslid van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging te Amsterdam. Over haar onderzoek publiceerde zij in binnen- en buitenlandse wetenschappelijke tijdschriften en gaf zij lezingen onder meer in Barcelona, New Brunswick (USA) en Belfast.

Strijd tegen de stilte

Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis
van
MARIA GREVER

- I Het onpersoonlijk en geslachtsloos voorgestelde ideaal van de wetenschappelijke geschiedbeoefening van Fruin en zijn leerlingen vereiste 'mannelijke' kracht en karaktervastheid. Dit ideaal, dat gesteld werd tegenover 'vrouwelijke' verbeelding en emoties, heeft de historische onzichtbaarheid van vrouwen sterk bevorderd.
- II Johanna Nabers discursieve presentatie als protestantse, feministe, of 'nooit ambtenares geweest en ongehuwd, dus niet opkomende voor eigene of collegiale belangen', kan beschouwd worden als een ironisch commentaar op het geprivilegieerd mannelijk kensubject.
- III Ten onrechte heeft Naber de pacifistische activiteiten van feministen in haar geschiedschrijving genegeerd.
- IV De strijdbaarheid van Naber paste in de oud-liberale mentaliteit, maar vervulde ook een persoonlijke behoefte zich te manifesteren.
- V De langdurige uitsluiting van Naber door de Vereeniging van Vrouwen met een Academische Opleiding (VVAO) illustreert zowel de tegenstrijdige belangen van vrouwen als hun zwakke subjectstatus in de wetenschap.
- VI Dat de historica dr. Johanna Oudendijk het enige vrouwelijke bestuurslid van het Nederlands Historisch Genootschap (NHG) in 150 jaar is geweest, bevestigt de stelling dat uitzonderingen de regel bevestigen.
- VII Nederlandse feministen van de eerste golf legitimeerden hun aanspraken op het staatsburgerschap ook met een beroep op het nationale verleden. Dat de vrouwenbeweging mede daardoor sterk nationaal gekleurd was, is onvoldoende door hedendaagse vrouwenhistoricae onderkend.

- VIII Uit het eerste communiqué dat het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) verspreidde (1935), blijkt dat deze instelling het onderzoek naar vrouwen en de vrouwenbeweging opvatte als een afzonderlijk veld in de geschiedwetenschap.
- IX Een belangrijke taak van het vak vrouwengeschiedenis is het elimineren van anachronismen in de beeldvorming over vrouwen.
- X De weerstanden tegen positieve actie voor vrouwen tonen aan dat de motieven voor een dergelijke actie gegrond zijn.
- XI Een drastische verlaging van het salaris van hoogleraren in Nederland is de snelste manier om het aantal vrouwelijke hoogleraren te vergroten.
- XII Het afvuren van 101 saluutschoten bij de geboorte van een prins en 51 saluutschoten bij de geboorte van een prinses is niet alleen slecht voor het milieu, maar in het eerste geval ook vijftig schoten te veel.
- XIII Vooroordelen worden manifest door omkering.
P.K. Feyerabend, *Against Method* (London 1975).
- XIV Zoals elke historische subdiscipline kent ook vrouwengeschiedenis het probleem op welke wijze zij synthetiserende geschiedschrijving kan bevorderen
- XV De *Rückert-Lieder* van Mahler zijn als de stilte van de zee, zij roepen een zeldzame combinatie van troost en vervoering op.
- XVI 'Grootse ideeën komen niet zozeer uit groot verstand als wel uit diep gevoel voort.'
F. Dostojevski, *De eeuwige echtgenoot* (1870).

Nijmegen, 14 oktober 1994

